

विषय	पृष्ठा	पंक्ति
रजकधीतस्योधीतस्य वस्त्रस्य निन्दा	३०	२०
उपवीतधारणस्य नित्यता	३१	१०
ब्राह्मणस्योपवीतनिर्णयः परिमाणादिकञ्च	३१	१४
कर्मविशेषे उपवीतधारणस्य विशेषः	३२	४
अङ्गुलीयकधारणस्य कर्त्तव्यता	३२	१७
कर्मविशेषे दर्भविशेषस्य धारणम्	३३	१५
वर्ष्यावर्ष्यदर्भनिर्णयः	३४	१५
दर्भोच्चयकालः	३५	१३
पवित्रस्य निरूपणधारणादिकम्	३७	१
तिलकधारणम् (जङ्घपुण्ड्रविष्णुयुधादिधारणस्थान- निर्देशफलकयनादिसमेतम्)	४०	१३
रुद्राक्षधारणम्	४७	८
पद्माक्षधारणम्	५१	१२
धात्रीफलधारणम्	५२	२
तुलसीकाष्ठधारणम्	५२	६
विष्णुनिर्माल्यधारणम्	५३	८
शिखावन्धनम्	५४	१३
तत्र प्रसङ्गात् क्षीरकर्मविषयकविधिनिषेधौ काला- कालनिरूपणञ्च	५४	१७
कर्मकाले निषिद्धकर्मणि कथञ्चित् कृते सति अप्- सर्गनिविष्णुस्मरणयोः कर्त्तव्यता	५७	१

विषय	पृष्ठा	पङ्क्ति
कर्मकाले स्नानकाले वा कस्यापि षोडशकर- कर्मण्य करणनिषेध	५७	१६
दानप्रतिग्रहहीमभोजनबलिकर्मणामाचमनकर्म ण्य करणप्रकार	५७	१८
स्नानदानादिक्रियाणा कालनिर्णय	५८	१३
कर्मविशेषे मोनित्वस्यावश्यकता फलञ्च	५८	३
सकामनिष्कामद्विविधकर्मणोरिव कर्त्तव्यता	५८	८
कर्मफलाधिकारिनिर्णय	५८	१०
ब्रह्मचिन्तकनाश्रणाना कर्मनिर्णय	५८	१६
अविधिकृतकर्मण्य फलाभावत्वम्	६०	३
छन्दोदैयतादिक विदित्वैव जपहीमादिक कर्त्तव्य नान्यथेति कथनमुखन छन्द प्रभृतीना स्वरूप निर्णय ज्ञाने फलकथनञ्च	६०	५
द्वैपितृणादितोर्याना निरूपण कर्मविशेषे तेषा विशेषनिरूपणञ्च	६३	१८
चक्रियाविचार प्रसङ्गात् कर्मणो मुख्यगोणाद्भस्य वियेचन तस्य करणाकरणे फलाफलादि- निर्णय	६५	३
अयनभेदेन कर्मनिरूपणम्	७२	१५
दिवसमामाश्रानां निरूपण कर्मविशेषे तेषा विशेषनिरूपणञ्च	७३	४

विषय*	पृष्ठा	पंक्ति*
पौषादिशब्दानां व्युत्पत्तिमभिधाय तेषां पूर्णिमा- न्तत्व एव मुख्यत्वमिति प्रतिपादनं कर्मविशेषे दर्शान्तादिमासविवेचनञ्च	७४	१३
तिथिद्वेषे तत्तत्तिथिविहितकर्मणां कालनिर्णयः	७८	५
देवपितृकृत्ययोः पूर्व्याह्नापराह्णभेदेन तिथ्यादरः	७८	११
तिथिवेषे तत्तत्तिथिविहितकर्मणां कालनिरूपणम्	७९	३
पारणनियमः	८४	७
एकभक्तव्रतलक्षणं तस्य कालश्च	८४	१३
नक्तव्रतलक्षणं तस्य कालश्च	८४	१८
सूर्यव्रते विशेषः	८५	८
नक्षत्रोपवासादिकालनियमः	८५	१५
श्राद्धभेदे पक्षभेदव्यवस्था देवकार्ये युग्मादरय	८६	१
तिथिलक्षणम्	८६	६
कर्मभेदे पूर्व्याह्नादिविधानं तिथिविभागश्च	८६	८
कुतपनिर्णयः	८६	२०
प्रत्याब्धिकपार्वणकालनिर्णयः	८७	१
दर्शश्राद्धकालनिर्णयः	८७	१५
अथ कर्मानर्हकालाः	८८	११
(तत्र मन भातुन द्वित चयमास-गुरुशुक्रास्तादिकालेषु कर्त्तव्याकर्त्तव्यकर्मनिरूपणम्)		
द्रव्यशुद्धिः	८३	७

विषयः	पृष्ठा	पान्नः
भूशुद्धिः (प्रसङ्गान्नाविधद्रव्यशुद्धिश्च)	८४ १	४
अथ कर्तृशुद्धिः । अर्थात् कर्मकर्तृद्विविधाशौचाच्छौ- धनश्चापारः । मन्युक्तरूपवाद्याशौचात् सपिण्ड- जननमरणजन्याभ्यन्तराशौचाच्च । तत्र प्रस- ङ्गतः सपिण्डसमानोदकविवेचनं तेषां जननमरणोऽशौचविचारः साग्निनिरग्नि- भेदेनाशौचव्यवस्था दैवपितृरादिकर्मस्त्रधि- कारादिकथनञ्च
अद्भ्याशौचम्	...	१०४ ६
अथ शुद्धिः (अशौचितः)	...	११४ १२
यानाद्यशौचम्	...	११५ ८
कन्याशौचम् (प्रसङ्गादुभयजनितपुत्रायाः पुत्रजनन- मरणाशौचञ्च)	...	११८ १६
अशौचमहर्षे व्यवस्था	...	१२० १२
पितृराद्यशौचे विगेषः	...	१२३ १०
विराटाशौचम्	...	१२७ ८
पत्न्यशौचम्	...	१२८ ८
एकाहाशौचम्	...	१३० १
सप्तः शौचम्	...	१३० १४
सर्वापधिगणः	...	१३१ ६
पश्चिमम्	...	१३६ १
	...	१३७ १०

विषय	पृष्ठा	पंक्ति
पञ्चमङ्गलः	१३८	४
पञ्चगव्यम्	१३८	७
परिमाणानि	१३८	११
भूमानम्	१४०	१४
मन्त्रदीचाद्युपयुक्तमण्डपादिविचारः	१४२	१
दीचामहादानलक्ष्मोमाद्युपयुक्तमण्डपे	शारदानु-	
सारेण वास्तुपूजा मण्डपकरणप्रकारश्च	१४४	१
अथ कुण्डानि	१४७	८
अथ कुण्डनिर्माणम्	१४८	५
वृत्तकुण्डः	१५३	१
पद्मकुण्डम्	१५४	८
षष्ठास्रकुण्डम्	१५५	१५
पञ्चास्रकुण्डम्	१५६	११
सप्तास्रकुण्डम्	१५७	१०
कण्डमानम्	१५८	१२
अथ योनिः	१६१	१२
द्विदस्तादिकुण्डविधिः	१६४	४
अथाष्टचन्द्रकुण्डम्	१६७	११
अथ वृत्तकुण्डम्	१६८	७
पद्मकुण्डम्	१६८	१
अथाष्टास्रकुण्डम्	१६८	७

विषयः	पृष्ठा	पंक्तिः
अथ मण्डलम्
सुक-सुवलक्षणम्
श्रीतस्मार्त्तयोः सुवलक्षणम्
” सुक्लक्षणम्
अथ जपधर्मः
आसनानि
अक्षमाला
अक्षमालाग्रयनम्
अक्षमालाप्रतिष्ठा
जपभेदाः
अथ होमपरिभाषा

(तत्र होमस्य लक्षणं सुद्रा द्रव्यनिर्णयश्च । वज्र-
वर्णध्वनिशिखानां निरूपणं समिधः परिमाण-
लक्षणयोर्विचारः ।)

अथानुक्तप्रतिनिधिविचारः
अथ प्रतिनिध्यपवादः
वृद्धियादम्
मधुपर्कपाद्यार्घ्यविष्टरादिकम्
कर्मविगेषे भोजयितुं ब्राह्मणानां संख्यानिर्णयः
दक्षिणापूर्णपात्रादिकम्
अथाहुष्यविधिः

(६)

पृष्ठा संज्ञिका

...	...	२०८	३
तत्र,—			
प्रयोगः	...	२११	८
आचार्यकर्म	...	२११	१७
अध्याह्नमम् (ध्यानसमेतम्)	...	२११	११
अधिदेवतावाह्नमम्	...	२१७	१०
योद्धृशोपचाराः	...	२१८	५
स्तुतिममस्कारौ	...	२१८	१८
कालसंस्थापनम्	...	२२१	३
प्रत्यधिदेवतहोमः	...	२२५	४
विनायकादीनां होमः	...	२२५	१०
पूर्णाहुतिः	...	२२६	७

(इति परिभाषा)

ग्राह्यणस्य प्रतिदिनकर्त्तव्यकर्मनिरूपणम्	२२८	१५
रात्रेरन्तिमे यामे शयनादुत्थाय कर्त्तव्यम् ...	२३१	३

(तत्र भूमौ पादम्यासप्रन्तारः भारार्यण्यरणं ग्राह्य-
मुहूर्त्तनिर्णयः भगवत्स्मरणकोर्त्तनौ तयोः फलं
भक्तियिवेकः मङ्गलस्यस्तुदर्शनश्च)

मैत्रोत्सर्गविधिः	...	२४०	१६
ग्रीष्मविधिः	...	२५२	१०
शाश्वतमगम्	...	२५८	४

विषयः		पृष्ठा	पंक्तिः
आचमनक्रमः	...	२६५	१
आचमननिमित्तानि	...	२६७	५
पुरुषार्थाचमननिमित्तानि	...	२७२	१
द्विराचमननिमित्तानि	...	२७४	१३
आचमनानुशुल्काः	...	२७८	१
आचमनापवादः	...	२८०	१
दन्तधावनप्रकरणम्	...	२८२	४
प्रातःस्नानप्रकरणं प्रसङ्गात् विविधस्नानविचारस्य		२८०	१५
अथ स्नानाङ्गानि (अर्थात् स्नानकर्म्मणि निषिद्ध- विहितानि)	...	३०७	१४
स्नानैतिकर्त्तव्यता । प्रसङ्गात् शङ्खजलस्नानं स्नानभेदाः			
स्नाननिमित्तानि च	...	३११	५
स्नानानुशुल्काः	...	३२४	११
स्नाने अप्राप्त्यनिमित्तानि	...	३२६	१
स्नानापवादः	...	३३७	४
अथ प्रातःस्नानप्रयोगः	...	३३८	१
वारुणस्नानम्	...	३४०	५
भौमस्नानम्	...	३४३	१२
आग्नेयस्नानम्	...	३४४	१३
वायव्यस्नानम्	...	३४५	६
दिशस्नानम्	...	३४५	११

विषय'	पृष्ठा	पङ्क्ति'
अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि	४३८	६
परिगिटभरद्वाजसूवादिनिष्ठो मण्डलव्याघृतः पच-		
होमविधिः	४५२	३
प्रायश्चित्तोपयुक्ताधानप्रसङ्गेन प्रथमाध्वनम्	४६२	५
आर्त्ताधानप्रयोगः	४६७	१
अवाष्टचक्षुडीमः	४६८	१
थीताधानम्	४७३	१
पूर्णाहुतिः	४७८	११
प्रथमं प्रथम्	४८२	१
आर्त्ताधानः परामविधिः	४८२	१०
श्रीमानो निम्नप्रधारणम्	४८४	१७
सोमप्रणया	४८८	१४

इति सध्याकान्तीनकाश्रीणि ।

अथ द्विपमस्य प्रथमभागसंख्यम्	४९०	८
-------------------------------------	-----	---

तत्र—

सूर्यायाश्चर्चिप्रदानं, गुरुमन्त्रनवीक्षणं, महामधसुविवेचनं,
अपशोमयो. कर्त्तव्यता, गणेशमूर्त्यगिद्याना स्तूपमन्त्र ।

पथ विश्वोः स्तोत्राणि	४९५	१०
पाथ्याभ्यः	५०८	८
देशमापात्त्रपाठः	५०८	१५
विष्णुगणेशो नम्राभ्यः	५१२	१

विषयः	पृष्ठा	पङ्क्तिः
स्तन्दपुराणीयः सरस्वतीस्तवः ५१३	८
नवग्रहस्तोत्रम् ५१५	५
अथ सामान्यतो देवानां गृहसम्भारार्जननिर्भाष्यापनयन- स्नानभुतिनमस्कारमदक्षिणादिदेवकार्याणि	५१८	८
तत्र,—		
सूर्यस्य ५२०	१
शिवस्य ५२३	१
ब्रह्मणः ५५३	१
विष्णोः ५५६	१
बाहुस्येन विष्णोः स्नानं तदितिकर्त्तव्यता च ...	५५८	१
” दुर्गायाः ” ५७०	१
सूर्यस्य दर्शनादिफलम् ५७२	४
शिवस्य ” ५७३	१
विष्णोः ” ५८१	१
दुर्गायाः ” ५८७	१
अथ सर्व्वदेवसाधारणप्रियाणि ५८८	१
विष्णोः प्राधान्यस्थापनम् ५८८	११
भगवदपराधास्त्रोपा प्रायश्चित्तानि च ५८२	१३
पूजास्वरूपविनिर्बयः ६००	१
अथानुत्तेपनम् ६०३	१
अथ व्यजनम् ६०५	१

विषय.	श्रुत	श्रुत	श्रुत
सूर्यस्यानुलेपनव्यजमे	६०५ १६
शिवस्य मन्थः	६०६ १५
ब्रह्मणो मन्थः	६०६ १८
विष्णोर्मन्थः	६०७ १
दुर्गाया मन्थः	६०८ १
सूर्यस्य पुष्पाणि	६०८ ११
शिवस्य पुष्पाणि	६१२ १
विष्णोः पुष्पाणि	६१५ ६
दुर्गायाः पुष्पाणि	६१८ १
अथ धूपाः	६४२ ८
शिवस्य धूपः	६४३ ८
विष्णोर्धूपः	६४४ ७
दुर्गाया धूपः	६४७ ७
अथ दीपाः	६४८ १
शिवस्य दीपः	६४८ १
विष्णोर्दीपः	५४८ १२
दुर्गाया दीपः	६५६ ४
अथ नैवेद्यानि	६५७ ४
शिवस्य नैवेद्यम्	६५८ १४
विष्णोर्नैवेद्यम्	६६० ६
इराहपुराणोक्ताणि विष्णोर्नैवेद्यानि	६०२ १

विषय'	पृष्ठा	पंक्ति'
विष्णोर्निपिप्तनैवेद्यानि	३७६	१
विष्णवे बलिदानम्	३७६	१०
विष्णवे ताम्बूलदानम्	३७७	८
विष्णवे कुम्भदानम्	३७८	१
दुर्गाया नैवेद्यम्	३७८	८
ब्रह्मणो नैवेद्यम्	३७९	४
अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्याणि	३७९	१०
अथ सौरधर्माः	३८३	५
अथ शिवप्रदेयानि	३८५	३
तत्र—		
शिवस्य महास्नानम्	३८७	१०
शिवस्य घृतकम्बलविधिः	३८०	८
शिवस्य घृताभिषेकः	३८४	१
शिवस्य घृतधारा	३८४	१०
अथ शिवप्रजागरः	३८५	१
शिवाचाराः	३८५	१०
अथ विष्णुप्रदेयानि	३८७	५
विष्णोर्महास्नानम्	३०४	१
महास्नानप्रयोगः	३०५	१३
अथाटकिंजलस्नानम्	३०८	४
शैलवदीचा (वराहपुराणोक्ता)	३१०	१

विषयः			पृष्ठा	पंक्ति
दीक्षाक्रमः	७११	१५
अथाभिषेकः	७१९	८
वैश्वानिर्णयः वैश्वकर्त्तव्यञ्च	७१६	१
अथ दुर्गासम्प्रदेयानि	७२२	६
देवीधर्माः	७२४	४
प्रणवजपस्येतिकर्त्तव्यतर प्राणायामप्रकारश्च			७२७	३
अष्टाक्षरविधानम्	७२८	२
प्रपञ्चयागविधिः	७३६	६
प्रपञ्चयामन्यासः	७३८	१
प्राणान्निहोयविधिः	७४०	७
मुसुचूणां सम्भराजानुष्ठुभ वृत्तिंहाकारवद्भयिषो-				
पासनस्य कर्त्तव्यता	७४३	१२
अथोपासनक्रमः	७५४	१०
तत्र स्नानादिकम्	७५५	६
अथ तान्त्रिकतर्पणम्	७५६	१५
अथ पूजारम्भः	७५७	८
अथ करणञ्चिः	७६२	१
मालकान्यासः	७६२	८
तत्त्वन्यासः	७६५	१६
प्राणायामः	७६७	५
तत्राधारभावना	७६७	६

विषय	पृष्ठा	पंक्ति
हृदयभावना	७६८	३
करन्यासः	७६८	१०
अथ देहभावना	७६८	१
अथाक्षरन्यासः	७६८	८
अथ ह्रस्वरन्यासः	७७०	११
अथ पदन्यासः	७७१	१
अथ चतुरक्षरन्यासः	७७१	५
अथ पादन्यासः	७७१	७
अथार्धन्यासः	७७१	८
अथ उग्रन्यासः	७७१	१२
अथ मन्त्रार्थोक्तौ हरिन्यासः	७७२	१०
अक्षरसकलीकरणम्	७७२	१६
पदसकलीकरणम्	७७४	१०
पादसकलीकरणम्	७७५	८
साकारध्यानम् (शान्तरूपस्योत्तररूपस्य च)	७७६	८
मानसपूजा	७७७	४
देहपूजा	७७८	१८
यद्भिः पीठे पूजा	७८०	५
आवाहनादिकम्	७८१	१४
पादम्	७८२	१
अर्घ्यः	७८३	७

विषय	पृष्ठा	पङ्क्ति*
आचमनम्	७८३	१४
मधुपर्कः	७८४	६
पुनराचमनम्	७८५	१
स्नानम्	७८५	७
वस्त्रम्	७८६	४
उत्तरीयम्	७८६	८
यज्ञोपवीतम्	७८६	१४
भूषणम्	७८७	५
जलधारा	७८७	१३
गन्धः	७८८	३
पुण्यम्	७८८	१४
आवरणपूजा	७८८	८
धूपदानम्	७८९	८
दीपदानम्	७८९	३
नैवेद्यहोमबलिजपगण्डूपताम्बूलनीराजनानि	७८९	१२
सुतिः	७९०	१
तापनीय श्रुत्यनुसारेण वृषिंहोपासना	७९०	६
द्विस्रसाम्ना करन्यासः	८०१	५
अनुष्टुप्साम	८०२	१
मट्स्रसामभिरङ्गन्यासः	८०३	१२

इति ।

५२२ पत्रात् ५२३ पत्राणि

सूर्यस्य दर्शनादिफलनामक-
विषयस्य पूजास्वरूपविनिर्णयनामकविषयस्य सूर्यस्य गन्ध-पुष्प-
धूप-दीप-नैवेद्य-नानाविधद्रव्यदाननामकविषयाणां सौरधर्मोति
नामकविषयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यानि ।

५२५ पत्रात् ५२२ पत्राणि शिवस्य घृतकम्बलविधि-
घृतकम्बलाभिषेक-घृतधारा-महास्नान-दर्शनादिफल-गन्ध-पुष्प-धूप
-दीप-नैवेद्येत्यादिनामकविषयाणां शिवप्रदेयशिव-धर्मोतिनामक-
विषयद्वयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यानि ।

५५४, ५५५ पत्रे ब्रह्मणी गन्ध-व्यजन-पुष्प-नैवेद्येतिनामक-
विषयाणां ब्रह्मधर्मोति नामकविषयस्य च पाठान्तरार्थं द्रष्टव्ये ।

५६६ पत्रात् ५७० पत्राणि विष्णोर्भ्रह्मस्नान-महा-
स्नानप्रयोगादयिधजलस्नानेतिनामकविषयत्रयस्य पाठान्तरार्थं
द्रष्टव्यानि ।

तान्येतेषां पाठान्तराणि प्रायशः प्रमादबहुलानि ।

नित्याचारप्रदीपः ।

श्रीमन्नीलाद्रिपतये जगन्नाथाय नमः । श्रीशिवाय नमः ।
शाखाभिः सकलाभिरुक्तमहिमा नीलाद्रिमूलस्थितिः
पीनस्कन्धघृतप्रसूनविभवः स्नानन्दकन्दोदयः ।
यः शोषाधरपक्षवोऽथ विबुधैः सेव्यः त्रिया शोभितो
भक्तेभ्यो वितरन् फलं विजयते कोऽप्येव कल्पद्रुमः ॥ १ ॥

एकचूतविपिनस्य नायकं दर्शनचयितपुण्यसायकम् ।
पुत्रभ्रष्टवगतसिद्धिनायकं^१ संशयेऽभिमतसिद्धिदायकम् ॥ २ ॥

रूपं दधत्यतिमनोहरनारसिंहं
दैतेयदारणपरं पुरुषे पुराणे ।
श्रेयः समादिशतु सागरसम्भवायाः
सानन्दसञ्चितससम्भ्रमदृङ्निपातः ॥ ३ ॥

कालिन्दीपुलिने कदम्बसुतरोर्मले मनोजाशुग-
ज्वालाभिः कवन्तीकृतोऽपि कयमप्याधाय धीरं मनः ।
स्त्रैरं वैष्णुमुदीरयन्नय द्रया साहूतमान् लोकयन्
गोपस्त्रीपरिवेष्टितो दिशतु नः श्रेयः त्रियो नायकः ॥ ४ ॥

अमत्सरः सत्सभयप्रणेतः

कौत्सस्य वंशो वसुधावतंसः ।

प्रासादमीमांसकयज्ञयूपै-

येंनीक्कली भूपित एष देशः ॥ ५ ॥

प्रासादे स्वकृते हरि' परिचरन्नासीदमुष्मिन् कुले

मीमांसार्णवकर्णधारतरुणो नृत्युञ्जयः पण्डितः ।

विद्याभिः सकलाभिरुज्वलमतिर्यः शुद्धिमुक्तावली-

यस्येनाखिलमेव पूतमकरोत् स्त्रीयं कुलश्रेष्ठया ॥ ६ ॥

असुख पुत्रः^१ किल गोपिनाथ-

मित्रो गुणैर्यस्य वगे वसन्ती ।

जनेशनारायणनामयोगात्

पुत्रौ तु मित्रावरुण्यवुपैतौ ॥ ७ ॥

षट्पाद्वे सुकविर्गते च नवमे तर्काब्धिपारङ्गमो^२

मीमांसाद्वयसत्प्रपञ्चरचनासम्पूत्तिर्कृद् द्वादशे ।

^३यद्वैरल्पदिनैर्विजित्य विदिशो यः षोडशे वत्सरे

योगाभासरतः पुराणपुरुषं नारायणः प्राविशत् ॥ ८ ॥

सिद्धेश्वरीदत्तयरा स्वतन्वा

षड्दशमी यस्य कुले चलासीत् ।

कापीवनेऽहीनमखे^४ऽग्निचेता

जलेश्वरः कृष्यपरायणोऽभूत् ॥ ९ ॥

(1) C इरे ।

(2) A नप्रा० ।

(3) C जलै० ।

(4) A B अष्टाग्नि० ।

नरसिंहधनञ्जयाभिधावथ' गङ्गाधरतोऽन्वखण्डलः ।

तनयाः किल वाजपेयिनोऽस्य च मृत्युञ्जयपञ्चमास्त्रिने ॥२॥

अद्वैतागममुल्ललेऽवतरयन् संचेपशारीरके

कृत्वा वार्त्तिकमध्वरेषु निरतः षण्मासदीक्षात्रतो ।

मीमांसा यत एव वृद्धिमगमत् काश्यां वृमिंहः दूर-

स्रोतस्त्रत्युदकैकजीवनविधिर्योगिन सिद्धिं गतः ॥३॥

देवानन्दः सुतोऽस्याजनि कृतचयनो यज्ञविद्याङ्गुरः

वेदाभ्यासप्रयासी परिपदि विजये यः कृतः पञ्चदश-

नानादेशादुपेताः सुनिपुणमतयः सङ्गो यत्र सिद्ध

मीमांसातर्कविद्याश्रुतिशिखरमतं प्रौढमध्याह्निके ॥४॥

अनुजोऽस्य च पौण्डरीकयन्त्राः

बलभद्रो विदितः श्रुतो नवेन ।

सदृशः श्रुतिमौलिभट्टतन्त्रे

किमु संवत्सरदीक्षया क्रतौ च ॥५॥

ते वामदेवाभिधवर्द्धमानौ
 समाधवौ तौ भुवनेश्वरी ।
 धराधरस्थानु गदाधराहो^१
 रविद्य तेषामिह चाष्टमोऽभूत् ॥ १७ ॥
 धराधराख्याप्रथितस्य जैमिने-
 जमन्निवासैकजुषो दद्यात्तजाः ।
 गरिष्ठविघ्नेश्वरनामसंहृतौ
 वगिष्ठ एव व्यजनिष्ट पूर्व्वजः ॥ १८ ॥
 सुरारि-पीताम्बर-वासुदेव-
 नारायण-श्रीपति-केशवाख्याः ।
 धक्लेश्वर-श्रीजयदेव-कृष्णाः
 स्वाचारविद्यास्ननया नवान्ये ॥ १९ ॥
 'सुरारिपूजार्जितविद्ययोजितो
 सुरारिरासीत् श्रुतिमौलिपारगः ।
 निरन्तरं श्रीनरसिंहसेवया
 नृसिंहनामाजनि तस्य चात्मजः ॥ २० ॥
 श्रीमद्द्विघ्नेश्वरगुरोः प्राप्तविद्येन तेन च ।
 नित्याचारप्रदीपोऽयं नृसिंहेन प्रणीयते ॥ २१ ॥

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये
 'नियतनैमित्तिक यत् तद्विद्यमुच्यते । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्र

(1) A नराधराहो ।

(2) C सुरारि ।

(3) C निश्चितनिमित्तकम् ।

जुहुयात् । अहरहः सभ्यामुपासीत । अहरहर्जुहुयादाकाष्ठात् ।
 अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् । इत्यादि नित्यम् । नियतनिमित्त-
 त्वात् । यच्चनियतनिमित्तकं तत् गृहदाहे चामवत्या यजेत ।
 रविभ्रंक्रमणे स्नायात् । चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् । इत्यादि । तदनि-
 यतनिमित्तत्वाच्चैमित्तिकमात्रम् । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहुयादित्यादौ धातुसम्बन्धाधिकारविहिततन्मूलश्रुत्या धात्वर्थयो-
 र्जीवनहोमयोः सम्बन्धः प्रतीयते । स च नाङ्गाङ्गिभावी जीवनस्य
 कर्तृत्वनिर्वाहकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् । न च 'जीवनलघित-
 कालस्याङ्गत्वं लक्षणादोपात् । न च जीवनस्य होमोऽङ्गवैयर्थ्यात् ।
 परिशेषान्निमित्तनैमित्तिकभावः सम्बन्धः । गृहदाहादेव क्वचित्
 सप्तमीश्रुत्या 'नित्यनैमित्तिकत्वप्रतीतिः । क्वचित् यत्शब्दोप-
 बन्धनादनुवादबुद्धौ परिशेषादेव निमित्तताप्रतीतिः । निमित्तस्य
 चैतद्रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यम् । नचैवं-
 रूपत्वे मानाभावो वेदव्याख्यातसम्प्रदायस्यैव मानत्वात् । यच्चावश्यं
 कर्तव्यं तत्र नानियतकामनाया विषयं स्वर्गादि फलं भवितुमर्हति
 विरक्तस्य स्वर्गमनिच्छो जीवने गृहदाहे वा निमित्ते सति होम
 चामवत्योरकरणे निमित्तश्रुतिवाधात् । न च सरक्तविषयेयं
 श्रुतिर्न चैकं प्रतिशिष्यत इति न्यायात् । विश्वजिदादौ निमित्त-
 श्रुत्यभावेन लावणेन भावरूपस्वर्गफलकल्पनात् । तेन सर्वेषां
 सर्वदापेक्षित उपात्तदुरितक्षय एव फलम् । यत्तु वैखानरं

(1) C जीवनस्य होमाङ्गव्यवहितस्य कावस्याङ्गत्वं ।

(2) C निमित्तत्वप्रतीतिः ।

हादशकृपानं निर्भवेत् पुत्रे जाते यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्भवति पुत्र एव स तेजस्वीत्यादिफलभार्यवादिकं । तत्रार्थवाद-प्रामाण्यादेव फलान्तरमिति नैमित्तिकत्वेऽपि नोपात्तदुरितक्षय-फलं । नैमित्तिकस्य च होमस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणा-दग्निहोत्रेतिकर्तव्यता चामवत्यादिष्वतिदेशादैष्टिको विध्यन्तः । तत्र निमित्तश्रुत्या अवश्यकर्तव्यत्वेन ज्ञातायां भावनाया-मद्भानि सम्बन्धमानानि न सर्वाणि सम्बन्धयोग्यानि । न हि गृहदाहे जाते तत्कालं सर्वाङ्गसम्पत्तिः सर्वस्य । वाक्यान्तरीक्त-सायंप्रातःकालावच्छिन्ने वा निमित्ते जीवने सर्वाङ्गसम्पत्तिः सर्वस्य । तेन यथाशक्तिक्षताङ्गसहितानीति सम्बन्धः । न च यथाङ्ग-विनियोग-मधिकार-कल्पनात् सर्वाङ्ग-विनियोगानन्तरं सर्वाङ्गसम्बन्धस्यैवाधिकार इति । यथान्वपङ्गादिव्यतिरिक्ताना-मधिकारः । एव गृहदाह-सायं-जीवनादि-निमित्ते काले यस्य सर्वाङ्गसम्पत्तिस्तस्यैवाधिकार इति किं न स्यादिति वाच्यम् । स्यादेव यद्यङ्गविनियोगानन्तरमवश्यकर्तव्यतान्वयः स्यात् । समानवाक्यश्रुतेन निमित्तेन प्रथमं भावनाया अन्वये वाक्यान्तर-श्रुतानामद्भाना पद्यादेवान्वयात् । तेनावश्यकर्तव्यतान्वितायां भावनायामद्भानि सम्बन्धमानानि यथाशक्तिक्षतान्येव सम्बन्धन्ते । किञ्च यदि निमित्ते सति किञ्चिदद्भानौ नैमित्तिक च कर्तव्यं कोऽयं शब्दश्च कर्तव्यमिति । अकरणव्यावृत्तिर्हि अवश्यशब्दार्थः । न च निष्फल कर्तव्यं भवति । तेनावश्यशब्दार्थमहिम्ना

(१) C कर्तव्यार्थमहिम्ना ।

अकरणव्यावृत्तिः । कर्त्तव्यताप्रतीत्या च फलवत्त्वं निमित्तश्रुते-
रेव गम्यते इत्यामद्गमाद्गहीनेऽपि फलम् । 'अतएवाकरणव्या-
वृत्तिरकरणे भयात् भयञ्चानिष्टज्ञानादित्यकरणादनिष्टरूपदुरिता-
पूर्वद्वारकनरकादिकल्पनमपि निमित्तश्रुतिमूलकमेव । तथाच
स्मरन्ति,—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनियन्नाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति । नचैतदुवाक्यप्रामाण्यादेव नित्याकरणे प्रत्यवाय
इति वाच्यम् । काम्यस्यापि विहितत्वेन काम्याकरणेऽपि प्रत्य-
वायापत्तेः । न च दुरितानुत्पाद एव नित्यकर्मणां फलं स्यादिति
वाच्यम् । अनादित्वेन कारणानपेक्षत्वात् । उत्पादनात्मिकायां
भावनायासुत्पाद्यस्यैवान्वयात् । तस्मादुपात्तदुरितत्रय एव कर्मा-
नुरूपेण नित्यनैमित्तिककर्मणा फलम् । यत्तु भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामीष्यते स्फुटम् ।

काम्यानां स्वफलार्थन्तु दोषघातार्थमेव च ॥

नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।

घयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुपद्रफना श्रुतिम् ॥

(1) C अनाचरणम् ।

(2) A B दुरितद्वारकं नरकादि ।

फल विना स्वर्गादिकाम्यफल विना । दोषघातार्थ
 विद्यमानादियन्नाना यथापापक्षयार्थम् । नैमित्तिकानामित्यत्र
 नैमित्तिकपद निमित्तविहितत्व⁽¹⁾साम्यान्नित्यनैमित्तिकोभयपरम् ।
 अथ केचिदुपात्तस्येति सिद्धान्तः । अन्यत् पक्षविकल्पमात्रम् ।
 अनुपद्रुफल प्रायुरादिवक्ष्यमाणफलं तेन भविष्यपुराणस्वरसादप्यु-
 पात्तदुरितक्षय एव फलम् । तच्च यथाशक्तिश्रुताङ्गसहितानाम् ।
 नचैवमाधानमध्ययन विना । शूद्रस्यापि नित्याग्निहोत्राधिकारः
 स्यात् । आहवनीयकर्मज्ञानयोरप्यङ्गत्वेन तत्त्यागिनाङ्गान्तरसहि-
 ताना फलजनकत्वादिति वाच्यम् । नैमित्तिकविधिना हि यः
 कुर्यादित्युच्यते तत्र यथाशक्तीतिसम्बन्धः । न चाग्निविद्ययो-
 र्नित्यप्रयोगविधिनानुष्ठानमुच्यते किन्त्वाधानाध्ययनविधिसिद्धयो-
 रनेन स्वीकरणम् । गृहदाह्ये साङ्गा चामवतीं कुर्याद् यथा-
 शक्तीत्युक्तेऽग्निविद्ययो, कर्त्तव्यत्वाप्रतीतेरेव न यथाशक्त्या सम्बन्ध ।
 एव शौचयज्ञीपवीतशिखादेरपि विध्यन्तरसिद्धत्वात् तत्रापि न
 यथाशक्त्युपबन्ध । एव देयकालयोरपि स्वतःसिद्धयोरेवाङ्गत्वेन
 स्वीकारेण कर्त्तव्यत्वमिति । तत्रापि न यथाशक्तीति सम्बन्धते ।
 ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ जातेरनुपादेयत्वात् तत्रापि न यथा
 शक्तीति । विष्मृतमपि चाङ्गस्मरणाशक्तेरेव विष्मृतमिति
 तत्त्यागिऽपि भवत्येव फलम् । कदाचित् कस्यचिद्दशस्य हानिरित्यत्रा

(1) C विहितत्वे ।

(2) A C यथाशक्तिश्रुताङ्गसहितानाम् ।

नुगमकमशब्दाद्भवमिति न शक्याद्ब्रह्मज्ञानौ फलम् । प्रधानस्य तु श्रूयमाणत्वात् तत्रावश्यकर्तव्यत्वं प्रतीयत इति प्रधानैकदेशाकरणे न फलम् । अतएव सर्वाङ्गत्यागेन प्रधानमात्रानुष्ठाने श्रुतप्रधाना-
करणस्यैव दुरितहेतुत्वात् दुरितानुत्पत्तिः । नतु पापत्रयरूपं फलम् । साङ्गादेव फलोत्पत्तेः । यत्तु गौतमस्मरणमशक्तौ मनसाप्येनमाचारमनुपालयेदिति नानेन प्रधानानुष्ठानाभावे फलं प्रत्यवायानुत्पादो वा कथ्यते । किन्तु प्रधानाङ्गेषु च सर्वथा सामर्थ्याभावे मनसा तत्त्वचिन्तनं तत्रत्याग्रायत्वेन विधीयते । पशुसोमाभावे वैश्वानरीवत् । तेन सर्वथा सामर्थ्याभावदशायां कर्मानुसन्धानस्यानुकल्परूपत्वमुच्यते । सामर्थ्ये सति तु

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलम् ॥

इति न्यायेन न फलं न वा प्रत्यवायपरिहारः । तत् सिद्धं नियतनिमित्तानि कर्माणि सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादीनि नित्यानि । नैमित्तिकेष्वशक्तिकृताङ्गत्यागेऽप्यधिकारः । प्रधानमात्रकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः । काम्ये तु सर्वाङ्गसम्पत्तावधिकारः । प्रारब्धे काम्येऽद्ब्रह्मज्ञानो यस्तप उपेत्य न यथार्थं तपस्यति असमाप्तो वा विरमेत तत्राग्नेयो विधियान्द्रायण वेत्ति । श्रुतिश्च यो यच्च इत्युक्त्वा न यजते तत्र त्रैधातवी प्रायश्चित्तिरिति । प्रायश्चित्तविधिकल्पित-
प्रारब्धमवश्यं समापयेदिति विधी भाव्यापिच्छाया तत्फलकामना-
सत्त्वे तदेव कल्पते । तदभावे दुरितत्रय इति षडतन्वरत्ने निर्णीतमद्ब्रह्मज्ञानात्तु फलं न्यूनम् । तद् यथा पुत्रकामस्य मनो-

रिष्टौ हीतुरपंचारादिलामामकन्या जज्ञ इति पुराणेषु लिङ्गं दर्शनम् । अन्यथा विगुणकाम्यस्य निष्फलत्वे तत्र भिक्षे जुहोति स्तन्ये जुहोति यदुक्तो यश्च आर्त्तिमियाद् गार्हपत्य चरेद् भूः स्वाहेति जुहुयादित्यङ्गविधिवैयर्थ्यं स्यात् । एवं कालस्यानुपादेयत्वेनान्याङ्गवैलक्षण्येऽपि काले प्ररब्धस्य देवात् कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । तच्च फलजनकम् ।^१ अन्यथा सान्तपनीयात्पूर्वोदग्निहोत्रं षोडशीचीकथ्यसंयोगादित्यादौ विहितकालातिक्रमे क्रमविचारो व्यर्थः स्यात् । नहि निष्फलस्य क्रमोऽङ्गम् । एवं मुख्यकाले करणाम्नां गौणकालेऽपि कर्त्तव्यत्वम् ।^२ यदाह मण्डनः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

गौणकालस्तु क्वचिद् वाचनिकः । यथा स्मार्त्तहोत्रे आसाय-
माहुते. प्रातराहुतिर्नात्येति । क्वचिन्नयायमूलः । सायमाहुत्यां
हुताया चेदुर्व्वलः स्यात् तदेव प्रातर्होम इत्यादौ ।^३ अतएव योगि-
याज्ञवल्करः,—

(१) A C जननम् ।

(२) E Adds here यदाह दृढमनु . मुख्य कालोऽनुकल्पय सर्वशिक्षापि कर्मणि । अन्यथा अपराह्णविहितकर्मण्य आहस्य रात्रौ मसद्भाभावात् रात्रौ आह न कुर्वीत इति निषेधो व्यर्थः । तेन दवादपरान्ते आहकारणे गौणकालत्वन रात्रौ मसद्गे निषेधवाक्यम् ।

(३) E. Adds here यदाह्योऽङ्गिका शिष्येषु. सजातीयकर्मज्ञानरकालमाप्ति-
पूर्व्वेनपूर्व्वकर्मणो गौणत्वात् । तस्मिन् हि प्राप्ते पूर्व्वकर्मणोऽतिपातश्चाभिवर्तते ।

• अन्नानाद् यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः^१ ॥

स्कान्दे,—

यस्य मृत्वा च नामोक्ता तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

तथा गृह्यान्तरे,—

यत्र मन्त्रभ्रंशो यज्ञभ्रंशो वा तत्र पुरुषं चिन्तयन् तत्सूक्तं
जपेदिति प्रायश्चित्तं विदधाति । सुखकालगौणकालयोरकरण-
मेव दुरितहेतुरिति द्वयोरतिक्रमे । एतेषामाचाराणामिकैकाप-
चारिण गायत्राष्टसहस्रजपेन पूतो भवति । वेदोदितानां नित्यानां
कर्मणां समतिक्रमे स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति
वा सामान्येन प्रायश्चित्तम् । विशेषेण तु तत्र तत्र वक्ष्यते ।

यत्तु वीधायनः,—

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रैताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ॥

इति । तत्राल्पान्ताशक्तस्य महाविपदि मन्त्रजपमात्रेणाग्नि-
होत्रलोपप्रत्यवायपरिहार इत्याशयः ।

मण्डनमिथ्यायौषधेभ्योऽपि अन्तेषु अर्द्धे चोदितमाचरेत् प्रायश्चित्तमकरसंज्ञां
निष्कृतिमाचरेत् प्रायश्चित्तमकला वा चर्म चोदितमाचरेत् निष्केटिनस्त्रिहोत्रं
वा भारद्वाजीयमाप्यत ।

(१) B श्रुतिः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारकः^१ ॥

यच्च मनुः,—

धाचाराद्भवते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराद्द्वनमच्ययमाचारो ह्यन्यलक्ष्यम् ॥

तथा सर्वस्नातकधर्मानभिधायान् मनुः,—

अग्नेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्पपो नित्यं ब्रह्मलोके मञ्जीयते ॥

इत्यादिकं सभ्यावन्दनादेः सयोगपृथक्त्वेन फलान्तरम् ।

यत्तु गौतमः—

वर्णाश्रमाः स्वधर्मनिष्ठाः प्रत्येककर्मफलमनुभूय ततः श्रेयैष
विशिष्टदेशजातिकुलरूपास्तु शुतिवित्तवृत्तमुखमेधसो^१ जन्म प्रति-
पद्यन्ते^२ विश्वज्ञो विपरीतानि विनश्यन्ति । मीधो वीर्यम् । विश्वज्ञो
यथेष्टचेष्टाः । विनश्यन्ति पापफलमनुभवन्ति । अत्र तच्छ्रेयैणेति
तस्यैव नित्याचारकर्मणः श्रेयैणेति मर्त्तृयज्ञः । तेन दुरितक्षयादि
फलान्तरं जन्मान्तरं विशिष्टजन्मलाभ इति तस्य मतम् ।
भट्टाचार्यास्तु प्रथमपादे तस्मादन्येन कर्मणेति । गौतमीये तु
तच्छ्रेयै^३ स्तस्माच्च तदपेक्षयेत्वाहुः । तेन नित्यकर्मणा पापक्षये

(१) B आरभ्यम् । E । नान्यद् स्तोत्रोपकारकम् ।

(२) & B प्रतिप्रपद्यन्ते ।

(३) A C D तस्माच्चित्वाद्यपेक्षयेत्वाहुः ।

प्रतिबन्धविगमात् कर्मान्तरेण विशिष्टजातिलाभ इत्याशयः ।
एतेन ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं बलं मेधां प्रज्ञां
प्रतिपद्यन्त इत्यापस्तम्बीयं व्याख्यानम् । अत्र च नित्यकर्मणां
नानाफलसम्बन्धेऽपि योगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे
एकमेव फलम् ।

यत्तु,—

काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् ।

इति नित्यकाम्याग्निहोत्रयोः सकृदनुष्ठानम् । तत्रायं न्यायः ।
काम्याग्निहोत्रे 'सर्वफलार्थमनुष्ठिते तत्कालेऽग्निहोत्राकरणा-
भावादकरणनिमित्तदुरितानुत्पत्त्या' 'नित्यसिद्धिर्न तु पापत्रयरूपं
नित्यफलम् ।

स्रक्काले यदकुर्वन्सु करोत्यन्यदचेतनः ।

प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥

इत्यस्मिन्नपि पक्षे काम्याग्निहोत्रकालेऽन्यकरणाभावादेव न
दुरितोत्पत्तिः ।

भगवद्गीतायाम्,—

यत्करोपि यदश्यापि यञ्जुहोपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कीन्तेय तत्कुरुष्व भदर्पणम् ॥

(१) D सर्वफलार्थमनुष्ठिते भवति । तत्काले •

(२) D दुरितानुत्पत्त्या •

(३) C नित्यं सिद्धम् ।

तथा,—

यन्नार्थात् कर्मिणोऽन्वत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तथा,—

मर्व्यकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपात्रयः ।

मरणसादादवाप्नोति शास्त्रतं पदमव्ययम् ॥

तेन सर्वश्लेष कर्माणि भगवति शील्ये समर्पितानि भगवद्भक्तिरूपत्वेन पापत्रयप्रकर्षं कुर्वन्ति । अत्र स्वाध्यायोऽधेतव्य इति स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कार्यत्वावगमात् सस्कारस्य च फलाभावे वैयर्थ्यात् भक्षणयुक्तफलं चमसे यागसम्बन्धद्वारा फलसम्बन्धवत् अधीतस्य स्वाध्यायस्य फलापेक्षायां यत् शक्यते तत्कुर्व्यादिति न्यायेन फलकल्पनादशायामक्षरावाप्तेरानन्तर्येऽपि विनाप्यक्षरग्रहणं शिखादिना कर्मज्ञानेनानुष्ठानेन फलसिद्धेर्यभिचारेण फलसाधनत्वेनाज्ञानात् स्वतश्चापुरुषार्थत्वादप्यक्षरावाप्तिर्नाध्ययनफलम् । न च तद्व्यप्रत्ययस्य कर्मणि विधानात् प्राप्यकर्मणि प्राप्ते शाब्दत्वेनाक्षराव्याप्तिः फलं स्यादिति वाच्यम् । शाब्दत्वेऽप्यपुरुषार्थसाधनत्वेनाफलत्वात् । यथा व्रीहीन् ब्रह्मन्तीत्यत्र श्रुतानामपि व्रीहीणां वैतुष्यस्य वा न फलत्व किन्त्वपूर्वसाधनरूपस्येति तज्जन्यवाक्यार्थीभूतकर्मज्ञानस्य तु सिद्धेन ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतिति स्मृत्या यद् विशया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्या च क्रतुफलं प्रति पारम्पर्येण साधनत्व प्रतीत्या-ऽक्षरा-वाप्ति-द्वाराध्ययन जन्मत्वाच्च फलत्व कल्पति । यस्य तु भागस्यार्थज्ञान नानुष्ठानोपयोगि

ने वा ब्रह्मभागजन्यब्रह्मज्ञानवत् स्वतः पुरुषार्थं तदंगेऽध्ययनस्था-
 चरावामिहारा ब्रह्मयज्ञपारायणाद्युपयोगिसंस्कारपाटवरूपाक्षर-
 धारणमेव फलम् । अध्ययनेन यत् शक्यते तत्कुर्व्यादित्येवमेकरूपेण
 ज्ञानधारणयोः फलत्वम् । तथाच सति ब्राह्मणादीनां वयाणा-
 सुपनयनश्रुतेः कांस्यभोजिन्यायेनाध्ययनस्यापि ब्राह्मणादिव्रय-
 गामित्वम् । एवञ्च विधिसिद्धज्ञानं वर्णत्रयं लब्ध्वा कृतार्थाः कर्म-
 विधयो न शूद्रस्य प्रकारान्तरेण कर्मज्ञानमाक्षिप्याधिकारमापा-
 दयन्ति तेनार्यात् शूद्राद्यधिकारनिवृत्तिरध्ययनविधिफलं पर्य-
 वस्यति । येषान्वक्षरग्रहणमेवाध्ययनफलं तेषामक्षरग्रहणे स्वाध्याय-
 नियमेऽपि कर्मज्ञानेऽध्ययननियमाभावेन शूद्राधिकारप्रसङ्गो
 दुर्वारः । अन्यभावेऽप्यनग्निसाध्यवैदिक-कर्मस्वधिकारापत्तेः ।
 रवकारस्योत्तरक्रात्वधिकारापत्तेश्चेति । एवञ्च स्वाध्यायपदस्य
 स्वशाखापरत्वात् स्वशाखाविहितं यत्कर्म वेदादेव ज्ञात्वानुष्ठेयम् ।
 इतरत्तु परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो गुरुशिक्षया ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ।

इति याज्ञवल्करवचनात् । मानवे च,—

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतथं प्रयव्रतः ।

इत्याहृत्यवचनम् । योगियाज्ञवल्करः,—

वेदाश्चैव सवेदान्तान् वेदाङ्गानि तथा स्मृतीः ।

अधीयाद् ब्राह्मणः पूर्वं शक्तितोऽन्यानि वा पठेत् ॥

आत्मज्ञाननिमित्तानि सिद्धान्तानि च चिन्तयेत् ।

तथा,—

अनन्तज्ञाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रं समानवम् ।

अध्येतव्यं प्रयत्नेन चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥

बृहस्पतिः,—

वेदमव्यापयेद् यद्वात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ।

वशिष्ठः,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

एवञ्च वेदवेदाङ्गपुराणेतिहासपञ्चरात्रादिसिद्धान्तधर्मशास्त्रेभ्यो-
ऽधीतेभ्यो ज्ञात्वा धर्मोऽनुष्ठेयः । भट्टाचार्याः,—

तस्माद् यान्येव शास्त्राणि वेदमुद्भूयानतिक्रमात् ।

अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता ।

नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु ॥

तेषां विपरिवर्त्तेषु कुर्व्यतां धर्मसंहिताः ।

वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

ते च परिगणिताः । यदुक्तं जैमिनिना न शास्त्रपरिमाणत्वा-
दिति । परिगणनञ्च यथा मनुः,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

शाचारयैव साधूनामात्मनमुष्टिरेव च ॥

पण्डिनः साधुः । स्मृतिर्मन्वादिः । शीलं स्मृतिमुक्तिः^१

प्रत्यक्षदृष्टनिषेधपरिपालनं^१ स्वभावकृतम् । यत्तु भारते
 अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि शीललक्षणमुक्तम् । यच्च हारीतेन
 ब्रह्मख्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता
 नृदुताऽपारुष्यमित्याद्युक्तं शीलत्वेन । तत्र ब्रह्मख्यताऽब्रह्मख्यता-
 व्यावृत्तिरित्येवं निषेधपरिपालनपरमेव । उपलक्षणश्चेतत् ।
 निषेधव्यावृत्तिमात्रं शीलमित्येव तत्त्वम् । अतएव याज्ञवल्कीन
 सम्यक् सङ्कल्पजः काम इति शीलस्वरूपमुक्तम् । सङ्कल्पो निवृत्ति-
 सङ्कल्पः । तज्जन्यः कामो निवृत्तीच्छा । आचारः श्रुतिस्मृति-
 प्रत्यक्षदृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानं आत्मतुष्टेधर्मसन्देहे निर्णायक-
 त्वम् । भट्टाचार्यैस्तु शिष्टात्मतुष्टिविषयत्वेन पूर्वमसदेव धर्मत्व-
 सुत्पद्यते नकुलदन्तसृष्टौपविवत् [इत्युक्तम् ।^२] एतच्च प्रत्यक्षश्रुति-
 स्मृत्यविरोधिविषये । याज्ञवल्काः—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमित्थिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

विष्णुपुराणे,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वो दण्डनीतयः ।

इत्यधिकम् । पुराणान्यष्टादश । विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मं पाशं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यं नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥

(१) A. B. C D. • प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं • ।

(२) [] C omits the portion bracketed.

चाग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लौक्यमेकादशं स्मृतम् ॥
 पाराङ्गं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
 मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

मात्स्ये,—

पाञ्चे पुराणे यन्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
 तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥

प्रसिद्धनारसिंहस्याष्टादशसाहस्रसंख्या यद्यपि नोपलभ्यते
 किञ्चिक्कालक्रमाहुमिति प्रतिभाति । तथा,—

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दीपुराणं तस्मिन्ने नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
 प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शाम्भवेव मुनिव्रतैः ॥
 एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव परिपाठ्यते ।
 अष्टादशेभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ।
 विजानीध्व मुनिश्रेष्ठास्तदेतिभ्यो विनिर्गतम् ॥

विनिर्गतं समुद्भूतम् । यथा कालिकापुराणादीनीति' लक्ष्मी-
 धरः । एतच्च सति भगवत्या इदं भागवतमिति कालिकापुराणं
 भागवतपदेनोक्तमिति चे वदन्ति ते निरस्ताः । यदि परं प्रसिद्ध-

भिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्केत । यच्च वायुपुराणदेवीपुराणादि
तदप्येतेष्वन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराणस्यैकदेशः^१ । कूर्म-
पुराणे उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि वै ।^२

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संचेपतो द्विज^३ ॥

इत्युक्त्वा गणितं सनत्कुमारीयं नारसिंहं नन्दीपुराणं शिव-
धर्मशास्त्रं दुर्वासःपुराणं नारदीयं कापिलं वामनं श्रीशनसं ब्रह्माण्डं
वारुणं कालिका माहेश्वरं शम्भु^४ सौरं पराशरोक्तं मारीचं
भार्गवाख्यम्^५ । ब्रह्मपुराणञ्च कल्पतरौ यद्वाक्यान्थादृतानि तद्व्यति-
रिक्तब्रह्मपुराणं पुरुषोत्तममाहात्म्योपवृंहितं हेमाद्र्यादिनिबन्ध-
परिगृहीतं शिष्टपरिग्रहादेव प्रमाणं तदप्युपपुराणान्तर्गतमेव ।
न्यायपदं न्यायवैशेषिकपरम् । मीमांसा कर्मब्रह्मविषया । धर्म-
शास्त्राणि च याज्ञवल्काः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदक्षसम्यत्संगातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनहृदयती ।

गौतमः शङ्खलिखितो हारीतोऽत्रिरहं तथा ॥

(१) B. पुराणैकदेशः ।

(२) B. द्विजा ।

(३) 1. C. तुल पादं नारदीयपुराणं in the place of नन्दीपुराणम् ।

(४) 1. C. शम्भुः ।

(५) 1. C. भार्गवाख्यं ।

'गङ्गलिखितस्मृतौ प्रचेता गणितः । यमस्मृतौ^१ देवलसुमन्तु-
जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-पैठीनसि-पितामह वीधा-
यन-छामलेय-जावाल-च्यवन-मरीचि-कश्यप-नारद-दक्षाः । एते
पट्विंशत् । भविष्यपुराणे,—

मन्वादिस्मृतयो याम्बु पट्विंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इत्यभिधानात् । योगियाञ्चवल्कर-वृहन्ननु-वृद्धशातातप-प्रभृ-
तीनि तैरेव कृतानि । एतद्व्यतिरिक्ता या स्मृतय उपलभ्यन्ते शिष्ट-
परिमृष्टहीताः^२ शुनःशेफशुनःपुच्छकापर्वाजिनि-व्याघ्रकण्ठ-जतु-
कर्ण-लोमाक्षि-व्याघ्रपाद-गर्ग-^३गार्ग्य-नाडौजङ्गपुलस्त्य-पुलह-भृगु-
गोतम-गोनक-यज्ञपार्श्व-वैजवाप-शाठ्यायन-भीमशूक—'भस्मकृतु-
ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायन प्रणीतास्तासामपि तथा स्मृत्यन्तरेषु
चित्तनेन भविष्यपुराणे एव परिगणनम् । योगियाञ्चवल्करः,—

साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

श्रुतिप्रमाणान्धेतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिनः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृतृस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

(१) A. C. यदुलिखितो प्रचेता ।

(२) A. C. Add here नारद ।

(३) B. शिष्टमृष्टहीता ।

(४) A. C. पार्श्व ।

(५) A. C. भीमशूक ।

श्रीकाराधिकारे तत्रैव,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येव भगवद्वाचकः स्मृतः ।

देवीपुराणे च,—

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ।

स भवेत् साधकश्चेष्टः

इत्युक्तम् । यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्ययोगपञ्चरात्रशास्त्र-
निर्णयेत्याद्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितम् । वेदविरोधोपक्रमाद्
वेदविह्वलवामाचारादिपरपञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु
वैधर्हिंसानिषेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदंशेऽप्रामाण्य-
परम् । अतएव स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे एतेन सामुद्रिकवासुविद्यादि-
व्याख्यातमिति वासुविद्यारूपघटनाङ्गमप्रामाण्यं भट्टाचार्यैरेव
कथितम् । *न ह्येतन्मत्स्यपुराणविषयम्^१ । पुराणप्रामाण्येन साधित-
त्वात् । यच्च कल्पतरौ पाञ्चरात्रिकपूजाघटनादिकं न लिखितं
तत्रस्थानान्तरत्वेन । कथमन्यथा

मुक्त्वा तु मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते ।

तथा—

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।

इति वराहपुराणीयं भागवतापराधि मम शास्त्रं मदुक्तं
पञ्चरात्रमिति कल्पतरावेव व्याख्यातम् । तेन इयशीर्षमयुसङ्घ-

(1) A C निरुद्धः ।

(2) B पुराणादिविषयम् ।

हादिघटनाशास्त्राणि प्रपञ्चसारसारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्र-
त्वेन महाजनपरिगृहीताः सर्वदेवीयाविगीताचारविषया
प्रमाणमेव । भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मोदिशास्त्राणि शिवधर्मोश्च भारत ॥

कार्गञ्च पञ्चमी वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मो राजेन्द्र मानवीक्षा महीपते ॥

तत्र विष्णुधर्मोत्तर विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

एते ये वैष्णवा धर्मो दालभ्येन प्रकीर्त्तिता ।

उत्तर कथित तुभ्य मयैतत् परिपृच्छते ॥

विष्णुरहस्यशिवरहस्यादिकं गृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च । भविष्य-
पुराणि तथा स्मृत्यन्तरेषु चैतन्नेतयोपात्तानि । शिखा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषश्चैतद्भानि । कल्पपद कल्पसूत्रो
भयपर माणिकादिकं कल्प. काव्यायनलाट्यायनादिकं सूत्रम् ।
यश्चात्र स्मृतिरत्र श्लोक इति प्रामाणिकानां लिखनं तदपि प्रमाणं
श्लोका सूत्राणीति कारुणपाठात् । महाभाष्ये च भ्राजा नाम
श्लोका इति प्रमाणमुपन्यस्य किन्तु खलु भो श्लोका अपि प्रमाण-
मिति पृष्ट्वा महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । यत्तु
पट्विगन्धतादि तत् कौविदेव परिग्रहाद् विगानाच्चाप्रसरणमिति
नध्नीधर । विघ्नानेग्ररादियोगीश्वरलिखनात्तु तदाक्यान्य-
थाद्रियन्ते । तत्राभ्रदादिप्रवृत्तावाञ्जतुष्टिव प्रमाणम् ।

[याज्ञवल्करः^१]

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परित् त्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्वादेको वाध्यात्मावित्तमः ॥

तैनेतैर्ज्ञात्वा धर्मोऽनुष्ठेयः । यत्तु स्मृतिवाक्यसदृशवाक्यान्तरं
पुरुषकृतं स्मृतिवाक्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं तदेव ।
तदुक्तं महाचार्यैः,—

प्रतिकञ्चुरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् क्रियते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणता ॥

इति । एवञ्च स्मार्त्तैश्चपि कर्मसुपनयनानन्तरमेवाधिकारः ।

याज्ञवल्काः,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येत् ॥

इत्युपनयनानन्तर्यं शौचाचारान् दर्शयति । पष्ठे जैमिनिः,—

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तेरन् । स्मृतीनां वेदतुल्यत्वात् ।

उपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरत्रित्यर्थः । दक्षः

अनुपनीतमधिकृत्य

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।

तस्मिन् काले न दीपोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥

उपनीतस्य दीपोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः ।

अनुपनीताधिकारे ननु,—

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ।

गीतम',—प्रागुपनयनात् कामचारवादमध्यः । अहुतादः
 ब्रह्मचारी । नास्याचमनकल्पो विद्यते । अन्यत्रापमार्जनप्रधावन-
 प्रोक्षणेभ्यः । न तदुपस्पर्शनादगौचम् । नत्वेवैनमग्निहवन
 बलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात् । अहुतादः । न हुतशेषभोजननियमः ।
 ब्रह्मचारी मैथुनं वर्जयेत् । सूत्रपुरीषे न दिङ्नियमाद्यपेक्षा
 आचमनधर्मकं करोति । अपमार्जनमुच्छिष्टानाम् । सौदकेन
 पाणिना प्रधावनं चालनं सूत्रपुरीषयोः । अग्निसृष्टस्योदकेना
 भ्युक्षणम् । एष कृतेऽस्य स्पर्शनेनागौचम् ।

ब्राह्मे,—

मातापित्रोरयोच्छिष्टं बालो भुञ्जन् न दूष्यति ।

वृद्धगतातप',—

प्राक् चूडाकरणाद् बालः प्रागन्नप्रागनाच्छिष्टः ।

कुमारः स तु विज्ञेयो यावन्मोक्षीनिबन्धनम् ।

गिरीरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिष्वस्यै चातव्यं तु कुमारकैः ॥

गीतमः,—मद्यं नित्यं ब्राह्मणी वर्जयेदित्यर्थो जातिपुरस्कार-
 प्रवृत्तत्वादन्युपनीतस्यापि निषेधः । इदमुपलक्षणं यान्यत्र पतनी-
 यानि तानि वर्जयेत् स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तदर्शनात् । वसुतो हिज-
 मधिकृत्य ये निषेधास्तेपूपनयनाद्दृढमधिकारः । जातिमात्र-
 पुरस्कारेण ये प्रतिषेधास्तेपूपनयनात् पूर्वमपि । भक्ष्याभक्ष्यादियु
 वचनात् पर्युदासाज्जातिपुरस्कारप्रवृत्तिनिषेधा यपि न प्रव-
 र्त्तन्ते । श्रीगृह्योर्विवाहाद्दृढं स्मार्त्तविधिनिषेधा । तत्पूर्व-

मनुपनीतधर्मा इति । विष्णुस्मरणतन्नामकीर्तनादिधर्मस्य तु
तत्तत्पुराणेभ्यः सर्व्वदशास्त्रधिकारः । किं बहुना
नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ।
इति वचनादशौचमध्येऽपि ।

अथ परिभाषा ।

स्मृतिः—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्माणि कारयेत् ॥

तथा—

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते^१ ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥
यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता^२ ऐन्द्री सौम्यापराजिताः ॥

सौम्या उत्तरा । अपराजिता ऐशानी । यथा—

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

(१) D. • तूच्यते ।

(२) B. मात्रा • ।

तथा,—

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृद् यजमानः स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः^(१) ॥

यच्चुर्विधाने,—

अनादेशे तु संख्याया अयुतं परिकीर्त्तितम् ।

शिष्टाः पठन्ति,—

अनिर्द्दिष्टे शतं प्रोक्तं सहस्रमपि वा पुनः ।

एषा शक्त्यपेक्षयानुष्ठानम् ।

संख्यानूक्ती शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिषु ।

नारायणामिदं प्रोक्तं मानं पुरस्क्रियां विना ॥

तापनीयश्रुतौ, — यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते । अत्र सर्व-
मन्त्रजपं प्रत्याम्रातत्वेन प्रणवजपो विधीयत इति शङ्कराचार्य-
व्याख्यानम् । ओंकार इत्यनुवृत्तौ आपस्तम्बः,—यज्ञेषु चैतदादयः
प्रणवाः^(२) । प्रणवे^(३)त्याद्यनुष्ठावचनानि च ।

तष्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

विमात्रसु प्रयोक्तव्यः कर्म्मरम्भेषु सर्व्वगः ।

त्रिस्रः साहीसु कर्त्तव्या मात्रा तत्त्वार्थचिन्तकैः^(४) ॥

देवताज्ञानकाले तु श्रुतं कुर्यान्न संगयः ।

(१) A B शास्त्राद् विनिश्चयः ।

(२) L. P. प्रणवा ।

(३) E F प्रणवेत्या ।

(४) C D • चिन्तकैः ।

• लोके भूतिकर्मसु चैतदादीन्त्येव वाक्यानि स्युः । यथा पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु र्चाकारादीनि स्वस्यादिवचनानि भवेयुः । यमः,—

पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
'सम्पूज्य गन्धमाल्याद्यै ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्मो कर्मणि मादृत्ये सङ्ग्रामाद्भुतदर्शने ॥

ब्रह्माण्डे,—

आदावन्ते पञ्चभिर्विप्रवर्गैः
पुण्याहञ्च स्वस्ति ऋद्धिञ्च वाच्यम् ।
दद्यात्तेभ्यो दक्षिणां जातरूपं
वासी धान्यं भोजयेद् ब्राह्मणांश्च ॥

वशिष्ठः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

स्नानं प्रातः स्नान तदभावे स्नानान्तरम् ।

वायुपुराणे,—

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव' नास्तिकः ।
'भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संग्रहः ॥

(१) A. C. सम्पूज्य • ।

(२) A. C. • चम्येद् • ।

(३) A. C. क्रियते • ।

(४) A. C. भवन्ति तु तथा तस्य • ।

वशिष्टः,—

जपहोमोपवासेषु धीतवस्त्रधरी भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादो विजितन्द्रियः ॥

विष्णुपुराणि,—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्त्राचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

शातातपः,—

सव्यादशात्परिभ्रष्ट कटिदेशे धृताम्बरम् ।

• एकवस्त्रन्तु त विद्याद् देवे पित्रे च वर्जयेत् ॥

योगियाज्ञवल्का,—

परिधानाद् वह्नि कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्मं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

व्यासः,—

आर्द्रवासासु यः कुर्याज्जपहोमप्रतियहम् ।

सर्वं तद् राक्षस विद्याद् वह्निर्जानु च यत् हतम् ॥

बोधायनः,—

कापायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगम भवति हव्यकथ्येष्वथो हविः ॥

अथार्द्रवस्त्रनिषेधः स्थनकर्ममात्रविषयः । तथा वशिष्टः,—

जले च शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

जपो होमस्याथा दानं तत्सर्वं निष्फल भवेत् ॥

• जपादिपदं वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । कापायवस्त्रपदं
कोपीनाद्युपलक्षणम् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

नग्नः कापायवासाः स्यान्नग्नः कौपीनवानपि ।

नग्नो मलिनवासाः स्यान्नग्नश्चार्द्धपटस्तथा ॥

नग्नो द्विगुणवासाः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा ।

अकचोऽनुत्तरीयश्च नग्नो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

वर्ज्यः कर्माधिकारे । मनुव्रीधायनपैठीनसयः,—

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।

स्नाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुदरेत् ।

आपस्तम्बः,—

देवागारे तथा शङ्खे गवां गोष्ठे तथाध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यागारे विवाहेषु स्नाध्याये भोजने तथा ।

उदरेद्दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

सथेऽंशे वस्त्रं निधाय दक्षिणं बाहुमुत्तरीयाद् वहिः कुर्यादित्यर्थः । एवञ्च द्वितीयाद्युत्था वस्त्राद् वहिः करणं दक्षिणपाणिसंस्कारः^१ स कर्मसौकर्यार्थः^२ । न च निष्फलस्त मंस्कारविधिरर्थात् कर्माङ्गदक्षिणपाणिसंस्कार इति कल्पनादशायां देवागारादिपदोपस्थाप्यदेवार्चनादिकर्मसम्बन्धित्वलाभात् । एतद्वाक्योपात्तव्यतिरिक्तकर्मसु नायं नियमः । तथा शीतवाणार्थवस्त्रान्तरादप्युदरणमविशेषात् । नह्येतद्वस्त्रसंस्कारो वस्त्रस्या-

(१) B हस्तसंस्कारः ।

(२) B D स च सौकर्यार्थः ।

श्रुतत्वाद् येन फललाभाय कर्माङ्गसुत्तरीयमेव गच्छेत् । 'वस्त्र
संस्कारस्तु लौकिकेनाप्यविशेषात् । अतएवाचमने कण्ठप्रावरण
'निषेधात्तिवारणार्थं शीतवस्त्रस्यापि दक्षिणांशद् वह्निःकरणम् ।
भोजनेऽपि प्राणाहुत्वङ्गमेव संस्कारः ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद् वस्त्रं शयनीये सदैवहि ।

अन्यद् रथ्यास्तु देवानामर्चयामन्यदेवहि ॥

अत्र शयनकालीनरथ्यापदोक्तयथेष्टलौकिकाचारकालीनवस्त्र-
योरन्यत्वविधौ फलकल्पनाप्रसङ्गात् तदनुवादाय देवार्चनोप-
लक्षितवैदिककर्मकाले ताभ्यामन्यद् वस्त्रं विधीयते । तेन शयन-
कालीनवस्त्रं यथेष्टाचारकालीनवस्त्रं कर्मकाले त्यक्त्वा वस्त्रान्तरं
धार्यम् । तथा,—

स्वयं धोतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णेजकधोतेन नाहतेन कदाचन ॥

अत्र स्वयं धोतस्य कर्माङ्गत्वेन विधौ निर्णेजकधोतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधो नित्यानुवादस्तुत्वर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन
प्राप्तस्य निषेधार्थो वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थवस्त्रधारणे
निषेधो वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच्च ।
केवलं रजकधोतपरिधाने कर्मवैगुण्यं पुत्रादिधोत इव स्वयं
धोतत्वाभावात्त्राधर्मः । यत्तु महाचार्यैः,—रजकधोतगर्हभारुठ-
यस्त्रपरिधानं दुराचारमध्ये गणितं तद्गर्हभस्सर्गदोषमभिप्रेत्य ।

(1) B. D. कर्मानुष्ठानम् ।

(2) L. P. निषेधात्तवार ।

गर्हभस्यासृष्टत्वात् । नचासृष्ट्यसर्गने पुरुषस्यैव दीप न वस्त्रस्येति
वाच्यं 'चण्डालादिस्पृष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव दुष्टत्वोक्तेः । तदुक्तं
भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात्पुरुषवद् वस्त्रं न गवाश्वादिवन्मतम् ॥

केवलं मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान् रेतसो लेपान्
प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवतीत्यापस्तम्बवचनादन्नपदस्य मूत्रपुरीषादि-
साहचर्येणाभोज्यान्नपरत्वाद् रजकान्नलितञ्चाधीतं न ग्राह्यम् ।

काल्यायनः,—

सदीपवीतिना भाव्यं सदावदग्निखेन तु ।

विशिखी व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

श्रुतिः,—यज्ञोपवीत्वैवाधीयीताध्यापयेद्वा जपेद् यज्ञेच्च ।

मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुवयमधोवृत्तम् ।

त्रिवृत्तञ्चोपवीतं स्यात् त्रिवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

षष्टवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यद् विन्दते कटिम् ।

यज्ञोपवीतं तज्ज्ञेयं नातिङ्गसं न चोच्छ्रितम् ॥

वामावर्त्तं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तं नवगुणं कुर्यात् । तदैव
 च त्रिसर कार्यम् । वामस्कन्धे धृत नाभिपृष्ठवंशयोर्धृतं यथा कटि-
 पथ्यन्त प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । आपस्तम्ब,—
 उपासने गुरूणा वृद्धानामतिथीनां होमे जपकर्मणि भोजने च
 आचमने च स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् । निगमपरिशिष्टे,—
 वामस्कन्धे यज्ञोपवीत दैवे । प्राचीनावीतमितरथा पितृपत्ने ।
 नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतम् । आपृष्ठदेशावलम्ब्य
 ग्राम्यधर्मेषु । कण्ठपदेन लक्षणया स्कन्ध उक्तः । द्विस्कन्धावसक्त-
 मित्यर्थः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् । गोभिल,—दक्षिण बाहुमुद्धृत्य
 सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कचमवलम्ब्य भवति एवं
 यज्ञोपवीती भवति । सव्य बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे
 प्रतिष्ठापयति सव्य कचमवलम्ब्य भवति एवं प्राचीनावीती भवति ।
 मनु,—निवीती कण्ठमञ्जने । शिष्टाः पठन्ति,—

यज्ञोपवीते हे धार्यं श्रूते स्मात्ते च' कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

उपुहारीतः,—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अग्न्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

सुवर्णरजतवहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे तु बहुत्व वाक्यान्तर-
 पथ्यालोचनया हस्तहयाभिप्रायम् । अत्र न सुवर्णमनग्रं धारये-
 दिति पथ्युदासादयत्र शुद्धमेव सुवर्णं कर्माद्रम् ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेन तु हेम्ना च कर्मै यत्कुक्षितं नरः ।

आचरेत् तस्य तत्पापं वज्रलेपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्द्वार्यं दक्षिणस्य करस्य तु ।

तेनानामिकाव्यतिरिक्तस्थाने स्वर्णधारणे देवात् पापकरणे
तस्य गौरवम् । बहुप्रायश्चित्तापनोद्य भवति । शुभे रौक्मे च
कुण्डले इति मनूक्तकुण्डलद्वयधारणम् । न वह्निर्मात्यं धारये-
दन्यत्र रुक्ममय्या इति वशिष्ठोक्तस्नातकधर्मरुक्ममालाधारणम् ।
गुरुणानुज्ञातोऽलङ्घरणादीनि गृह्णीयात् यथार्थं चैतानि विभ्रया-
दिति हारीतोक्तिः पापाचरणकाले परिहार्यम् ।

अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

इति वाक्यदर्शनात् प्रथमपर्व्वस्थाने सुवर्णं धार्यम् । तथा,—

तर्जनीं रूप्यसयुक्तां हेमयुक्तात्त्वनामिका ।

इति वाक्यात् समाचाराच्च तर्जन्या रजतधारणम् ।

अथ कुशाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूनाः पिष्टदेवत्या. कल्पाया वैश्वदेविकाः ॥

ङ्गस्त्राः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिपः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यज्ञिया दर्शादियज्ञार्थाः । वर्हिपि वेद्यास्तरणादिकुशे
दीर्घत्वविधिस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ङ्गस्त्राः । यतः कर्मविशेषे

दर्भविशेषा हरितादयो विहिता अतः सख्यादिकर्मसु दर्भमात्र
पवित्रञ्च यथोक्तलक्षणं सख्याप्रकरणे उक्तम् । तत्र,—

सख्य, सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इत्यभिधानात् तथाविधकुशमात्रं प्राह्यमित्यर्थः । आदि-
पदेन यज्ञपाकयज्ञपित्रव्यतिरिक्तानि कर्माणि । इत्यत्र
सख्यादावपि । वहिःकार्यव्यतिरिक्तानुष्ठानरूपत्वात् । इत्यत्र-
मरद्विन्यूनत्वम् । दौर्घ्वं तदधिकत्वम् ।

गोकर्णदौर्घ्वहरिताः याज्ञे सायाः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात् याज्ञे गोकर्णमात्रत्वइत्यत्र । अत्र
पर्वं प्रतिशुनातीति श्रुतेः पितृव्यतिरिक्ते सनाभिदलप्रहणम् ।
पित्रेऽप्युपमूले क्लेदितं भवतीति पिण्डपिण्डयज्ञे महापिण्डयज्ञे च
श्रुतेर्वाजसनेयिना मूलसमीपे च्छिन्नस्य ग्रहणम् । यत् समूल
तत् पितृणामिति तैत्तिरीयश्रुतिमूलं छन्दोगपरिशिष्टीयं
शाखान्तरविषयम् । ऋद्धपरिशिष्टम्,—

दर्भाः कृष्णाजिन मन्वा ब्राह्मणा इविरग्दयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा ये, कृत पितृतर्पणम् ।

अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषा त्वागो विधीयते ॥

उपुहारीतः,—

(1) B = अक्षयत्वात् ।

(2) B D ऋद्धपरिशिष्टीयम् ।

(3) D E F गोकर्णमात्रत्व उपलब्धम् ।

- चित्तौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरशासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
मूत्रोच्छिष्टी^१ हता ये च तेषां त्यागो विधीयते ।

विष्टाः पठन्ति,—

वल्मीकीदकछायासु भूमिदग्धाश्च ये कुशाः ।
शूद्रोत्पाटितगोचुक्षा प्राप्नुता श्वेदिता^२ नखैः ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पिण्डकर्मणि ।

ते त्याज्या इत्यर्थः । दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्तौ तत्राय-
मपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः ॥
अनन्तययनाद्रूक्षं न पठेत् सप्तमं क्रतुम् ।
छेदनं बर्हिर्दिशानां नारोहेच्चर्मपादुके ॥

नकारः काकाचिन्त्यायेन उभयत्रान्वेति । अयं च निषेधः
कर्मसम्बन्धप्रमाणाभावात् पुरुषार्थः । तेन पुरुषदीपमतिलङ्घ्य
छेदने कर्मविनियोगे न वैगुण्यम् । मरीचिः,—

मासे नभस्यमायास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

(१) A C D मूत्रोच्छिष्टे हता ये च ० ।

(२) A C श्वेदिताश्वेदिता ० ।

(३) E F Add here विष्टा पठन्ति,—

नभस्यमावास्या कृष्णादिमासाभिप्रायेणैव । तस्मैव मुख्यत्वात् । तेनानन्तशयनमध्ये तस्याममावास्यायां छेदने न पुरुषदोषः । अत्र छेदिता दर्भा अयातयामा इत्युक्ते अनन्तशयनमध्ये अन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं भवति । अन्यथा दर्भमात्रस्यायातयामत्वान्नभस्यामावास्याच्छिन्नेषु अयातयामत्वोक्तिर्व्यर्था स्यात् । न च सामान्यस्य विशेषेणोपसंहारः । लक्षणादोपस्यागतौ स्त्रीकारात् । तद् यथा दीक्षितः 'श्रीतराजकी' भोज्यान्न इत्युक्तम् । पुनद्याग्निपोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमित्युक्तम् । नानयोरुपसंहारः । किन्तु मध्ये निषेधान्तरकल्पनया व्यवस्थापद-
आपद् विषयत्वेन । तदुक्तं भट्टैः,—

द्वितीयान्नाथनानुज्ञादर्शनादनुमीयते ।

भोजनस्य विधिमूल^(१)भस्वन्योऽप्यान्तरालिकः ॥

अथवानन्तशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमेऽनिर्घफलकल्पना-
दस्यायां तत्र छेदितानां यातयामत्व दोषः कल्पयते । नभस्या
मावास्याच्छिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् । अतएवास्म-
द्देगे चातुर्मास्यच्छिन्नकुशैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति न दिनान्तरे ।
तेन 'सामर्थ्यादिदृष्टस्य पवित्रीपयहादे ह्यौमादौ विनियोगेन
निरिष्टिकविनियोग इति सिद्धम् । शिष्टाः,—

सप्रहादु वक्षर यावच्छुक्तिः स्यादिभर्वाह्विपाम् ।

अतः पर न गृह्णीयाद् यज्ञादौ जपकर्मणि ॥

(१) C. श्रीतराजकी • ।

(२) L. विधिमूल • ।

(३) B. सन्ध्यादिदृष्टस्य • ।

ऋद्धोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
 एतदेव च पिबन्त्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

यत्तु,—

चतुर्भिर्दर्भपिबन्तैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
 इति तच्छ्रद्धोगपरिशिष्टविरोधात् प्रामाण्यसन्देहाच्च नादेयम् ।

एवम्,—

पत्रत्रयेण वा कार्यमेकपत्रेण^१ कर्हिचित् ।

इति क्वचिसिखितमनादेयम् । पराशरः,—

स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्मणि ।
 सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरौ^२ द्विजैः ॥

शिष्टा,—

सन्त्यज्य वैष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सक्तप्रदचिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

*दद्यावर्त्तो भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तभु विष्टरः ।

इति यन्यमार्गद्वयम् । तत्र सक्तदिति वचनाद्ब्रह्मयन्यिरूपता
 नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मयन्यप्रसिद्धिः । तेन ब्रह्मयन्य-
 व्यतिरिक्तयन्युक्तपवित्रद्वयं सर्वकर्मोद्गं कुशवटुरूपम् । यत्तु,—

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपयित्रकौ ।

धारणीयो प्रयत्नेन ब्रह्मयन्यिसमन्वितौ ॥

(१) D, E, F कार्यं नैकरूपेण • ।

(२) D. सपवित्तौ करौ • ।

इति । तत्

ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिविधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायाम् । हस्तद्वयपवित्रयो-
र्ब्रह्मग्रन्थिविधिपरमिति न कुशवटुरूपे सर्व्वकर्माङ्गपवित्रे ब्रह्म-
ग्रन्थिप्रसङ्गः । एवम्

भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् ।

इति वटुपरमेव ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

इति निषेधो ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुञ्जीयात्त्रचाचामेत् ब्रह्मग्रन्थो करे स्थिते ।

इति वचनात् ब्रह्मयज्ञजपाङ्गाचमने ब्रह्मग्रन्थेः प्रधानानु-
ज्ञानादनुज्ञा । शिष्टा,—

अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्य्यं विप्रेण नित्यशः ॥

इति मध्यपर्व्वणि कुशधारणं पुरुषार्थं कर्माङ्गखाविशेषात् ।
कामनाभेदे तु,—

अथपर्व्वस्थिते दर्भं तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्व्वार्थसाधनम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

सद्ये पाथौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सद्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इदञ्च सन्ध्योपक्रमेऽभिधानात् सन्ध्याङ्गमेव । तत्रायमर्थः ।

अन्यत्र 'सव्यपाणावपि यविवचकम् । इह तु सन्ध्याकर्म्मणि सव्य-
पाणौ बहवः कुशाः करणीयाः । आचमनक्रियामिति सन्ध्योप-
क्रमाचमनानुवादादाचमनादिकां सन्ध्याक्रियामित्यर्थः । तेन
दक्षिणकरे कुशनिवृत्तिः । तस्यैव विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।
उप समीपे गृह्यन्ते मार्जनाद्युपयोगिनः कुशा इत्युपग्रहः । तेन
बहुकुशधारणं दृष्टार्थमित्युक्तम् । दक्षिणः सपवित्रक इति तु
ग्रन्थियुक्तपवित्रनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचनम् । अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजप-
होमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्तपवित्रस्य विशेषविधिस्तथापि

दर्भः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।

इत्यत्रादिशब्दोपादानादादिशब्दस्य च प्रकारान्तरेण बुद्धिस्थ-
वाचकत्वाद् बुद्धिस्थस्य च सर्व्वनामवद्द्विशेषात्मनोपस्थितेः वाम-
हस्तबहुदर्भाः दक्षिणहस्तपवित्रादिशब्दोक्तेषु जपहोमस्वाध्याया-
दिषु विहितमिति ब्रह्मग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च
तुल्यबलत्वाद् वैकल्पिकमेव । तेन ब्रह्मग्रन्थिं विनापि पवित्रोप-
ग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैशुष्यम् । केवलं ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन
ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति वचनात् करद्वयकुशधारणस्य कर्म्माङ्गत्वम् । आचमनेऽपि

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणेनोदकं पिवेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥

इति व्यासवाक्यं केवलवामहस्तगतकुशनिषेधकम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुक्ते यन्नफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात् । समाचाराच्च यन्विरहितकुशधारणं मध्यमानामिकयोः । यत्तु कात्यायनः,—साध्वो हस्तैकसाध्वे कश्रणि वेदोपग्रहः । अन्यत्र सोपग्रहः । कुशैरसत्सु । इति असत्सु वेदस्त्रोपु^१ कुशोपग्रहविधिः । स यथौताग्निहोत्रादिस्मार्त्त-स्यालीपाकादिविषयः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदा तिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।

इति वचनात् । तथा मनुः धारयेदित्यनुवृत्तो,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ।

अत्र वेदः कुशमुष्टिः । अत्र ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थम् । तेन वामहस्ते कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

तिलकधारणम् ।

स्नातश्च वर्षकं हृद्य नित्यं कुर्याद् विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्या वा बिल्वेन तगरेण वा ॥

तथा—

अशुचिर्वाप्यनाचारः पाप वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

(१) E. F. वेदस्त्रोपु।

* तथाच शौचसम्पादकत्वेन सर्व्वकम्भाङ्गत्वम् । फलवत्त्वात्
पुरुषार्थत्वञ्च ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्द्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत् किञ्चित् श्मशानसदृशं हि तत् ॥

ऊर्द्ध्वपुण्ड्राद्धितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

आपस्तम्बः,—द्वादशाङ्गुलदीर्घं दशाङ्गुलदीर्घं वा पङ्कज-
विस्तृतं^१ मत्स्याकृति कूर्माकृति वा । एतच्च फलातिशयार्थम् ।

सामान्यतस्तु

उत्तमो मध्यमो हीनश्चतुस्त्रिद्वयाङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ॥

पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य च ।

अथवा—

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राकृतिं बाह्वीः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

ललाटे केशवं विद्यान्मारायणमयोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

^१हृदये दक्षिणे पार्श्वे विणुवे नम उच्यते ।

^२तद्वत्पार्श्वं बाहुमूले स्मरेद् वै मधुसूदनम् ॥

(१) A C तत् ।

(२) D उदरे दक्षिणे ।

(३) A C विस्तरम् ।

(४) B D. तत्पार्श्वं बाहुमूले च स्मरेद् ।

विविक्रमं कण्ठपात्रं वामे कुक्षौ च^१ वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशन्तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामीदरं फकुच्यपि ।

लक्ष्मीं वक्षस्वले देवीं वासुदेवञ्च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।

प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥

इत्थेवं विहितस्थानमन्वाषि । अत्र गङ्गामृत्तिकाद्येव तिलक-
द्रव्यम् । महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्धि विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूप सोऽर्कस्य तमोनाभाय केवलम् ॥

विष्णुधर्मं,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा—

चन्दन धूपशेषञ्च सर्वपापापहारकः^२ ।

इति । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्यविरोधात् तिलकार्ये प्राञ्जम् ।

मृत्यन्तरे,—

चन्दनेन मृदा वापि कुर्यात् पञ्च ललामकम् ।

ललाटकण्ठहृद्बाह्योः सर्वकल्मषनाशनम् ॥

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमयाव्ययम् ।

प्रयुञ्जानिरुद्धञ्च बाह्वी ह्रदि तथाश्रुतम् ॥

(१) B. • कुक्षौ च • ।

(२) A. C D • हारकम् । E. F सर्वरोगापहारक ।

तथा,—

गङ्गातीरसदा चैव स्नात्वा कुर्यात्तिलामकम् ।
ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरवोत्तमम् ॥
नाभौ नारायणं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तत्र तिलकद्रव्ये द्वारवतीसृष्टिकारूपे फलविशेषः । कर्मैषि
फलातिशयश्च^१ । तथाच स्कन्दपुराणे,—

यो धारयेद् द्वारवतीसमुद्भवां
सदा पवित्रां कलिकल्मषापहाम् ।
नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां
यमं न पश्येद् यदि पापसंयुतः ॥
ग्रहा न हिंसन्ति न रक्षसां गणाः
यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।
यस्यान्तकाले खग गोपिचन्दनं
वाह्नी ललाटे हृदि मस्तके च ॥
प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः
स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।
यो सृष्टिकां द्वारवतीसमुद्भवां
करे समादाय ललाटपटके ।
करोति नित्यं तनुशुद्धिहेतोः
क्रियाफलं कोटिगुणं लभेत सः ॥

(1) D इन्द्रोपललातिशयश्च ।

क्रियाविहीन यदि मन्त्रवर्जित
 अर्थाविहीन यदि भक्तिवर्जितम् ।
 कृत्वा नलाटे यदि गोपिचन्दन
 करोति तत्कर्म सदाक्षय बुधा ॥

तुनसीप्रक्रमे,^१—

तन्मृदा रचित पुण्ड्रं ललाटे सर्व्वसिद्धिदम् ।
 मुमुक्षुसु सदा कुर्यात् प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ॥

इति वचनात्

सर्व्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुध ।
 इति वाक्यदर्शनात् प्रदेशिन्यानामिकया वा ग्रहणम् ।

नारायणायुधैर्युक्त कृत्वाकान कलो युगे ।
 कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥
 चक्राद्धिततनुर्भूत्वा य आद्य कुरुते नर ।
 तस्यैव प्रतिगृह्णाति शयायान्शु गदाधर ॥

इति वचनात् सर्व्वकर्मांशुष्ठाने फलातिशयाय शङ्खचक्रादि
 धारणमङ्गभूतम् । वचनान्तरात् पुरुषार्थञ्च । तथाच स्मरन्ति,—

नारायणायुधैर्नित्यं भूषितो यस्य विग्रह ।
 पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यम ॥

यस्तु निषेधवचनं पठन्ति,—

एकनातरय धर्मा न द्विजाते कथञ्चन ।

(1) D Adds here स्कन्दपुराणे—

(2) D Adds here एवम्—A d E F पद्मपुराणे—

इति ।

उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रादयः सदा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्भवेत् ॥
 चक्राद्धिततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि ।
 तदन्नं स्वयमश्नाति पिष्टभिः सह केशवः ॥

इति वचनाद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्विजातेः क्षत्रियवैश्ययोर्निषेधः ।
 तेनैकजातेः शूद्रस्य ब्राह्मणस्य च चक्रादिधारणं विहितं न क्षत्रिय-
 वैश्ययोः । तयोरपि विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः ।

एतैर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।

इति लिखनात्^१ । तन्निखनञ्च^२ ।

विलिखेद् देवचिह्नानि तुलसीगोपिकामृदा ।

इति वचनात् तुलसीमृदा गोपीचन्दनेन वा । यच्च,—

^३[शङ्खं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥

तत्रापि कार्णायससाहचर्यान्मृत्युदमपि विस्वपरम् । तेन
 कृत्वा काष्ठमयं विस्वमिति विहितकाष्ठमयविस्वाभावे प्रतिनिधि-
 त्वेन प्राप्तयोर्मृन्मयलोहविस्वयोर्निषेधः । तेन ताम्बादिना
 प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः । तेन,—

दक्षिणे तु करे विप्रो विभ्रयाद् वै सुदर्शनम् ।

सद्ये शङ्खञ्च विभ्रयाद्देवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

(१) A. C. D. इति चिह्नात् । (२) D Omits the portion bracketed

(३) A. तद्विखनञ्च ।

गङ्गोपरि कृते पद्मे प्रत्यङ्गं दक्षिणे करे ।

वामे गदाधरयज्ञे वासुदेवः स्वयं भवेत् ॥

इति वचनादुभयत्रोभयं धार्यं न च विकल्पः । 'एकार्या-

ज्ञानात् । तथा,—

सर्वाङ्गं चिद्धितं यस्य नारायणकरायुधैः ।]

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद् छदि ॥

इति वचनात् सर्वाङ्गे याद्यम् ।

अत्र मन्त्रः ।

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ब्राहि मां पापिनं घोरं संसारार्थवपातिनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।

अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णीमग्निं प्रदर्शय ॥

संसारभयभीतानां योगिनामभयद्वरः ।

पद्महस्तेन यो देवो योगेयस्तं नमाम्यहम् ॥

पद्ममन्त्रः ।

ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर^१ ।

कोमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

गदामन्त्रः ।^२

(१) B एकार्या • १

(२) A. B C द्योतध्वज • १

(१) B. C गदाधरः ।

(२) A C गदाधरमन्त्रः ।

'छण्यमुद्राधारणम् ।

छण्यनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।

शङ्खाद्यैरायुधैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥

यस्य पुंसः करे नित्यं तक्ष्मो नास्ति वैष्णवः ।

छण्यमुद्रामयुक्तश्च करोति पिष्टदैवतम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सर्वं भवति चाक्षयम् ॥

[इति वचनात् पुरुषार्थं कर्माङ्गं च ।]^१

अथ रुद्राक्षधारणम् ।

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सन्ध्यादिषु च कर्मसु ।

अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद् यत् कर्म च वैदिकम् ॥

करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति वचनात् सर्ववैदिककर्मङ्गं रुद्राक्षधारणम् । पुरुषार्थं च संयोगप्रत्यक्त्वात् । तथाच शिष्टा,—

पुष्टानां परमं पुष्टं पवित्रं पापनाशनम् ।

रुद्राक्षधारणं श्रेष्ठमिहलोके परत्र च ॥

मूर्खी वाप्यन्यजातो वा युक्ती वा सर्वपातकैः ।

रुद्राक्षं धारयेद् यसु स रुद्रो नात्र संग्रयः ॥

(१) A B C छण्यमुद्रा ।

(२) A. C. नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च सर्वं ० ।

(३) A. B. C Omit the portion bracketed

धारणस्थानञ्च ।

हस्ते बाहौ तथा कण्ठे मूर्द्ध्नि रुद्राक्षधारणात् ।
 अथवा सर्वभूताना रुद्रवद् विचरेद् भुवि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्त 'स याति परमा गतिम् ।
 यज्ञोपवीतस्थाने च विप्राणा धारण हितम् ।
 दशकीटिगुण पुण्य धारणाज्ञभते जपे ॥

तत्र विप्राणा यज्ञोपवीतस्थाने धारण जपाद्ययम् । [तच्च]^१
 दशकीटिगुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुषार्थधारणे कस्मा
 न्तराङ्गधारणे जपेऽप्युक्तकामना विना धारणे न यज्ञोपवीतस्थान
 नियम । तत्र विशेष, —

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादित स्थिता ।
 दुर्लभस्त्वैकवक्त्रसु तद्यैकादश षोडश ॥
 त्रिचतु पञ्चसुखा सुलभा शेषाश्च मध्यमा ।
 एकवक्त्र शिव साक्षाद् ब्रह्महत्या व्यपीहति ।
 भक्त्यन्धनकाले तु स्यात्सुखं स्थाप्यते यदि ।
 अग्निस्तम्भस्तादा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥
 स्रोतसि प्रतिस्त्रोतय स च याति सुहृर्मुहुः ।
 स च यावच्छरीरस्यस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥
 द्विवक्त्रो मोक्षं हन्यात् त्रिवक्त्र स्त्रीवध तथा ।
 चतुर्वक्त्रो नरवध मोक्षयेवात्र सद्य ॥

(१) B D स गच्छति परा गतिम् ।

(२) B • वक्त्रा । C सुखा ।

(३) A. C On t the port on bracketed

अगम्यागमनञ्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 'पङ्कवक्त्रं कार्तिके यस्तु धारयेद् दक्षिणे करे ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 समवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।
 जीवेद् वर्षशतं साष्टमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद् भवेत् ।
 नववक्त्रं वामबाहौ धारणान्मुक्तिदं मतम् ॥
 लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ।
 तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ॥
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामेव धारणात् ।
 सर्वं दुष्टाञ्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रजम् ॥
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 नचैवान्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ॥
 गोमेधफलसीभाग्ये^१ हिंसापापत्रयस्तथा ।
 तत्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 सर्वकामफलावाप्तिः सर्वपापत्रयस्तथा ।
 वक्त्रं चतुर्दशं यस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ॥

(१) A B C पङ्कवक्त्रं कार्तिके यस्तु धारणात् • ।

(२) B. D सहस्रजम् ।

(३) B • सौभाग्ये ।

धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ।

अमन्त्रधारणादेपां गुणा एते प्रकीर्तिताः ॥

समन्त्रं धारयेद् यसु फलं वक्तु न शक्यते ।

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः । फलवाक्ये [सर्वकाम
दञ्च]' मन्त्रसन्धान्यायवर्षेनामन्त्रधारणफलवाक्यस्य सुतिला-
योगात् ।

यत्तु,—

विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरक ध्रुवम् ।

इति तन्त्रमन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव ।

उदितहोमप्रयत्नार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृत ते वदन्ति

पुरोदयाब्जुद्धति येऽग्निहोत्रम् ।

इति । तदुक्तं नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते' अपि
तर्हि सुख्य स्तोत्रम् ।

अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या । साचैवम्,—

पञ्चास्रतं पञ्चगव्यमघोरद्य तथा मनु ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राच्च धारयेत्तु जपेच्च तान् ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चास्रतपञ्चगव्याभ्यां स्नापनपूर्वकं धारयेत् ।
अपिऽघमान्ना वा कुख्यादित्ययं ।

(1) B D Omit the portion bracketed.

(2) C. प्रार्थने • ।

(3) C जपे च तान् ।

(4) A B C D स्नान • ।

• समन्वधारणे उक्तप्रतिष्ठानन्तरं मन्त्रेण धारणम् । मन्त्रः,—
 ॐ हं ह्रीं । ह्रः ह्रं लं गं माङ्गा यो ल मां च मां ईं ॐ
 ह्रीं । ओ वीं ओ हं ओ ह्रीं । ओ हां ह्रं ह्रीं । ऋं ऋं । ओ
 ह्रं ओं श्रीं । श्रीं ह्रं ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं । वा हुं सं नमः । श्रीं ऐं
 श्रीं ओ श्रीं ह्रीं श्रीं हं श्रीं ऋं । ॐ वं श्रीं ह्रं श्रीं स्वः । श्रीं चीं ।
 श्रीं श्रीं श्रीं चं । इति मन्त्रान् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं तदर्द्धं वा जप्त्वा
 धारयेत् । तथा,—

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशती हे
 पट् पट् कर्णोपकण्ठे करयुगलगतान् द्वादशद्वादशैव ।
 बाह्वोरिन्दीः कलाभिः पृथगभिगदिता ह्येकमेकं शिखायां
 वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

पद्माक्षधारणम् ।

तदपि कर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च । तथाच शिष्टाः,—

पद्माक्षं धारयेद् यस्तु^१ विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कण्ठावलम्बिसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा ललाटफलको^२त्तसद्दूर्ध्वपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

इति वचनात्कण्ठे धारणं कर्माङ्गं फलार्थञ्च ।

अथ धात्रीफलधारणम् ।

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः ।

सीऽश्चमेधायुतं पुण्यं यामि यामि लभेत्वरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

अथ तुलसीकाष्ठधारणम् ।

तत्र शिष्टाः,—

तुलसीकाष्ठमालया भूपितः पुण्यमाचरन् ।

पितृणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गम् । शिरसि बाही
च धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाही च भूषणम् ।

वहते यन्तु वै मर्त्यां देहे तस्य सदा हरिः ॥

इति वचनात् । तच्च विष्णवे समर्थं धार्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा—

(†) B D पश्यम् ।

(*) B. तत ।

तुलसीकाष्ठमालान्तु कण्ठे लग्नां वहन्तु यः ।

अशुचिर्वाप्यनाचारो' सामेवेति न संशयः ॥

कन्दपुराणे,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या सदा मया^१ ।

इति चन्द्रशर्मणा प्रतिज्ञानाद् वैष्णवेनावश्यं धार्या । अधारणे

च दोषः,—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः क्रीपाग्निना हरैः ॥

अथ विष्णुनिर्माल्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलातिशयार्थम् । [स्कान्दे,—]^१

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकर्मार्थि^२ फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात् । पुरुषार्थश्च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्त्तिं स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहैव्वरः ।

अपर्थ्युपितपापः स्वाद् यावद् युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात् परिभ्रष्टं मालतीकुसुम^३ खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

(१) C • यनाचानो • ।

(२) A. B. D • कार्याणि • ।

(३) A. B. D भया सदा ।

(४) D दक्षोक्तपुत्रं • ।

(५) A. C. Omit the portion bracketed.

यस्य नाभिस्थितं पणं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
 तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थंस्तस्य मखेद्य किम् ॥
 तुलसीदलमालान्तु कण्ठोत्तीर्णां बहेत्तु यः ।
 पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥
 अहोरात्रस्थितं यस्य पत्रं तुलसीसम्भवम् ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

इति वचनादहोरात्रधारणे मूत्रपुरीषादिकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाद्ब्रह्मपत्रत्रीवक्षपत्र मूर्द्ध्नि न धारयेत् ।
 न च जिघ्रैवचाक्रामेत् तद्द्वीजं न च भक्षयेत् ॥

स्नान्दे,—

निर्म्मात्वं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया ।
 इति वैश्वप्रतिभ्रालिखनात् तेनावश्यं धार्यम् ।

शिखावन्धनम् ।

विशिखी व्युपवीतस्य यत्करोति न तत्कृतम् ।
 इति कात्यायनवचनात् शिखावन्धनं कर्माङ्गम् । अतएव
 कात्यायनः स्नाने बह्वशिखीत्वनुवादः । एवञ्च सति
 गङ्गायां भास्करश्चेत्ते मातापित्रीर्मृतेऽहनि ।
 सुण्डनद्वीपवासस्य सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥
 इति यन्मुण्डनविधानं तत्रापि शिखायर्जनमेव सुण्डनम् ।

अतएव कात्यायनः केशश्मश्रू वपते वाशिखमिति शिखां वर्जयित्वा केशश्मश्रुवपनस्य दर्शाङ्गत्वमाह । सर्व्वदेशेष्वित्यमेव समाचारः ।

यत्र तु यत्र ब्रह्मचारिणो मुण्डनं शिखा वेति विकल्पश्चवर्णं तत्र पक्षे तदभावात् कश्चिन्सु तदीयेषु वदशिखत्व पक्षे नाङ्गम् ।

एवं नीचकेशनखश्मश्रुः तथा कुप्तकेशनखश्मश्रुरिति मनु-
याज्ञवल्क्योक्तेः अनूढश्मश्रुर्नाकस्मादिति च स्मृतः स्नातकधर्मत्वेन
केशनीचत्वार्थे वपने कर्त्तव्ये शिखावर्जितमेव कर्त्तव्यम् ।

ननु संवत्सरं ब्रह्मचर्य्यमवपनञ्च केशान्त इति पारष्करेण याव-
ज्जीवमवपनमुक्तं केशान्तादूर्ध्वं कथमन्तरा क्षीरम् । मैवम् ।
संवत्सरपदस्य ब्रह्मचर्य्यवदवपनेऽपि सम्बन्धात् । अतएव द्वादश-
रात्रं पङ्कुरात्रं त्रिरात्रमन्तत इत्यादावपि ब्रह्मचर्यावपनयोरपि
सम्बन्धः । तेनावपने यावज्जीवपदाध्याहारे मानाभावः । आप-
स्तम्बः—न समावृत्तौ वापयेदन्यत्र विहाराद् वापयेदित्येक इति
विकल्पमाह । कुप्तकेशनखश्मश्रुरित्यत्र मेधातिथिना कल्पनं
क्षेदनमिति व्याख्याय तच्च न नियमतः किन्तु स्नानादिसौकर्य्यार्थ-
मतएव शुचिरित्युक्तम् । एवञ्च दीर्घकेशत्वेऽपि स्नानसहिष्णोर्न
वपननियम इति व्याख्यातम् । दानधर्मं,—

केशश्मश्रूधारयतामग्रा भवति सन्ततिः ।

इत्यभिधानादवपन काम्यम् । अतएव ज्योतिःशास्त्रे नित्य-

(1) B • वर्जनमेव • ।

(2) B D आपस्तम्बस्तु ।

(3) D • वपनयोर्द्वयो ।

चौरैऽनुकूलविधानम् । धर्मशास्त्रे च तिथिविशेषे चौरनिषेधः ।
कर्मोद्दिष्टसम्भवात् पुरुषार्थप्राप्तचौरविषयः । पैठीनसिः,—
पर्वसु तैलं चौरं मैथुनं मांसमित्युपेयात् । वृद्धशातातपः,—

पष्टाष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

वामनपुराणे,—चौरं रिक्तासु वर्जयेत्^१ । तथा [चौरं शक्रे
वर्ज्यमित्यर्थः । तथा,—]

चौरं विद्याखास्रभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्यं पिष्ट्याद्दे रवेरंगपरिचये ।

धुरकश्चे न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥

न चैवमादियु विशेपनिषेधो दोषातिशयार्थः । दोषातिशय-
कल्पनाया अदृष्टकल्पनात्वेन तदपेक्षया पारस्करवाक्ये अवपनविधी
संवत्सरपदसम्बन्धकल्पनाया एव लघुत्वात् । तद् यथा नामार्था-
स्यातार्थयोः फलपदान्वयविचारे नामार्थस्य फलान्वये धात्वर्थस्य
नामार्थं प्रति दृष्टीपकाराभावेनादृष्टद्वारा तदुपकारकत्वप्रसङ्ग
इत्यदृष्टान्तरकल्पनाभिया धात्वर्थस्य फलान्वयो नामार्थसु धात्वर्थ
नियतयन् तदुपकारक इति कल्पते । तदुक्तम्,—

बद्धदृष्टप्रसङ्गाद्भि धर्मो नेष्टः पदे पदे ।

नाम्नः फलेन सम्बन्धे परिहारो न तस्य च ॥

(१) A. C. चौरश्च रिक्तासु परिचर्ययेत् ।

(२) B. D. Omit the portion bracketed.

* इति । एवमिह । वौधायनः,—कर्मयुक्तो नाभिरधः स्यमं
वर्जयेत् । करेणेत्यर्थः । योगियाज्ञवल्करः—

रौद्रपैत्रासुरान् मन्त्रान् तथा चैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः सृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥

हृद्दोगपरिशिष्टे,—

पित्रमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मने अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जारमूपिकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः सृष्टेत् ॥

पित्रमन्त्रानुद्रवणे पित्रमन्त्रोच्चारणे । आत्मात्मनेः आत्मा-
धिष्ठानहृदयात्मने यन्नादौ । अवेक्षणं हृदयस्यैव । आक्रुष्टे
परुषभाषणे । * योगियाज्ञवल्करः,—

यदि वाग्यमलोपः स्याद् व्रतादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं अरेद् वा विष्णुमव्ययम् ॥

तथा,—

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिपेकन्तु कर्माख्यान्याचरन् ॥

वायुपुराणे,—

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ।

साद्गुणेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेन अङ्गुलिसहिताङ्गुष्ठेन ।

एतान्नेव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जानु विशेषेण तद्वदाचमनं नृप ॥

अन्तर्जानु जानुनीर्मध्ये यथा बाह्व भवतः । वीधायन',—

भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

शाध्यायनः,—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायपितृकर्मणी' ॥

आसनारूढपादसु जान्त्वोर्वा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्धिको यसु प्रौढपादः स उच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

अग्नेर्विहरणञ्चैव क्रत्वभावसु लक्ष्यते ॥

अत्र सूर्योदयपदेन उपःकालो लक्ष्यते । तं विना रात्री

स्नानदानादिकं न कार्यमिति लक्ष्मीधरः । वसुतः सूर्योदय

प्राक्कालीनप्रभातकृत्ये विशेषविहितेतरकर्मसु'

सम्याङ्गीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

(1) B. • पितृतर्पणे ।

(2) B. विशेषविहितप्रभातकृत्येतरकर्मसु • । D • सूर्योदयप्राक्कालीन-
विशेषविहितप्रभातकृत्येतरकर्मसु ।

* इति नाधिकार इति सूर्योदयपदेनोपःकाललक्षणाबीजं प्रयोजनं च न दृश्यते । अङ्गिराः,—

सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।
पिष्टकार्यं च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
गुरुणां सन्निधौ दाने योगे चैव विमेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति माभवः ॥

भविष्यपुराणे,—

सम्यक्संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणः ।
निष्कामेन सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन तु ॥
अचारयुक्तः अदाषान् देशिकोऽध्यात्मवित्तमः ।
कर्मणा फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥

सम्यक्संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधिकारिणा प्रत्य-
वायपरिहारार्थिना । निष्कामेन स्वर्गपञ्चादिकाम्यान्भिलाषु-
केण । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् । योगियात्रवल्काः,—

ॐकारो व्याहृतयो गायत्री सशिरास्तया ।
वैदिकश्च तथा ब्रह्म अर्चिज्ञान्यधमर्षणम् ॥
प्राणायामस्तथा सन्ध्या मार्जनान्तर्जलं जपः ।
सर्वमेवहि कर्तव्यं ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥

वैदिकश्च तथा ब्रह्मेत्यन्यदपि यद् ब्रह्मप्रतिपादकं मन्त्र-

वाक्यम् । अत्रोद्गारादिपदेन तत्साध्यं कर्म लक्ष्यते । तेन
सर्वकर्मणां ब्रह्मचिन्ताइत्वेन विधानं सायुज्यफलाय ।

विधिदृष्टन्तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥

छन्दोगानुक्रमस्थाम,—छन्दोदेवतमार्पणं च विज्ञाय यत्किञ्चि
ह्यपहोमादिकं करोति तस्य फलमश्रुते । तथा कर्मभारं
मन्वाणा देवता वेदितव्या । योगियान्नवल्काः,—

थार्पणं छन्दस्य देवत्वविनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्याणुगतिं स्वयञ्चापि प्रमीयते ।

यातयामानि छन्दासि भवन्त्यन्पफलानि च ॥

तेन छन्दोदेवतार्पणविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णं फलं तदज्ञाने
ऽन्पफलं न तु फलानुत्पत्तिः । स्याणुगतिरापत्तिः प्रमीतत्वञ्चार्थवाद
भावकम् । यत्तु ऋष्यादिस्मरणकाले गिरसि मुखे हृदये च
हस्तान्याम कुर्वन्ति तत्तन्माचारमूलकम् ।

ऋषिं गुरुत्वात् गिरसैव धार्य-

खन्दोऽघरत्वाद् रसनागतं स्यात् ।

धियायगस्तव्यतया सदैव

इदि प्रदिष्टा मनुदेवता तु ॥

इति प्रपञ्चसारवाक्यं प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादेवाद्रियत
इत्याहुः । यन्तु तत्रैव

यमु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तं तत्

त्रियञ्च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थानि ऋषिभिः सह ॥

सन्तिष्ठते तु तैः साईं तत्तुल्यश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव यद्यपि ऋष्यादिज्ञानं 'क्रियारूपफल-
साधनाय नाश्रयमपेक्षते । तदुक्तं

आत्मनो ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया ।

इति । तथापि

एवं पञ्चविधं योगं जप्यकाले ह्यनुस्मरेत् ।

हीमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने व्रते ॥

इति फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकाल
एव कालः । तद् यथा यो वृष्टिकामी धोऽन्वाद्यकामी यः
स्वर्गकामः स सीमरेण सुवीतेति क्रियारूपस्यापि सीमरस्य
फलसाधनायाश्रयानपेक्षेऽपि वाक्योपात्तसीमाङ्गसुतिकालीनस्य
फलसाधनत्वम् । तत्र

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्षस्येर्भावस्तदार्पकम् ॥

छन्दोगायत्रादिरचरन्त्यासः' । यं मन्त्रः प्रधानेन वदति सा देवता । विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात् प्रसुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः । न च पुराकल्प इति वचनात् श्रौतविनियोगस्यैव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वादिनादित्वाविशेषात् । यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधावभूये विनियोगोऽस्य कथ्यते ।

इति तदुदाहरणमात्रप्रदर्शनपरम् । न हि दृष्टे सत्यदृष्ट-कल्पना । अन्ये तु,—सन्ध्योपक्रमे तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्रार्थादिकथने उपनयने 'विनियोगकथनात् श्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिप्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं श्रुतिश्चैव ब्राह्मणश्चाभिधीयते ॥

निरुक्तं निर्वचनम् । अधिष्ठानं आश्रयः । एतत् प्रत्येकयुक्तं वाक्यं ब्राह्मणम् । एतज्ज्ञानमदृष्टार्थद्वारा मन्त्रार्थज्ञानलिङ्गादेव कर्माद्रम् । योगियाश्चवल्कारवचनस्थान्यपरत्वेऽपि

पविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत् किञ्चित् कर्म नाचरेत् ।

(1) A विन्यासः ।

(2) A C = विनियोगस्तु उच्यते ।

(3) B D विनियोग इति वचनान् श्रौतविनियोगपदेन उच्यते इत्याहुः ।

इति स्मृत्यन्तरात् ।

न च श्रौतकर्मस्यैव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्यामन्त्रार्थज्ञानोपयोगो न स्मार्त्तकर्मस्येति वाच्यम् । तस्मिन्नैरर्चयेन्नन्दैरित्यादौ तस्मिन्नपदादिवैयर्थ्यापत्तेः । यथाकथञ्चित् दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । विनियोगवलेनायत्कलिङ्गानामिषेत्वेत्यादिना द्विनश्रीत्यादिपदाध्याहारकल्पनेन दृष्टार्थत्ववत् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गौखादुत्वार्यपरत्ववच्च । स्मार्त्तकर्मस्यपि यथाकथञ्चित् कर्मस्मारकत्वं सर्वतः कल्पनीयम् । शचीदेवीरित्यस्य शनिपूजायां विनियोगे शनैरस्मारकत्वेऽपि पूजाफलशान्तिप्रकायकत्वेन कर्मस्मारकत्वसम्भवात् । तेन मन्त्रार्थज्ञाने वैगुण्यं स्यादेव । यच्च यात्रिकाः पठन्ति,—

खाते लूने तथा च्छिन्ने साव्राथ्ये मार्त्तिके तथा ।

पद्यान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यन्नार्थसाधकाः ॥

इति । नैतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां खननादीनां कार्यस्य पूर्वनिर्भूतत्वेऽपि कियदप्यंशमसिद्धं कर्तुमिदानीं क्रिया । तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वैव । क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्यं नियमाददृष्टसिद्धार्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

हारीतः,—षाचमनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् । मार्जनार्चनवस्त्रिकर्मभोजनानि दैवेन । पित्राश्च पित्रेण । प्रतिपद्माग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात् ।

कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्राशनमेव वा ।

सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद् विचक्षणः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राञ्चः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

मनुः,—

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायचैदग्निकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

ब्राह्मे,—लाजादिहवनं सोमतीर्थेन विहितम् । बीजवपनं
चयनादौ च । याज्ञवल्करः,—

कनिष्ठादेशिन्वद्भ्रुमूलान्यग्रं करस्य यत् ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

हारीतः,—अद्भ्रुस्योत्तरे रेखा ब्राह्मं तीर्थम् । कनिष्ठिकायाः
पश्चात् प्राजापत्यम् । अग्रेऽद्भ्रुलीनां देवम् । अद्भ्रुप्रदेशिन्यो-
'रन्तरा पितरम् । मध्ये आग्नेयम् । [मध्ये पाणिमध्ये ।]
अद्भ्रुष्येषु मानुषम् ।

अद्भ्रुमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ।

योगियाज्ञवल्करः,—मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् । बीधायनः,—
अद्भ्रुलीमूलं देवमद्भ्रुष्यमार्पम् । एवं कनिष्ठिकामूलस्य प्राजा-
पत्यकायदेवसन्ना । इक्ष्वाक्यस्याग्नेयसौम्यब्रह्मतीर्थसंज्ञा । अद्भ्रु-

(1) A. C. इतरा • ।

(2) B Omits the portion bracketed

स्यस्य देवमानुष्यार्पसंज्ञा । तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पितृतीर्थसंज्ञे-
त्युक्तम् । ऋन्दोगपरिशिष्टे,—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चान्यथाक्रिया ॥
स्वशाखात्रयमुत्सृज्य परशाखात्रयन्तु^१ यः ।
कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मीघं^२ तस्य तु चेष्टितम् ॥
यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मसु ॥

परोक्ता परशाखोक्ता । अन्यथाक्रिया विहितेतरप्रकारेण-
नुष्ठानम् । परशाखोक्ताकरणे शाखान्तराधिकरणविरोधमाशङ्क्योक्तं
स्वशाखात्रयमुत्सृज्येति । तेन स्वशाखोक्तसम्भवे तद्विरोधि
परशाखोक्तं न ग्राह्यम् । तस्यैव व्याख्या यन्नाम्नातमित्यादिना ।
यद्यपि शाखान्तराधिकरणे स्वशाखाविहितमङ्गं परशाखाविहितञ्च
तुल्यबलमेवोक्तम् । तथाच उदितहोमे प्रायश्चित्तविधाने विरोध-
माशङ्क्य प्रायश्चित्तं विधानेन^३ प्रकृमाङ्गाद् विनियोगिन इति
सूत्राभ्यां येनानुदिते होम्यामीति^४ प्रकृतान्तं तेनोदये सति प्रायश्चित्तं
कर्तव्यम् । न त्वनुदितहोमिनामुदयकालो नाङ्गमित्युक्तम् । तथा
न चैकं प्रतिशिष्यत इत्यत्र न च यत् काठके अग्निहोत्राङ्गं तत्
काठकीयमग्निहोत्रे प्रतिशिष्यते किन्तु तैत्तिरीयस्यापीत्युक्तम् ।

(१) D. • वङ्ग • ।

(२) A B निषिञ्जेन ।

(३) D तत् तस्य चेष्टितम् ।

(४) B प्रकारान्तरेषोदये सति • ।

तथापि न्यायतस्तावदेवमेव । केवलं परशाखागतकर्म्मनिषेध-
 वचनस्य निरवकाशत्वात् । 'स्वशाखानुष्ठानसम्भवे ['परशाखाश्रितं
 नानुष्ठेयम् । अनुदितहोमानुष्ठानसम्भवे] उदितहोमो नानु-
 स्तेयः । तदसम्भवमालोच्योदितं होष्यामीति प्रकृत्योदितहोमोऽपि
 वाजसनेयिनां न च कर्म्मवैगुण्यम् । अतएव बलाबलाधिकरणे
 स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं बाध्यत इति यदुक्तं तदपि सुख्या-
 कल्पपरमेव । स्वशाखाश्रयसम्भवे परशाखाश्रयं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 यथाग्निषोमीयस्य पशोरतिदेशेनात्वाहार्यदक्षिणा यद्यप्यहं
 तथापि 'सोमदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानमेव । परशाखा-
 श्रितस्याङ्गत्वेऽपि स्वशाखाश्रितसम्भवे नानुष्ठानम् । यद्यप्येकमत
 मध्वर्युशाखानां सहस्रं सामशाखानामिति तावतां ज्ञानाभावे
 कथं कर्म्मानुष्ठानमिति भाति तथापि कल्पाध्ययनस्यापि विहित-
 त्वात् तस्य दृष्टद्वारकल्पने परशाखागताङ्गोपसंहारस्वशाखा-
 गतसन्देहनिवृत्तिपरत्वात् । कल्पसूत्रेषु यावदङ्गमुपनिबद्धं ताव-
 तापि कर्म्मसाद्गुण्यम् । तथा वाजसनेयिपञ्चदशशाखोप-
 संहारेण काल्यायनसूत्रं 'तदुक्ताङ्गानुष्ठानेन काण्वमाध्यन्दिनादि-
 वाजसनेयिना कर्म्मसाद्गुण्यम् । यजुःशाखान्तरे तैत्तिरीयादौ
 श्रुतमप्यहं व्याज्यम् । शाखान्तरन्यायः पञ्चदशशाखाविषयः ।
 यदा तैत्तिरीयागतमप्यहं सति सम्भवे क्रियमाणं फलातिशयार्थं

(1) B स्वशाखाश्रयानुष्ठानम् ।

(2) B. D. Omit the portion bracketed.

(3) B. सोमदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानमेव ।

(4) D. तदुक्ताङ्गानुष्ठानेन ।

शांखान्तरन्यायप्रयोजनम् । अतएव कात्यायनेन भक्षेहिमेवेति वा यथालिङ्गमिति तैत्तिरीयभक्ष्यमन्त्रो वैकल्पिकत्वेन 'सौम-भक्षणे दर्शितः । यत्तु काण्वश्रुतौ वैकङ्कतीश्रुवाः कथिताः कात्यायनेन शाखान्तरानुसाराद् वारुणादहोमसंयुक्तानीति वारुणी कथिना । तथा दीक्षायामदीक्षिष्टाऽयं ब्राह्मण इति काण्वश्रुतौ कात्यायनेन दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्चैस्त्रिर्जपेदिति मन्वान्तरमुक्तम् । तथाविधेषु मुख्यत्वात् स्वशाखाश्रयं कर्तुमुचितं कल्पसूत्रस्य वाजसनेयिशाखान्तरे सावकाशत्वादिति प्रतिभाति । तदुक्तञ्च सूत्रोक्तकरणे च शाखान्तरीयस्वानुकल्परूपावान्मुख्या-सम्भवे चानुकल्पस्यापि कार्यत्वात् स्यादेव फलम् । कथं मुख्या-सम्भवे इति चेत्—इत्यम्,—किं स्वशाखागतत्वात् कल्पोक्तत्वागेन श्रुत्युक्तं कार्यं किं वा

वेदार्थी यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि ।

ऋषिभिर्निर्दिष्टे तत्र का शब्दा स्यान्मनीषिणाम् ॥

इत्यादिश्यासवचनरीत्या स्वशाखागतस्य कल्पानुपसंहृतत्वेन निर्विचिकित्स्यमज्ञानाच्च कार्ये वेति सन्देहेन स्वशाखोक्ते मुख्ये करणासामर्थ्यमस्त्वैवेति स्यादेव फलम् । यस्य तु निर्विचिकित्स्यः श्रुत्युक्तेन कर्त्तव्यतानिश्चयो व्यासवचनस्य स्मृतिप्रशंसार्थवचनत्वात् न च परम्परानुष्ठानाभिन्नयान्त्रिकनिवारणप्रतिबन्धोऽस्ति स

(१) B. होम ० ।

(२) D. श्रुत्युक्ते ।

(३) D स्मृतिप्रशंसार्थत्वात् ।

कुर्वादेव वैकङ्कती शुवा दीचाया [चादीच्छिष्टाय] ब्राह्मण इति
मन्त्रजपम् । मुख्यानुष्ठानाच्च प्राप्नुयादेव फलम् । यत्तु

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।

तेन गच्छेत् सता मार्ग तेन गच्छन् तरिष्यति ॥

इति मनुवचन तद् वैकल्पिकेषु समेषु पूर्वपरिगृहीतग्रहण
विषय नतु मुख्यानुकल्पविषयम् । श्रुत्यर्घ्याख्यासन्देहेऽन्यतरपक्ष
परिग्रहविषय चेति मेधातिथिना व्याख्यातम् । एवञ्च सति
बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदब्रवीत्

कात्यायनो न तद् वाच्यमन्याय्यमिति मादृशै ।

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पै कर्माणि याञ्जिका ॥

इत्यादिवाचिकमप्यनुकल्पाभिप्राय व्याख्येयम् । स्मृतीना
तु सर्वासा सब्ब प्रति प्रामाण्य होलाकाधिकरणे प्रतिपादितम् ।
तत्र सर्व्वगाखास्त्रेकाग्निहोत्रवत् कि सर्व्वस्मृतिष्वेकमेव सभ्याकर्म्म
कि वा भिन्नमिति सन्देहे सर्व्वस्मृतीना तुल्याध्येटकत्वेन क्वचित्
सभ्याकर्म्मात्पत्तिविधौ स्मृत्यन्तर तद् विधिवैयर्थ्याच्च च शाखान्तर
न्याय तुल्याध्येटकतावगात् ।

सर्व्वगाखाविधित्व हि स्थितमध्येकभेदत ।

इत्युक्तदिगा प्रतिस्मृतिभिन्नमेव कर्मेति प्राप्ते अभेदहेती
प्रयभिन्नानस्य सत्वेन क्वचित् कर्मानुवादेन गुणविधिरिति ।
यथा त्रिष्वपि वदेषु तुल्याध्येकत्वेकमेव व्योतिष्टोमकर्म्मभूय

स्वैनोभयश्रुतीति न्यायात् तथा सर्वस्मृतिष्वेकमेव 'सन्ध्याकर्म्म ।
तदङ्गानि सर्वेभ्यो ज्ञात्वा कार्याणि । न चैवं सति सर्वस्मृत्यनु-
सरणं विना सन्ध्याकर्म्माद्यकरणप्रसङ्गः । श्रुत्यर्थोपसंहारे कल्प-
सूत्रवत् स्मृत्यर्थस्याप्यनुष्ठानाय पूर्वपूर्वशिष्टनिबन्धानामेवोप-
संहारफलानामादरणीयत्वात् । तथाच मनुः,—

दशावरा वा परिपट्टं यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

त्रयावरा वापि वृत्तस्यास्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

[परिकल्पयेदिति ।] अनुष्ठानक्षमनिर्णयविषयं कुर्यात् ।

पर्यल्लक्षणं तत्रैव,—

त्रैविध्यो हेतुकस्तर्का नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयत्रयमिणः पूर्वं पर्यदेया दशावरा ॥

त्रयत्रयमिणः पूर्वं वृद्धा ब्रह्मचारिणं विना । ब्रह्मचर्या-
श्रमादूर्ध्वमित्यङ्गिरोवचनात् । धर्मपाठकः

अनेन धर्मशास्त्रज्ञः प्रीच्यते धर्मपाठकः ।

इत्यङ्गिराः । एवं सति पूर्वपूर्वधर्मशास्त्रनिपुणमहानुभाव-
पर्वङ्गिर्यावदङ्गीपेतं नानास्मृतिपर्यालोचनया निर्णीतं तदधिकमङ्ग-
चेत् प्रामाणिके स्मृत्यन्तरे संप्रति दृश्यते तदकरणेऽपि न वैगुण्यम् ।
शाखान्तरन्यायाद्भवाद्भादिकात् करणे फलातिशयः । एतदेवा-
भिप्रेत्य भविष्यपुराणे स्मर्यते

अदृष्टार्थविकल्पस्तु व्यवस्थासम्भवेऽसति ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ॥

व्यवस्थायाः सम्भवः सम्भावना तस्यामसत्त्वामदृष्टार्थस्य स्मृत्यर्थस्य
विकल्पः । तद्यथा

कुर्यात् कृताञ्चलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ।

इति सूर्योपस्थाने विकल्पश्रुतावपि सायंप्रातःप्राञ्चलिर्मध्याह्ने
ऊर्ध्वबाहुरिति वाक्यान्तराद् व्यवस्था । यत्र तु न व्यवस्थासम्भवः
अधमर्षणसूक्तं त्रिः सकृद् वा जपेदित्यादौ तत्र यथेच्छविकल्पः ।
तथा स्मृतिशास्त्रस्याधिकबोधकस्य विकल्पः स्यात् पूर्वस्मृत्वा
क्रियमाणस्य कर्मण आकाङ्क्षापूरणे सति । यथा योगियाज्ञ-
वल्कास्यानुसारेण सन्ध्याकर्मणि क्रियमाणे शङ्खस्मृतीर्माजिर्नानन्तरं
व्याहृतौः कीर्त्तयेदेवं तथैवाचरमव्ययम् ।

इति व्याहृतित्रयप्रणवजपविधानम् । न हि प्रणवव्याहृति-
जपं प्रत्याकाङ्क्षास्ति मानाभावात् । आकाङ्क्षायान्त्वपूर्णायां स्मृत्य-
न्तरोक्तं नित्यवदनुष्ठेयम् । तद् यथा योगियाज्ञवल्कीये

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

इति याज्ञवल्केरेण सन्ध्याप्राणायामानन्तरमाचमनमात्रमुक्तं
न तत्र मन्त्रः । अस्ति आचमनस्य जलसाध्यस्य स्मारकमन्ता-
काङ्क्षा तेन शङ्खस्मृती

उपसृजेत् ततः पथान्मन्त्रेषानेन मन्त्रवित् ।

इति पन्तपरसीत्यादि मन्त्रविधानं आकाङ्क्षत्वाच्चित्यवदेवं
शास्त्रम् । एवमन्यत्र कल्पनीयम् ।

उपनयनादिगृह्योक्तकर्मविषये तु गृह्यपरिशिष्टम्,—

वध्नत्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥

गृह्योक्तानामपि स्थालीपाकादीनां शाखान्तरन्यायेन सर्वो-
पसंहारः । कपालं भगालमिति ब्रूयादित्यादिस्रातकव्रतानां
होलाकाधिकरणन्यायेन सर्वसाधारणत्वान्नैतदुवाक्यविषयत्वं परि-
शेषात् ।

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
तच्छाखाध्ययनं कुर्यात्

इति श्रुतेः संस्काराणां स्वशाखाध्ययनाद्भ्रतत्वादितरशाखा-
संस्कारं परिगृह्यान्तरगताद्भ्रतत्वादेव नापेक्षा । तेन न्याय-
मूलसेवेदं वचनं '[विकल्पं वेत्युपनयनादिकर्मविषयम् ।]
कन्दोऽपि परिशिष्टे,—

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद् यदि भोऽज्ञात् कथञ्चन ।
यत्रैतदन्यथा जातं तद्दरभ्य समापयेत् ॥
समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् ।
तावदेव पुनः कुर्यात्प्रावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

(1) B. D. Omit the portion bracketed.

(2) A. C. होलादि किञ्चन ।

(3) C. समाचरेत् ।

अन्यथा 'मन्त्रक्रमाद्यन्यत्वम् । क्रियायाः करणे सत्त्वे । प्रधानस्याक्रिया अकरणम् । अत्रापि समाप्त इति सम्बन्धः । कर्ममध्ये प्रधानाकरणे तावन्मात्रं कृत्वा तदुदीच्यद्गप्रभृतिकरणं न पूर्वाङ्गावृत्तिः । तदपि क्रमान्यत्वादन्यथाकरणरूपमेव । समाप्ती तु प्रधानाकरणज्ञाने साङ्गप्रधानस्य पुनः करणमित्यर्थः । अङ्गाकरणं समाप्ती ज्ञातं चेन्नावृत्तिर्न च तत्क्रिया किन्तु प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मध्येत्वङ्गाकरणज्ञानमन्यथाकरणमेव । यत्तु शतपथश्रुतो स यदि मन्येत न्यूनं मे 'यज्ञमभूदिति प्रजननं म एतत् प्रजनिष्य इत्येव 'तदुपासीत । अथ यदि मन्येतातिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति' श्रिये म एतदामाथीस्तेजसा यगसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृतो गमिष्यामीत्येव तदुपासीतेति चोक्तान्ते सयीहैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्व्यसमृद्धेनैवास्य यज्ञेनेष्टं भवति । तेन एतादृशोपासनाविशेषादेव न्यूनादिसमाधानमुपासनाङ्गाथ्ययणात् ' तदुक्तमिति न्यायाद् यावज्जीवम् । भास्कराचार्य्यमतेन मंवल्लरं वा । जैमिनिः, उदगयनपूर्व्यपक्षाहःपूर्वाह्णेषु देवानि स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् । अत्रोपनयनादीन्मुदाहरणमिति शबरस्वामी । अत्र दक्षिणायन-छण्डोपनादिषु विशेषविहितकर्मव्यतिरेकेणाविशेषविहितानीति

(1) A मन्त्रजपाद्यन्यत्वम् ।

(२) A B D यज्ञेऽभूदिति • ।

(३) A तदुपासीत C तदुपासीत ।

(४) D. Reads here—ययव्यं म एतत् पशुमान् भविष्यामीत्येव तदुपासीताथ यदि मन्येत मन्त्रं मे यज्ञेऽभूदिति • ।

सम्बध्यते । वस्तुतो यान्येवोदगयनादियु विहितानि स्मृत्यन्तरेषु
तद्विषयमेवेदम् । तथा इतरेषु तु पित्राणि । दक्षिणायनकृष्ण-
पक्षापराह्णेषु काम्यानि पित्राणीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे,—

तिथिनैकेन दिवसधान्द्रमानेन कीर्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

रविराश्विभोगेन सौरो दिवस उच्यते ।

चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥

चतुर्विधैश्च दिवसैर्भासोऽपि स्याच्चतुर्विधः ।

सौरः संक्रान्त्यवच्छिन्नः सावनस्त्रिंशता दिनैः ॥

चान्द्रो राकान्तदर्शान्तौ नाक्षत्रो भान्त उच्यते ।

रवेर्द्वादशराशीनां भोगः सौराब्द उच्यते ॥

शतानि त्रीणि षष्ठ्यन्तदिवसानां तु सावनः ।

त्रिंशत्तिथ्यात्मकैश्चान्द्रो मासैर्द्वादशभिर्भवेत् ॥

सप्तविंशतिभैर्भास्यो मासैर्द्वादशभिर्भवेत् ।

बृहस्पतेरेकराशिभोगोऽब्दश्च बृहस्पतेः ॥

तथा,—

वेदत्रतद्वपोत्सर्गमेखलोद्वाहमद्भलम् ।

सौरमानेन कर्त्तव्यमभिपेकं नवाब्धिकम् ॥

अध्यायनन्तु ग्रहचारकर्म सौरेण । सवाशि तु सावनेन ।
सत्रशब्दोऽवाहः संख्यावच्छिन्नयज्ञपरः । अद्भो मुहूर्त्ता यामाः
प्रायश्चित्तोपवासाश्च आयुर्दायश्च नृणां गमनागमने च सावनान्मा-
नात् ।

शतानन्दः,—

[चूडावाक् मङ्गलं कर्म मलमासेऽपि कारयेत् ।]

तेषां सावनमानेन ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥

जाते मृतौ चाशौचस्य दिनमात्रं^१ च सावनम् ।

नक्षत्रव्रतकल्पेषु नाक्षत्रं मानमिष्यते ॥

पष्टाब्दादिविधानञ्च^२ बार्हस्पत्याह इष्यते ।

पितामहः,—

श्राद्धिके पिष्टकार्ये च मासचन्द्रमसः स्मृतः ।

तेन सोरसावनविहितं यत् कर्म तद्व्यतिरिक्तं यदाब्दिकं
वर्षविहितं व्रतपूजादिकं पिष्टकार्यञ्च श्राद्धादिकं चान्द्रमासे
कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा यत्तावत्तिथिविशेषविहितमुपजीव्य विहितं
यच्चैत्रादिमासपुरस्कारेण विहितं तत्रावश्यं चान्द्रमासादरः ।
तिथेश्चान्द्रत्वात् । चैत्रादिपदेषु चान्द्र एव मुख्यम् ।^१ लोकप्रसिद्धेः
व्याकरणस्मृतेश्च । नक्षत्रेण युक्तः काल इति विहिताणप्रत्ययेन
मघायुक्ता माघी व्युत्पाद्य सास्मिन् पौर्णमासीति विहिताण-
प्रत्ययान्तरेण माघी मास इति व्युत्पत्तेः

पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषी माघाद्याद्यैबमेकादशापरं ॥

इति कौषाथः । यद्यपि कदाचिन्माघपौर्णमास्यां न मघा-

(1) D. Oants the portion bracketc.]

(2) D दिनमासश्च ।

(3) D. बार्हस्पत्याह इष्यते ।

योगः कदाचिच्च फलान्यामपि मघायोग इति व्यभिचारस्तथापि
मघायोगयोग्यतैव निमित्तम् । योग्यता यद्यप्यन्यत्र तथापीह
तावदस्ति । यथोद्भिदादिपदस्य योगरूढत्वम् । तदुक्तमर्थापत्ति-
वगेन एतद्गतमेवोद्भेदनं निमित्तम् । चान्द्रस्य दर्शान्तत्वेऽपि
दर्शान्तचान्द्रो न मघादिशब्दवाच्यः । माघी पूर्णमासी यत्र स
माघ इति 'यो नाम तस्य दर्शान्ते वाधात् । सौरस्य तु 'माघादि-
शब्दवाच्यत्वसमर्थनसाहसं लोकवेदाधिकरणविरोधमपश्यतामतीव
भ्रान्तिविजृम्भितम् । यत्तु,—गनेर्डो गच्छतीति गौरितिबत्
साधुत्वार्थमनुशासनमिति तदपि मन्दम् ।

यत्त्वार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेण प्रतीयते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्थात् तत्र व्याकरणस्मृतिः ॥

इति भट्टाः । न चात्त्वार्थविसंवादः श्रौषादिकेषु हि यथा-
कथञ्चिद्ब्युत्पादनं स्वरसंस्कारार्थं 'नार्यपरत्वनियमस्तद्विषये 'सर्व-
त्वार्थपरत्वमाश्रितमिति स्वमनीषामात्रेण निराकरणमशक्यमेव ।
प्रसिद्धयौगिकाहीनप्रोक्षणीशब्दादिष्वपि व्यभिचारस्य दर्शयितुं
शक्यत्वेनायौगिकत्वेऽहीनो वा प्रकरणाद् गौणः । प्रोक्षणीष्वर्थ-
संयोगादित्यधिकरणविरोधः स्यात् । एवञ्च सति श्रुतिस्मृतयु
दर्शान्तचान्द्रे माघादिशब्दयोगो गौण एव यथा कृते शब्दार्थं
लोकादवगते व्यक्तौ प्रयोगो वेदेऽपि लाक्षणिकः । यासौ
वैशाखस्य सामावास्या रोहिण्या सम्पद्यत इति श्रुतौ दर्शान्त-

(1) D योगस्य दर्शान्ते • ।

(१) B नान्यपरत्व • ।

(२) D माघादित्यसमर्थन • ।

(२) B सर्वान्यपरत्व • ।

वैशाख एव रोहिष्यमावास्यायोगाद् वैशाखशब्दो गीणः । एषा
वै संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्या फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरा एषो-
त्तमा या पूर्वंति पूर्वाया पौर्णमास्यां मुख्य एव फाल्गुनीशब्दः ।
ब्रह्मपुराणे कार्तिकपौर्णमासीपर्यन्तकृत्यमभिधाय

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥

इति पौर्णमास एव मुख्यः कथितः । श्रुतिश्च,—चतुर्षु चतुर्षु
मासेषु 'चातुर्मासस्य' या इति पौर्णमासान्तमासमभिप्रेत्य । एव
“तथर्चन्ते द्विजोऽध्वरै”रिति मानवे । ऋत्वन्ते चातुर्मासस्य
विधानं पौर्णमासान्त एव पौर्णमासान्ते मधुश्च माधवश्च वास-
न्तिको ऋतुरिति श्रुते ऋतुशब्दः ।

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षाश्वेकत्र संवसेत्

इति मनुना यतिधर्मं वर्षाशब्दोऽपि पौर्णम्यन्ते प्रयुक्ती
नक्ष्यते । अश्वमेधप्रकरणे च वसन्त एवाभ्यारभेतित्युपक्रम्य सा
या फाल्गुनी पौर्णमासी भवति तस्यै पुरस्तात् षड्हे वा सप्ताहे
वर्त्विजः उपसमापयन्तीति पौर्णमास्यन्ते वसन्तशब्दः प्रयुक्तः । तेन
मेघगरविसक्रान्तिर्मासि यत्र तच्चैत्रम् । एवं वैशाखाद्या वृषादि-
सक्रान्तियोगेनेति ब्रह्मगुप्तवचनम् । चैत्रादिपदस्य रूढिशक्ति-
प्रदर्शनपरं न योगनिषेधपरं योगरूढित्वद्योतनाय । सौरपरत्वे
संक्रान्तिपदवैयर्थ्यम् । मेघगरवित्वेन सौरत्वात् ।

(1) D चातुर्मासस्ययाज्ञोति पौर्णमासान्तमभिप्रेत्य ।

किञ्च

एकमंशौ यदा मासौ स्यातां संवत्सरे क्वचित् ।

आषाढसु द्विभो मासः ।

द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिनिर्देशाः सौरि न घटन्ते । नहि सौरि मासद्विरस्ति । एवञ्च तपश्च तपसश्च शैशिराद्वत् । मधुश्च 'माधवश्च वासन्तिकाद्वत् । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्माद्वत् । अथैतदुदगयनं देवानां दिनमिति श्रुतिनिर्देशे सौरि तपस्तपस्यादि-पदं गौणपरमेव । लोकवेदाधिकरणानुरोधादित्यवधेयम् । यद् वा चान्द्रमासे होता पद् ऋतून् कल्पयतीति श्रुतेः ऋतोर्विस्तरेण चैतद् वर्षप्रदीपे प्रपञ्चितमस्माभिः । एवञ्च सति

माघकार्तिकयोश्चैव चान्द्रमासौ विधीयते ।

इति वृचने मुख्यत्वात् पौर्णमास्यन्तमासग्रहणम् । माघ-स्नानादिकं कृष्णादिमासे कार्यम् । यत्तु पारस्करः,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद् ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्तिपौर्णमासाभ्यां तथा क्षत्रियवैश्वयोः ॥

इति तत्कर्मविशेषमासव्यवस्थावचनविरोधादत्र कर्मणि दर्शान्तमासविधिः । यथा—

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि वारुणेन^१ ।

(१) A. C. माघस्नानम् ।

(२) A. B. दारुणेन ।

(३) B. D. ° इत्यत्र ° ।

इति । शतभिषायुक्तमाघदर्शे आद्यविधानं तद् ब्राह्मण-
स्याधिकारार्थकमित्यर्थः । एवं सौरि यद् विशेषविहितं चत्वि-
यस्य प्रशस्तम् । पोषणमास्यन्तमासकर्त्तव्यं वैश्वस्याधिकफलद-
मित्यर्थः । हारीतः^१

मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधे यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा ग्राह्या पूर्व्यात् तस्मान्मलिन्युचः ॥

मासादितिथे वर्षादितिथेय द्वैधे यत्कर्मभारव्यव्य तत्कर्मयुक्त-
कालस्य दिनद्वये सम्भव इत्यर्थः । वृद्धयात्रवत्कार^२,—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ज्ञासद्विही न कारणम् ॥

तथाच लक्ष्मीधर, —देवपितृकृत्ययोः पूर्व्याह्वापराह्वयोर्वि-
हितत्वात् तत्काले विहिततिथ्यादर । यत्तु वराहपुराणे,—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य ज्ञासे त्वस्तमुपस्थिते ॥

इति वर्द्धमानस्य पक्षस्येति तिथिवृद्धावित्यर्थः । तेनोदय-
कालीना तिथिरहोरात्रकार्यचमेत्यर्थः । एव यास्तमने तिथिः
सा तिथिचयेऽहोरात्रकार्यचमेत्यर्थः । ^३इदञ्चोपवासाद्यहोरात्र-
साध्यकर्मविषयम् । यत्र तु^४

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

(१) B D अधिकफलदमित्यर्थः ।

(२) B D युक्तिः ।

(३) B D एवञ्चो • ।

(४) A C तत्र तु ।

• दिनद्वये कर्मकालाभावे बोद्धव्यम् । द्वैधन्तु तियेर्न यथाकथ-
ञ्चित् किन्तु विमुहृत्तादिरूपत्वेन । पैठीनसिः,—

पञ्चद्वयेऽपि तियय स्तिथिं पूर्वां तयोत्तराम् ।
त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

स्कान्दे,—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभि स्तथा ।
भूताष्टादशनाडीभि द्रूपयत्युत्तरां तिथिम् ॥
चतुर्दशी पञ्चदशी दशमी च तथा तिथिः ।
पूर्वां तिथिं द्रूपयति त्रिभिरेव मुहूर्तकैः ॥

एकादशीविषये तु निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य द्रूपकः ।
सार्द्धसप्तमुहूर्तैस्तु वेधोऽन्यत्र व्रतान्तरे ॥

शिवरात्रिजन्माष्टमीविषये वेधो वक्ष्यते ।

‘यावत्पूजां पौर्णमास्यां’ वा प्रतिपत् पण्मुहूर्तकैः ।
विद्वा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्म्मोत्सर्जनं भवेत् ॥

एवं द्वेषे निर्णयः । निगमः,—

युग्मान्नियुगभूतेषु पण्मुन्योर्वसुरन्वयोः ।
रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद् व्यस्तं महादीपं इन्ति पुस्तं पुराकृतम् ॥

युगं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
पद् पष्ठी । सुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रुद्र
एकादशी । एषु सप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्या ग्राह्या । उत्तर-
तिथिश्च पूर्वविद्या ग्राह्या । बृहस्पतिः,—

एकादशष्टमी पष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

गार्ग्यः,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्या तु कर्त्तव्या परविद्या न कुत्रचित् ॥

यैथीनसिः,—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपदवमी चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः ॥

साम्मुखी सायाह्नव्यापिनी । कौर्म्ये,—

नगविद्या तु या पष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद् विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः ॥

कामस्रयोदशी । विष्णुर्द्वादशी । एतानि चोपवासविषयाणि ।

पूर्वविद्यायाम्—

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवनवचनात् प्रातःकाले तिथ्यभावेऽप्यारम्भः । अत्र
साधयान्नाद्यमंषहश्रीकाः,—

सीदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद् दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वे तु^१ पूर्व्वंद्युस्तदनुष्ठितम् ॥
 परत्रैव तथात्वं चेत् पूर्वा याद्या तिथिचये ।
 तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा ॥
 पूर्व्वंद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।
 सा द्वितीया परोपाया पूर्व्वविदा ततोऽपरा^२ ॥
 रभात्तृतीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे ।
 परेऽङ्घ्रि नास्ति चेत् पूर्व्वविदाप्यसु व्रतान्तरे ॥
 मुहूर्त्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।
 श्रद्धाधिकायामध्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥
 चतुर्थी तु परोपाया गणनाद्यव्रते पुनः ।
 मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तदवन्नागचतुर्थ्यपि ॥
 परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तौ विघ्नस्य सीत्तरा ।
 अन्यथा पूर्व्वविदैव^३ भातयोगप्रशस्तितः ॥
 पूर्व्वंद्युरेव तदव्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
 नोचेत् सर्वस्य यज्ञस्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥
 सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा याद्या स्कन्दव्रते परा ।
 नागविदा स्कन्दपठौ सा नियिदा व्रतान्तरे ॥

(१) B. तिथिस्त्वेन • ।

(२) A C • दृष्टान्तः ।

(३) B पूर्व्वविदां ततोऽपराः ।

(४) A भातयोग • ।

उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्यापि गृह्यते ।
 सप्तमी पूर्वविद्बैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥
 अलाभे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ।
 व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शक्ताष्टमी परा ॥
 दूर्वाष्टमी तु शक्तापि पूर्वविद्या विधीयते ।
 पचद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ॥
 नवमी पूर्वविद्बैव पचयोरुभयोरपि ।
 कृष्णा पूर्वोत्तरा शक्ता दशम्येवं व्यवस्थिता ॥
 कलाकाष्ठादि'वेधोऽपि याद्य एकादशीव्रते ।
 अरुणोदयवेधोऽपि^१ वर्ज्यो वैष्णवदीक्षितैः ॥
 सार्धसप्तमुहूर्त्तैस्तु वेधोऽन्यत्र व्रतान्तरे ।
 द्वादशी पूर्वविद्बैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥
 शक्ता त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी ।
 अलाभे सापि पूर्वैव परानङ्गत्रयोदशी ॥
 या शक्ता गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सा पराशक्तिकी ।
 चतुर्दश्युत्तरा शक्ता पूर्वा कृष्णचतुर्दशी ॥
 '[उदये द्विमुहूर्त्तापि यद्यद्या नक्तव्रते तिथिः ।]
 शक्तापि रात्रियुक्ता स्याद्यैत्र्यावणमासयोः ॥

(1) D वेधोऽपि . ।

(2) D . वेधोऽम . ।

(3) D Omits the portion bracketed

शुक्ता सदापि पूर्व्वं यदि स्यादापराह्निकी ।
 पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा ॥
 अन्वाधानं पूर्व्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत् ।
 ऊर्द्धं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानं च तद्दिने ॥
 इष्टिं परदिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः ।
 यन्तु वाजसनेयी स्यात् तस्य सन्धिदिनात् पुरा ॥
 न काप्यन्वाहितः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा ।
 सन्धियेत् सद्गवाद्रूर्द्धमर्वागावर्त्तनाद् रवेः ॥
 सा योर्षमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ।
 हृदिः प्रतिपदो यास्ति तदर्द्धं पर्व्वणि क्षिपेत् ॥
 क्षयस्यार्द्धं तथा हित्वा सन्धिर्निर्णीयतां सदा ।
 'इष्टादि विंशतिः सर्वा पर्व्वण्येवेति निययः ॥
 यस्मिन्नस्तमियाद् भानुस्तत्रक्षत्रमुपीपषम् ।
 मुख्यं तस्यासम्भवेन प्रहीतव्यं निर्गीययुक् ॥
 उपवासे यदृचं स्यात् तद्दि नर्द्धकभक्तयोः ।
 उदये विमुहूर्त्तस्य नक्षत्रं प्रतदानयोः ॥
 दिनद्वये तयात्ये तु पूर्व्वं स्याद् वसुधत्तरम् ।
 यवणन्तूत्तरं घ्राह्यमुपाकरणकर्मणि ॥

(१) B. D. निर्योयता ।

(२) B. इष्टादि विंशति • ।

(३) A. तस्यासम्भवेत् तत्र पक्षो • C तस्यासम्भवेत् तस्य पक्षो • D तस्या-

'पित्रेऽपि तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।

पूर्वं स्वादुपवासादावुत्तरो व्रतदानयोः॥

करणं यद्दिने तत्तु ग्राह्यं रात्रौ यदा तदा ।

दिनद्वयैकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ॥

वारेषु संशयाभावात् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ।

स्कन्दपुराणे,—

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादियु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीम् ॥

[पूर्वविद्यायान्तु]

तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामत्रयोर्द्ववर्तिभ्यां प्रातरैवहि पारणम् ॥

देवलः,—

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं आसत्रयेण तु ॥

वाग्ने,—

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एवभक्तव्रतं तिथिः ।

भविष्यपुराणे,—

सुदुर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनात्प्रकृतमहं मन्ये गणाधिप ॥

(1) B पित्रेऽपि • । D. पित्रेऽपि • ।

(2) B Omits the portion bracketed.

स्रृत्यन्तरे,—

नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात् तत्सदिवाकरम् ॥

वत्सः,—

प्रदीपव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।

स्कान्दे,—

प्रदीपव्यापिनी ग्राह्या दिवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणां क्षायामतिक्रामति भास्करे ॥

सूर्यव्रते विशेषः कौर्म्ये,—

नरस्य द्विगुणां क्षायामतिक्रामेद् यदा रविः ।
तदा सोरं चरेन्नक्तं न सकृन्विधिं भोजनम् ॥
उपोषितव्यं नचत्रं यस्मिन्नस्तमियाद् रविः ।
युज्यते यत्र निधि वा शशिना सहितं यदा ॥

स्कान्दे,—

तदेवोपवसेदृच्छं यन्निशीथादधो भवेत् ।
उपवासे यथैव स्यात् तथा नक्तैकभक्तयोः ॥

पद्मपुराणे,—

दिवारात्रिव्रतं यत् स्यादेकस्यामेव चेत् तिथो ।
तस्यामुभययोगिन्यामाचरेच्च व्रतं व्रती ॥

व्यास,—

एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ वृद्धिञ्जासादिचोदना ।

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ॥

['पित्रे च यवृद्धिप्राधान्येन निर्णयः । दैवे युग्माग्नीत्यादि-
शास्त्रनिर्णयः । गोभिल,—

खर्व्या दर्पा तथा हिसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्व्वदर्पे परे ग्राह्ये हिसा स्यात् पूर्व्वकालिकी ॥

मात्स्ये,—

देवकार्याणि पूर्व्वर्द्धे मनुष्याणान्तु मध्यमे ।

पितृणामपराह्णे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ॥

त्रेधा विभागी नायं पक्षः ।] पञ्चधाविभागं व्यास आह,—

सुहृत्तासु त्रयं प्रातस्तावानिव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः स्वादपराह्नय तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यात् सर्व्वकर्मवह्निष्कृतः ।

त्रिधाविभागोऽमावास्यायाद्वादौ । प्रत्याब्दिके पञ्चधाविभागः ।
हारित,—

ग्रामयावन्तु पूर्व्वर्द्धे एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्व्वर्द्ध्यापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

मात्स्ये,—

पञ्चो सुहृत्ता विख्याता दयं पञ्च च सर्व्वदा ।

तत्राष्टमो सुहृत्ता यं न कालं कुतपः स्मृतः ॥

जडं मुहूर्त्तात् कुतपाद् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमित्यते ॥

प्रत्याब्धिकपार्ष्णविषयमिदम् । साधवाचार्य्यव्यवस्था
एकोद्दिष्टे तु मध्याह्ने युक्ता स्यादेकभुक्तिवत्^१ ।
एकदेशे समाख्याप्तौ चये पूर्वान्ययोत्तरा ॥
कुतपाद्यपराह्वान्तव्याप्तिरब्धिक उत्तमा ।
तदभावेऽपराह्वस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
चये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तियेदपराह्वयोः ।
न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिचयाद्रूढं तिथिसु तौ ॥
साम्ये तूढं तिथिर्ग्राह्या परविडा च वृद्धिमत् ।
न स्पृशत्वपराह्वी चेत् पूर्वा स्यात् कुतपा वृथा ॥
वैषम्येकदेशस्य प्राप्ती ग्राह्या महत्वतः ।
साम्येन चेत् चये पूर्वा परा स्याद् वृद्धिसाम्ययोः ॥
वृद्धिसाम्यक्षमा ग्राह्या स्तीर्यगा नोर्द्धगा इह ।

दर्शयान्ते कन्दोगपरिशिष्टे,—

पिण्डान्याहार्य्यकं ग्राहं चीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्व्यासमीपतः ॥

चतुर्दशष्टमांशे चयः । अमावास्याष्टमांशे वृद्धारम्भः ।

(१) B देवभक्तवत् ।

(२) A. वृद्धिसाम्यक्षया पाह्यतिथिनाशोर्द्धगा इह । C. वृद्धिसाम्यक्षया
पाह्यतिथिना शोर्द्धगा इह । D. वृद्धिसाम्यक्षया पाह्यातिथिनाशोर्द्धगा इह ।

चतुर्दशष्टमांशं भारभ्याष्टमांशात् पूर्वं यावत्कालः । मार्गशीर्षमा-
वास्यायां [ज्यैष्ठामावास्यायां] चतुर्दशष्टमांशेन चयः । किन्त्वमा-
वास्यायामेव । अधिकमाससंवत्सरे तु तयोरप्यमावास्यायोरुत्त-
र्दशष्टमांशे चयारम्भः । एवञ्च सति चन्द्रक्षययुक्तापराह्णे यावद् ।

तदुक्तम्,—

अमावास्यां प्रतीचेत् तदन्ते वापि निर्धयेत् ।

तदन्ते चतुर्दशन्ते । तथा—

वर्द्धमानाममावास्यां सप्तवेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिढ्ययज्ञस्ततो भवेत् ॥

चन्द्रक्षयाभावेऽप्युत्तरदिने विशेषवचनात् ।

—

अथ कर्मानर्हकालाः ।

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्

द्विसंक्रान्तमासः क्षयास्यः कदापि ।

(1) D • भारभ्यामावास्याष्टमांशात् • ।

(2) D Omits the portion bracketed.

त्रयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्
तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

अधिमासद्वयं—असंक्रान्तमासद्वयम् ।

अत्र माधवीये,—

अधिमासोऽद्विसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिभः ॥
त्रयमासो द्विसंक्रान्तः स चांशस्यतिसंज्ञकः ।
त्रयस्यान्या विवाहादौ संसर्पांशस्यती उभौ ॥
शुद्धौ श्रौते, तथा स्यात्तं मलमासो विविच्यते ।
काम्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥
आरम्भं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्वादिकञ्च यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मानस्यान्यत्र लङ्घनात् ॥
आरम्भस्य समाप्ते च मध्ये स्याच्चेन्नलिम्बुधः ।
प्रहृतमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तु ॥
कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भसमापने ।
कार्ये कालविलम्बस्य प्रतीचाया असम्भवात् ॥
अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोवादि न त्यजेत् ।
गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत् ॥
अगति यद्दण्डानं जातेष्टिर्मृतसूतकम् ।
द्वयं [त्रयं] नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता ॥

शुक्लमासमृतानां स्यान्मल्लिने प्रथमाब्दिकम् ॥

मलमासमृतानान्तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ।

बृहस्पतिः,—

बाले वा यदि वा बृह्णे शुक्ले चास्त्रमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

अत्र मलमास इवैतानि वर्जयेदिति दृष्टान्तोपादानात् मल
मासे यावन्निषिद्धं तत्सर्वमिह निषिध्यते । सकलकाम्यवर्जना-
दिकमपि । [तथा]^१

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

शौनकः,—

ज्ञानं तीर्थगतं व्रतचरमहादानप्रतिष्ठादिकं

सिद्धस्ये विबुधार्चिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्यगे ।

विबुधार्चिते बृहस्पतो । सूर्यगे गुर्वादित्ये । शतातपः,—

माघ एव यदा माघौ सिद्धे चैव यदा गुरुः ।

व्रत चौर तथोद्वाहं गृहकर्म च वर्जयेत् ॥

मतानन्दः,—

माघे च माघौ यदि पौर्णमासी

तस्या त्रयो^१ सिद्धगते च जीवे ।

(1) A C Omit the portion bracketed

(2) L B C विभौ

नोहाहकश्चात्र च कामरूपे

समाचरेद् याम्यदिशि प्रशस्तम् ॥

महामार्घीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहगे गुरौ ।

विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः शृणु ॥

श्रुतिबेधव्रतचूडानवगृह्यन्नप्रतिष्ठार्घ्याः^१ ।

रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्या विवाहसु ॥

कल्पतरौ तु,—^२

सिंहसंस्थं गुरुं शक्र सर्वारभ्यो वर्जयेत् ।

प्रारब्धञ्च न सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥

पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात् शीघ्रं न संशयः ।

कारको व्रजते नाशं सन्तानः क्षीयते चिरात् ॥

देवप्राप्तडागेषु प्रपौद्यानगृहेषु च ।

सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्रेण वर्जयेत् ॥

इति प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्जनीय उक्तः ।

पुनः शतानन्दः,—

गुरुभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।

विवाहवर्ज्यमन्यानि कुर्यादित्वाह चाङ्गिराः ॥

एतदुक्तं भवेद् यत्र वाले वृषेऽस्तगे भृगौ ।

अन्याधियादिकं सर्वं वर्जयेन्नलमासवत् ॥

(१) B • प्रतिगर्घ्याः ।

(२) E. F. Add here देवीपुराणे,—

गुरावस्तं गते वर्ज्याः प्रतिष्ठोद्वाहमेखलाः ।
 गृहहारभ्रप्रवेशौ च चूडेत्येवं पडेव तु ॥
 अग्न्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।
 कुर्वीत तन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितम् ॥
 रविस्तराशिं सन्त्यज्य' उदित, स्याद् युवा' गुरुः ।
 रविराशिसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥

गुर्वादित्येऽपि गुरुदये कार्यं गृहादीति गम्यते । उत्तर-
 सीरे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनयान्द्रोऽधिवत्सरः ।
 वर्ज्यानि तत्र यन्नार्च'-प्रतिष्ठादीनि नाकिनाम् ॥
 स्फुटसंक्रान्तिहीनयत्केऽप्याहुरधिमासवत् ॥

चान्द्रसवत्सरमध्ये मध्यगणनया स्फुटगणनया गुरुसञ्चाराभावे
 इदं बोध्यम् । ज्योतिः शास्त्रे,—

कृत्वातिचारं यदि पूर्व्वराशिं
 नायाति मन्वी विबुधाधिपस्य^१ ।
 दानं विवाहं व्रतबन्धगृहं
 सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् ॥

यतानन्द',—जीवस्य पूर्व्वराशिफलप्रदत्वेन कर्मोपार्हत्वं तत्तु
 सुप्तसवत्सरत्वं च नास्तीत्याह,—

(१) B सन्वर्त्त ।

(२) B. विरा = ।

(३) B = यन्नार्च = ।

(४) B, D बभुधाधिपस्य ।

सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं च तत् ।

किन्तु नष्टहतावाप्तौ मनोरथवचः शृणु ॥

यथाचारगताः सर्वे ग्रहाः स्युः स्वफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्व्वराशिगतो गुरुः ॥

लुप्तसंवत्सराधिकसंवत्सरमकरबृहस्पतियु कर्मकरणसमाचाराः
शिष्टाचारमूलत्वादाद्रियन्ते ।

सर्व्वकर्माङ्गत्वेन द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ।

द्रव्यशुद्धिश्च कर्माङ्गद्रव्यसंस्कारः प्रचालनादिक्रियाजन्यो-
ऽष्टष्टरूपोऽतिशयः । चालनादिक्रिया विधेया । शोधनक्रिया च
न कर्माङ्गं प्रकरणाद्यभावात् । नचैवमाधानवत् । स्वकृतशोधन-
जन्याया एव शुद्धेः कर्माङ्गत्वप्रसङ्गः । आदधीतेत्यात्मनेपदवदिह
नियामकाभावात् । न च शास्त्रफलं प्रयोक्तारौतिनीत्या विधेय
स्वगामिफलत्वावगमात् परकृतशुद्धेर्न कर्माङ्गत्वम् । विधिवशाद्धि
कर्तुः स्वकीयं फलम् । तच्चेहापि । परद्रव्यशोधनकर्तुर्दासस्य
द्रव्यशुद्धिरूपं फलं स्वस्य^१ वेतनलाभोपयोगित्वात् स्वकीयमेव ।
मेधातिथिसु नात्र शोधनक्रियाविधिर्विध्यत्रवणात् किन्तु^२ 'सव्या-
पसव्यविभागवत् सुरस्रतीविनयनप्रघ्नप्रस्रवणादिदेश'^३विभागकथन-

(१) E. F. यत् ।

(२) A. B. C. यद्वापयद्विभागः ।

(३) A. B. C. चिद्धित् ।

(४) B. वेगः ।

(५) B. D. तस्य ।

वत् कर्मोपेक्षितत्वात् सिद्धार्थकथनमध्येतत् प्रमाणम् । शुद्धैः
कर्मं कुर्यादित्युक्ते न प्रायते के शुद्धा इति तत्रैवमुपतिष्ठते
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरित्यादि ।

भूशुद्धिः ।

देवलः,—

यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा ।

चाण्डालाध्युपितं यच्च यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।

श्वशूकरखरोद्गादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

अद्भारतुपकेशास्त्रिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

एवं शोध्या भूमिस्त्रिधा । तत्र शुद्धिमाह । यत्र मनुष्या
दह्यन्ते यत्र चाण्डालैरध्युपितं तयोर्दहनकालक्षेपगोक्रमणसेको-
न्नेखैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या जायन्ते वा म्रियन्ते यत्रात्यन्त-
विष्ठादिसङ्गतिः तासां दाहवर्जितैस्त्रैरेव शुद्धिः । श्वशूकरखरैश्चिर-
मध्युपिताया गोक्रमणसेकोन्नेखैश्चिभिः । उद्ग्रामकुक्कुटादिभि-
श्चिरमध्युपितायाः सेकोन्नेखाभ्यां शुद्धिः । सेकाक्षीदकेन गोमूत्रेण
चेति सिधातिथिः । अद्भारतुपादिभिश्चिरमध्युपिताया उन्नेखनेन ।
मार्जनानुत्क्षेपने सर्वत्र समुच्चयेते । याज्ञवल्क्यः,—गृहं मार्जन-
क्षेपनात् । पृथगुपादानात् प्रत्यहं तयोः क्रियेति विघ्नानिश्चरः ।
मृत्यन्तरं,—प्रतिगयोपघाते तत्रण सूर्यरश्मयनुप्रवेगोऽग्निज्वाला-

दर्शनमिति मेधातिथिः । वौधायनः,—अनेकोद्धार्यं दारुशैले
भूमिसमे द्रष्टकाय सङ्कीर्णोत्थिताः । अनेकैरेव पुरुपैरुत्तोलयितुं
यद्-दारुणि वा शिलायां शक्तिरित्वर्थः । मनुः,—

यामाद् दण्डशतं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्याद् यत्र लेपो न दृश्यते ॥

शिष्टाः,—

ब्राह्मणावसथे भूमिर्गवां गोष्ठे च या भवेत् ।

मेध्या वै सर्वदा भूमिर्देवागारे तथैव च ॥

अत्र देवागारशुद्धत्वोक्त्या सुधालिप्तस्यापि शुद्धत्वमुक्तं गोमय-
लिप्त इव सुधालिप्तेऽपि भूशुद्धयनपायात् । अतएव मार्जनोपार्ज-
नैवैश्वमेति मानवीये । उपार्जनं सुधागोमयादिभिरुपलेपनमिति
मेधातिथिः । चूर्णस्यास्थिमयत्वात् पञ्चनखव्यतिरिक्तासूत्रां
चालनादेव शुद्धेः कर्माह्वित्वम् ।

यान्नवल्काः,—

रथ्याकईमतोयानि स्पृष्टान्यन्यजवायसैः ।

भारुतेनेव शुद्धयन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥

धवलगृहादीनि । नात्र प्रोक्षणं द्रव्यादिगृहे प्रोक्षणम् ।

'सौवर्णराजताजानामूर्द्धुपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासीविदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

अथ सुक्ताफलशङ्खशुक्रयादि । वैदलं वैणवसूर्पादि ।
 चरसुक्स्त्रुवसस्त्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ।
 स्त्रासूर्पाजिनधान्यानां सुपलोदूखलानसाम् ॥

मनुः—

निलेपं काञ्चनं भाण्डमङ्घ्रिरेव विशुद्धरति ।

अन्नमश्नमयञ्चैव राजतञ्चातुपस्कृतम् ॥

अत्यन्तातुपहतम् ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च वह्नां धान्यवाससाम् ।

संहताना कठिनानाम् । अथवा 'सजातीयद्रव्यसमुदाय
 रूपाणाम् । वासोग्रहणं शाकचर्मादेरप्युपलक्षणम् । स्मृतिः,—

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य श्रेयं प्रोक्षणमर्हति ॥

अल्पानान्तु चालनमेव । अनेकपुरुषवाह्याना धान्यराशिवस्त्र-
 गृहप्रभृतीनां प्रोक्षणमेवेति प्राञ्चः । सलेपानां शुद्धिमाह
 मनु,—

तैजसाना मशीनाञ्च सर्वस्याश्नमयस्य च ।

भक्षणाद्रिमृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

तथा,—

तास्त्राय कास्यरैत्याना वपुषः सीसकस्य च ।

गौच यथाहं कर्त्तव्यं धाराभ्रौदकवारिभिः ॥

(1) । () अजातीयसमुदायद्रव्यरूपाणाम् ।

तपुरङ्गम् । कृष्णगकुनिमुखावमृष्टं निर्लिखेत्^१ पात्रम् ।

श्वापदमुखावमृष्टं न प्रयुञ्जीत पात्रम् । मार्जारमुखावमृष्टे
मार्जारश्चैव दर्ब्बी च मारुतश्च सदा शुचिः ।

इति वचनाद् दोषः । मनुः,—

गवाघ्रातानि कांस्थानि श्वकाकीपहतानि च ।

[शुद्धयन्ति दग्भिः चारैः शूद्रोच्छिष्ठानि यानि च^२ ॥]

अङ्गिराः,—गण्डूपपादशौचयोः कांस्थपात्रे करणे पण्मासं
यावद् भूमौ निक्षिप्य पुनरग्नौ करणम् । शूद्रभोजने कांस्थस्य
चतुर्भिर्मार्जनैः^३ । अग्नौ च निक्षेपात् । अप्रक्षालितहस्तेन ग्रहणे
गोमृद्धेण स्पर्शनाच्छुद्धिः । बौधायनः,—मूत्रपुरीपरेतःप्रभृत्युप-
हतानां पुनः पाको गोमूत्रेण वा सप्तरात्रं वासो महीमयानाम् ।^४
हारीतः,—श्वचाण्डालोदक्यादिस्पर्शं निर्लेपयोरपि त्रिः सप्तकृत्वः
परिमार्जनम् । शङ्खः,—तैजसानां कुणपरेतीमूत्रपुरीषोपहताना-
मावर्त्तनमुल्लेखनमथवा त्रिः सप्तकृत्वः परिमार्जनम् । आवर्त्तनं
चिरकालं मूत्रादिसंस्पर्शं । [आकारनाथः सद्यः^५ ।] अत्रास्त्रादीनां
न नियमो यस्य येनोपहन्यत इति शास्त्रान्तरात् । [विष्णुः,—
शारीरैर्मलेर्मद्यैः सुराभिर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । सर्व-

(१) A. C. निर्लिखेत् . । E. F. न प्रयुञ्जीत . ।

(२) B. Omits the portion bracketed

(३) C. चतुर्भार्जनैः ।

(४) A. C. Add here महामहानद्या वा ।

(५) A. Omits the portion bracketed.

लोहमयभाण्डमग्नौ प्रतप्तं शुष्येत् । अन्नमयमश्लमयं मणिमयञ्च
सप्तरात्रं महीनिखननेन । दन्तशृङ्गास्थिमयं तक्षणेन । दारवं
मृन्मयं च जह्यात् ।

'अत्यन्तोपहतस्यैव वस्त्रं चालितं यत्र वर्ज्यते तच्छिन्द्यात् ।
लोहभाण्डं यन्नाष्ट्रघातुमयम् ।]' यात्रवल्कारः,—

तक्षणं दारुशृङ्गास्यां गोवासैः फलसम्भुवाम् ।

अस्थिपदं दन्तस्याप्युपलक्षणम् । 'सृश्यानां शृङ्गास्थिदन्तानां
इस्तिमहिपादिसम्बन्धिनाम् । तथा,—

उपरोदकगोमूत्रैः शष्पात्वाविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः क्लृप्तपं तथा ॥

उपरमृत्तिकासहितेन उदकेन गोमूत्रेण वा आविकमूर्णा-
भवं कम्बलादि कौशिकं क्लृप्तिकौशिकं पट्टादि । अंशुपट्टं वल्कल-
तन्तुक्लृप्तम् । कुतपः पर्व्वतीयकागरोमनिर्मितः कम्बलः । तथा
सगौरसर्पपैः चीमम् । अल्पोपघाते तु देवलः

ऊर्णकौशिककुतपपट्टचीमदुकूलजाः ।

अल्पयोचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

चीमवदेव शाणस्य समानयोनित्वात् । हारीतः,—आदित्ये-
नोर्णामयानाम् । [यमः,—

(१) A. C. अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रं चालितं यत्र वर्ज्यते तच्छिन्द्यात् । लोह * ।

(२) B. Omit the portion bracketed.

(३) A B C स्त्राणाम् * ।

कृष्णाग्निनादीनां बालैर्वालानामद्बुराभ्रसा ।

वालानां चामरादीनाम् ।] मनुः,—

क्षीमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेषोदकेन वा ॥

देवलः—

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोषयित्वातपे किञ्चित् करैः सम्भार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जीत स्वकर्म्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तानीति हरिद्रारक्तस्याप्युपस्रवणम् । शङ्खः,—राग-
द्रव्याणि शुचीनि प्रोक्षितानि । एतच्च रागलोपभयान्माञ्जिष्ठादी
तु क्षालनमेव । मनुः,—पुनः पाकान्महीमयम् ।

शङ्खः,—

मद्यैर्मूवपुरीषैर्वा ठीवनैः पूययोषितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुद्धेत् पुनः पाकान्महीमयम् ॥

तत्र परित्याग इत्यर्थः । तथा,—

द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।

कीटाद्युपघाते च वस्त्रेणाच्छाद्य गालनम् । अशुद्धान्तरे
शुद्धिः ज्ञावी द्रवस्य त्रिति जले भाण्डस्यैव मज्जनम् । भाण्डदोषे

(१) B D. Omit the portion bracketed.

(२) B. D सम्भार्जयेन् • ।

(३) B. शुद्धयति • ।

बोधायनः,—मधूदकपयस्तद्विकाराः पात्रात् पात्रान्तरनयने
शुद्धाः । मनुः,—

प्रोक्षणात् दृणकाष्ठञ्च पलागश्चैव शुद्धयति ।

[देवलः,—

सर्वद्रवाणां^१ पक्वानां लवणस्य गुडस्य च ।

नान्यत् प्रोक्तं परित्यागादशुद्धानामिति स्थितिः ॥

तदल्पन्तीपघाते । वृद्धयातातपः,—

तापनं घृततैलानां प्लावनं गौरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धयत् कठिनञ्च पयो दधि ॥

अबिलीनं तथा सर्पिर्विलीनं शपणेन च ।

ब्राह्मे,—

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि चाम्भसा ।

यस्यानि त्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च ॥

त्वक्का तु दूषितं भागं परिप्लाव्य जलेन तु ।

विशुः,—प्रोक्षणेनैव पुस्तकम् ।^१] याज्ञवल्क्यः—

रश्मिरग्नीरजम्हाया गोरखो वसुधानिलः ।

विप्रुपो मच्चिका स्यर्गे वक्त्रः प्रस्रवणे शुचिः ॥

रजः श्वादिव्यतिरिक्तस्य ।

(१) A सर्वद्रव्याणां ।

(*) B D Omit the portion bracketed.

श्वकाकोट्टखरोलूकशूकरग्राम्यपक्षिणाम् ।

अजाविरणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥

सम्भार्जनीस्त्रीपादरजश्चैवम् । अश्वग्रहणं हस्तिनीऽश्वतरस्या-
प्युपलक्षणम् । विप्रुपः क्षीरादिविन्दवः । एते स्पर्शे शुद्धाः ।

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौ न नरजा मलाः ।

पत्यानश्च विशुद्धान्ति सोमसूर्याशुमारुतैः ॥

मुखजा विप्रुपो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तलग्नं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

[तथा,—

कारुहस्तः शुचिः पशुं भैक्ष्य योपिभ्रुखं तथा ।

मनुः,—शकुनिः फलपातने स्वा मृगग्रहणे शुचिः ।^१]

शकुनिरमेध्यभुङ्गव्यतिरिक्तः । श्वपदं व्याघ्रादेरुपलक्षणम् ।

तथा,—

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केयकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्धाति ॥

एतद्वविषयम् । अवधूतं मुखखासहतम् । अवक्षुतं क्षुत-
सन्निहितम् ।^२ सजल भस्म मृद्वापि प्रक्षेपव्यमिति यात्रवल्काः ।

मनुः,—

(1) B Omits the portion bracketed

(2) A, C अविहितम् ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वार्धुपादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

लेपस्तत्कृत इति वचनात् कुङ्कुमादिगन्धलेपस्य पूर्वस्वस्य सत्वेऽपि नागौचम् ।

तथा,—

त्रौणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्विनिर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

यददृष्टत्वेनादृष्टमज्ञातम् । केनापि प्रमाणेन यत्र दोषो न ज्ञात इत्यर्थः । दोषशुद्धायां निर्णितं चालितम् । शुद्धौ कृताया-
मपि शुद्धायां वाचा प्रशसायां शुद्धिरित्यर्थः ।

याज्ञवल्काः,—

शुचि गोदमिक्षुक्तोयं प्रकृतिस्यं महीगतम् ।

प्रकृतिस्यं रूपरसान्तरमनापन्नम् । महीगतं नाशुद्धभूमि-
गतम् । आकाशस्यमपि शुद्धमेव । इदं गोदमिक्षुचमं चेत् शुचि ।
आचमनार्हं देवतः,—

उद्धृता अपि शुद्धान्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोपिता आपस्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

[तथा,—

कश्मन्नाशुचियुक्तानि तीर्यतः परिवर्जयेत् ।

कश्मन्नाशुद्धादियुक्तं यत्र तत्र तीर्यान्तराज्जलं याञ्चम् ।]

शातातपः,—

अन्त्यैरपि कृते कूपे तङ्गागेषु सरःसु च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

१ स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतङ्गागेषु दूषितेषु सरःसु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

स्मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तीपङ्गतात् तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥

[अङ्गिरस्यारण्ये कृते कूपे प्रकृष्टकारिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत् पञ्चान्नवतीर्थं समुद्धरेत् ॥]

जलाशयेषु चान्येषु स्यावरेषु चरेषु च ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्भवेत्सु च न दूषणम् ॥

[दशरात्रेण शुद्धातीत्यधिकृत्य यमः,—भूमिष्ठञ्च नवीदकम् ।

व्राद्धे,—नवखातजलं दशरात्रेण शुद्ध्यति १ ।]

तथा,—

आसनं शयनं यानं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

गीतमः,

(1) E. F. Here add :—

वधिरष्टेद्विषदुग्धस्यैरधोमद्यमेव च ।

यमिस्तु दूषिते कूपे कुम्भानां पष्टिसुद्धरेत् ॥

(२,३) B D Omit the portions bracketed

आसनं शयनं यानमन्तर्जाय समाचरेत् ।

परकीयमित्यर्थः । वस्त्रे निर्णिज्याशक्ताविति परकीयस्य
निर्णेजने नाधिकारः । तथा पादौ शुचिर्वाङ्मथानाम् । एतच्च
पदा स्पृष्टञ्च कामत इति यदशुद्धत्वं तस्यापवादः । इति द्रव्य-
शुद्धिः ।

अथ कर्तृशुद्धिः ।

देवलः,—

जनने मरणे नित्यमशौचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृबन्धूञ्च यत्र क्वचन तिष्ठतः ॥

अशौचं द्विविधं प्रोक्तं वाङ्मनाभ्यन्तरं तथा ।

तत्राभ्यन्तरमुपलक्षणम् । वाङ्मयरीरस्य कर्मानर्हत्वम् ।

तदीयसत्त्वात्प्रयद्रव्याशुद्धिचेति द्विविधा । सपिण्डाच्च मात्स्ये,—

क्षेपभाजवतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमक्षेपां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥

मनुः,—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावश्च जन्मनाम्नोरवेदने ॥

(1) B. D एतत् ० ।

(2) E. P तदीयसत्त्वात्प्रयद्रव्याशुद्धिचेति द्विधा ।

स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्तदन्वये यावन्तः सप्तमास्ते
स्वस्य सपिण्डा इति मेधातिथिः । बृहस्पतिः,—

समानोदकभावश्च निवर्त्तताचतुर्दशात् ।

एतत्

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।

इति बृहस्पतिवचनादनादेयम् । चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनाम-
ज्ञानेऽपि न समानोदकभाव इति विकल्प इत्येके । इदञ्च जननं
मरणञ्च ज्ञातमेवाशौचनिमित्तम् । आदित्यपुराणे,—

अपि दाहग्रहीत्वोद्य सूतके स्मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञाते न दोषः स्यात् आडादिषु कथञ्चन ॥

न चैवं विदेशमरणे ज्ञानावधिदशरात्रप्रसङ्गः ।

अन्यदेशस्मृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु श्रेयाहोभिर्विंशद्वरति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । एवञ्च सति—

एकेनापि परिज्ञाते' भीक्षुर्दोषमुपावहेत् ।

इति दातुरज्ञानेऽत्रस्यादुष्टत्वेऽपि वचनाद्दोषः । एवम्,—

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहसु यथातिथि ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणादग्निमतो दाहात् पूर्व्वमशौचाभावः ।

जातुकर्णः,—

एकान्नेर्मरणादूर्ध्वमग्नौ च श्राद्धमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ॥

ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद् यत् श्राद्धं मृताहन्त्येव तद् भवेत् ॥

'अधसु कारयेद् दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

एवञ्च पुत्रस्य दाहादूर्ध्वमग्नौ च ज्ञातीनाञ्च मरणादूर्ध्वमिति व्यवस्थापक्षोऽपि शुद्धिगुच्छलिखितो नादेयः । एवमाहिताग्नेर्देवान्जोक्तिकाग्निना दाहेऽपि पश्चात् योताग्निना यदास्त्रिदाहस्ततः प्रभृत्त्रिवाशौचम् । तत्पूर्वमग्नौ च नास्ति । एवञ्च दम्पत्योः पूर्वमृतस्य वैतानेन दाहेऽपि 'पश्चान्मृतस्येति वचनान्तरेणारणि जन्यलौकिकाग्निना दाहेऽपि मरणदिनावधेवाशौचम् । अशौचे च कर्मणां न निषेधो येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः स्यात् किन्तु पर्युदासः । तदयमर्थः । यत्सन्ध्यामुपासीत तदन्यत्राशौचदिनेभ्यः । कर्मविधीनां श्रेयः । १ [जावालः,—]

सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञं नैत्यिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत् तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

नैत्यिक स्मृतिकर्मत्यनेन नैमित्तिकमप्युपलक्ष्यते । तथाच कानिदासचयनिनः श्राद्धं च कर्म त्रिधा त्याग्यमिति । विधानित्यं नैमित्तिक काम्यञ्च । एवञ्च सति

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्योहि कथञ्चन ।

(1) D यथाज्ञानं श्राद्धं ।

(2) D Omits the portion bracketed

(3) D पश्चान्मृतस्येति वचनान्तरेणारणि ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि सूतकादिमध्यपतितजातकर्मादि-
सञ्चयनादिश्राद्धपरमेव । यमशङ्कौ,—

दानं प्रहियहो होमः स्वाध्यायः पिढकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचे विनिवर्त्तते ॥

तेनाष्टकामावास्यादित्याहुं पिढकर्मैत्वान्निवर्त्तते । 'मासिक-
वार्षिकश्राद्धयोर्वचनान्तरादशौचानन्तरं क्रिया । ऋथशृङ्गः,—

'शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कार्या वै नत्वन्या तु कदाचन ॥

इति । तथा,—

मासिकार्थे तु समाप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धी तत्कार्यं दशं वापि मनीषिणः ॥

त्रिपचाद्युपलक्षणश्चेत्तत् । ग्रहणे स्नानं दानं वचनान्तरादशौ-
चेऽपि श्रादिति वक्ष्यते । संक्रान्तिस्नानदानादिकं वर्ज्यम् ।

यत्तु,—

अस्नाताशौ मलं भुक्ते अजपी पूयगोणितम् ।

इति वाक्याद् भोजननिमित्तयोर्जपस्नानयोरशौचेऽपि
कार्यत्वमिति तत्र नैमित्तिकानामपि निषिद्धत्वात् ।

सूतके मन्त्रवत्कर्म स्नानं नैव समाचरेत् ।

आपोगानद्वयं मुक्ता तथा प्राणाहुतीरपि ॥

(1) B. D. भाषित्वाचार्यिकयो श्राद्धो • ।

(2) B. D. शुद्धनूतन • ।

(3) A. C. • इतिनापि • ।

इति सर्व्वत्यागस्मरणाच्च विश्मूत्रोत्सर्गनिमित्तशौचचण्डा
लादिसर्गननिमित्तस्य च स्नानस्यामन्वकत्वात् प्रतिप्रसव ।
किञ्च शक्तविषये न सुहृत्तमप्यप्रयतः स्यादित्वापस्तम्ब
स्मृतः निषेधपरिपालनरूपेण शौचस्य कर्त्तव्यत्वम् । [नतु
नैमित्तिकत्वात् ।]' एतेन कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिरित्वादौ महा
पापप्रायश्चित्ते' शौचपदप्रयोगात् सुहृत्तमप्यप्रयतः स्यादिति
निषेधपरिपालनरूपेणशौचेऽपि प्रायश्चित्तमिति निरस्तम् ।

शौचलक्षणमित्वाद्दुर्मृदन्भोगीमयादिभिः ।

इत्यादिना शौचस्य मलक्षालनाचमनरूपत्वेन पापप्रायश्चित्ते
शौचत्वाभावात् । नहि कर्म्मार्हतापादकमात्रं शौच' सपिण्डी
करणे शौचपदाप्रयोगादशौचनिरासप्रतोक्षणाच्च ।

पितरौ प्रमिती यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैव नापि पित्र्य स्याद् यावत् पूर्णो न वत्सर. ॥

इति कर्म्मनर्हतावचनात् ।

सपिण्डीकरणाद्देहं प्रेत. पार्व्वणभाग् यत. ।

द्विपूर्त्तंष्टियोग्यश्च गृहस्यच ततो भवेत् ॥

इति सपिण्डीकरणस्य कर्म्मार्हतापादकत्वात्' । शौचरूपत्वे
चास्यागुचित्वविनम्बनिषेधभयेन सूतकेऽपि कार्य्यतापत्तिः ।

(1) D Omits the portion bracketed.

(2) B D प्रायश्चित्ते ।

(3) L A C • नाशशौचम् • ।

(4) L D • सप्यादृश्यात् ।

जातेष्टेयाशौचापगमप्रतीक्षाविचारश्चतुर्याध्याये विरुद्धः^१ स्यात् ।
नैमित्तिकस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यस्याशौचे कर्त्तव्यत्वं
स्यादिति । छन्दोगपरिशिष्टे,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।^२

होमः श्रूते तु कर्त्तव्यः पक्वान्नेनाथवा फलैः ॥

अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।

कृतमोदनशक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ॥

व्रीक्षादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ।

सूतके च प्रवासे च स्वाशक्तौ याद्वभोजने ॥

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्^३ ।

सन्ध्यानिषेधे पैठीनसिः,—सावित्रप्राञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं नमस्कुर्यात् । एतावत् कार्यम् । देवलः,—

जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवलो^४ होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

केवलशब्दाद् 'यज्ञादिपिण्डपितृयज्ञयोर्निषेधः ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातूकर्णवचनात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्पः । पौर्ण-
मासे चरौ कृते त्वमावास्थायामशौचपाते त्वारब्धत्वात् समा-

(१) B. विरुद्धः • • ।

(२) B • हावयेद् विनियोजयेत् ।

(३) B. • केवले • ।

(४) D. • यज्ञादिपिण्डयज्ञयोर्निषेधः ।

पनमेव । पारस्करः,—नित्यानि निवर्तन् वैतानवर्जम् ।
 वैतानिकानि नित्यानि दर्शपोर्णमासाद्ययणान्निहोत्रचातुर्भासा
 दीनि । निरुद्धिपशुवन्धहोमयोः पर्वान्तरसावकाशत्वान्नाशौचे
 ऽनुष्ठानम्' । आद्ययणमप्यन्तिमपर्वपर्यन्ते गतमनन्यगतिकात्वा-
 दन्ते कार्यम् । व्याघ्रपादः,—

शौचे कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अशौचमध्ये ऋत्विक् घञमानश्चेत्यर्थः । मनुः,—

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ।

सनाभ्यः सपिण्डः । तत्कर्म शौचेत्वाच्चिन्त्यम् । प्रवासश्चाशौचे
 निषिद्ध एव । आत्ययिककार्यं च शुद्धिविधानादेव विपत्तौ
 प्रवासे कार्येऽन्वुपस्थानं कार्यम् । प्रवेशोपस्थानञ्च पर्वदि-
 सन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव । स्कान्दे चन्द्रशर्मथो वैश्वार्त्वा-
 प्रतिज्ञायाम्,—

मया भक्त्या प्रकर्तव्यं प्रत्यहं पूजनं तव ।

इति यावज्जीवसङ्कल्पनात् विष्णुपूजाऽशौचेऽपि कार्या ।

असपिण्डगृहे नीत्वा पूजनीयः सदाशिवः ।

इति प्रामाणिकलिखनात् 'देवतान्तरपूजान्येन कारयि-
 तव्या । यद्यपि इयशीर्षं,—

प्रतिष्ठितार्चा न त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम् ।

(1) A C • रत्नानम् ।

(2) A C देशान्तर • ।

इत्यविशेषेणोक्तं तथापि देवतान्तरपूजनं ब्राह्मणान्तरद्वारैव ।
छन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् ।

न दीक्षणात् परं यज्ञे न छच्छादितपथरन् ॥

आदिपदं प्रारब्धकर्म्मोपलक्षणम् । विष्णुः,—न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसवृतयोः । याज्ञवल्क्यः,—

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्माणि कुर्वताम् ।

येतिव्रतिव्रह्मचारिदाह्वब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्गामे दैवविद्भवे ।

आपद्यपि तु कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्माणि ।

देहे पिठेषु तिष्ठन्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥

इदञ्च सहस्रनामादिजपकर्म्मणि वरयस्याप्युपलक्षणम् ।
तत्रापि वृतस्य नाशौचम् । स्मृतिः,—

प्रारम्भो वरणं यागे^१ सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।

नान्दीमुख विवाहादौ श्राद्धे तु स्यात् पचिक्रिया^२ ॥

(१) D ब्राह्मणान्तरद्वारैर्ष्वेव ।

(२) B C D. सती ० ।

(३) B यज्ञे ० ।

(४) A प्रतिक्रिया । B श्राद्धे पाकपरिक्रिया ।

ब्राह्मे,—

अकालमृत्यो शान्त्यर्थ महादाने च रोगिणाम् ।

महादानपद शान्तिमात्रोपलक्षणम् ।

दुर्भिक्षे प्राणरचार्यं कृतयज्ञस्य देहिन् ।

राष्ट्रभङ्गे स्थितस्याथ पुत्रदाराय रक्षत ॥

ग्रहोपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ।

तद्योषसर्गात् सन्देह रक्षमाणस्य नो भवेत् ॥

नित्यं व्रतपरस्थापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

सततं कृच्छ्राद्याचरणशीलस्य कृच्छ्रारम्भेऽप्यग्रीच नास्ति

कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दातुर्भोक्तुश्च न

गोचम् ।

पैठीनसि,—

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्राया तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

पनापद्यपि । प्रजापति,—

अग्रीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मं यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्याग्रीचं न बाधकम् ॥

एव प्रतिक्रिया या तु पूर्व्याग्रीचं न बाधकम् ।

प्राचीत,—प्राङ्नाडीच्छेदनात् संस्कारपुस्त्यान् कुर्वन्ति ।
भस्कारं ज्ञातकर्म । पुस्त्यान् टानादयः । गङ्गानिखिती,—कुमार-

प्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रति-
ग्रहेष्वदोषः । मनुः,—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यारं न भुज्यते ।

यदत्रमत्ति तेपान्तु दशाहेन विशुद्धाति ॥

यमः,—

सूतके तु कुलस्यावमदोषं मनुरत्रवीत् ।

स्वकुलस्य स्वयं भोज्यमित्यर्थः । पट्त्रिंशन्मते,—

विवाहोक्षवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरत्रं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यग्रीहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

अङ्गिराः,—

अशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृहघ्राणां न च तद् भवेत् ॥

'अन्यगोवमातुलादिनिमित्ताशौचं परकीयशवसर्शादिनिमि-
त्ताशौचं यस्य तद् तस्य स्वस्यैव न तु तद्गृहस्यपुत्रादीनाम् ।

वैखदेवक्रिया च न लुप्यते पुत्रादिनैव कार्या सर्वार्थत्वादित्यर्थः ।

एवम्,—

पितरौ प्रमिती यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्रं स्याद् यावत् पूर्णो न वर्त्तरः ॥

(१) B D अशौचं • ।

(२) C पूर्णो • ।

पितुरब्दमशौचं स्यात् पण्मासान् मातुरेव च ।

मासत्रयन्तु भार्यायास्तद्वर्षं भ्रातृपुत्रयोः ॥

इति सामान्यतोऽशौचस्मरणेऽपि

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ।

इति स्मृतेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिके । सपिण्डी-

करणादूर्ध्वं काम्येऽधिकारः संवत्सरमध्येऽपि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभाग् यतः ।

वृद्धिपूर्त्तेऽष्टयोम्यद्य गृहस्थय ततो भवेत् ॥

इति वचनात् । केवलम्

दीपदानं गयात्राहं 'पिण्डश्चापरपात्रिकम् ।

प्रथमेऽप्ये न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

अङ्गाशौचम् ।

सम्बन्धः,—

ततः सधयनादूर्ध्वमङ्गस्यो विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाशौचमुक्तम् । अङ्गिराः,—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्रयो ब्राह्मणस्य तु ।

षडस्य पञ्चमे त्रियः सप्तमे च तथा वियः ॥

गृहस्य दशमेऽप्येवं खण्डाशीचे विभागतः ।

देवलः,—

अशौचकालाद् विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

अशौचयोः सन्निपातेऽप्यङ्गाशौचम् । ब्राह्मे,—

सर्वमङ्गमसस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।

सूतकमध्ये सूतके नितरा मृतकमध्ये मृतौ । अङ्गिराः,—

सूतके सूतकीवर्जं संस्पर्शो नैव दूष्यति ।

शङ्खलिखितौ,—स्नानोपस्पर्शनादेव पिता शुचिः ।

अथ शुद्धिः ।

मनुः,—

शुभेद्द*विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥

ब्राह्मे,—

शोचाशौचं प्रकुर्वीरिन् शूद्रवद्द*वर्षसङ्कराः ।

सङ्करा अनुलोमजाः । प्रतिलोमजास्तु विध्यनधिकारिणः ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्षं कुर्युरित्याहुः । अङ्गिराः,—

सर्व्वेषामेव वर्षाणां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरयवा इति यातातपोऽत्रवीत् ॥

पराशरः,—

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

ग्रहात् केवलवेदसु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ।

तथा सम्पर्कवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

मनुः,—

दशाहं यावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् सञ्चयनादस्यां त्राहमेकाहमेव वा ॥

एते च कुसूल-कुम्भी-धान्यक त्रैघृहिकाश्वस्तनिकवृत्तिभृत्-
क्रमेणाशौचकालाः ।' ब्राह्मे,—

• यष्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्त्रावो भवेद् यदि ।

तदा माससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्रजाल्युक्तमशौचं तासु विद्यते ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

तासामिति बहुवचनात् स्रजाल्युक्तमितिलिङ्गात् सर्ववर्ष-
साधारणमिदम् । तेन पञ्चमपष्ठयोर्गर्भपाते कुलस्य सद्यः
शुद्धिः । हारीतः,—जातमृते मृतजाते वा कुलस्य विरात्रम् ।
इदं सप्तमाष्टममासविषयं जातयज्दात् । स्मृतिः—

आचतुर्याद् भवेद् स्त्रावः पातः पञ्चमपष्ठयोः ।

पपप्रसवसंघ्रा तु सप्तमाष्टममासयोः ॥

(१) D Here adds—

एतत् सर्वं युगान्तरविषयम् । हारीतः,—

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डपरत्वे सति ।

कल्याणरात्रि कृष्णांशु चतुो श्यामोद्वहस्त्रिषोः ।

नव शुभतारतम्याष्टिनाशौचद्वयोपो न कथौ । एतत् परत्वेयद्वयं त्रयो-
ऽशुभत्वे च विप्रस्यत्वे च सादेरपि ।

तेन जातशब्दलिङ्गात् सपिण्डानां विरात्राशौचं सप्तमाष्टम-
मासविषयमेव । ब्राह्मवचनात्मातुः [पठादूर्ध्वं]^१ दशरात्रं सर्व्वत्र ।
सप्तमाष्टमयोरपि बालजीवने सर्व्वेषां दशरात्रम् । पुनर्हारीतः,—
जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम् । इदं नवम-
दशममासविषयम् । सप्तमाष्टममासयोस्त्रहाशौचविषयत्वात् ।
नवमादिमासविषयमृतजाते पारस्करः,—

गर्भं यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ कौर्भे,^२—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्नरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तस्मात् पिता त्वसृश्य एव च ॥

सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

अत्र पित्रोर्दशरात्रं सपिण्डानां सद्यः । वचनात् पितुरप्यङ्गा-
शौचं दशाहान्तम् । कात्यायनः,—

अनिर्वृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

प्रचेताः,—

मुहूर्त्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचासु गोत्रिणः ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) E. F. नवमदशमादिमास • ।

(३) F. नवमादिविषममासमृतजाते • ।

सुहृत्तपदं नाडीच्छेदीपलक्षणम् । नाडीच्छेदनात् पूर्वन्तु
बालमरणे जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति
हारीतोक्ते ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमिते' तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्र्यशौचं विधीयते ॥

इति बृहन्मनुवचनाच्च सपिण्डानां दशरात्रमेव । जातमात्र-
स्येति कौश्लवचनात् नाडीच्छेदनात् पूर्वमपि सद्यःशौचमिति
विकल्पो देशकुलाचारव्यवस्थितः । विज्ञानेखरेण तु पञ्चमपष्ठयो-
गर्भपाते कुलस्य त्रिरात्र 'सप्तमाष्टमादिषु जातमृते मृतजाते वा
विशेषाद् दशरात्रम् । दशरात्रिर्बालमरणेऽपि कुलस्य सूतका-
शौचमिति स्मृत्यन्तरसवादेन व्यवस्थापितम् । यमजजननेऽप्येकस्य
जीवनेऽन्यस्य मृतो समानो न्यायः । एकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतो पित्रोर्दशाहं सपिण्डानां सद्यः शुद्धिर्मृतं बलीयस्वात् ।
गर्भस्त्रावे तु पितुः सप्तमात्रम् । पैठीनसिः,—सूतिका पुत्रवर्ती
विगतत्रिरात्रेण कर्म कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम् ।

बालाद्यशौचम् ।

कौश्लं,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते ।

जातदन्तं त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानान्तु शङ्कः,—प्राङ्नामकरणात् सद्यःशौचम् ।

याघ्रवल्क्यः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडात्रैशिकी स्मृता ।

विराचमात्रतादेशाद् दशरात्रमतःपरम् ॥

अत्र दन्तजन्मादयः कालोपलक्षका इति लक्ष्मीधरः ।
पण्मासी दन्तजन्मकालः । तत्र दन्तानुत्पत्तावपि बालमरणे-
ऽहरशौचम् । एवं तृतीयोऽद्दचूडाकालः । तत्र चूडाया
अकरणेऽपि त्रिरात्रम् । प्रथमवर्षस्य चूडाकालत्वेऽपि दन्तजन्मा-
नन्तरं [तत्र] चूडाकरणाभावेन त्रिरात्रम् । दन्तजाते त्वक्षत-
चूडेऽहोरात्रमिति विष्णुस्मृतः ।

अतएव—

यद्यप्युक्तचूडोऽपि जातदन्तश्च संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं ब्रह्ममाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणं त्रिवर्षचूडाकरणाभावे बोध्यम् । एवं
द्विमासाधिकपङ्कवर्षाद्दूर्ध्वमुपनयनकालः । तत्रोपनयनाभावेऽपि
सम्पूर्णाशौचम् । तथा च ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्यहः ।

अगृहीतप्रतीदस्तु वैश्यः गूढस्त्ववस्त्रधृक् ।

न्वियते यत्र तत्र स्यादशौचं ब्रह्ममेव तु ॥

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाशान्तु पङ्गादिकः ।

पञ्चादिकस्तु गूढाणां स्वजात्युक्तमतःपरम् ॥

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादित्रयाणामुपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतोदग्रहणकालः । [शूद्रस्य षष्ठे वस्त्रग्रहणकालः ।]¹ ततः
पूर्वं बालमृतौ विरातम् । तद्दूर्ध्वं बालमरणे सम्पूर्णाशीच
मित्युक्तम् । एवञ्चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तं भवति । एवं
दन्तजन्मादिषु बोध्यम् । यदि तु, — चतुर्थपञ्चममासे दन्तजन्म
संद्श्यते चूडोपनयनयोरपि निमित्तान्तरेण स्वकालात् पूर्वं
करणं यथा ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमे । तत्र जावालः,—

व्रतचूडादिकानान्तु प्रतीतियु यथाक्रमम् ।

दशाह्वरहृणकाह्वैः शुद्धग्रन्थपि हि निर्गुणाः ॥

अकालेऽपि तत्रतीतौ यथोक्ताशौचम् । अद्विवर्षस्य दाहः
पाक्षिकः । दाहपक्षे उदकदानमपि । द्विवर्षाद्दूर्ध्वं दाहनियमः ।

कन्याशौचम् ।

कौश्लं,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते ।

यत्तु यात्रवल्कीयं अहस्त्वदन्तकन्यास्त्रिति तदपरिनीतकन्या-
मृतौ सपिण्डाशौचपरमिति । शुद्धिचन्द्रिकाकारस्याजातदन्त-
कन्यापरत्वव्याख्या किंमूलेति न विद्यः । दन्तजन्मोर्ध्वं स्मृत्य-
न्तरे,—

(1) B Omits the portion bracketed.

अप्रत्तासु च प्रत्तासु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे कौर्म्ये,—

आदन्तात् सीदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
आप्रदानात् त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानान्तु ब्राह्मे,—

आजन्मनसु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।
ततो वाग्दानपर्यन्तं भवेदेकाहमेव च ।
अतःपरं प्रहृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाग्दानोत्कर्षे वाग्दानात् पूर्वं तस्मालेऽपि त्रिरात्रमित्यर्थः ।

वाग्दाने तु कृते तत्र श्रेयं शोभयतः समम् ।

शोभयतः पिढकुले भर्तृकुले च । वृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्वा भर्तृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेषु नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम् । तत्पूर्वं त्रिरात्रशोभयतः ।

यद्यप्यादिपुराणे,—

सापिण्डा स्यात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम् ।

इत्युक्तं तथापि मन्वर्थविरोधादनादरसमाचारः । ब्राह्मे,—

पित्रा दत्ता तु या कन्या स्वातन्त्र्यादन्यमायिता ।

यं यं श्रितवती भूयस्तस्यायौचं भवेत् चरहम् ।
 सृतायां वा प्रसृतायां नान्येषामिति निश्चयः ॥
 पदे च समने 'काचिद् वलाद् यदि धृता भवेत् ।
 स्वामिगोत्रं भवेत् तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ।
 पैटकत्वं प्रसृतायां ततः पौर्व्विकभर्त्तृकम् ।

तथा,—

आदावन्यस्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः ।
 पितुस्तत्र त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं सपिण्डिनाम् ॥

पुत्रयोरिति 'वचनादुभयजनितपुत्रायाः पुत्रमरणे प्रसवे
 द्वितीयपितुस्त्रिरात्रम् । मरौचिः,—

मात्रैकया द्विपिठकौ भ्रातरावन्यगामिनौ ।

एकाहः सूतके प्रौक्तं त्रिरात्रं सृतके तयोः ॥

पित्रा सह तिष्ठतीः पैटकम् । मात्रा सह माटकम् ।

[अविभक्तयोरपि माटकम् ।] ब्राह्मे,—अपरिणीता वा
 रजस्रला तन्मृती पितुर्दशरात्रम् । [विष्णुः,—पत्नीनां दासीनां
 दासानामानुलीभ्येन स्वामितुल्यमशौचम् ।]^१ स्मृतिः,—

(1) D. • काचि नाला यदि • ।

(२) B. D कदाचित् • ।

(३) A. B. C. वचनादुभयत्र जनित • ।

(४) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(५) B. D. Omit the portion bracketed.

मृते सूते च दासीनां दासानाञ्चैव कामतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छीवं मृते स्वामिनि तत् स्वकम् ॥

ब्राह्मे शब्दः,—

अनीरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्रय्यगतासु च ।

परपूर्वांसु च स्त्रीषु विरात्रात् शुद्धिरिष्यते ॥

अचिच्च—

पुत्रिकायाम्बु दत्तायाः प्रसवे मरणे तथा ।

पितृश्च दशरात्रं स्यादेकाहश्च सपिण्डिनाम् ॥

व्याघ्रपादः,—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विपमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

वयोनिमित्ताशौचाल्पत्वम् । दशाहातिक्रमे विरावाद्य-
शौचम् । अतिकालजं पुरुषपरम्परातिक्रमजं समानोदका-
शौचम् । तथातिकालजं अन्तरा जन्ममरणाशौचं प्रोपितशेष-
कालाशौचञ्चोपनीतविषयेऽपि । सर्वमेतत् सर्ववर्णसाधारणम् ।
उपनीताशौचमेव वर्णक्रमेण विपममित्यर्थः । समानजातीया-
शौचसन्निपाते विष्णुः,—जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते दिनत्रयेण ।
अशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् । ज्ञातिमरणमध्ये मृतकान्त-

रेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते दिनत्रयेण ।
 रात्रिशेषो दशमाहः । प्रभातपदेन तदहः कल्प्यम् । एवं दशमेऽ-
 हनि तदुपसि सजातीयनिमित्त'ग्रहणे द्वित्रिदिनवृत्त्या शुद्धि-
 र्यद्यपि स्मृतिपु विहिता तथापि न वर्द्धयेदघाहानीति मनुना
 निषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधादिकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवान्तर्यदाशौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।

तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥

न वर्द्धयेद् दशाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे च सति यथादेशाचारं व्यवस्थेति । अस्मद्देशे दशमाह-
 स्तत्रप्रभातश्रवणे द्वित्रिदिनवृद्धिर्नाद्रियते । देवलः,—

परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याचेत् तत्पञ्चमादहः पूर्वेणायनुश्लिष्यते ॥

सपिण्डाशौचमेव द्विविधं भवति । किञ्चिदघवृद्धिरहितं
 किञ्चिदघवृद्धिमत् । सपिण्डमध्येऽपि सहोदरभ्रातृपितृव्य-
 तत्पुत्रसूतकमन्तरङ्गम् । तथा भार्यायाः पत्युः । पत्युश्च
 भार्यायाः । तथा सपिण्डत्वाविशेषेऽपि विद्यायज्ञसदाचार-
 वयोवृद्धत्वादिगुणवतः जननमरणे गुरुतरमशौचम् । एवमन्त-
 रङ्गत्वकृतं गुणवत्त्वकृतश्चाशौचस्य गुरुत्वम् । एवञ्च सति पूर्वस्याघ-
 वृद्धिरहितस्याशौचस्योत्पन्नस्य पूर्व्यभागे कथितद्विधाघवृद्धि-
 मदशौचान्तरपाते पूर्व्येण शुद्धिः । द्वितीयभागे तादृशाघवृद्धि-
 मदशौचपाते द्वितीयेन शुद्धिः । तदुत्तरभागपतितमप्यशौचं

द्विधाकृत्वा तद्भागद्वये तदपेक्षयाधिकाघवृद्धिमदशौचपाते पूर्व्वं
चेत् पूर्व्वेण परतः परेषेत्येवं शुद्धिः । एवं ततः परमपि
विचार्य्यमिति परतः परत इति वीक्षया दर्शितम् । ।

तथा च ब्राह्मे,—

'आद्यं भागद्वयं यावन्मृतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाघान्मृतकात् शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्द्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकात्तु शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

एतदपि न वर्द्धयेदघाहानीत्यनेन निषिद्धत्वाद् वैकल्पिकं यथा-
चारं देशेषु व्यवस्थितमिति नास्मद्देशे विचार्य्यते । अन्तरङ्गगुण-
भावेन शुद्धिविचारः कलौ नास्तीत्यप्याहुः । अङ्गिराः,—

अनिर्दुग्धाहे जनने यथात् स्यान्नरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वबन्धुभिः ॥

देवलः,—

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

ब्राह्मे,—

शवेन शुद्धयते सूतिर्न सूतिः शवशोधिका ।

तदेतत् सर्व्वमालोच्योक्तम्,—

दीर्घात्प्रापि पुरा परापि सततं सूतेर्मृतिः शोधिका ।

(१) E. F' आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तं सूतके ।

द्वितीये पतिते चाघात् सूतकात् शुद्धिरिष्यते ॥

(२) L D गुणवद् भावेन • ।

[इति ।]^१

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद् यदि ।

न च पूर्व्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति ॥

इत्युच्यते सजातीयविषयम् । स्वल्पकालीनमरणाशौचस्य दीर्घकालसूतकं बाधकमिति हारलताकारव्यवस्था नादेया ।
बृहन्ननुः,—

गुरुणा लघु शुद्धेयत लघुना नैव तद्गुरुः ।

सजातीयदीर्घाल्पकालीनशौचविषयमिदमपि । बृहत्त्रिः,—

सूतकाद् द्विगुणं शव्यं शवाद् द्विगुणमार्त्तवम् ।

आर्त्तवाद् द्विगुणा सूति स्ततोऽधि^२ शवदाहकः ॥

दाहकः दाहादिप्रेतकर्म्मकर्त्ता । स्मृत्यन्तरे,—

शेषाहोभिर्विशुद्धेयत उदक्यां सूतिकां विना ।

सर्व्वे च पूर्व्वशाशौचेन शुद्धौ सूतिकां रजस्वलां क्रियाकर्त्तारं
त्वक्कान्धेषां शुद्धिरित्यर्थः । विगतन्तु विदेशस्य कौर्मि,—

देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शवमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्त्यो यावत् शेषं समाप्यते ॥

शेषं अगोचदिनशेषम् । यत्तु स्मृत्यन्तरे गिरिनदीव्यवहित-
पट्टियोजनाद्यात्मकदेशान्तरमरणे सद्यःशौचविधानं तदत्र समा-
चारात्त्राद्रियते । मनुः,—

पतिक्रान्ते दगाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

(१) V C Omit the portion bracketed

(२) B. शवाधि . ।

वृद्धवशिष्ठः,—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् पक्षमासे पक्षिणी तथा ।

अहसु नवमादर्वागूर्द्धं स्नानेन शुद्धयति ॥

इति । एतच्चातिक्रान्ताशौचं सूतके न सूतके । अस्मदेशे
समाचाराभावात् व्यवस्थाप्यते । अतएव विघ्नानेश्वरो नानादिवस-
शोधकवाक्यानुदाहृत्य समाचाराभावादेतानि न व्यवस्थाप्यन्त
इत्युक्तम् ।

पितृमातृशौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—

पितरौ चेन्मृती स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत् ॥

श्राम्नेये,—

पितृमातृप्रपाते तु आर्द्रवासाह्युपोपितः ।

अतीतेऽन्धेऽपि कुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

स्मृत्यन्तरे,—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृ-
मरणेनैव शुद्धिः । हयोरेकादशाहकालं पितुरेकादशाहे कार्य-

[मिति विज्ञानेश्वर ।]^१ पितृमरणाशौचमध्ये पद्यान्मातृमरणे
ऽपि^२ पितुरशौच समाप्य पद्यात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धि । न पूर्व
शेषमात्रेण दशाहानन्तरम् ।^३ स्मृति,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तम ।

सवक्षरे व्यतीते तु चिरत्रमशुचिर्भवेत् ॥

सवक्षरान् पूर्व्वं दशरात्रमित्यर्थं । अङ्गिरा यमघ,—

द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहु स्त्रिसन्ध्यमहकथ्यते ।

एकरात्रिर्दिने द्वे च पक्षिणीत्यभिधीयते ॥

विरावाशौचम् ।

हारीत,—एकाहमसपिण्डत । अनुपनीतपरम् । जावाल,—
समानोदकाना व्रह्मम् । कौश्ले,—मातामहस्त्र्युश्वशुरमरणे
विरात्रम् । प्रचेता,—मातृव्यस्यमातुलयो ऋत्विजि विरावम् ।
गोतम,—^४आचार्यपूर्व्वस्त्रीयाज्यशिष्येषु चैवम् । अङ्गिरा,—
दोष्टिद्वे भगिनीपुत्रे विरावम् । एतेषां मातामहादिभगिनी

(१) A C D Omit the portion I bracketed

(२) D • मरणे ष • ।

(३) B D Add here पक्षिणीं समाप्य इवोरेकादशाहकस्य आर्य्यविधि
विज्ञानेश्वर ।

(४) B D आचार्यंतत्पूर्व्वं • ।

सुतान्तानां स्वगृहे स्थिताना मरणे त्रिरात्रम् । 'स्वगृहे तु त्रिरात्रं
स्यादित्यङ्घ्रिरोवचनात् । एतेषामेव स्वगृहादन्यत्र मृतानां संस्क्रुते
पक्षिणी रात्रिरिति 'तद्वचनबलादेव पक्षिणी । मनुः,—

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

अश्रोत्रियेत्वहः कृतं

उपसम्पन्ने स्वगृहस्थे । वशिष्ठः,—प्रत्तानां स्त्रीणां त्रिरात्र-
मगौचम् । पितृोरित्यर्थः । बृहस्पतिः,—पितृोर्मरणे विद्वानां
'स्त्रीणां त्रिरात्रम् । कश्यपः,—अनग्नजलाग्न्यादिप्रमादहतानां
त्रिरात्राशुद्धिमाह । तथा 'रणे पराङ्मुखहते लोष्ट्रलगुडादिडिम्बा-
हवहते तु त्रयहम् । सम्मुखहतस्यापि कालान्तरमृतौ त्रयहम् ।
शुनःपुच्छः,—

अग्न्यादिना विपन्नस्य चातुर्वर्णस्य रोगिणः ।

सपिण्डास्तस्य शुद्धान्ति त्रिरात्रेण न संशयः ॥

गीतमः,—प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते त्रयहम् । 'प्रमादादग्न्या-
दिना मरणे सम्पूर्णाशीच'मङ्गिरसोक्तं सगुणमृतविषयम् ।

(१) D स्वगृहेषु त्रिरात्र • ।

(२) D • तदुपवचनादेव • ।

(३) D इङ्घ्रिण्या ।

(४) D मरणे • ।

(५) D प्रमादादग्न्यादिमरणे • ।

(६) D • मङ्गिर प्रोक्त • ।

पक्षिणी ।

मनुः,—

श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पित्तोः श्वसरि च प्रेते पक्षिणीं क्षपयेन्निगाम् ॥

मनुः,—शिष्यत्विक्त्वान्धवेषु च पक्षिणीत्यर्थः । बान्धवानाह

कात्यायनः,—

श्रात्ममातुः स्वसुः पुत्रा श्रात्मपितुः स्वसुः सुताः ।

श्रात्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया श्रात्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ।

एतेषु पक्षिणीत्यर्थः ।

एकाहः ।

विष्णुः,—पाचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलमातुःस्वसुश्वशुर-
'सहाध्यायिगिथ्येकरात्रेण । अत्र श्वशुरादिपदं विदूरपरम् ।'
अहरित्यनुवृत्तौ जावाल',—

मातृवन्धो गुरो मित्रे मण्डलाधिपतो तथा ।

(१) D. श्वशुरादिपदं ।

(२) १ विदूरपरम् ।

मनुः,—

सत्रद्व्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ॥

सूर्यज्योतिर्मृती यावत्सूर्यालोकमगौचम् । एवं नक्षत्र-
ज्योतिषि मरणे यावत्क्षत्रदर्शनम् ।

सद्यः ।

डिम्बाहवहतानाञ्च तथैव प्राणसञ्चिणाम् ।

नदीखापददंष्ट्रिभ्यः सद्यःशौचं विधीयते ॥

सद्यःशौचं स्नानमात्रम् । द्वे सन्ध्ये सद्य 'इत्यस्य नादरः ।

एतच्च बुद्धिपूर्वमरणे । पराशरः,—

विषोद्वन्धनशस्त्रेण आत्मानं योऽभिघातयेत् ।

सृतोऽमीधेन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

'पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टि'र्न च सञ्चयः ।

न चान्युपातः पिण्डो वा कार्य्यः श्राद्धादिकं तथा ॥

षट्त्रिंशत्तते,—

गोत्राद्द्व्यणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

(१) B इत्यनादरः । D इति नादरः ।

(२) D Here adds.—वाञ्छे,—पतितानां ० ।

(३) D ० वांस्त्रिंशद्भवः ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवोर्ध्वदेहिकम् ॥

नारायणवलिपूर्वकमित्यर्थः । सुमन्तुः,—अग्निजलसङ्ग्राम-
देशान्तरस्यसत्रास्यनग्निसहाध्वनिकानामुदकदानं कार्यं सद्यः
शीघ्रं भवति । सत्रासिमरणे पुत्रस्यापि तद्दिने उदकदानमात्रं
श्रवणे सद्यःशीघ्रमेव । महाध्वनिको महाप्रस्थानमृतः ।

विष्णुपुराणे,—

मित्रे जामातरि प्रेते दोहिवे भगिनीपती ।

श्यालके तत्सुते चैव सद्यः शीघ्रेण शुध्यति ॥

मित्रे वैवाहिकव्यतिरिक्ते । कौर्म्ये,—

देशान्तरमृते चैव क्लीवे वैखानसे यती ।

सद्यः शीघ्रं समाख्यातं श्यानादिमरणे तथा ॥

आदिसध्देनाभिचारमृताना ग्रहणम् ।

ब्रह्मचारिणि भूपे च शत्रौ शिल्पिनि दीक्षिते ।

नागोचमित्यर्थः । कात्यायनः,—

अगोच कर्मणोऽन्ते स्यात् चण्ड वा ब्रह्मचारिणाम् ।

[तथा,—

आदिष्टा नोदक कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदक कृत्वा विरावमशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

आचार्यपितृपाध्यायान् निर्द्धत्यापि व्रती व्रती ।

गकटाश्च नाग्नीयाश्च च तैः सह संवसेत् ॥

आदिष्टा ब्रह्मचारौ । पितृपदमेकशेषात् पितृमातृपरम् ।
'आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेते कार्यं न कार्यम् । शकटात्त्रं प्रेता-
न्नम् ।]^१ पराशरः—

कारवः शिल्पिनो दासा वैद्यामात्यास्तुथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

दातारो नियमी चैव^२ ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ।

दातारो नित्यदातारः । एवं नियमाः ।^३ बौधायनः,—यस्-
शवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वकं सचेलोऽपः सृष्ट्वा शुचिर्भवति ।
अभिसन्धिपूर्वके विरात्रम् । अभिसन्धिर्धनग्रहणादि । तथा
पुष्पवतीशवस्पर्शने विरात्रम् । मनुः,—

शवं तत्स्पर्शकञ्चैव सृष्ट्वा चानेन शुद्धयति ।

याज्ञवल्करः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

नारं सृष्ट्वास्थि सस्त्रेहं सवासा जलमावियेत् ॥

आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ।^४

* विजातीयास्यु वशिष्ठः,—मानुषास्यि स्त्रिभं सृष्ट्वा विरात्रम् ।
अस्त्रिभे त्वहोरात्रम् । गोतमः,—अवरयेत् पूर्वं वर्षसुपसृयेत्

(१) E, F आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेते तत् कार्यं न कार्यम् ।

(२) B, D. Omit the portion bracketed.

(३) A, C नियमाश्चैव ।

(४) D. • नियमः ।

(५) B अघ्नते C भीक्षते ।

(६) B, D गोतमः ।

पूर्वो वाऽवरं तदा स्वजात्युक्तमशीचम् । उपस्पर्शनं निर्हरणम् ।
बृहस्पतिः,—

यस्तैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्यात् शयनासनम् ।

सः दग्धाहेन शुद्धाति । सजातीयविषयमिदम् । सर्वे वर्षाः
सजातीयं दग्धा त्रहमशीचिनः । विजातीयञ्च निर्दग्धावरजाति-
वत् । मूख्येन सजातीयं परजातीयं सर्व्वथा । मनुः,— प्रेतानुगमने
सचेलस्रानं बहुपस्पर्शनं घृतप्राशनम् । शूद्रशवानुगमने पराश-
रोक्तं त्रिरात्राशीचम् । चतुर्विधैश्च शवानुगमने वशिष्ठोक्तमेकाहः ।
ब्राह्मे,—

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।

तावत् तद्दान्यवस्तत्र रौति चेत् स्रानतः शुचिः ॥

ऊर्ध्वमाचमनम् । अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं चतुर्विधैश्च रोदने-
ऽहः । तदूर्ध्वं सचेलस्रानम् । अनस्थिसंस्थिते शूद्रे रोदने त्रिरात्रं
तदूर्ध्वमेकाहः । कात्यायनः,—

अस्यामलाभे पर्णानां शकलान् पूर्व्वया वृता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥

इदमाहिताग्निविषयम् । दाहादूर्ध्वमाहिताग्नेरशीचमित्य-
सैवानुवादः । [यत्तु] ब्राह्मे,— अनाहिताग्नेर्देहसु दाहो
याद्याग्निनेत्युपक्रम्य पर्णानरदाहमुक्त्वा

(1) D • नित्यस्यासुरादः ।

(2) D Omits the portion bracketed

एवं पर्णनरे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति वचनं पर्णदाहे निमित्ते त्रिरात्राशौचविधायकम् ।
 श्रौताग्नेरपि 'पर्णदाहोत्तराशौचस्य समान'विषयत्वेन बाधकम् ।
 निरग्नेस्तु दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्याशौचस्य भिन्न-
 विषयकतया पर्णदहननिमित्ताशौचेन बाधः । किन्त्वशौच-
 सन्निपातन्यायेन दशरात्रस्य बहुकालीनत्वेन दाहनिमित्तत्रिरात्र-
 बाधकत्वम् । न च दाहनिमित्तकत्रिरात्रं दशरात्रबाधकं किं
 न स्यादिति वाच्यम् । निरग्नेर्दशाहोर्द्विपतितपर्णदाहसावकाश-
 त्वेन भिन्नविषयतया बाधकत्वासम्भवात् । श्रौताग्नेस्तु दाहावध्य-
 शौचस्य समानत्वाद् बाधकत्वमित्युक्तम् । आतुरसन्नप्रासिमरणे-
 ऽपि सद्यःशौचमिति केचित् । वस्तुतः सुमन्तुवचने सन्नप्रासिपदो-
 पादानेऽपि सन्नप्रास्ते सद्यःशौचं विधीयत इति वचनात् । सन्नप्रास्-
 पदे निष्ठान्ते साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतिः । दीचितनियमे
 साङ्गदीक्षाव्यापारोपरमप्रतीतिवत् । सर्वैतिकर्तव्यतायुक्तसन्नप्रास-
 स्यापवर्गे सन्नप्रास्तत्वमिति । तदुक्तं परेण,—वेदनादीचितः
 स्यात् सर्वैर्दीक्षाभिः सस्वन्वादित्यत्र पञ्चमे । तथाहिताग्निधर्माः
 'साङ्गाभिधानाभिनिवृत्त्यनन्तरमेव । तदुक्तं संस्कृते कर्मसंस्काराणां
 तदर्थत्वादित्यपि पञ्चमे । प्रैषोच्चारणमात्रे सन्नप्रास्तत्वाभावादप-
 वादाभावेन दशाहाशौचमेव । अतएव साङ्गप्रधानाभिनिवृत्त्या-

(१) D. पर्णदाहे त्रिरात्रस्य समानविषयत्वेन ।

(२) A. • विषयत्वबाधकम् ।

द्विताग्नित्वमिति तन्मध्यमरणे नाद्विताग्निविधिः । एवं समन्त
वचने सत्राग्निसिपद सत्रास्तपरमिति प्रतिभाति ।

सर्वौषधिगणः ।

विष्णुपुराणे,—

व्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमाः सकुलत्यकाः ॥
श्यामाकास्वय नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वैष्णव्याः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥
श्याम्यारख्यास्तृता ह्येता औषधसु चतुर्दश ।

जर्त्तिलाः पर्वततिलाः । स्कान्दे,—

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कद्रुकुलत्यकाः ।
माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्पपाः ॥^१
गवेधुकाः सनीवारा आङ्कथोऽथ कुलत्यिकाः ।
चणकास्तिलकायेति धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

(१) B जम्बडा • ।

(२) E. F. श्याम्यारख्या स्मृता ह्येता • ।

(३) B जम्बडा ।

(४) A निष्पावाश्चत्यसर्पपा ।

निष्पावः सितसिम्बिः । आढ़की तितुड़ी । कुन्दोगपरि-
शिष्टे,— ।

त्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्पपास्तिलाः ।
यवाद्यौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः^१ ॥

तथा,—

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे सुरा शैलेयचन्दनम् ।
शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

गारुडे,— ।

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमञ्च समासकम् ।
सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरदुर्लभम् ॥

दर्पः कस्तूरिका ।

कर्पूरमगुरुद्यैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।
कक्कोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभिर्यज्ञकर्हमः ॥
कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयद्यैकं शशिनः स्याच्चतुः समम् ॥

शशिनः कर्पूरस्य । कालिकापुराणे,—

कनकं कुलिशं नील पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि । आदित्यपुराणे,—

कनकं रजतं मुक्ता राजावर्त्तप्रवालकम् ।

पञ्चरत्नमुक्तम् । तथा,—

अभावे सर्व्वरत्नानां हेम सर्व्वत्र योजयेत् ।

ब्रह्माख्ये,—

अश्वत्थोदुम्बरप्लवचचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्व्वकर्मसु शोभनाः ॥

शिवधर्म,—

पञ्चामृतं दधिचीरशितामधुघृतं नृप ।

गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमिति प्रोक्तं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥

याज्ञवल्करः,—

जालसूर्यमरीचिस्त्रं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिख्या तु तास्त्रिस्त्री राजसर्पप उच्यते ॥

गौरस्त्रे तु त्रयः षट् ते बवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलेः पञ्च ते मापस्त्रे सुवर्णस्तु षोडश ॥

पन्नं सुवर्णाद्यत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् ।

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ।

गतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ।

निष्कं सुवर्णाद्यत्वारस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः ॥

रूप्यस्य सुवर्णमानाद्विभ्रं मानमित्यभिप्रायेणाह द्वे कृष्णले
रूप्यमापः । सुवर्णस्य द्वितीया संज्ञा कर्पिक इति सुवर्णमानमितं
ताम्रं पण उच्यते । ताम्रकर्पिकता मुद्रेति बृहस्पतिवचनात् ।

नारदः,—

‘कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणस्य तु ॥

एवं ताम्रषोडशकषेण कार्पापणः । लौकिकमादृद्वात्रिंश-
न्मितं ताम्रमित्यर्थः ।

काकणी तु चतुर्भागे मापकस्य पलस्य च ।

मापकचतुर्भागे पलचतुर्भागे च काकणीशब्दो मानार्थं
इत्यर्थः । विष्णुगुप्तः,—रूप्यपलं दश धरणिकं तत्पलानां शतं
तुला तुलाविंशतिभिर्भारः । अष्टादशमितं रूप्यं पलं तच्छतं
तुलैत्यर्थः । तथा,—

दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।

सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रोपक उच्यते । विष्णु-
धर्मोत्तरे,—

पलञ्च कुडवः प्रस्य आदृको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽग्नी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

(1) The original text of नारदस्मृति published by the A. S. D. reads —

कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां विंशतिस्तु पणाः स तु ॥

See page 229 verse 57.

गोपयत्राक्षणे,—

पञ्चरूपणलको मापस्त्रैश्चतुःपञ्चभिः पलम् ।

पलैर्द्वात्रिंशभिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः ॥

आढकस्त्रैश्चतुर्भिस्तु द्रोणः स्याच्चतुराढकः ।

अत्र लौकिकाष्टाढमितपलं तेन द्वात्रिंशत्पलैः प्रस्थम्
एवञ्च प्रस्थपोद्दशपलत्वं पोद्दशमात्रात्मकपलाभिप्रायम् । वैद्य
शास्त्रे तथैव व्यवहारात् । तथा,—

खारिद्रोणाढकः प्रस्थः कुड्वश्च पलं पिचुः ।

मायको मापकश्चेति यथापूर्वं चतुर्गुणाः ॥

द्रवद्रव्यविषये स्नान्दे,—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुड्वं मतम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्थ आढकस्त्रैश्चतुर्गुणैः ॥

चतुर्गुणो भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रवमाणकम् ।

भूमानम् ।

धागमे,—

असरेणुरथ रेणुर्बालाग्रं तदनु लिख्या च ।

यूका यवोऽङ्गुलमिति परिमाणानि क्रमयोऽष्टगुणानि ।

प्रादित्यपुराणे—एतादृशमङ्गुलिसूका

आदयाङ्गुलमात्रो वै वितस्त्रिस्तु प्रकीर्त्तितः ।

अङ्गुलस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेग उच्यते ॥

तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णाख्यस्वनामया ।
 कनिष्ठया वितस्त्रितु द्वादशाङ्गुलिकः स्मृतः ॥
 रत्निस्वङ्गुलिपर्वाणि विज्ञेयस्वेकविंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ॥
 किष्कुः स्मृतो द्विरद्वितु द्विचत्वारिंशदङ्गुलिः ।
 पटनवत्यङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥
 धनुर्दण्डयुगं नाली वेदा न्यूने यवाङ्गुलैः ।
 [धनुषा त्रिंशतानल्पमाहुः संख्याविदो जनाः ॥]¹
 धनुःसहस्रे द्वे वापि गव्यतिरुपदिश्यते ।
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

मार्कण्डेये,—

क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे गव्यतिश्च चतुर्गुणा ।
 [द्विहस्रतिः,—]²
 दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डानि वर्त्तनम्³ ।
 दश तान्येव गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

चण्डिः,—

दशहस्तेन दण्डेन दशवंगान् समन्ततः ।
 पञ्चकाभ्यधिकान् दद्यादेतद् गोचर्म षोचते ॥

(1) B. Omits the portion bracketed.

(2) D Omits the portion bracketed

(3) C • वर्त्तनम् ।

मन्त्रदीक्षाद्युपयुक्तमण्डपादिकं लिख्यते ।

तत्रादी दिक्साधनम् । कात्यायनः,—समे शङ्खं 'निषाय
शङ्खसम्भितया रज्ज्वा मण्डपं परिलिख्य यत्र रेखयोः शङ्ख-
च्छाया निपतति सा प्राची ।

घटनागमे,—

सारदखदिराद्येन दारुणा दादशाङ्गुलः ।

मूले षडङ्गुलस्यूलः शङ्खः स्याद् दादशाङ्गुलः ॥

क्रमेण ऋस्रचायेऽसौ यवमात्रः प्रकीर्तितः ।

तं समे भूतले न्यस्य शङ्खं तत्परितः क्रमात् ॥

दादशाङ्गुलमानेन वृत्तान्धष्टौ समालिखेत् ।

शङ्खच्छायां वृत्तरेखां प्रविशन्तीं प्रतीचीतः ॥

प्राच्यां विनिष्क्रमन्तीं चाप्यङ्गुयेद् विपुवे गुरुः ।

प्रथमे मण्डले चिह्नात् प्राची स्याद् विपुवेऽन्यदा ॥

पश्चवत्यङ्गुलिमिते त्वष्टमे मण्डले क्रमात् ।

पश्चवत्याध्रुवा^१ प्राची ततो हीना चलत्यपि ॥

विन्दुद्वये सूत्रदानात् पूर्वरेखा प्रसिद्धाति ।

विन्दुद्वयान्तरालस्थं सूत्रं नीत्वास्य मूलकम् ॥

पूर्वविन्दो च संस्थाप्य तदग्रामण्डलं लिखेत् ।

एवं पश्चिमविन्दो तन्मूलं दत्त्वा च मण्डनम् ॥

(१) D. निषाय • ।

(२) D. पश्चिम • ।

(३) A. एता • ।

मण्डलयोर्यत्र योगो दक्षिणोत्तरयोर्भवेत् ।
तत्र सूत्रप्रदानेन रेखा स्याद् दक्षिणोत्तरा ॥

सूर्यसिद्धान्ते,—

शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपिवा समे ।
तत्र शङ्खुल्लैरिटैः समं मण्डलमालिखेत् ॥
तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्खं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् ॥
तच्छायाग्रं स्पृशेद् यत्र वृत्ते पूर्वापरार्धयोः ।
तत्र विन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापरामिधौ ॥
तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा ।
याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ॥
दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तददेव हि ।

यत्र च्छायाग्रसंस्पर्शनस्थानस्थविन्दुद्वयान्तरालम्बितसूत्रेण विन्दु-
द्वये मण्डलद्वयं तत्र मण्डलद्वयसम्बन्धान्मत्स्यो दृश्यते तन्मत्स्यमुख-
पुच्छसूत्रा दक्षिणोत्तरं रेखा । विन्दुद्वयान्तरा तस्यां रेखायां चिह्नं
कृत्वा तच्चिह्ना दक्षिणोत्तरयोर्विन्दुद्वयान्तरालम्बितसूत्रार्द्धमाननव-
चिह्नद्वयं तच्चिह्नद्वयान्तरालम्बितसूत्रे तच्चिह्नद्वयवेष्टनेन मण्डलद्वयं
कार्यं तन्मण्डलद्वयसन्निपातेन मत्स्यो दृश्यते तन्मत्स्यमुखपुच्छयो
रेखा कार्या सा पूर्वापररेखा । विदिक्साधनं वक्ष्यते । स्मृत्यन्तरे,—

कृत्तिकारोहिणीपुष्याचित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।

एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदितेऽम्बरे ॥

युगमात्रं पङ्कशीत्यङ्गुलम् ।

उदोची ध्रुववेधेन मत्स्यवेधेन वा भवेत् ।

दीक्षामहादानलक्षहोमाद्युपयुक्तमण्डपे शारदानुसारेण वास्तुपूजा ।

आचार्यसु पष्टिपदमितं मण्डलं कृत्वा कोणसूत्रद्वयं दत्त्वा
पञ्चवर्णेनालङ्कृत्य मध्यकोष्ठचतुष्टये ब्रह्माणं तत्पूर्वार्दिपु कोष्ठ-
द्वन्द्वचतुष्टके क्रमेणार्यमणं विवस्वन्तं मित्रं महीधरं ब्रह्मचतुष्टदा
म्यादिकोणार्धकोष्ठद्वन्द्वेषु क्रमेण सावित्रं सवितारं इन्द्रमिन्द्रजयं
रुद्रं रुद्रजयं आपं आपवक्षं तद्वह्निःकोणार्धकोष्ठसहितकोष्ठद्वन्द्वेषु
प्राच्यां शर्वं गुहं दक्षिणेऽर्यमणं जम्भकं पश्चिमे पिलिपिञ्जं चरकं
उत्तरे विदारिं पूतनाम् । अन्तिमपंक्तौ कोणार्धकोष्ठमादायाष्टाष्ट-
पदेषु ईशानपर्जन्यजयन्तशक्रभास्करसत्वभृशान्तरीचान् प्राच्याम् ।
अग्निपूषवितथ्यगृहचतगन्धर्व्वभृङ्गराजसृगान् दक्षिणे । निर्ऋति
दीवारिकसुश्रीववरुणपुष्यदन्तासुरशोपरीगान् पश्चिमे । वायु-
नागमुख्यसोमभस्माटार्गलमुख्यदिव्यदितय उत्तरे । पूजयित्वा
पयोऽग्नेन बलिदानम् । ब्रह्मादिभ्यः क्रमेण एष पयोऽन्नबलि-
र्वृद्धये नम इति मन्त्रैः । एतावन्मात्रम् । गृह्यादी मख्य
पुराणोक्तौ वास्तुबलिः । सोऽग्ने वक्ष्यते । अयं वास्तुबलिः सर्व
सम्पत्करः । तत्र दीक्षायां प्रपञ्चसारानुसारेण पञ्चसप्तनवहस्त-
मितो वा मण्डपः । अयुतादिहोमत्रये अष्टषोडशचतुर्विंशति
हस्तः । प्रतिष्ठासु,—

दशाष्टहस्तं हीनन्तु मध्यं द्वादशषोडशम् ।

चतुर्विंशतिहस्तं स्यादुत्तमं द्विजपुङ्गव ॥

धूमनिर्गमनोपेतं विचित्रस्तम्भनिर्मितम् ।

शरदायाम्,—

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।

अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशान्ततः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते निश्चिद्रा ऋजवः समाः ।

यद्वा मण्डपविस्तारस्यार्द्धां चत्वार उच्छ्रिताः ॥

चूडान्विताश्च तेषाञ्च बलीका मूर्ध्नि सुस्थिताः ।

मण्डपस्य त्रिभागेण स्तम्भा द्वादश चान्ततः ॥

तत् पञ्चमांशं निखनेन्मेदिन्यां मन्त्रवित्तमः ।

चूडान्विता बलीकाप्रवेशनोचितशिखान्विताः । बलीका च
श्रेणीस्थापनोचितान्युत्तरासङ्गदारुणि ।

दारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् चीरमहीरुहाम् ।

अश्वत्योदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥

पञ्चहस्तप्रमाणान्ते सप्तहस्तास्तथोत्तमे ।

तिर्थेक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामूर्द्धमानतः ॥

ऊर्द्धमानं पञ्चांशं प्रोतं त्यक्त्वा दृश्यमानस्तम्भस्योर्द्धमान-
मित्यर्थः ।

द्विहस्तमन्तरालं स्यान्मध्यमे च षडङ्गुलम् ।

अधिकं चोत्तमे तद्वद् द्वादशाङ्गुलमुच्यते ॥

हयग्रीपं,—

वर्तुलं चतुरस्रं वा तोरणं परिकल्पयेत् ।

चतु.पञ्चाङ्गुलं कुर्याद् द्वैगुण्यं^१ तोरणस्य च ॥

नवाष्टदशभिर्वापि कुर्याद् द्वादशभिस्तथा ।

द्वैगुण्यमित्यर्थः ।

मस्तके द्वादशाशेन गडचक्रगदाभुजम् ।

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत् तेषां खदारुतः ॥

हयशीपं,—

त्रिभागेनायवाङ्गेन कुर्याद् वेदी सुशोभनाम् ।

द्वादशाङ्गुलमुत्सेधा^२ विन्यसेत् परिकीर्त्तिता ॥

चतुरङ्गुलया वृद्धा मध्यमोत्तमयोर्भवेत् ।

पक्षेष्टकचिता वेदी सुधालेपेन सुप्रभाम् ॥

योगशिबीये,—

विस्तारार्काशतः कुर्यादैष्टिकीमुपजङ्घिकाम् ।

मण्डपप्रान्तेषु स्तम्भवच्चिरित्यर्थः । मण्डपे पूर्वादिषु ध्वजा ।

परुषोऽग्निर्नभयैव ऊरुः शक्तोऽथ पीतकः ।

रक्तवर्णस्तथा श्वेतः सर्ववर्णस्तथैव च ॥

मध्ये सिन्दूरमदृश ध्वजः^३ समभिकल्पयेत् ।

^४पद्महस्ता ध्वजा. कार्या विस्तारे षोडशाङ्गुलाः ॥

मय,—

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा विन्यसेत् त्रिकरायतिः ।

(१) (वेगुण्यं • ।

(२) B • सुषेधा • ।

(३) B D इत्यङ् प्रकल्पयत् ।

(४) B पद्मवर्णध्वजा • ।

एते च मण्डपस्य वाह्ये तीरणवह्निः सप्तहस्तदण्डे भूमिगे
 वन्धनीयाः । तथा प्रतिस्तम्भं लोकेशवर्णाः सप्तहस्ताः पताकाः
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा भूमिप्रोतदशहस्तदण्डेन बन्धनीयाः ।
 ध्वजपताकयोर्दण्डा वंशमयाः । नवचित्रवस्त्रेण वितानं शुक्रेण
 मध्ये पद्मभूपितं मण्डपमानमुत्तमं वेदीमानं मध्यमं मण्डलमानं
 कनीयसम् । कलशाः,—सुवर्णरौप्यौडुम्बराः स्युर्जलातकसुपू-
 रिताः (?) । अष्टाविंशत्यधिकशतपलपूराश्च सृन्मयाः । अवक्राः
 स्फोटरहिताः । कालमण्डलवर्जिताः ।

अथ कुण्डानि ।

देवीपुराणे,—

वेदीषादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च वा ।

कुण्डवेद्यन्तरालं वेदीचतुर्थांशमितमित्यर्थः । शारदातिलके
 वेदीवाह्यं मण्डलावशिष्टं त्रिधा विभज्य मध्येऽंशे कुण्डानीत्युक्तम् ।

[नारदीये]^१ कुण्डवेद्यन्तरालं सपादकरमात्रमुक्तम् ।

चतुरस्रं योनिमर्दचन्द्रं न्यस्तं सुवृत्तकम् ।

पङ्क्तिं पङ्क्ताकारमष्टास्रं प्राक्क्रमेण तु ॥

आचार्यकुण्डं मध्ये स्याद् गौरीपतिमहेशयोः ।

चतुःकुण्डानि दिक्षु स्युरीशानि पञ्चमो भवेत् ॥

(१) भूमिगतेशु • । D. • दण्डेषु भूमिषु • ।

(२) A. B. अष्टाविंशत्याधिक • ।

(३) B. D Omits the portion bracketed

मन्त्रागमे,—चतुरस्राईचन्द्रवास्रपद्माकाराणि [दिव्य
घटनागमे,—चतुरस्राईचन्द्रवृत्तपद्माकाराणि]' 'प्रागादिदिव्य
अथ प्रपञ्चसारे,—अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्या प्रविदध्या' इत
हस्तमेकमेव ।

अथ कुण्डनिर्माणम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

अद्भुष्ठाद्भुलिमानन्तु यत्र यतोपदिश्यते ।

तत्र तत्र वृहत्पर्व्वग्रन्धिभिर्मिनुयात् सदा ॥

गारदातिलके,—

कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाद्भुलिपर्व्वण' ।

मध्यस्य दीर्घमानेन मानाद्भुलमुदीरितम् ॥'

कात्यायन',—

अद्भुलस्य प्रमाणन्तु पट्यवा' 'पार्श्वसङ्गताः ।

कन्दोगपरिशिष्टाद्भुल स्यात्तत्रग्रहयज्ञादिविषयम् । मध्यपर्व्व-
द्भुल तान्त्रिकविषयम् । पट्यवाद्भुल श्रौतमानविषयम् । यवाष्टा-
द्भुलन्तु साधारणत्वादनारभ्य विधानात् सर्व्वत्र वैकल्पिकम् ।
मध्यमाद्भुलिकूर्परयोर्मध्ये प्रामाणिकः कर इति बोधायनोक्तं

(१) १ Omits the portion bracketed

(२) D प्रागादिषु ।

(३) D • चतुरस्रमेकमेव ।

(४) D • पार्श्वसङ्गताः ।

स्मार्त्तविषयमेव । यत्तु कात्यायनवचनम्,—यजमानेनोर्द्ध्वाङ्गुना
समस्थितेन प्रपदस्थितेन वा पुरुषसम्भितरज्जुमित्वा तस्य पञ्चमांशः
करः तस्य चतुर्विंशद्गुलमिति तदग्निचयनस्थलमानाधिकारात्
तद्विषयमेव ! अत्र सर्वकुण्डानां ऋजुस्थानज्ञानाय मण्डपे
द्वारमध्ये शङ्कु दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रदानम् । [एवं पूर्वपद्यादु-
द्वारमध्ये शङ्कुः सूत्रदानेन पश्चिमोत्तरसूत्रदानम् । एवं कोण-
सूत्रद्वयदानम् ।]^१ तेषु सूत्रेषु च वेदीपादान्तरं त्यक्त्वा वेदी-
वाद्यां त्रिधा विभज्य मध्यभागे वा दिक्षु विदिक्षु च कुण्डानि ।
'चतुरस्रं शारदायाम्,—

इस्तमात्रमितां भूमिं पूर्ववत् परिसूत्रयेत् ।

समन्तात् कुण्ड^२मितस्याश्चतुरस्रं सुशोभनम् ॥

दिक्साधेनोक्तरीत्या प्राचीरेखादक्षिणरेखयोः साधनं मध्य-
द्वादशाङ्गुले चतुर्दिक्षु लाञ्छनम् । तल्लाञ्छनोपरिसूत्रमूल-
दानेन द्वादशाङ्गुलमितरज्जुभ्रामणेन चतुर्दिक्षु मण्डलं मण्डल-
द्वयसन्निपातस्थाने कोणचिह्नम् । तेषु सूत्रचतुष्कदानाच्चतुरस्रम् ।
एतदेवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते दिङ्मध्यमत्यैः संसाध्या विदिश इति ।
हृद्यशीर्षं च पूर्वस्यां दिश्युदङ्मुखयोनिकम् । आग्नेये योनि-
कुण्डम् । तत्र,—

(१) A Omits the portion bracketed.

(२) A ० मेव स्याच्च ० ।

(३) A द्वादशाङ्गुलमितसूत्रदानेन चतुर्दिक्षुमण्डल ० ।

चतुरस्रे करमिती 'अङ्गुलानां समस्ततः ।

पदसमत्युत्तरा पञ्चमती चैत्रस्य विद्यते ॥

तथा योन्यादिकुण्डानि तावत्त्रैत्रमितानि च ।

मूलभूतमतस्त्रोपां चतुरस्रं लिखेद् बुधः ॥

तथाच तन्त्रराजे,—

चतुरस्रेऽभितो या च व्यक्ता भूयान्यतस्तथा ।

लभ्यते सर्वकुण्डेषु तेन सर्वाणि सर्वतः ॥

तथाच शारदातिलकादौ योन्यादिकुण्डलक्षणं चतुरस्रं
न्यूनत्रैत्रत्वा'दनादेयमिति रामवाजपेयिदेवेन्द्रायमादयः । तत्र-
युक्तं 'चतुरस्रस्यास्य शास्त्रस्य कुण्डान्तरे सावकाशत्वाविरव-
काशशारदातिलकाकाठिन्ययुक्तयोन्यादिकुण्डलक्षणस्य बाधक-
त्वासम्भवात् तद्वलेनान्यथा व्याख्यानादिपरत्वकल्पनानुपपत्तेः ।
अन्यथा यज्जुहोति तदाहवनीय इत्यादि 'सामान्यस्य शास्त्रस्य
बाधभवेन पदे जुहोतीत्यादावपि पदस्याहवनीये जुहोतीत्वेवं
लक्षणाकल्पनापत्तेः । तेन सम्भवे चतुरस्रे साम्यं विकल्पो वा ।
शारदातिलके योनिकुण्डम्,—

चतुरस्रीकृतं चैत्रं पञ्चधा विभजेत् सुधीः ।

न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणाद्दक्षिणमाणतः ॥

(१) B • अङ्गुलानां समस्ततः । D अङ्गुलानाञ्च समस्ततः ।

(२) D • दनादेरपीयमिति • ।

(३) B चतुरस्रस्य च शास्त्रस्य • ।

(४) • A B D सामान्यशास्त्रस्य • ।

भ्रामयेत् तेन मानेन तथान्यदपि साधकः ।

स्रवयुग्मं ततो दद्यात् कुण्डं योनिनिभं भवेत् ॥

चतुरस्रीकृतचेत्रस्य ब्रह्मसूत्रं चतुर्विंशद्भुलम् । तस्य पञ्चमो-
ऽंशो यूक्तात्रयाविकपट्ट-यवसहितमङ्गुलचतुष्टयम् । पूर्वभागे
ब्रह्मसूत्रेषु तावद् वन्धनीयम् । नैर्ऋतकोणे कोणसूत्रचतुर्थांशे
लाञ्छयित्वा तस्मिन् नन्यस्तमूलसूत्रस्याग्रचतुरस्रपद्मिभरेखामध्ये
दत्त्वा परिभ्राम्य मण्डलं कार्यम् । [एवं वायव्ये मण्डलं
कार्यम् ।]^१ पद्मिभरेखामर्धं मण्डलद्वयसन्निपातस्नानम् ।
कोणस्या च मण्डलरेखा । ब्रह्मसूत्रप्रागग्रान्मण्डलद्वयस्पर्शरेखा-
द्वयं दक्षिणोत्तरयोः । एवमश्वत्थपत्राभं योनिःकुण्डम् । अत्र
दक्षिणे योनिरुदङ्मुखी

प्रागस्त्रियाम्यकुण्डेषु प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी ।

इति वचनात् । एवञ्च ब्रह्मसूत्रे यूक्तात्रयाधिक्यं परित्यज्या-
ष्टविंशत्यववर्द्धनं श्रेष्ठोद्योनिविंशतियववर्द्धनेन मण्डलं राम-
वाजपेयिनो देवेन्द्राश्रमस्य च नादरणीयम् । योनिःकुण्डम् ।
शारदायाम्,—

चतुरस्रीकृतं चेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एकमेकं त्यजेदंशमथ ऊर्ध्वं च मन्त्रवित् ॥

न्यासूत्रं यातयेदग्रे तन्मनात् भ्रामयेत् ततः ।

अर्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयं ततो भवेत् ॥

चतुर्विंशद्गुलमितदक्षिणोत्तरकुण्डसूत्रस्य दशधाभागेन दशमो
 ऽंशः । पञ्चलिख्याधिकैकयूकायुक्तयवत्रयसहितमङ्गुलद्वयमिति
 न दक्षिणोत्तरयोरेकैकाशत्यागे मध्यसूत्रं लिख्यापञ्चकयुक्तयूका-
 धिकोनविंशद्गुलमितं भवति । उदङ्मुखस्य कर्तुरग्रे मध्य
 दक्षिणोत्तरसूत्रस्य दक्षिणग्रे पूर्वपश्चिमायत ज्यासूत्रम् ।
 [दक्षिणोत्तरायतसूत्रदक्षिणपाते सूत्रमूलं दत्त्वा तस्य सूत्रस्योत्तराग्रे
 सूत्राग्रं दत्त्वा भ्रमणेनार्द्धचन्द्रम् ।]^१ [दक्षिणे मण्डलमुत्तरे ।]^२
 देवेन्द्राश्रमेण ज्यासूत्रं पश्चिमे मण्डलं पूर्वं दर्शितम् । अस्य
 दक्षिणस्या उदङ्मुखी योनिः । शारदातिलके,—

चतुर्धा, भेदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः ।

एकैकमग्रं तन्मानादग्रती लाब्ध्येत् ततः ॥

सूत्रद्वयं बुधः कुर्यात् तत्र स कुण्डमुदाहृतम् ।

पश्चिमसूत्रस्य दक्षिणे षडङ्गुलद्वया चिह्नम् । एवमुत्तरे ।
 यथा पूर्वापरायतकुण्डमध्यसूत्रस्य पूर्वदिशि षडङ्गुलद्वया
 चिह्नम् । तेषु सूत्रत्रयदानात् त्र्यसूत्रम् । अस्य पश्चिमे योनिः ।

(१) A B C Omit the portion bracketed

(२) D Omits the portion bracketed

वृत्तकुण्डः ।

त्रिपुरासारे,—

दिग्जाभ्यधिकपंक्तिभागतः चैत्रतो निशितधीर्वह्निर्न्यसेत्
भागमेकमनेन सर्व्वतो भ्रामयेद् भवति वृत्तमुत्तमम् ॥

दिग्जाधिकपंक्तिभागः अष्टादशभागः । पञ्चयूकाधिकयव-
इययुक्तमेकाङ्गुलम् । चतुर्दिक्षु तावद् वर्द्धयित्वा कुण्डमध्ये सूत्रं
दत्त्वा वर्द्धितांशे सूत्राग्रं दत्त्वा भ्रामणेन वृत्तं कुण्डम् । पश्चिमेऽस्य
योनिः । शरदातिलके,—

अष्टधा विभजेत् चैत्रं मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोः ।

भागं न्यसेदेकमेकं मानेनानेन मध्यतः ॥

कुर्यात् पार्श्वद्वये मत्स्यचतुष्कं तन्ववित्तमः ।

सूत्रपट्टकं ततो दद्यात् पङ्क्तं कुण्डमुत्तमम् ॥

हस्तमितकुण्डस्य दक्षिणोत्तरमध्यसूत्रचतुर्विंशाङ्गुलं तस्याष्ट-
मांशमङ्गुलत्रयम् । दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः प्रत्येकं वर्द्धयित्वा चिह्नं
कार्य्यम् । तत्र दक्षिणचिह्ने सूत्रमूलं दत्त्वा कुण्डमध्ये सूचान्तर-
दानेन पञ्चदशाङ्गुलमितरज्जुभ्रामणेन वृत्तम् । एवं कुण्डमध्ये
सूत्रमूलं दत्त्वा [दक्षिणचिह्ने सूत्राग्रं दत्त्वा] भ्रामयित्वा वृत्तं
कार्य्यम् । तथाच वृत्तद्वयसन्निपातस्थाने पूर्व्वान्नेयमध्ये एको
मत्स्यः । नैऋतपश्चिममध्येऽपरो मत्स्य इति मत्स्यद्वयसिद्धिः ।
पुनश्च उत्तरचिह्ने सूत्रमूलं दत्त्वा कुण्डमध्ये सूत्राग्रप्रदानेन भ्राम-

(१) D Omits the portion bracketed.

यित्वा वृत्तं कुण्डमध्ये सूत्रमूलं दत्त्वा उत्तरचिह्नसूत्राद्यं दत्त्वा
 भ्रामणेन वृत्तम् । वृत्तद्वयसन्निपातस्थाने पूर्वैशानमध्ये एको
 मत्स्यः । वायव्यपश्चिममध्ये चापरो मत्स्यः । एवं मत्स्यचतुष्टयम् ।
 मत्स्ययोरुपरि एकं सूत्रम् । मत्स्याद् दक्षिणचिह्नं यावत् सूत्रम् ।
 दक्षिणचिह्नात् पश्चिमनैर्ऋतमध्ये मत्स्यपर्यन्तं सूत्रम् । प्रतीक्षां
 मत्स्ययोरुपरि सूत्रम् । तन्मत्स्यादुत्तरचिह्नं प्रतिसूत्रम् । उत्तर-
 चिह्नात् 'पूर्वैशानमध्ये मत्स्यं प्रतिसूत्रम् । तत् सूत्रपट्टकमध्ये
 पङ्क्तं कुण्डम् । 'एवं वायव्ये पश्चिमे योनिः ।

पद्मकुण्डम् ।

शारदातिलके,—

चतुरस्त्रीकृतं क्षेत्रं विभज्याष्टादशांशतः ।

'एकं भागञ्च विन्यस्य भ्रामयेत् तेन वर्चुलम् ॥

वृत्तानि कर्णिकादीनां वहिस्त्रीणि प्रकल्पयेत् ।

पद्मकुण्डमिदं प्रोक्तं विलोचनमनोहरम् ॥

अत्र खाताद् वहिः केशरादिपत्रान्तं खातन्तु कर्णिकास्थाने ।

तद् वहिः कण्डमेखलादि । 'यदाह कामिके,—

(१) D. पूर्वैशानमध्यमत्स्य प्रतिसूत्रम् ।

(२) A. B. D. इदं •

(३) D. एकं भागं वहिर्भ्यस्य भ्रामयेत् •

(४) A. C. D. यदा ।

चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद् विभागशः ।

बहिस्स्वेकेन भागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

द्वितीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः ।

भ्रामणात् पद्मकुण्डं स्याद् दलाग्रं दर्शयेद्बहिः ॥

बहिश्चतुरस्रस्येताद् बहिरष्टमांशेन दलाग्राणि वृत्तरेखा च । एवञ्चाष्टमांशवृद्ध्या मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये कर्णिकायं भागद्वयेन वृत्तम् । केशरार्थमुभयतो भागद्वयेन वृत्तं दलमध्याग्रं-मुभयतो भागद्वयेन वृत्तं दलकोट्यर्थमुभयतो भागद्वयेन वृत्तमिति कृत्वा कर्णिकास्थाने खननकाले एकांशेनोच्चता कार्या । अतएव पद्मकुण्डे नाभिर्नास्ति । पत्राकारपरित्यागेन केशरस्थानावधि-खननम् । पत्रमध्ये केशरद्वयदर्शनम् । अनुपातरौत्वा खनने दलाग्रं कण्ठसमभूमौ दर्शयित्वा तत्र कण्ठस्ततो मेखला । पद्ममुत्तरे पश्चिमेऽस्य योनिः । हेमाद्रिदानप्रकाशादिस्वरसादेवं लिखितम् ।

अष्टास्रम् ।

भारदातिलके,—

पूर्वोक्तं विभजेत् क्षेत्रं चतुर्विंशतिभागतः ।

एकभागं बहिर्न्यस्य चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥

अन्तस्यचतुरस्रस्य कोणाङ्गुलीप्रमाणतः ।

बाह्यस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां प्रतिलान्छयेत् ॥

दिशं प्रति यथान्यायमष्टौ सूत्राणि पातयेत् ।

अष्टास्रं कुण्डमेतच्च तन्त्रविद्विग्ददाहृतम् ॥

कामिके तु द्वादशभागस्यैकं भागं वह्निर्यस्येत्युक्तम् । तेनाष्टाविंशत्यङ्गुलं वाह्यचतुरस्रम् । शारदामते षड्विंशाङ्गुलम् । तत्र चान्तस्यचतुरस्रकोणार्द्धादं चतुर्थ्यंवाधिकमङ्गुलाष्टकम् । तेन मानेन कोणपार्श्वेषु चिह्नाष्टकम् । अन्तस्यचतुरस्रं मार्जयित्वा वाह्यचतुरस्रस्य पूर्व्वचिह्नाद् दक्षिणचिह्नं प्रतिसूत्रे दत्ते वङ्गिकोणं त्यक्त्वा कुण्डस्याग्नेये सूत्रम् । एवं प्रतिकोणं विदिक सूत्रदाने कोणप्रोच्छेदनम् । अस्य पश्चिमे योनिः । अथ विज्ञाननलिते त्रिपुरासारसमुच्चये चाधिकं कुण्डद्वयम् ।

पञ्चास्रम् ।

विज्ञाननलिते,—

सप्तमांगं वह्निर्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् ।

चतुर्थभागन्यूनेन पूर्व्वक्षेत्रेण सन्मितैः ॥

धनुर्व्याख्यतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम्' ॥ हस्तकुण्डमध्यसूत्रस्य सप्तमो भागः । अङ्गुलत्रयं त्रयो यवा यूकात्रयञ्च । चतुरस्रं चतुर्दिक्षु दत्त्वा तत्र सूत्रायदानेन वृत्तं कार्यम् । पूर्व्वक्षेत्रस्य चतुर्विंशाङ्गुलस्य चतुर्थभागन्यूनेनाष्टाङ्गुलेन सन्मितानि पञ्च सूत्राणि [वृत्तस्यष्टोभयान्तानि धनुर्व्याख्यतीनि समन्ताद् वृत्त-

मध्ये दत्त्वा सूत्रद्वयस्थाने कोणं कल्पयित्वा वृत्तरेखां चतुरस्रां च
मार्जयित्वा पञ्चसूत्रं रक्षयित्वा पञ्चसूत्रपरिच्छिन्नं पञ्चास्रकुण्डं]^१
वृत्तमध्ये दत्त्वा यत्र वृत्तस्थं सूत्रद्वयसन्निपातस्थानं तत्कोणमिति
पञ्च कोणानि तानि च सूत्राणि धनुर्ग्याकाराणि । वृत्तरेखा
धनुः । वृत्तरेखाञ्च प्रोच्छयित्वा पञ्चसूत्रलक्षणेन वृत्तं पञ्चधा
विभागं कृत्वा पञ्च चिह्नानि कृत्वा तेषु चिह्नात् चिह्नान्तरं यावत्
एकसूत्रं [एवमन्यानि चत्वारि सूत्राणीति ।]^२ पञ्चसूत्रपरिच्छिन्नं
पञ्चास्रं कुण्डं वायव्यकोणे वैकल्पिकम् । भूतग्रहशान्त्यर्थहोमे
शस्तमिदम् ।

सप्तास्रम् ।

त्रिपुरासारसमुच्चये,—

चेत्रव्यासे दशांशैर्वहिरिह विनिधायैकमंशञ्च वृत्तं
मानेनैतेन कृत्वा पुनरपि च चतुःषष्टिभागीकृते तु ।
^३उक्त्वा यावत्प्रमाणं दृढमतिरमुना सत्रिकैस्त्रिंशदंशैः
कुर्यात्सप्तास्रकुण्डं भवति हि तदिदं सप्तसूत्रप्रयोगात् ॥

(१) A B D Omit the portion bracketed

(२) D. धनुर्ग्याकाराणि ।

(३) D Omits the portion bracketed.

हस्तचतुरस्रस्य सार्धयूकाधिकयवत्रययुक्ताङ्गुलद्वयं दशमांश
चतुरस्रं वह्निर्विन्द्यस्य तत्र सूत्रायदानेन वृत्तं कृत्वा चतुरस्रस्य
चतुःपट्टिभागान् कृत्वा यवत्रयमितस्य तस्य भागस्य त्रयस्त्रिंशता
यवत्रयाधिकद्वादशाङ्गुलमानेन सप्तसूत्राणि वृत्तरेखासृष्टीभया-
न्तानि धनुर्न्याक्तनीनि वृत्तमध्ये समन्ताद् दत्त्वा सूत्रद्वयसन्निपात-
स्थाने कोणं कल्पयित्वा 'भण्डलं रेखाञ्च चतुरस्रञ्च सम्प्रान्यं
सप्तास्रम् । विज्ञानललितेऽप्येवम् । तन्वान्तरेऽपि,—

चतुःपट्टिपु भागेषु त्रयस्त्रिंशांगमानतः ।

वृत्ते निधाय विज्ञानि सप्तसूत्राणि पातयेत् ॥

इदमीशानेऽष्टाक्षेण सह वैकल्पिकम् । पश्चिमेऽस्य योनिः ।

यमिचारशास्त्र्यर्थाहोमे शस्त्रमिदम् ।

करणमानम् ।

कालोत्तरे,—

खाताद्वाष्ट्रेऽङ्गुलः करणः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः ।

द्विहस्तादिकुण्डेषु 'कुण्डचतुर्विंशान्शोऽङ्गुलम् । एवं मेखना-
दावपि । तथा च मोहनचूडोत्तरे,—

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलिं परिकल्पयेत् ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥

(1) D. नवदशरेखाञ्च चतुरस्रञ्च सम्प्रान्यं • ।

(2) D. इष्टसूत्रविंशतिः • ।

(3) A. B. मोहनचूडोत्तरे ।

(4) D. • परिकल्पयेत् ।

हस्तमात्रं खनेत्तीर्थगूर्ध्वं मेखलया सह ।

एवञ्च कण्ठाद्यङ्गुलमानं कुण्डचतुर्विंशंशरूपपारिभाषिका-
ङ्गुलपरम् । खातं वैधम् । शारदादिमते 'मेखलां विना ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् । -

मेखलासहितः खातः 'पक्षी बहुसुसम्मतः ॥

प्रतिष्ठासारे,—

पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

विश्वकर्मा,—

व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नस्तिष्यङ्गुलेन तु ।

तिष्यङ्गुलानि पञ्चदशाङ्गुलानि । मेखलोच्छ्रायो नवाङ्गुलाभि-
प्रायेण । वशिष्ठसंहितायाम्,—

वितस्तिद्वयखातं यत्कुण्डः स चतुरङ्गुलम् ।

विप्राणां चत्रियाणां तदङ्गुलित्रयसंयुतम् ॥

वैश्यानां द्वादशाङ्गुलाधिक्यं शूद्राणां हस्तमात्रकम् ।

इति तन्प्रायस्वपरम् । सामान्यवचनानां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

मेखलालक्षणमुक्तं कामिके,—

'चेत्त्रार्काग्नेन तस्यैष्ठस्तथा वेदार्त्तभागतः ।

मेखला पृथुतोच्छ्रायैः कुण्डाकारा तु मेखला ॥

सर्वेषां सा तु कर्त्तव्या मेखलैका च साधवात् ।

(१) D • मेखलादिना ।

(२) D • पक्षी इत्येव बहुसुसम्मतः ।

(३) D एतादृशेन • ।

अस्य मते इस्तकुण्डेऽङ्गुलद्वयं कण्ठः । पङ्गुलविस्तृतचतु-
ङ्गुलोच्छाया चैका मेखला सर्वकुण्डेषु । पिङ्गलामते तु,—

एका पङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मता ।

उच्चतापि पङ्गुला । 'द्वित्रिमेखलं क्रियासारे,—

नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम् ।

मध्यं द्विमेखलं कुण्डं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥

एतेनाशक्तविषयत्वेनैकद्विमेखलपक्षः । कामिके तु लाघवा-
दिति कश्मलाघवं प्राप्यैका मेखला ।

एकमेखलकं कुण्डं शस्त' संक्षेपकश्मणि ।

इति ग्रन्थान्तरात् । यत्तु सोमशश्रुतन्त्रे,—

'त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं चत्रियस्य द्विमेखलम् ।

मेखलैका तु वैश्यस्य

इति । तत् तेषां विशेषफलदमित्येवं 'रूपमेव ।

मेखलानां त्रयं वापि द्वयमेकमथापि वा ।

इत्यविशेषेण वायुसंहितापाठात् । वैश्यः सप्तदशसामिधेनी-
रनुभूयादिति वन्निरवकाशत्वाभावात् । द्विमेखलापक्षे च त्रि-
मेखलस्य द्वितीयतृतीयमेखलाद्वयमिति सम्प्रदायः । लक्षण-
संग्रहे,—

प्रथमा इङ्गुलव्यासा उन्नता सा 'नवाङ्गुला ।

मध्या तु त्रिङ्गुला वाद्ये तृतीया इङ्गुला मता ॥

(१) A. D द्विमेखलम् । B. त्रिमेखलम् ।

(२) C. द्विमेखलम् ।

(१) D. • परमेव ।

(२) D. • नवाङ्गुलेः ।

एकहस्तद्विहस्तादिसर्वकुण्डेषु कुण्डविस्तारचतुर्विंशभागा-
त्तकेनाङ्गुलेन प्रथमा । कुण्डसन्निहिता मेखला द्वाङ्गुला चतुरङ्गुल-
विस्तृता । नवाङ्गुलीच्चा । मध्या वाद्यपाखे चतुरङ्गुलविस्तृता
पङ्गुलोत्सेधा । तृतीया द्वाङ्गुलविस्तारा त्र्यङ्गुलीत्सेधेत्यर्थः ।
तदुक्तमन्यत्र—खाते चतुर्विंशतिधाविभाजिते समन्ततः कण्ठवह्निश्च
मेखला 'तिस्रश्चतस्रः षण्णभागविस्तृता नवव्युत्तराशत उन्नता
मताः । तथा पञ्चमेखलापक्षे तत्रैव

मेखलाः पञ्च वा कार्या पट्पञ्चद्विपञ्चकैः ।

भागैर्विस्तारतो ज्ञेया उन्नता या नवाङ्गुलैः ॥

तत्पञ्चमांशोना द्वितीया पञ्चमांशद्वयोना तृतीया पञ्चमां-
शत्रयोना चतुर्थी पञ्चमांशचतुष्टयोना पञ्चमीत्याहुः ।

अथ योनिः ।

प्रपञ्चसारे,—

योनिस्तत्पश्चिमस्यामय दिशि चतुरस्रस्यलारब्धनाला^१
तन्मध्येत्नासिरन्ध्रोपरि विरचिताश्वत्थपत्रानुकारा । (१)
उत्सेधायामकाभ्या प्रकृतिविकृतिसंघ्राङ्गुलाष्टाङ्गुला स्या-
द्विस्तृत्याद्वादशाङ्गुलमितनमिताया निविष्टे च कुण्डे ॥

(१) C तिष्ठत्यश्वत्थभाग • ।

(२) A • अश्वत्था । B • अश्वत्था । C • अश्वत्था ।

शारदायाम्,—

घटारत्नैकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ।
पद्मवतुर्द्वाङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्यादीपदधोमुखम् ।

तथा—

कुण्डाहैनायता योनिस्तत्त्रिभागेषु विस्तृता ।
कुण्डाटमांगिनोश्चा सा मूले कुम्भद्वयोपमा ॥
क्रमात् सङ्कोचमापन्ना बोधिपत्रनिभा च सा ।
योनेरन्तर्वलं वाह्येऽजिनांशकृतमेखला ॥
खलादारभ्य नालं स्यात् योनिमूलस्य धारणे ।
नालमेखलयोर्मध्ये रन्ध्रं योनेरधस्तथा ॥
रन्ध्रं परिधिमागाद्यं द्वितीयमेखलोपरि ।

तथा—

कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमस्त्रुजसत्रिभम् ।
तत् तत् कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते ॥
घटारत्नैकहस्तानां नाभिरुल्लेधतारतः ।
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वग्रेषु वर्धयेत् ॥
योनि कुण्डे योनिमूलकुण्डे नाभिश्च वर्जयेत् ।

शारदायाम्,—

(1) E. F. Reads before it—*अथमत्र च,—*

अथमत्र च,—
अथमत्र च,—
अथमत्र च,—

अथमत्र च,—

सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।

पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्रं शुभप्रदम् ॥

शत्रुक्षये त्रस्रम् । वर्तुलं शान्ती । छेदने मारणे पङ्कस्रम् ।
पद्माभं पुष्टिदम् । अष्टास्रं रोगशान्ती । इदञ्च गुणफलार्थम् ।
तथासत्याश्रयालाभे वाक्येनाश्रयदाने वाक्यभेदापत्तेः । किन्तु
यथा हिंसीति वृष्टिकामाय निधनं कुर्याद् दुर्गत्यत्राद्यकामायेति'
तत् तत् फलकसौभरे निधनव्यवस्था । एवं तत् तत् फलकहीने
कुण्डव्यवस्था ।

विप्राणां चतुरस्रं स्याद् राज्ञां वर्तुलमिष्यते ।

वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्रस्रमीरितम् ।

वैश्यः सप्तदशसामिधेनौरनुब्रूयादिति वत् कर्तुर्विशेषनिमि-
त्तेन विशेषविधिः । चतुरस्रन्तु सर्वेषामिति वचनाद्
वैकल्पिकम् । एतेन

स्त्रीणां वर्षानि राजेन्द्र योन्याकाराणि कारयेत् ।

इति लैङ्गोक्तं^१ व्याख्यातम् । स्त्रीणां यजमानरूपाणाम् ।
तथा मुष्टिमानं शतार्धं शतेऽरत्नमितम् । सहस्रे हस्तमितम् ।
द्विहस्तमयुते । चतुर्हस्तं लघे । दशलघे पट्कारम् । कीव्या-
मष्टकरं स्मृतम् । अथवा

(१) D. Hero adds स्वर्गकामायेति ।

(२) D. ० कुण्डानि ० ।

(३) C. त्रैलोक्यम् ।

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।

हस्तानां दशक यावत् तावद्वस्तेन वर्द्धयेत् ॥

‘दशहस्तमितं कोटिहोमे ।

द्विहस्तादिकुण्डविधिः ।-

समचतुरस्रस्याक्षयारज्जुर्द्विकरणीति कात्यायनेन यद्यपि हस्तमात्रचतुरस्रस्य कोणसूत्रं मध्यसूत्रं कृत्वा द्विहस्तक्षेत्रं साधितम् । तथा प्रमाणं तिर्यक् द्विकरणायामस्तस्यांक्षयारज्जु-
स्त्रिकरणीति । यस्य क्षेत्रस्यैकहस्तादिरूपस्य त्रैगुण्यं चिकीर्षितं तत् प्रमाणं तिर्यक्सूत्रं तत् कोणसूत्रञ्चायामसूत्रं कृत्वा चतुरस्रं कृत्वा तस्य कोणसूत्रेण मितं चतुरस्रं द्विहस्तक्षेत्रमुक्तं तथापि तस्य कुण्डविषयशास्त्रत्वाभावात् । कुण्डविषये द्विहस्तादिविधिः
‘एकहस्तद्वैगुण्यपर इति ।

हस्तक्षेत्रे षडङ्गुलानां षट्सप्तत्या सहैव हि ।^१

यतानि षष्ठं विद्यन्ते तन्मूलं मध्यसूत्रकम् ॥

‘चतुर्विंशत्यङ्गुलानि विदध्याद् द्विकरे पुनः ।

षडङ्गुलानि द्विपञ्चाशदेकादशयतानि च ॥

तन्मूलमुच्यते दीक्षा चतुष्कं चार्द्धसयुतम् ।

(१) D दशहस्तमितं कोटिहोमे ।

(२) D क्षेत्रद्वैगुण्यपर इति ।

(३) C • सहैव हि ।

(४) C चतुर्विंशत्यङ्गुलानि • ।

'चतस्रस्य यथा यूका यवाः सप्त तथैव च ॥

अङ्गुलानि त्रयस्त्रिंशन्मानं सूत्रे तु मध्यमे ।

एवं 'त्रिहस्तस्य मध्यसूत्रम् । अङ्गुलान्येकचत्वारिंशत् चतुर्यवा यूकाचतुष्टयं किञ्चिद्भूतं लिख्याचतुष्टयं चतुर्हस्तक्षेत्रस्य मध्यसूत्रम् । अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्तक्षेत्रे मध्यसूत्रं त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि । पञ्च यवाः षट् लिख्याः । षट्करे अष्टपञ्चाशदङ्गुलानि । षट् यवाः किञ्चिद्भागधिकयूकाद्वयं सप्तहस्ते मध्यसूत्रं त्रिपञ्चाङ्गुलं चतुर्यवाः । अष्टकरे मध्यसूत्रं सप्तपञ्चाङ्गुलानि सप्तयवाः किञ्चिद्भूताः । नवहस्ते ब्रह्मसूत्रं द्विसप्तत्यङ्गुलानि दशहस्ते ब्रह्मसूत्रं पञ्चसप्तत्यङ्गुलानि सप्तयवाः एका यूका लिख्याचतुष्टयश्च । न्यूनाधिक्यपरिहाराय तथा यत्रः कार्यः । विश्वकश्चा,—

खातेऽधिके भवेद् रोगी हीने घेनुधनचयः ।

वक्रतुण्डे तु सन्तापो मरणं छिबमेखले ।

मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंचयः ॥

भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विनाकृतम् ।

अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥

'मानाधिके भवेन्मृत्युर्मानहीने दरिद्रता ।

न्यूनाधिकप्रमाणं यत् कुण्डं भर्भरमेखलम् ॥

दृष्ट्वापरहितं पण्ड यत्रमानविनाशकृतम् ।

(१) B ततस्तस्य • ।

(२) D. द्विहस्तस्य • ।

शृङ्गारपदं योनिपरम् । क्रियासारे,—

त्रिविधोऽथ समर्थो यः कुण्डं ताम्नेण बन्धयेत् ।

तदभावे इष्टकाभिर्वा सम्वध्य सुवृत्तं तथा समर्थो ब्राह्म-
णादिरपि । त्रिपुरासारे,—

'नित्यनैमित्तिके होमे हस्तमात्राणि बालुकाः ।

स्थण्डिलानि चतुरङ्गुलान्येकाङ्गुलानि वा चतुरस्र
योनिवृत्ताद्याकाराणीत्युक्तम् । शारदातिलके,—

नित्यं नैमित्तिकं होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।

हस्तमात्रेण तत् कार्यं बालुकाभिः सुशोभनम् ॥

अङ्गुलौक्ष्मसंयुक्तं चतुरस्रं सुशोभनम् ।

महादानाधिकारे लैङ्गे स्थण्डिलं केवलन्तु वा । अयुतादि-
होमे स्थण्डिलस्यापि द्विहस्तादिवृद्धिरुहनीया । प्रतिष्ठादि-
कर्मसु हयग्रीपीककुण्डानि चतुरस्राहं चन्द्रवृत्तपद्माष्टास्त्राणि ।
सौरकाण्डे चतुरस्रसाधनमुक्त्वा

छातं कुण्डस्य कर्त्तव्यं मेखलोच्छ्रायसम्मितम् १।

अङ्गुलद्वितयं त्यक्त्वा मेखला चतुरङ्गुला ॥

कर्त्तव्या प्रथमा रम्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ।

अङ्गुलद्वितयं त्यक्त्वा मेखला कर्त्तव्येतिच्छेदः । तेन चतुरङ्गुला
प्रथमेति सम्वन्धः । प्रथमा च प्रथमवहिरावरणरूपा ।

अष्टाङ्गुला द्वितीया च तृतीया द्वादशाङ्गुला ।

(१) D नित्ये नैमित्तिके • ।

(२) D • चन्द्रे • ।

(३) B D • अयुतम् ।

या कुण्डपार्श्वस्था ।

सर्वांसामेव विस्तारं कुर्वीत चतुरङ्गुलम् ।

केचित्तु यथाश्रुतशब्दस्वरसात् कुण्डपार्श्वं चतुरङ्गुलीचेति
न्ति । [अन्येतु]'

योनिर्दशङ्गुला कार्या पश्चिमाशाव्यवस्थिता ।

अश्वत्थपत्रसदृशा षट्चतुर्दशङ्गुलाग्रका ॥

किञ्चिज्जण्डे निविष्टा सा गजाष्टसदृशीमता ।

नाभेर्भागं परित्यज्य कार्या कुण्डस्य मेखला ॥

अभिरत्र योनिः ।

एकमेखलकं कुण्डं शस्तं संचेपकर्मणि ।

अथार्द्धचन्द्रकुण्डम् ।

कीरे,—

चतुरस्रे समे क्षेत्रे चतुःकोठीकृते गुरुः ।

मध्ये सूत्रन्तु संस्थाप्य कोणे संस्थापयेत् ततः ॥

ततो यदतिरिच्येत तदर्द्धं गृह्य लाब्धयेत् ।

पूर्वतः पश्चिमे चैव त्यक्तोदीचीश्च भ्रामयेत् ॥

अथमर्थः—इस्तमात्रं चतुरस्रं चतुःकोठं कृत्वा तस्य मध्ये

इस्तमात्रसूत्रं दत्त्वा तदेव सूत्रं कोणे दत्त्वा ततश्चतुर्विंशङ्गुलमूत्रात्

कोणपर्यन्तं सूत्रगूत्रं यावत् क्षेत्रमवशिष्टं दशङ्गुलात्मकं तदर्द्धं

(1) A, C D Omit the portion bracketed D Reads here तथा ।

(2) D Here reads तेन दक्षिणे पशुराकार उत्तरे ज्वाःसूत्रम् । अथमर्थः •

पञ्चाङ्गुलं सूत्राद् गृहीत्वा सूत्रशून्यक्षेत्रे प्रवेश्य सूत्रे लाञ्छयेत् ।
 [तथाचीनविंशाङ्गुले सूत्रे लाञ्छनं भवति ।]¹ तथाचीनविंशाङ्गुल-
 मितरञ्जुमूलं चतुरस्रोत्तरसूत्रमध्ये दत्त्वा तत्सूत्रायेण पूर्वतः
 पश्चिमपर्यन्तं मण्डलम् । एवञ्चोत्तरे रञ्जुसूत्रमष्टविंशाङ्गुलं
 धनुर्विस्तार जनविंशाङ्गुलं भवति । चतुःकोष्ठकरणं सूत्रस्य
 कोणपात्रे रञ्जुप्रदानार्थम् ।

अथ वृत्तकुण्डम् ।

सौरकाण्डे,—

चतुरस्रेसमे कुण्डे पूर्ववत्परिकल्पयेत् ।

कुण्डार्धे कर्णभागाद्धे दिग्नि स्थाप्य विचक्षणः ।

भ्रामयेत्पूर्णचन्द्राभं कुण्डं स्यात् समनोहरम् ॥

अथमर्थः—चतुरस्रं चतुःकोष्ठं कृत्वा कुण्डार्धे कुण्डप्रान्तसूत्रे
 [द्वादशाङ्गुलमिते]¹ [कर्णभागाद्धे]² चतुःकोष्ठकरणसामर्थ्या-
 चतुःकोष्ठैककोष्ठकोणसूत्रस्य भागयतुर्योऽंशस्तदर्थं यवाङ्गुलद्वयरूपं
 कुण्डप्रान्तसूत्रात् वर्धयित्वा यवाधिकचतुर्दशाङ्गुलसूत्रमूलं चतु-
 रस्रमध्ये स्थाप्य तदयं दिग्नि स्थाप्य भ्रामयेत् ।

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) D कर्णभागाद्धे ।

(3) B, C, D. Omit the portion bracketed.

(4) A 'Omit the portion bracketed. D कर्णभागाद्धे सूत्रे द्वादशाङ्गु-
 लमिते चतुः ।

पद्मकुरण्डम् ।

तत्रैव,—

वर्तुले मेखलायाञ्च कुर्यात् पद्मदलानि च ।
 षोडशातिसुरम्याणि यथाशोभान्वितानि च ॥
 पद्माभमेव कुण्ड 'तद्भवेदतिमनोहरम् ।

अस्य पश्चिमे योनिः ।

अथाष्टास्रम् ।

इयानि । तत्रैव,—

चतुरस्रे समे क्षेत्रे परिधीकर्णभूपिते ।
 षटास्र वर्डयेद् येन विधिना तच्छृणुष्व मे ॥
 कर्णार्णवगत सूत्रं 'समस्यात्पात् समं बुध' ।
 कुण्डार्धसूत्रमानेन कर्णसूत्राणि लाञ्छयेत् ॥
 एकत्र लाञ्छने स्याद्य सूत्रं कुण्डार्धसम्भितम् ।
 लाञ्छयेज्जीवरिखासु ततस्तेन विचक्षणः ॥
 लाञ्छनात्त्रिगतान् दिक्षु ततोऽन्यानि समालिखेत् ।
 परिध्याभ्यानि सूत्राणि दिग्विदिक्षु समन्ततः ॥
 षटास्रमेव कुण्ड तु कथित तन्ववेदिभिः ॥
 अथवा पद्ममानिरय इस्तमात्र समन्ततः ।
 पद्मवत् खातयेत्कुण्डमष्टास्रं 'सुमनोहरम् ॥

(1) B. • व. • ।

(2) D. • व. • षणाहरम् ।

(3) L. F. अथाष्टास्रम् •

कर्णवृत्ताणीति बहुवचनात् कुण्डमध्यात् कोणसूत्रोपरि
कुण्डासूत्रं पातयित्वा तदन्ते चिह्नं कार्यम् । एवं चतुःकोषे
कृत्वा तेषु चिह्नेषु कुण्डासूत्रस्य मध्यं यथा भवति एव
विद्विन्समरेखयोः पातयित्वा

चतुरस्राद् वह्निर्यत्र सूत्राग्र तत्र लाञ्छयेत् ।

जीवरेखास्त्रिति निमित्तसप्तमी जीवरेखानिमित्तम् । चैव-
वृद्धार्थत्वात् करिष्यमाणरेखा जीवरेखा । ततस्तेषु चिह्नेषु दिक्षु
सूत्रचतुष्टयं विद्विन्न च सूत्रचतुष्टयमिति सूत्राष्टमिति ।
कोणप्रोञ्चनेन जीवरेखामध्यरेखाप्रोञ्चनेनाष्टास्रं भवति । नात्र
चतुरस्रसमानचैवतानियमः । पद्मवत्खातपक्षे सर्वथाऽसम्भवात् ।
इत्यष्टास्रम् । अत्र पद्मवत्खातपक्षेऽपि मेखला वृत्तरूपैव न तु
पद्मदलानुरूपेण पद्मनिर्गतत्वात् । प्रतिठागमे च कुण्डमध्ये
नाभिविधानाभावात् नाभिर्नास्ति । अन्यत् सर्वं मन्त्रागम-
वदवगन्तव्यम् । स्वण्डिल घटनागमेनोक्तमेव । अत्यन्तासम्भवे
मन्त्रागमादेवानुसर्त्तव्यम् ।

अथ मण्डलम् ।

गारदातिलके पूर्व्यापरायताः सप्तदश रेखाः पश्चिमोत्तरायता-
द्भायत्व । तेषामितः षोडशकोष्ठत्रयस्त्रया षट् पञ्चाशदधिकशत-
द्वयमितानि पदानि जायन्ते । मध्ये षट्त्रिंशत्पदैः पद्मम् । पद्मपार्श्वे

(1) A पद्मवत्खातपक्षेऽपि मेखला वृत्तरूपैव न तु । B D पद्मवत्खातपक्षेऽपि मेखला वृत्तरूपैव न तु ।

एकपङ्क्त्याभितः पीठं तद्वाह्ये पङ्क्तिद्वयेन वीथिम् । अवशिष्टपद्माभ्यां
मध्ये द्वारं पट्पदैः । तत्पार्श्वद्वये च चतुर्भिश्चतुर्भिः शोभा । पद-
पट्केन कोणमेवं चतुर्दिक्षु । पद्मचेत्रस्य द्वादशभागमभितः
सन्वय्य मध्ये वृत्तत्रयं समान्तरम् । 'वृत्तमध्ये कर्णिका । द्वितीयं
केशरस्थानं तृतीयं पत्रस्थानं त्यक्तांगिण दलाग्राणि । मध्यवृत्ते
युग्मगः केशरपोङ्गकरणम् । बाह्यवृत्तेः केशराग्रे सूत्रमूलं दत्त्वा
वृत्तबाह्यरेखायां सूत्राग्रं दत्त्वाङ्गचन्द्राकृतिकरणम् । अङ्गचन्द्राष्ट-
सन्धिस्थाने मध्यवृत्ते रज्जुरेखाकरणम् । त्यक्तांगप्रान्ते वृत्तं कृत्वा
दलाग्राष्टलिखनमनुपातरीत्या । पद्मपार्श्वं अपीठपङ्क्तौ ^३[पदत्रय-
मुपान्ते ।] कोणचतुष्के पत्रत्रयमेकीकृत्य पीठपादकरणम् । अव-
शिष्टपदैरेकोक्तैः प्रतिदिशं पीठपात्राणि । वीथिपदपङ्क्तिद्वयस्य
पदानां प्रतिपङ्क्त्येकीकरणम् । अन्यपङ्क्तौ ^४ पदचतुष्कमुपान्ते
पङ्क्तौ] पदद्वयमिति पट्पदैर्द्वारम् । द्वारपार्श्वयोरुपान्त्यपङ्क्तौ
पदत्रयमन्त्यपङ्क्तौ च पदमिति चतुष्पदैः शोभा । तत्पार्श्वयो-
रन्त्यपङ्क्तौ पदत्रयमुपान्ते पदमेकमिति चतुःकोष्ठेनीपशोभाद्वयम् ।
पङ्क्तिद्वयपार्श्वं पदद्वयसहिते कण्ठकोष्ठे कोणम् ^५ । एवं चतुर्दिक्षु ।
रजसांगे विशेषः ^६ । कर्णिकाः पीतवर्णाः केशराः पीतरक्ताः

(१) D. मध्यवृत्ते •

(२) B. • चन्द्राकृतिकरणपत्तार्श्वचन्द्राष्ट •

(३) A C Omit the portion bracketed.

(४) D. Omits the portion bracketed.

(५) A B, D पङ्क्तिद्वयपार्श्वं पदद्वयसहितकोणशोभेन कोणम् ।

(६) A. रजसांगे विशेषः ।

केवलारुणवर्णा वा । शुक्लानि पत्राणि पत्रसन्धीनि श्यामलानि ।
 पीठरक्तकर्षिकापत्रे कृष्णवर्णदलसन्धयः । पत्राखरुणानि ।
 पीठपादा अरुणाः । पीठपत्राणि 'पीतानि शुक्लानि कृष्णानि वा ।
 वीथियु पत्रपुष्पफलयुक्तकल्पलता नानावर्णेन । द्वाराणि शुक्लानि ।
 शोभा रक्ताः । उपशोभाः पीताः । कृष्णानि कोषानि ।
 शुक्लरक्तकृष्णवर्णा रेखास्त्रिस्तो वहिः । अङ्गुलीक्षेधविस्ताराः ।
 समा रेखाः शुक्लाः । एतत् सर्वतोभद्रमण्डलम् । मण्डलरजासि
 तत्रैवोक्तानि । पीतं हरिद्राचूर्णं व्रीहियवादितण्डुलचूर्णं शुक्लं
 कुसुमचूर्णं रक्तं दग्धपुलाकज कृष्णं विल्वादिपत्रजं श्यामम् । यत्तु
 मण्डलाधिकारे देवीपुराणे,—मुक्ताफलचूर्णं शुक्लं प्रवालचूर्णं
 मरकतचूर्णं वा रक्तं पुष्परागचूर्णं कुङ्कुमचूर्णं वा पीतं नीलमणि-
 चूर्णं कृष्णं मरकतचूर्णं श्याममित्युक्तं तन्महाव्यविषयमेव । तत्रैव
 शालिपिट्तचूर्णं वा यवगोधूमजैरित्यादिप्रकारान्तरकथनात् ।

सुकसुवलक्षणम् ।

गारदातिलके, देवीपुराणे च,—अश्वत्थपलाशवैकङ्कतखदिर-
 भवं तदन्यघोरयाखिभवं वा काष्ठं हस्तमितं याञ्छम् । देवी-
 पुराणे तु भाईहस्तं सुगधं । तस्य पट्त्रिंशता भागः । विशल्यै-
 र्दण्डः । वेदी चाष्टभिः । एकाग्निं कण्ठः । सप्तभागिन मुखम् ।

'दण्डस्य मूले त्रिभागेण कुम्भः । तथा दण्डमूलाग्रयो खण्डी ।
 कण्ठो युगाशेनाग्रद्वयेन । यमाशेनाग्रद्वयेन तथा दण्डस्य वाह्यो
 वेष्टनरज्जुपरिमाणम् । पङ्क्तिरश्वेदी । मध्ये एकाशेन वृत्तरूपा
 कर्णिका । तद्वहिराशेन खातरूप वृत्तम् । खातस्य गभीरता
 त्रयाशेन । तद्वहिरर्द्धाशेन वृत्तम् । वहि पद्मदलान्यशेन । अर्द्धाशेन
 परितो मेखला । [पङ्क्तिरश्वे]^२ वेद्या पृष्ठे कूर्माकृति ।
 कण्ठस्य विस्तारो वेदीत्रयाशेन । वेदीविस्तार त्रिधा विभज्य
 तस्य मध्यभागसमं कण्ठविस्तार । मुखस्यापि कण्ठसमो
 विस्तार । मुखे वेदीगर्त्तप्रभृतिकनिष्ठाङ्गुलिमितो वृत्तनिर्गम-
 मार्गः । मुखस्य परितोऽर्द्धाशेन मेखला । मुखपृष्ठभागे हसस्य
 हस्तिनो वराहस्य वा मुख लेख्यम् । मुखत्रयुर्भिरश्वे सुव । देवी
 पुराणे,—हस्तमित । अस्य हाविशत्वशेन दण्डः । तस्या वाह्यो
 वेष्टनमशचतुष्टयेन । अग्रद्वयेन शिरः । तन्मध्ये वृत्तकर्पूरयोर्ग्य
 खात पङ्क्ति रज्जुपदाकारम् । मध्ये भित्ति । दण्डमूलाग्रयो-
 र्गण्डश्च स्यात् । अग्रद्वयेन ^१कङ्कणभूषिता च सा । खण्डीशब्दश्च
 कङ्कणावच्छिन्नदण्डैकदेशवाचकः ।

(१) D Here reads दण्डस्य मूले त्रिभागेण सप्तमः । दण्डस्य मूले त्रिभागेण
 कुम्भः । दण्डस्याधो चतुर्थभागेन कुम्भः । तथा दण्डस्य ०

(२) १ Om to the portion bracketed

(३) A. ० पूरण ०

(३) D कङ्कणभूषिता च सा ।

त्र्योत्स्रात्तयोः सुवलक्षणम् ।

सुवोऽरत्निमात्रोऽद्भुष्टपर्वमात्रः पुष्करः । वाहुमात्रः सुव-
पाणिमात्रा पुष्करा । त्वग्विला हसमात्रप्रसेका । वैकङ्कतो यज्ञ-
कर^१ इति वचनात् वैकङ्कती । प्रणीतापात्रं वारुणम् । चतुरङ्गुल
विलङ्घमसवत् संवृत्तं वारुणमेवारत्निमात्रम् । स्तोऽस्याहति
खादिरोऽरत्निमात्र^२ उल्लेखनार्थः । उन्मुखलं जानुमात्रं वारुणम् ।
सुपल वारुणमेव यथेच्छमानम् । प्रतिष्ठाद्यर्थन्तु ह्यशीर्षे,—

हस्तमात्रं सुव कुर्याच्चटुकेन समन्वितम् ।

तस्मात् तदङ्गुलं वृत्तं कार्यं निम्नं यथा भवेत् ॥

यज्ञे तु गोप्यदं यावत् कुर्याद्विम्नं तथाहतिम् ।

अद्भुष्टकपरीणाहं सुवदण्ड प्रकल्पयेत् ॥

चटुकेनेति सुवगिरसि मण्डलाकारं चटुकं कृत्वा तदुपरि
द्वाङ्गुलवर्तुलं कृत्वा तन्मध्ये यज्ञे गोप्यदाकार मध्यभित्तिमहित
खात कुर्यादित्यर्थः ।

सुकूलक्षणम् ।

तत्रैव,—

सुव कुर्यात्तु होमार्थं वाहुदण्डमितं सदा ।

मत्ताङ्गुलप्रविस्तार चतुरस्र समन्ततः ॥

(१) १ वैकङ्कतो यज्ञावकर • D वैकङ्कतो यज्ञवर •

(२) १ D उल्लेखनार्थं ।

पञ्चाङ्गुलानि विस्तारं^१ कुर्याद् वा चतुरस्रकम् ।
 त्रिभागेण ततो वृत्तं कुर्याद् गर्त्तन्तु^२ मध्यतः ॥
 खनेत् त्रियङ्गुलं निम्नं तिर्यग्गूढं समन्ततः ।
 यवद्वयं परित्यज्य कुर्याद् वै मेखलात्रयम् ॥
 अर्द्धाङ्गुलप्रविस्तारं^३ तद्वाह्यं शोभयेत् ततः ।
 तथा शोभानुरूपेण चतुः^४ कोष्ठेषु सर्वतः ॥
 त्रिभागविस्तारं कण्ठं सुचोऽङ्गुष्ठं^५ समायतम् ।
 तत्समं विस्तृतञ्चाग्रे सुखं तस्य पङ्कजम् ॥
 आयामे च तथा कुर्यात्^६ कण्ठान्तेन त्रिविस्तरम् ।
 आज्यनिर्गमणं मध्ये तद्वि कुर्यात् पङ्कजम् ॥
 तन्मानेनैव तन्निम्नं क्रमाद् यावद्दहिरङ्गुलम् ।
 कुर्यात् कण्ठे तु शपिरं विशेद् यावत् कनीयसी ॥
 सुच एवं कृतायाश्च मूलं कुर्यात् सुशोभनम् ।
 दण्डन्तु कारयेच्छेषमवक्रं निर्गमं शुभम् ॥
 कलसं कारयेन्मूले वेष्टनञ्च पङ्कजम् ।
 सुड्मूले मकरास्यन्तु कारयेत् सुमनीहरम् ॥
 शेषमन्यञ्च कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ।

सुगर्थे सप्ताङ्गुलपञ्चाङ्गुलान्यतमविस्तारं चतुरस्रं वेदी

(१) A B D पञ्चाङ्गुलप्रविस्तारं •

(२) D. • कोषेषु •

(३) B D • वृत्तञ्च •

(४) A • ऽङ्गुल •

(५) D. तद्द्वारं शोभ •

(६) A • कण्ठान्ते द्विविस्तरम् ।

(७) D. यथा •

ततस्त्रिभागेण तृतीयांशेन मध्ये वृत्तरूपं खातम् । गर्त्तस्य गभीरत्वं
 त्र्यङ्गुलम् । गर्त्तविस्तारोऽपि पक्षे त्र्यङ्गुलः । गर्त्तस्य समन्ततः
 यवद्वय परित्यज्य मेखलात्रयम् । अर्द्धाङ्गुलविस्तृता मेखला ।
 कोणेष्ववशिष्टस्थाने पुष्पादिलिखनेन शोभा । वेदीतृतीयांश-
 विस्तृतं वेदिलग्नं कण्ठम् । दीर्घमङ्गुलमितम् । तदनन्तरं षड्-
 ङ्गुलदीर्घं मुखम् । मुखस्य विस्तारोऽग्रे कण्ठसप्तः । मूले
 पञ्चाङ्गुलवेदीपक्षे द्व्यङ्गुलं सप्ताङ्गुलवेदीपक्षे त्र्यङ्गुलम् । तदि मुख-
 रूपं षड्ङ्गुलम् । मध्ये आज्यनिर्गमणम् । आज्यं निर्गम्यते
 अनेनेति व्युत्पत्त्या तदुपयोगिखातमित्यर्थः । मुखस्य द्व्यङ्गुल-
 पर्यन्तं खातं तन्मानेन तन्निम्नम् । तन्मानविस्तारं तन्माननिम्नञ्च ।
 उपरि खातस्य निम्नविस्तारयोरनियमः । कण्ठे शुपिर कनिष्ठा-
 ङ्गुलिमितम् । सुचो दण्डस्य वेष्टनं षड्ङ्गुलम् ।

तत्रैव,—

सुवार्धे खट्विरं शस्तं चन्दनं भधुकं तथा ।
 चम्पकं चूतकं सौष पालाशं समिदेव च ॥
 अन्येऽपि यात्रिका वृक्षाः शस्यन्ते सारवदृष्टदाः ।
 द्वादशाङ्गुलविस्तारं कारयेच्च समं बुधः ॥
 मूले षड्ङ्गुलं दण्डं कुर्व्यात् समतलं शुभम् ।
 अष्टाङ्गुलप्रविस्तारं द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
 उल्लेखनार्थं कुर्व्यात् खट्वं हस्तमितं शुभम् ।

अथ जपधर्माः ।

योगियात्रवल्लभाः,—

गृहेष्वेकगुणं जाप्यं नद्यान्तु त्रिगुणं^१ स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम्^२ ॥
 सिद्धचेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाञ्च सन्निधौ ।
 सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णु^३सन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यचेत्रं नदीतीरं शुद्धा यर्बतमस्तकम् ।
 तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥
 उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरिः ।
 तुलसीकाननं गोष्ठं वृक्षशून्यः शिवालयः ॥
 अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला तीर्थमध्यतः ।
 देवतायतनं तीरं^४ समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
 गुरुणां सन्निधानञ्च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

(१) B. द्विगुणं • D. नद्यादौ द्विगुणं •

(२) B. D. • शताधिकम् ।

(३) B. D. • पितृ •

(४) A. • जल •

(५) A. • कूर्चं ।

आसनानि ।

पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धैर व्याघ्रचर्मं मोक्षसिद्धैर सृगाजिनम् ।
 वस्त्रासनं रोगहर वेत्रजं वैश्वकर्म्मणि^१ ॥
 विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं कम्बल दुःखमोचनम्
 अभिचारे लण्णवर्णं रक्तं वश्यादिकर्म्मणि ॥
 शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्वकर्म्मसु ।
 स्तम्भने गजचर्मं स्यान्मारणे माहिपं तथा ॥
 मेपचर्मं तथोच्चाटे खड्गिजं वैश्वकर्म्मणि ।
 विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेद् गोचर्मं शान्तिके ॥
 वंशासने च^२दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः^३ पापाणे व्याधिसम्भवः ॥
 वृषासने यमोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ।
 द्रष्टकायामयाधिः स्यादेतत् साधारण्ये जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणापि चतुरस्र समन्ततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

(१) A B D • श्रीविषुडनम् ।

(२) B, D कौशेय पुष्टिद मोक्तं कम्बल उ खमोचनम् । A कौशेय पुष्टिद मोक्तं •

(३) A B D सम्भूति • ।

(४) A. लण्णाजि • ।

'पद्मकं स्रस्तिकं वीरं सिद्धञ्चेति चतुष्टयम् ।

जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥

स्मृतिः,—

सहस्रगुणितो ज्ञेय ऊर्ध्वपुण्ड्रवती जयः ।

ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं स्यात् क्षत्रियस्यार्धचन्द्रिका ॥

वैश्यः पुण्ड्रं तथा कुर्याच्छूद्रस्यापि त्रिपुण्ड्रकम् ।

अत्र ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं जपाद्गतया विधीयते । तेन पुरुषार्थ-
भस्मत्रिपुण्ड्रकस्य न बाधः ।

अक्षमाला ।

योगियात्रवल्लभाः,—

स्फटिकेन्द्राचरुद्राक्षैः पूतञ्जीवसमुद्भवैः ।

अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताद्युत्तरोत्तरा ॥

कीट्यादिका भवेद् वृद्धिरक्षमालाविशेषतः ।

जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ॥

स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षैः कीटिगुणं फलम् । रुद्राक्षैः इन्द्रा-
क्षादर्वुदगुणमित्यादिरूपेण । तथा

धभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थगाथ पाणिना ।

इति । शिवपुराणे,—

श्रद्धया जपसंख्यानमेवमेकगुणं स्मृतम् ।
 रेखयाष्टगुणं विद्यात् पूतञ्जीवैर्दशाधिकम् ॥
 शतं स्यात् श्रद्धमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
 स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
 पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
 कुशग्रन्याय रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥

अन्यत्र च,—चतुर्वर्गामये पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा
 '[अणिमादिगुणामये वा] मोक्षाय च । सर्वकामामये रुद्राक्षणि
 मोक्षाय च । स्फाटिकैर्मौक्तिकैरक्षमाला राज्यदा सोभाग्यदा च ।
 रुद्राक्षमाला राज्यदा । पूतञ्जीवमाला पुत्रदा । कुशग्रन्या
 पापक्षयो मोक्षश्च । अरिष्टरूप्यमाला शान्तिके । स्वर्णरजतमाला
 सर्वकामदा । प्रवालमाला धनलाभाय । मुक्ताभिः पुत्राय ।
 शङ्खैर्दशः । ताम्रमाला मेधावीर्यतेजःप्रदा । रत्नैर्विभूतिः ।
 ३तथा नारदकल्पे—अष्टाक्षरे विशेषः,—

कुशग्रन्धैर्जपेद् विप्रः सुवर्णरजतैर्नृपः ।

पूतञ्जीवैर्जपेद् वैश्यः पद्माक्षैः शूद्र^१ एव च ॥

(१) D Omits the portion bracketed

(२) A B D स्त्रीपुत्राय ।

(३) A तथा अष्टाक्षरे विशेषः,—कुशग्रन्धैर्विप्रः सुवर्णरजतैर्नृपः पूतञ्जीवैर्वैश्यः
 पद्माक्षैः शूद्रैः । नारदकल्पे •

(४) B D सर्व एव च ।

नारसिंहे,—कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

इन्द्राक्षैस्त्रिपुरायाः । सारस्वते पद्मरागैः प्रबालैर्वा ।

गर्दभाश्ववराहाणां दन्तैस्त्रैराभिचारिके ।

नीलसारस्वते महाशङ्खैः । सर्व्वरुद्राक्षादिभिर्मोक्षाय ।

माहकया मन्त्रसिद्धिः । अत्र कोट्यादिका वृद्धिरिति याज्ञ-
वल्कीयगुणफलमविरुद्धसर्व्वपापक्षयाणां वृद्धिमभिप्रेत्य । अन्यत्र
कामनाभेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः सजातीयापेक्षत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वसामक्षमालानां जपे यत् फलमुच्यते ।

तत् फल शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वमङ्गलामन्त्रपरम् । तत्रकरणादित्याहुः ।

अभावे त्वक्षमालायाः कुशत्रयप्राथ पाणिना ।

इत्यनुकल्पत्वविधानात् । अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणो रेखाभि-
र्जप इति पाणिजपो द्वैधा । रेखापदमत्र पर्व्वपरमेव ।

अनामिकाया मध्यादि मध्यादधः क्रमेण तु ।

तर्ज्जन्या आदिपर्व्वान्त अक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । रेखासु चैव सर्व्वसु न च मध्यमाद्य-
पर्व्वशोरिति रेखानियेधाच्च । तेनाङ्गुलिभिरवियेषात् पञ्चभि-
र्गणनम् । पर्व्वभिर्वा यदुक्तम् । मध्यमाद्यपर्व्वद्वयं मेरुः ।

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चित् सद्बोचयेत् तलम ।

इति वचनादङ्गुलीनां निःसन्धितां सम्पाद्य पर्वगणना कार्या ।
'रुद्राक्षे विशेषः,—

एकवक्तैस्त्रिवक्तैश्च चतुर्वक्तैश्च पञ्चभिः ।

षड्वक्तैर्वाथ कर्त्तव्यं तस्मान्निग्रैसु वर्जयेत् ॥

अनुलोमविलोमस्थैर्विन्दुयुड्मातृकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः क्लृप्तया वर्णमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुड्मन्त्राः क्लृप्ताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।

अक्षमालाग्रथनम् ।

कृतनित्यक्रियो यद्योक्तान्यक्षाणि कौटादिदोपरहितानि
नातिस्थूलकृशानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि दृढानि 'कर्कट-
संयुतानि अष्टोत्तरगतान्युत्तममालार्धं शताईमितानि मध्यमे
तदर्द्धमितानि कनिष्ठे । धर्मार्धं त्रिंशत् । मोक्षार्धं पञ्चविंशतिः ।
अभिचारे योऽयम् । पुष्टार्धं सप्तविंशतिः । चतुःपञ्चाशत् काम्य-
कर्मणि । अष्टोत्तरगतैः सर्वसिद्धिः । क्वचिच्च

गतं वाय तदर्द्धं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि सम्पाद्य सूत्रञ्च

सर्वांसामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकां स्मृतम् ।

शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं शान्तिवश्याभिचारिके ॥

(१) C रुद्राक्षे विशेषः ।

(२) D क्षिप्रसंयुतानि ।

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षौमं कार्पासिकं तथा ।

द्विजस्तन्निर्मितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रञ्च सम्पाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रमक्षांश्च प्रक्षाल्य नवभि-
रश्वत्थपत्रैर्निर्मिते पद्माकारे पत्रे स्थापयेत् । प्रणवं शक्तिवीजं
मातृकां सूत्रे मण्डिपु च विन्यसेत् । मूलमन्त्रेण सूत्रे मण्डिपु
निजेष्टदेवस्य पूजनम् । तेनैव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ
द्विगुणजपः ।

ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।

[एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥]^१

इत्येवंरूपेण गोपुच्छसदृशी सर्पाकारा वा कार्या । तत्-
सजातीयमेकं मेरुत्वेन कल्पयेत् । कालोत्तरे तु,—

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेच्छतगुणं पुण्यं न दीपो मेरुलङ्घने ॥

आग्नेयेऽपि,—

समेरु मेरुहीनं वा जप्यसूत्रन्तु कारयेत् ।

(१) A. • त वा ।

(२) B D Omit the portion bracketed

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्र पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् । शुभपात्रे
अवस्थाप्य कवचेनावगुण्ठय धेनुमुद्रयामृतीकृत्यास्त्रेण रक्षणम् ।
मूलमन्त्रस्याक्षमालाया न्यासः । तेनैव तत्रेष्टदेवतापूजनम् ।
तिक्ष्णसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ जपः । तत्त्वसारसहितायाम्,—

प्रतिष्ठामक्षसूत्रेषु रक्षा विद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्रन्तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्येऽत्र वा लिख्य पूज्यस्योपरि विन्यसेत् ॥

सोवर्णं राजतञ्चान्यद् विपुल पात्रसुत्तमम् ।

अन्यत् ताम्रादि ।

पात्रन्तु तत्र यत्तत्त्वं तेन सर्वा. क्रिया भवेत् ।

यत्तत्त्वं वा या देवता तत्तन्मन्त्रेण सर्वा वक्ष्यमाणक्रियाः ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं शालितण्डुलकैः शुभैः ॥

तस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ॥

लिखितपद्माष्टपत्रेष्वष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत् पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

['पद्मरत्नानि जैमं वा अक्षसूत्रं ततो न्यसेत् ॥']

अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ।

सम्पूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासञ्च कारयेत् ॥

प्रतिग्रन्थि प्रतिमणीन् त्रिःकृत्वो वैकशोऽपि वा ।

सृग्मन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमीरितः ॥

पुनः पञ्चोपचारेण पूज्य सुद्रां प्रदर्शय च ।

अक्षमालां समादद्याद्वर्त्मकामार्थमोक्षदाम् ॥

सुद्रा च तत्तद्देवतासुद्रा । अत्राप्यधिवासनप्रवृत्तिः । तद्विधिः ।

त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्येऽधिवास्य शुभदिने स्वस्ति वाच्यं
संकल्प्य उपलिप्ते चतुरस्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पद्माय नमः
इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णं राजतं तदभावे ताम्बादिपात्रं वा
विन्यस्य तत्पात्रं शुभैः शालितण्डुलैर्वस्त्रेणापूर्य्य शालितण्डुलोपरि
सकर्णिकमष्टदलपद्मं लिखित्वा तत्पद्मपत्रेष्वष्टावश्वत्यपत्राणि
विन्यस्य तत् पत्रं पद्माय नम इति गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः सम्पूज्य
तत्र पञ्चरत्नं स्वर्णं वा विन्यस्य तदुपरि अक्षसूत्रं विन्यस्य पञ्चगव्येन
शुद्धोदकेन च क्रमात् प्रोक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं सम्पूज्य प्रति-
ग्रन्थि प्रत्यक्षञ्च सृग्मन् सकृत् त्रिर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा तत्र पुनरिष्ट-
देवं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य तन्सुद्राः प्रदर्शयेत् । ततोऽक्षमालां
गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां प्रतिगृह्णीयात् । शान्तिकरणमच्छिद्राव-
धारणञ्च । शैवे तु विशेषः,—

चालयेद् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥

'पूजयेत् तामघोरेण लेपयेत् पुरुषेण तु ।
मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ॥
मेरुञ्च पञ्चमेनैव मन्त्रेशैव च मन्त्रयेत् ।

इति ।

जीर्णं सूत्रे पुनः पत्रे ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
नवे सूत्रे तथा च्छिन्ने सहस्र जप उच्यते ॥
जपान्यकाले ता माला पूजयित्वा तु गोपयेत् ।
अक्षमालाञ्च सुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥
प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तर जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा चालनम् । गायत्रीं शतं जप्त्वा
नमस्कृत्य स्थापनम् । अशुचिस्पर्शं तीर्थोदकेन चालनम् । नोच्छि-
ष्टेन स्पर्शं स्त्रीणां हस्ते न कारयेत् । शूद्रस्पर्शं तु पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्याद् यदीच्छेत् परमा गतिम् ।

अद्भुतेन जपेज्जाप्यमन्त्रैरद्भुलिभिः सह ॥

अन्याद्भुलस्यस्तर्जनीवर्जिता । तर्जनीवर्जिताभिरिति प्रपञ्च-
सारात् । अतएव,—

तर्जन्यद्भुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्य द्वेषोच्चाटनादिगतस्य तर्जनीयोगोऽङ्गम् । क्वचिच्च

तर्जन्यद्भुष्ठयोगेन विद्वेषोच्चाटने जपेत् ।

इति स्फुटं वाक्यम् । तथा

अङ्गुष्ठस्थामक्षमालां चालयेन्मध्यमाग्रतः ।

तर्जन्या न स्पृशेत् सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

भुक्तौ मुक्तौ तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्धारणे ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

जपभेदाः ।

नरसिंहपुराणे,—

यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदचरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद् व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीपदोष्ठी प्रचालयेत् ।

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदचरयेत्सा वर्षाद् वर्षं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरम् ।

शब्दचिन्तनं जपः । अर्थचिन्तनं तदङ्गम् । मानसं हैधमुक्तं

(१) C. • व उच्यते ।

(२) A. B. C. कश्चिच्छब्दः •

पुरस्करणचन्द्रिकायाम्, —

जिह्वया चिन्तयेन्नन्दं मनसा केवलेन वा ।

योगियात्रवल्करः,—

उपायुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।

साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्मानसमो हि सः ॥

अथ

उच्चैर्जपाद् विगिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।

जिह्वाजप. शतगुण' साहस्रो मानस स्मृत' ॥

[एवञ्च सति]'

मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।

वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥

इति प्रागख्यपर न व्यवस्थापरम् । योगियात्रवल्करः,—

न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवनोकयन् ।

न चाश्रितो न जल्पश्च न प्रावृतगिरास्तथा ॥

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करो ।

न चासमाहितमना न च संथावचन् जपेत् ॥

उत्तिष्ठन् वीचमाणोऽर्कं जप कुर्यात् समाहितः ।

अन्यथा प्राक्षुखः कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥

प्राक्कूलेषु कुयेष्वेवमासीनः स्नासने शुभे ।

तथा,—

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठी न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभञ्च रजस्त्रलाम् ।
जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
तूष्णीमासीत च जपंचाण्डालपतितादिकान् ।
दृष्ट्वा तान् वार्युपसृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपदेशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् ययोत्साहं पावमानीय शक्तिः ॥
यदि वाग्यमलोपः स्याद् व्रतादियु कथञ्चन ।
व्याहरेद् वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद् वा विष्णुमव्ययम् ॥

कौर्मै,—

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः,—

असख्यातन्तु यज्जप्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति जपसाधारणधर्माः । [तान्त्रिकाः साधारणधर्मा वक्ष्यन्ते ।]'

अथ होमपरिभाषा ।

होमो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः प्रक्षेपार्थकः । तदुक्तं
 'यदा तु चोदनाद्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वात् तदुक्ते'
 श्रवणाज्जुहीतेराशेचनार्थकत्वात् द्रव्यदेवताक्रियाणां समाहारः ।
 द्रव्यदेवताक्रिया क्रिया च त्यागः । आशेचन प्रक्षेपः । तेन
 जुहोतीत्युक्ते एतदुक्तं भवति । देवतां चतुर्थन्यपदेनाभिधाय द्रव्यं
 न ममेति बुद्धिं कृत्वाग्नेौ प्रक्षेपेदिति । तदन्यत् सर्व्वं तदङ्गम् ।
 छन्दोगपरिमिष्टे,—

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रस्य देवतायाद्यानादेशे प्रजापतिर्देवता प्राजापत्यो मन्त्रश्च
 समस्ता व्याहृतयः । मन्त्रविधाने देवतानां स्थाने मन्त्रवर्णकी^१
 देवता । मन्त्रस्यासष्टलिङ्गत्वे तु देवतानामनादेशे अग्निरिन्द्रः
 प्रजापतिरिति याज्ञवल्क्योक्तं प्राह्यम् । देवताज्ञाने मन्त्रानादेशे
 तु गारुडे,—

प्रथवादिनमोऽन्तश्च चतुर्थन्तश्च सत्तमः ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

(1) A यजति चोदना देवता • C यजन्ति ये जना इव्य • D यजन्ति
 चोदना • राशेचनार्थकं स्यात् । इव्य • समाहारः ।

(2) B D Here read इति । मन्त्रस्य •

(3) A • वर्णिका •

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

मन्त्रावसाने जुहुयाद् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे, —

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्वंपूरिका

द्रवादिना चेत् शुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्च्चिपि तच्च पावके ॥

गोभिलः,—

गोवत्सवत्करं कुर्यात् तर्जनीकन्यसादृते ।

अधोमुखेन तेनैव व्रीह्यादीन् होमयेत्ततः ॥

पञ्चरात्रे,—

होमे मुद्रात्रयं प्रोक्तं सृगी हंसीच शूकरी ।

करसङ्घोचः शूकरी हंसी मुक्तकनिष्ठिका ॥

मुद्गा कनिष्ठातर्जन्यौ सृगीमुद्रा प्रदर्शिता ।

शान्तिपौष्टिककर्मार्थं सृगी हंसी प्रकीर्त्तिता ॥

आभिचारिककर्मार्थं शूकरी कथिता बुधैः ॥

कर्पमात्रं घृतं होमे शक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ।

उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्समानि मनीषिभिः ॥

तत्समं मधुदुग्धावमर्ष्यपात्रमुदाहृतम् ।

दधि प्रसृतिमात्रं स्यान्नाजाः स्युर्मुष्टिसम्मिताः ॥

पृथुकास्तत्रमाणाः स्युः शक्तवोऽपि तयोदिताः ।

गुडं पलाशमानं स्यात् शर्करा हि तया स्मृताः ॥

यासावे चरुमानं स्यादित्तुः पञ्चावधिः स्मृतः ।
 एकैकं पत्रपुष्पाणि तथापूपानि कल्पयेत् ॥
 कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
 मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधाकृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्वुधाः ।
 त्रिधाकृतं फलं वैल्वं कपित्थं खण्डितं द्विधा ॥
 [उर्वारकफलं होमे गदितं खण्डितं त्रिधा ।]
 फलान्यन्यानि खण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः ॥
 दुर्ध्वावयं समुद्दिष्टं गुलुची चतुरङ्गुला ।
 ब्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मूत्रा माषा यवा अपि ॥
 तण्डुनाः स्युस्तद्वीणाः कोद्रवा मुष्टिसम्भिताः ।
 गोधूमरत्नकलमा, विहिता मुष्टिमानतः ॥
 तिलाद्युलुकमाचाः स्युः सर्पपास्तप्रमाणकाः ।
 शक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः ॥
 पुरं बदरमानं स्याद्रामठं तत्समं स्मृतम् ।

पुरं गुग्गुलुम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरकसूरीकुङ्कुमानि च ।

तिन्तिङ्गीनीजमानानि समुद्दिष्टानि देयिकैः ॥

• (१) D Omits the portion bracketed.

(२) B. • घाना • ।

(३) A. B. • फल • ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्समिद्धोमेषु साधकः ।
 शयान्तमाज्यहोमेषु निपस्यं शेषवस्तुषु ॥
 आस्ये तु होमयेद्दङ्गेर्विपश्चित्सर्व्वकर्मसु ।
 कर्णहोमे भवेद्द्वाराधिर्भेत्त्रेऽन्वत्वसुदाहृतम् ॥
 नासिकायां मनःपीडा मस्तके धनसञ्चयः ।

तथा,—

स्रर्णसिन्दूरवालार्ककुङ्कुमचोद्रसन्निभः ।
 (हिरण्यरितसो वर्णः शोभनः परिकीर्तितः ॥
 भेरीवारिदहस्तीन्द्रध्वनिर्वक्त्रेः शुभावहः ।
 नागचम्बकपुत्रागपाटलीयूथिकानिभः ॥
 पद्मेन्द्रीवरकल्हारसर्पिर्गुग्गुलसन्निभः ।
 पावकस्य शुभो गन्ध इत्युक्तं तन्धवेदिभिः ॥
 प्रदक्षिणाच्चिर्निष्कम्पश्चामः श्वसनः शिखी ।
 शुभदो यजमानस्य राज्यस्यापि विशेषतः ॥
 कुन्देन्दुधवलो धूमो वक्त्रेः प्राप्तः शुभावहः ।
 लण्यः लण्यगतेर्वर्णो यजमानं विनाशयेत् ॥
 खेतो राष्ट्रानिहन्वात्तु वायसस्वरसन्निभः ।
 खरस्वरसमो वक्त्रेर्ध्वनिः सर्व्वविनाशनः ॥
 पूतिगन्धो हुतवहो होतुर्दुःखप्रदो भवेत् ।
 द्वित्रा वृत्ता शिखा कुर्यान्मृत्युं धनपरिचयम् ॥

(1) D • सुदीरितम् ।

(2) D निहन्वात् ।

शुकपत्तनिभो धूमः पारावतसमप्रभः ।
 हानिं तुरगजातीनां गवाञ्च कुरुते चिरात् ॥
 एवविधेश्वरिष्टेषु प्रायश्चित्ताय देशिकः ।
 मूलेनाज्येन जुहुयात् पञ्चविंशतिसख्यया ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अद्भुतादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
 'न विशीर्णा त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥'
 प्रादेशान्नाधिका नीना न तथा स्याद्द्विशाखिका ।
 न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु तद्विजानता ॥

ब्राह्मे,—

पलागाग्ब्रह्मन्यग्रोधप्लवैकद्वतोद्भवाः ।
 काश्मर्यादुम्बरो विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥
 सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यान्निकाः ।

मरीचिः,—

प्रागग्राः समिधो ज्ञेयास्ताय कामेषु पाटिताः ।
 शान्त्यर्घ्येषु सगल्काद्रां विपरीता जिघासतः ॥
 विशीर्णा विदना ह्रस्वा वक्राः 'सशुषिराः कुशाः ।
 दीर्घा स्थूला 'युगैर्जुष्टाः सर्वसिद्धिविनायकाः ॥
 'नाशुष्कस्त्रिपूतिभिर्दारुभिरग्निमिदितः ।

(1) B. न शिष्योत्तया चैव • । (2) D Hero reads इरोत, -- नाशुष्क •
 (3) C शशिपिराः • D शिशुपिरा •
 (4) A. C • गृह्ये • ।

आपस्तम्बः—नाप्रोक्षितमग्नावादध्यात् । भविष्यपुराणे,—

भूमौ स्थितेन पात्रेण विष्टब्धेन च पाणिना ।

वामेन यदुशाहूलान्तरौचेण ह्ययते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

योऽनर्चिपि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयाङ्गी च दरिद्र्याभिजायते ॥

जुह्वपञ्च हुतश्चैव पाणिसूर्पस्य दारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ।

मुखेनैव धमेदग्निं सुखाद् ह्येषो व्यजायत ॥

नाग्निं मुखेनेति तु यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ।

कोष्मं,—वस्त्रेण नैवोपधमेत् । आदित्यपुराणे,—

चुत्कृत्क्रोधत्वरायुक्तो मन्त्रहीनं जुहोति यः ।

अप्रह्वे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥

अथानुकल्पप्रतिनिधिविचारः ।

अनुकल्पो नाम यत्र साधनमविशेषेण विधीयते तदसम्भवे साधनान्तरं विधीयते । यथा खादिरो यूषो भवति इति विधाय खादिराभावे पानाय इति सोमे । यत्र व्रीहिभिर्यजेतेति

(१) B. C. D. • नान्तरीचे च • ।

(२) A. B. D. • हुते चैव • ।

व्रीह्यादिसाधनविधौ तदसम्भवे कर्मलोपप्रसङ्गे तत्सदृशं द्रव्या-
न्तरं साधनमुपादीयते स्त्रोत्रेक्षया तत्र प्रतिनिधिः । यथा नित्य-
कर्मणि व्रीह्यपचारे नीवारादिः । तत्र प्रतिनिधौ विधिव्यापारो
नास्ति अनुकल्पे त्वस्ति । यत्र तु सोमाभावे पूतिकानभिपुण्यया-
दिति श्रूयते तत्र सोमाभावे सादृश्येन पूतिकाः प्राप्ता एवं किन्तु
पूतिकावदन्येऽपि सोमसदृशास्तत्र पूतिका नियम्यन्ते । एवं
कान्येषु यद्यपि सर्व्वाङ्गसम्पत्तावधिकार इति न प्रतिनिधि
सम्भवस्तत्राप्यारम्भानन्तरमवश्यसमापनीयत्वात् प्रतिनिधिप्रवेगः ।
अनुकल्पस्य तु शास्त्रीयसाधनत्वादनुकल्पमादायाप्यारम्भः ।

केवलं,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य 'दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति मुख्यकल्पसम्भवे नानुकल्पाधिकारः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

यद्योक्तवस्त्वसम्पत्तौ कार्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीह्येषामिव शालयः ॥

व्रीहयः पटिकाः । पैठीनसिः,—काण्डनूलपर्य्युष्यफल-
प्ररोहरसंगन्याना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्व्वालाभे दवः
प्रतिनिधिर्भवति । काण्ड नालं प्ररोहा अङ्कुराः । मैत्रायणीय-
परिशिष्टे,—घृतमाज्यार्घं प्रतिनिधिः । तदभावे दधि पयो वा

(१) A B C • इतं • ।

(२) D • यन्माहीना ।

तण्डुलपिष्टयवपिष्टनाभिः सममाज्यार्थान् कुर्वन्ति । दर्भास्तरणार्थं
काशः प्रतिनिधिस्तदभावे 'यववतीभिः काण्डवतीभिरोपधीभि-
स्तरणार्थान् कुर्वन्ति । कटोशीरवृन्दनीपनलवल्बजावोलय (?)
वर्जम् । इधार्थं पलाशाश्वत्थखदिरलोहितकोदुम्बराणाम् । तद-
भावे सर्व्ववनस्यतीनाम् । तिन्दुकनीपविल्वराजवृक्षशाल्मलीरजतक-
कपित्थकोविदार^(१)हरीतकश्लेष्मातकसर्व्वकण्टकिवर्जम् । कटा-
दयस्तृणविशेषाः । राजवृक्षः करवाल इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः ।
^(२)तथा व्रीहियथौ पुरोडाशार्थं 'तदभावे तुपवतीभिस्तण्डुल-
वतीभिरोपधीभिः पुरोडाशार्थान् कुर्वन्ति । दुशूलशाकमास-
मसूरकुरवक^(३)कोद्रवकोरद्रूपकवर्जम् । दक्षिणात्तामे फलानां
मूलानां दक्षिणां ददाति न त्वेवं यजेत ।

बोधायनः,—

आज्यहोमेषु सर्व्वत्र गव्यमेव घृतं स्मृतम् ।
तदभावे माहिष्यन्तु आजमाविकमेव वा ॥
तदभावेऽपि तैलं स्यात् तदभावेऽपि जर्त्तिलम् ।
तदभावेऽपि कौसुमं तदभावेऽपि सार्षपम् ॥

इति । वृद्धपराशरः,—

(१) A B B यव () प्रतिनिधिः । ताभिः काण्डवतीभिः ।

(२) D • विभीतकश्लेष्मा • ।

(३) A. B. C. यथा • ।

(४) D तदभावे • ।

दर्भेर्नाहितदर्भस्य कायवीरणवल्लजैः ।

शुक्रधान्यदणैर्वापि दर्भं कार्यं त्रिये बुधैः ॥

एवञ्च वल्लजादिनिषेधस्तरणकार्यं न सर्वत्र कुशकार्यं ।

अथ प्रतिनिध्यपवादः ।

जेमिनिः,—'न देवाग्निशब्दक्रियमन्थार्यसयोगात् देवता-
वधिगम्यासादृश्येन न प्रतिनिधिः । स्मरणस्यैवास्मरणं सादृश्याज्ञाने
कः प्रतिनिधिः । अग्नेराहवनीयादेरलौकिकस्य सादृश्याज्ञानाच्च
प्रतिनिधिः । अग्न्यभावे विप्रपाण्डिजलाकीर्णविधानमनुकल्पमेव ।
यद्दो म त्तो नास्य प्रतिनिधिः स्मरणास्मरणयोर्व्यर्थ्यात् । क्रियाणां
यागहोमादीनां न प्रतिनिधिः । अदृष्टार्थत्वात् ।

कुप्ताना पशुसोमाना निष्कृत्यर्थमसम्भवे ।

इष्टि वैखानरीं कुर्यात्

इत्यनुकल्परूपमेव । तथा प्रतिपिडञ्च न प्रतिनिधीयते ।
दग्ं त्रीहियवविधेरिव मापादिनिवृत्तेरयज्ञिया मापा इति
निषेधः प्रतिनिधिप्राप्तस्यैव । तथा स्वामिनः फलसमवायात्
फलस्य कर्मयोगित्वात् स्वामिनः प्रतिनिधिर्नास्ति । सर्वे तु
यजमानमरणे ममदगमग्यपुरुषकर्तृत्वस्याद्भवेन कर्तृत्वान्न
प्रतिनिधिः । तथा प्रतिनिधिना कर्मोपक्रमे प्रतिनिध्यपचारे

(1) B न देवताग्निः ।

(2) B देवतावधिगम्यात् सादृश्येन । A देवतावधिगम्यात् तद्व्यादृश्येन ।

तसदृशं नोपादेयम् । किन्तु मुख्यसदृशं प्रतिनिध्यन्तरम् । तदुक्तं
न प्रतिनिधौ समत्वात् । वैकल्पिके तु व्रीहिणा कर्मोपक्रमे
व्रीह्यपचारे यवलाभेऽपि न यवादरः किन्तु व्रीहिः प्रतिनिधिर्यवस्य
तत्रयोगेऽङ्गत्वात् । प्रतिनिधिना कर्मरश्मे प्रतिनिधौ कतिपय-
संस्कारेऽपि मुख्यलाभे मुख्येनैव प्रधानकर्म । प्रधानसमाप्ती
मुख्यलाभेऽपि न संस्कारलाभाय मुख्यादरः । द्रव्यसंस्कारविरोधे
द्रव्यं तदर्थत्वात् । संस्कारसमर्थस्यापि मुख्यस्य ग्रहणम् ।
मुख्यप्रयोजनासमर्थत्वे प्रतिनिध्यादरः । 'तथा हि व्यवधान-
मात्रयोग्यव्रीहिलाभेऽपि न प्रतिनिध्यादरः । तथा—

मुख्यकालानुरोधेन गौणमप्यसु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

दृष्टियाद्गम् ।

मातातपः,—

नानिहा तु पितृन् यादे वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।

तत्रापि मातरः पूज्यं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रयेगं नववेश्मनः ।

नामकर्मणि धानानां चूडाकर्मोदिके तथा ॥

(1) D. तथाऽङ्गदानमात्रयोग्यः ।

(2) D. नववेश्मनि ।

सीमन्तीन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुख पिष्टगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥

चूडाकर्मणादिक इत्यादिशब्दः संस्कारमात्रोपलक्षणः । तेन वह्निर्निक्रामणात्प्राम्नचूडादिकेवपि च श्राद्धम् । तथा,—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृत्तौ वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

अत्र महादानादौ यज्ञशब्दप्रयोगाद् वृद्धिश्राद्धमित्याहुः । यद्यपि शातातपेन वैदिककर्ममात्रे वृद्धिश्राद्धमुक्तं तथापि विष्णुपुराणीयवाङ्मोषात्तवैदिककर्मपर वैदिकपदम् । पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्याग्नेय चतुर्धा करोतीत्येतेनोपसंहारवत् ।

एवञ्च छन्दोगपरिशिष्टे,—

नाटकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोयन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु ॥

वृद्धत्ववृद्धपशुपुष्ट्यर्थं परिविश्यती ।

सूर्येन्दोः कर्मणीये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥

इति प्रतिषेधोऽत्यन्ताप्राप्तविषयत्वान्नित्यानुवादः । अतएव यथाप्राप्तानुवादत्वाच्चातकर्मणि तिलपूर्णपात्रश्राद्धविधानादन्नश्राद्धप्रतिषेधात् तस्यानुवादः । 'इला अतितिष्ठया सन्निष्ठत इत्युक्तेऽनुयाजान् यजन्तीत्यस्य नित्यानुवादत्ववत् । तथा—

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शशुभ यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-

च्छाडं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति गर्भाधाने निषेधोऽपि नित्यानुवाद एव । केवलं

असक्तं यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः आहमेव च ॥

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञाङ्गा वदन्त्येवं मनीषिणः ।

इति वाक्योपात्तकर्मणां पुनः प्रयोगे न आहम् । सोमयागे

तु,—पुनः पुनः प्रयोगेऽपि आहं भवत्येव । तथा,—

प्रदीपे आहमेकं स्याद् योनिष्कालप्रवेशयोः । (?)

न आहं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हलाभियोगादिषु तु षट्कं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

[न दशायन्धिके नैव विषवद्दृष्टकर्मणि ॥

कृमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ।

एष्वपि निषेधो नित्यानुवाद एव ।] तथा,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सक्तम् ।

इति । यानि कर्माणि विधिवशेनार्यवशेन वा एकस्मिन्नेव

दिने क्रियन्ते । यथा आधानं होमश्च यद्वोक्तृषु क्रियमाणं जात-
कर्मणादि तत्र न्यायेन सकृदेव करणं प्राप्तमनूयते । वह्निः
प्रयोगगतत्वेन सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वादिति । वसुतोऽथातो
गोभिलोक्तानामित्युपक्रमेऽभिधाय छन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मणादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ।

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र तु मातरः ॥

इति गोभिलोक्तगृह्यकर्ममात्रे वृद्धिश्राद्धं विधीयत इति ।
श्राद्धादिव्यपि तदुक्ते. प्रसङ्गान्निषेधः । गृह्यान्तरकर्मणां शाखान्तर-
न्यायेन तदभिन्नान्येवेति तत्रापि श्राद्धविधिनिषेधौ । एवं विष्णु-
पुराणीय स्मृत्यन्तरं कतिपयेषु प्रापकमिति न तदतिरिक्तगृह्य-
कर्मस्वप्राप्तिरिति । भविष्यपुराणे,—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा सगरो लोकमातरः ॥

धृति. पुष्टिस्तया तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आत्मदेवता कुलदेवता इति पाठसु बहुसम्मतः ।

पूज्याधिपेऽयवार्चायां वरदाभयपाणयः ।

इति । 'अक्षतपुत्रेषु वा छन्दोगपरिशिष्टात् । सगणाधिपाः ।

इति वचनाद् गणपतिना सह्राष्टादयः । बह्वृचपरिशिष्टे,—

प्रादो विनायकः पूज्यः अन्ते तु कुलदेवता ।

(1) B अक्षतपुत्रेषु वा • A अक्षतपुत्रेषु वा • ।

(२) A C D • ५ • ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

द्यायुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

अथ मधुपर्कः ।

तत्र पारस्करः,—पङ्क्या भवन्ति आचार्यो ऋत्विक् वैवाहो राजा प्रियः स्नातक इति । प्रतिसंवत्सरानर्हेयुर्यक्ष्यमाणसु ऋत्विजः । आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामी भवन्तमिति । आहरन्ति विष्टरं पाद्यं पादार्यमुदकमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्यं कांस्येनेति । अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीन् । विष्टरं प्रतिगृह्णाति वर्षोऽस्त्रि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि धो माकद्याभिदासति । एनमभ्युपविशति पादयोरन्यं विष्टरमासनाय । सव्यं पाद प्रक्षाल्य दक्षिणपादं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद् दक्षिणं प्रथमम् । विराजो दोहोसि विराजो दोहमसीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति । अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति आपः स्व युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानीति निनयन्नभिमन्त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत अरिष्टात्माकं वीरा मापरासेचि मत्पय इति । 'आचामति

आमागन् यशसा संसृजवर्चसा तं माङ्कुर प्रियं प्रजानामधिपतिं
 पशूनामरिष्ट तनूनामिति । मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीचते ।
 देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्थानामिकया
 त्रिः प्रचालयति नमस्यावास्यायान्यग्ने यत्त आविर्बं तत्ते निष्कृ-
 त्तामि अनामिकयाङ्गुष्ठेन त्रिर्निक्षिपति । तस्य त्रिः प्राश्नाति ।
 यन्मधुनो मधव्य परमं रूपमन्नाद्य तेनाह मधुनो मधव्येन परमेण
 रूपेणावाद्येन परमो मधव्योऽवादोऽशानीति । मधुमतीभिर्वा
 प्रत्वृचम् । पुत्रायान्तेवासिने चोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् ।
 सर्वं प्राश्नीयाद् वा । सचरे निनये वाचम्य प्राणान् संसृशति
 वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलं
 उर्वारोजो मेऽरिष्टानि मेऽद्भानि तनूस्तान्वा मे सहेत्याचगन्तो-
 दकाय गा समादाय गौरिति त्रिः प्राह । प्रत्याह माता रुद्राणां
 दुहिता वसूना स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रनुवीचं चिकितुषे
 जनाय मा गामनागामदिति बधिष्टेति । मम चासुष्य च पाप्मानि
 हतोसीति यद्यालभेत । यद्युत्सृजत मम चासुष्य च पाप्मांहत
 प्रोमुत्सृजत ढणान्यक्षु इति ब्रूयात् । नचैवामागुंसोर्ध्यः (१) स्यात्
 अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् । यद्यसकृत् सवत्सरस्य
 सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ।
 तत्र साधु भवानिति यजमानस्य वचनम् । अर्चयतेत्युत्तर
 आसने उपवेसन विष्टरः पादार्घ्यमुदकं पुनर्विष्टरः अर्घ्यं आच-
 मनीय मधुपर्क इति । स्थापयित्वा । अभ्येन यजमानपुरुषेण
 विष्टरो विष्टरो विष्टर इति त्रिरुक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमानः ।

प्रतिगृह्णामीति विष्टरग्रहणम् । मन्त्रेण तत्रोपवेशनम् । एव-
मन्यत्र । नसोमं प्राणोऽस्त्वित्यादिप्रयोगः । यज्ञविवाहादन्यत्र
गोरुत्सर्गालम्भयोर्विकल्पः । यज्ञे विवाहे चालम्भनियमः । केवलं
निषेधात् कलौ वर्जनम् । उत्सर्गपक्षे गोरिति त्रिरुक्त्वा गोरुप-
स्थानम् । माता रुद्राणामित्यादिमन्त्रस्य ओसुक्तृजत तृणान्य-
त्स्वित्यस्य जपः । यज्ञविवाहयोर्न गोरुपस्थानं न वा जपः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

कतिभिस्तु भवेद् ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ।
पञ्चाशद्भिर्भवेद् ब्रह्मा तदर्द्धं तु विष्टरः ॥
ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

यज्ञपात्रं,—

गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद् दश ।
श्रावस्ये त्रयोविंशमन्यार्धये शतात् परम् ॥
श्राययणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च ।
सहस्रं भोजयेत् सोमै ब्राह्मणानां शतं पशू ॥
चातुर्भास्ये च चत्वारि तथा पञ्च सुरायहे ।
अयुतं वाजपेये तु षड्भेदे चतुर्गुणम् ॥

चत्वारि शतानि सुरायहे सोत्रामस्थान् । मैत्रायणीयपरि-
शिष्याम्,—दक्षिणाभावे फलानां मूलानां भक्षणां वा दद्यात्-
त्वेवं यजेत । एवं षदक्षिणम् । उक्तदक्षिणासम्भवे षतुकल्पः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या च यत्रोपदिश्यते ।
 कर्मन्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 यावत्तावत्तु भीक्षुश्च तृप्तिरत्रेण जायते ।
 नापराहंमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

[गोभिल.,—

अष्टसुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥

तथा,—कांस्यं चमस वात्रस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य
 वा अपिवा फलानामेव एकं पूर्णपात्रमाचक्षते । इति शत्रयपेक्षया
 परिमाणविशेषाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदध्याद्वीत्रमन्यथेदक्षिणाहं हरो भवेत् ।]

स्वयञ्चेदुभय कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यत्र कर्मणि या दक्षिणा सा ब्रह्मणे देया । अन्यथेद्वीत्रं
 कुर्यात् होम कुर्यात् तदा आन्वातदक्षिणाहं ब्रह्मणे देयम् ।
 अहंश्च होमकर्त्रेण । स्वयमुभयं ब्रह्मत्वं होतृत्वञ्च यदि यजमानः
 कुर्यात् तदा अन्यस्मै ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । तेन स्मार्त्त-
 कर्मसु स्वयं कर्तृत्व सुख्यमित्युक्तं भवति ।

(१) A. B. Read the portion bracketed after सुरायहे शौलामण्यां

(२) D. • च •

(३) D. पद्मानामेव पूर्णपात्र •

अथाङ्गरार्पणविधिः ।

गारदातिलके,—

दीचायामभिपेके च नववेश्मप्रवेशने ।
 उत्तरेषु च सर्वेषु विदह्यादङ्गरार्पणम् ॥
 मण्डपम्योत्तरे भागे गान्तां पूर्वोत्तरायताम् ।
 'गूढां कुर्यात् ततस्तस्यां मण्डलं रचयेत् सुधीः ॥
 पञ्चहस्तप्रमाणानि पञ्चसूत्राणि पातयेत् ।
 पूर्व्यापरायतान्येषामन्तरं द्वादशाङ्गुलम् ।
 दक्षिणोत्तरसूत्राणि तद्द्वेकादयार्पयेत् ॥
 पदानि तत्र जायन्ते चत्वारिंशत् प्रमार्जयेत् ।
 पङ्क्त्या वीचीयतस्त्रु चतुष्कोभयपार्श्वयोः ॥
 पीप्यां द्वे द्वे चतुःकोष्ठत्रयमवावगमिष्यते ।
 पदानि रञ्जयेत् तानि श्वेतपीतारुणासितैः ॥
 रजोभिः श्यामलेनाय वीचीरारचयेत् सुधीः ।
 पादाणि विविधान्यग्निबद्धुरार्पणकर्मणि ॥
 पानिकाः पञ्च सुम्बाय शरायाय चतुःक्रमात् ।
 प्रोक्षाः स्युः सर्वतन्त्रैर्हस्त्रिघ्नमिषात्मकाः ॥
 एषामुत्तेषु उच्यते षोडशरादगाटभिः ।
 षट्पुत्रैः क्रमशस्तानि यथान्यासेन्य तन्तुना ॥

(1) D सुषं इति ।

(2) D शिवे च इति ।

प्रचाल्य देशिकस्तेषु पादेष्वाहितशालिषु ।
 सगन्धदर्भकूचेषु पश्चिमादि निवेद्ययेत् ॥
 करीपवालुकामृद्भिस्तानि पात्राणि पूरयेत् ।
 सुधावीजेन वीजानि दुग्धे प्रचाल्य मन्त्रवित् ॥
 मूलमन्त्राभिजप्तानि पञ्चघोषपुरःसरम् ।
 आशीर्वादैर्द्विजातीनां मङ्गलाचारपूर्वकम् ॥
 निर्वपेत् तेषु पात्रेषु देशिको यतमानसः ।
 शालिश्यामाङ्कीमुद्गतिलनिष्पावसर्पपाः ॥
 कुलत्यकङ्कुमापाय्य बीजान्यङ्कुरकर्मणि ।
 हरिद्राभिः समभ्युक्ष्य वस्त्रेराच्छाय देशिकः ॥
 वलिं त्रिविधपात्राणां दिक्षु पूर्वोदितः क्षिपेत् ।
 प्रणवाद्यैर्नमोऽन्त्यैश्च रात्रौ रात्रीशनामभिः ॥
 भूतानि पितरो यक्षा नागा ब्रह्मा शिवो हरिः ।
 सप्तानामपि रात्रीणां देवताः समुदीरिताः ॥
 भूतेभ्यः स्युर्लाजतिलहरिद्रादधिगन्तवः ।
 सान्द्राः पितृभ्यः सतिलास्तण्डुलाः परिकीर्तिताः ॥
 करभलाजा यक्षेभ्यो नारिकेलोदकान्वितम् ।
 शक्तुपिष्टञ्च नागेभ्यो ब्रह्मणे पद्मजाक्षतम् ॥
 सापूपमन्त्रं शर्वाय विष्णवे स्याद् गुडोदनम् ।
 ततो लोकेश्वरेभ्योऽपि विधिवद्विकिरेद्वलिम् ॥

[सप्तदिनात्पूर्वमारम्भे सप्त देवताः क्रमेण । नव दिनात्पूर्व-
मारम्भे हरवेऽधिकदिनइये वलिः ।^१]

अथ ग्रहयज्ञः ।

स च बहुप्रयाससाध्यकर्माङ्गम् । ग्रहयज्ञाधिकारे मत्स्य-
पुराणे—

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

निर्विघ्नार्थं सुनिश्चेष्ट तथोद्दिगाद्भुतेषु च ॥

याज्ञवल्काः,—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणा फलमाप्नोति त्रियञ्चाप्रोत्यनुत्तमाम् ॥

ग्रहयज्ञयतुविधः । ग्रहातिथ्योऽयुतहोमो लक्षहोमः कोटि
होमश्च तत्र ग्रहातिथ्यो याज्ञवल्करकाल्यायनबधृचगृह्याद्युक्तः ।
तत्र यद्यपि याज्ञवल्कीय आन्यहोमोऽधिदैवत प्रत्यधिदैवतहोमश्च
नोक्तस्तथाप्ययुतहोमादेवातिदिश्यते । न च निराकाङ्क्षत्वेनाति-
देयानपेक्षत्वम् । ग्रहवर्षे ग्रहस्थान ग्रहस्थापन-दिग्भिमुखत्वा-
दीना याज्ञवल्क्यानुकृतेन तदर्थमतिदेयापिचायामधिदेवतादीना-
मप्यतिदेयात् । नचैवं व्याघ्रतिकरणकतिल^१होमातिदेयप्रसङ्गः

(1) B. D. Omit the portion bracketed.

(१) D शिवं प्राप्नोति ।

(२) B. • होमादिप्रसङ्गः ।

'प्रधानत्वेनातिदेशायोग्यत्वात् । अधिदैवतहोमादीना त्वङ्गत्वे-
नातिदेशसम्भवात् । अतएव कल्पतरुकारेणोक्तं 'ग्रहातिथ्यो
ग्रहाणा स्थापनदेशाद्य मध्ये तु भास्कर विद्यादित्यादिनाऽयुत
होमे वक्ष्यत इति । अतएव यावत्सन्निपातसमाम्मानलक्षण-
मपूर्वताल्लिङ्गग्रहातिथ्ये नास्ति ग्रहवर्णवेशादीनामनाम्नानात् ।
यथाहि प्रयाजादौ यावत्सन्निपातिद्रव्यसंस्कारविधिसत्त्वादव्यक्त-
चोदनात्वेऽपि न सोमधर्मातिदेशः । नैवमिह । यथाहि दर्श-
पोर्णमासपशुसोमप्रवर्ग्यादौ यावत्सन्निपातिसमाम्मानानपेक्षत्वात्
कस्यचिदन्मैग्राहकत्वमिह तु वैषम्यम् । चोदनालिङ्गमूलयुक्त-
मस्त्वेव ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकाङ्क्षापूरणे सति ।

तत्रापीयमेव युक्तिः । किञ्च 'ग्रहातिथ्ये बहुचण्ड्ये एकै-
कस्याष्टसहस्रमष्टयतम् । अष्टाधिशति समिध आज्यञ्च हुत्वीप-
हारान् दद्यादित्याज्यहोमः समिद्धोमसमो विहितः । अपिच
दानविवेके ग्रहातिथ्ये कात्यायनोक्तत्वेनाधिदैवतप्रत्यधिदेवता
दर्शिता । आश्वलायनेनाग्न्यादयोऽधिदेवता रुद्रादयः प्रत्यधि-
देवता इति क्रमभेदेन दर्शिता । एवञ्चाष्टहस्तशालावृद्धिश्राद्ध-
मधुपर्कहस्तामात्रैकहस्तकुण्डकलसस्थापनवितानवन्धनाभिषेकादि-

(१) A L D तस्य प्रधानत्वे • ।

(२) C C ग्रहातिथ्ये । ग्रहाणा •

(३) D Here reads—यास्मान्तराधिकरणन्यायेन बहुचण्ड्ये यावत्सन्निपात-
कल्पे न भिद्यत । अस्ति च बहुचण्ड्ये एकैकस्या • ।

कमत्राप्यतिदेशेन प्रवर्त्तत एव । अधिकदक्षिणा न प्रवर्त्तते
 दक्षिणाम्नानात् । भूर्धेनुर्दक्षिणेत्यादावधिकदक्षिणा न प्रवर्त्तते ।
 किञ्च नारदेन ग्रहमन्त्रेण षट्त्रिंशत्संख्यकः समिद्धोमः ।
 अधिदेवतमन्त्रेण तावत्संख्यवृत्तहोमः । प्रत्यधिदेवतमन्त्रेण तावां-
 चरुहोम इति पदान्तरं दर्शयताधिदेवतादिसद्भावो ग्रहातिये
 दर्शितः । अत्र दक्षिणात्यनिवन्धेषु ग्रहेभ्यः शतहोमेऽधिदेवता-
 दिभ्यो दश दश तिस्रस्त्रिस्र इतिग्रहापेक्षयाधिदेवतादिभ्यो
 न्यूनपक्षो दर्शितः ।

अथ प्रयोगः ।

यजमानताराचन्द्रशुद्धौ शुभलग्ने कार्यः । ग्रीत्सुष्ये शुभ-
 मूहत्तेऽपि वा प्रारम्भः । पूर्वदिने ऋत्विक्-यजमानानां हविष्य-
 भोजनम् । प्रातर्मित्यक्तत्वानन्तरं गणपत्यादिपूजा स्वस्तिवाचनं
 सङ्कल्पः—अमुककामोऽहं ग्रहातिष्याख्यग्रहयज्ञेन यच्च इति ।
 साष्टपूजा । वसोर्धारा । आयुष्यमन्त्रजपः । वृद्धियाडम् ।
 नामगोत्रोच्चारणेन अग्निं ग्रहयज्ञे ऋत्विक् भवेति द्वयोर्वरणम् ।
 मधुपर्कः ।

आचार्य्यकर्म्म ।

यजमानग्रहेमानप्रदेशे नमिवायतने वा प्रागुदक्प्रवये सम-
 चतुरस्राटहस्तमण्डपकरणम् । तत्राप्युदुम्बरत्रयवटगात्राभि-

स्तोरणचतुष्टयम् । तस्येगाने हस्तमात्रखातविस्तारं समचतुरस्रं
 कुण्डम् । तत्र 'चतुरङ्गुलोच्छ्रायविस्तारा सर्वत्र' समा एका
 मेखला । पश्चिमे मेखलोपरि द्वादशाङ्गुलदीर्घा षट्सप्तान्य-
 तमाङ्गुलविस्तृता कूर्मंष्टोत्रतमध्याङ्गुलोच्छ्रितप्रान्ता गजोष्ठसदृशी
 अश्वत्थपत्रनिभा वा योनिः । कुण्डेगाने देवस्थापनाय वेदी ।
 हस्तविस्तृता वितस्युच्छ्राया चतुरस्रा उदक्-प्रवणा वप्रद्वयवृता'
 कार्या । प्रथमो वप्रो द्वाङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयस्त्राङ्गुलोच्छ्रायः ।
 द्वावप्यङ्गुलविस्तारौ । आत्ययिककार्ये गृहादावेकशाखां कल्प-
 यित्वा हस्तमात्रे चतुरङ्गुलोच्छ्रिते [वा]^१ बालुकास्थण्डिले होमः ।
 ग्रहवेदिरुक्तरूपैव । कुण्डमुपलिप्य बालुकाभिः 'प्रपूर्य देवीपुरा-
 णोक्तमन्त्रैः परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारं कृत्वाग्निस्थापनम् । अथ
 वेद्याः पश्चिमे उपविश्य पूजा । वेद्या मध्ये पूर्वापरायतसूत्रद्वयं
 दक्षिणोत्तरायतसूत्रद्वयञ्च दत्त्वा नवधा विभागः । 'मध्ये ताम्रवर्ण-
 तण्डुलैर्मण्डलाकारं कृत्वा सूर्यस्थापनम् । आग्नेये शुक्लतण्डुलै-
 र्यतुरस्रं सोमस्य । दक्षिणे रक्ततण्डुलैस्त्रिकोणं भीमस्य । ईमाने

(१) A. B C चतुरङ्गुलोच्छ्रितविस्तारा ।

(२) A सर्वत्र • D सर्वत्रैका मेखला ।

(३) B. D • युता • ।

(४) A. B C. Omit the portion bracketed.

(५) D. प्रपूर्य ।

(६) D. मध्यमात्रे • ।

पीततण्डुलैर्वाणाकारं बुधस्य । उत्तरे पीततण्डुलैर्दीर्घचतुरस्रं
 गुरोः । पूर्वे शुक्लतण्डुलैः पञ्चकोणं शुकस्य । पश्चिमे कृष्णतण्डुलै-
 र्धनुराकृति शनेः । नैर्ऋते कृष्णतण्डुलैः सर्पाकृति राहोः ।
 वायव्ये धूम्रतण्डुलैर्ध्वजाकृति केतोः । एवं स्थानं कृत्वा मध्ये
 ताम्रमयपूर्वार्धमिमुखसूर्य्यप्रतिमास्थापनम् । स्फटिक^(१)[रजत]रक्त-
 चन्दनस्वर्णमयरजतलोहसीसकांस्यमयानां सोमाद्यष्टप्रतिमानां
 सूर्य्याभिमुखानां स्वस्वमण्डले स्थापनम् । चित्रघटानां वा
 स्थापनम् । स्वस्वगन्धैर्वा लिखनम् । ग्रहदक्षिणेऽधिदेवताः ।
 वामे प्रत्वधिदेवताः । ^१राहृत्तरे विनायकः । शनेरुत्तरे दुर्गा ।
 सूर्य्योत्तरे वायुः । राहुदक्षिणे आकाशः । केतुदक्षिणेऽश्विनौ ।
 एताः प्रतिमाः शिल्पशास्त्रप्रसिद्धद्रव्यमयाचित्रलिखिता गन्धमया
 वा ।

अथावाहनम् ।

^१रक्ततण्डुलमुष्णाद्यादाय

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।

सप्ताखरयसंस्थश्च द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥

(१) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(२) D राहोर्दक्षिणे आकाश । केतोर्दक्षिणे • ।

(३) A. B. C. हित • ।

इति ध्यात्वा श्रीं भूर्भुव स्व कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपगोत्र
धनिष्ठानक्षत्र रक्तवर्ण ईश्वराधिदैवत अग्निप्रत्यधिदैवत कपिल
नामाग्निक सूर्य्यभट्टारकमावाहयामि सूर्य्यभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठ

कलिङ्गदेशसम्भूत दाडिमौकुसुमप्रभ ।

काश्यपान्वय मार्त्तण्ड मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एव श्वेत श्वेतवस्त्र दशाश्वरथ हेमभूषण गदावरदपाणि
द्विभुज सोम ध्यात्वा श्रीं भूर्भुव स्व यमुनातीरसञ्जातमावेव
गोत्र रोहिणीनक्षत्र श्वेतवर्णमुमाधिदैवतमप्प्रत्यधिदैवत पिङ्गल
नामाग्निक सोममावाहयामि सोमभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठ

'भिण्डीरपिण्डसकाश यमुनातीरसम्भव ।

आत्रेयगोत्र ग्रीताशो मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एव रक्तमाल्याम्बरधरं शक्तिशूलगदाधरपाणि मेघस्य भौम
ध्यात्वा श्रीं भूर्भुव स्व अवन्तीपुरसञ्जात भारद्वाजसगोत्र स्वाती-
नक्षत्र रक्तवर्णं स्कन्दाधिदैवत चित्तिप्रत्यधिदैवत धूम्रनामाग्निकं
भौमभट्टारकमावाहयामि भौमभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ

(१) A. भण्डार • B. भिहार •

(२) D रक्तवस्त्रधरुण ग्रीतीला दक्षिणे भौम मेघस्य रक्तमाल्याम्बरधर
चतुर्भुज दक्षिणाधरमथ वररूपयज्ञिगदाधर श्ववन्नाहयसञ्जात स्वातीनक्षत्र
भरद्वाजसगोत्र स्कन्दाधिदैवत भूमिप्रत्यधिदैवत धूम्रनामाग्निक • ।

'सुरेन्द्रगोपवर्णाभ अवनतीदेशसम्भव ।

भारद्वाज महीपुत्र मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं पीतमाख्यास्वरधरं कर्णिकारप्रभं खड्गचर्मगदावरकरं
बुधं ध्यात्वा ओं भूर्भुवः स्वः मगधदेशसञ्जातमात्रेयगोत्रं विशाखा-
नक्षत्रं पीतवर्णं ^१हृद्यधिदैवतं विष्णुप्रत्यधिदैवतं जठरनामाग्निकं
बुधमट्टारकमावाहयामि बुधमट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य

विशुद्धकाञ्चनाभास मगधोद्भव सोमज ।

आत्रेयगोत्र सर्वज्ञ मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं ^२पीतं दण्डवराक्षसूत्रकमण्डलुधरं बृहस्पतिं ध्यात्वा ओं
भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशसञ्जातं आङ्गिरसगोत्रं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रं
पीतवर्णं ब्रह्माधिदैवतमिन्द्रप्रत्यधिदैवतं शिखिनामाग्निकं बृह-
स्पतिमट्टारकमावाहयामि बृहस्पतिमट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठ
इत्यावाह्य

शुरो गौरीचनाभास सिन्धुदेशसमुद्भव ।

अङ्गिरोऽन्वयसम्भूत मण्डलेऽत्रागतो भव ॥

एवं ^३श्वेतवर्णं दण्डाक्षसूत्रवरकमण्डलुधरं शुक्रं ध्यात्वा ओं

(१) D ओं भूर्भुवः स्व । सुरेन्द्रगोप ० ।

(२) D विष्णुधिदैवतं ० ।

(३) B. पीताम्बराक्षसूत्रकमण्डलुधर ० D. पीत वराक्ष ० ।

(B) A श्वेत दण्डाक्ष ० C. पीत दण्डाक्ष ० ।

भूर्भुवः स्वः 'भोजकट(क)देशसञ्जातं भार्गवसगोत्रं पुथानचक्रं
शुक्लवर्णमिन्द्राधिदेवतमिन्द्राणीप्रत्यधिदेवतं हाटकनामाग्निकं
शुक्रभट्टारकमावाहयामि शुक्रभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य

^३महिषीचीरवर्णाभ ऋगो न्यग्रोधसम्भव ।

भार्गवान्वय दैत्येन्द्र मण्डलेऽवागतो भव ॥

एवं ^१इन्द्रनीलवर्णं शूलवरवाणधनुर्हरं ऋध्रस्थं शनिं ध्यात्वा
श्रीं भूर्भुवः स्वः सोराष्ट्रदेशसञ्जातं काश्यपसगोत्रं कृत्तिकानचक्रं
कृष्णवर्णं यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतं महातेजोनामाग्निकं
शनैश्चरभट्टारकमावाहयामि शनैश्चरभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठेत्यावाह्य

नीलाञ्जनचयाभास सौराष्ट्रदेशसम्भव ।

काश्यपान्वयसञ्जात मण्डलेऽवागतो भव ॥

करालवदनं खड्गशूलाभयवरहस्तं नीलसिंहासनस्थं राहुं
ध्यात्वा श्रीं भूर्भुवः स्वः मलयद्रिसञ्जातं ^१पाठीनसगोत्रं
भरणीनचक्रं कृष्णवर्णं कालाधिदेवतं सर्पप्रत्यधिदेवतं हुताशन-
नामाग्निकं राहुभट्टारकमावाहयामि राहुभट्टारक इहागच्छ इह
तिष्ठेत्यावाह्य—

(१) B भोजरावटदेश • । D भोगवट्ट ।

(२) B • मिन्द्राग्निप्रत्य • C • मिन्द्राचीप्रत्य • ।

(३) B D माहिषचीर • ।

(४) A दैत्येन्द्रनीलवर्णं • ।

(५) A पाठीनगोत्रं • ।

लक्ष्मणधरसङ्काश भलयाचलसम्भव ।

पाठीनगोत्र सोमारे मण्डलेऽवागतो भव ॥

धूम्रं विकृताननं गदावरहस्तं गृध्रस्थं केतुं ध्यात्वा ओं भूर्भुवः
स्वः अन्तर्वेदिसमुद्भवं जैमिनिसगोत्रं अश्लेषानक्षत्रं धूम्रवर्णं
चित्रगुप्ताधिदैवतं ब्रह्मप्रत्यधिदैवतं 'रौद्रनामाग्निकं केतुभट्टारक-
मावाहयामि केतुभट्टारक इहागच्छ इह तिष्ठेत्यावाह्य

पैलालधूम्रवर्णाभ अन्तर्वेदिसमुद्भवं ।

जैमिन्यन्वयसम्भूत मण्डलेऽवागतो भव ॥

इति ग्रहावाहनम् ।

अथाधिदेवतावाहनम् ।

ओं भूर्भुवः स्व इन्द्रमावाहयामीति सूर्यदक्षिणभागे । एव-
मुमास्तन्दहरिव्रह्मेन्द्रयमकालचित्रगुप्तानामधिदेवतानां सोमादि-
ग्रहदक्षिणभागे आवाहनम् । एवम्,—

अग्निरायः चितिर्विश्वरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ।

प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदैवतम् ॥

इति सूर्यादिग्रहाणां वामभागे क्रमेण प्रत्यधिदेवतावाहनम् ।
राहोरुत्तरे विनायकावाहनम् । शनैरुत्तरे दुर्गावाहनम् । सूर्याः-

(१) धूम्रनामाग्निकं ।

(२) C. पञ्चाशधूम्रसङ्काश • ।

त्तरे वायोः । राहोर्दक्षिणे आकाशावाहनम् । केतोर्दक्षिणेऽश्विन-
नयोरावाहनम् । सर्वेषां शुक्लपुष्पाचते र्व्याहृतिभिरावाहनम् ।
ग्रहाणां याज्ञवल्क्योक्तमन्त्रैः पूजा । अधिदेवतादीनां मत्स्यपुरा-
णोक्तमन्त्रैः । सर्वेषां स्नानामचतुर्थ्यन्यमन्त्रेण वा ।

षोडशोपचाराः ।

आसनं सन्धवे स्वस्त्रमण्डलाकारं यथासम्भवं वा । स्वा-
गतम् । पाद्यं—श्यामाकटूर्वाञ्जविष्णुकान्ताभिः । गन्धपुष्पा-
क्षतप्रवकुशायतिलखेतसर्पपटूर्वापय.फलयुक्तमुदकमर्घ्यः । आच-
मनीयम्—जातिलवङ्गकक्रीलयुक्त जलम् । दधिमधुष्टतं कास्थे
कास्यापिहितं मधुपर्कः । पुष्पगन्धयुक्तजल पुनराचमनीयम् ।
गन्धपुष्पयुक्तमुदकं स्नानीयम् । सन्धवे पञ्चानृतञ्च । वस्त्राणि ।
रवे रक्त चन्द्रशक्रयोः शुक्लं 'भौमस्यातिरक्तं बुधगुर्वीः पीतं
शनिराष्टोः कृष्ण केतोर्धूमम् । आभरणम्—यथावर्षरत्ननिश्चि-
तम् । सोवर्णं वा सर्वेषाम् । गन्ध.,—सूर्य्यभौमयो रक्त-
चन्दनम् । चन्द्रशक्रयोः शुक्लचन्दनम् । बुधगुर्वीः कुङ्कुम-
चन्दनम् । शनिराष्टकेतूनां कस्तूरिकागन्धः । यथालाभं वा
सर्वेषाम् । जवापाटनिपलाशादिरक्तपुष्पाणि रविभौमयोः ।
शुक्लजातिमल्लिकादीनि सोमशक्रयोः । पीतकुण्डलादीनि
बुधवृहस्पत्योः । कृष्णापराजिताकृष्णतुलसीप्रभृतीनि शनि-

राहोः । धूम्रवर्णसिन्धुवारजवाविशेषार्क^(१)वकुलानि केतोः । कुन्द-
रुधूपी रवेः । मयूरशिखा विधोः । सर्जरसो भौमस्य । अगुरु-
वुधस्य । बृहस्पतेस्तुरस्कम् । शुक्रस्य विष्वसारम् । शनेगुग्गुलुः ।
राहोर्मदः । केतोर्लाक्षा । एवं विधानामसम्भवे सर्वेषां गुग्गुलुः ।
दीपो घृतेन तिलतैलेन वा । नैवेद्यानि यथावर्णं बलय इति वच-
नात् रक्तवर्णपिष्टादियुक्तमन्नं गुडान्नञ्च रवेः । शुक्लवर्णपिष्टकादि-
युक्तमन्नं पायसञ्च सोमस्य । हविष्यान्नं रक्तवर्णपुलिकादिभक्ष्य-
सहितं भौमस्य । पीतवर्णपिष्टकादियुक्तं चीरोदनं बुधस्य ।
पीतवर्णपिष्टकयुक्तमन्नं दध्योदनं गुरोः । शुक्लवर्णपिष्टकादियुक्त-
मेव माषान्नसहितमन्नं शुक्रस्य । कृष्णवर्णपिष्टकादियुक्तमेव तिल-
पिष्टमियमन्नं सघृतं शनेः । कृष्णवर्णफलपिष्टकयुक्तं छागमांस-
युक्तमन्नं राहोः । धूम्रवर्णफलपिष्टकयुक्तमन्नं चित्रान्नञ्च^(२) केतोः ।
अजाचीरस्त्रितिलतण्डुलसर्पिषा अजाकर्णरक्त^(३)युक्तं चित्रान्न-
मधिदेवतानाम् । वस्त्राणि । शुक्लगन्धपुष्पधूपदीपा यथासम्भवं
शास्त्रोक्ताः । नैवेद्यं यथालाभफलमूलमध्यादिमृष्टावम् । ताम्बूलं
सर्वेषाम् । पूजाच सर्वेषां पदार्थानुसमयेन । ग्रहानन्तर-
मधिदेवतास्ततः प्रत्यधिदेवतास्ततो विनायकादयः पूजनीयाः ।
वक्ष्यमाणनवग्रहस्तीत्रेण सुतिस्ततः प्रणामः । ^(४)[तव मन्त्राः,—]

(१) E. D. • वज्रवादीनि • ।

(२) D राहोः ।

(३) D. • युक्तचित्वाच्च केतोः । अधिदेवतादीनां वस्त्राणि युक्त • ।

(४) D Omits the portion bracketed.

दाडिमौपुष्यसद्वाश काश्यपेय कलिङ्गजम् ।
 धनिष्ठातारकं देव भार्गव्यं प्रणमाम्यहम् ॥
 यमुनातीरसञ्जातमात्रेयं चीरसम्भवम् ।
 रोहिणीतारक देव सुधाशु प्रणमाम्यहम् ॥
 अवन्तीदेशसम्भूतं भारद्वाजसगोत्रकम् ।
 लोहित स्वातिनक्षत्र भूस्त्रु प्रणमाम्यहम् ।
 विशङ्ककाक्षनाभासमात्रेयसमगोत्रजम् ।
 विशाखातारक देव सोमज प्रणमाम्यहम् ॥
 अङ्गिरीगोत्रसम्भूतसुत्तराफाल्गुनीयकम् ।
 सिन्धुदेशोद्भव पुण्ड्रं वाक्पति प्रणमाम्यहम् ॥
 भोजकटकसम्भूतं भार्गवेय सिताङ्गजम् ।
 पुष्यतारोद्भव देव दैत्येन्द्र प्रणमाम्यहम् ॥
 सौराष्ट्रदेशसम्भूत कृष्ण काश्यपगोत्रजम् ।
 कृत्तिकातारक देव सौरिं त प्रणमाम्यहम् ॥
 मलयाचलसम्भूत पाठीनान्वयसम्भवम् ।
 भरणीतारक देव स्वर्भानु प्रणमाम्यहम् ॥
 पलालधूमसद्वाशमन्तवेदिसमुद्भवम् ।
 अश्लेषातारकं देव कौतु त प्रणमाम्यहम् ॥

(१) D भोगवृषभदुभूत ।

(२) D सौराष्ट्रदेशजनन कृष्ण ।

(३) B D मलयाद्रिसम्भूत ।

(४) D जैमिन्दन्यसम्भूत कुम्भोपसत्तदुभवम् ।

इति मन्त्रैः प्रत्येकं दण्डवत् प्रणामः । वेद्या उपरि फलपुष्प-
युक्तपञ्चवर्णवितानवन्धनम् ।

अथ कलसस्थापनम् ।

धान्यमसीति मन्त्रेण धान्याधारकल्पनम् । तत्र तीर्थ-
जलपूर्णकुम्भस्थापनम् । कलशश्च 'कालमण्डलरत्नशून्यः । वह्नि-
र्दध्यक्षतविभूषितः । भूरसीति सप्तमृत्तिकाप्रक्षेपः । अश्वस्थान-
गजस्थान(रथ्या)वल्मीकनदीसङ्गमाह्लात्रिमजलाशयरूपद्भृद्गोगोष्ठ-
सम्भवाः सप्त मृदः । यदा वध्नन्निति पञ्चरत्नप्रक्षेपः । या शोषधी-
रिति सर्वापधिप्रक्षेपः । गन्धद्वारेति चन्दनम् । शीघ्रत इति
पुष्पम् । वनस्पतेव सृजोप इति (चूत)वटाश्वत्योदुम्बरप्लक्षपल्लवानां
निधानम् । यदखाय इति वस्त्रद्वयेनावेष्टनम् । पूर्णादर्वीति
कुम्भोपरितण्डुलपूर्णशरावस्थापनम् । याः फलिनीति नारिकेल-
फलम् । वरुणस्योत्तम्भनमिति वरुणस्थापनम् ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

इति तीर्थावाहनम् । देवीपुराणोक्तमन्त्रैस्तदुक्तदेवतास्मरण-
पूर्वकं ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं तत्र ब्रह्मोपवेशनप्रणीताप्रण-

(१) B. मन्त्रयादिसप्तद्वयं •

(२) A B • कालमण्डल रत्नशून्य •

यनपरिस्तरणं कृत्वा पात्रासादनम् । सूर्पं हविर्ग्रहणी' ।
 पवित्रच्छेदनानि पवित्रे आज्यस्याली द्वात्रिंशच्चरुस्थाख्याः सम्भा-
 र्जनकुशाः उपयमनकुशा. तिस्रः समिधः स्रुवः आज्य व्रीहयी
 यवा वा दक्षिणा । सूर्पं गृहीत्वा सूर्पं हविर्ग्रहणीं दत्त्वा
 वामहस्ते गृहीत्वा व्रीहिभ्यः 'प्रतिदैवतं चतुर्मुष्टिग्रहणम् ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्या पुण्यो हस्ताभ्यां सूर्याय
 जुष्टं गृह्णामीति मन्त्रेण मुष्टितयं तूष्टीं चतुर्थम् । एवमन्येषा
 ग्रहाणाम् । 'ततोऽधिदेवतानां ततः प्रत्यधिदेवताना ततो विना-
 यकादीनाम् । भूमौ स्थापनम् । पवित्रकरणम् । प्रोचणी
 संस्कारः । एवमाज्यप्रोक्षणानन्तरं सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोचामी-
 त्यादिद्वात्रिंशन्मन्त्रैर्हवि प्रोचणम् । कृष्णाजिनमास्तौर्यं तदुपरि
 उदूखलं निधाय हविर्निर्वाप. । सुपलावधानम् । अवघातः ।
 निपवनम् । 'तुपनिरसनम् । त्रिः फलीकरणम् । 'द्वात्रिंशधा
 विभज्य इदं सूर्यस्येत्यादिमन्त्रैर्यथादैवतं निर्देशः । आज्यनिर्वापः ।
 सोदकचरुपात्रेषु चरुतण्डुलप्रक्षेप' । आज्याधिययणं 'ब्रह्मण. ।
 सूर्यचरोराचार्येणाधिययणं विशेषचरुणा ब्राह्मणान्तरैः पर्यग्नि-

(१) B D हविर्ग्रहणी सूर्पं ।

(२) B D प्रत्यधिदैवत ।

(३) D ततोऽधिदैवतप्रत्यधिदैवतविनायकादीनां प्रत्येकम् । भूमौ • ।

(४) A. C तुपनिरसनम् ।

(५) D द्वात्रिंशद्द्विभज्यम् ।

(६) B D ब्रह्मणा सोदकचरुणा ब्राह्मणान्तरैः पर्यग्निकरणं चरुम् •

करणम् । स्तुवं प्रतप्य संमृज्य पुनः प्रतप्याभ्युक्ष्याज्यमुदास्योत्-
 पूयावित्थ प्रोक्षणीनामुत्पवनम् । अभिघार्थ्यं चरुनुदास्योपयमन-
 कुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्याग्निं संयुज्य प्रजापतये
 इन्द्रायान्नये सोमायान्तरीक्षाय हुत्वा 'भूः स्वाहा भुवः स्वाहा
 स्वः स्वाहेति होमः । इत्यग्निमुखम् । पुष्याहवाचनम् । आदित्य-
 होमाद्भवेन कपिलनामाग्निपूजनम् । मध्वाज्यदध्यक्तानां
 मध्वाज्यपयोक्तानां वा वक्ष्यमाणसमिधां होमः । अर्कसमिधा-
 मष्टसहस्रमष्टयतमष्टाविंशति वा होमः । आकृष्टेन इति
 मन्त्रेण । समिद्धोमसमाप्तौ आज्यादपि समित्समानसंख्यो
 होमः । आज्यहोमसमाप्तौ चरोरपि समित्समानसंख्यो होमः ।
 अनामिकामध्मातर्जन्यग्रपर्वाभिरधोमुखैश्चरुहोमः । सोम-
 होमाद्भवेन कपिलनामाग्निपूजा । इमं देवा इति मन्त्रेण
 पलाशसमिधां पूर्ववत्संख्यो होमः । 'चरुहोमश्च तत्संख्यः ।
 भीमहोमाद्भवेन धूम्रनामाग्निपूजनम् । अग्निर्मूर्धादिव इति
 खदिरसमिद्धोमः । 'तत आज्यचरुहोमौ । बुधहोमाद्भवेन जठर-
 नामाग्निपूजनम् । उदुधखेतिमन्त्रेण पूर्ववदपामार्गसमिद्धोमः ।
 आज्यहोमश्चरुहोमश्च । वृहस्पतिहोमाद्भवेन शिखिनामाग्नि-
 पूजनम् । वृहस्पतेऽतीति मन्त्रेण पिप्लससमिद्धोमः । आज्यहोम-

(१) D नूर्ध्व स्वरितिव्याहृतित्वयहोम । इत्यग्नि ० ।

(२) D ० पूजनम् ।

(३) D तत्राज्यहोमश्चरुहोमश्च तावत्सहस्रक । भीम ० ।

(४) D तत्राज्य ० ।

अरुहोमस्य । शुक्रहोमाङ्गत्वेन हाटकनामाग्निपूजनम् । अत्रात्
परिस्तुत इति मन्त्रेण उदुम्बरसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमो ।
अग्निहोमाङ्गत्वेन महातेजो नामाग्निपूजनम् । शत्रोदेवीरिति
अग्नीसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमो । राहुहोमाङ्गत्वेन हुताशन-
नामाग्निपूजनं काण्डात् काण्डादित्यनेन दूर्वासमिद्धोमः ।
[तत आज्यचरुहोमो ।] केतुहोमाङ्गत्वेन रोद्रनामाग्निपूजनं
केतु कण्वन्निति मन्त्रेण कुशसमिद्धोमः । आज्यचरुहोमो ।
एवं अहहोमं समाप्य अधिदेवतप्रत्यधिदेवतहोमः । यलाश-
समिधः सर्वेषाम् । सम्भवे अहहोमसमसंख्योऽधिदेवताहोमः ।
असम्भवे अहोमस्यः सहस्रहोमोऽधिदेवादिभ्यः शतं अहोमस्यः
शतहोमोऽधिदेवतादिभ्योऽष्टाविंशतिः । अष्टाविंशतिहोमोऽधि-
देवतादिभ्यस्त्रिंशतिः । एकैका वा । दुस्यअहस्य सहस्रहोमोऽन्येषा
शतम् । अधिदेवतादीना ततो न्यूनत्वम् । 'आवोरानमिति
इन्द्रस्य 'चरुणा होम । आपोहिष्ठेत्युमायाः । स्योना
पृथ्वीति स्कान्दस्य । इद विष्णुरिति हरेः । 'त्वमित्तुप्रधा

(१) D • इतिमन्त्रेण दूर्वा • ।

(२) D Omits the portion bracketed

(३) B. तमीशानमिति मन्त्रेण इन्द्रस्य सामदाज्यहोम । D तमीशानमिति
मन्त्रेण इन्द्रस्य समिदाज्यचरुहोम ।

(४) A. समिदाज्यचरुहोम ।

(५) D आमङ्गलिति अङ्गल ।

इति ब्रह्मणः । [त्वातारमिन्द्रमितीन्द्रस्य । आयं गौरिति
यमस्य । ब्रह्मजिन्वतमिति कालस्य । अनाज्ञातं यदज्ञातमिति
चित्तगुप्तस्य ।

अथ प्रत्यधिदैवतहोमः ।

अग्नि द्रुतमित्यग्नेः । उदुत्तममित्यपाम । पृथिव्यन्तरीक्ष-
मिति क्षितेः । सहस्रशीर्षेति विष्णोः । इन्द्रायेन्द्र इतीन्द्रस्य ।
उत्तानपर्णे सुभगे इतीन्द्राख्याः । प्रजापते नत्वदिति प्रजापतेः ।
नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणाम् । एष ब्रह्माय ऋत्विज इति
ब्रह्मणः ।

अथ विनायकादीनाम् ।

आतेन इन्द्र इति विनायकस्य । जातवेदसे सुनवाम
सोममिति दुर्गायाः । क्राणा विश्वर्महीनामिति वायो ।

(१) B. Reads in the place of bracketed portion सृजोति इन्द्रस्य यमेन
दत्तमिति यमस्य कालस्य कर्षिवशीति चित्तगुप्तस्य चित्तावसो इति अग्नि द्रुत-
मित्यग्ने । उदुत्तममित्यपां । भूरशीति भूमे । सहस्रशीर्षेति विष्णो । त्वातार-
मिन्द्रमितीन्द्रस्य । इन्द्राख्यैवीरितोन्द्राख्या । प्रजापते नत्वदिति प्रजापते ।
नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति सर्पाणां ब्रह्मयज्ञानमिति ब्रह्मणः । गणानां त्वेति विना-
यकस्य । इहस्य देवीति दुर्गाया । वोनोनिभिरिति वायो । तमोयानमित्या-
काशस्य । विश्वे अस्या इत्याश्रित्यो । तत्रा • D सजोषा इन्द्र इति इन्द्रस्य ।
यमेन दत्त इति यमस्य । जातोवा इति वायो । कालस्य कर्षिवशीति चित्त-
गुप्तचित्तावसोरिति । अग्नि द्रुतामित्यग्ने then follows the reading of Mr. B.

(२) A C इन्द्रमिन्द्रे वात इन्द्रस्य ।

‘तमीशान इति आकाशस्य । ‘विश्वे अस्वा इत्यश्विनयोः ।
 अत्रा]धिदेवतादीनां पलायसमिध एव भूपालादिनिबन्धप्रामा-
 ण्यात् । अधिदेवताप्रत्यधिदेवतादीनां संस्वग्रहसमिधः १[इति
 केचित् ।] दानप्रकाशादो दिक्पालहोम उक्तः क्वचिदम्ह्येऽपि
 ‘समाचार’ । सर्व्वचरुणामुत्तरार्द्धेभ्यः सोमं राजानमिति स्त्रिष्ट
 छडोमः । ततो भूरादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतयः ।

पूर्णाहुति ।

चतुर्गृहीतमान्यं गृहीत्वा शुक्पूरणम् । गन्धपुष्पाक्षतसमिद्ध-
 ग्रहणम् । मूर्धान दिव इत्यनेन स्वाहावोपडन्तेन होमः । वेदी-
 शान उपविष्ट यज्ञमानं हेमस्रग्भूषण स्यापितकलसीदकेन
 सापयेयुः । ओ

सहस्राक्ष शतवारमृषिभिः पावनं कृतम् ।
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥
 भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भग सप्तर्षयो ददु ॥
 यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।
 ललाटे कर्णयोरक्ष्योरापस्त्रे घ्नन्तु ते सदा ॥

(१) A. C आदिप्रयत्नस्य रेतस इति आकाशस्य ।

(२) A C सप उषा इत्यश्विनयोः । E F यपो उषा इत्य •

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) A B. C. समाचारात् ।

सुरास्वामभिपिचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिर्द्वय भवन्तु विजयाय 'ते ।
आखण्डलोऽग्निभृगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
^१ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मेधा बुद्धिर्लज्जा क्रिया मतिः ।
पुष्टिः श्रद्धा क्षमा शान्तिसुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥
एतास्वामभिपिचन्तु धर्मपत्नयः समाहिताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भीमो बुधजैवसितार्कजाः ॥
ग्रहास्वामभिपिचन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षस^२किन्नराः ॥
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।
देवपत्न्यो ध्रुवो नागा दैत्याश्चप्सरसां गणाः ॥
अस्त्राणि सर्वशास्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
^३श्रौषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिपिचन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

(1) D. च ।

(2) D. ब्रह्मणा सहिताः शेषा दिक् • ।

(3) D • पद्मगाः ।

(8) १ श्रौषधानि च • ।

अश्विन्यौ भैषज्येन । इत्यादिना । एवं मन्त्रेण स्नापयित्वा
तूष्णीं सर्वौषधिसर्व्वगन्धजलैः स्नापयेयुः । यजमानः 'शुक्लमाल्या-
म्बरधरो गन्धातुलेपनो दक्षिणां दद्यात् ।

धेनुः शङ्खस्तथानङ्गान् हेम वासो ह्यस्तया ।

कृष्णा गौरायसम्प्लाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ॥

अविशेषोक्तेऽपि रक्ता धेनुः । रक्तोऽनङ्गान् । पीतं वासः ।
बहुचण्डह्यपाठात् । बुधे रजतस्पर्णयोर्विकल्पः । इमां रक्तां
धेनुं भवद्भ्यां ददानि सूर्यः प्रीयतामित्यादिवाक्येनाचार्य्य-
ब्रह्मणोरिकैकस्य दानम् । आचार्य्याय वा देयम् । दक्षिणा
ब्रह्मणे किञ्चिद्देयमित्येके । एतद् दक्षिणासम्भवे भूहिरण्यादि-
द्रव्यान्तरं वा । इदं हिरण्यं भवद्भ्यां ददानि सूर्यादयः
प्रीयन्तामित्यादि । वस्त्रमाल्यादिभिराचार्य्यब्रह्मणोस्तोत्रणम् ।
यज्ञोपकरणमाचार्य्यस्य । अथ यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदी-
समीपे उपविश्य ग्रहाधिदेवप्रत्यधिदेवविनायकादीन् पूजयेत् ।
[नमस्कुर्याच्च^१ ।]

यान्तु देवगणाः सर्व्वं पूजामादाय पार्थिवात् ।

इष्टभोगप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥

(1) A शुक्लमाल्यातुलेपनो दक्षिणां • । D शुक्लमाल्याम्बरगन्धतुलेपनो •

(2) D भवद्भयो ।

(3) A. B C ब्राह्मणयो • ।

(4) D. सूर्यं प्रीयता • ।

(5) B D Omit the portion bracketed.

यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् । शान्तिकरणम् । 'इति ग्रहा-
तिथ्याख्यग्रहयज्ञः ।

यदा तु स्वल्पवित्तः सर्व्वग्रहदक्षिणादानासमर्थः सर्व्वग्रहहोम-
सम्भारासमर्थश्च दुःस्यग्रहं द्वौ वा त्रीन् वा दुःस्यग्रहान् विशेषेण
होमबलिदक्षिणादिभिः सन्तोष्य श्रेयेभ्यः स्वल्पपूजाहोमादि
कुर्यात् । अथवा दुःस्यद्वित्रिचतुर्ग्रहमात्रस्वस्वाधिदैवतप्रत्यधि-
दैवतविनायकादिपञ्चकसहितं होमादिभिः पूजयेत् न ग्रहान्तरं
मात्स्ये वचनात् ।

दानप्रकाशे,—

तस्माद्दातुमशक्तोऽसौ दक्षिणाश्चात्रमेव च ।

जपैः प्रणामैः स्तोत्रैश्च तोषयेत् तर्पयेद् ग्रहान् ॥

जपप्रणामस्तोत्रतर्पणानि ग्रहपूजापूर्व्वकाणि ब्राह्मणद्वारा
कार्याणि होमतुल्यसंख्यानि । तदन्ते ग्रहदक्षिणा । यथाशक्ति
हिरण्वादि वा । इति परिभाषा ।

दक्षः,—

उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।

अज्ञानाद् यदि वा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तत्र कालविभागक्रमश्च स एवाह

(१) B. D. Here add अष्टिद्रावधारणम् ।

(२) D अथवा • ।

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालस्तत एव हि ।
 द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षसु स्वयमव्रवीत् ॥
 दिवसस्याद्यभागे तु 'कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च षुथक् षुथक् ।
 विभागेष्वेपु यत्कर्म तत्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमो नोक्तस्तैरेव । यतः कर्ममात्र-
 मुक्तमतएव कालोऽपि नोक्तः । दक्षसु स्वयमव्रवीत् कालं
 क्रमञ्च । अत्र

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

इत्यनेन उपदिश्यत इत्याख्यानैः तत्तद् वक्ष्यमाणकर्मणां
 क्रमो विधीयते । क्रमवतां स्वरूपं वक्ष्यमाणवचनैः

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

इत्याद्यैरेवावगम्यते । [विभागेष्वेपु यत्कर्म तत् प्रवक्ष्या-
 मीति साकाङ्क्षात् ।] वक्ष्यमाणवचनैः कालविधिः । तत्र
 क्रमस्यापि विधाने प्राप्ते 'कर्मण्यनेकगुणविधानाद् वाच्यमेदा-

(1) D सेयं कर्मोपदिश्यते ।

(2) D. तत्कालसु ० ।

(3) A. B. C. On it the portion bracketed.

(4) D कर्मण्यनेकविधानात् ।

पत्तेः । न च तत्र क्रमोऽर्थप्राप्तः । इहोपक्रमे क्रमकालयोर्द्वयो-
 विधेयत्वप्रतीतेः । अतएव क्रमविधाने कालोऽर्थप्राप्त इति
 निरस्तम् । नित्येषु कालविधानाभावे नैमित्तिककाम्येषु
 “न कालसु विधीयत” इति वचनासङ्गतैः । नित्यकर्मणा-
 मेवाष्टधाविभागकालोऽङ्गं न काम्यनैमित्तिकयोरित्येव हि
 तस्यार्थः । न चानुपादेयकालं प्रति प्रकरणान्तरे कर्म-
 विधाने कर्मभेदप्रसङ्गः । उक्तं कर्मत्वनेन मन्वाद्युक्तकर्मप्रत्यभि-
 ज्ञानात् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन
 दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादौ यथा कर्मन्तरत्वे रूपालाभ एवमि-
 हापि फलकल्पनाप्रसङ्गश्चाधिकः । किञ्च उक्तं कर्मत्वनेन
 मन्वाद्युक्तकर्मानुवादी विधेयसम्बन्धार्थ इति ज्ञातम् । तदुद्दिश्य
 किं विधेयमित्येव नावगतम् । तच्छब्दान्तराः क्रमकालरूपमित्यव-
 गम्यते । तच्चैकवाक्येनाशक्यमिति नानावाक्यैरित्यवगम्यते । तेन
 न कर्मभेदसम्भवापि । यथा तस्मात् तपस्ते पनात्(?)च्यो वेदा
 अजायन्त इत्युपक्रम्य वेदस्य श्रुतौ तदुद्दिश्य किञ्चिद् विधेयमित्या-
 काङ्क्षायां उच्चैरुपक्रियत इति निगमनैरुच्चैस्त्वविधिमात्रं गृह्यते ।
 रूपादिपदं वेदपरमेव वेदा एवोद्दिश्यकोट्यो न रूपादयः । एवमि-
 हापि मन्वाद्युक्तकर्मणामेवाप्राप्तक्रमकालविधानम् । न चैवं
 पारणादौ भोजनापकर्षेऽपि स्वकाले तर्पणादिक्रियाप्रसङ्गः

(१) D कर्मकाल • ।

(२) B. D इति नियम्य नैर्द्धतेष्वविधिमात्रं •

(३) B D कर्मणामेव । प्राप्तक्रमकाले विधानम् ।

क्रमस्य विधेयत्वेऽपि 'कालदुर्बलत्वादिति वाच्यम् । वोधायनेन सर्वावश्यकत्वानि भोजनविधानात् । न चैतदपि क्रमरूप 'कालाद् दुर्बल सर्वावश्यकपदस्य भोजनप्राक्कालीननित्यकर्म-परत्वादावश्यकत्वेन दक्षस्मृतिसापेक्षत्वात् तेनैव भोजनस्य तदुत्तरस्य सिद्धौ यस्य वैयर्थ्यभवेन भोजनप्रकरणवाधेन तत्पूर्वकर्मस्य भोजनाभावस्याधिकारसम्पादनपरत्वात् । एवञ्च दैवात् तर्पणादिविलम्बे पञ्चमभाग आगते तर्पणात् पूर्वं भोजनप्रसङ्गः प्रल्युक्तः । अत्र दिवसस्याद्यभाग इति वचनात् उदयास्तमयं यावदिति वचनाच्च दिवसस्याष्टधा विभागः [न तूपःकालप्रदीपप्रवेशनेनाष्टधा विभागः^१ ।]

अतएव,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निः सन्ध्या ततःपरम् ।

इत्यष्टमभागानन्तर सन्ध्यात्ता । न चैवम्,—

उप काले तु सप्राप्ते शीघ्रं तत्र विधीयते ।

इत्युप.कालादिषु कर्मविधानमप्रतिज्ञातोक्त स्यादिति वाच्यम् । विभागकथनात् पूर्वमेव

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद् द्विजेन दिने दिने ।

तत् सर्वं सप्रवक्ष्यामि

(1) A. C. कावाद् दुर्बलत्वात् ।

(2) B. कालदुर्बलं ।

(3) A. B. D. Omit the portion bracketed

इति सर्व्वेपामादावेव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा यामद्वयं शयान

इति रात्रेरष्टधाविभागभिन्नायाः कर्मकथनस्यासङ्गतेः ।

तव रात्रेरन्तिमे यामे शयनादुत्थानम् ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ।

भूमिमाक्रमते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्व्वकामलक्ष्माणा सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रपाठपूर्व्वकं भूमौ पादन्धासः । वस्त्रान्तरं परिधाय

'लालादिप्रोञ्चनपादप्रचालनादिशुद्धिसम्पादनम् ।

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्मैणि कारयेत् ॥

इतिवचनात् प्रथमं नारायणनमस्कारः ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात् तस्य पापानि नाशमान्द्यशेषतः ॥

इतिवचनान्मधुसूदननामकीर्त्तनम् । अथ करिष्यमाण-

यावत्-कर्मैणां भगवते समर्पणम् ।

यदुच्छ्वासादिकं कर्म तत् त्वया प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदाज्ञेयमिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मया ।

तत् सर्व्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत् त्वया ।
यद् यत्कारयसीमानं तत् करोमि तवाज्ञया ॥

चैलोक्यचैतन्यमयादिदेव
श्रीनाथ विष्णो भगवन् प्रसीद ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
ससारयात्रामनुवर्त्तमान
त्वदाज्ञया शीघ्रहरन्तरात्मन् ।
'स्वर्गातिरस्कारकलिप्रमाद-
भयानि मा नाभिभवन्तु भूमन् ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

दत्तः,—

प्रदीपपश्चिमौ यामो वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

इति वचनाद् वेदाभ्यासः कार्यः ।

ब्राह्मे सुहृत्तं बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशाद्य तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

'ब्राह्मो मुहूर्त्तो रात्रेः पश्चिमयाम इति स्मृतिरत्रमालाकारः ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते स्वस्थे च भानसे मतिमान् नृप ।

विवुद्धचिन्तयेद्ब्रह्ममर्थं तदविरोधनम् ॥

अपीडया तयोः कामं

तेन पश्चिमे यामे किञ्चिद् वेदाभ्यासं कृत्वानुष्ठानार्थं धर्मो
सोपायं चिन्तयित्वा धर्माविरोधेनार्थं सोपायं चिन्तयित्वा तयोर-
विरोधेन कामं चिन्तयित्वा वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं
[कर्त्तव्यम् ।] अतएव तस्य ब्राह्म इति समाख्या ब्रह्मणोऽयं
ध्यानीपायिकस्तेन ब्राह्मः । समाख्यापि प्रमाणमङ्गविनियोगे ।
यत्तु,—

'रात्रिसुरीययामस्य मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति तद् रोगादिना प्रबोधासहत्वेऽनुकल्परूपं बोध्यम् ।
निराकारध्यानायक्तस्य साकारस्य विष्णोर्ब्रह्मानम् । योगाभ्यास-
घात वक्ष्यमाणविधिना कर्त्तव्यः ।

(1) B. ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्रेः पश्चिमे याम इति स्मृतिः •

(२) B. D. कार्यम् । A. Omits the portion bracketed.

(३) D. रात्रेः पश्चिमयामस्य • ।

(४) B. • साकारस्य ध्यानं योगाभ्यासस्य वक्ष्यमाणविधिना कर्त्तव्यं यथा
ब्राह्मे मुहूर्त्ते • ।

(i) A वक्ष्य ।

तथा—

ब्राह्मे सुदृत्ते बुध्येत स्मरेद् देववरान् ऋषीन् ।

एवञ्च प्रातरुत्थाय यः पठेदित्यादिरूपेण यत्र स्तोत्रेषु
तदपि पठनीयम् । भगवन्नामकीर्त्तनं कियत्कालं कर्त्तव्यम् । एषां
मन्त्रविशेषविहितत्वात् सभ्याहीनोऽशुचिरित्येतद्दोषाप्रसङ्गः ।

महाभारते,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

विष्णुपुराणे,—

यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनुत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापाना धातूनामिव पावकः ॥

तथा,—

यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

सुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधिया पुंसां ददात्वव्ययः

किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

आर्त्ता विशीर्णा विषयाभिभूता

घोरिषु च व्याधियुः पच्यमानाः ।

(१) B D Omit यत्र ।

(२) B • वर्त्तमानाः ।

सङ्कीर्त्य नारायणशब्दमात्रं

विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ॥

तथा,—

मङ्गल्यं सर्वपापघ्नमायुष्यं कीर्त्तिवर्धनम् ।
 मुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां वासुदेवस्य कीर्त्तनम् ॥
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरिऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्यं केशवम् ॥

विष्णुधर्मै,—

नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोः चुतप्रसन्नलनादिषु ।
 यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥
 कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
 कीर्त्तनादैव क्लृप्तस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

कमलनयन वासुदेव विष्णो
 धरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे ।
 भवशरणमितीरयन्ति ये वै
 त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥

तथा,—

अवशेनापि यन्नास्ति कीर्त्तिते सर्वपातकैः ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्त्रैर्मृगैरिव ॥

कचिच्च,—

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तुतिभ्यं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमग्नेपाघहरं विदुः ॥

तेन भक्तियद्वाव्यतिरेकेण कीर्त्तनमात्रादेव पापक्षयः ।

यावज्जीवं प्रणयमथवा व्याहरेद् रीद्रियं वा

'याजुर्वेद्य वसतिमथवा वारणस्या विदध्यात् ।

त्वक्त्वा लज्जां कलिकलुपमलच्छेदकानीरयेद् वा

विष्णोर्नामान्यनिशमन्तप्राप्तिरेपा चतुर्धा ॥

अत्र नामकीर्त्तनस्य सुक्तिहेतुत्वं सत्वशुद्धिद्वारा ज्ञानीत्यादक-
स्त्वेन बोध्यं तच्चाशोचिऽपि कार्यम् । तदुक्तम्,—

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् ।

नाशोचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

नारसिद्धे,—

इति सङ्कीर्त्तिते विष्णो नारकैर्भक्तिपूर्व्वकम् ।

नारकी यातना सर्वा तेषा नष्टा च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीना नारकिणामप्यधिकारदर्शनात् । नृसिद्ध-
कल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र अरेन्नन्तं न तूक्षरेत् ।

मनो हि सर्व्वजन्तूना सर्व्वदेव शुचि स्मृतम् ॥

(१) १ यावज्जीव इति । २) याजुर्वेदं ।

(२) L. १) यद् वा अशिद्धं ।

इति मनसा वागीचे । लेपायीचे मनसा । सूतकादी
नैवेति व्यवस्था । तेन नाशुचिदेवर्षिपिठनामानि कीर्त्तयेदिति
लेपायीचविषयम् ।

श्रीपथे चिन्तयेद् विष्णुं भोजने च जनाईनम् ।

शयने पद्मनाभश्च मैयुने च^१ प्रजापतिम् ॥

सहामे चक्रिण देव प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

^१नारायणमसुत्वागी श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्द विपत्ती मधुसूदनम् ।

^१कानने नरसिंहन्तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जनमध्ये च वाराहं पावके जनशायिनम् ।

मायासु वामनं देव सर्व्वकार्य्यं च माधवम् ॥

इति षोडशनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्व्वकार्य्यमवाप्नोति विष्णुलोकं^१ च गच्छति ॥

एषां^१ तत्तत्काले विधानादेव नागीचदीपः । तया,—

वासुदेवायुतानन्त सत्याञ्ज पुरुषोत्तम ।

परमेष्ठरत्वाद्यैय स्तोति नामभिरप्युतम् ।

विभक्तभाय भगवान् पिमुक्तो यात्यधोऽक्षयम् ॥

(1) B. विवासे च • ।

(2) B. C. D. नारायणं माधवनाम्ने • ।

(3) A. local "अथवाटे नरसिंह कानने रघुनन्दनम् ।" M.C. अवसथे
c.c.

(4) C. • च • ।

(5) B. D. इति च • ।

विष्णुधर्मो,—

धर्मगुप् धर्मलक्ष्मीं धर्मात्मा धर्मवित् शुचिः ।
 शुचिषद्विष्णुयज्ञायः पुष्कराक्षो ह्यधोक्षजः ॥
 शुचियवाः शिपिविष्टो यज्ञेशो यज्ञभावनः ।
 नाम्नामित्येव'मादीनां समुच्चारणतो नरः ॥
 धर्मं महान्तमाप्नोति पापबन्धक्षयं तथा ।
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीधरः श्रीनिकेतनः ॥
 श्रीश्रियः पतिः श्रीपरमः श्रीमान् श्रीयत्सलाब्धनः ।
 नृसिंहो दुष्टशमनो जयो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥
 सुतः प्रयच्छते चार्यमेवमादिभिरच्युतः ।
 कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ॥
 आनन्दो भाधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ।
 रामः परशुरामश्च नृसिंहो विष्णुरेव च ॥
 त्रिविक्रमश्चैव'मादीनि जप्यानि विजिगीषुभिः ।
 विद्यामभ्यसता नित्यं जप्तव्यः पुण्योत्तमः ॥
 दामोदरं बन्धगतो नित्यमेव जपेन्नरः ।
 केशवं पुण्डरीकाक्षं नेत्रवाधासु संस्मरेत् ॥

(१) B. • माहीनासुच्चारणयुतो नरः ।

(२) B D. • श्रीनिधिः • ।

(३) A. श्रियः प्रीति • ।

(४) E. F. • दुःखशमनो • ।

(५) A. परमरामश्च • ।

(६) C • मादीन् जप्यानि • ।

भयेष्वन्येषु सर्वेषु ह्यपोकेशं सदा स्मरेत् ।
 अच्युतश्चामृतश्चैव स्मरेदौषधकर्म्मणि ॥
 भ्राजिष्णुमग्निहानौ च 'जपेदालम्बने स्थितः ।
 सद्भ्रामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेदपराजितम् ॥
 पाताले नरसिंहश्च जले क्रोडितनुं स्मरेत् ।
 चक्रिणं गदिनश्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिनं तथा ॥
 चेमार्थी प्रवसन्नित्यं दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ।
 अजितं गदिनं सर्वं सर्वेशं व्यवहारतः ॥

व्यवहारे ऋणादिप्रयोगविवादे ।

नारायणं सर्वकालं चुतप्रखलनादिषु ।
 ग्रहनक्षत्रपीडासु चौरव्याघ्रादिसङ्घटे ॥
 अटवीश्वन्धकारे च नरसिंहमनुस्मरेत् ।
 तरत्वखिलदुःखानि तापात्तीं जलयायिनम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवीर्यं प्रणश्यति ।
 स्राने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कीर्त्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति नित्यशः ।
 स्थापने 'चात्र धान्यादेरपधाने च दुष्टजे ॥
 क्रियेत तन्मना भूत्वा अच्युतानन्तकीर्त्तनम् ।
 नारायणं शार्ङ्गधरं त्रीधरं पुरुषोत्तमम् ॥

(१) A. D • जपेदात्मन्स्थितः । B. • जपेदात्मन्स्थितिः ।

(२) B. D • गदे ।

(३) A. • शतधाम्यादे • ।

वामनं गङ्गिनञ्चैव दुःस्वप्नेषु च कीर्त्तयेत् ।
 एकार्णवेऽहिपर्यङ्गे शयानं हि परं स्मरेत् ॥
 वाय्वग्निगृहदाहादिप्रवृद्धिमुपलभ्य च ।
 विद्यार्थी मीहविभ्रान्तचित्तो ह्यश्वशिरः स्मरेत् ॥
 बलभद्रं सम्पदार्थं मारकर्मणि चिन्तयेत् ।
 जगत्स्थितिमपत्यार्थं सुप्रजाख्यं विवाहकृतम् ॥
 शीघ्रं सर्व्वाभ्युदयिके सर्वानिष्टेष्वशोककम् ।
 मृत्युकाले च तच्चित्तो वासुदेवं जपेद्बुधः ॥
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य वासुदेवस्य चक्रिणः ।
 यथाभिरोचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्त्तयेत् ॥
 सर्व्वाख्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो यतः ॥

एवम्,—

कृणोति महलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
 भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः ॥

तथा,—

प्राणकान्तारपायेयं संसारव्याधिभेषजम् ।
 दुःखशोकपरित्वाण हरिरित्यचरद्वयम् ॥
 [जित तेन जितं तेन जितं तेनैति निश्चितम् ।
 जिह्वायै वर्त्तते यस्य हरिरित्यचरद्वयम् ॥]^१

(१) D • कीर्त्तयेत् ।

(२) A Omit the portion bracketed

(२) D अगत्स्यैतपत्वा • ।

(३) D • तेन उनिश्चितम् ।

नरसिंह नरसिंह नरसिंह जनार्दन ।

वासुदेव हृषीकेश त्राहि मां भवसागरात् ॥

श्रीशब्दपूर्वं 'जयशब्दमध्यं

जयद्वयानन्तरमेतदेव ।

त्रिःसप्तशतौ नरसिंहनाम

'जपत्रिहत्याद् द्विजकोटिहत्याम् ॥

तथा,—

ध्यायन् कृते जपन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सद्दीर्घं केशवम् ॥

तथा,—

तत्रास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव च ।

यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्तनात् ॥

गोविन्देति तथा प्रोक्तं भक्त्या वा भक्तिवर्जितैः ।

हरते सर्वपापानि कल्पान्ताग्निरिवोत्थितः ॥

एष भक्तिराराधत्वज्ञानपूर्व्वकमाराधये स्वात्मसमर्पणम् । न
च भज सेवायामिति श्रुतः सेवैव भक्तिः । भक्त्या समाराधयते
भक्त्या पूजयते भक्त्या स्तोतीत्यादौ पीनरुह्यापत्तेः । 'नापि भावः
प्रीतीरतिरित्यादिपर्यायवाच्यः पदार्थविशेषो भक्तिर्गोपीनां च

(1) B C. • जयशब्दपूर्वं • ।

(2) A • जपत्रिहत्याद् • ।

(3) B यदि भाव • । D यदि भाव प्रीतिरिति पर्यायवाच्य • ।

यथा श्रीकृष्ण इति वाच्यं लोके कामिन्यादौ तथाभाववत्
भक्तत्वाप्रसिद्धेः । लोकवेदाधिकरणन्यायविरोधापत्तेः । अतएव
तदेकगणत्वं भक्तिरिति गीताभाष्ये शङ्कराचार्यव्याख्यातम् ।

यत्तु विष्णुपुराणे,—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥

यच्च पाद्मे,—

युवतीना यथा यूनि यूनाश्च युवतौ यथा ।

मनोऽभिरमते तद्वन्नमो मे 'रमतां त्वयि ॥

इति । गीतायाम्,—

कथयन्त्य मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

इति । नैतावता रतेर्भक्तित्वं किन्तु रतेरनवच्छिन्नतच्चिन्ता-
ध्यायकत्वेन बहुतरपापक्षयहेतुत्वात् भक्तित्वाभावेऽपि पुरुषार्थ
साधनत्वेन स्वतः प्रियरूपत्वेन च प्रार्थनीयत्वम् । यथा शिष्य-
पालस्य निरतिशयद्वेषः श्रीकृष्णसन्ततानुस्मरणहेतुत्वात् तस्य
सुक्तिप्रदोऽपि न भक्तिः । एवं गोपीनां प्रेमापि सन्ततानुस्मरण-
हेतुत्वाद् भक्तिरूपत्वाभावेऽपि ।

तच्चिन्ताविपुलाद्वादशीणपुष्पचयास्तथा ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातकाः ॥

चिन्तयन्ति जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥

इतिविधया मुक्तिरूपफलसाधनम् । अन्यथा शिशुपालद्वेष-
स्यापि भक्तित्वापत्तेः । किञ्च साहित्यशास्त्रे,—

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रस्वायी च भाव इत्यभिधीयते ॥

इति देवादिविषयरतेरेव भावत्वम् । गोपीनां पुनः श्री-
कृष्णविषयरतेर्निरुपमरमणीयप्रियतमविषयत्वेन तच्चरितास्वादस्य
सश्लोगविप्रलम्भनृद्गारमध्यपातित्वमिति न भक्तित्वसम्भावनापि ।
न चाराध्यत्वज्ञानमेव भक्तिरिति वाच्यं निर्वापारस्य परमेश्वरे
चाराध्यत्वज्ञानेऽपि भक्तित्वाप्रसिद्धेः । नापि स्वात्मसमर्पणमात्रं
भक्तिः कार्यानुरोधेन नीचे स्वात्मसमर्पणे भक्तित्वाप्रसिद्धेः ।
तथा च भगवद्वाक्यम्,—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

तथा,—

भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥

तथा,—

माञ्च योऽप्यभिचारं भक्तियोगेन भवति ।

स गुणान् समतीर्त्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

यत्तु,—

ये च धर्मानुष्ठानमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

अदधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे मताः ॥

इति । नानेन धर्माणां भक्तित्वम् । स्वात्मसमर्पणापरपर्याय
तत्परमत्वस्य 'धर्मानुष्ठानत्वे तु 'फलजनकत्वेनातिशय'भक्तित्वा
दतीवभक्तत्वम् । एव ज्ञानित्वात् सैव मे मत इत्यादीनि व्याख्ये
यानि । तदेवविधभक्तियोगेन कृतस्य नामकीर्त्तनस्य बहुतरयाप
चयहेतुत्व भक्तिं विनापि कृतस्य पापक्षयहेतुत्व वचनप्रामाख्या
देवावगम्यते । नचाबुद्धिपूर्वकृतस्यानिच्छाकृतस्य भगवन्नाम
कीर्त्तनस्य पापक्षयहेतुत्वे उपदेशवैयर्थ्यं शास्त्रस्य ज्ञानेच्छाद्वारा
प्रवृत्तिफलत्वादिति वाच्यम् । हितैपिभिर्ज्ञात्वा 'कस्यानिच्छो
रपि प्रवर्त्तयितुं शास्त्रव्यापारात् । यथा स्वाध्यायविधेः पितृद्वारा
माणवकप्रवृत्तिफलत्वमिति सर्व्वज्ञैतदस्माभिर्विस्तरेण भक्तिप्रदीपे
प्रपञ्चितमिति नेह प्रणीयते । तदेव नामकीर्त्तनरूपाणि ज्ञानस-
न्ध्याद्यधिकार'सम्पादनानपेक्षणाच्छयनादुत्थानमात्रे कर्त्तव्यानि ।
यानि तु स्तोत्ररूपाणि जपरूपाणि वा प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यत्वेन
विहितानि तानि

(1) D धर्मानुष्ठानत्वहेतुफलजनकः ।

(2) B • फलयोगेनातिशयः ।

(3) A • भक्तित्वादतीवः ।

(4) A B (ज्ञानस्यानिच्छोः ।

(5) B • सम्पादनापेक्षणाः ।

स्रातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्विप्रो नित्य—

मित्यादिवाक्यात् सन्ध्योत्तरं कर्त्तव्यानि । उत्थानानन्तर-
मात्रकर्त्तव्यत्वेन लेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादिव्यवधानस्यापि
दोषत्वापत्तेः । नहि सत्रादुदवसाय पृष्ठसवनीयेन यजेरन्नित्यादौ
कालशौचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियत इति । छन्दोगपरिशिष्टे,—

पापिष्ठं दुर्भगां दीनं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्याय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ॥

थोत्रियं सुभगां गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्याय यः पश्येदापदुभ्यः स प्रसुच्यते ॥

एवम्,—

कल्पमुत्याय यो मर्त्यः संसृजेद् गां घृतं दधि ।

सर्पपाञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्पपात् स प्रसुच्यते ॥

कल्पमुत्यायेति वचनादुपसि स्रानाद्यप्रतीचाप्रतीतिः ।

विष्णुपुराणे,—

ततः कल्पं समुत्याय कुर्यान्मैत्रं नरेखर ।

नैर्ऋत्यामिषुविचेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विङ्-विमर्गः । मित्रोऽपाने समाश्रित इति वचनात् ।
षत्र भोजनाश्रितदिङ्-नियमवद् देयकालनियमः पुरुषार्थः । 'स
च नित्यक्रमेण मध्यपाठात्तवरावेन दुरितत्रयफलः । न परिमस्या

(१) L. स च पुरुषार्थनित्यवर्गः ।

(२) U. परिमस्यातिशोषदृष्ट्यादेव ।

त्रिदोषदुष्टत्वादेव । अतएव देवलेन सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते ।
 अन्यथा कल्पव्यतिरिक्तकाले निषेधादेव सन्ध्यायामपि निषेधात्
 पृथङ्निषेधो दोषातिगयार्थः कल्पेऽत तच्च गौरवम् । एवञ्चान्य-
 दाकरणे दोषाभावः । सन्ध्यायामप्यावेगि कर्त्तव्यम् । 'पक्वाशयास्य
 स्थानच्युतस्यावेगकरत्वात् । स्थानाच्चैव मलाद्युत्ता इत्यगौचकर-
 त्वात् । नागुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शोचस्य विधेयत्वेनावेगि
 सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वाच्च 'निषेधविपर्ययम् । आप-
 स्तम्बः,—'दूरादावसयान्मूत्रपुरीषे कुर्याद् दक्षिणां दिशं गत्वेति
 शेषः । अस्तमिते वह्निर्यामादाराच्चावसयान्मूत्रपुरीषे वर्जयेत् ।
 चाराद् दूरे । विष्णुपुराणे,—

अयत्रियैस्तृणैः काष्ठैः पत्रैर्लोटेर्यापि वा ।

आस्तोर्थं वसुधाञ्चैव वस्त्रप्राहुतमस्तकः ॥

हारोतः,—ब्राह्मणस्य संवेष्टयित्वा मूर्धानं श्रीवायामासन्व
 'दक्षिणबाहुपार्श्वं कमण्डलुमाधाय उत्सर्गं कुर्यात् । ब्राह्मणस्यो-
 वंष्टनं वस्त्रादिना । साङ्ख्ययनगृह्यम्,—यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं
 कर्णं कृत्वा । एतेनात्र नोत्तरीयनियमः । मनु,—

तिरस्कृतोच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोटं दण्डानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्डितः ॥

(1) A B. अन्दाशयास्य • ।

(2) D. निषेधविहितम् ।

(3) D. दूरादावसयान्मूत्रपुरीषे कुर्यात् • ।

(4) D. साङ्ख्ययनपार्श्वं कमण्डलुमाधाय उत्सर्गं • ।

संवीताङ्गः—कण्ठसक्तयज्ञोपवीतः । संवीतं मानुपमिति
तैत्तिरीयश्रुतेः । वौधायनः,—शुष्कदण्डमयत्रियं काष्ठं लोष्टं वा
तिरस्कृत्य । मेहनानुवृत्तौ वायुपुराणे,—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन वा ।

सृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्दाय वसुन्धराम् ॥

यमः,—

प्राङ्मुखसु पूर्वार्द्धे अपराद्धे तु प्राङ्मुखः ।

उदङ्मुखसु मध्याद्धे निशायां दक्षिणामुखः ॥

[देवलः,—

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाद्धे दक्षिणामुखः ।]

विष्णुमूत्रसुत्सृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—देवलवचनात् त्रिसुहृत्तात्मिकप्रातः-सायं-
कालयोरुदङ्गदक्षिणामुखत्वम् । यमस्मृतेस्त्रिसुहृत्तादूर्ध्वं पूर्वार्द्ध-
घटिकाद्वये प्रत्यङ्मुखत्वम् । सायाद्धे त्रिसुहृत्ताधीघटिकाद्वये
प्राङ्मुखत्वं मध्याद्धे उदङ्मुखत्वं रात्रौ दक्षिणामुखत्वमिति ।
गौतमः,—न वायुग्निविप्रादित्यापोदेवता गाय प्रतिपन्नन् मूत्र-
पुरीषामेधान्युत्सृजेत् । एतत्-सम्मुखो न कुर्यादित्यर्धः ।

याज्ञवल्करः,—

न प्रत्यम्यर्कगोसोमवाय्वग्निसौद्विजन्मनः ।

एतेषामुत्सर्गमार्गाभिमुख्यं वर्ज्यम् । यमः,—प्रतिपन्नानमेव च ।

(1) A. R. C. Omit the portion bracketed.

मेहयन्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुषः ।

अत्र पूर्वोक्ते प्रत्यङ्मुखत्वे आवरणादिना व्यवधानमित्येव-
मन्यत्र^१ । मनुः,—

क्षायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥

हारीतः,—

आहारश्च रहः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वशः ।

निर्हारं--मूत्रपुरीषोत्सर्गम् । मनुः,—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्व्वते ॥

चित्त्वामग्निचयने ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।

ससत्त्वेषु च गर्त्तेषु न गच्छन्वापि च स्थितः ॥

गमनस्याननिषेधे प्रह्वत्वस्यानिषेधः । उपविष्ट एव कुर्या-
दित्यर्थः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ।

पुनः पर्व्वतमस्तकनिषेधो दोषातिशयार्थः । नचाम्नेयं
चतुर्धा करोतीति श्रुत्या यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति
सामान्यश्रुतिराम्नेये विद्येपि उपसञ्चियते तथेह किं न स्यादिति

वाच्यम् । तत्र शाखाद्वयवाक्ययोः पुरुषभेदेन सार्धकत्वात् तथा
इह त्वेकग्रन्थे वाक्यद्वयमित्येकवेयर्थ्यभयेनादृष्टातिशयकल्पना ।
पर्वतमस्तकयोरवयवावयवित्वभेदाच्च नोपसंहारः । देवलः,—

वापीकूपनदीगोष्ठचैत्याश्रमःपथिमस्त्रसु ।

अग्नी काश्ये श्मशाने वा विष्णुत्रं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः । काश्यः कमनीयप्रदेशः । यमः,—

पल्लवानि तडागानि नदीप्रस्रवणानि च ।

नखगोमयभस्मानि फालकृष्णञ्च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि चैत्राणि च मलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत च्छायादृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकञ्चोदकान्तञ्च पन्थानञ्च विवर्जयेत् ।

वर्जयेद् वृक्षमूलानि चैत्यस्त्रभ्रविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दोषातिशयार्थः । हारीतः,—न
चत्वारोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् । न तीर्थं न शस्यपूर्णं न यज्ञ-
भूमौ यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् । तीर्थं जलावतरणमार्गः ।
वशिष्टः,—नीप्ते न शाद्वलोपजीव्यच्छायासु । शाद्वलः हरितः
स्निग्धो भूभागः । विष्णुः,—नीपरे न परशुचौ तथा नाकाग्नि ।
आकाग्नि अट्टालिकादी । यद्वा

यथाकाशः स्मृतो भीमस्तस्माच्चसंहते क्वचित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेन्न च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंब्रतदेय एवाकागपदार्यः । छाया-
धिकारे आपस्तम्ब',—स्वाच्च न मेहेत । स्वां छाया प्रतीत्यर्थः ।
न सोपानको मूत्रपुरीषे कुर्यात् । यमः,—

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्तम् ।

दृश सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥

तच्च योचानन्तरम् । अशुचेन सूर्यादिदर्शने

दृष्टेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृयेत् ।

गात्राणि चैव सर्व्वाणि 'नाभिं पाणितले नहि ॥

इति प्रायश्चित्तं मनूक्तम् । कामतोऽधिकप्रायश्चित्तम् ।

२शौचम् ।

हारीत',—गुद लोटेन प्रमृज्जीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

यमः,—

शुद्धार्यञ्च त्रिभिः काष्ठैस्मृणैर्वापि निघर्षयेत् ।

आपस्तम्ब',—अग्मान क लोष्टमाद्रोपधिवनस्रतीन् दूर्वा-
माच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शोधन वर्जयेत् । गीतमेन पर्णेन निघर्षेत्
निषिद्धम् । व्यासः,—

अग्ममूलफलाहारैरुन्मृज्यान्नास्त्रिवर्हिषाम् ।

(1) D नाभिपाणितले न हि ।

(2) D — — —

शामान्यदुतिसम्बन्धे विशेष

अग्ममूलफलाहारैरुन्मृज्यान्नास्त्रिवर्हिषाम् मूत्रपुरीषयो

एवं शुष्ककाष्ठेन गुदमार्जनम् । तदभावे अशममूलफलाङ्गा-
रास्यिकुशद्रौपधिवनस्यतिदूर्वालोष्टव्यतिरिक्तेन द्रव्येण । तदभावे
लोष्टेन गुदमार्जनम् । लोष्टस्य विहितनिषेधादनुकल्पत्वम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

उद्धृतोदकमादाय सृत्तिकाश्चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥

शौचमिति सम्बन्धः ।

आहरन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् सप्तिकतां तथा ।

नाख्लूकृष्टान्न वल्मीकान्न पांशुलान्न कर्हमात् ॥

न मार्गान्नोपराश्चैव शौचशिष्टात्परस्य च ।

विष्णुपुराणे,—

वल्मीकभूपिकोत्खातां सृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाञ्च नादद्यात्तेपसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खाताञ्च पार्थिव ।

शातातपः,—

'शुची देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता सृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

न, सृदं नोदकं वापि निशायां न च गोमयम् ।

(१) D शुचीदेशे तु संग्राह्याः शर्कराश्मादिवर्जिताः ।

रक्ता गौरास्तथा श्वेता सृत्तिकास्त्रिविधा स्मृताः ॥

(२) D च न गोमयम् ।

न गोमूत्रं प्रदीये च गृह्णीयाद् बुद्धिमान् नरः ।

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उदरेत्तु मृदं^१ ततः ॥

इति पठन्ति तस्य प्रामाख्येऽपि दृष्टार्थत्वाय यत्राशुद्विषडा
^१तत उदरणे तद्बोधम् । ^२प्रकरणाविशेषेऽपि दृष्टार्थत्वाय व्रीह्यादि-
 सम्वन्ध इवाववातादेः । अन्यथा शौचशिष्टादिनिषेधोऽप्राप्तत्वाद्
 व्यर्थः स्यात् । देवलः,—

आशौचान्नोत्सृजेत् शिश्रं प्रस्त्रावोच्चारयोः स्वयम् ।

यान्नवल्काः,—गृहीतशिश्रयोत्याय अन्यत्रोपविश्य शौचं
 कुर्व्यादित्यर्थः । शिष्टाः,—

धर्मविद् दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

वामहस्तेन शौचम् । ब्राह्मे,—

सुनिर्णिते मृदं दद्यान्मृदस्ते त्वप एव च ।

सुनिर्णिते काष्ठादिघर्षणेन सम्यक्चालिते । दक्षः,—

एका लिङ्गे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मृदुद्वयं स्मृतम् ।

सव्ये वामे । उभयोर्द्वस्तयोः । ^३एतत्

मूत्रे शौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

(1) B. • तथा ।

(2) D. तत्र ।

(3) D. प्रकरणाविशेषे •

(4) C. एतत्तु ।

[मनुः,—]

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीषता ॥

दत्तः,—

अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यथा ।

आर्द्रामलकमानेन मृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति वाक्यात् शेषमृत्तिकापरिमाणं तन्मात्रम् । हारीतः,—

पट् पृष्ठे । पृष्ठे वामहस्तपृष्ठे । शङ्कः,—

तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनम् ।

शङ्कः,—लिङ्गे द्वे एकेन गन्धलेपानुवृत्तौ । एवमुत्तरताधिक-
संख्यत्वे बोध्यम् । पैठीनसिः,—अपाने पञ्च । शङ्कः,—मैहने सप्त ।

त्रयेणाशुचौ पञ्च । पञ्चभिः शुद्धभावे सप्त देया इत्यर्थः । यमः—
वामे पाणौ चतुर्दश । शङ्कः,—

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देयाश्चतुर्दश ।

(१) A B C. Omit the portion bracketed.

(२) D • तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

(३) D अर्द्धप्रसृतिमात्रानि इत्यन्ता •

(४) D लिङ्गेऽप्यर्द्धमा •

(५) D वामहस्तपृष्ठे ।

(६) A B त्रयेणाशुचौ • ।

ब्राह्मे,—

‘द्वाविंश वामहस्ते तु । द्वयोः षोडश पुनः सप्त च ।

देवतः—

यावत् साध्विति मन्येत तावत् शौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसंख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

[संख्यामात्रेण न तुष्टिः ।]

गन्धलेपानुवृत्तौ न्यूनसंख्यां त्यक्त्वाधिकसंख्याश्रयणम् । तावता-
प्यनुवृत्तौ पुनरन्तिमसंख्या [अभ्यसनीया] । न्यूनसंख्यया गन्ध-
लेपत्रये विहितसंख्यापर्यन्तं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं दक्षेण,—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

हारीतः,—तिसृभिः पादौ प्रचात्य गोमयेन मृदा कमण्डलुं
परिमृज्य पूर्व्वदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत । शङ्ख-
लिखितौ,—आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत् । ईशानः सर्व्वेश्वरी
विष्णुः । स्मृत्वा विष्णुं सनातनमिति ब्रह्मपुराणात् । सोमसूर्याग्नि-
वीक्षणं यथासम्भवम् । विष्णुस्मरणञ्च विष्णुमूत्रशुक्रशौचाङ्गम् ।

नत्वाचमनमात्रे । दक्षः,—

यद्योक्तान्तु दिवाशौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धञ्च पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिष्णुरोगवान् । स्वस्थस्य चतुर्थांग

(1) D द्वाविंशद् वाम •

(2) A. B. C. Omit the portion bracketed.

(3) A. B. C. Omit the portion bracketed.

आतुरस्य दिवा रात्रौ च । एव पथिकस्थानातुरस्य दिवा रात्रौ च
तदष्टमाशेन शब्दिः । मनुः,—

एतत् शौचं गृहस्थाना द्विगुण ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणञ्च वनस्थाना यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

शब्द',—

शौचमेतद् गृहस्थाना तथा गुरुनिवासिनाम् ।
द्विगुण स्याद् वनस्थानां यतीना त्रिगुण भवेत् ॥

एतच्छौच विष्णुत्रोत्सर्गनिमित्तम् । 'विष्णुत्रलेपे तु सृज्-
जलाभ्या शब्दिः न सस्थानियमः । मनुः—सृद्वाय्यादेयमर्थव-
दित्युक्ता

दैहिकाना मलानाञ्च शब्दिषु द्वादशस्वपि ।

तथा,—

वसाशुक्रमसृङ्मज्जाभूत्रविट्कर्णविन्नुखाः ।
श्लेष्माशुद्रूपिकास्वेदो द्वादशैते नृणा मलाः ॥

अत्र,—

पश्चा क्रमेण चैतेषां शब्दिरुक्ता मनीषिभिः ।
सृद्वारिणा तु पूर्वेषामितरेषान्तु वारिणा ॥

इति वाक्यात् समाचारः । अत्रोद्बृतोदकासम्भवेऽनुद्बृतेनापि ।

तथा च पठन्ति,—

कुर्यादनुद्बृतेनापि यदि निर्जन्तुक जलम् ।
वितस्त्रिमात्र मन्यन्व्य कुर्यात् शौच जलाशयात् ॥

(१) D विष्णुत्रलेपने तु मज्जाश्लेष्माभ्यां शुचि ।

कचिच्च,—

'अरत्रिमात्र सन्त्यज्य कुर्याद् वारिष्यनुवृते ।

इति । केवलम्,—

क्षिप्वाग्नावशुचिद्रव्य तथैवाभसि वा पुन' ।

मासमात्र व्रत कुर्यात्

इति गुरुदोषाज्जले शौचीदकपरिहाराय यत्र कार्यं ।
 मृन्मयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतन्न कार्यम् । कमण्डलुशब्दो ह्याकार
 निमित्त । तथा च मेधातिथि,—आकारनिमित्त कमण्डलुशब्दो
 न जातिनिमित्त । तेन मृन्मयस्य सोवर्णस्य राजतस्य वा तथैव
 शब्दि । ताम्रगडुकादिकमपि कमण्डलुरेव । केवल तस्य शौचे
 यत्र कार्यं । बौधायन,—

कमण्डलु परिहरेत् सर्व्वावस्थोऽप्यशौचत ।

न चैव कुत्सयेद् विद्वान् न च शब्देन दूषयेत् ॥

तथा,—

तस्माच्छौच तत कृत्वा परिमृज्य कमण्डलुम् ।

पथ्यग्निकरणं ह्येतद्रूढं न तत्परिमार्जनम् ॥

इक्षुपरिमार्जनमुच्छिष्ट पुरुषसंयोग निमित्त कमण्डलु-
 सस्कार । मूत्रादिलेपे तु कमण्डलुर्यद्रव्यजातस्तदुक्त शौचम् ।

(1) D वितत्रिमात्र ।

(2) B D न शब्देन च दूषयेत् ।

(3) D ह्येतद्रूढपरिमाजनम् । (२

एवञ्च सति धारणञ्च कमण्डलोरिति निषेधः काष्ठस्य समा-
चारमूलकः ।

इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमवादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं वापि शौचार्यं वक्ष्यते विधिः ।

गोमयेन शरीरोपघातशुद्धिर्वक्ष्यते । तद्विषयं गोमयग्रहणम् ।
एतेनाचमनानन्तरमेव कर्म्मार्हतालक्षणं शौचं सिद्धं भवति ।

देवलः,—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्म्माचमनाद्गपादप्रचालने प्राङ्मुखत्वमुदङ्मुखत्वञ्च वै-
कल्पिकम् । एवं पितृगाचमनाद्गपादप्रचालने दक्षिणामुखत्वं
प्राङ्मुखत्वञ्चैव वैकल्पिकमित्यर्थः । प्रत्यक्पादावनेजनमिति
त्वापस्तम्बीयमाचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—

इत्येवमद्भिराजानु प्रचाल्य चरणौ पृथक् ।

इस्तीं चामणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ॥

तथा,—

शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्णिते वाससी शुभे ।

तूर्णीं भूत्वा समाधाय नोद्गच्छन् न विलोकयन् ॥

उद्गच्छन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्कस्मृतेः ।

न गच्छन्न गयानद्य न चलन्न परान् स्पृशन् ।

न हसन् नैवाकलयन्नात्मानं न विलोकयन् ॥

आकलयन् कम्पमानः । आत्मानं हृदयं विलोकयन्निति
स्वार्थे निच् ।

केगान्नीवीमधः कायमस्त्रयन् धरणीमपि ।

[सोपानको जलस्यो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीपी वापि नाचामेद् वस्त्रेषावेच्छ वा शिरः ॥]

अयातः प्रयमात् तीर्थाद् दक्षिणात् त्रिः पिवेत् समम् ॥

अयद्मनवस्त्रावमवह्निर्जान्बुद्बुदम् ।

प्रयमात् तीर्थात् ब्राह्मतीर्यात् ।

द्विस्ततोऽद्भुतमूलेन परिमृज्यात् ततो सुखम् ।

नायाद्भुत्या न पृष्ठैर्बा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

पापक्षम्बः,—तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् । मरीचिः—

न यानामनस्यो न पादुकस्यः । मरीचिः,—

भुक्तामनस्योऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

व्यासः,—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकचशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तथा,—

सोपनत्को जलस्थो वा मुक्तकेगोऽपि वा नरः ।

उशीपी वापि नाचामेदृ वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ॥

'गौतमः,—वाग्यतो हृदयस्यशस्त्रियतुर्वा अप आचामेत् ।

'त्रिचतुर्वेति भावशुद्धपेक्षया । हृदयगामिन्योऽपः ।

'भविष्ये,—

समौ च चरणी कृत्वा तथा बडशिखी नृप ।

घनाङ्गुलिकरं कृत्वा 'एकाग्रसुमना द्विजः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणन्तु कर कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् पुनः ।

त्रिः पिवेद् वीक्षितं तोयं आस्यं द्विः परिमार्जयेत् ।

दक्ष,—

संहत्याङ्गुठमूलेन द्विः प्रमृच्यात् ततो मुखम् ।

संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ॥ ॥

(१) D. गौतमः,—

(२) D त्रिचतुर्वेति भावशुद्धपेक्षायाम् ।

(३) B. D भविष्यपुराणे ।

(४) D एकाग्र सुमना •

मुखं संहृत्य 'प्रमृज्यात् । एवम्,—संहृत्यास्यमुपसृशेत् ।

आपस्तम्बः,—त्रिरोष्ठो परिमृजेत् द्विरित्येके । सक्तदुपसृशेत्
द्विरित्येके । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रिया-
न्युपसृशेत् । पादौ शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सक्तदुपसृशेदोष्ठा-
विति सम्बन्धः । ओष्ठ'स्पर्शादनन्तरं दक्ष',—

अङ्गुष्ठेन प्रदेगिन्या व्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्या हृदयन्तु तलेन वै ।

'सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद् वाङ्ग चाग्नेण संसृशेत् ॥

प्रदेगिनी तर्जनी । अत्र आस्यं सृष्ट्वा पश्चाद् व्राणं तदनन्तर
चक्षुषी पुनः श्रोत्रे पुनर्नाभिमित्यर्थः । 'नतु चक्षुःश्रोत्रयोः
स्पर्शनाहृत्तिरिति 'भ्रमः कार्यः । नाभिस्पर्शानन्तर व्यास',—
पुनरप्युपसृशेत् । हृदयस्पर्शादनन्तरं चाज्जालम्बादुदकस्पर्शनम् ।
भविष्ये,—

यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानव ।

वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति पार्थिव ॥

गिटाः पठन्ति,—

तावन्नोपसृशेद् विद्वान् यावत्सव्येन न सृशेत् ।

(1) D ससृज्यात् ।

(2) B D सस्पर्शानानन्तरं दक्ष ।

(3) D सर्व्वाभिश्च ।

(4) A B C अनन्तरं चक्षुः ।

(5) A L C न भ्रम

मनु,—

ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

ब्राह्मतीर्थस्य व्रणादिदोषे इदमनुकल्परूपं कायत्रैदशिकाभ्या-
मिति ।

अपः पाणिनखसृष्टाः पिवेदाचामति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

इति वचनान्नखस्पर्शपरिहारः कार्यः । कमण्डलूपस्पर्शनं
सोमतीर्थेनेति 'हारीतवचनादुद्धृतोदकेन कमण्डलोर्गृहीतेनाचमने
सोमतीर्थ्याख्येन करमध्येन । 'कमण्डलुशब्दश्च संस्थानवचन
इत्युक्तं तेन ताम्रपात्रादिभ्योऽपि ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मरन्ति,—

कास्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शब्दिमवाप्नुयात् ॥

कांस्यादिपात्राणामाकारेण 'कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।
अन्यथा प्रसङ्गाभावात् । आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्कलिखितौ,—उद्धृत-
परिपूताभिरङ्गिरेवेक्षिताभिरनधिञ्चिताभिरबुद्बुदाभिः शूद्राशुचेक
पाण्यावर्जिताभिः शूद्रावर्जिताभिरशुच्यावर्जिताभिरकपाण्यावर्जि-

(१) B D • हारीतस्य वचनाद् • ।

(२) A कमण्डलुशब्दश्च संस्कारमित्युक्तम् ।

(३) B कमण्डलुप्रसङ्गनिषेधः । D कमण्डलुप्रसङ्गे निषेधः ।

ताभिश्च नाचामेत् । परिपूतत्वमपद्रव्यनिरागेन । आपस्तम्ब',—
भूमिगतास्त्रिष्याचम्य प्रयतो भवति यद्वा प्रयत आचामेत् । एतेन
स्वयमाहूतेनाचमन नाशुद्धिहेतु । वशिष्ठ',—

तस्मादुदकपाणिभ्यां परिमृज्य कमण्डलुम् ।

पर्यग्निकरण छेतत् मनुराह प्रजापति' ॥

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ।

ततः कमण्डलो' । आपस्तम्ब',—न वर्षधारास्वाचामेत् । तथा
प्रदरोदके । तस्माभिश्चाकारणात् । प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः ।
अकारणाद् व्याधिव्यतिरेकेण । वशिष्ठ',—प्रदरादपि या आप-
स्तर्पणसमर्थाः स्युर्न वर्षरसदुष्टा याः स्युरशुभागमाः । बौधायन',—
पाण्डुप्रचालनात् शेषेण नाचामेत् यदाचामेद् भूमौ स्त्रावयित्वाचा-
मेत् । आपस्तम्ब',—अग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्यात् ।
आचामेद् वा 'पाणिसत्तुब्धोदकेन नाचामेत् । अग्निपर्युचणार्थो-
पान्तजलशेषेणेत्यर्थ' । विष्णु',—

द्वत्कण्ठतालुगामिसु यथासख्य द्विजातयः ।

शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च 'सकृत्सृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः श्रोष्ठप्रान्ते । ब्राह्मे स्त्रीशूद्राधिकारे,—चाननाच
करोष्ठयोः । शूद्राधिकारे 'गौतम',—आचमनार्थं पादप्रचालन-
मेवैके ।

(1) D पाणिसत्तुब्धोदके नाचामेत् ।

(2) D सकृत्सृष्टाभिः ।

(3) D गौतम —

(4) D चानन ।

आचमनक्रमः ।

दक्षिणपूर्व्वक्रमेण पादप्रक्षालनं प्राङ्मुखत्वेन । 'पितृर्थाच-
मनाङ्गपादप्रक्षालनमुदङ्मुखत्वेन वा । आमणिवन्धात् पाणि-
प्रक्षालनम् । शिखाबन्धनम् । यज्ञोपवीतानुसन्धानम् । वासो-
द्वयधारणम् । उष्णीपशिरःकण्ठप्रावरणपरीहारः । उपानत्
पादुकत्यागः । भोजनान्तराचमनव्यतिरिक्ताचमने आसनत्यागः ।
न प्रौढपादत्वम् । [शुचिदेशे पादद्वयदानम् ।] दिशां हृदयस्य
चानवलीकनम् । गमनोत्थानप्रहताशयनकम्पनहासत्वराल्यागः ।
केयनीवीनाभ्यधोभागपरदेहभूमीनां हस्तेन स्पर्शनपरीहारः ।
स्नानाङ्गाचमनेऽन्तरेकं वहिरेकं पादं दत्त्वा । पुरुषार्थाचमने-
ऽप्यार्द्रवस्त्रस्य जलमध्येऽपि जानुदध्ने तदधिके वा । वाग्युतः
समाहितचित्तः प्रसन्नचेता भवेत् । उर्व्वोरत्रिकरणम् । संहता-
ङ्गुलि गोकर्णाकृति हस्तकरणम् । कांस्थायसत्रपुसीसपित्तल-
व्यतिरिक्तस्त्रकीयदारुमृत्तैजसान्यतमकमण्डलीरसम्भवे सम्भृज्य
परकीयस्य वामहस्ते धारणम् । तत्र वामहस्तशूद्रानीतव्यति-
रिक्तपरजनानीतजलधारणम् । दिवोद्धृतमेव । असम्भवे अग्नि-
दर्शनपूर्व्वकरालुद्धृतमपि । चीदवुद्वुदवर्षधाराद्रव्यान्तरसंसर्ग-

(१) D पितृर्थाचमनाङ्गपादप्रक्षालनं दक्षिणाभिमुखत्वेन वा । दैवकर्माङ्ग-
नाचमनार्थं पादप्रक्षालनमुदङ्मुखत्वेन वा । आमणि •

(२) D Omits the portion bracketed

(३) D वामहस्तशूद्रव्यतिरिक्तपरजनानीतजलधारणम् ।

(४) D. रात्रानीतमपि ।

दूपितपादक्षालनशेषव्यतिरिक्तम् । असम्भवे पादक्षालनशेषमव-
 स्त्रावितैकदेशे नखससृष्टाग्निपर्युक्षणशेषप्रदरोदकभिन्नं प्रदरादपि
 गोदृप्तिसमर्थादधिकतरसगन्धं जलं कमण्डलोर्हस्ते कार्थम् ।
 वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनम् । तोयस्य वीक्षणम् । करमध्येन
 सोमतीर्थेन पानम् । यथा हृदयं यावद् गच्छति । एव द्विरपरं
 त्रिर्वा । भूमिष्ठादीदृशोदकं गोकर्णाकृतिहस्तेनादायाद्गुष्ठकनि-
 ष्ठाभ्यां किञ्चिदवस्त्राथ्यं ब्राह्मतीर्थेन पानम् । तदसम्भवे प्राजा-
 पत्येन । तस्याप्यसम्भवे नखस्पर्शपरीहारेण देवतीर्थेन पानम् ।
 कमण्डलोराचमने सोमतीर्थनियमः । सुखं संवृत्याद्गुष्ठमूलेन
 द्विः परिमार्जनं त्रिर्वा । भोक्ष्यमाणस्य द्विरिव । ततः सव्यपाणिः
 पादयोः गिरसः क्रमेण प्रोक्षणम् । सुखं संवृत्य संहृतमध्याद्गुलिचयेण
 द्विः सहस्रं वा स्पर्शनम् । भोक्ष्यमाणस्य सकृत् । तर्जन्यद्गुष्ठाभ्यां
 नासिकायोः । अनामिकाद्गुष्ठाभ्यां नेत्रयोः श्रोत्रयोश्च । कनिष्ठा-
 द्गुष्ठाभ्यां नाभिं सृष्ट्वा जलस्पर्शनम् । सर्वाङ्गुलिभिः गिरः अङ्गुल्य-
 ग्नेषु बाहुमूलद्वयस्पर्शनम् । भूमौ किञ्चिदुदकप्रक्षेपः । इन्द्रिय-
 स्पर्शनशेषजनस्य सव्यपाणौ प्रक्षेपः । ततः सर्वेश्वरस्य विष्णोः
 अरण्यम् । आदित्यसोमानीना यथासम्भवमीक्षणम् । एतच्च
 पुरीषोत्सर्गाचमनाङ्गं 'न सर्व्वत्र । देवसः,—

रितीभूवगलन्मोक्षे भोजनेऽध्वपरित्यजे ।

गोचमेवविधं प्रोक्षामीपश्चान्यत्र वर्त्तते ॥

उक्तनिमित्तपञ्चकातिरिक्तनिमित्ते किञ्चिदङ्गसहितमप्याच-
मनं सगुणं भवति केवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिखायज्ञोप-
वीतत्वपादशोचानामावश्यकत्वम् । एतैर्विनाचमनं शुद्धिकरं न
भवति । उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गादर इत्याहुः ।

अथाचमननिमित्तानि ।

ब्राह्मे,—

क्षुते श्लेष्मपरित्यागेऽधीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य सलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

अधीते पाठे । 'अववर्णस्य चण्डालादेः । हारीतः,—रथ्या-
माक्रम्य कृतमूत्रपुरीषो भोक्ष्यन् (भोक्ष्यमाणः) वा पाणिपादं
प्रक्षाल्याचामेत् । पैठीनसिः,—उच्छिष्टरेतोन्त्रस्पर्शं उत्तृज्याचम्य
प्रयतो भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशम् । त देशमुच्छिष्टादि-
लिप्तम् । बोधायनः,—नीवी विश्वस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराणे,—

निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भापादशुच्यप्रयतस्य वा ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखा मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ॥

सन्देहः आचमनं क्षतं न वा । आचमननिमित्तं नवेति च ।
तथा,—

उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं 'दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।

मनुः,—अध्येष्यमाणयाचामेत् । आपस्तम्बः,—रिक्तपाणि-
र्वायसमुद्यम्य अप उपस्पृशेत् । तथा,—श्यावातपर्यन्तावीथी
चोपस्पृश्य । श्यावातपर्यन्तावलोमकौ । यमः,—

उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपस्पृशेत् ।

उत्तीर्य जलान्निष्क्रम्य । अवतीर्य जले प्रविश्य । हारीतः,—
“नोत्तरेदनुपस्पृश्य” उत्तरेत् सन्तरेत् । देवलः;—

यदन्धः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तञ्च स्पृष्ट्वाचम्य विशुद्धयति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्थानादन्यत्र गतम् । संवर्त्तः,—

चर्मारं रजकं वैष्णं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—सिंहाणिकाद्यालम्भे लोहितस्य केशानामग्ने-
र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाद्यालम्भे महापथं गत्वाऽमेध्यञ्चोपस्पृष्ट्वा-
प्रयतञ्च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शक-
दोपधिं भूमिं वा । अमेध्यं चतुर्विधम् । देवलः,—

द्रूपितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्यात् सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

(1) B. D • दर्शनेऽप्यन्तवासिनाम् ।

(2) D शौचगतादन्यगतम् ।

शुच्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 अभक्ष्याभोज्यापेयानि वर्जितानीह चक्षते ॥
 त्यक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामकुक्कुटशूकरौ ।
 खा च नित्य विवर्ज्याः स्युः पडेते धर्मतः समाः ॥
 सत्रणः सूतिकासूतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
 मृतवन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यांघ्राष्ट्री स्वकालतः ॥
 नेत्राशु विप्रुपः केशा निरस्त नखलोम च ।
 आर्द्रं चर्मासृगित्येतद् दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥
 मानुषास्त्रि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवानि च ।
 कुण्ठपः पूयमित्येतत् कश्मल समुदाहृतम् ॥
 दूषिते प्रोक्षणेनापि शुद्धिरक्ता विधानतः ।
 दुष्टे मार्जनसंस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिर्यथोक्तशुद्धेः पूर्वं स्पर्शनमाचमननिमित्तम् । सत्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरीगयुक्तः । सूती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मत्त उन्मादरोगी । मृतवन्धुर्मृतकाशौची । 'एतेषा यथोक्तशुद्धे पूर्वं स्पर्शनमाचमननिमित्तम् । अत्र सत्रण इति वचनात् क्षताशौच केचिदिच्छन्ति तत्र दुष्टव्रणविषयत्वेनोपपत्तौ व्रणमात्रेऽशौचकल्पनानवकाशात् । दन्त-
 'लग्नाधिकारे च देवलवचनम्,—

(1) D एषां • ।

(2) D • चन्दाधिकारे देवच • ।

न तत्र बहुयः कुर्याद् यत्र सुद्वरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद् व्रणे कृते ॥

इति रुधिरस्य सुखप्रवेशादत्यन्ताशौचप्रतिपादनार्थम् ।
कालिकापुराणवचनात् न कचिन्निवन्धे कचिद्देशे चादरो दृश्यत
इति 'क्षेपशङ्खै(व)नावतिष्ठते । देवलः,—

ततः 'शरीरयोत्रेभ्यो मलनिःस्यन्दविस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्यं कथ्यते विधिः ।

'शरीरयोत्रेभ्यः शरीरच्छिद्रेभ्यः । मलं द्वादशविधम् ।
निःस्यन्दी लालादि । तयोर्विस्त्रवः स्थानाचलनम् । अन्नादीनां
प्रवेशो सुखद्वारा । 'तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनापोह्यते ।
एतदाचमनं त्रिविधम्,—शुद्धार्यं नैमित्तिकं कस्मैद्गच्छ । तत्र
शुद्धार्याचमननिमित्तानि,—स्वकीयविण्मूत्ररेतसासुत्सर्गः । तेषां
स्पर्शनम् । अगोचोदकतदार्र्द्रभूमिस्पर्शनम् । क्षुतम् । श्लेष्मत्वागः ।
भोजनम् । पानम् । चाण्डालादिभाषणम् । निद्रा । दन्तधावनम् ।
अनृतभाषणम् । [परुषभाषणम् ।] वस्त्रपरिवर्त्तनम् । रथ्याक्रम-

(1) A. B. C. क्षेपशङ्खैवावतिष्ठते । (a) D. तत्र न भोजनादा • ।

(2) D. शरीरयोत्रेभ्यः • ।

(1) D. Omits the portion bracketed

(3) D. शरीरयोत्रेभ्यः • ।

णम् । द्वादशविधमलानां स्वस्थानात् प्रच्यवनम् । मानुषेतरनिः-
 स्नेहपञ्चनखास्थिसर्गनम् । निर्लामोष्ठादिदेशसर्गनम् । उच्छिष्ट-
 ब्राह्मणसर्गनम् । बुद्धिपूर्वकातिक्षुद्रनिःस्नेहमानुपास्थिसर्गनम् ।
 चाण्डालादिसर्गनम् । चाण्डालादिस्पृष्टस्य बुद्धिपूर्व्यं सर्गनम् ।
 अमेध्यलेपप्रदेशस्य त्रिःचालनपूर्वकमाचमननिमित्तत्वम् । अस्थि-
 सञ्चयनादूर्ध्वं रोदनम् । जलाशयप्रवेशः । तत उत्तरणम् । शुक्त-
 मात्रवमनं चाण्डालोदक्यासृतकीपतितशवतत्स्पृष्टसर्गनम् । पर-
 कीयशुक्रादिद्वादशविधमलसर्गनम् । रथ्याकर्हमसर्गनम् । भास-
 काक-बलाक-वानर-मार्जारखरोष्ट्र-श्व-शूकर-कुक्कुट-वराह-चेल-
 निर्णंजक-रजक-चर्मलद्व्याधकैवर्त्ततैलकृतसुराविक्रयिनटनपुंसक-
 वैश्यानां सर्गनम् ।

नाभेरूर्ध्वं करी मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात्तु चालनेनैव शुद्ध्यति ॥

इति वचनादुत्तमाङ्गे स्नानमधिकम् । एवञ्च,—

एभिर्धदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्त्यं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्ध्वभागपरमेव । तथाचमनकृताकृत-
 सन्देहः । आचमननिमित्तसन्देहश्च । एतानि शुद्धार्थाचमन-
 निमित्तानि ।

(१) D • उत्तमाङ्गस्नान • ।

(२) D शुद्धार्थान्याचमन • ।

अथ पुरुषार्थचमननिमित्तानि ।

व्यासः,—अमकृतविकृतश्वासः । ब्राह्मणस्पर्शनम् । अग्नि-
स्पर्शनम् । गोस्पर्शनम् । लोटादिरहितस्य हस्तस्य पक्षिणं
प्रत्युदयमः । पादप्रचालनम् । शिखाबन्धनम् । नीवीविग्रंशनम् ।
वस्त्रपरिधानम् । यज्ञोपवीतवह्निष्करणम् । स्नानं भोजनारम्भः ।
उच्छिष्टदोषरहितताम्बूनादिभक्षणम् । शयनारम्भः । श्मशाना-
क्रमणम् । अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेव तत्राचमनं
पुरुषार्थः । 'श्मशानाक्रमणं नाशुचिकरम् ।

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते ।

इति दानधर्मवचनात् । एतेषु निमित्तेष्वचमनस्य दुरित-
क्षयः फलम् । कर्माङ्गाचमनञ्च सामान्यतः

क्रिया यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।

इति वायुपुराणोक्तम् । विशेषतश्च

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

इत्यादौ सन्धान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् । तत्त्वसागर-
संहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किल्विपभाप्नोति सत्यमीश्वरभाषितम् ॥

(१) D श्मशानाक्रमणमपि नाशुचि ।

(२) D • मनस्योपात्तदुरित • ।

तथा,—

आदित्यञ्च गणाध्यक्षं चैत्रपालञ्च पार्वतीम् ।
 धाराध्याचमनं कार्यं सुधिया 'कार्यसिद्धये ॥
 लङ्घयित्वा च निर्भ्रात्यमेतेषां त्रिदशाधिप ।
 सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥

इत्यादौ 'कर्माङ्गमाचमनम् । तथा यादौ 'पिण्डदानादौ
 कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैठके दक्षिणामुख इति पादचालने
 दिङ्नियम उक्तः । यत्तु शुद्धार्थाचमनमेव कर्माङ्गं न पृथक्
 कर्माङ्गमाचमनमस्ति । अतएव शिष्टाः कोपाधिकरणे,—

वेदिरेव घनाचम्य कुर्वतो विगुणी भवेत् ।

तामेव सगुणां कर्त्तुं शुद्धा न व्यवधास्यते ॥

इति शुद्धार्थाचमनस्य 'क्रमविरोधो विचारितः । तदयुक्तं
 तत्र तत्र कर्माङ्गाचमनमध्ययनाङ्गमेव । एवञ्च चुतादौ शुद्धार्थाच-
 मनस्यापि न व्यवधायकत्वमित्यतिशयार्थम् । शुद्धेः कर्माङ्गत्वेऽपि
 तदार्थाचमनस्य न कर्माङ्गत्वम् । आहवनीयस्य कर्माङ्गत्वेऽप्या-

(१) D. ° कर्मासिद्धये ।

(२) D कर्माङ्गाचमनम् ।

(३) D पिण्डदानार्घ्यदानादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

(४) B. क्रमविरोधो ° । D. क्रमविरोधो विचारितः । तदुक्तं तत्र कर्माङ्गा-
 चमनस्य दर्शितत्वात् । अतएव भाष्यकारेणामत्रौ न कर्त्तव्यमित्यवशिष्टेष्वङ्गत्व-
 बोधार्थं स्मरणमित्युदाहृतम् । वार्त्तिककारेण ब्रह्मयज्ञाङ्गमाचमनं जपभावाङ्ग-
 मित्युक्तम् । अतएवाध्येष्यमाणद्वारम्भे प्रथमः सन्नित्यध्ययनारम्भे आचमन-
 मध्ययनाङ्गमेव । एवञ्च ° ।

धानस्य न कर्मज्ञत्ववत् । अतएव विध्यन्तरसिद्धत्वादशौचस्य च
यथाशक्त्युपसम्भविषयत्वमिति । त्रीञ्चाद्यपचार इव शौचापचारे
न कर्मज्ञाधिकारः । न चैवं निरग्नेरिवाशुद्धस्याधिकाराभावादग्नि-
होत्राद्यकरणे दोषाभावः स्यादिति वाच्यम् । शक्तिविषये न
सुहृत्तमव्यप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बवचनादशुचेरेव स्थानस्याधर्म-
हेतुत्वादग्निहोत्रादिलोपवत् । शौचविलम्बे त्रिरात्रोपवासादि-
विधानाच्च । एवञ्च दैवान्मुख्यगौणकालयोः शौचाभावे कर्म-
लोपदोषो नास्ति । अशुच्यवस्थानदोषः स्यादेव । अशक्ती
नाशुचित्वदोषोऽपि । मुख्यकाले शुद्धभावे गौणकाले शुद्धी
कर्मज्ञाधिकारः स्यादेव । मुख्यकालेऽसन्निहितान्नेर्गौणकालेऽग्नि-
होत्रवत् । यथा च शौचस्य 'वैदिककर्मत्वेऽपि जननाद्यशौचेऽपि
कर्तव्यत्वं तथा च तत्रैवोक्तम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्याः—

घ्रात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेत् वासोऽपि परिधाय च ॥

आपस्तम्बः,—भीक्ष्यमाणसु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । द्विः
परिमृजेत् । सकृदुपसृजेत् । भोजनपूर्व्वाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिर्वा । घोष्ठस्पर्शनमत्र सकृदन्यत्र सकृत्

(1) C विहितकर्म्ये • ।

(2) B. वासोऽन्वदृ • ।

'द्विर्वा । पैठीनसिः,—कलिलकासखासापगमे रथ्याचत्वरश्म-
शानाक्रान्तेष्वचान्तः पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं श्लेष्म ।
खासो व्यायामादिकाले विकृतः । चत्वरं भृत्यादीनां वलिदान-
स्थानम् । शङ्खलिखितौ,—मूत्रपुरीषठीवनादिषु शुक्तवाक्याभि-
धानेषु पुनरुपसृशेत् । शुक्तं परुषम् । आदिपदं शुक्रोत्सर्गस्थाप्युप-
लक्षणम् । द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः,—

ओष्ठौ संसृश्य च तथा यत्र स्यातामलीमकौ ।

स्नानम् । पानम् । क्षुतम् । श्वासः । भोजनान्तः । रथ्योप-
सर्पणम् । वस्त्रपरिधानम् । भोजनारम्भः । कठिनश्लेष्मत्यागः ।
कासः । विकृतश्वासः । चत्वरक्रमणम् । श्मशानाक्रमणम् ।
मूत्रोत्सर्गः । पुरीषोत्सर्गः । ठीवनम् । शुक्रोत्सर्गः । परुषवाक्याभि-
धानम् । इत्यष्टादश द्विराचमननिमित्तानि । शुद्धयै नैमित्तिके
च यथासम्भवम् । 'तत्र द्विराचामेदिति द्वित्वविधौ विधेस्त्र्यंश-
विशिष्टभावनाविषयत्वादितिकर्त्तव्यताया अपि द्वित्वं विधीयत
इतीन्द्रियस्पर्शनमपि द्विः कर्त्तव्यमित्याहुः । वसुतो विधेर्भावना-
विषयत्वेऽपि द्विराचामेदित्यत्रेतिकर्त्तव्यतांशस्याश्रवणेन धात्वर्थ-
'मात्रोपदेशेनैव द्वित्वविधिः । न चाचमनानुवादेन द्वित्वविधा-
वाचमनेऽङ्गसाहित्यमुद्दिश्य विशेषणं विवचार्यम् । तथा च सति
न तौ पशौ करोतीत्याव्यभागनिषेधस्य पश्चद्गपुरीडाशे प्रसङ्गात् ।

(१) D. द्विर्वा ।

(२) A. B. C. विष्णुतः ।

(३) Δ भृषादीना • ।

(४) D. चत्वर ।

(५) D. मातोद्देशेनैव • ।

किञ्च यथायर्ज्वणादौ काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्त्तव्या न तो पशो करोति । दौक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सौमस्येत्यादौ सर्वत्रेति-
कर्त्तव्यताकप्रधानभावनायां विध्यन्वयेऽङ्गानामप्युपांशुत्वमाज्य-
भागनिषेधो दक्षिणासम्बन्धश्च स्यादिति तत्तदधिकरणविरोधः ।
ननु चाचान्तः पुनराचामेदिति ऋप्रत्ययस्य क्रियोपरमवाचित्वे
'साङ्गाचमनक्रियोपरमवतः पुनराचमने कर्त्तृत्वविधानात् पूर्वा-
चमनस्येन्द्रियस्पर्शादिसमाप्तादेव पुनराचमनं विधीयत इति चेत्
न कृदन्तानां भावनानभिधायित्वेन 'धात्वर्थापवर्गविशिष्टस्यैव
कर्त्तृत्वात् । नञ्चभिषुत्व इत्वा भक्षयतीत्याद्यभिषवहोमकर्त्तृभक्ष-
विधानेऽपि साङ्गाहोमभावनोत्तरं भक्षणम् । किन्तु होमाभिषव-
धात्वर्थमात्रोत्तरत्वेन विध्युपपत्तावर्थाक्षिप्तभावनोत्तरत्वं न
विधीयते । यच्चग्नि चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यत्र साङ्गाभि-
निवृत्तिः शब्दार्थस्तत्राग्निमिति द्वितीयान्युत्वा चयनसंस्कार्यत्व
मग्निस्यलस्य ज्ञातमिति साङ्गादेव संस्कारोत्पत्तेस्तथात्वम् । एव-
माहिताग्निर्नानृतं वदेदिति कर्मणि निष्ठाप्रत्ययात् साङ्गाधान-
निवृत्तिः शब्दार्थः । यत्तु दौक्षितधर्माणां साङ्गादौक्षापवर्गेऽनुष्ठान-
मिति तत्र 'दौक्षितत्वस्यालौकिकसंस्काररूपत्वात् साङ्गाक्रियोपरम
एव तत्संस्कारादिति विशेषः । नाचान्तत्वमलौकिकं माना-
भावात् । किञ्च तथा सति पादप्रचालनमप्यावर्त्तत । न च वहि-

(1) A B C आचमन • ।

(2) C धात्वर्थापवर्गविशिष्ट • । D धात्वर्थापवर्गावसर्गमात्रविशिष्ट • ।

(3) D दौक्षितत्वम्य लौकिक • ।

प्रयोगाङ्गत्वादनाहृत्तिः । तत्रात्वेऽपि भावनान्तर्गतत्वेन द्विराहृत्ति-
विधौ तत् तत्रानुपपत्तेरिति । देवलः,—

रेतोमूत्रशक्त्वौचे भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीपन्नान्यत्र वर्त्तते ॥

[शौचमाचमनम् ।] रेतोमूत्रशक्त्वौचे भोजनाध्वगमनेषु
यथोक्तसर्व्वङ्गोपेताचमननियमः । उक्तपञ्चनिमित्तादन्यत्र किञ्चि-
दङ्गसहितानुष्ठानेऽप्यवैगुण्यम् । यद्यपि नित्यत्वेन यथाशक्त्यङ्गोप-
संहारः सिद्ध एव तथापि वचनात् शक्तिहताङ्गहानेऽप्यवैगुण्यम् ।
केवलम्,—

शिरः प्रावृत्य कण्ठञ्च मुक्तकक्षशिखीऽपि वा ।

अक्षत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इति व्यासवचनात् । तथा,—विना यज्ञोपवीतेन, वह्निर्जानु-
रेकहस्तार्पितैर्जलैः सोपानकस्तिष्ठन्नैव शुद्धिमवाप्नुयादिति भविष्य-
पुराणादिति ।

कास्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकत्वोऽपि नेव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति च । एतेषामङ्गानां सर्व्वत्वावश्यकत्वमित्याहुः । अङ्गाना-
चरणनिन्दाया अर्थवादत्वेन कथमेवमिति विचारणीयम् । [इत-
राङ्गाणां शक्तावपि त्यागो बद्धशिखत्वादीनामशक्तौ त्यागेन दोष
इति वा ।]^१

(1) D Omits the portion bracketed. (2) A B C. सर्व्वङ्गाचमन • ।

(3) B D Omit the portion bracketed.

अथाचमनानुकल्पाः ।

आपस्तम्बः,—स्वप्ने चवधी 'सिंहाणिकालम्ने लोहितस्य केश-
नामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाद्यालम्ने महापथं गत्वा [ऽमिध्यद्योप-
सृश्याप्रयतं मनुष्यं नीवीञ्च परिधाय अप उपसृशेत् 'आर्द्रं वा
ग्रजत् ओपधिं भूमिं वा । उक्तनिमित्तेष्वचमनासम्भवे आर्द्र-
गोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रलणस्पर्शनम् । पराशरः,—

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तद्विष्टे तथानृते ।
पतितानाञ्च सम्भापे दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥
प्रभासादीनि तीर्थानि] गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरद्रवीत् ॥
आदित्यो वरुणः 'सोमो वायुरग्निस्तथैव च ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

एदद्वाक्यशेषात् सर्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शन-
मनुकल्पः । 'एषु निमित्तेष्ववश्यमनुकल्परूपणमिति वाक्यान्तरे-
ष्वचमनस्यैव विधानात् । दन्तद्विष्टेष्वचमनविध्यभावात् कर्ण-
स्पर्शनं मुख्यम् ।

(१) D सिंहाणिकालम्ने • ।

(२) D Omits the portion bracketed.

(३) B. आर्द्रं वा ग्रजत् • ।

(४) B C D. • सोम अग्निर्वायुस्तथैव च ।

(५) A, B, C एषु च निमित्तेष्ववश्यमनुकल्परूपणमिति वाक्यान्तरेष्वच-
मनस्यैव विधानात् । दन्तद्विष्टेष्वचमनविधानाभावात् कर्ण •

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासद्य परिधायाचमेद् बुधः ।

सूर्यादाचमनं सशं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्भनं 'वापि दक्षिण्यवणस्य च' ।

अविद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ .

क्षुतधीवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनम् । तदसम्भवे
गोपृष्ठस्पर्शनम् । तदसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तस्याप्यसम्भवे दक्षिण-
कर्णस्पर्शनमिति । [यत्तु] स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।

'उभावपि च स्पृष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्धयति ॥

इति तदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपमित्याहुः ।

क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने ।

कर्मस्य एषु नाचामेद् दक्षिणं शवणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्ममध्ये एषु नाचमनं कर्णस्य
स्पर्शनं 'मुख्यकल्पः ।

(१) D • चापि • ।

(२) A. D • त ।

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) B. उभावपि त • ।

(५) D अनुदस्य ।

अथाचमनापवादाः ।

अत्ररङ्गिरसौ,—

मधुपर्के च सोमे च अम्बु प्राणाहुतियु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद् विप्रो यथात्रैर्वचनं तथा ॥

अत्रापस्वेति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशानविषयमिति लक्ष्मी-
धरः । तदन्यजलपाने 'त्वाचमनम् । शातातपः,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेत्तुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्धये कटुतिक्तकपायादौ । 'अत्र शुद्धयर्माचमनं
नास्ति । नैमित्तिकं स्यादेव । अतएव भट्टाः,—परस्परसृष्ट-
ताम्बूलभक्षणं तदवसानानाचमनञ्च दुराचार इत्याहुः । गीतम',—
दन्तस्निष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षात् । प्राक्च्युतेरित्येके ।
च्युतेरास्त्राववन्निगिरन्नेव तत् शुचि' । अत्र च जिह्वाभिमर्षणात्
यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो भेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । सत्यपि जिह्वाभि-
मर्षणे यावन्न च्यवते तावत् शुचिरित्येके मन्यन्ते । च्युतेरास्त्राववत्
लालावत् । निगिरन्नेव तत् शुचिः । देवलः,—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

वशिष्ठः,—न श्मश्रुगतलेपः । अशुचिरित्यर्थः । तथा,—
यद्याप्यन्तर्मुखे आचान्तस्यावशिष्टं निगिरन्नेव तत् शुचिः । आचा-

(१) D ऽथाचमनम् ।

(२) D मुखशुद्धये यथाचमनं नास्ति ।

न्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि तदपि निगिरन्नेव
शुचिरित्यर्थः । पैठीनसिः,—भूमिगता विन्दवः परान्मृष्टाः पूताः ।
विप्रुपः शुद्धाः । हीरोमक्लिन्नेश्वाचामेत् । विन्दवः आचमन-
विन्दवः । परान्मृष्टाः मृष्टाः । पूता 'नाप्रयत्यहेतवः । अङ्गे
पतिता अपि रोमइयार्द्रभावमापादयितुं समर्था एवाचमन-
निमित्तं भवन्ति । याज्ञवल्करः,—

मुखजा विप्रुपो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तस्त्रिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मनुः,—

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्ते समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

हहस्पतिः,—

प्रचरन्नत्रपानेषु यदोच्छिष्टमुपसृशेत् ।

भूमौ निधाय तद् द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

अरखेऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषन्तु द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचन्तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रचालयेत् ततः ।

उपसृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,—

उच्छिष्टेन तु संसृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

इदमन्नव्यञ्जनादिव्यतिरिक्तद्रव्यविषयमिति विश्वरूपः ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

'आचमनकल्पः ।

दन्तधावनम् ।

बृहशातातपः,—

मुखे पथ्यपिबे नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

अत्र भक्षयेदिति पूर्वोत्तराचमनरूपभक्षणधर्मप्राप्तार्थमिति लक्ष्मीधरः । यद्यपि भोजनस्य दृष्टार्थस्याचमनं नाङ्गं तथाप्य-
दृष्टार्थप्राणाहुत्वङ्गत्वादतिदेशः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

नारदायुक्तवाचंयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदग्रेण प्रधापयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

प्रायुर्वल यशो वर्धः प्रजापशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रश्नाच्च मेधाच्च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥

(1) B. आचारकल्पः । D. आचमनकल्पः ।

(2) C. तथापि दृष्टार्थं • ।

नारदेति नारदशिवाप्रत्योक्तवृक्षसम्भवम् । नारदः,—
 आम्बपालाशविल्वानामपामार्गगिरीपयोः ।
 वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥
 सर्व्वं कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

‘नरसिंहपुराणे,—

खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य वटस्तथा ।
 तित्तिडी वेणुपृष्ठश्च आम्बनिम्बी तथैव च ॥
 अपामार्गस्य विल्वस्य पर्कयोदुम्बरस्तथा ।

तथा,—

षष्ठाङ्गुलेन मानेन तत्रमाणमिहोच्यते ।
 प्रादेगमात्रमथवा तेन दन्तान् विगोधयेत् ॥

विष्णुः,—न दक्षिणापरागामुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ।
 वटायनार्क-खदिरकरञ्ज-करवीर-सर्व्वारिमेदापामार्गमासतीवकुल-
 कुरुविन्दानामन्यतमं कपायं कटुतिक्तं वा कनीनिकास्त्रीष्पं
 सकूषं द्वादशाङ्गुलं

प्रातर्भुञ्जा च यतवाक् भक्षयेद् दन्तधावनम् ।

हारोतः,—काले पानायकोविदारश्चेन्प्रातकतिस्वफगाकवृक्ष-
 गिष्ठण्डीवेपुवर्जम् । प्रथमासफयदरीकरञ्जगम्यगनकानीत्येकं ।
 दधित्यङ्गरीतकयशकर्षगानागनकानीत्यपरं । विस्परुदिराम्ब-
 पानाशगिरीपापामार्गाशामेकतममनाद्रं नातिगुष्कं नातिसूनमा-

(१) C. D. नारदश्च ० ।

(२) C. ० वेणुवेणुश्च आम्बनिम्बी तथैव च ।

पोधिताग्रमनोष्ठग्रन्युदङ्मुखो वाग्यत आसीनो दन्तकाष्ठं भक्षयेत् । काले उपःकाले । तिल्वकः विल्वकः । शाकवृक्षः शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्यः । एके अपरे इत्युभयत्रापि 'वर्जयित्वेति शेषः । पलाशः आम्रातकवृक्षः । आर्द्रं सद्यश्छिन्नं ततोऽन्यदनार्द्रम् । आपोधिताग्रमीपञ्चूर्णिताग्रम् । अनोष्ठग्रन्युदन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्विरहितम् । विष्णुः,—न पालाशं दन्तधावनं स्यात् । न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवर्ज्यम् । न कोविदारग्रमीपीलुपिप्पलेद्गुदगुग्गुलवर्ज्यम् । बभ्रुकनिर्गुण्डीतिलतिलुकवर्ज्यम् । न पारिभद्रान्त्रिकामोचगाल्मलीपणवर्ज्यम् । न मधुरम् । नार्द्रं नोर्द्धुशुष्कम् । न शुपिरम् । न पूतिगन्धम् । न पिच्छिलम् । दन्तकाष्ठं भक्षयेदित्यर्थः । धन्यन. धमनः । पीलुः गुडफलः । पारिभद्रः पालघोणा इति प्रसिद्धः । अम्बिका तिलिङ्गी । ऊर्द्धुशुष्कं वृक्ष एव शुष्कम् । शुपिरं छिद्रयुक्तम् । अशनः अशन इति प्रसिद्धः । महाभारते,—

प्रचाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा 'जान्वन्तरालतः ॥

चीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद् दन्तधावनम् ।

त्वज्यं सपवमन्नात'मूर्द्धुशुष्कञ्च पाटितम् ॥

(१) D वर्जयित्वेत्यर्थः ।

(२) D • जान्वन्तरालतः ।

(३) A • मूर्द्धुशुष्कमपाटितम् ।

त्वरहीनं ग्रन्थिसुखं तथा पालाशशींशपम् ।

ऋजु वितस्त्रिमात्रञ्च कीटाग्निभिरदूषितम् ॥

विद्याकरपद्धतौ,—

गुवाकस्तालहिन्ताली तथा ताड़ी च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलञ्च समैते टणराजकाः ॥

टणराजपलाशैश्च न कुर्यात् दन्तधावनम् ।

तथा,—

इष्टकालीष्टपापाणैर्न खैरङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

उपना,—नाङ्गुलीभिर्दन्तान् प्रचालयेत् । अत्र ये चीरिणः कण्टकिनः प्रतिपिधन्ते तत्र विहितनिषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासः । एवं तिक्तकटुकपायाणां येषां निषेधस्तेषां पर्युदासः । तेनैतेषां निषेधाभावाद् विहितासम्भवे प्रतिनिधित्वेनोपादानम् । ये तु न चीरिणो न कण्टकिनो न तिक्तकटुकपायसुगन्धिनस्तेषां प्राप्त्यभावात् प्रतिनिधित्वेन प्राप्ताना प्रतिषेधः । यथा त्रीद्वि-यवविधानादेव मापनिवृत्तौ अयत्रिया माया इति निषेधः प्रतिनिधिप्राप्तिविषयः । तेनैषां न प्रतिनिधित्वेनापि यद्दृश्यम् । पालाशे तु विशेषतः

आसनं गदनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेद् भूतिकामसु पनागं नित्यमाप्तवान् ॥

(1) A D • सुगन्ध • ।

(1) D. तेनैतदा • ।

(1) D अयत्रिया वै माया • ।

आसनादिसाहचर्यात् कपायचीरित्वेऽपि न पर्युदास ।
किन्तु निषेध एवेति न प्रतिनिधित्वमपि । पारस्कर*,—दन्त-
प्रचालनादीनि नित्यमपि अन्नाद्यायेतिमन्त्रसु न दन्तधावनाङ्गम् ।
कन्दोगपरिशिष्टे तु परिजप्य च मन्त्रेणेति काष्ठसंस्कारत्वेन मन्त्र-
जपविधिरिति भिन्नार्थत्वाद् द्वयोः समुच्चयः । विष्णुः,—

प्रचाल्य भङ्गा तज्जघ्नात् शुची देशे प्रयत्नत* ।

महाभारते,—

प्रचाल्य च शुची देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिसुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यभीक्षितम् ॥

ऐश्वर्यमङ्गमाप्नोति क्षिप्ते तदशुची भुवि ।

नरसिंहपुराणे,—

प्रतिपद्दर्शपठोपु नवम्याच्चैव सत्तमा ।

दन्ताना काष्ठसयोगो दहत्यासप्तम कुलम् ॥

अस्नाभे दन्तकाष्ठस्य प्रतिपिडे तथा दिने ।

अपा द्वादशगण्डूपैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥

अत्र दन्तकाष्ठकार्यं मुखशुद्धौ गण्डूपविधाने परिधीं पशु
नियुञ्जीतेति यूपकार्यं पशुनियोजने परिधिविधीं 'पशुयूपनिवृत्ति
वत्' [दन्तकाष्ठनिवृत्तौ प्रतिपदादितियिषु दन्तकाष्ठनिन्दा गण्डूप-
प्ररोचनार्था । न च प्रतिपिडे दिने इति वचनात् प्रतिषेध एवायम् ।
अर्थान्निवृत्तौ प्रतिषेधवैयर्थ्यात् । *गिरा गिरेति ब्रूयाद्देव ह त्वोदैव

(१) C यूपनिवृत्तिवत् ।

(२) A निगिरा • १

(३) C Omits the portion brace eted

मिति गिरापदविधानादेव गिरापदे निवृत्ते गिरापदनिषेधस्यार्थ-
वादत्ववत् ।] तेन सचेपेणार्थवादोक्ततिथिचतुष्टयानुवादायं
प्रतिपिडपदम् । न च मुख्यार्थदन्तधावने काष्ठनिषेधपरमिदं वच-
नम् । नित्यदन्तधावनप्रकरणे बाधापत्तेः । 'यदि तु,—

कुहपष्ठोर्नवम्याञ्च पक्षादौ दन्तधावनम् ।

पणैरन्यत्र काष्ठैः स्याद् जिह्वोस्त्रेखः सदैव हि ॥

तत्र पत्राणां धावनसाधनत्व गण्डूपेण सह वैकल्पिकमुच्यते ।
तत्र व्यक्तं काष्ठस्यान्यदिनविषयत्व न निषेधः । तेन प्रतिपदादिषु
काष्ठेनापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादृष्टार्थदन्तधावने वा न
कथिहोयः । यच्च महाभारते,—

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत् ।

इति 'तत्रायं पञ्चपर्वसु शास्त्रदृष्टानीतिपदोक्तकाष्ठानां
प्रतिषेध इति । न दन्तधावनप्रतिषेधः । तेन पर्वसु गण्डूपैरेव
मुखशुद्धिः । प्रतिपिडे तथा दिन इति 'नरसिंहपुराणे स्मृत्यन्त-
रोक्तप्रतिपिडदिनस्यापि ग्रहणात् । यद्यपि स्मृत्यन्तरे,—

याद्वे जन्मदिने चैव विवाहे मुखदूषिते ।

घ्नते चैवोपवासे च वर्जयेद् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादशा नरेश्वर ।

षादित्यदिवसे चैव तस्मादेनो महद् भवेत् ॥

(1) A. वभु • D. यदि—इह • ।

(2) L. • विवस • D • वैवस • ।

(3) A D हलादि • ।

(4) D नरविहाराशोऽपृथक्परोक्त • ।

इत्यत्रापि कर्माङ्गत्वेन दानहोमादिप्रतिषेधवत् यादा
 यङ्गत्वेन दन्तधावनं काष्ठकरणकं प्रतिषिद्धत 'इति वचनविहित
 निषेधे विकल्पापत्तिभयेन सुखार्थदन्त'धावनस्य निषेधकल्पना ।
 अतएव,—

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्रीशतमपूता अपः प्राश्य विशुद्धरति ॥

इति कर्माङ्गभ्रशत्वे प्रायश्चित्तम् । एवञ्च भोजनोत्तरदन्त-
 धावनस्यापि तत्र निषेधः । सुखार्थदन्तधावनस्य भोगत्वादेव
 निषेधः । सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् । अत्र दन्तधावनस्य
 प्रायत्याख्यकर्माधिकारसम्पादकादृष्टसिद्धार्थत्वात् तदङ्गानां तदुप-
 कारकत्वात् तदङ्गेषु वैशुख्ये 'नाधर्म' । नित्यकर्मान्तरवदशक्ति-
 कृताङ्गहानेऽपि फलोदयात् । एवमाचमनाङ्गानामपीत्युक्तम् । तद-
 विधि,—प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वोपवेशनम् । हस्तपादमुख
 चालनम् । आचमनम् । जान्वन्त स्यदक्षहस्तेन दन्तकाष्ठधारणम् ।

आयुर्वेन यशो वर्चं प्रजापशवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्व नो धेहि वनस्पते ॥

इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

अनायाय व्यूहध्वं सोमो राजा यमागमत् ।

स मे सुखं प्रमार्ज्यते यशसा च 'वलेन च ॥

(१) A D इति च विहितं • D इति च विहितप्रतिषेधे विक • ।

(२) D • धावन इत्यस्य निषेधकल्पना ।

(३) १ • भोगेन च ।

Pañc śā Parvau, (Text) Fasc 1 5 @ /o/ each	Rs	1	14
Prākṛita Paṅgulam Fasc. 1-7 @ /o/ each		2	10
Prithivī Rāsa, (Text) Part II Fasc 1-5 @ /o/ each		1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1		0	12
Prākṛita Lakṣaṇam (Text) Fasc. 1		1	8
Parīṣara Smṛti (Text) Vol. I, Fasc 1-8, Vol II Fasc. 1-6, Vol III, Fasc. 1-6 @ /o/ each		7	8
Parāra Ināstitutes of (English)		0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
*Sāma Veda Sa nhitā (Text) Vols. I, Fasc 5-10 II, 1-6, III, 1 7, IV, 1 6, V 1 8 @ /o/ each Fasc		12	0
Sāṅgha Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc 1 4 @ /o/ each		1	8
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Sūcruta Saṁhitā (Eng) Fasc 1 @ /12/ each		0	12
Sraddha Kṛiyā ka smudī. Fasc. 1 4 @ /o/		1	9
*Tattvareya Sa nhitā (Text) Fasc 1 4 45 @ /o/ each		1	-
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc 1 19 @ /o/ each		7	2
Tantravarteka (English) Fasc 1		0	12
Tattva Cintāmaṇi (Text) Vol I, Fasc 1 9 Vol II, Fasc 1 10, Vol. III Fasc 1 2 Vol IV Fasc 1, Vol. V, Fasc 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc 1 12 @ /o/ each		14	10
Tattvārthadhigama Sūtram Fasc. 1		0	0
Tetkīṇḍa Maṅḍanam (Text) Fasc 1 3 @ /o/		1	-
Tulsi Dāsai (Text) Fasc. 1 5 @ /o/ each		1	14
Upamā-bhava prajāñca-lāha (Text) Fasc. 1 6 @ /o/ each		2	4
Uśāgulasāro, (Text and English) Fasc 1-6 @ /12/		4	8
Varāha Purāṇa (Text) Fasc. 1-14 @ /o/ each		5	4
Varāha Kṛya ka smudī Fasc 1-5 @ /o/ each		1	14
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol I Fasc. 2 6 Vol. II, Fasc 1-7, @ /o/ each		4	8
Vidhar Parijata, Fasc 1-3		1	-
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc 1 2 @ /o/ each		0	12
Vishālaratūkhara, (Text) Fasc. 1 7 @ /o/ each		2	10
Vṛhannārāḍya I rāṇa, (Text) Fasc 1-6 @ /o/		2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc 1-6		2	4

Tibetan Series

Paṅ Sam Thū Siū Fasc 1-4 @ /1/ each		4	0
Shier Phyin, Vol. I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3, Vol. III, Fasc. 1-5, @ /1/ each		13	0
Itogs brjod dṛjag Akhri Siū (Tib & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5, Vol II Fasc 1 5 @ /1/ each		10	0

Arabic & Persian Series

Āṅgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1 13 @ /o/ each		4	14
Al Mujaḍḍī (English) Vol. I Fasc 1-3 @ /12/		2	4
Āṅi Akbari, (Text) Fasc. 1 22 @ /1/ each		22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc 1 7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc 1 5, @ /1/12/ each		29	1-
Akbarnāmah, with Index (Text) Fasc. 1-37 @ /1/ each		37	0
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /1/ each		8	0
Arabic Libl graphy by Dr A. Berger		0	6
Āṅi Akbari, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /o/ each		7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts		1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc. 1-3 @ /1/ each		3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ /1/ each		21	0
Farhang-i Raṣṣīdī (Text) Fasc 1-14 @ /1/ each		14	0
Librist-i Tūl or, Tūy a list of Shy ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each		3	0
Futūh u-ḥ ḥāḥ (F. Wāḥidī) (Text) Fasc. 1-9 @ /o/ each		3	6
Ditto (F. Ḥabīlī) (Text) Fasc 1-4 @ /o/ each		1	4
Haft Asmānī Hist ry of the Pers an Maṅawī, (Text) Fasc. 1		0	12
Hist ry of the Caliphā, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
Āṅi Akbari (Jahānshāhī) (Text) Fasc 1 3 @ /1/ each		1	2
Āṅi Akbari with Supplement (Text) 31 Fasc @ /12/ each		33	4
Maṅḍal-i Maṅḍal V. I. Fasc. 1 9 V. II, Fasc. 1 9 Vol. III 1 10			
Index to V. I. Fasc 10-11 Index to Vol III, Fasc. 11 12, Index to V. II Fasc 10 12 @ /o/ each		13	2
Maṅḍal-i Maṅḍal (Text) Fasc. 1 3 @ /5/ each		1	14

*The other Fasc. out of these works are out of stock, and cannot be supplied.

Mu takhabat Ta'varikh (Text) Fasc 1 15 @ /6/ each	Rs	5
U ntakhabat Ta'varikh, (English) Vol I Fasc 1 7 Vol II, Fasc		
I 5 and Index Vol III Fasc 1 @ /12/ each		12
Mu takhabat al 'Ab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		1
Ma'arif al 'Arab (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2
Nukhbat al 'Akhbar (Text) Fasc 1		0
Nizam al 'Akhbar al 'Akhbar al 'Akhbar (Text) Fasc. 1 2 @ /12/ each		1
Riyazu-s-Salatun (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1
Ditto (English) Fasc 1 3		2
Tabaqat al 'Asfari (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10
Ditto Index		1
Tarikh Firuz Shahi of Zayn al-Din Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		2
Tarikh Firuz Shahi of Shamsi Siraj Aini (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2
Iran Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each		3
Wus'at al 'Akhbar (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1
Zafarnamah, Vol I Fasc. 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each		6
Tuzuk-i-Jahangiri (Eng) Fasc. 1		0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1	ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	50	0
2	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /3/ per No and from 18 0 to date @ /8/ per No		
3	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12), 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1866 (7) 1867 (6) 1868 (6) 1869 (8) 1170 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (1) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8), 1898 (8) 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
V	<i>B—The figures enclosed in brackets give the number of Vols in each Volume</i>		
4	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
	A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No, J A S B 18 5)	4	0
	Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	4	0
5	Annal Muskharrabin	5	0
6	Catalogue of Fossils Vertebrata	3	0
7	Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bion	3	8
8	In'ayah, a Commentary on the Hadjyah Vols II, and IV @ 6/ each.	32	0
9	Jawami al 'ilm ur riyad, 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10	Khatimat al 'ilm	4	0
11	Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
12	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 coloured plates, 4to @ 6/ each	18	0
13	Si araya-ovl Islan	4	0
14	Tibetan Dictionary, by Cosma de Moros	10	0
15	Ditto Grammar	8	0
16	Kashmiri Grammar, Parts I & II @ 1/8/	3	0
17	A description catalogue of the paintings, statues, &c, in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R Wilson	1	0
18	Memorandum illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A. Stein and D JI Extra No 2 of 1899	4	0
	Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each	29	0
	Nepalesse Buddhist Sanskrit Literature by Dr H L Mitra	5	0
	<i>B—All Cheques Money Orders, &c, must be made payable to the "Treasury of Asiatic Society," only</i>		

Books are supplied by V P P.

17-1-04

इति मन्त्रमुपांशु पठित्वा दन्तघर्षणम् । काष्ठं चालयित्वा
 भङ्गा सम्मुखश्चिदेये पातनम् । काष्ठान्तरेण जिह्वोन्नेखः । तीय
 गण्डूपैर्वहुशो मुखचालनम् । याचमनम् । दन्तकाष्ठं प्रत्याम्नात-
 त्वेन गण्डूपकरणे सक्तदेवाभिमन्त्रणम् । न प्रतिगण्डूपम् । मन्त्रस्य
 साधनसंस्कारत्वाद् हादशसंख्यावच्छिन्नस्य गण्डूपस्य च साधन-
 त्वात् । तत्र वनस्पतिपदस्य वृक्षपरस्य काष्ठे गौणत्वेऽपि साधन-
 स्वरूपपरित्यागात् प्रकृतौ धान्यमसीति मन्त्रस्य तण्डुलपरत्वेऽपि
 तरसेमां समसीत्वूहवत् जलगण्डूप इत्वूहः कर्त्तव्यः । न च जप-
 स्यार्थानपेक्षणाश्लोहः । द्वितीयाश्रुत्या काष्ठस्य मन्त्रसंस्कार्य-
 त्वादर्थज्ञानरूपदृष्टद्वारैव मन्त्रस्य काष्ठसंस्कारत्वम् । धावनमन्त्र-
 स्वविकृत एव प्रयोक्तव्यः । अत्र चायुरादीनां फलत्वं यद्यपि
 मन्त्रवर्णात् कल्पितं तथापि मन्त्रस्य नित्यवदान्मानात् तत्कामना-
 विरहेऽप्यनुष्ठानेम् । तथा च पठे,—तथा भक्ष्यप्रैयाच्छादनसंज्ञस-
 होमद्वेषमित्यत्राधिकरणे योऽस्मान् हेष्टि यच्च वयं द्विभ इति
 मन्त्रः द्वेषाभावेऽपि नित्यवदान्मानात् प्रयोक्तव्य इति । न च
 कामनाविरहेऽपि मन्त्रलिङ्गोक्तफलं किं न स्यादिति वाच्यम् ।
 मन्त्रस्य 'स्वयमप्रमाणत्वेन विध्यनुमानद्वारा तथात्वम् । विधिश्च
 प्रवर्त्तनारूपो नाकाम्यसाधने प्रवर्त्तयितुं शक्नोतीति कामनायां
 सत्यामेव फलम् । यथा सुमुचोरग्निहोत्राद्यनुष्ठानेऽपि न स्वर्गादि-
 फलं कामनाविरहात् । यथा वा योगसिद्धौ फलान्तरस्य ।

(1) D. स्वयमप्रमाणत्वेऽपि न विध्यतु * ।

Muntakhalat Ta'rikh (Text) Fasc 1 15 @ /6/ each	15
15 an i lex Vol III Fasc 1 @ /1- / each	7
M takh al i l i b (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	2
Mafatih Alamgiri (Text) Fasc 1 8 @ /6/ each	9
N ikhbatu l i k r (Text) Fasc 1	1
N gims khara l amala l i k an i ar i (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	1
R j a g u s S a l i n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1
D t t o (English) Fasc 1 3	2
T i b a q a t - N a q a r i (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1
D t t o (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10
D i t t o I n l e x	1
T a r k h i F i r u z S h a b i f z j a d - d i n B a r n i (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each	2
L a r i k h i F i r u z s h a b i : o f S h a n a : S r j a i f (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2
I c u A n c e n t A r a b i c P o e m s Fasc. 1 2 @ 1/8/ each	3
W a r o R i m m (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1
Z a f a r a n a h , V o l I Fasc. 1-9, V o l I I P a r t 1-8 @ /6/ each	6
T a z k i J a h a n g u l , (E n g) Fasc 1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII, and Vols XIX and XX @ 10/ each	50
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No.	
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (12) 1847 (12) 1848 (12) 1866 (1) 1867 (6) 1868 (6) 1869 (8) 1170 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1876 (1) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (1) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (6) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members	
V B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each volume	
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1883 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No J A S B 1878) Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Dyer (Extra No, J A S B 1875) Introduction to the Maithil Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, J A S B 1882)	3 4 2 4
5 Anis-ul Musharrahin	4
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bon	
8 In'ayah, a Commentary on the Hidayah Vols II, and IV @ 10/ each.	
9 Jawāmil al am r riyā'at, 168 pages with 17 plates 4to Part I	
10 Kh zānat l ilm	
11 Mabābhārata, Vols III and IV @ 20/ each	
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidopt Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	
13 Sharayaool Islam	
14 Tibetan Dictionary by Csoma de Koros	
15 Ditto Grammar	
16 Kaçm riçabdāçm rta, Parts I & II @ 1/8/	
17 A descriptive catalogue of the painted statues &c. in the ro of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson	
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Ka M A Stein Part I Extra No 2 of 1899	

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc. 1-29 @ 1/ each
Nepalesse Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra
N B—All Cheques Money Orders &c., must be made payable to Asiatic Society, only

Books are supplied by V P P

[तथा च—योगियाज्ञवल्करः,—]

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलायनयनद्वारा शुद्धिः । अदृष्टं नित्याचरणात् पापक्षयः ।

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अस्नात्रेणाभिपिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता बालविधवा । दुर्विचिन्तितं स्वानिष्ट-

चिन्तनम् । अस्नात्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन ।

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा पठं षोडशस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातसु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तय तत कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यपूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

भनु,—

मैत्र प्रसाधनञ्चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाङ्ग एव कुर्वति देवतानाञ्च पूजनम् ॥

देवीपुराणे,—

नेत्राञ्जन निषेक्तु दन्तधावनपूर्वकम् ।

अत्र दन्तधावनानन्तर केशप्रसाधनम् । तदनन्तरमञ्जन
ग्रहणम् । आदर्शादि पश्चात् । अञ्जन सीवीराञ्जनमिति लक्ष्मी
धर । स्नातकधर्मत्वाच्च नित्यम् । अत्रैव वैद्यशास्त्रोक्ताञ्जनान्तर
ग्रहणमित्याहुः ।

इत्यग्निचिदुवाजपेयिनरसिद्धविरचिते नित्याचारप्रदीपे
दन्तधावनप्रकरणम् । श्री ।

तत सम्यगरुणकिरणदर्शने प्रात स्नानम् । दत्त,—

।।स्वेदसमाकीर्णं शयनादुत्थित पुमान् ।

।।मलिन कायो नवच्छिद्रसमन्वित ॥

।।दिवारात्री प्रात स्नान विशोधनम् ।

१ [तथा च—योगियाज्ञवल्काः,—]

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म अपहोमादि किञ्चन ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्व्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शुद्धिः । अदृष्टं नित्याचरणात् पापक्षयः ।

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःसप्तं दुर्विचिन्तितम् ।

अग्नात्रेणाभिपिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता बालविधवा । दुर्विचिन्तितं स्नानिष्ट-

चिन्तनम् । अग्नात्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन ।

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापद्वतो जनाः ॥

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं पीडास्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुर ।

दन्तान् प्रचाख्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत् ॥

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाहनीति मध्याह्नस्नाने कर्त्तव्यतानिर्देशः । दन्तान् प्रचाख्येति

दन्तधावनस्य प्रायत्वार्यत्वात्

कृतार्थयोस्तु सयोगे देशकालोपलक्षणम् ।

इति दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तम् । अनातुरः स्नान
वद्विष्णुरोगरहितः । गृहे चेदिति तत्रातः स्नानं यदि केन
चिन्निमित्तेन गृहे क्रियते तदा स्नानाहमन्त्ररहितम् । अन्तर्जल
जपमन्त्रं स्यादेव । न च साङ्गस्नानस्य मन्त्रनिवृत्तिः कथञ्चनेति
वाच्यम् । तच्छब्दवैयर्थ्यभयेन प्रधानमात्रपरामर्षितच्छब्देन प्रधान
भावे मन्त्राधानविधेः । एवञ्च प्रातः स्नानं नद्यादौ गृहे वीडृती
दकेनेति विकल्पः । तथा च दत्तः,—सन्ध्यास्नानमुभाभ्यान्तु ।
सन्ध्यास्नानं प्रातः स्नानम् । उभाभ्यामुडृतानुडृताभ्याम् । प्रातर्न
तनुयादिति प्रातः सचेपविधिना स्नानं कुर्यात् । विस्तारे होम
लोपप्रसङ्गादतिविस्तरनिन्दया सचेपसुतिः । तथा च व्यासः,—

प्रातः सचेपतः स्नानं होमार्थं तद् विधीयते ।

मन्त्राचविधिनिष्पाद्य मध्याह्ने तत् सुविस्तरम् ॥

(1) D • परामर्षितच्छब्देन प्रधानमात्रेण मन्त्राधानविधेः ।

अत्रापि होमार्थं तद्विधीयत इत्यर्थवादः । यथा जामिवा
एतद् यज्ञे क्रियते यदन्यथैव पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा
यजतीति पुरोडाशद्वयनैरन्तर्यदोषसमाधानार्थत्वेनान्तरोपांशुया-
जविधौ दोषसमाधानस्यार्थवादत्वेनैकपुरोडाशीया(ना)मप्युपांशु-
याजप्रवृत्तिः ।

तथेह 'होमार्थत्वस्यार्थवादत्वान्निरन्नेरपि प्रातः संचेपविधिः ।
न च वाक्यशेषेण साग्निययत्ननिर्णयः सन्देहाभावात् । एवञ्च
प्रातःसंचेपविधिरेव । मध्याह्ने विस्तराशक्तस्य संचेपविधिः । एवं
काम्येऽपि तीर्थस्नानादौ विस्तराशक्तस्य संचेपविधिरनुकल्पः ।
अनुकल्पस्याप्यतिदेशात् । अयन्तु विशेषः,—काम्ये विस्तरविधि-
सामर्थ्यं संचेपकरणे न फलम् । नित्ये तु विस्तरसामर्थ्येऽपि
संचेपकरणे प्रत्यवायाभावः । किन्तु न पापक्षयरूपफलम् । प्रभुः
प्रथमकल्पस्येत्यत्र दुर्भेदेर्विद्यते फलमिति फलाभावस्य कथनात् ।
तथा च स्मरन्ति,—

स्नातस्य वञ्चितसेन तथैव परवारिणा ।

• शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

योगियात्रवल्लभः,—

उपस्युपसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उपस्यरुणोदये । सन्ध्यायां सूर्योदयात्प्राक् । एवञ्चोदिते

(१) D होमार्थस्यार्थं • ।

(२) C. फलाभावाकथनात् ।

रवावित्यनुकल्पः । विष्णुः,—प्रातःस्नाय्यरुणकिरणशस्तां प्राची
मवलोक्य स्नायादिति । [अत्र च

य इच्छेद् विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्निघ्नो मासो माघफाल्गुनी ॥

इति विष्णुक्त मासद्वयविहितं प्रातःस्नानम् । यच्च—

तुनामकरमेपेपु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

इति प्रातःस्नानम् । यच्च—

प्रातःस्नात्वा मुनियेष्ठ शिवतीर्थेषु मानवः ।

अश्वमेधफलं प्राप्य रुद्रलोकञ्च गच्छति ॥

इति काम्यतीर्थस्नानम् । एवमादियु प्रातःस्नाय्यरुणकिरणशस्तां

प्राचीमवलोक्य स्नायादिति]' विष्णुना सर्वतः स्नानोद्देशेनारुणो-

दयकालविधानात् प्रातःस्नानादूर्ध्वं सन्ध्यातः पूर्वमनुष्ठानम् । न तु

काम्यस्नान नित्यस्य बाधक गोदोहचमसवदेकद्वारत्वाभावात् ।

दर्शपूर्णमासात् पूर्वप्रयुक्तप्रणयननिवृत्तिर्गोदोहचमसयोर्द्वारम् ।

तत्रायश्चमेकस्य बाध्यत्वमिति सावकाशदूरफलत्वाभ्यां चमस-

बाधः । नचेह तथा द्वार किञ्चिदस्ति द्वयोरदृष्टार्थत्वात् । किञ्च

प्रातःस्नानस्य शरीरशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्य

स्नानान्तरस्यापि प्रातःस्नानान्तरमेव काल इति कालभेदात्

काम्यनित्यप्रातःस्नानयोस्तन्नेष्टानुष्ठानसम्भवः । न च—

(1) A Omits the portion bracketed

(2) D काम्यप्रातःस्नानाकरणे सूर्योद्देवावधिजपरूपसन्ध्यावध्यापत्ते । सन्ध्या-
नन्तरमेव काम्य इति कालभेदात् काम्यनित्यप्रातःस्नानयोस्तन्नेष्टानुष्ठानसम्भवः ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्विप्रो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् सन्धोत्तर काम्यप्रातःस्नानप्रसङ्गः । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधित्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्मणामेव सन्धोत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्या कृत्वा [काम्य]^१ प्रातःस्नानकरणे सूर्योदयावधिजपरूपसन्ध्याबाधापत्तेः सन्ध्याहीनत्वेन सुतरामनधिकारः । नचाग्निहोत्रवन्निरवकाशत्वम् ।

सन्ध्याकर्मावसाने × स्वयं होमो विधीयते ।

इत्यादिवाक्यान्तराडीमस्य सन्धोत्तरत्व^१वदिह तथावचनाभावेन सन्ध्याबाधकत्वाभावात् सन्ध्यातः पूर्वमेवानुष्ठानम् । नित्यकाम्याग्निहोत्रयोरैककर्मत्वात् स्वर्गार्थमग्निहोत्रकरणकालेऽग्निहोत्रकरणाभावस्य प्रत्यवायहेतोरभावात् । तत्कालेऽन्यकरणाभावाद्वा प्रत्यवायाभावो नतूपात्तदुरितत्रयरूप नित्याग्निहोत्रफलयोगसिद्धाधिकरणविरोधादित्युक्तमेव । एवमाघस्नानमप्यनुदिते रवाविति पद्मपुराणवचनात् सन्ध्यातः पूर्वं प्रातःस्नानादूर्ध्वमनुष्ठानम् । यत्तु,—

कार्तिक सकल मास १वदि स्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हृदियभुग् दान्त सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति विष्णुक्ते काम्यस्नानम् । तस्य प्रातःकालविध्यभावात्

(१) D Omits the portion bracketed

(२) D • वदितरथा वचनाभावेन सन्ध्याबाधकत्वासम्भवात् • ।

(३) D • प्रातः स्नायी • ।

सन्ध्योत्तर यदाकदाचिदनुष्ठानमिति 'लक्ष्मीधरादय । यदा
तु,—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दन ।

इति मन्त्रवर्णाच्छागो वा मन्त्रवर्णादितिन्यायेन प्रातः काल
अवधार्यते यदा (तदा) तस्यापि सन्ध्यात् पूर्वमरुणोदयेऽनुष्ठान
मिति । यत्तु शङ्केन,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं

इति स्नानपट्टकमध्ये नित्यं प्रातः स्नानं कर्माहंतापादकमुज्जा
'क्रियास्नानमुक्तं

जमुकामं पवित्राणि अर्चिष्यन् देवतापितॄन् ।

स्नानं समाचरद् यत्तु क्रियाङ्गं तत्रकीर्तितम् ॥

इति यदत्र कर्माङ्गत्वेन स्नानं पृथक् विहितमस्ति तस्यानुवाद
इति सन्ध्योत्तरमेव तस्यानुष्ठानम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेनेति निश्चितम् ॥

इति वचनान्नित्ये प्रातः स्नाने मध्याह्नस्नाने तर्पणं काम्यं
तीर्थादिस्नाने च । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणस्नानयोरिति ।
अतएव प्रातः स्नानमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणे,—

१) D उच्छागो ।

२) D क्रियाङ्गस्नानं • ।

शिरः स्नातसु कुर्वीति दैवं पित्रामथापि वा ।

इत्यत्र प्रातःस्नाने काम्यस्नाने च मध्याह्नस्नानाङ्गत्वेन विहितानां नद्यादीनामेव स्नानदेशत्वमतिदेशात् । तथा च मध्याह्नस्नानदेशाः,—

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥

देवखातपदं देवसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धपरम् । यथा भुवनेश्वरे विन्दु-
द्भदः । तडागः सहस्रधन्वन्तरमितः सहस्रेण तडागः स्यादिति^१
वचनात् । सरांसीन्द्रद्युम्नाच्छोदप्रभृतीनि । गर्त्ताः,—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तलक्षणाः । शब्दः,—

सरस्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

स्नानमेव क्रियेति मध्याह्नस्नानपोडास्नाने क्रियापदवाच्य-
त्वादित्यर्थः । याज्ञवल्करः,—

स्नायान्नदीदेवखातद्भृषु च सरस्सु च ।

विष्णुः,—उद्धृताद् भूमिष्ठमुदकं पुण्यम् । स्थावरात् प्रस्रव-
णम् । तस्माद्वादेयम् । तस्मादपि साधुपरिगृहीतम् । सर्वत्र एव
गाह्यम् ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुद्धृतात् पुखं ततः प्रस्रवणोदकम् ।
ततोऽपि सारसं पुखं ततः पुखं नदीजलम् ॥
तीर्थतीयं ^१ततः पुखं महानद्याम्बु पावनम् ।
ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुखं पुखस्ततोऽम्बुधिः ॥

शङ्खः,—

सर्वे प्रस्रवणाः पुखाः सर्वे पुखाः शिलोच्चयाः ।
नद्यः पुखाः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशिपतः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तीयं पुरतः स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति ^१तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

तथा,—

शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तीयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति ^१तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

^१तथात्राविशेषोपादानात् क्वचिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं शिवगङ्गात्वञ्च । अत्र ^१जलसमीप्यं पुरस्थत्वञ्च सूर्यगङ्गात्वं शिवगङ्गात्वञ्च । यत्तु,—

(१) A • महाप्रणयम् • ।

(२) C • श्रेष्ठ्य • ।

(३) C • सप्त्य • ।

(४) A. तत्राविशेषो • D अत्राविशेषो • ।

(५) C जलसमीप्ये • ।

शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्व्वाद्य भारत ।

वापीकूपतडागाश्च शिवतीर्थी इति स्मृताः ॥

इति तत्रापि पुरस्यत्वं बोध्यं सामान्यस्य विशेषे उपसंहारात् ।

योगियाश्रवल्करः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं देव्यां त्रिंशत्सहस्रजलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्यम् ।

विद्याकरपद्धतौ,—

नदीस्नानमवाप्नोति स्नातः सेतुजलाशये ।

बाहुखाते जले स्नातो गङ्गास्नानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां स्नानाङ्गत्वेन विधानेऽपि त्रिरात्रफलदा इति संयोगपृथक्त्वेन गुणफलसम्बन्धः । खादिरो यूषो भवतीत्युक्ते खादिरं वीर्थकामस्येतिवत् । यद्यपि मध्याङ्गस्नान एव गुणफलसम्बन्धी न तद्विकारे प्रातःस्नाने गुणफलस्यानतिदेशात् । तथापि भाष्यकारमते तस्मिंस्तु प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या भवत्येव गुणफलम् । वार्त्तिककारमते नास्ति । अत्र यद्यपि स्नानाङ्गत्वेन जल इत्यङ्गत्विस्य स्नानाङ्गत्वमुक्तं तथापि विष्णुना उद्भूताद् भूमिष्ठमुदकं पुण्यमित्यविशेषेण ऋत्विमाङ्गत्विसाधारणभूमिष्ठमात्रस्याङ्गत्वबोधनात् ।

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनोहरे ।

नाख्योदके द्विजः घ्रायान्नदीश्रील्लुज्य ऋत्विने ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् नद्यादावपि प्रभूतोदकसम्भवे
 अलोदकस्य यथा नाङ्गत्वे 'एवमङ्गत्रिमसम्भवे छत्रिमस्य नाङ्ग
 त्वम् । तेन स्नानञ्चाङ्गत्रिम इति नद्याद्यनुवादो न छत्रिम
 निषेधः । अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।
 विष्णुः,--परनिपानेषु न स्नायात् । आचरेद् वा पञ्चपिण्डानु
 दृत्यापदि । आपदि जलान्तरासम्भवे । अत्र परनिपानपद
 परकर्तृकनिपानपरम् । तथा च
 मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायाद्दि कदाचन ।

निपानकर्तुः । स्नात्वा तु दुष्कृतायेन लिप्यते ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डान् समुदृत्य ततः स्नान समाचरेत् ॥

श्रद्धलिखितौ,—स्नायात् तडागोदकनिपानकूपेषु सप्त पञ्च
 च द्वीन् पिण्डानुदृत्य देवपितृभ्य तर्पयेत् । वीधायनः,—

स्रवन्तीश्वनिरुद्वासु त्रयो वर्षा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्वासु न कुर्वीरन्नमभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपाद्य परिवर्जयेत् ॥

(1) D एवमङ्गत्रिमसम्भवे • ।

(2) D • स्नायात् • ।

उद्धृत्य वापि त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धासु तु सृत्पिण्डान् त्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—परकृततडागेषु शङ्खलिखितयोगियाञ्च-
वल्कावचनाद्वा सप्तपिण्डोद्धरणम् । कूपतडागातिरिक्तपरकृत-
जलाशये शङ्खलिखितविष्णुयाञ्चवल्कावचनैः पञ्चपिण्डोद्धरणम् ।
[परकृतकूपेषु पिण्डत्रयोद्धरणम्] प्रवाहसेतुकरणेन जलाधिक्यं
यत्र तत्र सृत्पिण्डत्रयोद्धरणम् । अम्बुघटत्रयोद्धरणञ्च । अत्र च,—

चतुर्विंशद्भुलैर्हस्तैश्चतुर्भिर्धनुर्ब्रूयते ।

एकधन्वादितुर्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

शतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तडागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः । एवं परकृतेषु तृष्टेष्वनुत्कृष्टेषु
निषेधपिण्डोद्धरणे । इह च निपानकर्तुर्दुष्कृतांशभागित्व-
दोषस्यार्थवादत्वं परकृतनिपानस्नानाङ्गत्वेन पिण्डोद्धरणं विधी-
यते । अत्र दानदोषजलोद्धरकीर्त्तनस्य वारुणचतुःकपालविधि-
प्रतीचनार्यवदित्याहुः । वस्तुतो मनुना स्नानप्रकरणाद् बहिरैव
स्नातकत्रतप्रकरणे परकीयनिपानेषु स्नानं निषिध्य तद्-

(1) C Omits the portion bracketed.

(2) D प्रवाहविरोधार्थं सेतुद्धरणेन ० ।

(3) A C अश्वदान ० ।

(4) A D ० परकृत ० ।

(5) D निषिध्यते उन्मृत ० ।

दुष्कृतभागित्वदोषकथनात् पुरुषार्थोऽपि निषेधोऽस्ति । तेन क्रतुमध्येऽनृतवदनेकक्रत्वर्थपुरुषार्थनिषेधद्वयातिक्रमवत् वैधस्नाने परकृतजले कृते स्नानाद्निषेधातिक्रमवत् पुरुषार्थनिषेधातिक्रमोऽप्यस्ति तदुभयसमानार्थत्वेन पिण्डोद्धारणविधिः । तथा च योगियाज्ञवल्काः पिण्डोद्धारण विधायाह,—

अनुद्धृत्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाशये ।

वृथा स्नानफल तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

स्नानवैगुण्यं 'पुरुषदोष च पिण्डोद्धारणाभावे दर्शयति । अर्थात् पिण्डोद्धारण तदुभयदोषसमाधानार्थमित्युक्तं केवलं जलान्तरसम्भवे परकृतजले वैधस्नानकरणे न स्नानफलं न वा पुरुषदोष-परीहारः । 'शरीरशुद्धि' प्रत्यवायपरीहारश्च स्यादेव ।

तदुक्तम्,—

स्नातस्य वद्विगतमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

एव सक्रान्तिग्रहणादिनैमित्तिकस्नाने बोध्यम् । कर्माङ्ग-स्नानस्य जलान्तरसम्भवेऽवैगुण्यमेव । जलान्तरसम्भवेऽपि तत्र स्नानधर्मानतिदेशात् परकृतेऽपि स्नानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव पुरुषार्थनिषेधातिक्रमदोषः स्यादेव । निपानकर्तुं काशीमरणेन सुकृत्वे पापाभावे न पुरुषार्थदोषः । स्नानाद्पिण्डोद्धारणं

(1) D पुरुषार्थदोषश्च • ।

(2) D शरीरशुद्धिपरीहारश्च • ।

स्यादेव । न च यद्येकं युगपत् 'सृष्टेदेप ते वायो इति ब्रूयादिति प्रायश्चित्तस्य लौकिकस्यर्शविषयत्ववदिह न वैधे दोषः परकृते विध्यभावात् । स्वकृततडागादौ विक्रयादिना परकीये कृते नदी-सेतु'बन्धादिना गत्तं परकीये जाते परकीयनिम्नभूमौ वर्षादक-पूर्णं च जनस्य परकीयत्वे[ऽपि परकृतत्वाभावात्] पिण्डोद्धरणम् ।

स्नातस्य वङ्कितमेन तथैव परवारिणा ।

इत्यत्र परवारिपदस्य परवारिकृत्रिममकृत्रिमञ्च परिणो-पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानान्निषेधः । शरीरशुद्धिः प्रत्यवाय-परीहारश्च स्याताम् । नात्र पिण्डोद्धरणम् । योगियात्रवत्कामः,—

न शङ्खास्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रचोमिताश्च केनापि याव तीर्थादिनिःसृताः ॥

प्रथमवेगतान्निषेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः । प्रचो-मिता हस्तिमहिपादिना । तीर्थादिनिःसृतास्तीर्थादिच्छिन्ना-स्ततीर्थागतत्वेनाप्रत्यभिज्ञायमानाः । छन्दोगपरिशिष्टे,—

मासद्वयं यावथादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेद्याः । 'यत्तु,—

(१) A • सृष्टेदेपते वायो • ।

(२) A D • भन्धादिना • ।

(३) D Omits the portion bracketed

(४) D यत्तु साक्षाद्वयंकार — • ।

भागीरथी च कालिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।
 विशोका च वितस्ता च गोतमी कृष्णवेणिका ॥
 तुङ्गभद्रा भीमरथी तापी चैव पयोषिका ।
 हादशैता महानद्यः 'प्राणिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं हादशमदीपरमिति तत्र समुद्रगा-
 पदस्य प्रसिद्धयोगत्यागेनाप्रसिद्धरूढिकल्पनायां मानाभावात् ।
 तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः स्युर्जाङ्गवी यथा ॥

इति तेन सर्वा इति वचनात् समुद्रगाणामपि त्रिरात्राशुडि-
 नं गङ्गायाः शुद्धो दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । ये चान्ये नदसन्नका
 इत्यपवादात् शोषादिनदेषु न रजोदोषः । तत्र स्नाननिषेधस्य
 सुखार्थस्नानपरत्वे उपाकम्भादिष्वपवादवैयर्थ्यापत्तेः । विहितस्नान-
 निषेधे विकल्पापत्तेरगत्या स्नानप्रकरणाभावेऽपि पर्युदासत्वम् ।
 वस्तुतो दर्शप्रकरणेऽनृतवदननिषेधवत् मासद्वयसम्बन्धिस्नानाङ्गत्वेन
 नदीनिषेधः । [न च विकल्पः^१ ।] अनृतवदनवद्दिशिपाकारेण
 मासद्वयस्नानाङ्गत्वेन नदीविध्यभावादिति । तेन लौकिकस्नानादौ
 न दोषः । रजस्वलागन्दनिङ्गात् तत्रापि दोष इत्यन्ये ।
 छन्दोगपरिशिष्टे,—

(1) A D • पापिन •

(2) A D अत्र • ।

(3) D Omits the part in brackets

विरोधात् । तेन सर्व्याङ्गजलसयोग एव 'स्नानशब्दार्थ' । अन्त
जलनपय तोयकुम्भेनाभिपिच्यमानस्य स्यादेव । 'एवञ्च प्रात
स्नानप्रकृतिषु माघस्नानादिपूजृतजलस्यापि प्राप्ति । तथाच
स्नानाङ्गमन्त्रलोपोऽप्यतिदेशात् प्रवर्त्तते । प्रात स्नानातिरिक्तेऽवश
कर्त्तव्ये ग्रहणादिस्नाने उद्धृतजलस्यानङ्गत्वेऽपि प्रतिनिधिन्यायेन
क्रियमाण प्रारब्धकाम्यस्नाने वोद्धृतजलस्नानत्वेऽपि न स्नानाङ्गमन्त्र
लोप । अनारब्धकाम्यस्नानस्य 'नोद्धृतोदकेन प्रसङ्ग । एव
माध्याह्निकस्नानेऽप्यनुद्धृतासम्भवे भूमिष्ठमुद्धृतात् पुख्यमिति
वचनादुद्धृतेनावैगुण्यम् । अनुद्धृतसम्भवे वैगुण्यनव । अथ मनु —

न स्नानमाचरट् भुक्त्वा नातुरो न महानिग्रि ।

न वासोभि सहाजस्त्र नाधिज्ञाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छास्नाननिषेध । नित्यस्य प्राप्त्यभावा
चाण्डालादिसर्गनिमित्तकस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादिति भेधातिथि ।
एवमातुरस्य । महानिशायामनवरतञ्च लौकिकमेव निषिद्धते ।
अविज्ञात इत्यस्य वैधविषयत्वे विकल्पभयेन पर्युदासत्वे 'दूरश्रुति
नक्षणापत्तरव लौकिकविषयत्वम् । अविज्ञातत्व गाधत्वेन
निन्दितविषयत्वेन च । 'जावाल —

(१) \ स्नानस्य शब्दाय ।

(२) D अन्तर्जलप्रक्षीय ।

(३) D एव प्रात ।

(४) \ नाद्धृतोदके प्रसङ्ग ।

(५) \ (दूषश्रुति ।

(६) D आषाढि —

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रामप्राप्तस्य । विद्याकरपद्धतौ,—

दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण स्नानमत्र विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथञ्चन ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापितृभ्यो जीवतोः ॥

'न वर्ज्यञ्च नवम्यां तृतिमिदं तन्तरमश्ववे ।

अयमपि सुखार्थस्नानस्य कालविशेषानियतकाम्यस्नानस्यात्र-
निषेध इत्येके । वस्तुतः,—

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तत्रिपिडं नवम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—शिरोमज्जनमप्यु वर्जयेदस्तमिते च स्नानम् ।

अथ स्नानाङ्गानि ।

बौधायनः,—न नमः स्नायात् । एतन्न स्नानाङ्गत्वेन नमनता-
निषेधः । दर्यप्रकरणेऽनृत'वदननिषेधवत् । यत्तु पठन्ति,—

नमः कौपीनयामा वा दिवामा स्नाति यो नरः ।

इया स्नानफन तस्य निरागाः पिबदेयताः ॥

[इति]^१ तदधीवस्त्रद्वित्वे बोध्यम् । उत्तरीयस्याङ्गत्वात् ।
स्नानाधिकारे^२ जावाल,—

नार्द्रमेकञ्च वसन परिदध्यात् कथञ्चन ।

ग्रहलिखितो,—अनश्नन्नग्न स्नायात् । नाप्सु मेहनोद्धर्षण(ण)
कुर्व्यात् । न पादेन पाणिना षोडशमभिहन्यात् । न स्रवन्तीं
वृथातिक्रामेदनवसिच्य । अमेध्योदक परिहरेत् । अल्पोदके न
स्नायात् । न समुद्रोदकमवगाहेत् । अनश्नन् ताम्बूलादिक
मभक्षयन् । मेहन मूत्रोत्सर्गं । अङ्गचालनार्थमुद्धर्षणञ्च जले
न कुर्व्यात् । अनवसिच्य तर्पणमहात्वा नदीमतिक्रम्य न गच्छेत् ।
एतच्च तर्पणकाले^३ दृष्टार्यत्वात् । अमेध्योदक परिहरत् सर्वजल
काव्यपु । नाल्पोदके स्नायात् प्रभूतोदकसम्भवे । समुद्रोदक
नावगाहेत् न बहुदूर गच्छेत् । इच्छाङ्गघर्षणजलमेहनाल्पोदक
स्नानसमुद्रमध्यदूरप्रवेशाना निषेध स्नानाङ्गप्रकरणादवृत्तवदन
निषेधस्य दर्शाङ्गत्ववत् । वचनान्तरवारिताना भक्षणमेहना
मेध्योदकाना निषेधो न कर्म्याङ्गम् । कर्मणि प्राप्त्यभावात् ।
किन्तु न मलवट्टद्विवाससी सह सवसेदितिवत् पुरुषार्थ इति
भाव्यम् । योगियात्रवल्का,—

(१) D On is the [ort] or [r cket]

(२) D जावाल —

(३) D नधिहितदृष्टात्वात् ।

पादेन पाणिना वापि यद्या वस्त्रेण चोदकम् ।
 न हन्यान्न च बाधेत न च प्रक्षोभयेत् तथा ॥
 न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
 आचरन्नभिषेकन्तु कर्माख्यानानि, नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि
 नाचरेदिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् । देवनः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।
 नान्यत् प्रशंसेत् तत्रस्यस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

तथा न चत्तरोपहारयोः स्नायात् । चत्वरं पश्चादिवलिदान-
 स्नानम् । उपहारं हारसमीपम् । वीधायनः,—श्मशानभापो
 देवगृहं गीष्ठं यत्र च, ब्राह्मणा अप्रचाल्य पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यम् ।
 तथात्रिः,—पादौ प्रचालयेदिति । इदमनुष्ठृतस्नानाङ्गम् ।
 विष्णुः,—न स्नानवर्णकयोरग्रं प्रयच्छेदन्य(त्र)देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।
 स्नानं, स्नानसाधनं कुशादि । वर्णकं सुगन्धिद्रव्यम् । शङ्कः,—

उदकस्याप्रदानाच्च स्नानशार्टीं न पीडयेत् ।

योगियाज्ञवल्करः,—

यावद्देवानृपीयैव पितृभ्यैव न तर्पयेत् ।
 तावच्च पीडयेद् वक्षं येन स्नातो न चोदके ॥

वेन वस्त्रेण स्नातस्तरपणात् पूर्वं [तद् वस्त्रं] न पीडयेत् ।
[उदके न च पीडयेत् ।]^१ एतदपि स्नानाङ्गम् । तत्रकरणात् ।
नरसिंहपुराणे,—

नद्यां स्रवत्सु च स्नायात् प्रतिस्नीतस्थितो द्विजः ।

तडागादियु तीयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

योगियाञ्चवल्करः,—

नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां ध्येय एव च ॥

स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादियु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

एवञ्च सर्वस्नानाङ्गभ्रंशे प्रायश्चित्तमिदम् । विशेषेषाञ्च
विधानात् । अन्यकर्मभ्रंशेऽपि वाक्यसंयोगात् । यत्तु वीधा-
यनः,—^२[नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ।] न वाससः पल्लवनं
नोपस्पर्शनम् । यद्युपरुदाः स्थुरेतेनोपतिष्ठते नमोऽन्नयेऽप्सुमते

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) C Omits the portion bracketed.

(३) D • श्रुति ।

(४) D Omits the portion bracketed.

नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः । प्रयमणं
 प्लवनम् । वासःपल्लवनं वासोमलचालनम् । '[उपस्पर्शनं देहमल-
 चालनम् ।] अज्ञानाद् यदि प्लवनादिभि[रभि^१]राप उपरुदाः
 स्युर्यद्येतत् क्रियत इत्यर्थः । ^२इति स्नानकालीनान्यद्धानि ।

स्नानेतिकर्तव्यता च ।

योगियात्रवल्काः,—

स्नान^१मन्तर्जलञ्चैव मार्जनाचमने तथा ।
 जलाभिभ्रमणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥
 अधमर्षणसूक्तेन चिराहृत्तेन नित्यशः ।
 अन्यान् वा वारुणान् मन्वान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

अत्र,—

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यश ^२इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने
 नित्यं संचेषविधिर्मध्याह्ने विस्तरासामर्थ्यं सतीति वाक्यार्थस्तेन

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) C Omits the portion bracketed

(३) D. इति स्नानाद्वाक्यान्वद्धानि । Then adds स्नानोत्तराद्धानि ।
 हारीतः,—न स्नात्वा गालमवष्टज्यात् । न शिरो विधुःशुष्यात् । न वासो विधु-
 शुष्यात् ।

(४) D. • मन्तर्जले चैव •

(५) D इति पुनरभिधाय प्रातः •

निरग्नेरपि प्रातःसंज्ञेपविधिरिति प्रतिभाति । अत्रचासामर्थ्यात्र
 कुर्यादित्युक्तविस्तरासामर्थ्यं निमित्ते प्रातःकाले वा निमित्ते स्नान-
 कार्यमुद्दिश्य पदार्थपट्के मन्त्रविधानिऽर्थात् पदार्थान्तरनिवृत्तिः ।
 न ह्युक्तपदार्थपट्के मन्त्रसम्बन्धेन स्नानकार्यसिद्धावन्यापेक्षास्ति ।
 न चैवं पदार्थपट्कस्य यद्याद्युत एव क्रमः स्यात् । पदार्थपट्कस्य
 विस्तरविधिगतस्येहानुवादेन तत्रत्यक्रमवाधे मानाभावात् । तत्
 स्वरूपस्येहोत्पत्तिविधेरभावेनावश्यं तत्रत्यानुवादात् । न च
 मन्त्रस्तद्वत्तत्रित्वञ्च कथमेकस्य विधेयं प्राप्ते कर्मस्थानेकविध्यभावा-
 दिति वाच्यम् । अधमर्षणसूत्रेण प्रयोजयेत् त्रिरावृत्तेन प्रयोजये-
 दिति क्रियापदस्योभयत्रानुपङ्गेण वाक्यद्वयस्य स्पष्टत्वात् । तथाच
 मन्त्रस्य त्रिवारपाठपूर्वकं तोर्यपरिकल्पनं-तीर्यावाहनं, जलाभि-
 मन्त्रणं-जनस्य मन्त्रेणावर्त्तन, आचमनं-मन्त्रेण जलमक्षण,
 नार्जनं, अन्तर्जले निमज्ज्य जपः, पुनर्मज्जनमिति पदार्थ-
 पट्कम् । अन्यान् वारुणान् मन्त्रानित्यत्रापि पूर्वपूर्वप्रकृत-
 पदार्थपट्काद्मन्त्रानुवादेन वारुणत्वं विस्तरासामर्थ्यनिमित्ते
 प्रातःकाले वा निमित्ते विधीयत इति पदार्थान्तरनिवृत्तिः ।
 'क्रमपदो विस्तरस्नानगत एव । अत्रान्यानधमर्षणभिन्नान् ।
 कामत इति वचनात् स्नानप्रकरणगतानन्यप्रकरणगतान् वा ।
 तेनाग्नेयीन्यायस्य प्रसङ्गः । त्वन्नः सत्वन्न इत्येतयोर्निरपेक्षवरुण-
 देवतात्वाभावाद् वारुणपदेनाग्रहणम् । इहत्स्नानं तु सृष्टि-

न्यायेन वारुणावारुणेषु वारुणशब्दः । वारुणानिति बहुवचनञ्जा-
नुवादः । सत्रादुद्वसाय पृष्ठसवनीयेन यजेरन्नितिवत् । दक्षिणा-
वर्त्तशब्दादिना स्नानं मध्याह्न एव नैह काम्यत्वात् ।

विष्णुपादोदकं मूर्द्ध्नि कल्पमुत्थाय धारयेत् ।

इतिवचनात् प्रातःस्नानकाले कार्यम् । तस्य च फलम्,—

स जैवावभृथस्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।

विष्णुपादोदकं कृत्वा शङ्खे यः स्नाति मानवः ॥

स्नानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।

सवाह्याभ्यन्तरं यस्य व्याप्त पादोदकेन वै ॥

इति सामान्यतो विष्णुप्रतिमासु ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातीर्थैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

इति शालग्रामपादोदकफलम् । अत्र मन्त्रः,—

कृष्ण कृष्ण महावाहो भक्तानामाभित्तिनाशन ।

सर्व्वपापप्रशमन पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

अत्र विशेषः,—

तुलसीदलसन्निध्य तीर्थं यत् (यः) शिरसा वह्नेत् ।

सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं भुवम् ॥

(1) D • बहुवचनमनुवाद ।

(२) D सत्रादुद्वसनीयपृष्ठ •

(३) C • जपेत् ।

अत्र च,—

नित्य पादोदक मूङ्गा मया धार्य्यं प्रयत्नतः ।

इति वैश्ववधर्म्मनियमात् चित्रप्रतिमादौ सुख्यपादोदका
सम्भवे पञ्चरात्रोक्तविधिः कार्य्यः । स चैवम्,—

शङ्खपात्रन्तु सत्त्वात् गन्धपुष्प तनः क्षिपेत् ।

आपूर्य्यं गन्धतोयेन पुनर्गन्धादिनार्चयेत् ॥

पिण्डकोपरि देवस्य सन्निधाने निधापितम् ।

गङ्गादिसर्व्वतीर्थन्तु^१ शङ्खे न्यस्य जपेदिदम् ॥

त्रिविक्रम क्रमाक्रान्तवैलीकेश्वर केशव ।

त्वत्प्रसादादिदं तोयं पादं तेऽस्तु नमो नमः ॥

इत्युक्त्वा प्रणिपत्याथ देवदेव त्रियं पतिम् ।

शङ्खे व्यवस्थितं तोयं वैश्ववेभ्यो निवेदयेत् ॥

द्वैदश पादोदकं गृह्णीयात् । अत्र पादोदकस्य कल्पे ग्रहण
विधानात् पर्य्युपितस्यैव कल्पे सम्भवात्

एकरात्रोपितास्ताम् त्वज्जिदापः समुद्धृताः ।

इति निषेधाप्रवृत्तिः । यत्तु,—

न नक्तोदकपुष्पाद्यै^२ रर्चनं स्नानमाचरेत् ।

इति देवपूजादेवस्नानयोश्च पर्य्युपितजलनिषेधो न^३ स्व

(१) D • पात्रम् •

(२) D • च्छ •

(३) V • रर्चयन् स्नान •

स्नानादाविति तत्र । 'देवस्यार्चनपदेनेव स्नाननिषेधे स्नानपदस्य
स्वस्नानपरत्वीचित्यात् । शङ्क',—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
अस्नातस्तु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
चाण्डालचितियूपादि सृष्टास्नातां रजस्वलात् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुष्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु प्रयोजयेत् ॥
जप्तुकामः पवित्राग्निं अर्चिष्यन् देवतापितॄन् ।
स्नानं समाचरेद् यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
सरित्सु देवस्नातेषु तडागेषु सरस्सु च ।
स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्मृतम् ॥

इति तत्र नित्यस्नानं प्रातःस्नानमुक्तम् । क्रियास्नानं चतुर्थे
भागे वक्ष्यते । * कर्माङ्गस्नानञ्च तत्तत्कर्माङ्गस्नानं लक्ष्णाद्यङ्ग-
विषयस्नानादिरित्युक्तम् । मलापकर्षणस्नानं मलक्षयहेतुत्वान्ना-
दृष्टार्थम् । नात्रेति कर्तव्यतापेक्षा । पुष्यस्नानादिकाम्यस्नानमपि
दृष्टार्थत्वादेव नैतिकर्तव्यतापेक्षम् । यत्तु तीर्थादिषु काम्यस्नानं

(१) D. देवस्नानस्यार्चन •

(२) A. D. चतुर्थभागे •

तद्दृष्टव्यं (तददृष्टव्यं) प्रार्थनादितिकर्तव्यतापेक्षं सत् प्रातःस्नानवद् वाच
निकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशेनैव मध्याह्नस्नानधर्मान्
गृह्णाति । तथा च ब्रह्मपुराणे,—

कृत्वा चाव्दैवतैर्मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्जनम् ।

इत्यादि समुद्रस्नाने लिङ्गदर्शनम् । यत्तु ग्रहोपरागसंक्रान्ति-
लब्धयोगादौ नैमित्तिकस्नानं तदप्यदृष्टव्यत्वादेव 'तीर्थस्नानवत्
सधर्मकम् । तथाचैवमादिकास्ये ब्रह्मपुराणे तर्पणविधि
सधर्मकत्वे लिङ्गम् । यत्तु चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तं स्नानं तत्र
निषेधादेव नैतिकर्तव्यताप्रवृत्तिः ।

अजीर्णैऽभ्युदिते वान्ते अशुक्लशर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शं स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णैऽभ्युदिते अशुद्धोद्गारादिनाभिव्यक्ते । एतच्चोत्तरकाल
स्नानप्राप्तार्थमजीर्णावस्थायां स्नाननिषेधात् । स्नानमात्रमदृष्टव्येति
कर्तव्यतारहितम् । आपस्तम्बः,—

असृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्ररविधर्जितम् ॥

इति ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं द्विविधं स्नानमीष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत् तत्र अद्वैत्वेनेति निश्चितम् ॥

(१) ॥ तीर्थस्नानविधिसधर्मकम्

(२) ॥ * चाभिव्यक्ते ।

इतिप्रश्नपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेति कर्त्तव्यता-
मात्रनिवृत्तिं बोधयति । तथा योगियाञ्चवल्कर',—

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणाभावाय स्नानं विधिवदाचरेदिति
मध्याह्नस्नानानुवादः । तूष्णीमेवेत्येतावद्विधीयते । अनुवाद-
प्रयोजनञ्चाशुवे'र्मन्त्वाद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य
मध्याह्नस्नानेन सह तन्वानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापनम् । यतएव
प्रातःस्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्धयर्थत्वाभ्याघकार्तिकादि
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्त्वेपानुष्ठेयमित्युक्तं भवति ।
'तस्माच्चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तशुद्धयर्थस्नाने न धर्मापेक्षा । नात्र
नद्यादिनियमः । उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वाङ्गजलयोगरूपस्नान-
'पदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव । एवं 'मलापकर्षणे काम्यपुण्यादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् । तथा च शङ्ख',—

नित्यं नैमित्तिकं काम्य क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णीदकपरोदकैः ॥

इति । एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्य-
भावलिङ्गेन [न]स्नानितिकर्त्तव्यतानिर्देशः । स्नानाङ्गतर्पणन्तु वक्ष्य-

(१) D. • मन्त्वानुच्चार •

(२) D स्नानार्थम् ।

(३) D तथा चाण्डाला •

(४) D • पदार्थमात्रानुष्ठान •

(५) D मलापकर्षणे •

(६) D Omits the portion bracketed

माद्यतर्पणविधिना 'कार्यम् । सन्ध्याकालविलम्बशङ्कायान्तु
सन्धेपतर्पण कार्यम् । तच्च प्रातःस्नानप्रयोगे वक्ष्यते । 'स्नानाद्
तर्पणञ्चाद्गत्वादेव स्नानसमकाल कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात् 'पूर्वं
पचाद् वा कर्त्तव्यम् । 'पूर्वकरणमादित्य(त्व)वचनाभावेन युक्तं
मितिसनानसमनन्तर कार्यम् । [किञ्च स्नानस्य कर्मान्तराधिकार-
सम्पादकत्वमपूर्वधारकम् । अपूर्वञ्च तर्पणाद्यङ्गसहितात् स्नानात्
स्नानमावात् । तेन सन्ध्याधिकारसिद्धयर्थं पूर्वं तर्पणं स्नान
कार्यम् ।] 'स्मरन्ति स्मृतिरत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयत पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा सन्तर्पयेद् देवानृषीन् पितृगणास्तथा ॥

आचम्य मन्त्रवदित्य पुनराचम्य वाग्यत ।

सम्भार्य मन्त्रै

इत्यादिना तर्पणानन्तर सन्ध्योक्ता । ननु च प्रकृतीभूत
प्रधानतर्पणे सन्ध्योत्तरत्व दृष्टमिहापि तदतिदिश्येत । स्नानाद्
तर्पणं हि अङ्गिनमनुपादेयमुद्दिश्य प्रकरणान्तरे विधीयमान
प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नं सत् नित्याग्निहोत्रविकृतिकुण्ड^(१)याज्य

(१) D कर्त्तव्यम् ।

(२) F । पूर्वकरणं व्याहृत्य वचनाभावेन (१)

(३) D • यद्वादात् न मध्ये •

(४) A D O at the portion bracketed

२ D स्नानाद्गतर्पणान्तु •

(५) D स्मरन्ति च स्मृतिरत्नमालायाम्—

(६) D पूर्वं वा पचाद् •

(७) F • वाग्य •

ग्निहोत्रवत् प्रधानभूततर्पणधर्मग्राहित्वात् सन्ध्योत्तरं कार्यं
 स्यात् । मैवम् । चतुर्थे च तथाभागे स्नानं, अस्नाताशी मलं
 भुङ्क्ते, सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं, प्रत्यहं तर्पणं कुर्यात्, तर्पणं पितृयज्ञ
 इत्यादिवाक्यैः स्नानसन्ध्यातर्पणानां पृथगेव फलसाधनत्वेन पुरुषार्थ-
 त्वात् क्रमपाठो नान्तरोपक्रमः क्रतूनामिव पृथक्फलानाम् ।
 तदुक्तमङ्गलवत् क्रतूनामानुपूर्व्यमित्याशङ्क्यं न वाऽसम्बन्धादिति ।
 न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेतिवद् वाचनिकः
 सन्ध्यातर्पणयोः क्रमोऽस्ति येन सोमविकारे इत्यन्तरत्वमिवाङ्ग-
 तर्पणे सन्ध्योत्तरत्वमिति सन्दिश्येत । तेन '[यथा] सोमस्याधाना-
 नन्तर्यविधौ इष्टिपूर्वत्वं सोमस्यार्थसिद्धमिति सोमविकारे नाति-
 दिश्यते तथा सन्ध्योत्तरत्वं तर्पणे । न च पाठक्रमानादरे
 सन्ध्यातः पूर्वं तर्पणप्रसङ्गः । शङ्कल्लिखितौ,—

आचम्यैवं पुरा प्रोक्तास्तीर्थसम्भार्जने तु ये ।

मन्वास्तैर्मन्वितं तोयं सूर्द्धं भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

इति स्नानान्याचमनानन्तरं सन्ध्योपक्रमाभिधानान्मध्ये तर्पणा-
 नवकाशात् । न च शङ्कमते मध्याह्नसन्ध्यामुक्त्वा

एष एव विधिर्ज्ञेयः सन्ध्योश्च द्विजातिषु ।

इति मध्याह्नसन्ध्यायाः प्रातःसायंसन्ध्याप्रकृतित्वेन प्रातः
 सन्ध्यायां स्नानानन्तर्यातिदेशे मध्ये स्नानाद्गतर्पणानवकाशः ।

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) A. D. शङ्कल्लिखितौ,—

माणतर्पणविधिना 'कार्यम् । सन्ध्याकालविलम्बग्रह्णायान्तु
सक्षेपतर्पणं कार्यम् । तच्च प्रातःस्नानप्रयोगे वक्ष्यते । 'स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्चाङ्गत्वादेव स्नानसमकाल कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात् 'पूर्वं
पश्चाद् वा कर्त्तव्यम् । 'पूर्व्वकरणमादित्य(त्व)वचनाभावेन युक्त
मितिसनानसमनन्तर कार्यम् । [किञ्च स्नानस्य कश्चान्तराधिकार-
सम्पादकत्वमपूर्व्वद्वारकम् । अपूर्व्वञ्च तर्पणाद्यङ्गसहितात् स्नानाच्च
स्नानमात्रात् । तेन सन्ध्याधिकारसिद्धार्यं पूर्व्वं तर्पणं स्नानं
कार्यम् ।] 'स्मरन्ति स्मृतिरत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्व्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा सन्तर्पयेद् देवानृषीन् पितृगणास्तथा ॥

आचम्य मन्त्रवन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यत ।

सम्भार्य्यं मन्त्रै

इत्यादिना तर्पणानन्तर सन्ध्योक्ता । ननु च प्रहृतीभूत
प्रधानतर्पणे सन्ध्योत्तरत्व दृष्टमिहापि तदतिदिश्येत । स्नानाङ्ग-
तर्पणं हि अङ्गिनमनुपादेयमुद्दिश्य प्रकरणान्तरे विधीयमान
प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नं सत् नित्याग्निहोत्रविकृतिकुण्ड^१याज्य

(1) D कर्त्तव्यम् ।

(2) F † पूर्व्वकरणं व्याहृत्य वचनाभावेन (1)

(3) D • सद्धार्यं न सक्षेप •

(4) A D Omit the portion bracketed

(5) D स्नानाङ्गतर्पणान्तु •

(6) D स्मरन्ति च स्मृतिरत्नमालायां शीर्षं—

(7) D पूर्व्वं वा पश्चाद् •

(8) J. F • वाग्य •

ग्निहोत्रवत् प्रधानभूततर्पणधर्मग्राहित्वात् सन्ध्योत्तरं कार्यं
 स्यात् । मैवम् । चतुर्थे च तथाभागे स्नानं, अस्नाताशी मलं
 भुक्ते, सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं, प्रत्वहं तर्पणं कुर्यात्, तर्पणं पिष्टयज्ञ
 इत्यादिवाक्यैः स्नानसन्ध्यातर्पणानां पृथगेव फलसाधनत्वेन पुरुषार्थ-
 त्वात् क्रमपाठो नान्तरोपक्रमः क्रतूनामिव पृथक्फलानाम् ।
 तदुक्तमङ्गत्ववत् क्रतूनामानुपूर्व्यमित्याशङ्क्यं न वाऽसम्बन्धादिति ।
 न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा सोमेन यजेतेतिवद् वाचनिकः
 सन्ध्यातर्पणयोः क्रमोऽस्ति येन सोमविकारे इत्यन्तरत्वमिवाङ्ग-
 तर्पणे सन्ध्योत्तरत्वमिति सन्दिश्येत । तेन [यथा] सोमस्याधाना-
 नन्तर्यविधौ इष्टिपूर्वत्वं सोमस्यार्थसिद्धमिति सोमविकारे नाति-
 दिश्यते तथा सन्ध्योत्तरत्वं तर्पणे । न च पाठक्रमानादरे
 सन्ध्यातः पूर्व तर्पणप्रसङ्गः । शङ्खलिखितौ,—

आचम्यैवं पुरा प्रीक्तास्तीर्थसन्मार्जने तु वे ।

मन्वास्तैर्मन्वितं तोयं मूर्द्धि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

इति स्नानान्धाचमनानन्तरं सन्ध्योपक्रमाभिधानान्मध्ये तर्पणा-
 नवकाशात् । न च शङ्खमते मध्याह्नसन्ध्यामुक्ता

एष एव विधिर्ज्ञेयः सन्ध्योश्च द्विजातिषु ।

इति मध्याह्नसन्ध्यायाः प्रातःसायसन्ध्याप्रकृतित्वेन प्रातः
 सन्ध्यायां स्नानानन्तर्यातिदेशे मध्ये स्नानाद्गतर्पणानवकाशः ।

(1) D Omits the portion bracketed.

(2) A D. शङ्खलिखितौ,—

तर्पणन्तु भवेत् तत्राङ्गत्वेनेत्वङ्गत्वस्यानन्तर्यघटितत्वेनातिदेशिक-
त्वेन दुर्बलस्य सन्धानान्तर्यस्य बाधात् । योगियाङ्गत्वस्त्रीये च
स लयत् स्नानभोजनमिति स्नानोत्तराचमने मन्त्रं विधाय

आचम्य 'प्लाव्य चात्मानं त्रिराचम्य गनैरसून् ।

इति स्नानानन्तर्यं मध्याङ्गसन्ध्यायामुक्तम् । ^१तेन मध्याङ्ग-
सन्ध्यातः पूर्वं तर्पणप्रसङ्गो नास्ति । यत्तु तत्रैव,—

यदैव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

^२तदेव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

इति तर्पणस्य स्नानानन्तर्यवचन तस्य पश्चात्तनत्वादनुवाद-
त्वाच्च स्नानोत्तरत्वमात्रमर्थः । स च सन्ध्याव्यवधानेऽपि । इह
स्नानोत्तरत्वस्याविधेयस्याङ्गतर्पणेऽनतिदेशात् । तेन तर्पणस्य
सन्ध्योत्तरत्वमर्थसिद्धं न स्नानाङ्गतर्पणेऽतिदिश्यते । केवलं स्नान-
विनश्ये तर्पणकरणे सन्ध्याकालन्योपगङ्गायां संक्षेपतर्पणम् । संक्षेप-
तर्पणेऽपि सन्ध्याकालवाधगङ्गायां सान्तपनीयाग्निहोचन्यायेना-
सम्बन्धात्तु नोत्कर्षः । प्रापणाच्च निमित्तस्येति न्यायेन सम्बन्धोत्तरं
कार्यम् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं गिरःस्नातस्यैव । सर्वाङ्गजल-
सयोगस्यैव स्नानगन्धार्यत्वादित्युक्तम् । तथाच स्मरन्ति,—

गिरःस्नातसु कुर्वीति देवं पितृयमद्यापि वा ।

(१) D • यदि चात्मान • ।

(२) D एतन्न • ।

(३) D तेनैव सर्व्व • ।

इति । '[यत्तु,] वामनपुराणे,—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा
सन्तर्प्य तोयेन पितृन् भृत्यान् ।

इति तदनुवादत्वात् शिरःस्नानपक्षे सन्तर्प्येत्देवभरन् । एष
व्याविष्टडागङ्गा हृद्यादिकालदीपेण जलाशयगमनासामर्थ्ये
सर्वाङ्गसंयोगवमजलासम्भवे वा भन्वस्नानादयोऽनुकल्पाः । ते च
प्रकारणाविगेषाद्वाव्याङ्गिकस्नानस्याप्यनुकल्पा एव । "शृणुध्वं
वक्ष्यते स्नानमित्युपक्रम्य माध्याङ्गिकस्नानं सुविस्तरमुक्त्वा मध्ये च
"न स्नात्वा नाचरेत् कर्म, लालास्रेदसमाकोर्य" इत्यादिसार्धं वाद-
विधिना,

तस्मात् प्रातः प्रशंसन्ति स्नानमेव हि नित्यशः ।

इति प्रातःस्नान विधाय, शन्ते च

'एष वोऽभिहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।

गुणाय तस्याचरणे दीपास्तस्यानिर्षेवणे ॥

इत्युपसङ्गत्य,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालगतवाद्यपेक्षया ।

भन्वस्नानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इतिस्नानानुकल्पविधेः प्रातःस्नानपक्षेऽङ्गिकस्नानेऽप्यविदेपात्
प्रवृत्तेः । सश्याप्रकरणे च,—

(१) D Omits the portion bracketed

(२) D इडागङ्गादी ।

(३) A एष वो नित्यं कृत्स्नः ।

उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहस्थितैः ।

तिसृष्वपि तु सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

इति सन्ध्याङ्गत्वेन स्नानमुक्त्वा

कालदीपादसामर्थ्यात् यत्करोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु^१ मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

इति मार्जनं स्नानफले सन्ध्यासाद्गुणानुकल्पत्वेनोक्तम् ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।

इति चाण्डानादिसर्गं लालादिसङ्करे चाप्रायत्ये स्नानमेव न
मार्जनम् । तेनायमर्थः,—^१[स्नानस्य फलद्वयं] अप्रायत्यनिवृत्तिः
सन्ध्यासाद्गुणैश्च । तेन कर्मसाद्गुणं स्नानेन मार्जनाद्यनुकल्पेन
वा । अप्रायत्यनिवृत्तिस्तु स्नानादेव । लालादिलेपाशुडी चालना-
दिना वा । ^२तथाच बोधायनः,—“अथातः सन्ध्योपासनाविधिं
व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिपिन्नाः^३ प्रचालितपाणिपादः
पप आचम्य अग्निय मामन्युयेति सायमपः पीत्वा सूर्यं
मामन्युयेति प्रातः सपवित्रेण पाणिना सुरभिमतीभिरव्सिद्धा-
भिर्द्विरण्यवर्णाभिः^४ पावमानीभिर्याद्वृत्तिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं
संप्रोक्ष्य प्रयतो भवति ।” तथाप्युदाहरति,—

(१) C • ऋषिभ्यस्तु •

(२) C. Omits the portion bracketed

(३) A C तथा बोधायनः •

(४) A C Here add प्रयतो वाऽभिपिन्ना प्रचालित •

(५) D • बोधायोभिर्द्विरण्यवर्णाभिः •

अश्वोऽवगाहन स्नान विहित सार्व्वर्षिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षण वापि द्विजातीना विशिष्यते ॥

सर्व्वकर्म्मणाञ्चारम्भे प्राक् सन्ध्यापासनाकालाच्चैतेन पवित्र-
समूहेनामान प्रोक्ष्य प्रयतो भवति । 'अत्र लक्ष्मीधर,—'इदञ्चा
ग्निश्च मा मन्युश्चत्वादिपवित्रैरित्यन्त्य (स) पवित्र मार्जन, याज्ञ
वल्कीयश्च यत्र आप इत्यादि, अघमर्पणसूक्तेन वेत्यन्त्य मन्त्रैर्मार्जन,
प्रयतस्यैव कर्म्मार्हं मुख्यस्नानाशक्ती बोध्यम् ।' सर्व्वकर्म्मणाञ्चारम्भे
यावादीनामपि मार्जन साङ्गख्यार्थमित्यर्थ । अत्र च प्रयतो
भवति (इति) १ [किं कर्म्मार्हं भवति] न तु प्रायत्वशून्यो भवती
त्यर्थ । तथा च प्रात स्नानस्य लालास्त्रेदादिलेपाप्रायत्वनिर्हरणार्थं
त्वेऽप्यगक्तस्य शिर प्रोञ्चनपूर्व्वक

अग्निरस्तु भवेत् स्नान स्नानाशक्ती तु कर्म्मिणाम् ।

आद्रेण वाससा वापि मार्जन दैहिक विदु ॥

(इति) जावालीकृत स्नानद्वयमप्रायत्वनिर्हरणार्थम् । तथा,—

नाभेरध प्रविश्याप्सु कटि प्रक्षाल्य नृञ्जनै ।

जनार्द्रं कर्पटेनाङ्गप्रोञ्चन कापिल विदु ॥

एतदपि सग्निरस्तुस्नानामश्ववेऽङ्गप्रोञ्चनम् ।

पातुरस्य वारुणस्नानासमयस्य चाण्डालादिस्त्रयंननिमित्ता

गौने यम,—

आतुरस्नानसम्प्राप्तौ दशकृत्वस्वनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा सृष्टेत् द्विप्र ततः शुद्धेत् स आतुरः ॥

‘इदञ्च तत्र (ततः) शुद्धेत् स आतुर] इति वाक्यशेषात् शुद्धार्थम् । कर्माङ्गस्नानकार्यन्तु मार्जनादिना कर्त्तव्यम् । आतुरस्य शुद्धार्थं स्नानभ्रमन्वकमेव प्राप्नोतीति स्नात्वा स्नात्वेति स्मृष्टुः स्नानभ्रम त्रकमेव । अमेध्यलेपव्यतिरिक्तसर्वप्रकाराप्रायत्ये मानस-स्नानमेवाप्रायत्यनिवर्त्तकम् । तदसामर्थ्येनान्येन दशकृत्वः स्नात्वा स्वर्गनमिति विद्याकरवाजपेयिनः । तेषामभिप्रायः,—‘मानसं प्रवरं स्नान’मिति मानसस्नाने प्रवरत्वं कर्म्मसाहुष्यकरत्वेनाप्रायत्यनिवर्त्तकत्वेन च । एकार्थत्वे प्रवरत्वासङ्गतेः,

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

इति स्मृत्यन्तराच्च ।

‘तत्र स्नानानुकल्पाः ।

बोधायनोक्तमक्षस्नानमुक्तमेव । योगियान्नवस्कारः,—

कालदोषादसामर्थ्याच्च शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा स्नात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

[इति ।]^१

(1) C Omits the portion bracketed

(२) D • सप्तन्वत्प्रतमेव •

• See Bibliotheca Indica A S B, नित्याचारप्रदीप Part II p 144

(३) C. तेन स्नाना • A ते च स्नाना •

(4) A, C Omit the portion bracketed

शत्रु आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।
एतैश्चतुर्भिर्ऋद्धमन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥
स्नानमव्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥

स्नानमव्दैवतैर्[मन्त्रैः] रित्यव्दैवतैः शत्रु-आप, द्रुपदा, आपो
हिष्ठा इति तिसृभिर्मार्जनत्रयम् । अघमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम
इति स्नानमश्वमेधावभृत्सममित्यर्थः । अत्र 'मन्त्रसाङ्गुल्यरूप-
स्नानकार्येण शत्रु-आप इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य निरपेक्षविधानात्
वौधायनोक्तसुरभिर्मत्यादिषु समुच्चयः । वौधायनेऽपि सुरभि-
मत्याद्यनन्तर "मन्त्रैश्च पवित्रै" रिति 'तच्छास्त्रानामेव मन्त्राणां
निरपेक्षेण सन्ध्याङ्गत्वविधेः "शत्रु आप" इत्यादीनामप्रदेशः । केवलं
द्वयोः सन्ध्याप्रकरणस्यत्वेन मन्त्रभेदेऽपि मार्जनक्रियारूपप्रत्यभि-
ज्ञानादेककर्मत्वेन वौधायनोक्तमन्त्रस्नानेऽङ्गत्वेन विहित 'मग्निश्च
मा मन्वुधे"त्यवभृत्क्षणमिहापि प्रवर्त्तते । मध्याङ्गसन्ध्याया सन्ध्या-
प्रकरणे "उभे सन्ध्ये (च) स्नातव्य" मिति मध्याङ्गस्नानस्य सन्ध्याङ्गत्व-
मिति पुरुषार्थत्वञ्च स्नानस्यास्ति तेन पुरुषार्थस्नानकार्ये सन्ध्या-
दिसाङ्गुल्यरूपस्नानकार्ये चाविशिष्टेण मार्जनं विधीयते । विशे-
पादरायत्वरीहाररूपस्नानकार्यमात्रपर्युदासादिति । अतएव
"तर्पणन्तु शुचिः कुर्या"दित्यत्र "शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापी"ति

(1) D Omits the part on 1 bracketed

(2) A C अग्नेर्वाह •

(3) A C सायान्मन्त्रोदासादि सन्ध्याया •

लक्ष्मीधर । एवञ्च सायसन्ध्याया वचनादेव पुनर्मार्जनविधि
 प्राक्सन्धोपासना'दिति वीधायनोक्ते । आद्यादिषु च
 वचनादेव पृथगङ्गत्वमिति । अग्निहोत्रपञ्चमहायज्ञादावपि
 यद्यपि पृथङ्मार्जनप्रसङ्गस्तथापि 'सर्व्वकर्मणाञ्चारम्भ इति दत्त
 पृथक् स्नानमङ्ग तत्रैव आद्यादौ स्नानकाये मार्जनविधिरिति
 प्राय(यो)दर्शनादवगतमिति नाग्निहोत्रादौ पृथक् प्रसङ्ग ।
 योगियान्नवल्का,—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादित सप्त केचिदिच्छन्ति सूरय ॥

आपो हिठेति वै मान्त्र सृदालम्भसु पार्थिवम् ।

आग्नेय भस्मना स्नान वायव्य गौरज स्मृतम् ॥

'यत्तु सातपवपेण स्नान तद्विष्वमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाहन्तु मानस विष्णुचिन्तनम् ॥

कालदोषादसामर्थ्यात् सब्ब तुल्यफल स्मृतम् ।

[इति ।]^१

मानस प्रवर स्नान केचिदिच्छन्ति सूरय ।

आत्मतीर्थप्रशसाया व्यासेन गदित यथा ॥

'[आपो हिठेति मार्जनमन्त्रमात्रोपलक्षणम् । सब्ब तुल्य
 फलमिति यद्यपि वारुण सुख्य मन्त्रस्नानादिकमपि तदसम्भवे
 तत्कार्यकारित्वात् तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशसायाम्—

(1) D यत्तु यथातथ •

2) C On to the part on a bracketed

3) D O to the part on bracketed

धात्मा नदी संयमपुण्यतोया
 सत्यद्भदा शीलतटा दयोर्भिः ।
 तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र
 न वारिषा शुभ्रति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम् ।] 'तिनैव तद्वाक्यशेषाद् ब्रह्माकारान्तः-
 करणवृत्तिरूपनिराकारविष्णुचिन्तनं मानसम् । साकारचिन्तनं
 तदसामर्थ्यं । गिष्टाः,—

खस्यितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्तिं प्रभुं क्षरेत् ।
 तत्पादोदकधाराञ्च निपतन्तीं स्वनूर्द्धनि ॥
 चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ।
 तथा (तया) संचालयेत् सर्वमन्तदेहगतं मन्त्रम् ॥
 इदं ज्ञानवरं मन्त्रज्ञानाच्छतगुणं स्मृतम् ।

एवञ्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति । तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरम् ।
 एव ज्ञारोतः,—(ज्ञारीतेन)

प्राग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ।

इति पञ्चज्ञानानुष्ठा

एतैश्च मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ।

इत्युक्तम् । तत्र तीर्थज्ञानफलत्वेन विधानेऽप्रकरणपाठे यदि
 कश्चेद्भेदस्तदा ज्ञारीतोक्तस्य सधर्मकत्वे प्रसूतत्वात् याज्ञवल्क्ये-
 ऽप्याग्नेयादिज्ञाने समन्वयकत्वमतिदेहात् । इयोरप्ये सुतरा
 समन्वयकत्वम् । स्कान्द,—

पुखं कनखले यच्च प्रयागी यच्च सुन्दरि !
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नानिन लभ्यते ॥
 उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरच्च,हरनन्दिते ।
 भस्मच्छत्रं नहि सदा धर्पयन्ति विनायकाः ॥

(इति) आग्नेयस्नानस्य फलान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।
 'अनन्तगतमेवासौ समुत्क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य संस्पर्शनिर्झूतपापपद्भौ द्विजोत्तमः ।
 न याति नरकं सद्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

(इति) दिव्यस्नानस्य, फलान्तरम् ।

एते चानुकल्पा नित्ययोरेव प्रातर्मध्याह्निकस्नानयोस्तदुभय-
 प्रकरणपाठात् । काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नैषां प्रवृत्तिः ।
 कात्तिकस्नानाद्यसामर्थ्येऽनन्तप्रतिनिधिकर्तृद्वारा वारुणस्नानमेव
 कारयितव्यम् । पुत्रादीनां प्रतिनिधिकर्तृत्वस्य बक्ष्यमाणत्वा-
 इच्छिष्टादानादिना ब्राह्मणान्तरद्वारा वा वारुणस्नानमिति ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव न मार्जनादीत्युक्तं
तत्राप्रायत्यनिमित्तान्युच्यन्ते ।

गोतमः, — पतितचाण्डालसूतिकोदक्याः श्वसृष्टतत्सृष्टोप-
स्पर्शने सचेत् उदकोपस्पर्शनात्पूतो भवति । उपस्पर्शनं स्नान
सचेत् इतिलिङ्गात् । अत्र तत्सृष्टपद श्वसृष्टपरमित्येके । अन्ये
त्वेकपदोपात्तत्वाविशिष्यात्त्वं सम्बन्ध इत्याहुः । अत्र वर्त्तमान-
चाण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानम् । अतीतचाण्डालादिस्पर्शस्वाकृत-
स्नानस्य स्पर्शने तु शातातपः,—

अशुचिं ससृष्टेद् यस्तु एक एव स दुष्यति ।

'तं सृष्टान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

[इति ।]' देवलः,—

उपसृष्ट्याशुचिसृष्ट तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्ती पादो च प्रचाल्याचम्य शुद्धयति ॥

चाण्डालः प्रथमः तत्स्पर्शाद् द्वितीयः तत्सृष्टस्पर्शात् तृतीयः ।
पत्रातीतचाण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्य स्पर्शं यदाचमनं तदकामतः
कामतस्तु तत्रापि स्नानमेव ।

तत्सृष्टिन सृष्टेद् यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षय तथा ॥

पुण्य कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि ।
 तत्फल सकल देवि भूतिस्नानेन लभ्यते ॥
 उच्छिष्ट वा प्रमत्त वा नरच्च, हरनन्दिते ।
 भस्मच्छद्व नहि सदा धर्षयन्ति विनायकाः ॥

(इति) आग्नेयस्नानस्य फलान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

आकाशगङ्गासलिल समादाय गभस्तिमान् ।
 अनन्तगतमेवासौ समुत्क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य ससर्गनिर्दूतपापपङ्को द्विजोत्तमः ।
 न याति नरक सद्यो दिव्यस्नान हि तत् स्मृतम् ॥

(इति) दिव्यस्नानस्य, फलान्तरम् ।

एते चानुकल्पा नित्ययोरेव प्रातर्माध्याह्निकस्नानयोस्तदुभय
 प्रकरणपाठात् । काम्यनैमित्तिकस्नाने तु नेपा प्रवृत्ति ।
 कात्तिकस्नानाद्यसामर्थ्येनन्तप्रतिनिधिकर्तृद्वारा वारुणस्नानमेव
 कारयितव्यम् । पुत्रादीना प्रतिनिधिकर्तृत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा
 द्दक्षिणादानादिना ब्राह्मणान्तरद्वारा वा वारुणस्नानमिति ।

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव न मार्जनादीत्युक्तं
तत्राप्रायत्यनिमित्तान्युच्यन्ते ।

गोतमः, — पतितचाण्डालसूतिकोदक्याः श्वसृष्टतत्सृष्टोप-
स्पर्शने सचेल उदकोपस्पर्शनात्पूतो भवति । उपस्पर्शनं स्नानं
सचेल इतिलिङ्गात् । अत्र तत्सृष्टपदं श्वसृष्टपरमित्येके । अन्ये
त्वेकपदोपात्तत्वाविशेषात्तर्ह्यत्र सम्बन्ध इत्याहुः । अत्र वर्तमान-
चाण्डालसृष्टस्य स्पर्शने स्नानम् । अतीतचाण्डालादिस्पर्शस्याकृत-
स्नानस्य स्पर्शने तु शातातपः,—

अशुचिं संसृष्टेद् यस्तु एक एव स दुष्यति ।

'तं सृष्टान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

[इति ।]^१ देवलः,—

उपसृष्ट्याशुचिसृष्टं द्वितीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्ती पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयति ॥

चाण्डालः प्रथमः तत्सृष्ट्याद् द्वितीयः तत्सृष्टस्पर्शात् द्वितीयः ।
पत्रातीतचाण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्य स्पर्शं यदाचमनं तदकामतः
कामतस्तु तत्रापि स्नानमेव ।

तत्सृष्टिनं सृष्टेद् यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोच्यते तथा ॥

• अत्र "एव तत्सृष्टोपस्पर्शने" इत्येव एव एव पाठः उद्धृतः ।

(१) D. अस्मृष्टान्यो • ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

इति स्मृत्यन्तरादित्याहुः । शवस्मृष्टस्मर्शं त्वकामतोऽपि स्नान
दोषगुरुत्वादित्यवधेयम् । गुरुत्वञ्च वक्ष्यमाणच्यवनस्मृती पृथक्
'निर्हेगात् । शवस्मृष्टपदस्य तत्रातीतशवस्मर्शनद्रव्यपरत्वात् ।
बोधायनः,—चाण्डालेन सहाध्वगमने सचेलस्नानम् । तेन सहैक-
कार्येणाध्वगमनम् । अङ्गिराः,—

यसु च्छायां खपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधितिष्ठति ।

सचेली जलमाप्तुत्य घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥

आपस्तम्बः,—

एकशाखां समारूढ्याण्डालादिर्भवेद् यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । “अनेकोद्धार्ये दारुशिले
(दारुशिले) भूमिसमे” इतिवचनादनेकपुरुषवाङ्मावयविपरम् ।
तथा,—

चाण्डालं पतितञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादवाक् सचेली जलमाविशेत् ॥

इत्यतिसान्निध्ये स्नानम् । [तेन]^१

युगञ्च ^२द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधः क्रमात् ॥

इति युगादिदेशपरिहारोक्तावपि तन्मध्यगमनं न स्नान-
निमित्तं किन्त्वाचमननिमित्तम् । पङ्कशीत्यङ्गुलं युगम् ।

(१) D निर्हेगाश्च ।

(२) D Omits the portion bracketed.

(३) D • द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् • ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षधितिर्यूपद्याण्डालः सोमविक्रयो ।

एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

[चितिर्यूपयोः कर्मसमाप्तो स्पर्शनं स्नाननिमित्तम् । वार्त्तिके तु,—“कर्ममव्येज्वैधस्पर्शं स्नान”मित्युक्तम् । चवनः,—“स्नानप्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं चितिकाष्ठं मयं मयभाण्डं सस्त्रेहमनुष्यास्त्रि शवसृष्ट महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेलोऽन्धोऽवगाह्योत्तीर्याग्निमुपसृशेत् ।’] गायत्र्यष्टयतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा हिराचामेत् ।” इदं कामकृते । अभ्यस्ते अभ्युपसर्गनादिकमधिकम् । देवद्रव्योपजीवी देवतायै दत्तस्य हिरण्यदेरपहारेण जीवति यः । तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

सृष्ट्वा देवनकश्चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्य सवासा प्राप्नुतः शुचिः ।

इदं वेधनिश्माल्यग्रहणव्यतिरिक्तपरम् । स्मृतिः,—

गैवान् पाशपतान् सृष्ट्वा वैडालव्रतनास्तिकान् ।

पिकर्मस्वान् दिजान् शूद्रान् सचेलो जनमाविशेत् ॥

गैवपाशपतपदं वामगैवपाशपतपरं योगियात्रवल्केः पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः । कौर्म च,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि 'लोके सम्मोहनानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ।

वामं पाशपतं शैवं दक्षिणस्यैव भैरवम् ॥

इत्यप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येच्छया प्रेत ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलः सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥

शुद्धोदित्यनुवृत्तो विष्णुः,—सर्वस्यैव हि प्रेतस्य बान्धवैः

सहाशुपातं कृत्वा स्नानेन । मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकापरण्डमार्जारखुशुकुटान् ।

पतितापविह्वलाण्डालमृतहाराद्य धर्मवित् ।

ससृश्व शुद्धयति स्नानात् उदक्याग्रामशूकरौ ॥

अथ मार्जारपद स्थिरस्थितमार्जारपरम् । “मार्जारखंक्रमे शुचि”रिति स्मृत्यन्तराखंक्रमणमार्जारस्पर्शं न स्नानम् । आखुपदं कुकुटपदसमभिव्याहाराद् ग्राम्याखुपरम् । “एवं ‘मार्जारसूपिकासनशयनाम्बुविप्रुपो नित्यं मेध्या” इति, “मार्जारसूपिकस्पर्शं”,— “कर्म कुर्वन्नपः सृशेत्” इति चापवादवचनखंक्रमणमार्जारपरमारण्यखुपरश्च । कुकुटश्चात्र ग्राम्य एव स्नाननिमित्तम् । तथा च देवलः,—

श्वपाक पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं श्वहारकम् ।

सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

(१) C लोकसम्प्रो • ।

(२) A C एवञ्च मार्जार • ।

श्वकुक्कुटवराहांस्य ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।
 सचेलं सशिरः स्रात्वा तदानीमेव शुद्धयति ॥
 अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धो यदि संस्पृशेत् ।
 विशुद्धयत्युपवासेन पुनः लक्ष्णेण चैव हि ॥

आरण्यकुक्कुटवराहस्पर्शं न स्नानम् । ['स्मृत्यन्तरात् खरोद्गस्पर्शं
 स्नानम् ।]

अत्र विशेषमाह शातातपः,—

रजकश्मंकारश्च व्याधजालोपजीविनी ।
 चेलनिर्णोजकश्चैव नटः शैलूपकस्तथा ॥
 मुखे भगस्तथा श्वा च वनिता सर्व्ववर्णगा ।
 चक्री ध्वजी विध्यघाती ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥
 एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।
 तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ॥

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करव्यतिरिक्तानाम्यूर्ध्वभागपरमित्युक्त-
 मेव । अत्र श्वकुक्कुटवराहाणामत्यमेध्यत्वात् अकामतोऽधमाङ्ग-
 स्पर्शं आचमनं कामतस्तु स्नानमेव । ब्रह्मपुराणे,—उदक्यासूतिका
 खान्यावसायिसृतहारस्पर्शं स्रात्वा द्वादशवारसृद्ग्रहणं मैथुने
 वमने चेत्युक्तम् । व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरोद्गाणां शुनां तथा ।
 शूकराणाममेध्यञ्च स्पृष्ट्वा स्रायात् सचेलकः ॥

लघुहारीतः,—

खविठां काकविठाञ्च कङ्कटधनरस्य च ।

अधोत्सृष्टसु(?) संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

नरविठा परकीया । अधोत्सृष्टो(?) मूलपुरीषशुक्रोत्सर्गेणाशुद्धः ।

शङ्खः,—

रथ्याकर्द्धमतीयेन धीवनाद्येन वाप्यथ ।

नाभेरुद्धं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्धरति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टसु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाशुलशनस्त्र्यं स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥

भुक्तान्नं वान्त इत्यर्थः । तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रम् ।

मैथुनिनः ऋतौ । ब्राह्मे,—

मानुपास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

स्नायाद् गां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद् विष्णुमनुस्मरेत् ॥

'मानुपास्थिग्रहणमभक्ष्यपञ्चनखास्थिपरं स्मृत्यन्तरसंवादात् ।

देवलः,—

मानुपास्थि वसां विष्ठामार्त्तवं भूवरतमी ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ।
 स्रात्वावमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ॥
 तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात् ।

क्षालनात् । विष्णुः,—“नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु कायिकैर्मलैः
 सुराभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं 'प्रक्षाल्याद्भिः शुद्धो भवति ।
 अत्यन्तोपहतश्च तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन । चक्षुष्युपहतः
 स्रात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति दशनोपहतश्च ।” प्रवाहुर्हस्तः ।
 अत्यन्तोपहतः नाभ्यूर्ध्वकायस्पृष्टः । अङ्गिराः ;—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।
 सुखेऽपि संस्पर्शगतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

विशोधनं इन्द्रियसुखक्षालनं स्नानञ्च कार्यम् । हारीतः,—
 स्नातः शुद्धो भवति । अजीर्णवान्तश्मशुकर्म्यायोनिपशुदिवामैद्गुन-
 गमने च । सुमन्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखकेसरधिर
 प्राग्ने सद्यःस्नानं घृतकुशहिरण्मिदकप्राशनञ्च । लघ्वापस्तम्बः,—

यद् विष्ठितं काकवलाकिकाभ्या-
 ममेध्यलितञ्च भवेच्छरीरम् ।
 श्रोत्रे सुखे च प्रविशेत्तु सम्यक्
 स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकाभ्यां यस्योपरि विष्ठा कृता तच्छरीरममेध्यलितं
 स्नानेन शुद्धयति । श्रोत्रसुखप्रवेशे शुरु प्रायश्चित्तमत्र ।

(1) A C प्रक्षाल्य तदङ्गं शुद्धो भवति ।

(1) D श्रोत्रे सुखे प्रविष्टे शुरु * ।

पादेतराशेन रश्मिानस्ये, सवत्सरपर्यन्तनित्यकर्माकारिस्ये
 [‘पुनर्मनो(?) जपेत् महाव्याहृतिभि सप्ताज्याहुति स्नानम् ।
 स्मृत्यन्तरात् क्षणाजिनप्रतिग्राहिस्ये स्नानम् ।

असृश्वोऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमो हि स ।

(इति) यूपसान्धेन निन्दनात् । ग्रामयाजकस्ये स्नान
 स्मृत्यन्तराच्चिताधूमस्ये च । पुत्रजन्म स्नाननिमित्त वन्धुमरणश्च ।

ग्रहणे श्रावमाशेच विमुक्तौ सूतक स्मृतम् ।

इति ग्रहणमुक्तेरपि स्नाननिमित्तत्वम् । यत्तु “चाण्डालादि
 स्ये] पुनर्मनो(?) जपेत् महाव्याहृतिभि सप्ताज्याहुतिभिर्जु
 हुया’दिति तत्कामतोऽभ्यासे । स्मृत्यन्तरे,—अस्त्रिसञ्चयनात् पूर्व
 मवान्धवस्य रोदने स्नात्वोपोष्य शुद्धि । शूद्रे चिरातण ।
 परागर,—

अस्त गते यदा सूय्ये चाण्डाल पतित स्त्रियम् ।

सूतिका स्पृशतथैव कथ शुद्धिर्भविष्यति ।

स्नानमाचमन प्रीक्त दिवोदृतजलेन च ॥

दिवोदृतजलाभावे त्वाह,—

जातवेदा सुवर्णश्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव स्पृष्ट्वा स्नात्वा च शुद्ध्यति ॥

अग्निसुवर्णाकागानामेक स्पृष्ट्वा ब्राह्मणानुप्रया जलमुदृत्य
 राशो स्नायादित्यर्थ । अत्र हेतुमाह,—

(1) A D Or at the portion bracketed

(2) C पुत्रजन्म स्नानेन शुद्ध्यति ।

२ A सप्ताज्याहुतानुष्ठयदिति • ।

आचान्तमनुचान्तञ्च निशि स्नानं न विद्यते ।

अनुचान्तं भूमिष्ठजले स्नानमाचान्तञ्च निशि न विद्यते यत
इत्यर्थः ।

अथापवादः ।

अधोवायुसमुत्सर्गं प्रहासेऽनृतभाषणी ।

मार्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

शिष्टाः पठन्ति,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चाण्डालपुङ्गवादींश्च स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

इदञ्चोक्तवादी बहुजनसङ्गले । तथा,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविज्ञवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टास्पृष्टसमीपत्स्पृष्टमित्याहुः । आचारपङ्क्तवे,—

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संग्रामे सङ्क्रमे चैव स्पर्शदीपो न विद्यते ॥

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

(१) A. C. अथापवादः ।

(२) A. D. चाण्डालपुङ्गवान् वापि स्पृष्ट्वा • ।

शुद्धमित्यर्थः । चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डखर्परादिकं दुद्र-
मार्गादिस्थं न स्पर्शं स्नाननिमित्तम् । अनेकपरम्परया
चाण्डालादिस्पर्शनं न स्नाननिमित्तम् । एकान्तरिते स्नानमित्युक्त-
मेव । लघु 'उच्छिष्टान्नवाप्यं तत्सृष्टमारुतासृग्नाग्निधूमादि
नाशुद्धम् । तथा मक्षिका सन्ततिद्वारा । सन्ततिः सन्तन्यमान
दृणादि । धारा जलक्षीरघृतादेः पात्रादधः पतन्तीति तलेऽग्निध-
संसृष्टापि पात्रं नरं वा न दूषयति । तथा,—

पादुके वापि गृह्णीया^१दसृग्नास्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोपितां विष्ठा वशिष्ठः प्राह मृत्तिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धाद्यभावे च^२बोध्यम् । तथा,—

रथ्याकर्मतोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धान्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥

तथा,—

पादौ शुचिर्नाङ्गणानां पदासृष्टञ्च कामतः ।

^३इति पादशुद्धिस्तस्या अपवादः । इत्यादिवाक्यानामाचारोप-
ष्टभान्महाजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यकारणाभावाच्च प्रामाण्यम् । इति
नैमित्तिकस्नानानि ।

(१) D. उच्छिष्टान्नवाप्यं तत्सृष्टमारुतासृग्नाग्निधूमादिकं नाशुद्धम् । तथा ।

(२) D. • इत्थंभ्यम् • ।

(३) D. बोध्यम् ।

(४) A C इति वाशुद्धिः • ।

अथ प्रातःस्नानप्रयोगः ।

बहिरिव जलेन देहक्षालनम् । ['सृदा त्रिः पादक्षालनम् ।]
 आचमनम् । वस्त्रद्वयधारणम् । ['पवित्रीपयहधारणम् ।] शिखा-
 यज्ञोपवीतानुसन्धानम् । जले प्रवेशः । उद्धृतोदकपत्रे प्राङ्मुखतयो-
 दङ्मुखतया वीपवेशनम् । त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् । अघमर्षण-
 सूक्तस्याघमर्षणकृत्परिनुष्टुप्कन्दः 'भाववृत्तं दैवतं स्नाने विनि-
 योगः ।

ऋतञ्च सत्यञ्चाभीजातपसोऽध्वजायत ।

ततो रात्रयजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥

समुद्रादर्णवाद्दधिसंवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य म्रियतो वशी ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

[इति^१] वारवयमुक्त्वा 'गङ्गे' इहागच्छेत्त्वेवं तीर्थावाहनम् ।
 कत्रिमादिषु गङ्गादियन्देनावाहनम् । पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जला-
 वर्त्तनरूपं जलाभिमन्त्रणम् । पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलपुलुकपानम् ।

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) D Omits the portion bracketed

(३) D भाइत * ।

(४) D Omits the portion bracketed

(५) D तीर्थनाम इत्या गङ्गे अहागच्छेत्त्वेवं तीर्थावाहनम् * ।

'पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम् जले निमज्ज्य त्रिवारमघमर्पणजपः ।
उद्धृतस्नानेऽन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिपेचनं यावत्-पाठम् । ततो-
ऽघमर्पणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् । विष्णुस्मरणम् । उद्धृतोदकस्नाने
न मन्त्रः । स्नान प्रवाहाभिसुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिसुखस्य ।

२ अथ वारुणमन्त्रैः स्नानम् ।

तत्र प्रयोगः । पूर्व्ववद्देहक्षालनादि । जले प्रविश्य त्रिमात्र
प्रणवजपः । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो वरुणो देवता तीर्था-
वाहने विनियोगः । “इमग्रे वरुणश्रुधी हवमद्या च मलय ।
त्वामवस्युरा चके ।” अनेन तीर्थावाहनम् । प्रजापतिः । त्रिष्टुप् ।
वरुणः । जलाभिमन्त्रणे ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वदमान-

स्तदाशास्त्रे यजमानो हविर्भिः ।

अहेलमानो वरुणेश वोधु-

रुशंसमा न आयुः प्रमोषीः ॥

अनेन जलाभिमन्त्रणम् । श्रुतः शेषः । त्रिष्टुप् । वरुणः । जलपाने ।

उरुं हि राजा वरुणश्चकार

सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽक-

रुतापवक्ता छदयाविधयित् ॥

(1) F F All before it द्विराचमनम् ।

(2) D अथ वारुणस्नानम् ।

अनेन जलपानम् । द्विराचमनम् । प्रजापतिः । गायत्री ।
वरुणः । मार्जने । “योर्वन्तं जिघांसति तमभ्यभौति वरुणः परो-
मभिः परस्त्”^(१) अनेन मार्जनम् । धाम्न इत्यस्य प्रजापतिः ।
मुञ्चेत्यन्तं यजुः^(१) । यदाहु^(१)रिति गायत्री । वरुणः । अन्तर्जलजपे ।
“धाम्नो धाम्नो राजद्वितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया वरुणति
शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।” जले निमज्ज्य जपः । शुनःशेषः ।
त्रिष्टुप् । वरुणः । स्नाने । “उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि
मध्वमं शथाय । अथा वधमादित्य व्रते तवानागसो अदितये
स्याम ॥” इति मज्जनम् । विष्णुस्मरणम् ।

क्षणा क्षणा महावाहो भक्तानामार्त्तिनाशन ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥

इति पादोदकग्रहणम् । तत्र जल एव स्थित्वा माध्याह्निक-
वक्ष्यमाणविधिना तर्पणं वस्त्रनिष्पीडनान्यम् । सन्ध्याहोम-
कालसङ्कोचशङ्कायां संक्षेपतर्पणम् । तत्र 'नरसिंहपुराणोक्तविधिः ।
देवांस्तर्पयामीति सव्यतया त्रिवारमञ्जलिं देवतीर्थेन । देवगणां-
स्तर्पयामीति पुनरञ्जलित्रयदानम् । एवं कण्ठलग्नयन्त्रीपवीतः
ऋषींस्तर्पयामीत्यञ्जलित्रयं दद्यात् । पुनः ऋषिगणांस्तर्पयामी-
त्यञ्जलित्रयम् । ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य पितृ-
स्तर्पयामीति पितृतीर्थेनाञ्जलित्रयम् । ['एवं] पितृगणां-
स्तर्पयामीत्यञ्जलित्रयम् । अथवा भूदेवांस्तर्पयामि भुवदेवां-

(१) D नारसिंहोक्त • ।

(२) D Omits the portion bracketed

स्तुर्पयामि स्वदेवास्तुर्पयामि भूर्भुवःस्वदेवास्तुर्पयामीति देवतर्पणम् ।
 भूर्ऋधोस्तुर्पयामि भुव ऋधीस्तुर्पयामि भूर्भुवःस्वऋधीस्तुर्पयामीति
 ऋषितर्पणम् । भूः पितृस्तुर्पयामि भुवः पितृस्तुर्पयामि स्र
 पितृस्तुर्पयामि भूर्भुवःस्वःपितृस्तुर्पयामीति पितृतर्पणम् ।
 अथवा —

आत्रहस्तस्वपथ्यन्त जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्यत्वेतच्चतुर्विधम् ॥

इति जन्नाञ्जलित्रयदान देवधर्मेण ।

मार्जनक्रमः,—“सूर्यञ्च मा मन्युञ्च मन्युपतयञ्च मन्युकृतभ्य
 पापेभ्यो रचन्ता यदङ्गा पापमकार्य मनसा वाचा हस्ताभ्या
 पद्भ्यामुदरेण शिश्रा अहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि
 इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्यं ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि
 न्वाहा” इति जलचुलुकपानम् । वैकल्पिकं हिराचमनम् । “शन्न”
 इत्यस्य,—प्रजापतिः । अनुष्टुप् । आपः । मार्जने । “शन्न आपो
 धन्वन्याः शमनः सन्तु नूप्याः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु
 कूप्याः ।” इति कुशत्रयेण शिरसि जलप्रक्षेपः । कौकिली
 राजपुत्रः । अनुष्टुप् । आपः । मार्जने । “द्वुपदादिव सुसुचान
 स्त्रिन्नः स्यातो मनादिय पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ।”
 इत्यनेन मार्जनम् । आपो हि ष्ठा । सिन्धुद्वीपः । गायत्री ।
 आपः । मार्जने । “आपो हि ष्ठा मयो भुव स्ता न ऊर्जं दधातन
 मङ्गे रणाय चक्षमे । यो वः शिवतमो रसन्तस्य भाजयतेइ न
 उगतीरिव मातरः । तस्मा अर गमाम वो वस्य क्षयाय त्रिन्धव

आपो जनयथा च नः ।” अनेन मार्जनम् । ‘पुनरघमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादिस्ररणम् । “ऋतञ्चे”त्यादि “दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोस्र”रित्यन्वयेन मार्जनम् । तत्रापि पूर्व्ववद्देहचालनं आचमनं जलप्रवेशश्च । ततो मार्जनम् । अथवा “श्व आप” इत्यादिमन्त्र-त्रयेण मार्जनं कृत्वा अघमर्षणसूक्तेन प्राणायामः कार्यः । ईदृशं वा मन्त्रस्नानम् । तत्रापि पूर्व्ववद्देहचालनम् । समन्त्रकजलमक्षणञ्च पूर्व्वतः कार्यम् । अप्रायत्ये तु लालादिसङ्गरनिमित्ते ‘सशिरस्क-स्नानं कृत्वा ‘यथोक्तमार्जनम् । ‘तत्राप्यसामर्थ्यं नाभेरधः प्रविश्याप्तु अङ्गप्रोच्छनम् । ‘तत्राप्यसामर्थ्यं आर्द्रवस्त्रेण सर्वाङ्गप्रोच्छनं ‘वस्त्र-चालनम् । चाण्डालादिसर्षणनिमित्ताप्रायत्ये तु दशकृत्वः अन्येन स्नात्वा स्पर्शनम् । ततो मार्जनं कृत्वा सन्धारम्भः ।

अथ भौमस्नानम् ।

तच्च अङ्गप्रोच्छनादिकं कृत्वा गङ्गामृत्तिकादिना सर्वाङ्ग-लेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेण उद्धृतासि वरप्रदे ।

क्षुण्णनाक्लिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विष्णुना ॥

(१) D. अघमर्षणसूक्तस्य • ।

(२) A. C. क्षशिरस्क • ।

(३) C. तथोक्त • ।

(४) D. स्नात्वा • ।

(५) D. यथा • ।

(६) C. कृत्वा मार्जनम् ।

धरणि त्व महाभागे भूमि त्व धेनुरव्यये ।
 लोकाना धरणि त्व हि नृत्तिके हन पातकम् ॥
 मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजेक्षणे ।
 त्वया हतेन पापेन जीवानस्त्वव्रसादत ॥

अथ मत्तो यद्यपि वराहदण्डोद्धृतमृदालम्भे श्रुतस्ततोऽति
 देगेनेह प्रवर्त्तते । वराहदण्डोद्धृतमृदालम्भस्तु काम्यत्वात् सन्ध्या
 नन्तरमेव कार्यम् ।

वराहदण्डाभिन्नाया धराया नृत्तिका द्विज ।
 मन्त्रेणानेन यो विभ्रन्मूर्द्धि पापात् प्रमुच्यते ॥
 आयुष्मान् बलवान् धन्य पुत्रपोत्रप्रतिष्ठित ।
 क्रमाद् भुवि दिव प्राप्य कर्मान्ते मोदते सुरै ॥
 इतिवचनात् ।

अथाग्नेयस्नानम् ।

तत्र 'भस्मना कार्यम् । तत्र मुख्यं गार्हपत्यभस्म । ['तदभावे
 आर्त्तभस्म] तदभावे पञ्चवद्व्यसाधित भस्म न तु लौकिकम् ।
 एव मस्काररहितं न तु याद्व्य कवचनम् ।
 इति निषेधात् । मन्त्रम्,—

(1) (भस्मना स्नानं कार्यम् ।

(2) (७ is the first block)

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरेण सर्वदा ॥

इति वाक्याद् भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः । “अग्निर्मूर्धा दिवः
ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपां रीतांसि जिन्वति ।” इत्यनेन
सर्वाङ्गे भस्मसंयोगः कार्यः ।

अथ वायव्यस्नानम् ।

‘गोषुरोद्भूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्वाङ्गसंयोगः । तत्र
मन्त्रः,—

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्व्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्ने अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानम् ।

तस्नानभ्रष्टौ निरावरणस्यावस्थानम् । तच्च कृत्तिकादि-
विषमपर्यायायुग्मचक्षुषु दिग्गजोज्ज्वलितं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।
रोहिण्यादियुग्मनक्षत्रेषु सूर्यरश्मिभिरानीतमिदं गङ्गाजलमिति
बुद्धिः कार्य्या । तत्कथनस्य फलान्तराभावात् । “उदुत्यं जात-
वेदस”मिति मन्त्रमुच्चार्यानभ्रष्टष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठेत् ।

(1) D गोषुरोद्भूतः ।

अथ मानसस्नानम् ।

“विष्णु”पदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाक्षणिकमेव तथाप्यविशो-
पहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं साकारेऽपि गौण-
मेवेति साकारनिराकारयोर्गौणत्वाविशिष्येऽपि

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ।

इति वाक्यशेषादत्र निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्तनाद्
ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरेव मुख्यं भवानसस्नानं तदसम्भवे चतु-
र्भुजाद्याकारविशिष्टस्य स्वरूपं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविद्या-
कल्पितव्यापकत्वगुणविशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाद् ध्येयमिति ।
यत्तु,—आकाशस्यमन्त्रमूर्त्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलितान्त-
धारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तःप्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहचालनचिन्तन
तन्मन्त्रोपासकानां मानसस्नानम् ।

एवं स्नात्वा स्नाननिमित्तं द्विराचमनम् । तच्च जले पादमेकं
स्यले पादमेकं दत्त्वा कार्यम् । तदनन्तरं द्रुपदामन्त्रत्रिवारपाठेन
अधमर्षणत्रिवारपाठेन वा [गायत्रीत्रिवारपाठेन वा^१] महा-
व्याहृतिभिः प्रणवेन वा जलचुलुकपानम् । पुनर्द्विराचमनमिति ।
पैठीनसि,—“अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति । वहि-
रुदक आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं वहिरेकं
छत्वा पादमाचामेत् ।” योगियाश्रवस्कारः,—

(1) D • विशेपेय • ।

(2) A. C. भाग्यं स्नानम् ।

(3) D Omits the portion bracketed

उदके चीदकस्यश्च स्थलस्यश्च स्थले शुचिः ।
 पादौ प्रस्थाप्योभयत्राप्याचान्त उभयतः शुचिः ।
 यदा शुचिस्थले वा स्यादुदके देवतापितृन् ।
 तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानभोजने ।
 द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य तथा चैवाघमर्षणम् ॥
 गायत्रीं वा त्रिरावृत्त्य मन्त्राव्याहृतिभिस्तथा ।
 सोपांशुप्रणवेनापि आपः पीता अघापहाः ॥

अत्र च “पादौ प्रस्थाप्योभयत्राप्याचान्त” उभयत्र जले स्थले च शुचि-
 रिति स्नानान्त्याचमनं विधाय स्थलस्याशुद्धत्वे जलमध्य एव तर्पणं
 कृत्वा स्नानान्त्याचमनं कार्य्यमित्युक्त्वा “आचान्तः पुनराचामे” इत्या-
 दिना “मन्त्रवत्स्नानभोजन” इति स्नानशब्देन स्नानान्त्याचमनमनूद्य
 तदनन्तरं [द्रुपदादिमन्त्रविकल्पविशिष्टं जलचुलुकपानं विधीयते ।
 एषा चात्र योजना स्नाने भोजने निमित्ते यत् “आचान्तः पुनरा-
 चामेत्” तदनन्तरं मन्त्रवत् “आपः पीता अघापहाः” इत्युत्तरेण
 सम्बन्धः । मन्त्रविशेषापेक्षायां^(१)] द्रुपदादिविशेषविधिरिति द्रुप-
 दादिवैकल्पिकमन्त्रविशिष्टं यथा स्यात् तथा स्नानभोजनानन्तरं
 द्विराचमनानन्तरं (द्विराचमनान्तरं) जलचुलुकं पिबेदिति विशिष्ट-
 विधिः । न च योगियाज्ञवल्केः,—

(१) A • चमनमभिधाय • ।

(२) C Omits the portion bracketed

उपस्थानादिर्यस्तावान् मन्त्रवल्कीर्त्तितो विधि ।

निवेदान्त तत् स्नानमित्याहुर्व्रह्मवादिन ॥

इति । “उरुही”ति तोयोपस्थानप्रभृति “देवा गातुविद” इति जप्यनिवेदनमित्यन्त(निवेदनेत्यन्त)कर्मकलापस्य स्नानशब्दपरिभाषणात् तन्मध्ये माध्याह्निकसन्ध्याया प्रवेशात् स्नानशब्देन मध्याह्निकसन्ध्यातर्पणाद्यधर्मर्पणमन्त्रकप्राथमिकजलपानमनूय तत्र मन्त्रविकल्पविधिर्भोजनोत्तर मन्त्रविशिष्ट जलपान विधीयत इति [न । एतद्द्वयमेकशब्दस्य शक्यम् ।] तदुक्त “मित्यथानर्थसम्बन्ध” ।

वैश्वदेवमुपादाय देवता नोपदिश्यते ।

सह विध्यनुवादी हि नैक शब्द समयुते ॥

इति(वाच्यम्) । किञ्च सन्धान्तर्गतजलपान “ऋतमित्यमि मन्त्रा चे”त्यधर्मर्पणमन्त्रविशिष्टमुत्पन्नम् । तत्र मन्वान्तरमुत्पत्ति विशिष्टमन्त्रावरुद्धे विधातुमशक्यमिति बलादुदकपानानन्तर (पानान्तर) समन्त्रक विधेयभाष्येत । नचैतदिष्टम् । यत्तु,—

(1) C Here adds भोजनानन्तर द्विराचमनानन्तरञ्च समन्त्रकजलपानं विधीयत इति [द्रुपदादिमन्त्रविशिष्ट जलपानविधि विधीयते । एषा चात्र योजना । स्नाने भोजने निमित्ते यदाचान् पुनराचमैत् तदन्तर मन्त्रादाय पीता अथापहा इत्युत्तरेण सम्बन्धे । मन्त्रविशेषापेक्षायाम् ।] अतएव अन्तरभाष्ये प्राग्व्यथात्वानिति सन्ध्याहर्म्यौतुमन्त्रेषु तस्मात् स्नानान्तरमन्त्रादाय न्यङ्गसुदृढमन्त्रस्यैवार्थातिशयम् । एतच्च इति वैरस्य स्यात् । अथ पीता इति पदमैव जलपान सन्धान्तगतमनूयते ।

Except the part on bracketed & reads as C after the mark of 1

(1) D Om to the part on bracketed

(2) D • भाष्येन ।

साध्याङ्गिककर्म्मकलापस्य “निवेदानान्तन्तु (न्तत्) स्नान”मिति स्नानशब्दवाच्यत्वकीर्त्तनं तदर्थवादमात्रम् ।

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।

रहस्याचरितात् पापान्बुध्यते स्नानमाचरन् ॥

इति वक्ष्यमाणविधिप्ररोचनार्थम् । तेन यथाप्राप्तानुवाद-
त्वात् तीर्थविसर्जनस्य 'जप्यनिवेदनपूर्वकालीनस्य स्नानाङ्गत्वात्
सम्यादेः 'स्नानानङ्गत्वेऽपि बहुमन्तत्वेन स्नानस्य प्राशस्त्यमुच्यते ।
तथा च मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोत्रे मग्नाः स्नानफलं न लभन्त इति-
वचनान्मन्त्रवहुत्वेनैव स्नानस्य फलजनकत्वमिति व्यक्तमर्थवादत्वम् ।
तेन स्नानपदस्य सम्याकर्म न वाच्यम् । यत्तु पूर्वं वस्त्रपरिवर्त्तन-
विधानात् स्नानान्त्याचमनप्रत्यभिज्ञा नास्तीति तत्र “पादौ प्रस्था-
प्योभयवाचान्त” इत्यनेन सन्निधिसम्पादनात् । न च “द्रुपदां विरा-
हृष्ये”ति द्रुपदादेरावृत्तिकर्मत्वेन निर्देशात् “महाव्याहृतिभि-
स्तये”ति “सोपांशुप्रणवेनापी”ति व्याहृतिप्रणवयोर्भिन्नकार्थ-
समुच्चयः । “तथा” शब्दो “ऽपि” शब्दश्च समुच्चयार्थः । तेन द्रुपदां
विराहृष्यन्तरं भूर्भुवःस्वरोमित्युच्चार्य जलपानं, एवमघमर्षणान्ते
भूर्भुवः स्वरोमित्युच्चार्य जलपानं गायत्रानन्तरञ्चेतिवाच्यम् ।
द्रुपदामितिकर्मत्वस्य कर्त्तृध्यापारज्याप्यत्वघटितत्वेन कारणत्वान्तरं

(१) D लपे निवेदन • ।

(२) A D. स्नानाङ्गत्वेऽपि • ।

(३) D. कर्मत्वेन च • ।

(४) A C • कार्यात् वसुधैव • ।

(५) A C वा जलपानं गायत्रानन्तरं निर्देशाच्च • ।

व्याहृतिभिरित्यत्रापि व्याहृतिभिरावृत्त्येत्वावृत्तिकर्मत्व व्याहृतीना तृतीयोपात्तमस्येवेत्येकार्थत्वादिकल्पः । सोमेन यजेतिति सामस्य तृतीयया करणत्वेऽपि (क)न्यग्रोधस्त्रिरावृत्त्य भक्ष प्रयच्छेदिति फलचमसस्य कर्मत्वेऽपि यागसम्बन्ध विना भक्षकर्मत्वानुपपत्तेरर्थात् यागकरणत्वेऽनेकार्थत्वात् सोमवाधकत्व यधेति । 'तथा' शब्दोऽपि यथा गायत्री विकल्पेऽत तथा व्याहृतयोऽपि । एव प्रणवोऽपीति विकल्पातिदेशार्थ एवेति सर्व्व समञ्जसम् । यद्,—

अनेन विधिना स्नात अनेधे स्नानवाससी ।

परिवर्त्तितवासाद्येत्तीर्थतीर उपसृजेत् ॥

तेन जलमध्ये तर्पणादिकरणे जल एव स्नानान्याचमनम् । तत्रैव समन्त्रकजलभक्षणम् । जलमध्ये एव सर्व्वकर्मकरणादृष्टिगुह्यनपेक्षणादन्तरेकं वहिरेकमित्यस्य जलमध्ये न प्रसङ्ग । वस्त्रपरिवर्त्तनानन्तर तीरे स्थित । अन्तरेक वहिरेक पाद कृत्वाचामेदित्यर्थः । तेन याज्ञवल्क्यीये वस्त्रपरिवर्त्तनानन्तर समन्त्रकजलभक्षणविधान 'नानुपपन्नम् । विष्णु',—“स्नातः सोष्णीपे धोते वाससी विभ्रयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । नाप्रक्षालित पूञ्चदृत वासो विभ्रयात् ।” उष्णीपधारण शिरोजलनिर्षेजनार्थम् । तथा च द्रोणपत्रेण युधिष्ठिरस्नाने,—

राजहमनिभ प्राच्यसुष्णीप शिथिलार्पितम् ।

जलक्षयनिमित्त वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥

(क) Should be व्याघोर्धस्त्रिभिरावृत्त्य भक्ष O See जैमिनीयन्यायशास्त्रे विस्तरण अध्यायश्रुतीय पाद पञ्चम अधिहरणमेकोनविंशतम् ।

(१) १ नानुपपन्नम् ।

तेन “नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदि”ति शिरोव्यतिरिक्तेभ्यः । हारीतः,—
 स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् । एतच्च स्नानाङ्गं तदपचारे स्नानवैगुण्यं
 नाधर्मः । तेन स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्जयेदिति ।
 वस्त्रपाण्योरुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षा । यत्तु,—

वस्त्रेण मार्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुद्धयति ॥

तद्दुर्गादिनासद्विष्णोरर्थप्राप्ते मार्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेध
 परम् । तेन वस्त्रान्तरेण प्रकारान्तरेण वा मार्जने स्नानवैगुण्यं
 नाधर्मः ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्काः,—

स्नात्वं वाससी धीते अक्षित्रे परिधाय च ।

अभावे धीतवस्त्रस्य शण्चीमादिकानि च ॥

कुतपं योगपटं वा द्विवासा येन जायते ।

धीतं कार्पासम् । गण्यसूत्रमव शणम् । अतसीभवं चीमम् ।
 ब्रह्मचारिवस्त्राधिकारे गौतमः,—वाससि शण्चीमवीरकुतपाः
 सव्येयाम् । कार्पासं वा विकृतम् । कापायमभ्येके धार्यं ब्राह्म-
 णस्य । वीरं कुगादिनिर्मितम् । कुतपः पञ्चमीयश्चागरोम-
 निर्मितः । कापायस्य गृहस्थे निषेधो वक्ष्यते । पापस्तम्यः,—

• पापिकं मार्ज्यवर्षिकम् । नरनिष्ठपुराणं,—

न रत्नमुस्पर्शं पाभो न नोनव प्रगस्यते ।

उत्खणमधो नाभ्या उपरि जान्वाञ्छादयेदिति । एतत् परि
 माणादधिकं नाप्रचालितं पूर्व्वधृतं वासो विभ्रयादिति । एतद्
 गृहस्यधर्मप्रकरणाम्नानात् कन्माङ्गवस्त्रपरम् । अन्यथा फल
 कल्पनापत्तेः । तेन 'शीतवाणायथं नाय नियमः । पूर्व्व-
 परिहित वासः प्रचाल्यैव विभ्रयादिति तु परिहितपदादधोवस्त्र
 परमेव । 'एतत्समानार्थत्वार्याय पूर्व्वधृतमित्यप्यधोवस्त्रपरमित्येके ।
 तेनाक्षरीयस्य न प्रत्यह चालनमिति । तथा नोत्तराधोवाससो
 विपर्यासं कुर्यात् । न रात्रिवासो दिवा परिदध्यात् । रात्रिवास
 पदं शयनकालीनवस्त्रपरम् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हि ।

इति स्मृत्यन्तरात् । तथा सर्व्वरागान् वाससि वर्जयेत् कृष्णश्च
 स्याभाविकम् । तथा,—

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ॥

स्त्रीधृता शयने नीली व्राह्मणस्य न दुष्यति ।

['नृपस्य हृदो वैश्वस्य पर्व्ववर्जं न दुष्यति ॥]

अन्यत्र तु,—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं व्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥

(1) D शीतवाणायथं वस्त्रस्य नाय • ।

(2) D वस्त्रमेव ।

(3) D एतत्समानार्थं पूर्व्वं • ।

(4) D Omits the parts enclosed

इति परिधाने दोषः । परिधाय भोजने चाण्डालादिस्पर्शं
वाऽधिकदोषः ।

नीलीरक्तं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् क्लिप्त्वा गुल्मलता अपि ॥

मनुः,—

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

जावानिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्जयेत् । असम्भवे तदपि धीतं ग्राह्यम् ।

वस्त्रपरिधानम् ।

नूतनपरिधाने मन्त्रः,—“परिधास्ये यगो धास्ये दीर्घायुद्वाय
जरदष्टिरस्मि गतञ्च जीवामि शरदः सुवर्षा रायस्योपमभि-
संध्ययिष्ये ॥” पूर्वधृते मन्त्राभावः । “अधीनाभ्युपरि जान्वाग्धाद-
यीत नातो न्यून”मिति किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

यामे पृष्ठे तथा नाभी कक्षत्रयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स श्रुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे मध्यं यामकक्षां प्राक्-
प्रान्तं नाभीं यस्त्रदेहात्तरानि प्रयेगयेत् । एतदेयोऽहम्,—

परिधानाद् यज्ञिः कक्षा निबद्धा घ्रासुरी भयेत् ।

एकदेगवहिर्भावेऽपि दीपः । उत्तरीयवस्त्रञ्च समाख्योत्तराङ्गा-
च्छादकम् । तदेकदेगाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव । आपस्तम्बः,—
“नाधोवस्त्रैर्जदेशेनोत्तराङ्गं छादयेत् ।” प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य
निषेधः । यत्तु गृह्यम्,—“एकञ्चेत् पूर्वैस्सैवोत्तरवस्त्रं छादयेत्”
इति तत्रमावर्त्तनाद्भवेव । तेन वज्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण
चोमाजिनवस्त्रलादियहणम् । अत्र च,—देवागारयादगोष्ठवज्र-
सम्भवासाधुसङ्गमगुरुसन्निध्यग्यागारविवाहस्वाध्यायभोजनेषु दक्षिण-
पाण्येर्वज्रादहि.करण तत्तत्कर्माङ्गपाणिर्संस्कार इत्यर्थादुत्तरीय-
वस्त्रस्य यज्ञोपवीतवधारणम् । “याज्ञे चापसव्यं वासीयज्ञोपवीते
कृत्वे”ति पित्रेण नियम्यते । दैवेऽर्थादेव सव्ये धारणम् । ‘अन्यकर्म-
स्यनियम इति ।

सव्यादंसात् परिभ्रष्ट कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकं वस्त्रं विजानीयात्

इति निष्ठात् सर्व्वदा सव्यासे शोचतरीयधारणमित्याहुः ।
“नित्यमुत्तरीयं वासः कार्य्यमपिवा सूत्रमेवोत्तरीयार्थं” इति
यद्यपि सूत्रमात्रमुत्तरीयार्थं विहितं तथापि,—

यज्ञोपवीते ज्ञे धार्य्यं श्रोतस्मात्तेषु कर्मसु ।

तृतीयशोचतरीयार्थं वज्रान्नाभे तद्विद्यते ॥

इतियास्यदर्शनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतत्वस्योपेतं सूत्रमुत्तरीय-
प्रत्याग्रातत्वेन विभ्रयात् । तस्य च यज्ञोपवीतत्वत्वानेनैव

वस्त्रकार्यकारित्वात् । यूपकार्यकारिणि परिधी परिधिमन्त्रवत्
यज्ञोपवीतमन्त्र एव 'भवति मन्त्रः । अत्रोत्तरीयार्थं इति "अर्थ"
पदेनोत्तरीयप्रयोजनमुद्दिश्य यज्ञोपवीतं विधीयते । उत्तरीयप्रयो-
जनञ्च नित्यधारणफलं पापक्षयः कर्म्मोपकारश्च । तेन—

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥

इति यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीय-
कर्म्मार्हत्वेन विधीयते 'तत्कार्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते । यथा
"ग्रामीमथः स्तुचो भवन्ती"ति स्तुक्पदोपस्थितपालाशादिकार्यं
ग्रामीविधि^१रङ्गप्रधानसाधारणपालाशादिकार्यं विधीयते । एवम्,—
'न भार्यादर्गनेऽग्नीयाश्चैकवासा न संस्थितः ।

इत्यत्रापि भोजनकाले निन्दाकल्पितविधिनोत्तरीयमेव विधी-
यते । तस्य च फलं नित्यकर्म्मन्तरवत् पापक्षयः । तेन तत्-
कार्येऽपि विहितं भवति विनिगमनाऽविरहात् । यत्तु,—

नैकवासा जपेऽन्त्रं बहुवस्त्राकुलोऽपि न ।

इति जपकाले बहुवस्त्रत्वनिषेधः "न वासोभिः सहाजस्र-"
मिति स्नानाङ्गनिषेधश्च 'तत्र जपकाले स्नानकाले च यस्मान्तरसञ्चै-
ऽपि यज्ञोपवीतस्य यस्त्रत्वाभावाद् बहुवस्त्रत्वाभायः । स्नाने च

[१] A. C. भवति । न वस्त्रमन्त्र ।

[२] C. 'तत्कार्येऽपि विहितं भवति यज्ञोपवीतं विधीयते ।

[३] D. • एवङ्गप्रधान • ।

[४] A. C. तेन प्रवर्त्तते च वस्त्रान्तर • ।

यद्यपि कात्यायनेन “कुशोपग्रही वदशिखी यज्ञीपवीती”त्वैबोक्तं
 नोत्तरीय, तथा “निष्पीड्य स्रानवस्त्र”मित्येकत्र स्रानवस्त्रस्यानूद्यते
 तथापि कात्यायनीयस्य नोत्तरीयपरिसख्यात्वं परिसंख्यादोषादेव ।
 “निष्पीड्य स्रानवस्त्र”मित्येकत्वं सस्कारगतमविवक्षितम् । तेन
 होमदेवार्चनाद्याष्वित्याद्युपपदेन (इति “आदि” इत्युप०) स्राने
 ऽप्युत्तरीयं विहितमेव । तेन न ‘कश्चिद्दोषः । उत्तरीयमन्त्रः,—
 “यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राहहसती । यशो भगव माऽवि-
 दद् यशो मा प्रतिपद्यताम् ।” नूतनवस्त्रे । पुरातने मन्त्राभावः ।
 नवोष्णीषे मन्त्रः,—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्
 स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।
 तं धीरासः कवय उन्नयन्ति
 स्वाधो मनसा देवयन्तः ॥

इति ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगियाज्ञवल्करः,—

प्रचाल्योरु सृदाद्भिद्य हस्तौ प्रचाल्य वै तथा ।

तथा,—

स्रात्वा सगृह्य वासोऽन्यल्लङ्घे सशोधयेन्मृदा ।

उरुजडाचालनं वारुणस्थाने गुदजलसंसर्गशोधनार्थम् । तथा
 च पराशरः,—

(1) D कश्चिद्दोष इत्यर्थः ।

(२) A तदाह पराशरः ।

अपवित्रीकृते ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

इति कौपीनतोऽपानच्युतेन जलेनेति लक्ष्मीधरेण व्याख्यातम् ।

['गुदजलसंसर्गाभावे सति

ततः प्रचालयेत् पादौ मृत्तोयेन विचक्षणः ।

इति नरसिंहपुराणीकं पादप्रचालनमात्रम् ।

तत्र (ततः) यथोक्तरूपेण परिभाषानुसारेण तिलकग्रहणम् ।

शङ्खचक्रादिधारणञ्च पूर्वोक्तरीत्या । यथोक्तरूपेण यज्ञोपवीत-
धारणम् ।]

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तो मन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

बृहस्पतिर्यत् सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं

यज्ञोपवीतं बलमसु तेजः ॥

अथवा “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेद्यामि ।”

अथार्क (?) लिखितो मन्त्रः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

असु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

तथा,—मेखलादण्डाजिनयज्ञोपवीतावपाते त्रय्या हुत्वा
यथार्थमुपेयात् । अवपातः पादमार्गेण निःसरणम् । तयो च ऋक्-

वयम् । “तुभ्यन्तामङ्गिरः ।” “पुनर्मनः ।” “अग्ने व्रतपा” इति ।
 तेन होमः । रुद्राक्षधारणम् । पद्माक्षधारणम् । तुलसीकाष्ठ-
 मालाधारणम् । विष्णुनिष्माल्यधारणम् । “अलङ्करणमसि भूयो
 ऽलङ्करण मे भूयाः ।” इति स्वर्णमुद्रिकाधारणमनामिकायाम् ।
 तेनैव मन्त्रेण तर्ज्ज्यां रजतमुद्रिकाधारणम् । कर्णयोः कुण्डल-
 धारणम् । हिरण्यमालाधारणञ्च । शिखाबन्धनम् । पवित्रोपग्रह-
 कुशधारणञ्च परिभाषोक्तरीत्या ।

‘अथ सन्ध्या ।

योगियात्रवस्त्रा,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात् पापाद् यासुपास्य प्रसुचते ॥

दत्त,—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ।

पूर्व्यां सन्ध्यां सनत्तन्नासुपक्रम्य यथाविधि ॥

गायत्रीमभ्यसेद् विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ।

(1) D अथ सन्ध्यानिर्णय ।

(2) D • न तस्य फलभागभवेत् ।

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां बालिशा द्विजाः ।
 तेषां हि पावनार्याय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या'नैवाप्युपासिता ।
 जीवन्नेव स शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥
 'नोपतिष्ठति यः पूर्वानुपास्ते न च पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्व्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥
 'सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।
 कामं तान् धार्मिकी राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्करश्रुतातपो,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे गतगुणा स्मृता ।
 नदीषु गतसाहस्री अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैद्युनमेव च ।
 पुनाति वृषणस्याद्यं वहिः सन्ध्याभ्युपासिता ॥

योगियाज्ञवल्करः,—

ज्ञासद्दो तु सततं दिवसाना यथाक्रमम् ।
 सन्ध्या'मुहूर्त्तमात्रञ्च ज्ञासद्दो तु सा स्मृता ॥ (क)

(1) D. C. • श्रुताभ्युपासिता ।

(2) D. चत्तिष्ठति तु यः • A C. न तिष्ठति तु यः •

(3) D. • उहूर्त्तमात्रञ्च ज्ञासद्दो • ।

(क) रघुवन्दनोऽयं यद्वक्तुं—ज्ञासद्दो तु सततं दिवसाना यथाक्रमम् ।
 सन्ध्या उहूर्त्तमात्रञ्च ज्ञासद्दो तु सा स्मृता । २२० तिष्ठति तु यः ।

सुहृत्त नाडीद्वयम् । तथा,—

सन्धो सन्ध्यासुपासीत नास्तगे 'नोन्नते रवौ ।

सम्बर्त्त,—

पूर्व्या सन्ध्या सनच्चत्रासुपासीत यथाविधि ।

सादित्या पश्चिमा सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

बोधायन,—“सुपूर्व्यामपि पूर्व्यासुपक्रम्य उदित आदित्य
समाप्नुयात् । अस्तमितसुपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चिमां । सन्ध्योश्च
सन्तत्या अहोरात्रयोश्च सन्तत्ये ।’ सुपूर्व्या बहुषु नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु
समारभ्येत्यर्थः । अपिशब्दादल्पनक्षत्रदर्शनेऽप्यारम्भः । सायञ्च
सुपश्चादपि बहुनक्षत्रदर्शनेऽपि समापनम् । बोधायन,—

अनागतान्तु ये पूर्व्या नातिक्रान्तान्तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्या नोपासते विप्रा कथन्ते ब्राह्मणा स्मृता ॥

साय प्रातः सदा सन्ध्या ये न विप्रा उपासते ।

काम तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

योगियाञ्चवल्कर,—

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासिता ।

तथा,—

त्रिगत्कोट्यसु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।

माद्रवन्ति सहस्रांशुसुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

'अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥

ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्वितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या वञ्चीभूतेन वारिणा ॥

तं सूर्यं सन्ध्येत्युपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ।

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च सङ्गमः ।

सन्धिः सर्वसुराणाञ्च सन्ध्या तेन उदाहृता ॥

गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तदुर्हि सा ।

पैत्री पिबजननार्था ब्रह्मणः सूनुः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूक्ते निर्गुणे गुणबोधिनि ।

प्रधानपुरुपातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥ (?)

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ते अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधिनि जनवर्गस्य साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते । पुनश्च प्रसृतत्वादित्य-मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते । सन्धिः सन्ध्याशब्दः । सात्मानं सर्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य-मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्य्या । एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

(1) C. तथा सूर्यस्य * ।

(2) C. रहनि * ।

अतएवोक्तम्,—

सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

आत्मविदा 'ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवतेति । एवञ्चाञ्जलिप्रक्षेपकाले
तथा ध्यानं कार्यम् । एवञ्च सन्ध्याशब्दार्थः । तादृशध्यानसहितो-
ऽञ्जलिप्रक्षेपः गायत्रीजपश्चेति इयं प्रधानम् । “पूर्वां सन्ध्यां जपं-
स्तिष्ठे”दित्यादिना जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा अघमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादिकमभिधाय,—

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुद्वीपं भवेदापिं गायत्रीच्छन्द एव च ।

आपस्तु देवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म अक्लिङ्गानामुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रस्तु द्वुपदा आर्षमुच्यते ॥

आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु देवतम् ।

सीतामण्ड्यामवभृथस्त्रानेतु विनियुज्यते ॥

द्वुपदा नाम सा देवी यज्ञवेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले विराट्पृथ्य मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥

घपः पाण्ड्योः समादाय त्रिः पठेद् द्वुपदा ऋचम् ।

तज्जनं मूर्द्धि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

(१) D आत्मैक्यज्ञानवतेति ।

(२) D • तद्विनिनियुज्यते ।

(३) A. D यज्ञवेदप्रतिष्ठिता ।

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमाः ।

सन्ध्यामुपासते 'यद् यद् यथावर्णं निबोधत ।

अथमर्पणस्य मार्जने आपोहिष्ठेत्यस्य मार्जने द्रुपदायाश्च
मूर्द्धिं जलसेके प्रयोगं ज्ञात्वामीषानृत्यादिकञ्च ज्ञात्वेत्यर्थः । तेन
द्रुपदामन्त्रत्रिरावृत्तमन्त्राभिमन्त्रितजलसेकः शिरसि सन्ध्याङ्गमुक्तं
भवति ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ॥

द्विराचम्य "ऋतञ्च सत्य"मित्यधमर्पणेनाभिमन्त्र्याचामेज्जलं
पिवेदित्यर्थः ।

त्रिरावृत्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।

प्रणवानन्तरं व्याहृतित्रयं ततो गायत्रीति क्रमः ।

प्रणवो भूर्भुवःस्वञ्च सावित्री च तृतीयका ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । मार्जनं च 'कुशाग्रोदकसेकः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । तथा,—

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ।

सार्धान् चतुः प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्धान् निक्षिपेत् ॥

(1) A • यावद् यथा • । Halayudhas नाल्पसर्वस्य reads • यद् यद्

यथावत्क्षिप्तो धत ।

(2) D. कुशाग्रस्योदके ।

अधीभागविसृष्टाभिरसुरा यान्ति संचयम् ।

सर्व्वतीर्थाभिपेक्ष्य जडं सन्मार्जनाद् भवेत् ॥

अधमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत् ततः ।

यत्र आपस्तु द्रुपदा कामतः सम्प्रयोजयेत् ॥

कामत इच्छया मन्त्रोक्तफलकामनायामित्यन्ये । “शत्रु आप”
इत्यादि काम्यविषयमिति लक्ष्मीधरः । कुन्दोगपरिशिष्टे तु,—

अतः परं प्रदक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हं कर्मणा विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सव्ये पाणी कुशान् लला कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्यं सौपप्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

कर्मन्ते वारिणात्मानं परिचिष्य समन्ततः ।

गिरसो मार्जनं कुर्यात्

इत्याचमनद्वयाधमर्षणमन्त्रितजलपानकर्मन्ते मार्जनात्
पूर्वं वारिणात्मानं सर्व्वतो वेष्टयित्वा रचां कुर्यादित्यर्थः ।
मार्जनानन्तरं यद्,—

व्याहृतीः कीर्त्तये 'त्रैव तथैवाचरमथ्ययम् ।

व्याहृतीरिति बहुवचनं कृपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपरम् ।
अथय प्रणवः । इदञ्च पूर्व्वनिबन्धकारैरलिखितत्वात् “स्मृतिशास्त्र-
विकल्प स्या”दितिन्यायेन वैकल्पिकम् । व्याहृतिप्रणवकीर्त्तनं
प्राणायामाद्भजपरूपस्यानुवाद इत्यन्ये । तथाच,—

उपस्थयेत् ततः पद्यान्मन्त्रेषानेन मन्त्रवित् ।

इति ।

'धन्वश्चरसि भूतेषु गुहायां विखतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

इति । तेन व्याहृतिप्रणवकीर्तनपदेन प्राणायाममनुद्य-
तद्वारा तदङ्गाचमनानुवादेनान्त 'धरसीति मन्त्रविधिः । नर-
सिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

['प्राणायामांस्तु कुर्वीत]

वशिष्ठाङ्गिरोद्ब्रह्मस्यतिवैधायनाः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कन्दोग 'परिशिष्टं कात्यायन',—

भूरादास्तिस्त्र एषैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्ज्जिन स्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥

आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति शिरः । प्रति-
प्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः । प्रतिप्रतीकं प्रति
व्याहृतीत्यर्थः ।

(1) A धन्वश्चरति • ।

(2) A. • चरतीति • ।

(3) D Omits the portion bracketed.

C प्राणायामास्तु कुर्वीत प्राङ्मुख सुसमाहित ।

(2) D परिशिष्टं कात्यायन • ।

एष एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह । (१)

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

आयतप्राणस्त्रिर्जपेत् स प्राणायाम इत्युक्ते एकैकप्राणायामे पूरके कुम्भके रेचके च त्रिवारजपः । न च प्रत्येकस्य [प्राणायामजपत्वं किन्तु त्रितयं मिलित्वा] प्राणायामत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येकस्यैव प्राणायामलक्षणलक्षितत्वात् । तथा पतञ्जलिः,—“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः ।” श्वासस्य प्रश्वासस्य च गतिविच्छेदस्त्रिष्वनुगतः । तथा “वाह्याभ्यन्तरस्तम्भवत्ति”रिति त्रितयलक्षणमुक्त्वा “वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ” इति वाह्यवत्तिश्वासो रेचकोऽन्तरवत्तिः श्वासः पूरकः स्तम्भवत्तिः कुम्भकः । मनसा स्थानविशेषध्यानपूर्वकचतुर्थ इति । योगियात्रवल्केऽपि,—

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योद्धारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेण्यम् (० खपि) ॥

ॐ आपो ज्योतिरित्येतत् शिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ।

एष मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिरोधने ॥

(क) त्रिरावर्त्तनयोगोऽयं प्राणायामस्तु शब्दितः ।

(1) D Omits the portion i racketed

A प्राणायामस्य किन्तु त्रितयं मिलित्वा प्राणायामत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येकस्यैव ०

(2) C क प्रत्या लक्षितत्वात् ।

(2) D सत्य इति ० ।

(क) त्रिरावर्त्तनयोगे प्राणायामस्तु शब्दितः । See Halayudha's वाह्यलक्षणस्यैव प्राणायामप्रकरणम् ।

त्रिवृत्तमन्त्रकस्य प्राणायामत्वमुक्त्वा तस्यैव त्रैविध्यमाह,—

रेचकः पूरकः कुम्भः प्राणायाम(मः)त्रिलक्षणः ।

यत्तु,—

आसने सम्यगासीनो वायुनाऽपूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन त्रिरावृत्ति र्दक्षिणेन च रेचयेत् ॥

इति । अत्रापि त्रिरावृत्त्येति पूरकरेचकयोरपि सम्बन्धते ।

आसनञ्च पद्मस्रस्तिकभद्रादिवक्ष्यमाणलक्षणम् । तथा,—

वाह्यस्थित नासपुटेन वायु-

माह्वय तेनैव शनैः समन्तात् ।

नाडीञ्च सर्वाः परिपूरयेद् यः

स पूरको नाम महानिरोधः ॥

न रेचको नैव च पूरयोगो

नासाग्रवर्त्ती स्थित एव वायुः ।

सुनिश्चलं धारयते क्रमेण

कुम्भाख्यमेतत् (० मेत) प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

निष्कृष्य नासाविवरेऽ विशिषं

प्राण वह्निः शून्यमिवानिलेन ।

निरुष्य सन्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः

स रेचको नाम महानिरोधः ॥(ख)

(ख) निष्कृष्य नासाविवरादग्रेण प्राण वह्नि शून्यमिवानिलेन ।

निरुष्यन् चोर्ध्ववायु स रेचकोनाम महान् निरोधः ॥

See Halajudhiv's नास्यग्रवर्त्ते प्राणायामप्रकरणम् ।

नासिकान्तश्च उच्छ्वासी धातः पूरक उच्यते ।
कुम्भको निश्चलश्चासौ मुच्यमानसु रैचकः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणास्थमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥

तथा,—

परस्परैषाभिभवं प्राणापानी यदानिली ।
१कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः २संक्रमात् तयोः ॥

कुम्भकस्यैवं प्रकारत्रयम् । गुदमूलस्याकुञ्चनेनापानमाकृष्य
प्राणस्य कुम्भकेन स्तम्भने प्राणेनापानाभिभवः । कुम्भकेन प्राण-
स्तम्भनानन्तरमपानस्योर्ध्वमाकर्षणेऽपानेन प्राणस्याभिभवः । तदूर्ध्व-
माकुञ्चनस्तम्भनयोरनुवृत्तौ द्वयोः साम्यम् । तदुक्तं भगवद्-
गीतायाम्,—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥

इति । पूरके च वामनासया पूरणम् । “इत्यथा पूरयेद् वायु”-
मिति स्मृतः । “दक्षिणेन विरेचये”दिति पिङ्गलया कुम्भकानन्तरं
विरेचनम् । तथा,—

(1) D • भवो • ।

(२) A. C. कुरुते • ।

(३) D संक्रमात् • ।

प्रङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति धामनासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रचनकाले ।

'दक्षिणासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके । व्यासः,—

आदानं रोधमुक्तं वायो^३स्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

पूरकादित्रयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः । योगियाज्ञवल्करः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादिचयत्रिवाराभ्यासेन । एवञ्च ^३[सन्ध्याप्राणा-

यामे पूरकादिचिकचिरभ्यासः । अत्र] प्राणायामो द्विविधः ।

सवीजो निर्बीजः । जपध्यानोपेतः सवीजः । तद्वरहितोऽवीजः ।

सन्ध्यायां सवीज एव प्राणायामः । जपो मन्त्रस्य प्रणवसप्तव्याहृति-

गायत्रीशिरःप्रत्येकप्रणवात्मकस्य । ध्यानं साकारब्रह्मचिन्तन-

पूर्वकं मन्त्रार्थनिराकारध्यानम् । योगियाज्ञवल्करः,—

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्भुज महात्मानं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदिस्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ।

ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥

रचकेनेश्वरं ध्यायेत्तलाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्घातं निर्मलं पापनाशनम् ॥

(१) A. D दक्षिणासा • ।

(२) A D • स्त्रिस्त्रि समभ्यसेत् ।

(३) C Omits the portion bracketed.

‘मन्त्रजपस्य च प्राणायामे वाचिकजपे प्राणरोधमङ्गश्च (भङ्गस्य)
प्रसङ्गात् । (प्रसङ्गात्) मानसत्वेन ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यास. स उक्तो मानसो जप ।

इति । श्रयचिन्तन प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसा ब्रह्मात्मा
नुसन्धानमेव । योगियारत्रवल्कर’,—

सावित्रराद्यैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थत ।
तस्या यदुक्तञ्चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्य सतत बुधैः ।
उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥
देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभु (विभु) ।
ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्य सोऽस्मि धीमहि ॥
चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिबुद्धिः (०बुद्धि) पुन पुन ॥
बुद्धेर्वोधयिता यद्य नित्यात्मा पुरुषो विराट् ।
सवितुस्त वरेण्यन्तु सत्यधर्माणमीश्वरम् ।
‘हिरण्यवर्णवपुष ध्यायेत् तं विष्णुसङ्घितम् ॥
भाजते दीप्यते यस्माज्जगदन्ते दहत्यपि ।
भाजते स्त्रेण रूपेण तस्माद् भर्ग इति स्मृतः ॥

(1) D मन्त्रजपस्य प्राणा • ।

(२) D हिरण्यवर्णवपुषध्यायेत् • ।

(क)दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयसे (०ते) सर्वदैवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावाद्य स्तूयते ।
 शयनात् पालनाच्चैव सविता तेन चोद्यते ॥
 परेषां वरणीयं तज्जन्मसप्तारभीरुभिः ।
 आदित्वान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यद्य द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥

योगियाश्चवल्काः,—

प्राणस्यायमन कृत्वा भाषामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

मैत्रायणोयगृह्यपरिशिष्टम्,—

मातः सूर्यश्च मेल्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च ।

भापः पुनस्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमन ततः ॥

शङ्खः,—

उपसृजेत्ततः पद्यान्मन्त्रेणानेन धर्मवित् ।

भन्तश्चरसि भूतेषु गुहाया विश्वतो मुखः ।

त्व यज्ञंस्व वषट्कार आपीज्योतीरसोऽगृतम् ॥

यद्यप्येव मन्त्रविकल्पस्तथापि वाजसनेयिभिः प्रायेण शङ्खोक्त-

परिग्रहात् तदुक्तो मन्त्रः । याज्ञवल्काः,—

(ख) दीप्यते क्रीडते यस्माद् द्योतते द्योतते दिवि ।

ॐ हे असुध्याः प्राङ्मुखस्यैः प्रावासाभ्यन्तरस्यम् ।

प्राणानायम्य सप्रोक्ष्य वृत्रचेनाव्दैवतेन तु ।

प्राणायामानन्तरमव्दैवतेनापोहिष्ठित्वादिना देहप्रोक्षणं कुशे-
रेव । अन्यत्र दृष्टत्वात् । योगियाज्ञवल्कर',—

अथ पाण्योः समादाय त्रि पठेद् द्रुपदाष्टचम् ।

तज्जल मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥

एव ज्ञात्वा तु मन्वाणा प्रयोगश्च यथाविधि ।

सन्ध्यासुपासते यद्वदद् यथावर्णं निबोधत ॥

'इत्येव वाक्येन सन्ध्याङ्गत्वावगमात् फलयुतेरर्थवादत्वं

ससुबृत्त्योदक पाण्योर्जम्बा त्रिर्द्रुपदा क्षिपेत् ।

इति व्यासवाक्याच्च । छन्दोगपरिशिष्टे,—

करेणोद्धृत्य सलिलं प्राणमासन्धे तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद् वाघमर्षणम् ॥

उध्यायार्कं प्रति प्रोक्षेत् त्रिकेणाञ्जलिनाभ्रसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकेन । तैत्तिरीयश्रुति,—

“उत्तिष्ठत्वं इवा तानि रक्षास्यादित्य योभयन्ति यावदस्तमन्वगात्

तानि इवा एतानि रक्षासि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाभ्रसा

शाम्यन्ति ।’ “तद् इवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखा

सन्ध्याया गायत्रियाऽभिमन्त्रिता धाप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता

(१) D इत्येव वाक्ये सन्ध्या • ।

(२) V • प्राणमासन्धे • ।

आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि 'मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।"
योगियान्नवल्काः,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
प्राद्रवन्ति सहस्रांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

तथा,—

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ।
तेन ते विप्रणश्यन्ति वज्रीभूतेन वारिणा ॥

व्यासः,—

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत् सन्ध्योर्द्वयोः ॥

त्रिरित्येतस्य क्रियाविशेषणत्वात् करद्वयकरणकगायत्र्याभि-
मन्त्रितजलप्रक्षेपत्रयं शब्दार्थः । “तिस्र आहुतीर्जुहोती”तिवत्
संख्याया भेदकत्वात् । तेन न सप्तद् गायत्रीप्रक्षेपः किन्तु
वारत्रयं जलग्रहणमभिमन्त्रण प्रक्षेपश्च । इदञ्च सायं प्रातर्वं-
कल्पिकं छन्दोगपरिशिष्टोक्तैकाञ्चलिविधिना । मध्याह्ने त्वेक
एवाञ्चलिः ।

जनप्रक्षेपकाले सन्ध्यास्वरूपध्यानम् । योगियान्नवल्काः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सापित्री मध्यमा श्रुता ।
या भवेत् पविना सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

(1) D मन्देहाद्वीपे प्रक्षिपन्तीति ।

प्राणानायस्य संप्रोक्ष्य तृचेनाव्दैवतेन तु ।

प्राणायामानन्तरमव्दैवतेनापोहिष्ठेत्यादिना देहप्रोक्षणं कुप्रे-
रेव । अन्यत्र दृष्टत्वात् । योगियाज्ञवल्करः,—

अपः पाख्योः समादाय त्रिः पठेद् द्रुपदासृचम् ।

तज्जलं मूर्द्ध्नि विन्ध्यस्य सर्व्वपापैः प्रसुचते ॥

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगश्च यथाविधि ।

सन्ध्यामुपासते यद्वदद् यथावर्णं निबोधत ॥

इत्येवं वाक्येन सन्ध्याङ्गत्वावगमात् फलश्रुतेरर्थवादत्वं

समुद्भृत्योदकं पाख्योर्जम्बा त्रिर्द्रुपदां क्षिपेत् ।

इति व्यासवाक्याच्च । छन्दोगपरिशिष्टे,—

करिष्योद्भृत्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद् वाघमर्षणम् ॥

उद्यायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिनाम्भसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहृतिगायत्रगामकेन । तैत्तिरीयश्रुतिः,—

“उत्तिष्ठन्तं हवा तानि रक्षांस्यादित्वं योधयन्ति यावदस्ममन्वगात्

तानि हवा एतानि रक्षासि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाम्भसा

यान्यन्ति ।” “तद् हवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः

सन्ध्यायां गायत्रियाऽभिमन्विता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता

(१) D इत्येव वाक्ये सन्ध्या • ।

(२) S • प्राणवाहणम् • ।

आपो वञ्जीभूत्वा तानि रक्षांसि 'मन्देहारूपे द्वीपे प्रक्षिपन्ति ।"
योगियान्नवल्करः,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
प्राद्रवन्ति सहस्रांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

तथा,—

सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ।
तेन ते विप्रणश्यन्ति वञ्जीभूतेन वारिणा ॥

व्यासः,—

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।
आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत् सन्ध्योर्द्वयोः ॥

विरित्येतस्य क्रियाविशेषणत्वात् करद्वयकरणकगायत्र्याभि-
मन्त्रितजलप्रक्षेपत्रयं शब्दार्थः । “तिस्र आहुतीर्जुहोती”तिवत्
संख्याया भेदकत्वात् । तेन न सकृद् गायत्रीप्रक्षेपः किन्तु
वारत्रयं जलयहणमभिमन्त्रणं प्रक्षेपश्च । इदञ्च सायं प्रातर्व-
कल्पिकं छन्दोगपरिशिष्टोक्तैकाञ्चलिविधिना । मध्याह्ने त्वेक
एवाञ्चलिः ।

जलप्रक्षेपकाले सन्ध्यास्वरूपध्यानम् । योगियान्नवल्करः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा ऋता ।
या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

(1) D मन्देहाद्वीपे प्रक्षिपन्तीति ।

तथा,—

खेता भवति 'सावित्री गायत्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः सम्प्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

बालां विद्यात्तु गायत्रीं व्रीचणां चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्मार्णीं ब्रह्मदेवत्या ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेद् विद्वानायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

तत्र (अत्र) ब्रह्मलोकनिवासिनीं आसूर्यमण्डलादायान्ती-
मित्यन्त इयं सिष्टम् । तेन ब्रह्मलोकादासूर्यमण्डलादायान्ती-
मित्यभिविध्यर्थात् । सूर्यमण्डलस्य सन्ध्यात्वात् ।

योगियात्रवल्करीये तु,—

श्रीद्वारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।

'गायत्रीं प्रणवधान्ते जप्ये ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति सन्ध्याजपेतरजयमुपक्रम्य ध्यानमुक्तम् । सन्ध्याजपे

'प्रणवान्तराहित्यस्य तेनैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

खेतवर्णां समुद्दिष्टा कोपियवसना तथा ।

खेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलङ्कारैश्च भूपिता ॥

(१) D • गायत्री सावित्री रक्त • ।

(२) A. गायत्री प्रणवधाने • C. गायत्रीं प्रणवधाने • ।

(३) A C. प्रणवान्तराहित्यस्य • ।

आदित्यमण्डलान्तःस्था ब्रह्मलोकस्थिताऽथवा ।

अचसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥

केचित्तु इदं 'गायत्रीध्यानं जपकाले 'कार्यम् । "रक्ता भवति गायत्री"त्यादि तु सन्ध्याध्यानं जलप्रक्षेप इत्याहुः । वस्तुतो गायत्री-सन्ध्योरैक्येन ध्यानमिति व्यवस्थैव । "अत्र मन्त्रेणावाहये"दिति यद्यपि जलप्रक्षेपकालीनध्यानानन्तरमुक्तं तथापि योगियात्र-वल्के,—

'तत्रावाह्य जपित्वा तु नमस्कृत्य 'विसर्जयेत् ।

इति श्रुतिक्रमदर्शनात् 'पाठक्रमवाधेन जपारम्भएव गायत्र्या-वाहनम् ।

यद्यपि यात्रवल्केन,—

आवाह्य यजुपानेन तेजोऽसीति विधानतः ।

इति "तेजोऽसी"ति यजुर्ब्रह्मं तस्य वाजसनेयिपरिष्ठीतत्वेऽपि तैत्तिरीयश्रुतिप्रत्यक्षदृष्ट एवावाहनमन्त्रः सपरिकरो आह्वयः । स प्रयोगो वक्ष्यते । तत्र "यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानं भवधून्वन्ति, "असावादित्यो ब्रह्मे"ति तैत्तिरीयश्रुतेरनेन

(१) D सावित्रीध्यान • ।

(२) D कार्यम् ।

(३) D अत्रावाह्य • ।

(४) C विसर्जयेत् ।

(५) D पाठक्रम • ।

प्रदक्षिणावर्त्तनम् । तत्र “उदयन्तमस्तं यन्त”मिति वाक्यशेषा
मध्याह्ने तदभावः ।

हृन्दोगपरिशिष्टे जलप्रक्षेपानन्तरम्,—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्याह्ने उदये वापि विभ्राडादीच्छया जपेत् ।

तदससक्तपार्श्विर्वा एकपादद्विपादपि ॥

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्ववाहुरथापि वा ।

[अत्र] “तच्चित्रमुदयेन” इति सर्व्वेष्टीकाकारैर्व्याख्यातम् ।

कल्पतरूच,—“उदयं तमसस्यरी”ति व्याख्यातमिति पाठ-
सन्देहः ।

कात्यायनेन च

उदु त्य चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्मजं पाप सर्व्वमेव व्यपोहति ॥

[इति ।] “उदय” मन्त्रस्थाने “तच्चक्षु”रिति नि.सन्दिग्ध-
पाठात् “सन्दिग्धमसन्दिग्धेन बाध्यत” इति बलाबलाधिकरणन्या-
यात् कात्यायनस्य च वाजसनेयिपरियहात् “तच्चक्षु”रित्युपस्थाने
वृत्तीयो मन्त्रः । नचास्य गुणफलार्थत्व पर्णमयोन्वायेनार्थवाद-
त्वात् । [नरसिंहपुराणेऽपि,—]

(1) C Om to the portion bracketed.

(२) A. C . माथ सर्व्वे ।

(३) D Omits the portions bracketed.

उदु त्वञ्च जपेन्नन्तं चित्तं तच्चक्षुरित्यपि ।

अत्र च “उपतिष्ठेत्” इति परस्मैपदात् “जपेत्” इति नारसिंह-
पाठाच्चादित्वाभिमुखमवस्थाय जपमात्रम् । अर्थप्रकाशनन्वद्भवेव ।
“इच्छया विभ्राडादी”त्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्ख्यानां जपः ।
मध्येऽपि गायत्रीजपाद्यसन्ध्यातः पूर्वमिच्छया विभ्राडादीनां
जपः । गायत्रीजपादूर्ध्वं याज्ञवल्क्योक्तो नित्यं जपः । “कृताञ्जलि-
रूर्ध्वंवाहुर्वे”ति समविकल्पोक्तेऽपि

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्साञ्जलिरानतः ।

जर्हवाहुस्तु सन्ध्याङ्गे

इति वाक्याद् वार्त्तिग्रीहृद्यन्वितयोः १पौर्णमास्यमावास्या-
व्यवस्थावत् । याज्ञवल्क्यः,—

सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

जपन्नित्यनुपज्यते । तेन १सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव जपः
पूर्वमन्ध्या । तेन सूर्योदयात् पूर्वं जपसमाप्ती प्रधानेनैक-
(प्रधानेक)देशलोपात् प्रत्यवायएव । तत्काले कर्मान्तरेऽप्यनधि-
कारः “सन्ध्याङ्गीनोऽगृचि”रित्युक्तत्वात् । यत्तु,—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च गतमष्टोत्तरं जपेत् ।

(१) D. सा (सा) जलिरानतम् । A. प्राञ्जलिरानतः ।

(२) D. पौर्णमास्यमावास्यावत् ।

(३) A. सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव ।

(४) D. • सन्ध्यावत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

इति तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव ।

यथा सूर्योदयपर्यन्ते शतसमामिस्तयारब्धव्यम् । असमाप्तौ
सूर्योदये शतमुदयोत्तरमपि समापनीयम् । आश्विनेऽसमाप्ते
सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत् । देवाच्छतसमाप्तौ सूर्यानुदये
शतस्याहत्तिः कार्या । सूर्योदयात् पूर्वमाश्विनसमाप्तौ सूक्ता-
हत्तिवत् । प्रातरनुवाके अरुणोदयात् पूर्वमभूदुपेत्यतः प्राचीन-
सूक्तसमाप्तौ तदाहत्तिवत् । नहि 'कालविशेषेणावच्छिन्नानां न
संख्यासम्बन्धः येन विकल्पः स्यात् । असंख्यातजपनिष्फलत्वेन
श्रुतसंख्यासम्बन्धस्योदयावधित्वेऽप्यावश्यकत्वात् । आश्विन-
प्रातरनुवाकादौ ऋक्-संख्यासत्वेऽपि कालावधिदर्शनात् । शुक्ल-
प्रतिपदमारभ्यैकादशीपर्यन्ते द्वादशसहस्रश्रीसूक्तजपस्य विधि-
दर्शनाच्च । यत्तु वीधायनः,—“अथाप्युदाहरन्ति दर्भेष्वसीनो
दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पार्श्विना प्रत्वञ्जुखः सावित्रीं सहस्र-
कृत्व आवर्त्तयेत् अपरिमितकृत्वो वा । प्राणायामः प्राणायामस्यैव
(प्राणानायम्यैव) शतकृत्वः । उभयतः सप्रणवां सप्तव्याहृतिकां
मनसा वा द्वादशकृत्वः । त्रिभिश्च प्राणायामैः प्रातः सावित्रीं
ब्रह्महृदयेन, वारुणभ्यां रात्रिसुपतिष्ठते “इमंश्चे वरुण, तच्चा
यामी”ति द्वाभ्याम् ।” एवमेव “प्रातः प्राशुखस्तिष्ठन् मैत्रा-
भ्यामहरुपतिष्ठते “मित्रस्य चर्पणी धृतो” मित्रोदयात् “पतिः

प्रजाना”मितिद्वाभ्याम् ।” अपरिमितकृत्वः दशम्य ऊर्ध्वं शतादर्धा-
गिति लक्ष्मीधरः । प्राणायामः शतकृत्वः । यावद्धिः 'प्राणनिरो-
धैर्वा' शतं भवति । ब्रह्महृदयेन प्रणवेन प्राणायामत्रयम् ।
अत्र समव्याहृति (का) आद्यन्तप्रणवयुक्तगायत्रीजपः सहस्रमितः
शतमितो दशमितोवा सन्ध्याशब्दार्थः । १[एतदपि सूर्योदया-
वधित्वापरित्यागेनैव “उदित आदित्ये समाप्नुयात्” इति तेनै-
वोक्तत्वात् । अन्येतु बौधायनमते सूर्योदयावधिजपः सहस्रादि-
संख्यजपश्च विकल्पेन सन्ध्याशब्दार्थः] । तेन तन्मते सूर्योदयात्
पूर्वमपि शतसमाप्तौ सन्ध्या कृता भवति । १वाजसनेयिनान्तु,—

ओङ्कारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्व स्तधैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पद्यात् सन्ध्याकाले जपेत् त्रिकम् ॥

इति नान्ते प्रणवः । १[“गायत्रीञ्च ततः” इति क्रमप्राप्तौ पद्या-
दिति वचनादन्ते प्रणवाभावः ।] योगियात्रवल्काः,—

एतदचरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्वकम् ।

सन्धयोरुभयोर्विप्रो वेदपुष्टेन युज्यते ।

इति नान्ते प्रणवः । साम्नेसु सूर्योदयात् पूर्वं होमविधा-
नस्य निरवकाशत्वेन सन्ध्यायायाधिकारसम्पादकत्वेन पूर्वं करण-

(१) C. प्राणनिरोधैः शतं = ।

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) A. C. वाजसनेयिनापि ।

(४) C. Omits the portion bracketed.

(५) D. वैश्वः = ।

ऽपि सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य होमारम्भः । “शयाने(१)
 श्रीकाम’ इति श्रीकामाग्निहोत्रस्यारूपोदयात् पूर्वं करणेऽपि
 प्रातःस्नानसन्ध्ययोरविकारसम्पादकत्वेनाग्निहोत्रात् पूर्वं कर-
 णम् । अधिकारसम्पादकस्य स्वाधिकाराभावेऽप्यधिकार्यनु-
 रोधेनाधिकारः । [‘यथा रथकारस्याधानाधिकारसम्पादक-
 विद्याधिकारः ।] ३अथवा महापातकिनः ३सन्ध्याधिकारेऽपि
 निरवकाशप्रायश्चित्तविध्यधिकाराधीनः सन्ध्यास्नानाधिकारः । न
 चैवमकाले कृतायाः सन्ध्यायाः काले पुनः करणम् । नहि
 सोमान्ते कृतायाः सायमाहुतेः पुनः स्वकाले करणम् । दुर्बलस्य
 सायमाहुत्यनन्तर प्रातर्होमे कृते वा पुन प्रातःकाले करणम् । तदुक्तं
 “सोमान्ते काल उक्त एव प्रातर्होम इति, ३जीवेचेत् स्वः (ख)
 पुन न वा कृतत्वादिति च ।” स्वविधिप्रयुक्ताया एव सन्ध्याया
 अधिकारसम्पादकत्वेन परनिमित्तमपकर्षणमात्रं नानुष्ठान परा-
 धीनम् । स्वविध्यधीनञ्चानुष्ठान ज्ञातमेवातो न पुनः क्रिया । एवञ्च
 होमसमाप्तानन्तर गायत्रोजप एवोदयपर्यन्त कार्यं इत्वपि
 नास्ति । सन्ध्याह्वधिकारसम्पादिका न सन्ध्यैकदेशः । सा चेत्
 होमात् पूर्वं समाप्ता ३कस्या एकदेशो ३होमोर्हु कर्तव्यः । न च साङ्-

(१) D Omits the portion bracketed

(२) A D यथा वर • ।

(३) A C सन्ध्याधिकारेऽपि • ।

(४) D जीवे चेत् स्वः • ।

(५) A C एकस्या • ।

(६) D होम कर्तव्यम् ।

सन्ध्याकर्म अनिष्यत्तौ होमाधिकारसन्ध्यादकसन्ध्यापूर्वसुत्यत्रं(१)
वेन होमाधिकारः स्यादिति 'यद्यपि योगियाज्ञवल्केय,—

प्रणवो भूर्भुवः स्वयेत्वङ्गानि हृदयादयः ।

त्रिरावृत्त्य ततः पथादार्षं कुन्दद्य दैवतम् ॥

इति व्यस्तेन प्रणवव्याहृतित्रयेण चत्वार्यङ्गानि समस्तेन
पञ्चममिति सकलगायत्रीजपसाधारखेनोत्पन्नम् । तथापि सन्ध्या-
कालेऽङ्गान्तरविधानात् तदेव ग्राह्यम् । तथाच स्मृतिः,—

ओ भूर्विन्वस्य हृदये ओं भुवः शिरसि विन्वसेत् ।

ओं स्वः शिखायां विन्वस्य गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥

विन्वसेत् कवचे विहान् द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत् ।

दृतीयेनास्त्रविन्वासद्यतुर्थं सर्व्वतो न्यसेत् ॥

विन्वस्यैव क्रमेणैव सन्ध्याकाले जपेद् द्विजः ।

शिरोमन्तन्तु सर्व्वान्ने प्राणायामपर (०परो)न्यसेत् ॥

उपस्थाय तुरीयेण गायत्रीन्तु समाहितः ।

चतुर्थपादो गायत्रीवाच्यो हिरण्यगर्भाख्यः तत्कृत्वा सर्व्वदेहे
न्यसेदित्यर्थः । प्राणसंयमं कृत्वा सर्व्वान्ने शिरोमन्तन्दासः ।
“उपस्थाय तुरीयेणे”ति “गायत्रास्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पदापदसि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरज-
सेऽसावदो माग्नाग्निदिति वं द्विषादसावञ्चै कामो मा सृष्टीति वा
न हेवाञ्चै स कामः सृष्टयते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति

वा ।” इति तुरीयवाचकपरोरजःशब्दयुक्तः सकलो “गायत्रसी”ति मन्त्रो विवक्षितः । तेनोपस्थानं सन्ध्याङ्गम् । तथाच वीधायनः,— “उपतिष्ठेत वा एतां देवीं तुरीयपदेन । अथाप्युदाहरन्ति गायत्र-स्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि नहि पद्यस्ये नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजस इत्यखिलां जपतीति ।” उप-स्थाय जपतीत्यर्थः । अत्रचासौ पदस्थाने द्वेष्यनामग्रहणं द्वेष्य-स्याभिलषितं माप्रापत् । द्वेष्याभावे पाप्मा मदीयजपफलप्रतिबन्ध-कत्वं मा प्रापदिति । अथवाहं पापचयं प्राप इत्येवं मन्त्रः । अत्र तस्या उपस्थानमित्यविशेषोक्तेः प्रकाशनपर्यन्तमुपस्थानशब्दा-र्योऽवस्थानमात्रमिति सन्देहे “यस्मा एवमुपतिष्ठत” इति वाक्यशेषे आत्मनेपदप्रयोगान्मन्त्रकरणकप्रकाशन लभ्यते तेन मन्त्रार्थस्य गायत्र्या त्रैलोक्यत्रैविद्यत्रिवृत् प्राणादिसम्पादनस्य ज्ञानं विना प्रकाशनशक्यमिति गायत्रुपासना प्रथमं बुद्धिस्था कर्त्तव्या । अन्यथा प्रकाशनासम्भवेन “उपस्थाय तुरीयेण” इत्यसङ्गतिः । तेनार्थाद् गायत्रुपासनमपि सन्ध्याङ्गम् । यद्य प्रतियद्दोषनिवृत्त्यर्थमेव गायत्रुपासनं काम्यं करोति तस्य कर्मकाले तदुपासनस्य फला-तिशयत्वात् सुतरा सन्ध्यायाः पुरुषार्थमेव गायत्रुपस्थानं संयोग-पृथक्त्वात् कर्मोद्भव । तथाच “भूमिरन्तरि च द्यौरित्यष्टावच-राष्ट्रष्टाचरं हवा (क)गायत्रैकपदम् ।” एवं “ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावचराष्ट्रष्टाचरं हवा गायत्रैकपदम् ।” “प्राणी-

(क) बुद्धदारण्यकादिपदम् *read* 'एकं गायत्रैक पदम्' in the places of "गायत्रैकपद" mentioned here in the text. See, 5 14. 1, 2, 3.

ऽपानोदान(ख)व्यान इत्यष्टावक्षरास्वष्टाचरं हवा गायत्रैक-
पदम् ।” ‘अथास्यान्तरिचं पदं परोरजा य एष तपतीत्युपास-
नास्वरूपमुक्त्वाह,—(ग)“स य एवं विदुवद्विव प्रतिगृह्णाति न
हैव तद् गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ।” इत्युक्त्वाह,—“स य
इमांस्त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् प्रथमं
पदमाप्नुयाद्य यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्
सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयाद्य यावदिदं प्राणि यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयाद्यथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा [१य एष तपति] नैव केन च नाप्यं
कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ।” इति ।

योगियाञ्चवल्करीये च,—

सायं प्रातश्च ये सन्ध्यां मध्याह्ने पर्युपासते ।

जपन् वै तामिमां देवीं गायत्रीं लोकमातरम् ॥

स तथा प्रार्थितो देव्या ब्राह्मणो वीतकल्मषः ।

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथ्वीमपि ससागराम् ॥

इति सन्ध्यात्रयकालीनजपकाले शतपथोक्तगायत्रुपासना-
फलं प्रतिग्रहदोषाभावरूपमेव श्रुत्यनुसारेणोक्तं लक्ष्यते । तेन

(ख) “उदान” is not seen in the बृहदारण्यकोपनिषद् See 5 14 3

(1) D. अथास्या भूरियं पद • ।

(ग) बृहदारण्यकोपनिषद् reads —यदि हवा अप्येव विदु • See, 5 14 5.

(२) C द्वितीयं • ।

(३) C. Omits the portion bracketed.

प्रथम गायत्र्युपासना कृत्वोपस्थाय जपारम्भ कार्यं । जप
धर्माच्च परिभाषायामुक्ता ।

अत्राक्षमालालाभे हस्तो न गणनम् ।

प्रातरुत्तानपाणिस्तु मध्याह्ने समपाणिक ।

अधामुखकर साय वस्त्राहतकरो जपेत् ॥

इति विशेष । म त्वर्थज्ञानस्य जपाङ्गत्वेऽपीह सन्ध्याशरार्य
स्यादित्यमण्डले जीवन्नक्षत्रामेदधानपूर्वकशुद्धचतन्यात्मतासम्पाद
नस्यावस्थानुष्ठेयत्वेन गायत्र्यर्थतया तथाध्यानमावश्यकम् । अस
मर्थस्य भवितुमण्डलमध्यस्थनारायणध्यानम् ।

वाचिकीपाशुमानसमेदेन जपत्रैविध्येऽपि,—

नोच्चैर्जप बुध बुध्याद् गायत्र्यास्तु विशेषत ।

इति गायत्रीव्यतिरिक्ते वाचिकी जपोऽल्पफल । गायत्र्यास्तु
वाचिकी जपो नास्त्वय । तेन यत् “उच्चनीचस्वरितै रित्वादिवाचिक
जपनक्षणे स्वरनियमाङ्गक्षयस्यासाधारणधर्मत्वेन मानसान्यव्याहत
त्वादुपाशुमानसयो स्वरभाव । नचैव गायत्र्या वर्णविशेषे
स्वरविशेषविधान व्यर्थम् । “वाचिकी मारणे चैव प्रशस्त” इत्यादि
गुणफलार्थस्य वाचिकस्य गायत्र्या (०त्र्या) सम्भवेन तत्र स्वरापेक्षाया
(या) विधानसम्भवात् । किञ्च पाणिनीये,—एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धा
यन्नकश्रेणि जपत्रुच्चमामसु उच्चैस्तारा वप्रट्कार उच्चैरुदात्त नीचै

1) D अधोमुख कर • ।

(२) A D सविदमण्डल • ।

रनुदात्तः । समाहारः स्वरित” इत्युक्त्वा “विभाषाच्छन्दसी” लुक्तम् ।
 तत्र विभाषायामेव श्रुतिरित्यनुवर्त्तते “यन्नकर्मव्यतिरिक्ते छन्दसि
 उदात्तादिस्वरनियमो नैकश्रुत्येवे”ति । तत्र यदि “जपन्धुइसामसु”
 विभाषाप्रवेशस्तदा पर्युदासवैयर्थ्यमिति नित्यमेव तत्रोदात्तस्वरः ।
 तथाच त्रिविधजपे नानास्वरनियमप्राप्तौ वाचिके नाना-
 स्वरनियमकथनमप्राप्तनियमविध्योरसम्भवात् परिसंख्यार्थमुपाश्र-
 मानसयोर्नोदात्तादिनानास्वर इति । अन्यथा “सष्टशब्दवदचरे-
 र्यक्तं मन्त्रोच्चारणं वाचिक”मित्येतावता लक्षणसिद्धौ उच्चनीच-
 स्वरितकीर्त्तनं व्यर्थमेव स्यात् । जपसमाप्तौ “गायत्रसी” लुपस्थाय
 महाव्याहृतिभिर्जलं

गायत्रां प्रणवेनैव दद्यादेतत् विसर्जनम् ।

इति वचनात् । पुनस्तुरीयेणोपस्थाय प्रणवव्याहृतिगायत्री-
 भिर्जलतुलुकप्रक्षेपः । याज्ञवल्करः,—

इत्यावाह्यं जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ।

नम इति पठित्वा गायत्रिं स्वस्थान गच्छेति विसर्जनम् ।

अन्यत्र तु,—

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रिं च्छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

(१) D यदि इन्द्रो • ।

(२) 1 C • दात्तादिस्वर ।

(३) D • समाप्तौ • ।

(४) D Adds जपधर्मपरिविभाषायामेवोक्तं । जपसमाप्तौ • ।

इत्याह्वान विसर्गोऽपि नमोऽस्त्रित्च तत्शृणु ।

उत्तरे शिखरे 'जाते भूम्या पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इत्यावाहनविसर्गमन्वावुक्त्वा । मनुः,—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदया^१नन्तर जपस्य दीर्घकालव्याप्त्या । शङ्कः

सन्ध्याजपानन्तरम्,—

ततो जपेत् पवित्राणि पावमानेषु शक्तितः ।

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥

पवित्राणि अघमर्पणादीनि शङ्कोक्तानि । तेन दीर्घसन्ध्यत्वमुद-
यानन्तरमघमर्पणादिजपेन । ऋषिहोपासकस्य,—

दशमात्र जपेन्मन्त्र न(ना)रसिहन्तु सन्ध्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्त^२ शत वर्षाणि जीवति ॥

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं^३ भद्रज्ञैर्वीतकल्मषैः ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं शतञ्चात्मविशुद्धये ॥

'इत्येतच्च सूर्योदयानन्तर कार्यम् । १[अथवा] "काम्य

नित्यस्य बाधक'मिति सूर्योदयात् पूर्व कार्यम् ।

(1) D • वासु भूम्या • ।

(2) D • मनरजपस्य • ।

(3) A • चागज्ञैर्वीत • ।

(4) A C इति च । एतच्च ।

(5) D Omits the portion bracketed

अत्र,—

कर्मिणा मनसा वाचा यदुरात्रा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

इति (उत्) तिष्ठतः 'प्राणायामत्रयं सन्ध्याप्रकरणाद्वहिः पाठात् फलार्थे पृथक्कार्यमिति केचित् । वस्तुतो बलवत्पत्यभिज्ञानात् सन्ध्याकर्मिण एवानेन फलान्तरसम्बन्धः । यथा याज्ञवल्क्ये^१ रहस्य-पापक्षयप्रायश्चित्तप्रकरणे,—

त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति ।

इति । अन्यथा “फलञ्च कर्मसन्निधा”विति^२ तत्र सन्ध्याभेदा-पत्तेः । तेन “यज्ञेन दानेन विविदिपन्ती”तिवत् रूपाज्ञानादेवा^३-प्रकरणेन कर्मभेदः । (?) न ह्यत्रापि प्राणायामस्य मन्त्रं(ः) कालो वा ज्ञायत इति ।

नारसिंहे,—

^४[प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्य च तं प्रभुम् ।

इति । तथा,—]

प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

मण्डलस्थं ततो ध्यायेत् पुरुषन्तु हिरण्यमयम् ॥

(1) D. प्रातस्त्याय सन्ध्याप्रकरणाद् • ।

(२) D. रहस्यप्रायश्चित्त • ।

(३) D. तत् सन्ध्या • ।

(४) D. • प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्य • ।

(५) D. Omits the portion bracketed

इत्याह्वान विसर्गोऽपि नमोऽस्त्विति च तत्शृणु ।

उत्तरे शिखरे 'जाते भूम्या पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इत्यावाहनविसर्गमन्त्रावुक्तौ । मनु,—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयु ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदयानन्तर जपस्य दीर्घकालव्यासरा । शङ्ख

सन्ध्याजपानन्तरम्,—

ततो जपेत् पवित्राणि पावमानरीच शक्तित ।

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयु ॥

पवित्राणि अघमर्पणादीनि शङ्खोक्तानि । तेन दीर्घसन्ध्यत्वमुद-

यानन्तरमघमर्पणादिजपेन । ऋषिहोपासकस्य,—

दशमात्र जपेन्मन्त्र न(ना)रसिहन्तु सन्ध्ययो ।

सर्वरोगविनिर्मुक्त यत वर्षाणि जीवति ॥

तस्मादष्टाक्षर मन्त्र 'मङ्गलैर्वीतकल्पयै ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं यतश्चात्मविशुद्धये ॥

'इत्येतच्च सूर्योदयानन्तर कार्यम् । '[अथवा] "काम्यं

नित्यस्य बाधक'मिति सूर्योदयात् पूर्व कार्यम् ।

(1) D • वासे भूम्या • ।

(२) D • नन्तरजपस्य • ।

(३) A • चाग्नौर्वीत • ।

(४) A C इति च । एतच्च ।

(5) D Om to the portion bracketed

अत्र,—

कर्म्मणा मनसा वाचा यद्वरावरा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

इति (उत्) तिष्ठतः 'प्राणायामत्रयं सन्ध्याप्रकरणादहिः पाठात् फलार्थं पृथक्कार्यमिति केचित् । यस्तुतो बलवत्प्रत्यभिज्ञानात् सन्ध्याकर्म्मण एवानेन फलान्तरसम्बन्धः । यथा याज्ञवल्क्ये 'रहस्य-पापक्षयप्रायश्चित्तप्रकरणे,—

त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति ।

इति । अन्यथा "फलञ्च कर्म्मसन्निधा"विति 'तत्र सन्ध्याभेदा-पक्षेः । तेन "यज्ञेन दानेन विविदिपन्ती"तिवत् रूपाज्ञानादेवा-प्रकरणेन कर्म्मभेदः । (?) . नह्यत्रापि प्राणायामस्य मन्त्रं(ः) कालो वा ज्ञायत इति ।

नारसिंहे,—

प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्य च तं प्रभुम् ।

इति । तथा,—]

प्रदक्षिणं समावर्त्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

मण्डलस्य ततो ध्यायेत् पुरुषन्तु द्विरप्ययम् ॥

(1) D. प्रातस्त्याय सन्ध्याप्रकरणात् ।

(2) D. रहस्यमावर्तित ।

(3) D. तत् सन्ध्या ।

(4) D. • प्रदक्षिणं वि न कर्म्म ।

(5) D. Omits the portion bracketed

त्वं ब्रह्मा त्वं तथा विष्णु स्वं रुद्र स्वं प्रजापतिः ।

त्वमेव चात्मा भगवान् स्यावरस्य चरस्य च ॥

इत्युक्त्वापः समादाय प्रदद्यादञ्जलित्रयम् ।

ब्राह्मणैष्यवरौर्द्रैर्वा मन्त्रैर्वा प्रणवेन वा ॥

एतत्सन्ध्याकर्म कालातिक्रमशब्दायां जलमध्ये कर्त्तव्यम् ।

जले चार्द्रवासोनियमः । सावित्रीजपसु स्थले कर्त्तव्यः ।

नोदकस्यो जपेद् विद्वान् सावित्रीं वेदमातरम् ।

इति वचनात् । स्थले चार्द्रवस्त्रनिषेधः सामान्यशास्त्रं गायत्री-

जपस्य जले निषेधो विशेष इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदीपे वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यः कालोऽनुकल्पय सर्व्वम्भिन् कर्मणि स्मृतः ॥

तेन त्रिसुहृत्कर्त्तव्यकः प्रातःकालोऽनुकल्पः । सायञ्च त्रिसुहृत्तम् ।

मण्डनादिभिः सजातीयकर्म्मन्तरकालपर्यन्तं गौणकालस्योक्त-

त्वात् मध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौणकालत्वेऽपि

सामान्येनाभ्यनुष्ठानाद् विशेषो हि विशिष्यते ।

इतिन्यायेन त्रिसुहृत्पर्यन्तं निर्द्दोषत्वं तदूर्द्धं फलास्पत्वं ।

मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्द्धं लोप एव । अयं विशेषः ।

उदिते तु जनं पीत्वा गायत्र्या दश मन्त्रितम् ।

(1) A सन्ध्याकालात् ।

(2) A नोदकमातरम् ।

(3) A C अथ च विशेषः ।

इति नैमित्तिकमङ्गम् । तथा,—

यामार्द्धमागते सूर्यं तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यसु स्नात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्द्धमागते,—दिवा अस्तमनादूर्ध्वं च यामार्द्धमागत इति सन्ध्यः । अत्र स्नानमधिकम् । सायं सन्ध्यायाः 'प्रातः सन्ध्यापर्यन्त' गोणकालत्वेऽपि त्रिसुहृत्तादूर्ध्वं वैगुण्याधिक्यात् फलात्पत्वम् । मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अर्ध्यामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी स्मृता ।

इति दक्षवचनाद् विशेषाभ्यनुज्ञानाद् दोषाभावः ।

शतकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या यादभुग् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धये तदनन्तरम् ॥

इति यादभोजनप्रायश्चित्तं नतु सन्ध्याङ्गम् । तदभावे न सन्ध्यावैगुण्यम् ।

सन्ध्योपासनहानी च नित्यथासं विलोप्य च ।

होमं नैमित्तिकं शुद्धयेद् गायत्र्यास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद् गोणकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् । 'सायमतिक्रमे रात्रुपवासः प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति वा प्रायश्चित्तम् । न चैतत् कालातिक्रममात्रविषयमिति वाच्यम् । सन्ध्याप्रकरणाम्नातत्वेन

(१) D प्रातः सन्ध्या गोणकालः ।

(२) A, D दशकृत्वः ।

(३) A, C रात्रुपवासः सायमतिक्रमे इति प्रायश्चित्तम् ।

'तदनङ्गत्वे घृथक् फलकल्पनापत्तेः । प्रायश्चित्ते तु तल्लोपजन्य-
पापक्षय एव फलमिति । विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अन्यत्र सूतकाशीचेतु पर्युदासः । विभ्रमातुरभयेषु यदर्थ-
प्राप्तमकरणं तत्र दीपाभाव उच्यते । तत्र विभ्रमादावपि सम्भवे
कर्त्तव्यम् । व्यासः,—

ॐ सूर्याय नमः प्रातः सायञ्चैवाग्नये नमः ।

अनग्निमान् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् । समाचारात् प्रजापतये द्वितीया-
ञ्जलिः । स्वाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने च समाहारादेव ।
“अनग्निमान्” इत्यविशेषोपादानादुत्सन्नाग्नेरपि ।

(१) A D तदङ्गत्वे ० ।

(२) D सूतकाशीचपर्युदास । A सूतकाशीचे पर्यु ० ।

अथ सन्ध्याक्रमः ।

ईशानाभिमुखोपविष्टस्य दक्षिणहस्ते पवित्रधारणम् । वाम-
हस्ते कुम्भमुष्टिधारणम् । हिराचमनम् । त्रिमात्रप्रणवोच्चार-
णम् । नारायणस्मरणम् । 'दक्षहस्ते जलजुलुकमादाय ऋष्यादि-
स्मरणपूर्वकमघमर्षणसूक्तेनाभिमन्त्रा तज्जलपानम् । हिराच-
मनम् । वारिणा देहवेष्टनम् । ततः कराग्रस्थितजलविन्दुभिः
कुम्भैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपरूपं मार्ज्जनम् । प्रथमं प्रणवव्याहृति-
वयगायत्रीभिस्त्रिराष्टत्ताभिरेकम् । "आपोहिष्ठे"ति सार्द्धेन
"भाजयतेहन" इत्यन्धेन भूमौ जलविन्दुसेकः । कुम्भाग्रै"रुशती"-
रित्यादि "चन" इत्यन्धेन सार्द्धेन शिरसि मार्ज्जनम् । अघमर्षण-
सूक्तेन मार्ज्जनम् । मन्त्रवर्णिकफलकामनायां "शब्द आप" "द्वुपदा"
इत्याभ्यां मार्ज्जनद्वयम् ।

आसनं ^१स्थिरीकृत्य कुम्भत्रयेणास्तीर्थं स्वस्तिकपद्माद्य-
न्यतमेनोपवेशनम् । ॐकारस्य,—^२[ब्रह्म] गायत्री ^३अग्नि-
व(म)त् परमात्मा देवता प्राणायामे विनियोगः । ^४सप्तव्या-
हृतीनां,—प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रानुष्टुप्-व्याहृतिर्ऋषिर्विष्टुप् जगत्प-

(१) D दक्षिणहस्ते • ।

(२) D जनवधाचन इत्य • ।

(३) D स्थिरीकृत्यास्तीर्थं • ।

(४) D. Omits the portion bracketed

(५) D. अग्निव(म)त्परमात्मा देवता • ।

(६) D सप्तव्याहृतीना • ।

म्ह दांसि । अग्निवायुसूर्यहृहस्यतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवाः (देवताः ।)
गायत्राः,—विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । गिरसः,—
[प्रजापतिः ।] [यजुः ।] ब्रह्माग्निवायुसूर्याः ।

चक्षुर्निमीलनम् । वाग्यमः । दक्षनासापुटे दक्षाङ्गुष्ठदानेन नीरन्त्रता
कृत्वा वामनासापुटे वाह्यवायुपूरणकाले “ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ
महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्त्ववितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ आपोज्योतोरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः
स्वरोम्” इति मन्त्रं त्रिर्जपतः प्राकुञ्चनेनापानमूर्द्धमाक्षय मन्त्रार्थ-
चिन्तनम् । तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्या ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेना-
भेदो वाच्यार्थः । “सवितु”र्जगत्कारणस्य “देवस्य” दीप्तगामकस्य
जडव्यावृत्तचैतन्यात्मकस्य स्वरूपं यद् “भर्गः” भ्राजत इति स्वप्रकाश-
मित्यर्थः । पुनः कीर्तनात् “वरेण्यं” प्रार्थनीयमानन्दस्वरूपमित्यर्थः ।
“यः” सविता “नो”ऽस्माकं “धियः” बुद्धिवृत्तीः “प्रचोदयात्” प्रेरयेत्
धर्मार्थकाममोक्षेषु तं “धीमहि” स्वाभेदेन चिन्तयामः । कीदृश
तद् भर्गः ॐकारवाच्यपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकामकम् ।
भूरादिसप्तलोकानां तत्राध्यस्तत्वेन तत्त्वस्त्वयैव सत्त्वादिति सद्वरूपत्व-
मुक्तम् । १[“आपः” सलिलम् । “ज्योति” स्तेजोऽग्न्यादि । “रसः”
पृथिवी । “अमृतं” २वाय्वाकाशः । अमृतभूतद्वयश्च ब्रह्मैव । तथा

(1) D Omits the portion bracketed A. प्रजापतिर्वादि ।

(2) A Omits the portion bracketed.

(3) A. Omits the portion bracketed.

(4) D वाय्वाकाशरूपम् ।

ब्रह्म ब्रह्मत् । यद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः । “भूर्भुवः स्वः”
सत्त्वरजस्तमोमयविष्णुब्रह्मशिवात्मकमिति । “ॐ” मित्यखण्डरूप-
वाक्यार्थपरामर्शाय । अत्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः स्वप्रकाश-
चिदानन्दसद्वरूपत्व स्वरूपलक्षणमुक्तम् ।] सवितुःपदशिरोमन्त्रै-
स्तटस्थलक्षणं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वञ्चोक्तम् । धीमहीति
पदेन ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तमन्तिमोद्गारेणाखण्डरूपवाक्यार्थ उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनीलोत्पलश्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानम् । एवं पूरकं
कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां , वामनासापुटे नौरम्भं कृत्वा
‘[अद्भुष्टेन दक्षनासापुटे नौरम्भं कृत्वा] शुद्धमूलाकुम्भनेनापान-
वायुसुत्तोत्थ [पूर्ववद् दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां त्रिवार-
जपेन सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानम् । शक्तौ सत्यां त्रिवारजपादूर्ध्वमपि ।
मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यचिन्तनं पूर्ववत् । हृदये रक्तगौराङ्गचतुर्भुज-
वद्ब्रह्मध्यानञ्च । एवं, कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाद्गुह्यत्वाग्नि
‘दक्षनासापुटेन वायुविरेचनं शनैः शनैः ।] पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां त्रिवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानुसन्धा-
नम् । ललाटे शुद्धस्फटिकसङ्काशवृषारुढमङ्गेश्वरध्यानञ्च । एष
रेचकः । एवमपरं वारद्वयं रेचकादित्रयम् ।

(1) D Omits the portion bracketed

(2) A Omits the portion bracketed.

(3) D. दक्षिणनासा • ।

ततः,—

अन्तरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

खं यन्न स्व वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

इति सक्तदाचमनम् । “आपोहिष्ठे”ति ऋचेन सशिरस्कदेह-
प्रोक्षण समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव । पाण्योर्जलमादाय
द्रुपदा त्रिरावर्त्य तज्जलस्य शिरसि^(१)चेपः । दक्षिणहस्ते जलचुलुकं
गृहीत्वा वामनासाया सयोज्याघमर्षणसूक्तस्य त्रिः सक्तद् वा
जपः । जपकाले प्राणनिरोधः पाचिकः । प्राणनिरोधपक्षेऽप्या
चमनाभावः । प्रमाणाभावात् ।

गायत्री बाला व्रीक्षणा चतुरानना रक्ताम्बरद्वयोपेता ब्रह्माणी
द्वसवाहनाक्षसूत्रकमण्डलु^(२)हस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डल
प्रविष्टा एषैव पूर्वसन्ध्येति ध्यानम् । प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरत्यय
सूर्याभिसुख^(३) जलाञ्जलित्रयप्रक्षेपः । प्रत्यञ्जलिमन्त्रपाठः ।
“असावादिव्यो ब्रह्मे”ति प्रदक्षिणावर्त्तनम् ।

उपस्थानम्,—उदुत्यम् । प्रसूक्षः । गायत्री । सूर्यः ।
चित्रम् । कोत्सः । त्रिष्टुप् । सूर्यः । तच्चक्षुः । दध्यङ् ।
आयर्व्यणः । उष्णिक् । सूर्यः । त्रयाणामुपस्थाने,—सूर्याभि
मुखस्य भूम्यलग्नगुण्फतया भूमिनग्नैकपादतया भूमिलग्नार्ध

(१) A C अन्तरसि ।

(२) D प्रक्षेप ।

(३) D • परा • ।

(४) D अन्तश्चित्रप्रक्षेप ।

पादतया वा स्थितस्य प्राञ्जले^१र्मन्त्रत्रयपाठः । “उदुत्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यम्”, “चित्तं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपव”, “तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं मृण्वाम शरदः शतम् ।”

अथ जपः ।

प्रथमं सन्ध्यादेवतया [गायत्र्या] कृतसन्धानं सूर्यं ध्यात्वा सच्चिदानन्दब्रह्माहमिति जीवब्रह्मणोरैक्यं ध्यात्वा तदेवादित्यमण्डलात्मकमिति ब्रह्माभिन्नत्वेनादित्यमण्डलध्यानम् । ॐ कारस्य,— ब्रह्म । गायत्री । अग्निः । व्याहृतीनाम्,—प्रजापतिः । अग्निवायुसूर्याः । जपे (१) [विश्वामित्रः । (१) गायत्र्याः,—] विश्वामित्रः । गायत्री । सविता । जपे । तेजोऽसीति,—परमेष्ठी प्रजापतिः । यजुः । आज्यम् । गायत्र्यावाहने । “तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानामनाष्टुष्टं देवयजनम् ।” गायत्रि

(१) C मन्त्रपाठ ।

(२) C Omits the portion bracketed

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) C प्रजापतिपुरुष । यजुः । आञ्ज दे । गायत्र्यावाहने वि ।

अत्रागच्छ । अथवा 'प्रत्यक्षश्रुतविश्वासाधिक्यात् तैत्तिरीय
रीत्यावाहनम् । प्रणवव्याहृतित्रय-ऋथादिस्मरणम् ।

आवातु वरदा देवी अक्षर ब्रह्मसम्भितम् ।

'गायत्रीं छन्दसा मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे ॥

यदङ्गात् कुरुते पापं तदङ्गात् प्रतिमुच्यते' ।

सर्व्ववर्णं महादेवी सन्ध्याविद्ये सरस्वति ॥

“ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धामनामासि
विश्वमसि विश्वायुः सर्व्वमसि सर्व्वायुरभिभूरो गायत्रीमा
वाहयामि सावित्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि छन्दर्षी
नावाहयामि । [‘थियमावाहयामि ।] 'गायत्रिया गायत्री(च्छन्दो)
विश्वामित्र(ऋषिः) सविता देवता । अग्नि(ः)मुखम् । ब्रह्मा शिर ।
रुद्र (ः) गिष्वा विष्णु (ः) हृदय पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदान
समानाः 'सप्राणाः । श्वेतवर्णा । साङ्गयानसगोत्रा । गायत्री चतु
र्विंशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुच्चि. पञ्चशीर्षोपनयन(ने)विनियोगः ।'
गायत्र्यादीना त्रयाणामाम्नानेऽपि सूक्तवाक्त्रे देवताषट्काम्नानेऽपि
पञ्चभेदेन व्यवस्था पूर्व्ववत् । गायत्रीमावाहयामीति प्रातः न'

(१) D प्रत्यक्षश्रुतविश्वासा • ।

(२) D गायत्रीं छन्दसा माते इदं ब्रह्म जुषस्व मे ।

(३) A D A lds here यदङ्गात् कुरुते पापं तदङ्गात् प्रतिमुच्यते ।

(४) C Omits the portion bracketed

(५) C गायत्र्या विश्वामित्र । गायत्री । सविता । अग्निमुखम् •

(६) C छमाया ।

(७) D नेत्रयो । मध्याष्टे • ।

सावत्रीसरस्वत्योः । मध्याह्ने सावित्रीमावाहयामीति नेतरयोः ।
 सायं सरस्वतीमावाहयामीति नेतरयोः । ॐ भूः हृदयाय नमः ।
 ॐ भुवः गिरमे स्वाहा । ॐ स्वः गिखायैः वषट् । ॐ तत्सवितु-
 र्वरेण्यं कवचाय ह्रम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वीषट् ।
 ॐ धियोयोनः प्रचोदयात् [‘करतलपृष्ठाभ्यां] षष्ठाय फट् ।
 गायत्रार्यं हिरण्यगर्भमादित्यमण्डनस्यं ध्यात्वा हिरण्यगर्भाय नम
 इति मन्त्रं देहे न्यासः । ॐ ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोमिति संयतप्राणो
 देहे न्यसेत् ।

ततो गायत्र्यापासना ।

“तत्सवितुर्वरेण्य”, “भूमिरन्तरिक्षं यो” गित्यनयोः गन्धयोरैक्य-
 पित्तनम् । भूमिरन्तरिक्षमित्यध्याये 'श्वेत्तोत्तरुपात्मकब्रह्म-
 पिष्कारः । गायत्रोपयमपादः । “भर्गो देवस्य धीमहि”,
 “षट्षो यज्ञं पि मामानो”ति गन्धयोरभेदपित्तनम् । षट्षो
 यज्ञं पि मामानोत्वध्याये श्वेत्तित्वात्मकं मामात्मकं (१), ब्रह्मविषण्भूतं
 गान्धर्वोदितोयपादः । “धियो यो नः प्रचोदयात्”, “प्राणोः

(१) L. G. 'श्वेत्तोत्तरुपात्मकं' इति ।

(२) 'ध' भूवः पदोऽपि 'द' इति पाठः ।

(३) 'ध' 'ध' इति पाठः । 'ध' इति पाठः ।

‘पानोव्याम’ इति शब्दयोरभेदचिन्तनम् । प्राणोऽपानोव्याम इत्यस्यार्थस्त्रिभुत् प्राणस्य परिस्यन्दाख्यब्रह्मविवर्त्तरूपं गायत्री-द्वितीयः पादः । सर्वान्त.करणसमक्षवच्छिन्नचैतन्य सूर्य-मण्डलान्त.स्य हिरण्यगर्भास्य गायत्रीचतुर्थः पादः । सा गायत्री गाय(१)शब्दवाच्यप्राणत्राणकरी गायत्रीच्छान्दस्का । अग्नि(२) सुखम्,—अग्निर्हि देवयान. पत्या इत्यर्थः । अग्निरह, शक्यपत्र उत्तरायण सबक्षर देवलोकवायुलोकादित्यलोकामानवपुरुषवैद्युत वारुणेन्द्रप्रजापतिलोकपुरुषा देवयानमार्गरूपा गायत्रीमुखमिति ध्यानम् । क्षण शुद्धचिन्मात्ररूपमात्मान ध्यात्वा “गायत्रास्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि नहि पदसे नमस्ते तुरीयाय दशताय पदाय परोरजसे” पाप्मा मदभिभावकत्व मा प्रापत् इति गायत्रुपस्थानम् । ३[अथवा “परोरजसे” इत्यन्तमुक्त्वा अह पापक्षय प्राप(म्) इति वीपस्थानम् ।] गायत्र्या पादद्वय ब्रह्मपरम् । ४द्वितीय-पादो जीवपरः । धोमहीत्यनेनाभेदः । तदेवाखण्डरूपेणोद्धार-वाच्यम् । भूरित्यधस्तलसप्तलोकोपहितभूर्लोकः ५भुवर्लोकमन्त रोच स्वरिति स्वर्गादिसत्यान्तसप्तलोका. तज्जननीपलक्षितं चैतन्य स्वप्रकागरूपमानन्दात्मकत्वेन वरणीयम् । नोऽस्माकमन्त करणा वच्छिन्नाना धिय बुद्धिदत्तोः प्रचोदयात् जीवत्वेन प्रमादतया

(१) A D • स्त्रिभुत् •

(२) C Omits the portion bracketed

(३) D द्वितीय पादो •

(४) A अह इत्यन्तरीयम् •

धर्मार्थकाममोक्षेषु यः प्रेरयेत् तद् ब्रह्म धीमहि स्वाभिन्नत्वेन
चिन्तयामः । ॐ मित्यखण्डपरिपूर्णचिदात्मकस्तिष्ठेत् । इत्येवं
गायत्रयध्यानम् । एवं ध्यानासमर्थस्तु,—

‘[ध्येयः सदा सविटमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥]

(इति ध्यायेत् ।)

अत्र गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय
इत्याहुः । उत्तानपाणिनाचमालागणनया सूर्योदयावधिप्रणव-
व्याहृतित्रयगायत्रीणामष्टोत्तरगतजपः । [साग्नेस्तु होमकालानु-
रोधेनाष्टयतमटाविंशतिरष्टादश वा जपः ।] जपसमाप्तौ पूर्ववद्
गायत्र्यपस्थानं “गायत्र्यप्ती”ति । जलजुनुकं गृहीत्वा प्रणवव्याहृति-
त्रयगायत्रीजपान्ते,—

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।
ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुप्राता गच्छ देवि ययासुखम् ॥

-
- (1) D Omits the portion bracketed
(2) D ध्येय इति ध्यानम् । ख. ० ।
(3) A. Omits the portion bracketed.

सुता मया वरदा वेदमाता
 प्रचोदयन्ती पवनेन्दुजाता ।
 आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं
 मघ्नं दत्त्वा प्रयातु ब्रह्मलोकम् ॥

“नमो ब्रह्मण्यदेवाये”त्यादि “आकाशात् 'पतित'”मित्यादि च
 “केशवं प्रतिगच्छत्यो नमोनम” इत्युक्त्वा “गायत्रौ नमोऽस्तु गायत्रि
 स्वस्थान गच्छे'ति विसर्जनम् । आयुष्कामस्य तु शङ्कोक्ताघमर्षण-
 द्रुपदा हसः शुचिपदित्यादिपावनमन्त्राणामुदयादूर्ध्वमपि जपः
 सन्धान्तर्गतः । ततो 'मन्त्रार्थादिस्मरणपूर्वकं दशवारजपः । १ एव-
 मष्टाक्षरशतवारजपः ।] २ जपधर्माः परिभाषायामुक्ताः । प्रयत-
 मनस्त्वं चक्रमणहसनपाश्र्वावलोकनकुड्याद्यात्रयणशिरोश्रीवकम्पन-
 ब्राह्मणेतरपुरुषान्त(तु)रसम्भाषण-चाण्डाल-पतितरासभरजस्वला
 दर्शनपदापदाक्रमणहस्तोन्हस्ताक्रमणवर्जनम् । कपायार्द्रवस्तुपरि-
 त्यागः । पतितचाण्डालसम्भाषणे स्नानम् । स्त्रीशूद्रसम्भाषणे-
 ऽव्ययस्य विष्णोः स्मरणम् । वैष्णवमन्त्रजपोवा । चाण्डालादि-
 दर्शने चोदकस्पर्शनम् । सुराविष्ठादिदर्शने आचम्य सोरमन्त्र-
 जपः । शक्तो पावमानीजपश्च । क्षुत 'प्रखलितार्दिषु सप्तवारं

- (१) D A. पतित तोर्यमित्यादि केशवं •
 (२) A C. मन्त्रराज्यार्थादि • ।
 (३) D Omits the portion bracketed.
 (४) D जपधर्मपरिभाषायामुक्त ।
 (५) D स्ववितादिषु सप्तवारं लक्षणकीर्तनम् ।

कृष्णनामकीर्त्तनम् । पापण्डविकर्मस्थसंभाषणेऽच्युतस्मरणम् ।
जपसमाप्तौ वैकल्पिकमिदं कार्यम् । प्रदक्षिणावर्त्तननमस्कारौ
कृत्वा उपविश्य सूर्यमण्डले हिरण्यपुरुषध्यानम् ।

त्वं ब्रह्मा त्वं वषट्कारस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।

त्वमेव कर्त्ता भगवान् स्यावरस्य चरस्य च ॥

इति कीर्त्तनम् । ब्राह्मवैष्णवरौद्रमन्त्रैश्चलितयदानम् ।
सूर्याय नमः प्रजापतये नम इत्यञ्जलिद्वयदानम् । समाचारस्तु
स्वाहाशब्देन । हंसः शुचिपदिति 'सूर्यार्घ्यदानं समाचरेत् ।
परमेष्ठी प्रजापतिः । अनुष्टुप् । वरुणः । धाम्नी धाम्न इति यजुः ।
प्रजापतिः । यदाहुरन्नया (यदापो अन्निया) इति गायत्री ।
वरुणः । द्वयोस्तोर्थविसर्जने । “इदमापः प्र वहत यत्किञ्च दुषितं
मयि । यद्वाहमभि दुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ।” “धाम्नी धाम्नी
राजन्नितो वरुण नो मुञ्च । यदापो अन्निया वरुणेति शपामहे
ततो वरुण नोमुञ्च ।” गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनम् ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचार-
प्रदीपे सन्ध्याकर्म समाप्तम् ॥ श्री ॥

(1) A सूर्यार्घ्यदानं समाचारात् ।

'दानधर्मं,—

वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्याशुं स्कन्दं तथा सङ्घीं विशुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्यतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान् नमस्याम्यह प्रभो ॥

इति नारद 'वचनात् तान् नमस्कुर्यात् । विशुः,—कृत-

सन्धोपासनस्य पूर्व्वं गुर्व्वभिवादनं कुर्यात् । मनुः,—

भोयद्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने ।

नाम्ना स्वरूपभावो हि 'भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥

भोभावो भो शब्दः । देवदत्तशम्भ्राहं भो अभिवादयामीति

वाच्यम् ।

व्यायस्त्रपाणिना कार्य्यसुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन 'सव्यः स्मृत्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं शोचं 'प्रसाध्याञ्जलिं वड्ढा

भुतान्त्याचर सनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-

ऽभिवादयेत् । अञ्जलो विशेषः । आपस्तम्बः,—दक्षिण बाहुं

(१) ३ Here adds —वराहपुराणे—

उदयाग्निं स्रुतं सूर्य्यं यस्तु भक्तिपरो द्विज ।

दध्यवताङ्गलिभिस्तु तिसृभिः पूजयेत् शुचि ॥

(२) A. D. वचनादेतान् नमस्कुर्यात् ।

(३) C भो शब्दः ।

(४) D धव्यस्य स्पर्श (शरी) ।

(५) D धार्याञ्जलिः ।

श्रीवसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेत् । उरः समं राजन्यो मध्य-
समं वैश्यः । नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिरिति । तथा,— अभिवादयेत्
सर्वैः(ः)नाम्ना स्त्रियो राजन्यपैश्वी च न नाम्ना मातरमार्चार्याचैके ।
वीधायनः,—असावहं भो इति शोत्रे संस्मृश्व मनः समाधानार्थ-
मधस्ताज्जान्योः पद्भ्याम् । (?) 'गोतमः,—“पादोपसंग्रहणं ५ सम-
वायेऽन्वहम् । अभिमस्य तु विप्रोथ”

जन्मप्रसृति यत् किञ्चिच्चैतसा पुण्यमर्जितम् ।
तत्सर्वं विस्तारं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥
अजाकरुणं विद्वांसं यतिं सम्पुटपाणिना ।
मूर्खं चैकेन हस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तेन,—

ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।
विना शिष्यञ्च पुत्रञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥
ज्येष्ठो यदि नमस्कुर्यात् कनिष्ठाय तयोः पुनः ।
जन्मप्रसृति यत्पुण्यमायुर्धैव प्रथम्यति ॥

इति सन्ध्याकालेतरविषयम् । विष्णुः,—

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पश्येते गुरवः श्रुताः ॥

(1) D. गोतम ।

* गुरुसमवाये • ५८८ गोतमकृतिः ।

(२) C D निष्कलम् • ।

अन्ये च पितामहपितृव्य^१मातुलखशुरज्येष्ठशानर्त्तिकपुरा
णादिवाचकज्ञानतपोवृद्धबन्धुज्येष्ठप्रव्रजिता दीक्षितय सोम
विक्रयोत्तरकालम् । पितामहपितामहीमातामहमातामहो-
खयूखशुरज्येष्ठभगिन्य उपाध्यायय धात्री च ।

^२भ्रातृभार्य्योपसंश्राद्धा सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोथ तूपसंश्राद्धा ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ॥

नाभिवाद्या. स्त्रियः सर्व्वा मुक्ता मातरमेव च ।

^३गुरुपत्नी च युवती नाभिवाद्येह पादयोः ॥

तथा,—

मातुलाय पितृव्याय खशुरान् ऋत्विजो गुरून् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय ^४यथीयस ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम् । कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्य. प्रत्युत्थानम् ।

मान्याय,—

वित्तं बन्धुर्वय. कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्वयदुत्तरम् ।

पञ्चाना त्रिषु वर्येषु ^५भूयासि गुणवन्ति च ॥

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ।

(१) A भातृभार्य्योपसंश्राद्धा • ।

(२) C D भ्रातृभार्य्यो • ।

(३) D गुरुपत्नी • ।

(४) C • यथायसम् ।

(५) A भूयासि • ।

दशमीं नवत्यधिकवयोऽवस्थाम् । प्रत्यभिवादाने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्याचरः पुतः ॥

शर्मन्तस्य नामत्वाच्छर्मपदस्याकारस्य पुतत्वम् । स हि नकारान्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्वः । पाणिनिः “वाक्यस्य टेः पुत उदात्त’ इत्युपक्रम्य ‘प्रत्यभिवादानेऽशूद्रविषयेऽन्त्यस्वरस्य पुतत्वमुदात्तत्वञ्चोक्तवान् । वशिष्ठः,—“सन्ध्यक्षरमप्रगृह्यमायाव् भावञ्च प्रतिपद्यते” इति शेषः । चकारात् पुतः । “पुतप्रगृह्या अचः” इति प्रगृह्यसंज्ञा । पुतो नाम्नोऽन्ते परे नान्यत्र । तेनाप्रगृह्यसन्ध्यक्षरस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात् । “एकारैकारयोराय् ओकारोकारयोराव्” इति । आयुष्मान् भव सौम्य इरा ३ य् आयुष्मान् भव सौम्य विष्ठा ३ व् पुतत्वमुदात्तञ्च । अस्य मते शर्मपदं विहाय नामान्त्यस्वरपुतत्वम् ।

पुनर्वशिष्ठः,—

स्वस्तीति वाङ्मये ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वदंतामिति दैश्ये तु शूद्रेत्वारीग्यमेव च ॥

यमः,—

यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यमनवर्जितम् ।

यध्मिन् सर्वं स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिगच्छिता ॥

(२) L. वाक्यस्य उच्ये • ।

(१) D. प्रत्यभिवादानेऽशूद्रस्य प्रत्यभिवादाने • । प्रत्यभिवादानेऽशूद्र इति प्रत्यभिवादानेऽशूद्रविषये • ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् । गुरोस्तु विशेषः ।
 आपस्तम्बः,—“तत्रास्य पाणी संगृह्य आशिप आशास्ते ।”
 पाण्यग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनम् । अन्येषां नामोच्चारणमात्रम् ।
 प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमी,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रत्यारोग्यवचनस्य विहितत्वात् “प्रागाहाराद्दृप्तमभिभाषे-
 ते”ति हारीतोक्तनिषेधस्याप्रवृत्तिः । आपस्तम्बः,—“नासम्भाष
 योत्रियं पथि ब्रजेदरक्षे 'च स्त्रियम् ।” यमः—

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।

हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमनुवन् ॥

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति । अनुवन् सम्भाषणमकुर्वन् ।
 यत्तु अङ्गिराः,—

प्रणाममगतं शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

‘शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वादिमात्रोपलक्षणम् । 'यमः,—

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिपं न प्रयच्छति ।

यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

(१) D • न • ।

२) C D शूद्रोऽपि • ।

(३) D आपस्तम्ब(म्बो) यमश्च ।

तस्मात् पूर्वोभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥

अत्र “पूर्वोभिभाषी”तिकाव्यान्तरात् पूर्वमवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नत्वभिवादानात् पूर्वमिति भ्रमः । हारीतः,—

जपयन्नजलस्यञ्च 'समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदकुम्भञ्च भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

मनुः,—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवादः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—“विपसगताय गुरवे नाभिवाद्यम् । अन्यारुद्ध(?)
वा अभिवादयेत् ।” तथा,—“प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च सोपानत्को न वेष्टितगिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ।”

अवहितपाणिर्बस्वन्तरासक्तपाणिः । शङ्खलिखितौ,—“नोदकुम्भो-

ऽभिवादयेत् ।” उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः । तथा,—“न भैक्षं चरन्

पुण्याज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन् ।” जपकाले

गुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वात्त्रिपेधस्तदन्यविषयः ।

सभायां यज्ञयाज्ञायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकं हि नमस्कारो हन्ति पुष्टं पुराकृतम् ॥

इतिवचनात् पर्यन्मध्ये प्रत्येकनमस्कारो निषिद्धः । समुदायेन

(1) C • इतिपुष्पकुशान् तिडान् ।

(2) C D अथ तद् सोपान • ।

स्यादेव । हारीतः,—“नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।”
अत्र च गुर्वादिभ्यः पादोपसंहारादिरूपमभिवादनम् । अन्येभ्यो
मान्येभ्यो नमस्कारमात्रम् । नमस्कारश्च बडाञ्जलेः प्रह्वीभावी
नमःशब्दोच्चारणञ्च । “नमः प्रह्वत्वे शब्दे” इति स्मरणात् ।

अभिवादी नमस्कार्य पादयोर्वन्द एव च ।

इति शातातपेन पृथक् व्यपदेशात् । पादयोर्वन्दन दण्डवत्
प्रणामः । नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेष-
पर्युदासश्च । अथञ्च विशेषः,—उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नम-
स्कर्तव्यम् । भविष्यपुराणे,—

ब्राह्मण दशवर्षञ्च शतवर्षन्तु भूमिपम् ।

पितापुत्रो विजानीयाद्ब्राह्मणसु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ।

अभिवाद्य दश विप्रास्ततः 'पापात् प्रमुच्यते ॥

ज्येष्ठ कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाच करोति वै ।

ज्येष्ठस्य हरति सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ॥

‘आपस्तम्बः,—“त्रिवर्षपूर्व्यं श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ।”
त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः । अतोऽल्पकालेन ज्येष्ठत्वे नमस्कारे न दीयो

(१) A D • द्वादशवर्षात् ।

(२) D Here adds इति नमस्कारविधिः ।

(३) A D अतो न्यूनकालेन ज्येष्ठत्वेन नमः ।

न फलम् । 'कनिष्ठाभिवादे च दोषः । गुर्व्यादीनां ज्ञातिसम्बन्धि-
वाच्यवानां मुहूर्त्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं नमस्कार्यत्वञ्च ।

२ इति नमस्कारविधिः ।

१ तत्रेवं म इति हाभ्यामुदपात्रं प्रपूर्य च ।
सोपानत्को गृहं गच्छेन्न स्पृशन् न वहन् क्वचित् ॥
२ तत्र पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहागतः ।
त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शुभमाह्वय शोधयेत् ॥
भाण्डोपचारभूगृहद्रव्यान् सपरिचारकान् ।
ब्रह्मपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
शुद्धाते तद् वहिस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् तेनोदकेन सर्व्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

अग्निहोत्रहोमः ।

होमं वैतानिके कृत्वा आत्तं कुर्व्यादिवचनः ।
श्रुतीनां श्रुतिमूलत्वात् आत्तं केचित् पुरा विदुः ॥

- (१) C D कनिष्ठेऽभिवादे च दोषः ।
(२) C इति नमस्कारविधिः ।
(३) A शोधयेत् । तत्र एव ।
(४) D तत्र च पादौ ।

यत्तु,—

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।
इत्यस्य स्मार्त्तविषयत्वेऽप्युक्ततथोताधानपरत्वम् । किञ्च
सूर्येऽस्तगैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत् त्रिभिरङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

प्रकाशमात्रे श्रोतहोमविधेः स्मार्त्तस्य पश्चाद्देवानुष्ठानम् । [यत्तु]

आवसथ्यमनाहृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तित्य जायते ॥

[इति] तदाधानविषयमेव । अथ यत् पुरोदये जुहोतीति
शतपथश्रुतो यद्यप्युदयात् पूर्वं होम उक्तस्तथापि स्मार्त्त-
होमस्याप्यनुदिते विधानात् श्रोतस्य पूर्वत्वेऽप्यविरोधः । यत्तु,—
“उदिते जुहोती”ति श्रुत्यन्तरमपि वैकल्पिकं तथापि वाजसनेयिनां
स्मार्त्तहोमस्यानुदिते विधानात् कांस्यभोजिन्यायेनानुदिते होम
एव नियतः । अतएव सन्धयोपासनमपि स्मार्त्तहोमानन्तरमेव ।
“अनमित्वा प्रात”रिति भोजनात् पूर्वं तस्य विधानात् ।

[मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युपिते तथा ।

सर्व्वया वर्त्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

(1) C Omits the portion bracketed.

(2) D Omits the portion bracketed

(3) A. Omits the portion bracketed

धत्रेयं व्यवस्था छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूपिते ।
 'कालं त्वनुदिते जानन् होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितञ्च यत् (तत्) ॥]
 रेखामावञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितं तं 'विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद् भुवं भित्वा न गच्छति ।
 तावद्दोमविधिः पुण्यो नान्यो द्युदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सम्यक् न भाव्यन्ते नभस्यचाणि सर्व्वतः ।
 न च लौहित्यमत्येति तावत्सायञ्च ह्ययत् ॥

पञ्च स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात् परो धर्मो नाग्निहोत्रात् परं तपः ।
 नाग्निहोत्रात् परं श्रेयो नाग्निहोत्रात् परा गतिः ॥
 निर्हन्त्वा निर्नमस्कारा यमुपास्य मनोपिण्डः ।
 सोऽयं सूक्ष्मोऽग्निहोत्रेषु गूढोऽग्निरिव दारुणः ॥
 विपाकेष्वनुपाकेषु निपत्नूपनिपत्तु च ।
 'प्रार्थयन्ते यमात्मानं सोऽग्निहोत्रे प्रकागते ॥

(१) C कालं त्वनुदितं जानन् • ।

(२) D • यथानीयादर्थं तत्र प्रकल्पयेत् ।

(३) A D कथीकने • ।

ब्राह्मे,—

सर्वाणि तीर्यान्वपि चाग्निहोत्र
तुल्यानि नैवेति वय वदाम ।

कात्यायन,—“स्वय वा जुहुयात् ” “अध्वर्युर्वे”ति विकल्प ।
“उपवसथे नियम ” । दर्शपूर्णमासपूर्वदिने स्वयमेव होम ।
एवमध्वर्युकर्तृकहोमे उद्धरणप्रैपोत्रयनप्रैपाद्यङ्गाधिक्यात् स एव
मुख्य पक्षस्तदसम्भवे स्वय होम इति वदन्ति ।

स्वय होमे फलं यत् तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तहोमविषयम् । कात्यायन,—“उद्धरेति यजमानो
ब्रूयात् साय प्रातरग्निहोत्रे ।” “गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमनस्त
मितानुदितयो ।” “नित्यो दक्षिणाग्नि ।” “सदा बाहरणम् ।”
“एकेषामुपवसथे ।” “न वावसिते वा ।” ‘दक्षिणाग्नेर्नित्यत्व ‘यदा
धानपूर्वदिने “गार्हपत्यागारे निर्मप्याभ्यादधाती”ति विहित ‘तस्य
‘दक्षिणा वा सहरे’दिति पक्षे नित्यमुद्धरण नवगृहे वा पुनरुद्
रणम् । तत पूर्वमुद्धृतस्य नित्यमवस्थानम् । भूमि परिसमुद्धो
पलिप्योन्निख्योद्धृत्याभ्युच्छाग्निस्थापनम् । उल्लेखन ‘स्फेनोद्धति(?)
इति श्रुते स्फेन । भूसस्कारद्याग्निस्थापनादित्वादाहवनीय

(१) C दक्षिणाग्नी • ।

(२) D यदाधानात् पूर्व • ।

(३) A C तस्य • ।

(४) A स्फेनोद्धृत्यनोक्तिः • । Most probably स्फेनोद्धृत्यनक्ति

स्थानं संस्कृत्याहवनीयं स्थापयित्वा दक्षिणाग्निस्थानं संस्कृत्य
तत्स्थापनम् । आधाने तु स्थानद्वयसंस्कारानन्तरमग्निद्वयस्थापनं
तन्मात्रविषयम् । कर्ममध्ये चाग्निनाशे संस्कारस्य पुनः करणं
नास्ति तत्कर्मगताग्निस्थापनं प्रति स्थानस्य संस्कृतत्वात् ।
सपात्राग्निस्थापनेऽपि स्थापनाङ्गत्वादेव भवति । “अन्तरेणापराग्नी
गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यज-
मानः ।” इति सायं प्रातः प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति ।
अप आचामति “वृष्टिरसी”ति । पत्नी च प्रत्यग्दक्षिणतः
गार्हपत्यस्योपविशति ।

अथाध्वर्युकर्म ।

“अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान् वा ।” “परिस्तरणं
वा सर्व्वेया प्रागुदगयकुशैः” आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनां
प्राक्पश्चिमयोरुदगग्रैर्दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्रैस्त्रिभिरित्यर्थः ।
तथा “आहवनीयं पर्युच्चोदधारां निनयत्यागार्हपत्यात् ।”
“तच्च” “ततो दक्षिणाग्निम् ।” तं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निञ्च ततः
पर्युञ्चति ।

इति सायम् ।

प्रातस्तु “प्राक्संखं समिहारापर्युञ्चणञ्च” (समित्पर्युञ्चणं
धाराञ्च) इति विधानात् गार्हपत्यं पर्युञ्च्य ततो दक्षिणाग्निं ततो

गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारां नीत्वाहवनीयपर्युक्षणम् ।
सर्वत्र परिसमूहनपूर्वकम् । अग्नेस्तृणान्यपचिनोतीति (१)
शुतावग्नेरित्यस्यैकत्वा'विवचनात् ।

पयोहोमपक्षमाह ।

*अग्निहोत्रीं दोहयति स्यात्वामार्यैकत्वामूर्द्धकपालायामशूद्रेण ।
ऋजूर्द्धकपालम् ।

कुलालचक्रघटितमासुरं मृन्मयं भवेत् ।

इति वचनाद्ब्रह्मघटिता दोहनस्याली तस्या शूद्रव्यतिरिक्तद्वारा
दोहनम् । चीरहीता चाध्वर्युर्दोहनप्रभृतिहोमपर्यन्तं वाग्-
यतः । यजमानश्चावभक्षणप्रभृतिप्राणभक्षणपर्यन्तं सर्वपक्षेषु
वाग्वतः । तथा “पूर्व्वंणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येऽधिव्रयति
ऋदक्षिणतो निरुद्धाद्धारान् ।” “एवमन्यत्रापि होमार्यस्या-
हरणम् ।” “दक्षिणेन वोपधम् ।” अथव्योत्यासिञ्चाप पुनर-
ध्व्योत्य निदधाति त्रिरुद्धासंयति । तण्डुलादी पाकाभावा-
च्चाधिव्रयणादि । “वैकड्वत् सुक्सुव प्रतप्य पाणिना सम्भार्ष्टि ।”
सुक् वैकड्वत्वेव । सुवस्याप्यग्निहोत्रे वैकड्वत्त्वम् । प्रतपनानन्तर

(१) A. • विशेषणात् ।

(२) C. D. अग्निहोत्र • ।

* अथरत २८० हातीयश्रौतसूत्रे ४/१४२

मुदकालम्भः । “पुनः प्रतप्योन्नेय्यामीत्याह ।” “ॐमुन्नयेति
यजमानस्तिष्ठन् ।” प्रातस्तु उन्नयामीति प्रश्नः । “चतुरःसुवा-
नुन्नयति ।” “उपरि समिधं धारयन् वाचींमध्यधि गार्हपत्या-
दाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ।” “मध्ये निगृह्य पुनरुद्-
गृह्योपविश्य समिधमादधात्वग्निज्यातिप”मिति । “प्रदीप्ता-
मभिजुहोत्वग्निज्योतिरिति ।” “कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते”
“तूष्णीं द्वितीयां भूयसीम् ।” प्रातस्तु सूर्यज्योतिपमिति
समिदाधानम् । सूर्योज्योतिरिति होमः । द्वितीयाहुतिहोमानन्तरं
“भूयिष्ठं सुचि ।” परिशिनष्टि । “द्विः प्रक्रम्य निदधाति ।”
“उपसृज्य सुचं कूर्चं निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः” “स्वधा पितृभ्य इति
दक्षिणत उत्तानम् ।” “अप उपसृज्य” [“स्वाल्याः सुवेण] इह
पुष्टि” “इति गार्हपत्ये” “तूष्णीं द्वितीयाम् ।” “अग्नयेऽन्ना-
दायान्नपतये इति दक्षिणाग्नौ तूष्णीं द्वितीयाम् ।” “दक्षिणं
जान्वाच । एवं सर्वत्रोपविष्टहोमेषु । “अनामिकया द्विः
प्राश्राति ।” प्रतिप्रायनं हिराचमनम् । उत्सृज्य भक्षणपात्रां(ः)
निलेंद्रोत्वर्थः । ततो हिराचमनम् । “आचम्योत्सिञ्चति देवान्
जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुचति समर्पिन् जिन्वेति ।”
“चतुर्यो कूर्चस्थाने (त्रिः) निपिचत्वग्नये पृथिवीचिते स्वाहा
पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहेति”
“सुक्सुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ।” सर्वेषु यथापर्युचितं

(1) D. Omits the portion bracketed. 1 स्वानीयुवेण = ।

* स्वाहेति see आतोयनीतपत्रे १११२२.

समिध आदधाति समिदधीति । सायमाहवनीयक्रमात् ।
 प्रातर्गार्हपत्यक्रमात् ।

अथ यजमानकर्माह ।

“सायमाहुत्या हुताया यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण ।”
 “न वा ।” “उपप्रयन्त” इत्यादिना “पारमशीये” त्यन्तेनाहव
 नीयोपस्थानम् । आहवनीय(समीपे) एवोपविश्य “सत्वमग्न”
 इत्यादि ‘ग्निपीये’ त्यन्तेनोपस्थानम् । “अन्ध स्थान्धो वो भचीये”
 त्यादिना “इहैवस्त मापगते” त्यन्तेनाग्निहोत्रगा प्रतिगमनम् ।
 “सहितासि विश्वरूप्यूजा माविश गोपत्येने”ति गोस्पर्शनम् ।
 ‘उपत्वाग्न’ इत्यादिना “अघायत समन्ना”दित्यन्तेन गार्हपत्योप
 स्थानम् । “इड एह्यदित एही”ति गा प्रति गमनम् । “काम्य एति”
 (इत्यादिना) ‘भूधा’दित्यन्तेन गोस्पर्शनम् । “सोमान स्वरणमित्या
 दि(ना) “प्रजया धनेन च”(१) इत्यन्तेनान्तरेण गार्हपत्यदक्षिणाम्नी
 गत्वा आहवनीयस्य पश्चात् स्थित्वोपस्थानम् । नोदकस्पर्शनम् ।
 इद मे कम्पद वीर्य्य पुत्रोऽमुकदेवगन्मानुसन्तनोत्विति पुत्रनाम
 ग्रहणम् । आत्मनो वाऽविद्यमाने । इदमुपस्थान पयोहोमपक्षे
 वैकल्पिकम् । ‘भूर्भुव स्वरिति वोभो ।’ इदमपि गोपक्ष एव वात्स
 प्रेण सह विकल्पितत्वादिति सम्प्रदाय । गोलिङ्गाभावादीपधादि
 होमेऽपीति कर्काचार्य्य । साय प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने

तूष्णीमुपस्यायाहवनीयपञ्चादुपवेशनम् । एवं “शय्यासनं वा गार्ह-
पत्ये ।” गार्हपत्यं तूष्णीमुपस्याय तत्पश्चात् शयनमुपवेशनं देति
विकल्पः । “समिदप्ती”ति उपविश्याहवनीयगार्हपत्यान्वाहार्य-
पचनेषु समिदाधानं सायं प्रातर्गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचना-
हवनीयेषु क्रमेण । एवं पर्युक्ष्यं नोदकधारा । “विद्युदसि विमे
पाप्मान”मिति जलपानम् । वाग्विसर्जनम् । सायमाहवनीयं
प्रदक्षिणीकृत्यापराम्न्यो^(१)रुत्तरेण निष्क्रमणम् । प्रातर्गार्हपत्यम् ।
प्रातर्मुहूर्त्तं सभ्योपस्थानम् “अनशित्वा” इति वचनात् भोजनात्
पूर्वं यथाकालम् । “भस्मोद्धृतमुपेयात् ।” यत्राग्निभ्यो भस्म उद्धृत्य
स्यापितं तत्र गच्छेत् । इदं भस्मधारणार्थमिति केचित् ।

अथाध्वर्युकर्त्तव्यपचे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः प्रक्षेपसमकालं
यजमानेनैव कर्त्तव्यः । यद्यपि प्रक्षेपोऽपि प्रधानरूपहोमान्तर्गत-
स्तथापि प्रक्षेपे ऋत्विक्द्वारा यजमानस्य प्रयोजककर्त्तृत्वम् ।
त्यागस्य सत्त्वनिवृत्तिसङ्कल्पस्य स्वद्रव्ये परस्य कर्त्तुमशक्यत्वादुत्सर्गं
तु प्रधानत्वादित्युक्तदिशा स्वयमेव कर्त्तव्यत्वम् । देवतोद्देशो यद्यपि
परिण कर्त्तुं शक्यते तथापि त्यागस्य किञ्चिदुद्दिश्य त्याग इत्येव
सप्रतियोगित्वाद् यागकर्त्तव्योद्देशः कार्यः । कात्यायनो होम
द्रव्याख्याह,—“पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा । यवाग्वा ग्राम-
कामः । तण्डुर्नैर्बलकामः । दध्नेन्द्रियकामः । घृतेन तेजस्कामः ।”
एतानि संयोगपृथक्केन नित्यानि च । शाखान्तरे च,—

(१) १ • रत्नरेण • ।

(२) १) अथाध्वर्युकर्त्तव्यपचे • ।

पयो दधि यवागूय सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापयेते दग्धैव तु ॥

पयोहोमप्रागस्य श्रुतेः “पयसि हीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितं ३ ३ ३
सर्व्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।” स्मृतिय,—

पयस्यन्तर्हितं चिखं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

एकयैव तदाहृत्य जगदात्मानमश्रुते ॥

इति । काम्यप्रयोगे च “संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगं”
इति पूर्व्वपक्षः । “यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयती”ति
श्रुते [रिकाहेनापि सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः । “स वै सायञ्च
प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः^१]

सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इति स्मृतिय । सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म । यद्य सायं होमे
कर्त्ता यच्च द्रव्यं प्रातरपि तत् । स्मरन्ति च,—

द्रव्यं देशश्च मन्त्राश्च कर्त्ता कालश्च शासनम् ।

सायं यत् स्वीकृतं सर्व्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥

मनुः,—

नैव कन्या न युवती नाल्पविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्ती नासंस्कृतस्तथा ॥

यद्यप्यविद्यत्वेन स्त्रिया अनधिकारस्तथापि विशेषनिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात् कर्त्तन्तरासम्भवे कन्यायुवतीभिव्र-

(1) D. Omits the portion bracketed.

स्त्रीकर्तृकत्वम् । वैरूप्यभयेन कन्यायुवतीनिषेधस्य नित्यानु-
वादत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

यच्च छान्दोग्ये,—

अन्येः शतहुताहोमादेकः शिष्यहुतो वरम् ।

शिष्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ह्यात्महृतिर्वरम् ॥

[इति तद्] यद्यपि ज्ञानकाण्डे “य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोते”त्युपासकपरं तथापि स्वयं होमाशक्तौ सर्पणं सर्पणाशक्तौ
“उपासीताध्वं” इति “उपवसथे नियम” इति च कात्यायन-
वचनात् तत्रोपयुज्यते । कात्यायनः,—“प्रथमास्तमिते पशुदयं च
स्वर्गकामस्य । तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्वियति प्रातरायुःकामस्य ।
अन्तः पशौ पशुकामस्य (सायम्यातः ।) शयाने शीकामस्य प्रातः ।
प्रदीप्ततमे शीयशःकामस्य । अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणाद्रमत्स्यतः ।
अङ्गारेपु ब्रह्मवर्चसकामस्य । तमोऽभ्यये सायं तमस्यनागते । (?)
प्रातस्तमसि द्यति अप्रक्रान्ते । अग्निविशेषे फलं प्रदीप्ततम
इत्यादि । अत्र च

रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यासुद्दिश्य जुहुयाद्भुतमस्य न लुप्यते ।

होमकालापरिज्ञानपरमितिकालनिर्णयेऽप्यधिकारसद्भावदर्श-
नार्थम् । पश्चात्त्वन्यथा कालज्ञाने न पुनः क्रियेत्येतत्परं वा ।

(1) D Omits the portion bracketed

(2) १ ज्ञाने पुन • ।

दानधर्मं, --

करीपाग्नी स जुहुयाद्विपस्तेन्यं(?) करोति यः ।

इति होमकाले यत्राहवनीये समिदाधान 'तद्वेन्धनकाष्ठा-
पेक्षा । गार्हपत्यदक्षिणाग्नीः काष्ठान्तरेणाद्धारसम्पादनम् । अन्य-
त्रापि यत्र समिदाधानं नास्ति तत्र काष्ठान्तरेणाग्नीन्धनम् ।

स्मार्त्तहोमविधिः ।

दक्षः,—

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत् तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव तु ॥

एवञ्च स्मार्त्तहोमे स्वयं करणं मुख्यं तदभावेऽन्येन करणम् ।

“कामं ष्टब्धेऽग्नीं पत्नी जुहुयात् साय प्रातर्होमौ” इति

गोभिलवचनाद् यजमानाभावे पत्न्यधिकारः । शौनक,—

“पाण्ड्यहृणादिष्टब्धं परिचरेत् स्वयं पत्न्यऽपि वा कुमार्यन्तेवासी-

वे”ति कर्त्तृन्तराभावे कुमार्या अधिकारः । अनुपनीतस्यार्त्विज्या-

नधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रशून्यत्वाद्गत्या भवेदधिकारः । पत्न्या

सामर्थ्यं चेदम् ।

(१) A C तद्वेन्धनकाष्ठा ० ।

(२) A यत् अन्य ० ।

(३) A एतैरेव ० ।

(४) A यजमानभाव पत्न्या अधिकारः ।

असमच्चञ्च दम्पत्योर्हीतव्यं नत्विंगादिना ।

इति पत्रासमचे होमासम्भवात् । यजमानप्रवासे पत्रया रजस्वलायां
अगत्या होमकरणे कुमार्यनुपनीतयोरपि प्रसङ्गः । गोभिलः,—
“पुरास्तमयात् (अग्निं) प्रादुःकृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात् ।”
“पुरोदयात् (प्रातः) प्रादुःकृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं” “पुरा
प्रादुःकरणवेलाया (सायंप्रातः) अनुगुप्ता अप आहरेत्” “मणि-
काद् वा” अप आहरेत् । ‘हविषान्नो जुहुयात् कृतस्याकृतस्य
वा ।” “अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।” “दधि पयो
यवान् वा ।” पारस्करः,—“दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा ।” तथा,—
“उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् । “उपयमनान् कुशानादाय
समिधोऽभ्याधाय पर्युञ्च जुहुया”दिति प्रथमकण्डिकोक्तरीत्या ।

सप्तपत्नाः शुभा दर्भा ब्रह्मयन्त्रिसमन्विताः ।

उपयमनकुयाः प्रोक्ता अग्निकार्य्यादिकर्मसु ॥

पारस्करः,—“अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ।”
जुहोति । “सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ।

पुमांसी मित्रावरुणौ पुमांसावस्विनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमां संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहेति पूर्वा गर्भकामा । पत्नी जुहुयात् । द्वितीयां
यजमान एव ।” यत्तु,—

(१) गोभिलवृद्धाक्षरे पाठः,—हविष्यसाधसाधो जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य
वा । अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकं कृत्वा । । म ३ ख ६, ७ सू. ।

(२) In all Ms. वायुच. ०

होम करोति यो विप्रस्तुलसीकाष्ठवद्भियु ।

शतक्रतुसम पुण्य होता तत् फलमाप्नुयात् ॥

(तत्) गुणफलार्थम् ।

समिद्धस्या परिभाषायामुक्ता । नाप्रोचित 'नाम्नान न
 क्लिन्न काष्ठ समिध वाग्नावादध्यात् । आपस्तम्बगृह्यम्,—अनु
 गतो मथ्य त्रिव्रियागाराद् वाहार्य्य उपवासचान्यतर(?)भार्य्याया
 पत्युर्वा । अपिवोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् । उत्तरा ऋक ।
 “अयाद्याग्नेस्वनभियस्तिपाश्च सत्वमित्त्वमया असि । अया
 नोयन्न वहास्ययानो धेहि भेषजम् ।’ सर्व्वहोमेषु देवता
 मुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यजमानेनैव कार्य्य । उद्दिश्यमानत्वप्रति
 ग्रहोद्वलरूपसमुदायवाचिन्या चतुर्थ्या देवताया प्रतिग्रहीत्
 त्वाभावेऽप्युद्दिश्यमानत्वमेव देवतात्व चतुर्थीवाच्यम् । तेन
 यत्राग्नेयोऽष्टाकपाल—इत्यादावग्निरस्यदेवतेतिविधिस्तत्रायमर्थ—
 अग्निश्चतुर्थ्यन्तपदेनैतत् ३ [पुरोडाशसम्बन्धित्वेन निर्द्दिश्य] पुरो
 डाश यजेदिति । तथा च द्रव्यमिदमिति निर्द्दिश्य चतुर्थ्यन्त
 देवतापद^१मुच्चार्य्य स्वत्वनिवृत्तिसकल्प कार्य्य इति विध्यर्थ इती
 दमग्नये इत्युच्चार्य्य न ममेत्यव ज्ञानविशेषरूप सकल्प कार्य्य ।
 न ममेतिशब्दोच्चारणमापस्तम्बाना ज्ञानविशेषीत्यादाय । न

(१) A. D युगफलाद्यम् ।

(२) A. D नामानं क्लिन्नं • ।

(३) D On the port of bracketed

(४) A मुदाय स्वत्वनिवृत्ति सकल्प • ।

कर्म स्यात्" इति द्वयोरधिकारेऽपि सहैव कर्माचरणमिति विन्तितेऽपि स एव । द्वयोर्यागकर्तृत्वं फलभागित्वं पृथग्वेति देवतोद्देशद्रव्यत्वाग्ररूप प्रधान द्वाभ्या कार्यम् । 'कृत्यार्थानुष्ठान वचनाद् यस्य यावद् । यथा सत्रेऽध्वर्यादीनां पत्नी आज्यमवेक्षत इति यजमानस्य क्रतुसिद्धौ पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणस्याङ्गत्वसहाधिकारम् । पृथक् कर्तृत्वं पृथक् फलभागित्वं च दीतयति "पत्युर्नो यज्ञसयोग" इति यज्ञसम्बन्धेन स्वामित्वे पतिशब्दान्नागमविधानात् । अकर्तृ. फलभागित्वरूपस्वाम्यभावादस्वामिकर्तृकस्यानङ्गत्वात् । अङ्गत्वविधानमेव तस्याः स्वामित्वे कर्तृत्वे च प्रमाणम् । एव यजमानोऽन्वारभत इति यजमानकर्तृकमद्ग पत्न्यायागफलसिद्धौ व्याप्रियत इति सहप्रयोगः पृथक् कर्तृत्वञ्च । सचे यथाध्वर्युकर्तृकेष्वङ्गेषु 'होतुरकर्तृकत्वेऽपि प्रवानानुष्ठान परकृताङ्गानुष्ठानसहितं फलाय । [एव] पत्नीकर्तृके यजमानकर्तृकाङ्ग पत्न्या अकृतमपि फलाय । 'यदा पत्नीकर्तृके यजमानस्य तत्कृते पत्न्यानुज्ञाद्वारा प्रयोजककर्तृत्वम् । सचेऽपि परस्परकर्मसु प्रयोजनत्वमितरस्य । एवञ्च सति यजमानपत्नीकर्तृके

(1) A चरितेऽपि • ३

(२) D कृत्यार्थानुष्ठानात् वचनाद् ।

(३) D व्यागफल • ।

(४) A होतृकर्तृकत्वेऽपि • ।

(५) D Omits the portion Bracketed

(६) A यथा पत्न्या अकृतं यज्ञ • ।

(७) D परस्परप्रयोजकमितरस्य ।

यदेकवचनं तत् पुनेककर्तृकत्वाभिप्रायेण सत्रे पुम्बहुत्वाद्बहु-
वचनम् । “स्वर्गकामो यजेते”त्यत्राख्यातोपात्तसंख्याया भावनाच्चित्ते
कर्त्तव्यन्वये स्वर्गकामपदगतलिङ्गसंख्ययोस्तद्गतत्वेनाविचक्षितत्वे-
ऽपि भावनान्वयोत्तरकालमर्याच्चित्तकर्त्तरि पाचिकान्वये एकं
पुं कर्तृकत्वं सर्व्वाङ्गोपेते प्रधाने पर्यवस्यति । एवञ्च स्त्रीकर्त्तृकत्वं
प्रमाणान्तरावगतं न प्रतिपिडम् । एकत्वं हि पुंस्त्वावरुद्धम् ।
पुंसः सद्वितीयत्वं वारयति न स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेनानेकस्त्रीकर्त्तृकत्वमप्येकस्मिन्
प्रयोगे । यथा “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यत्र ब्राह्मणपदे
पुंस्त्वस्याविवक्षा^१कारणाभावात् एकपुं ब्राह्मणकर्त्तृकत्वमाधाने
ज्ञातं स्त्रीकर्त्तृत्वं न वारयति । “पूर्व्वेण प्रविशत्युत्तरेण पद्वी”त्यादि-
लिङ्गात् “क्षौमे वसानावग्नी आदधीयाता”मित्यादिलिङ्गाच्च । न
च कर्त्तृकाद्वायामेकपुं कर्त्तृन्वये निराकाञ्चत्वात् कर्त्तृन्तरान्वयः ।
“पशुना यजेते”त्यत्र पुंशुकरणत्वे स्त्रीपशुनिवृत्तिरिति वाच्यं
स्वर्गकामसुद्दिश्य यागविधौ स्वर्गकामपदे पुंस्त्वविवक्षाभा-
वात् यः स्वर्गकामः या स्वर्गकामा स च [*साच यागं] साङ्गं
कृत्वा फलं प्राप्नुयादित्युक्ते^२ पुरुषस्यार्थाच्चित्तकर्त्तृत्वांशे पुंस्त्वेकत्व-

(१) A करणाभावात् ।

(२) D कर्त्तृक (का) न्वये • ।

(३) D. वदति • ।

(४) A Omits the portion bracketed.

(५) A इत्थं () स्थादित्युक्तेऽर्था • ।

विवक्षा न स्त्रिया इति यागव्यक्तिभेदे द्वयोः कर्तृत्वमिति वैषम्यं
 पशोरेकस्यां यागव्यक्तौ करणत्वात् । “राजा स्वाराज्यकामो यजेते”
 'त्वत्र स्वाराज्यकामपदेनाविशेषाद् ब्राह्मणादिस्वाराज्यकामो-
 पस्थितो राजपदानर्थक्यभयेन न ब्राह्मणादिकर्त्तृत्वम् । न चेद् कस्य
 चिद् वैयर्थ्यं येन स्त्रीकर्त्तृकत्वं नान्वीयेत अतएवाह जैमिनिः,—
 “स्वततोसु वचनादैककर्मस्य स्यात्” इति पृथक्यागकर्त्तृत्वेऽपि वच-
 नात् 'सकृदाज्ञानुरूपं प्रयोगैक्यमित्यर्थः । तेन पत्रागपि पृथगेव
 देवतासुद्दिश्य तदेव द्रव्यं त्यक्तव्यम् । यत्तु कर्काचार्यैः,—“पत्नी च
 ददाती”ति सूत्रं दीयमानमनुजानातीति व्याख्यातं तस्यापि
 त्याग एवार्थः त्यक्तस्य ह्यनुज्ञा सत्यपि(?) त्यक्तमित्येवं रूपैव ।
 अतएव यजमाने प्रोपिते नित्यकर्मसु प्रायश्चित्ताहुतीनां त्यागः
 पत्नैरेव क्रियते यजमानस्यानुज्ञादानेन 'तत्त्यागे कर्त्तृत्वेन
 कर्मसादृश्यम् ।

निक्षिप्याग्निं स्वदार्यु परिकल्पगर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो ह्यथैव न चिरं क्वचित् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निनिक्षेपपदेनाग्निकार्यानुज्ञाविधानात् ।

यत्तु 'तत्र,—

मनसा नैत्यिकं कर्म प्रवसवप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्व्वं यथाकालमुपाचरित् ॥

(1) A • स्वत • ।

(२) D. सकृदाज्ञानु • ।

(३) D. तत्त्यागेन • ।

(४) D. तत्र च • ।

इति प्रवासे कश्मानुसन्धानमेव यजमानस्याग्निहोत्रादिकार्ये
विधीयते न तु गृहे पत्न्या कृतमग्निहोत्रं यजमानस्य फलायेति
तस्यार्थः । अन्यथा प्रोपिते यजमाने पत्न्यां रजस्वलायामकृतमेव
स्यादिति तस्यार्थ इति । तत्र । तथा सति गृहे 'पत्न्यां ऋत्विगा-
दिभिरकरणे यजमानस्य कश्मानुसन्धानभावेण कृतकृत्यता स्यात् ।
न चैतदिष्टम् । तथा च हारीतः,—“नाग्निवेलयोः प्रवसेत पर्वसु
च । आपत्सु प्रोपितेऽग्निवेलयां वाग्यतः प्रतिदिनमग्नीन् मनसा
ध्यात्वोपस्थाय मन्त्रतो हुतं ज्ञात्वा व्रतये”दिति गृहे होमं दर्श-
यति । कात्यायनोऽपि प्रवसन् याजमानं कुर्यात् इति । अर्थः—
नहि यागानुसन्धानं कुर्वन् यजमानः किन्तु यागं कुर्वन् । तेन
गृहकृतकर्मणामिह त्यागकरणे यजमानः तस्य कर्म याजमानम् ।
प्रोपिते यजमाने पत्न्यां रजस्वलायां ऋत्विक्कृतैरेव हविःप्रक्षे-
पादिभिर्यजमानकृतसिद्धिः । न च

दयोरप्यसमचन्तु हुतमप्यहुतं भवेत् ।

इति कश्मासिद्धिः परिकल्प्यत्विजं यागविधानादेवासमच-
होमस्यानुष्ठानात् । यथा “तामवरुध्व यजते”ति रजस्वलां विहाय
कश्माचरणे पत्न्याव्यावेक्षणाभावे कश्मासाद्गुण्यम् । न च प्रवास-

(१) A C पत्न्यां करणे • ।

(२) D दर्शयेदिति ।

(३) A C प्रवासविधानादेव समचहोमस्या • ।

विधेर्बहुपत्नीकविषयत्वे 'नीरजस्कापत्नीविषयत्वे वा प्रमाणमस्ति
 न चासमचपद (द्वि)पत्नीकहोमनिषेध एव मान इयोर्युगपद्रज
 स्वनयो स्तत्रापि दोषात् । 'समचहोमस्य यजमानपदार्थानुष्ठान
 सोकर्यार्थत्वात् तदतिक्रमे नियमादिष्टलोपमात्रम् । यत्तु
 यजमानकर्तृके त्यागे (यागे) पत्र्या अनुमतिमात्रेण प्रयोजकक
 र्तृत्वानुपपन्न कर्तृत्वमन्यथा तस्याः स्वतन्त्रकर्तृत्व एकवचनविरोधः
 स्यादिति तत्र प्रयोजककर्तुः फलभागित्वेऽतिप्रसङ्गात् । आर्त्विज्ये
 दक्षिणाम्नानवदिह प्रमाणाभावात् । स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽपि यजेतित्येक
 वचन यथा तथोक्तमेव । यद्वा यागकर्तृत्व यदापि प्रत्येक
 वियान्त साङ्ग प्रधानकर्तृत्व इयोर्यासज्य । नद्याज्यावेक्षण
 यजमानस्य कर्तृत्व न वा विशुक्रमादौ पत्र्या । तेन साङ्गप्रधान
 रूपविशुक्रमादौ तत्र प्रयोगकर्तृत्व इयोर्यासज्येत तदभिप्राय
 मेकवचन सत्रे तु प्रधानकर्तृत्वबहुत्वापेक्ष बहुवचनम् । यदि
 यागरूपप्रधानकर्तृत्व व्यासज्य वृत्ति स्यात् । ['फलमपि
 व्यासज्य वृत्ति स्यात्] फलकर्तृत्वाभित्वात् इयोः समयफल
 'भागित्वाभ्युपगमादध्वर्यादीना प्रधानकर्तृत्वाभावादेव न प्रसङ्ग ।

- (1) D नीरजस्कापत्नी • ।
 (2) D सर्गिहोमस्य • ।
 (3) A रूपकर्तृत्व • ।
 (4) A (Omits the part on the right)
 (5) A • नापिशाभ्युप • ।

तेन पत्राग अपि पृथक् त्याग(याग)करणमुचितम् । समाचारस्तु
श्रुतिविरोधेन प्रमाणम् । अतएव प्रोषितो यजमानश्चेदशौचं
शृणोति पत्नी गृहे श्राद्धादिकं करोति तदा श्राद्धं सशुणमेव ।
पत्रागस्तु गृहे अशौचयवणे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वात् श्राद्धाद्य-
करणम् । यजमानस्तु प्रवसन् न श्रुत्वा यदि करोति तदा न
दोषः । गृहे करिष्यन्तीत्यनुसन्धानेनाकरणे वैश्वदेवलोपप्राय-
श्चित्तं कुर्यात् श्राद्धश्चाशौचान्ते । बहुभार्य्यस्य त्वेकयान्यावेक्षणा-
दिना क्रतुसादृगुणं स्वफललोभेनान्यासां प्रवृत्तिः । एतदेवा-
भिप्रेत्य ऋन्दोगपरिशिष्टे—

अग्निशिष्टान्तु शश्रूपां बहुभार्य्यः सवर्णया ।
कारयेत् तद्वद्वृत्वे तु ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥
या वा स्याद् वीरसू रामा आन्नासम्पादनी च या ।
दद्यात् प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥
दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठमशक्तयः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाक्रममशाव्यवत् ॥

तथा,—

स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठां विद्यथैव द्विजन्मनाम् ।
नहि स्वल्पेन तपसा भर्ता तुष्यति योपिताम् ॥
इदं ज्येष्ठानियोगपक्षे । एवञ्च बहुपत्नीकस्यैकस्याग्निहोत-

(१) १. • नामेनान्येषा प्रवृत्तिः । अतएवाह ऋन्दोगपरिशिष्टे ।

(२) १. C. यथा ।

सन्निधानेऽन्यस्याः प्रवासोऽपि न दोषाय । पत्न्याः प्रवासे पुनरा-
 धानविधानमेकपत्नीकपरम् । केवलं प्रवासस्याविहितत्वात्
 “प्रवसन् प्रवत्स्यन्वा वैश्वानर्या यजेते”ति प्रवासादागत्य प्रवासपूर्व
 वा वैश्वानरी । पर्व्यातिक्रमे कृच्छ्राईश्च । एवं यजमानस्य “वृथैव न
 धिरं क्वचित्” इति वृथा चिरप्रवासयो’रिष्टिः । पर्व्यातिक्रमे कृच्छ्रा-
 ईम् । प्रत्येकप्रायश्चित्ते इतरस्यानुमत्या स्वत्यागः । [एवमुत्तरकृत्व
 नुष्ठानार्थम्।] तत्रेतरस्य फलभागित्वाभावेऽपीतरस्य तत् क्रतुसिद्धयं
 प्रवृत्तिः । यथा सत्रे ऋते यजमाने सख्यापूरणार्थमानीतस्य कर्तुः ।
 अतएवाहिताग्नेर्भार्यान्तरपरिग्रहे तदर्थं पुनरारम्भणीयानुष्ठानम् ।
 यजमानस्य तत्राङ्गनिर्वाहकत्वेन प्रवेयः । एवमुत्तरकृत्वनुष्ठानार्थ-
 मग्निष्टोमस्य भार्यार्थं पुनः प्रयोगः । न च “धर्मप्रजासम्पन्ने दारे
 नान्यां कुर्वीत । अन्यतराभावे कुर्वीत प्रागग्न्याधेयात्” ऊर्ध्वं विवाह-
 निषेधः । प्रागग्न्याधेयादित्यस्योर्ध्वं विवाहनिषेधपरत्वे परिसंख्या
 पत्न्यग्न्याधेयं कुर्यादित्येव तस्यार्थः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे,—

सदारोऽपि पुनर्दारान् कथञ्चित् कारणान्तरात् ।

य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्यागङ्गा—

स्वऽग्नावेव भवेदोमो लोकिके न कदाचन ।

(१) A C रिति ।

(२) A Omits the portion bracketed.

(३) D तत्रेतर निशङ्क = ।

इत्युक्तम् । न च पद्मार्थान्वारम्भणी(या)यां यजमानस्याफलभागि
 लेनायजमानत्वात् यजमानकनृकविष्णुक्रमणादिसम्भवः । सत्रे यथा
 “ये न यजमानास्तएव ऋत्विज” इत्यार्त्विज्ये यजमानविधानेऽपि
 सते कश्चिद्विद्वत् संख्यापूरणार्थमानीतस्य यजमानत्वेऽप्यगत्या तत्-
 कृताङ्गानां कृत्वर्थत्वमेवमिह । तत्रारम्भत्वेनावश्यसमापनीयत्वादङ्ग-
 वैगुण्यं यथासह्यं इहापि “धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्ये”ति
 सहधर्मचरणनियमाद् वैगुण्यं सह्यम् । अतएव पत्नीनाग्निोत्सन्नाग्ने-
 न पुनराधानप्रसङ्गः सह धर्मचरणनियमात् । यत्तु भरद्वाज-
 सूत्रम्,—“दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्यात्” इति
 तदारम्भाधानस्य मध्ये पत्न्याः पतितत्वे पत्न्यायने वारम्भाधान-
 समापन [पर]मेव । अन्यथा ब्रह्मचर्यान्तरमेव दारकर्मण्य
 शक्त आत्मार्थमाधानं कुर्यादिति प्रथमाधानपरं किं न
 स्यात् । अतएवापत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् यदि नाहरेदनध्वा
 पुरुषः स्यादिति ऋत्वेदब्राह्मणव्याख्यातम् । भार्यायाः पातित्वे
 पत्न्यायने वा सान्निरेवापत्नीकोऽप्यग्निहोत्रहोमं कुर्यादित्यर्थः ।
 न तु मृतभार्यस्याधानविधिपरमग्निहोत्रपदस्याधानवाचित्वा-
 भावात् । छन्दोगपरिमिटे,—

- (१) C भार्यित्वे यजमानत्वा ।
 (२) D स्ते ऋत्विज ।
 (३) D प्रथमं ।
 (४) C Omits the portion bracketed
 (५) D न स्यादिति ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न सत्यजेत् ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥

रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां भार्यां यगस्विनीम् ।

इत्यादि । तज्जातारणिपरमिति पूर्व्वव्याख्यातमेव । वैज
वापः,—“जाते कुमारि अरणिभ्यामग्निं मयित्वा तस्मिनायुष्यहोमान्
सुहोति तस्मिद्यूडाकरणोपनयनव्रतादेशगोदानक्रिया तस्मिन्नैन
मुद्गाहयेद् सः शालाग्निः ।” येषां जातारणिपक्षः तेषां सोऽग्निः
पत्नीदाहे 'न नियुज्यते ।

यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्या कथञ्चन ।

स स्त्री तेन भवेत् पूर्व्वं पुमास्त्री चापि जायते ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आहवनीयादिपरत्वे पत्नीदाहनिषेधानुपपत्ते-
रिति । तेन जातारणिर्मृतायामपि भार्यायां तमग्निं न त्यजेत् ।
रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीमिति दृष्टान्तः सीतात्यागे यज्ञकरणाग्नेन ।
अन्यथा रामस्य यागार्थं द्वितीया पत्नी विद्यतएव इतिवार्तिकविरो-
धात् । एवञ्च द्वितीयाश्रुत्याधानस्याग्निसंस्कारत्व संस्कारधाग्नि-
नाग्रेऽपि तज्जनकारणिनिष्ठः । गीतमादिस्मृत्याष्टाचत्वारिंशत्संस्कार
मध्यपाठात् सयोगपृथक्त्वेन यद्यप्यात्मसंस्कारस्तथापि नाहि-
ताग्निसंस्कारवत्त्वेन कर्मधाधिकारः कित्वाहवनीयादिमत्त्वेनाधि

कारः । अधिकारे सत्येव नित्याकरणे दोषः । न चोक्तनाग्नेरधि-
कारः । अतएवोक्तम्,—

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद् दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥

इति दारकर्मनन्तरमग्न्याधानं दर्शयति । अन्यथा हिताहिता-
ग्नित्वाविशेषाद् दारकर्मण्यशक्त इत्यत्र पुंस्त्वस्याधिवक्षितत्वाच्च
यजमानमरणे 'पत्रापि केवलया आधानकरणेन नित्याग्नि-
होत्रादिकरणप्रसङ्गः ।

ब्राह्मे,—

महापातकसंयुक्ती^१ दैवात् स्यादग्निमान् यदि ।

पुत्रादिः पालयेदग्निं युक्त आदोपसंचयात् ॥

प्रायश्चित्तं न कुर्वीत कुर्वन् वा म्रियते यदि ।

ऋद्धं निर्वापयेत् शीतमुदस्येत् स्त्रीतसां परे ॥

इति लिङ्गाद् यजमाननाशे पत्रा नाधानमिति पत्नीनाशे
कथं यजमानस्याधानम् । तस्माद् द्वयोरधिकारेऽपि न पृथक्
प्रयोगादधिकारः ।

(१) C यत्रा अपि केवलाया ० ।

अग्निहोत्रप्रातःप्रयोगः ।

आचमनम् । 'विमात्रप्रणवमुच्चार्य्य "उद्धर" इति प्रैष । अध्वर्य्यी
 राहवनीयस्थाने पञ्चभूसस्कार । उद्धृत्य आहवनीयस्थापनम् ।
 १[दक्षिणाग्निस्थान] पञ्चधा सस्कृत्य दक्षिणाग्निस्थापनम् । यज
 मानस्य गार्हपत्यदक्षिणान्योरन्तरा गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणो
 कृत्य आहवनीयदक्षिणत उपवेशनम् । गार्हपत्यनैऋते पत्रा
 उपवेशनम् । "वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानं सत्येन व्रतमुपैभ्याप
 सत्यं मयि व्रत" मिति यजमानस्य जलपानम् । द्विराचमनम् ।

अथाध्वर्य्युक्कर्म ।

वाग्यमनम् । पात्रासादनम् । कूर्चं । कुशा । आप । स्याली ।
 १अवज्योतनदण्डयम । स्तुव वैकइत । सुक् वैकइती । एका
 समित् । भक्षणपात्री । तिस्र समिधः । २अपरेणाहवनीयं कूर्चं
 निधानम् । तदुपरि ३कुशनिधानम् । आहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभि

(१) D त्रिपत्नीतप्रणवः ।

(२) D On to the portion bracketed

(३) C अवज्योतनदण्डः ।

(४) C अपरे आहवनीयम् ।

(५) C कुशाणां निधानम् ।

कुशैः प्रागुदगग्रैः पूर्वार्द्धपरिस्तरणम् । ततो गार्हपत्यदक्षि-
णान्योः क्रमेण परिस्तरणम् । ['गार्हपत्यं परिसमुह्य] गार्हपत्य-
पर्युक्षणम् । ततो दक्षिणाग्नेः । गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदक-
धारानिनयनम् । आहवनीयपर्युक्षणम् । 'दोहनपात्रीमादाय
गोसमीपं गत्वा 'शूद्रभिन्नेन दोहनम् । गोदोहनप्रभृतिहोम
पर्यन्त वाग्यमः । पूर्वणाहवनीयमानीय 'दक्षिणत(?) उत्तरतो-
ऽङ्गारान् निरुह्य गार्हपत्येऽधिययणम् । तण्डुलस्य होमीयत्वे
आहवनीयदक्षिणेनानयनम् । घृतादेः पूर्वैरेव । त्वणेन दुग्ध-
स्यावन्धोतनम् । जलमेकः । ['पुनरवन्धोतनम् ।] उत्तरतस्त्रि-
रुदासनम् । तण्डुलादेरधिययणाद्यभावः । सुक्सुवप्रतपनम् ।
उदकस्पर्शनम् । पाणिना हयोर्माञ्जनम् । पुनः प्रतप्योदकस्पर्श-
नम् । "उन्नयामि" इति प्रश्नः । यजमानस्त्रिष्ठन् "ओमुन्नय" इति
वदेत् । सुवेण सुचि वारचतुष्टयग्रहणम् । सुग्दण्डोपरि समिधं
दत्त्वा सुचं गृहीत्वा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनम् । सुख-
मात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपवेगनम् ।
उपविश्य दक्षिण जान्वाच्च "सूर्यन्वोतिपं त्वा वायुमतीं प्राणपतीं
सूर्यां स्रगायोपदधामि भास्वती"मिति समिदाधानम् । इधे

(1) D Omits the portion bracketed

(2) C आहवनीयमात्रेण = ।

(3) D शूद्रभिन्नेन = ।

(4) D. दक्षिणतोऽङ्गारान् = ।

(5) D. Omits the portion bracketed.

* वात्सायनधृतं - दक्षिणोत्तियम् = । See 4. 14 23

प्रदीप्ते होमः । “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति होमः ।
 इदं सूर्याय इति त्यागः । ‘कूर्चे’ निधाय गार्हपत्यावेक्षणम् । तूष्णी-
 सुत्तराहुतिः । पूर्वोपेक्षया भूयसी । इदं प्रजापतये इति । ‘याज-
 मानं स्रुचि भूयिष्ठ शेषयित्वा स्रुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चे’ निधानम् ।
 सुगयोपमार्जननमो देवेभ्य इति । सुगये न्युन्नपाणिना निमार्जन-
 सुत्तरे स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
 उदकस्पर्शनम् । स्वात्याः सुवेष गार्हपत्यहोमः । “इह पुष्टि पुष्टि-
 पतिर्दधात्विह प्रजा रमयतु प्रजापतिः अग्नये गृहपतये रयि-
 मते पुष्टिपतये स्वाहा” इति [होमः] इदमग्नये [गृहपतये]^१
 रयिमते पुष्टिपतये । “तूष्णीं द्वितीयाम् ।” इदं प्रजापतये [इति
 याजनम् ।]^२ “अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नी” सुवेष
 [होमः] । इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये । “तूष्णीं द्वितीयाम् ।”
 इदं प्रजापतये । स्रुच आदायानामिकया प्राशन द्विराचमनम् ।

(१) D इति सुधा चरुहोम ।

(२) D शेषस्य कूर्चे ० ।

(३) D त्याग । द्वितीयाहुतित भूयिष्ठस्य स्राच परिशेषणम् । पुष्टि-
 पतिर्यत् (१) द्वि प्रकम्प्य कूर्चे निधानम् । दक्षिणहस्तेन सुगयोपमार्जन-
 कूर्चेस्योत्तरदेशे न्युजेनैव नमोदेवभ्य इति । पुनरुत्ताने दक्षिणत सुगयोपमार्जन-
 स्वधा पितृभ्य इति । उदकस्पर्शनम् । स्वात्या सुवेष ० ।

(a) C Omits the portion bracketed ।

(b) D Omits the portion bracketed.

(c) D Omits the portion bracketed.

(d) C Omits the portion bracketed ।

पुनः सुवो गृहीत्वानामिकया 'प्राग्य हिराचमनम् । श्रेषं
 भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्यस्य लेहनम् । हिराचमनम् । सुचि
 जलं गृहीत्वा "देवान् जिन्व" इति सुगयेण जलसेकः । "पितॄन्
 जिन्व" इति दक्षिणतः । "सप्तर्षीन् जिन्व" इति ऊर्ध्वमुत्-
 क्षेपणम् । चतुर्थी कूर्चस्नाने निषिञ्चति^(१) । "अग्नये ष्टयिधीक्षिते
 स्वाहा ष्टयिव्याऽश्रुतं जुहोमि स्वाहा अश्रुते अश्रुतं जुहोमि
 स्वाहेति" कूर्चमाहवनीयस्य पचात् कृत्वा सुक्सुवयोः प्रतप्य
 कूर्चं निधानम् । "समिदसि समिद्धो मे अग्ने दीदिहि समेद्धा
 ते अग्ने दीद्यासमिति" गार्हपत्ये समिदाधानम् । ततो दक्षि-
 णाम्नौ । तत आहवनीये । यजमानस्य पयोहोमपत्रे वात्स-
 प्रेणोपस्थानं ययोक्तं वैकल्पिकम् । "भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः
 स्यां सुवीरो वीरैः सुपीपः पीपै"रिति आहवनीयोपस्थानम् ।
 ततोऽग्नेन गार्हपत्योपस्थानम् । तूष्णीमाहवनीयमुपस्थाय तदभि-
 मुखं तत्समीप उपवेशनम् । गार्हपत्यसमीपे गयनमासनं^(२) वा ।
 अध्वर्योर्गार्हपत्य पर्युष्य ततो दक्षिणाग्निं तत आहवनीय-
 पत्येक्षणम् । नात्रोदकधारा । यजमानस्य "विद्युदसि वि मे पाप्मानं
 जह्यपोऽभ्ययमभ्युषेमि भयि सत्व गोषु मे व्रतमिति" जत्रभक्षणम् ।
 हिराचमनम् । वाग्वासर्गः । 'गार्हपत्यं दक्षिणीकृत्वाभ्योरुत्तरा

(१) D. प्रायनीह • ।

(२) C कृत्वा ।

(३) D. Alich re उदकस्पर्शनम् ।

(४) D दक्षिणतः ।

(५) D कृत्वा ।

(६) D वाहवनीयं दक्षिणीकृत्वाभ्योरुत्तरा • ।

पुमासौ मिवावरुणौ पुमांसावखिनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमा सवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा । 'द्वितीया यजमान एव । इदं मिवावरुणाभ्याम-
खिभ्यामिन्द्राय वायवे इदं प्रजापतये । समाचारात् ऋचं वाच (१)
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि ।

तत्र ब्रह्मप्रायश्चित्तानि । जुहुयादनादिष्टानीति सूत्रितेऽपि
नैमित्तिकस्य ब्रह्मावरणाप्रयोजकत्वाद् अग्निहोत्रादावध्वर्युरेवाना-
देशकर्त्ता । सत्रह्नके पूर्व्वं प्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मावरणाप्रकर्षः ।
तदा च वाचस्पतिप्रैषः स्वकाल एव । यदि ब्रह्मा न विद्यादपि
य एव कचिद्विद्यात् 'स एव जुहुयादिति श्रुतेर्यजमानोऽपि
जुहुयात् । पूर्णाहुतिहोमे एवं सर्व्ववेति सूत्रादव्यक्तं जुहोति ।
चोदनासु पूर्णाहुतिवदान्यसंस्कारः । 'आन्यस्याली । कुशाः ।
सुवाः । सुक् । एका समित् । आन्यम् । आन्यस्यात्यामान्यनि-
र्वापः । आन्याधिचयणम् । 'सुवसुक्कुशैः सन्मार्गः । आन्योद्वास-

• In all Mss. वायुय ।

(१) C. द्वितीयो •

(२) C. वरुणावरुणः ।

(३) D. स जुहुया •

(४) C. सुरसरो कुशैः •

नम् । कुशैरुत्पवनम् । आख्यावेक्षणम् । सुवेण सुचि चतुर्गृहीत
ग्रहणम् । उत्यायु समित्प्रक्षेप । ततो होमः ।

तत्र ऋग्वेदीयकर्म्मभ्रमे,—गार्हपत्ये । प्रजापति । गायत्री ।
अग्निः । 'भू. स्वाहा इति चतुर्गृहीतहोम । इदमग्नये ।
ततः सर्वंप्रायश्चित्तपञ्चाहुतयोऽपि गार्हपत्य एव सङ्गृहीतम् ।
वामदेव । त्रिष्टुप् । अग्नीवरुणो । “त्वनो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेतोऽव यासिसीठाः । यजिष्ठो वज्जितम शोशुचामनो
विखा द्वेपासि प्र मुमुग्धरक्षत् ।” स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।
पूर्ववद्व्यादिः । “सत्वनो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उपसो व्युष्टी । अवयस्त्र नो वरुणं रराणो वोहि मृलीक सुहवो
न एधि” स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । कल्पजः । त्रिष्टुप् ।
अग्नि । “अयाश्वाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्वमित्वमया असि ।
अयानो यज्ञ वहास्ययानो धेहि भेषज स्वाहा ।” इदमग्नये ।
कल्पजः । त्रिष्टुप् । लिङ्गोक्ता । “ये ते शत वरुण ये सहस्रं
यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत
विष्णुर्विखे सुचन्तु मरुत. स्वर्काः स्वाहा ।” इदं वरुणाय सवित्रे
विष्णवे विखेभ्यो (देवेभ्यो)मरुद्भ्यः स्वर्केभ्य । शुन. शेषः ।
त्रिष्टुप् । वरुण । “उदुत्तम वरुण पाशमक्षदवाधम वि मध्यम
अथाय । अथा पयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्वाम
स्वाहा ।” इद वरुणाय ।

(1) D) धो भू स्वाहा ।

(2) C) चतुर्गृहीतहोम ।

याजुर्वेदिककर्मभ्रंशे,—गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्य समित्पूर्व्वं चतुर्गृहीतेनाहुति र्दक्षिणाग्नी । प्रजापतिः । उष्णिक् । वायुः । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । “त्वन्न” इत्यादिसर्व्वप्रायश्चित्ताहुतयश्च दक्षिणाग्नावेव । सोमे वाग्नीध्रीये । प्रागाग्नीध्रीयोत्पत्ते र्दक्षिणाग्नी ।

सामवेदोक्ते कर्मस्थुनात्रादिसम्बन्धे नष्टे गार्हपत्ये संस्कृत्याज्यं चतुर्गृहीतेन । प्रजापतिः । अनुष्टुप् । आदित्यः । स्वः स्वाहा 'इदं सूर्यायेति । आहवनीये होमः । सकृद्गृहीतेन सर्व्व-प्रायश्चित्ताहुतयश्च । स्मृतिबोधितानादिष्टप्रायश्चित्ताङ्गकर्मभ्रंशे,—गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्याहवनीये समित्पूर्व्वं होमः । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं प्रजापतये । इति चतुर्गृहीताहुतिचतुष्टयम् । सकृद्गृहीतेन सर्व्व-प्रायश्चित्ताहुतयश्च ।

अग्निहोत्रार्थदोहनकाले गौरुपविष्टा चेत् सायं होमकाले च “उदस्याहेव्यदिति”रिति यजुपोपस्थाप्य दोहनम् । ब्राह्मणाय गौर्दिया यं प्रति स्त्रयं गन्तव्यं नास्ति । प्रातर्होमो गवान्तरपयसा । अथवा “दण्डेन वानुपिष्योत्याप्य दोहनम् ।” अस्मिन् पक्षे न दानम् । अग्निहोत्रगोर्दुग्धं न ददाति तदान्यगोदोहनम् । 'नात्रानादिष्टप्रायश्चित्तम् । हभागध्दकरणे तृषान्यादाय तं

(1) D इदं सूर्याय ।

(2) D इत्त अनादिष्ट •

भोजयेत् । दीर्घतमा (०तपाः) । त्रिष्टुप् । धेनुः । “सूयवसाद्भगवति
हि भूया अथो वय भगवन्तः स्याम अक्षिष्टणमघ्ने विष्वदानो पिव
शुद्धमुदकमाचरन्तीति” मन्त्रेण । तामिव दुग्धहोमः ।

यजमानो यदि ध्यायेद् गौरियं धेनुरूपिणी ।

वत्सो वायु. चितिः स्थाली तस्य किञ्चिन्न नश्यति ॥

परश्रिया स युक्तः स्यात् श्रेयसा वा ऋषिश्रुतेः ।

रक्त रक्तविमिश्रितं वा यदि दुह्यते 'कटादिना दक्षिणाग्नि-
वेष्टनम् । व्युत्क्रामतेति प्रैषः । गृह्यात् सर्वजनाना निष्क्रान्तिः ।
'दक्षिणाग्नेरुष्ये भस्मानि रुद्राय स्वाहेति प्रचेपः । शतपथे तु,—
रक्तदोहे । दक्षिणाग्नि “परिश्रयित वै ।” इति प्रैषः । मैक्षणा-
लोडनम् । दक्षिणाग्नौ तूर्णीं प्रचेपः । हयोर्विकल्पः । गवान्तर-
पयसा होमः । गविस्थित पयोऽमेध्यमक्षणादिना दुष्टमिति ज्ञातं
चेत् तदा इदं वरुणायेति निर्हेयः । वत्सससर्गकाले गोस्यदुग्धदोष-
'ज्ञाने इदं वायव इति निर्हेयः । दोहनकालेऽमेध्यादिससर्गदोषे
इदमग्निभ्यामिति सकलदुग्धविनाशे इदं सोमाय । शतपथे तु,—
अधिययणार्थानद्धारान् गार्हपत्ये समस्य उष्ये भस्मानि तदीय-
दुग्धप्रक्षपस्तूर्णीमद्विरभिषेक्य । एव दुह्यमाननाशे । अधियित-
नाशे इदं वरुणाय । उत्तरकृताङ्गारेषु प्रचेपमात्रं वा । एतपु

(१) D कटाग्निना यदि वेष्टनम् ।

(२) D दक्षिणाग्नेरुष्यभस्मानि रुद्राय • ।

(३) C. काशे • ।

(४) C इत्येवम् ।

सर्व्वेत्वान्येन पयसाग्निहोत्रहोमः । यवाग्वादिद्रव्यहोमपक्षे-
 ऽप्येवम् । अधिश्रितस्योत्फेनत्वे इदं पूष्ये । उत्फेनताशान्तौ
 नाशे इदं मरुदाः । अन्येन होमः । उत्फेनं भूत्वोपशान्त-
 मुपरि बुहुदाच्छादितं यदि नश्येत् तदा इदं सरस्वत्यै ।
 होमोऽन्येन । उत्फेनताशान्तौ बुहुदशान्तौ (च)नाशे इदं मित्राय ।
 उद्दासनकाले नाशे इदं सवित्रे । अन्येन होमः । उन्नीय-
 माननाशे इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एवं दध्यादावपि ।
 सुचि गृहीतस्य नाशे इदं बृहस्पतये । अन्येन होमः । यतपथे
 तु,—समिधमाहवनीये दत्त्वा तत उष्यं भस्मोद्धृत्य तस्मिंस्फूर्णं
 तस्य पयसः क्षेपः । अथवा तेनैवाग्निहोत्रहोमः । “नवै देवाः
 कस्माच्चन वीभक्षन्ते” इति श्रुतेः । अथवाहवनीयं प्रति नेतुमिष्टं
 पयो विनष्टञ्चेत् इदं धात्र इति निर्देशः । [‘आहवनीयार्थं नयनी-
 यक्रमे इदं विश्वकर्मण्ये । नयंशंस्यान्तराले विनाशे इदमग्नये
 वैश्वानराय । अन्येन होमः । आहवनीयसमीपे नाशे इदं व्यावा-
 ष्ठीवृषीभ्याम् । अन्येन होमः । समिधक्षेपनाशे इदमिन्द्रान्नि-
 भ्याम् । अन्येन होमः । पूर्व्याहुतिहोमानन्तरं उत्तराहुतौ बुद्धि-
 स्वाया नाशे इदं प्रजापतये इति निर्देशः ।] सक्तदृष्टहीतेनो-
 त्तराहुतिः । होमशेषपयोनाशे इदमिन्द्राय । अथ सर्व्वत्र
 देवतानिर्देशमात्रम् । “रौद्र”मित्यादिश्रुतेः । रुद्रेतत्ते पयः वायो
 एतत्ते पय इति सम्बोधनेन निर्देश इति सम्प्रदायः । दृष्टस्य

पयसो रुद्राय स्वाहेत्येवमाहवनीये होमः । एवं सर्वत्र इति
केचित् । अन्येन पयसा सर्वत्राग्निहोत्रहोमः । यवाग्वादि-
होमद्रव्यपक्षेऽप्येतानि प्रायश्चित्तानि । अथ यदि तण्डुलपयः
प्रभृति होमद्रव्यं स्कन्देत अधः पतति “अस्कन्धधितप्राजनी”ति
मन्त्रेणाभिमर्शनम् । पतितस्य शेषेण होमः । आच्ये स्कन्धेत्वपां
निनयनं तूष्णीम् । यदि स्यालो सुग् वा सह हविषा भिद्येत
अधोमुखो वा पतति सर्वं हविर्भूमौ पतेत् भूमिगतं द्रव्यं
“अस्कन्धधित प्राजनो”ति मन्त्रेणाभिमृश्य भूर्भुवः स्वरिति जलेन
पर्यासेचनम् । स्यालीभेदपक्षे यत्राग्निभ्यो भक्षोऽवृत्त्य कुटीकत्व
स्याप्यते तत्र स्यालीकपालाना प्रक्षेपः । भुवपतय इति हाविर्यज्ञीय-
स्कन्दस्याभिमर्गः । देवान् दिवमगत्रिति सोमे हविषः स्कन्दे-
ऽभिमर्गः । यदि सुच्युवीतं द्रव्यं संस्कन्देत सुग् वा भिद्येत
सुचान्तरं संमृज्य प्रतप्य द्रव्यान्तरमुन्नीयान्यस्मै दद्यात् तेन कर्त्ता
सुडुयात् । एकदेशस्कन्दने तु शेषेण होम उक्तः । एकदेशस्वा-
ल्पत्वेऽपि तेनैव होमः । द्रव्यान्तरोपादानं स्वात्यामसम्भवि ।
पुनर्दोहनम् ।

प्रथमाहुतो हुतायामाहवनीयानुगमने प्रथमाहुतिहोमात्
पूर्वं वानुगमनेऽनादिष्टप्रायश्चित्तमाध्वर्यवं दक्षिणाग्नी हुत्वाहव-
नीयमुद्धृत्य द्वितीयाहुतिः । हे वा षाहुती ।

अथान्निसमेधनाय पूर्वं प्रक्षिप्ते काष्ठेऽनादिष्टमकृत्वेव द्वितीया-
हुतिः । काष्ठे होमे गंकगूकत्वे हिरण्यं निधाय द्वितीयाहुति

[होतव्या'] आहवनीयस्य त्रिरुद्धृतस्य नाशे विहारस्योत्तरतो गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां स्थानसंस्कारः । देवयवा देवरातश्च ।
अनुष्टुप् । अग्निः । “अयन्ते योनिञ्चत्वियो यतो जाती अरोचयाः ।
तं जानन्नग्न आ सीदाया नो वर्धया गिरः ।” इति गार्हपत्ये अरणी
प्रतप्य गार्हपत्यमुपशमय्य निर्मथ्य गार्हपत्यमुत्पाद्य स्थाने
स्थापयित्वाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्य सायं होमं कृत्वा तत्रैव
विहारे प्रातर्होमः । अन्ये तु प्रातर्होमार्थं पृथगुद्धरणम् । प्रात-
र्होमकाले त्रिरुद्धृताहवनीयानुगमने प्रातराहुतिर्निर्मथ्य उदग्-
विहारे कार्या न सायं होमार्थमग्निरेक्षणम् । अन्ये तु शतशत्वी-
ऽप्युद्धरन्ति । नैतत् प्रायश्चित्तम् । आहवनीयहोमे कृतेऽकृते वा
गार्हपत्यानुगमने आहवनीयहोमं कृत्वा गार्हपत्यभस्मनारणी
संसृज्य मथित्वा संस्कृते गार्हपत्यस्थाने निधाय गार्हपत्यहोमादि
कर्त्तव्यम् । कस्मिन्तरकालेऽपि गार्हपत्यनाशे भस्मनारणी
संसृज्य मन्यनम् । अथवाग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने आहव-
नीयादुद्धृत्य पूर्वतो नीत्वा तमाहवनीयं प्रकल्प्य पूर्वाहवनीयं
गार्हपत्यं कृत्वा होमः । अथवा गार्हपत्यानुगमने आहवनीयं
‘गार्हपत्यस्थानं नीत्वा तत आहवनीयमुद्धृत्य होमः । अथवा-
हवनीयात् पश्चिमतो गार्हपत्यं यावत् घण्टणपंक्तिं प्रस्तार्थ्य

(1) D Omits the portion bracketed.

(2) C • कल्पम् ।

(3) C. गार्हपत्यं नीत्वान्ने आहवनीय • ।

(4) C. अग्ने प्रदीप्ये ।

ता दहन् गार्हपत्यस्थानं प्राप्त आहवनीय एव गार्हपत्यः । ततः
 पुनराहवनीयोद्धारणम् । अथवाहवनीये स्थिते गार्हपत्यं निर्मथ्योत्
 पाशाध्वर्यवं कृत्वाग्निहोत्रहोमः । अथवा गार्हपत्यनाग्ने आह-
 वनीयमरखां समारोप्य उत्तरे स्थानत्रयं संस्कृत्य निर्मथ्य गार्ह-
 पत्यं स्थापयित्वाहवनीयमुद्धृत्य होमः । अथवाहवनीयमुपशमथ्य
 निर्मथ्याहवनीयमुद्धृत्य होमः । पचद्वयेऽपि स एव दक्षिणाग्निः ।
 दक्षिणाग्न्यनुगमने दक्षिणाग्निमुद्धृत्यानादेश कृत्वा 'पुनराह्वत्
 होमः । त्रिरुद्धृतदक्षिणाग्निनाग्ने तदहस्तडोमलोप इति कर्क ।
 अन्ये तु शतकृत्वोऽप्युद्धारन्ति । अरणिसम्भवदक्षिणाग्निपक्षे
 शतकृत्वो मन्यनम् । तिमथितनाग्नेऽमन्यनं वा । नित्याधारित्वपक्षे
 ऽप्यग्निशमनेऽनादिष्टं कृत्वा स्वयोनैराहरणम् । आहवनीये स्थिते
 नागनुद्धृता पुनराहवनीयोद्धारणे सम्प्लुत्युद्धृती गार्हपत्य एव
 भवति । गार्हपत्यायतने निधेयः । अनादेशश्च । अथवा समि-
 दुपरि खात कृत्वाहवनीयद्वये अन्वस्य तत्र तथा होतव्य दया
 होमद्रव्यमग्निद्वये पतति । द्वयोर्मिथययोऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाश ।
 अग्निहोत्राङ्गत्वात् तद्विहार एवाग्नायन्वाधानादिवाङ्मण-
 तर्पणान्तः । पृथगारम्भाभावान्दान्वारम्भणीया । इष्टिकरणाग्रही
 "समित'मित्वाद्याभ्यामुपस्थानम् । प्रजापति' । उच्छिक् । अग्नि' ।
 "सवा'मित्युपरिष्ठाद् हृहती । "समितं सकल्पेया समिथा रोविष्णु

(1) C पुनरुद्धृत्य होम ।

(2) D अन्येऽपि ० ।

सुमनस्यमानो इपमूर्जमभि संवसानो ।” “संवा मनांसि सं व्रता
समु चित्तान्याकरं अग्ने पुरीषाधिपा भव त्वन्न इपमूर्जं यजमा-
नाय धेहि । अनुवृतास्तमये होमकर्त्ता कश्चिद् ब्राह्मणं
प्रेष्यति । “हिरण्यं दर्भं प्रवध्य पश्चाद्वर्त्त वै (ब्रूयात्) स च ब्राह्मणः
कुशवदं हिरण्यं पश्चाद् चारयति । पुनर्मन्त्राणामृषिज्ञातारं ब्राह्मणं
प्रेष्यति । इधमादीप्य पुरस्ताद्वर्त्त वै (ब्रूयात्) । सद्योऽवसितेधकाष्ठानि
त्रिःसन्नज्ञान्यपे सार्द्रमृत्पिण्डत्रयरूपोपयमनीसंलग्नानि गार्हपत्ये
मूलदानेनादीप्याहवनीयाय खरे निदधाति । तत्र नयं
संस्कृत्य समित् पूर्वं चतुर्गृहीतेन विष्णवे स्वाहेति होमः । ततो
दक्षिणाग्निमुदृत्याग्नये सूर्यवते पुरोडाशः । इष्टिमकृत्वा वाऽज्य
संस्कृत्य चतुर्गृहीतेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति होमः । अनुवृता-
भ्युदये रजतं दर्भं प्रवध्य पुरस्ताद्वर्त्त वै इति प्रैपः । ब्राह्मणेन
पुरस्तादारणम् । पूर्व्वदिधेनोदृत्य वैश्वदेव्याहुतिः । दक्षिणाग्नि-
मुदृत्य “सूर्याय ज्योतिषते पुरोडाशः ।” इष्टिमकृत्वा वा वैश्वदेव्या-
हुतिः । वक्ष्यमाणमहुताभ्युदयप्रायश्चित्तञ्चात्र । अग्निहोत्रे पावा-
सादनानन्तरं कूर्चनिधानानन्तरमाहवनीयनाशि “प्राण उदान-
मप्यगात् स्वाहे”ति गार्हपत्ये होमः ।^१ तस्मिन्नेव काले गार्ह-
पत्यनाशि निर्मथ्य श्लापयित्वाज्यं संस्कृत्याहवनीये होमः ।

(१) D. प्रपद्य ।

(२) D प्रपद्य ।

(३) C Adds here उदृत्याग्निहोत्रहोम ।

“उदान प्राणमव्यगात् स्वाहे”ति । तस्मिन्नेव काले दक्षिणाग्नि
 नाशे “व्यान उदानमव्यगा”दिति गार्हपत्ये हुत्वा दक्षिणाग्न्यु
 षरणम् । तस्मिन्नेव काले युगपत् सर्वे चेदनुगच्छेयुः, शीघ्र
 मयित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य यथा पुरोवाते प्रतीच्यां तत्रोद्धृत्य वायवे
 स्वाहेति हुत्वा तमेवाहवनीयं स्वस्थाने न्यस्याग्निहोत्रहोमः ।
 अतिमान्वाद्(?) वाताभिमुखादिज्ञाने तु त्रयाणां पात्रासा
 दनोर्द्धं नाशज्ञाने तूर्णं तु मयित्वाहवनीयदक्षिणाग्न्युद्धृत्य नये
 ष्टुत संस्कृत्य सकृद्गृहीत्वा आहवनीयस्य पश्चादुपविश्य स्वयं
 पीत्वाचम्याग्निहोत्रहोमः । नात्र पूर्व्वप्रायश्चित्त पात्रासादनरूप
 निमित्तभेदात् । नवा विकल्पो 'निमित्तभेदेन भिन्नार्थत्वात् ।
 पात्रासादनात् पूर्व्वन्तु त्रयानुगमने सूर्योदयास्तमनज्ञाने उभ
 यानुगमननिमित्तं पुनराधेयम् । [पात्रासादनात् पूर्व्वं तदूर्द्धं
 वाहवनीयगार्हपत्यहयनाशे सूर्योदयास्तमनज्ञाने पुनराधेयम् ।]
 सूर्योदयास्तमनज्ञानान्तरन्तूभय'नाशज्ञाने न पुनराधेयं किन्तु
 मयित्वोद्धृत्यानादेशः । विहरणकाले मथ्यमानयेन जायेत निक-
 टस्थनोक्तिकाग्निमाहृत्य विहृत्य होमः । अथवा अग्नित्रयस्थाने
 ब्राह्मणदक्षिणहस्तत्रयं च स्थापयित्वा होमः । तस्मिन् पक्षे व्रतम् ।
 यावज्जीव “वसत्यर्थ”भागतस्य ब्राह्मणस्यानिराक्रिया । जीवददज-

(1) C रूपभेदेन भिन्नार्थत्वात् ।

(2) D Omits the portion bracketed

(3) D शाननाशज्ञाने ।

कर्णत्रय वाग्निस्थाने निधाय होमः । तत्र यावज्जीवमाजमांस-
वर्जनं कुगस्तम्बे वा होमः । यावज्जीवं तत्रानासनम् । पाव-
स्थासु वा होमः । यावज्जीवजलनिन्दावर्जनं तत्र व्रतम् । दर्भ-
जनपक्षयोर्गार्हपत्यायतने कृत्वोदरणम् । ब्राह्मणहस्तादिसर्व-
पक्षेषु दृष्टार्थत्वात् प्रथमा समिवास्ति । लोकिकेऽन्यो पयोऽधि-
श्रयणम् । “समिदसि समिदो मे ब्राह्मणहस्त दीदिहि समिदा
ते” ब्राह्मणहस्तवदा समिति द्वितीया समित् । एवमाजकर्ण
दीदिहि । कुगस्तम्ब दीदिहि । अहुताभ्युदये उन्नीय निःश्वास-
धारणम् ।

प्रथमाहुतिं हुत्वा भूरित्वनुमन्त्रणम् । यजमानस्य होत्रे वर-
दानम् । गार्हपत्यदक्षिणाग्निहोमात् प्राक् उदयेऽप्येवम् । वरः
श्रेष्ठद्रव्यम् । सर्वहविर्नाग्रे दोषे वाऽध्वर्यवं कृत्वा साङ्गाहृत्तिः ।
आज्येन वा देवतेज्या । मार्जारमूपिकादीनां गार्हपत्याहवनीय-
दक्षिणाग्नीनान्तरागमने (दक्षिणाग्नीनामन्तरागमने) न दोषः ।
खैडकवराहपूदकधारा प्राङ्मुखी कर्त्तव्या । भस्मधारा वा ।
गर्हभगमने अग्नये पयिक्तते पुरोडासः । 'नित्वेद्व्यतिपत्तौ चैय-
मिष्टिः । गौणकानातिक्रमे । गौणकानेत्वाध्वर्यवं कृत्वा क्रिया ।
स्तोत्रमोहे गन्धमोहे चैयमिष्टिः । ['स्वजनमरणेऽन्वारम्भणीया-
पूर्विका चैयमिष्टिः ।] व्रत्येऽहनि भासमैयुनभोजने अग्नये
व्रतपत्ये षट्पाकपानः) कर्ममध्ये षात्स्युकरणश्चेदग्नये व्रतन्वते ।

(1) D. नित्वेद्व्यतिपत्तौ चैय = ।

(2) D. Omits the portion in brackets

आहवनीयादीनां 'प्राग्निसंसर्गे न दोषः । संकुसुक्त्वे
 अग्नये संसर्गाय सदृष्टहीतेनाहुतिः । तथापि (तथा) संकुसु-
 क्त्वे अग्नये संसर्गायाटाकपालः । परस्परसंसर्गे अग्नये
 विविचये आहुतिरटाकपालो वा । दावाग्निसंसर्गे अग्नये
 संसर्गायाहुतिरिष्टिर्वा । [वैद्युताग्निसंसर्गे अग्नयेऽसुमते आहुति
 रिष्टिर्वा । सर्व्ववानादरः । ह्वेले अहुतिरिष्टिर्वा ।] अश-
 चायतनसंसर्गे तु नानादरः । अग्नये शुचये आहुतिरिष्टिर्वा ।
 भर्थागोपु यमलजनने मारुतस्त्रयोदशकपालः । स्वर्गहृदाहे अग्नये
 चामवते पुरोडाशः । सृन्मयस्य पात्रस्य भेदनेऽभिमर्शनम् ।
 "भूमिर्भूमिमवागन्माता मातरमप्यगात् भूयाम पुत्रैः पशुभिर्यौ
 नो हेष्टि स भिद्यताम् ।" ऋग्वेदब्राह्मणे । आहिताग्निर्यद्यस्नातः
 प्रातरग्निहोत्रं जुहोति का तत्र प्रायश्चित्तिः वारुणमष्टाकपालं
 निर्वपेदाहुतिं वा वारुणो जुहुयादिति । अग्निहोत्रातिपत्तौ
 आहुतिहोमः । "मनो ज्योति जुंपतामाज्यस्य हृहसति-
 यन्नमिमं तनोतु । अरिष्टं यन्नं समिमं दधातु विश्वेदेवास इह
 मादयन्तामीं प्रतिष्ठ स्वाहा ।" एवं प्राणायामशतमेकरात्रात् ।
 [उपवास (:) अर्द्धरात्रात् ।] तत ऊर्द्धमापष्टिरात्रात् तिस्रो
 रात्रीरुपवसेत् । तत ऊर्द्धं माससंबत्सरं प्राजापत्यम् । संबत्सरो-

(1) D. यामादिसंसर्गे .

(२) C. Omits the portion bracketed.

(३) D. Omits the portion bracketed.

सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम् । अत्राप्याहुतिः
पूर्वं कार्या । इदमरणिसत्त्वे । अरणित्वागे तु,—

अग्निहोत्रुपविदग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहृत्वासमो हि सः ॥

'एवमग्नित्वागे प्राजापत्यविधानं स्मार्त्ताग्निविषयम् ।

'होमद्वयात्यये दर्मपोर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ।

इति संवत्सरं होमद्वयात्यय इत्यर्थः ।

दर्मश्च पोर्णमासश्च विलोप्योभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शुद्धयति ॥

इति श्रौतपरमेव ।

यत्तु—

'अह्वयमानेऽनग्रं य नित्यकालं समाहितः ।

सम्पन्ने च यथा तत्र ह्वयते तदिहोच्यते ॥

अह्वताः परिसंख्यायै पात्रे कृत्वाहुतीः पृथक् ।

तन्त्रेण विधिवद् हुत्वा एवमेवापराहुतिः ॥

इत्यतिज्ञान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् श्रौतस्मार्त्ताभयपरः ।

आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमाहुति-
र्नात्येति आपोर्णमासाद् दर्मा नात्येति आदर्मात् पोर्णमासो

(1) D एवस्मान्नि • ।

(2) D Adis here —योग्य (३) पविहोत्रं कृच्छ्रं इदमराधं चरित्वा
पुनराधानं कारयदिति पविहोत्रं यथावत्प्रतिबन्धने । विष्णु —अग्न्य + दि कृच्छ्राद्धेन
इदमवनापदि ।

नात्येतीत्येतत् स्मार्त्तविषयमिति भट्टाचार्याः । यात्रिकास्तु श्रौत
स्मार्त्तोभयविषय मन्यन्ते गौणकालपरत्वात् ।

अथ परिशिष्टभरद्वाजसूत्रादिनिष्ठो मण्डनव्याहृतः
पञ्चहोमधिविः ।

यदापदुपस्थिता तदा साय होमकालेऽग्नीनुबृत्त्य कूर्चमासाय
परिस्तोर्त्य पर्युक्ष्य 'दोहाज्योद्वासनान्तं कृत्वा पर्वण्यन्वन्वाधान
मावश्यकमिति पर्वण्यपूर्वसायहोमान् गणयित्वा तावन्ति चतु
रुन्नीतानि पृथक् पात्रेषोन्नीय समिधमुपरि हृत्वाहवनीय
यथोक्तरूपेणेति "अग्निज्योतिष"मिति समिधं दत्त्वा तावद्धो
मोचितद्रव्येण पूर्वोद्दुतिः सायंहोममन्त्रेण द्वितीयाद्दुतिद्रव्य
पात्रान्तरे कृत्वा पुनर्गार्हपत्यमेत्य पर्वण्यपूर्वदिने प्रातर्होमान्
गणयित्वा तावन्ति चतुरुन्नीतान्युन्नीय समिधमुपरि कृत्वा
हवनीयमेत्य "सूर्यज्योतिष"मिति समिधं दत्त्वा तावद्धो
मोचितद्रव्येण प्रातर्मन्त्रेण पूर्वोद्दुतिः । प्रथमस्थापितद्रव्येषु
समेत्य कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्ष्य तन्त्रेण द्वितीयाद्दुति ।
सकृत् कूर्चमुखे मार्जनम् । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योश्च साय-होम

(१) D दोहोद्वासनान्तम् ।

(२) C होमानान् ।

(३) D दत्त्वाहवनीय यथोक्तरूपमेत्य सूत्रम् ।

पूर्वाहुतिं गणयित्वा तावतः सुवान् पात्रान्तरे कृत्वा ताव-
द्वितीयाहुतिद्रव्यञ्च पात्रान्तरे कृत्वा पुनः प्रातर्होमान् गणयित्वा
पात्रान्तरस्थसायंकालिकपूर्वाहुतिद्रव्येण संमेल्य तन्त्रेण सायं
प्रातःपूर्वाहुतिः । पात्रान्तरस्थसायंकालिकपूर्वाहुतिद्रव्येण
प्रातर्द्वितीयाहुतिद्रव्येण प्रातर्द्वितीयाहुतिसंख्यकान् सुवान्
संमेल्य तन्त्रेण द्वितीयाहुतिः । भक्षणादितन्त्रसमाप्तिः(ः)तन्त्रेण ।
समित्पर्युक्षणोपस्थानानि सायं धर्मेण । यदा तु प्रातर्होम-
काले आपत्सम्भावना तदा पर्वप्रातःपर्यन्तप्रातर्होमसंख्यक-
प्रातर्धर्मेण समिधं दत्त्वा प्रातराहुतिः । शेषं संरक्ष्य पर्वपूर्व-
दिनपर्यन्तसायंहोमसंख्यकचतुरश्रीतानि गृहीत्वा सायधर्मेण
समिधं दत्त्वा सायमाहुतिः । शेषद्वयं समस्य कूर्चे निधाय
गार्हपत्यमवेक्ष्य द्वितीयाहुतिस्तन्त्रेण । प्रातर्धर्मेण पर्युक्षणोप-
स्थाने । आपत्लाघवे तु सायंहोमसम्बन्धिनः सायंहोमा एव
समस्य कार्याः प्रातर्होमकाले तु प्रातर्होमाः ।

पञ्चहोमे कृते पञ्चान्निर्वाहसु यदा भवेत् ।

तत ऊर्ध्वन्तु कर्त्तव्या गेपाहे तु यथाविधि ॥

अकाले चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया ।

इति न्यायमूलमेतत् ।

उभयानुगमने पुनराधेयमुक्तं तत्प्रसङ्गेन पुनराधेयनिमित्ता-

(१) D • छती ।

(२) D • इत्ये प्रातर्द्वितीयाहुतिष्वस्य कान् • ।

(३) D तत्र • ।

न्युच्यन्ते । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया पुनराधेयविधि
स्तत्रैव पुनराधेयविधिरन्यत्राधानम् ।

पुनराधेयमाधानादूर्ध्वं प्रज्ञाविनाशने ।

तथा सर्वस्वनाशे च तद्वत् च 'महापदि ॥

मृते पुत्रेऽङ्गनाशे च पुनराधेयमिष्यते ।

ऋत्विक्पुरोहितभ्रातृमृतौ बोधायने मते ॥

'बहुश पुनराधेयमाधानाद् व्यसनीदमे ।

उद्वातेऽग्नी विहारात् प्राक् मय्यमान्येऽप्यजन्मनि ॥

लोकिकाग्न्याद्यनाहारेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ।

विशिष्टहेतुनानेनाधान स्यादग्निदोषत ॥

मन्थनारम्भमात्रेण नाग्निदोष इतीतरे ।

धृतेऽपि लोकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥

द्वितीयाद् वा तृतीयाद् वा होमकालात् पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधेयमिष्यते ॥

होमाष्टकाधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यदाग्निरुपशाम्यति ॥

लोगाच्चि. पुनराधेयाधाने वैकल्पिके जगो ।

कोपीतकिश्रुतियैव मासार्धं चेन्न ह्ययते ॥

ज्वलत्स्वग्नियतिक्रान्तान् यच्चान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात् पथादिष्टिस्तन्मुमती भवेत् ॥

(१) D यथापदि ।

(२) (विष्णु (१) २ ।

त तत्र पुनराधेयमापद्येवं प्रकीर्तितम् ।
 वत्सरं वत्सराक्षं वा होमलोपे मतान्तरम् ॥
 घ्रापत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्भुताशना ।
 पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्धवत्सरम् ॥
 पधिकृत् प्रथमो ज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ।
 व्रतपतिस्तन्तुमांशान्ने देवताया गुणाः क्रमात् ॥
 सप्त कार्याः पुरोडाशाः होमे लुप्ते च वत्सरम् ।
 पवमानः पावकश्च शुचिः पधिकृदित्यपि ॥
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ।
 विशेषितोऽग्निरेव स्याद् देवतात्र यथाक्रमम् ॥
 नायदाहावरणोद्येदग्निं यद्वेन पालयेत् ।
 अन्यारणोर्यावदेव नारोप्य मयितः पुनः ॥
 उहामे पुनराधानं छन्दोगपरिश्रिततः ।
 पयन्ते योनिरनया समारोपो विधीयते ॥
 मन्यन्तूपावरोद्धेत्यनया स्याच्च वा सदा ।

“उपावरोहं ज्ञातवेदः प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिमभ्रासु
 धेह्यजसो दीदिहि नो दुतरसे ॥”(१)

यप्रमाणं तु,—

परस्त्रोर्दग्धयोर्धैव दुष्टयोः क्षीपयोस्तथा ।

पाहृत्यान्धे समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्भयेत् ॥

तत्र चायं समारोपमन्वः,—“उद्बुधस्याग्ने प्रविशस्य योनिमन्या

देवयज्याये वोढुमे जातवेदः । अरण्योररणिमनुसङ्क्रमस्व जीर्णा-
न्तनुमजीर्ण्या निर्णुदस्व ।”

विहायाग्निं सभार्य्येत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
 १[होमकान्तात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥]
 भार्य्यायां प्रोपितायां चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
 तत्र स्यात् पुनराधेयमन्ये त्वाङ्गुरिहान्यथा ॥
 ज्येष्ठा चेदग्निमयुक्ता गच्छन्त्यन्या ययारुचि ।
 यजमानेन सहिता यदा ता एव केवलाः ॥
 एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।
 पतिस्तिष्ठति चेदग्निनागो नैत्यपरं जगुः ॥
 सभ्यावदन्यदाध्यग्नौ हित्वा चेद् दम्पती गतो ।
 १ग्रामान्तं वाय सीमान्तं तत्रैकेऽग्निगमं विदुः ॥
 अन्ये ग्रामान्तरगमात्प्रवृत्तिनाममाव्रतः ।
 यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतो पुनः ॥
 उदयास्तमयात् पूर्वं न नागोऽवेति केचन ।
 विनाग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ॥
 अतिक्रामेत् तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति स्मृतिः ।
 आपद्यपि हि कष्टाया विना पत्नीं नरान्तरैः ॥

(१) D. On to the ports in bracketed.

(२) D. ग्रामान्तं वा सीमां तत्रैकेऽग्निगमं विदुः

सीमातिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेद् विनश्यति ॥

तत्राधानमित्यर्थः ।

तस्मादनुच्छसन् हुत्वा निधायोच्छसनं चरेत् ॥

पुरस्तादुच्छसन् हुत्वा नयेदेवं न नश्यति ।

अकटेनापि दूर वा प्रत्यक्षं मननं नयेत् ॥

स्वाङ्गे नैवाथवा शम्या परासात् प्राङ् नयेत् श्वसन् ।

अन्यथाग्निविनाशः स्यात् तत्राधानं विधीयते ॥

पितृयज्ञे च दीक्षायां याथावरभृतिषु च ।

एतेष्वेव दहेदग्निं प्रत्यक्षं मनसा विना ॥

अनोविना शम्या ग्रामादूर्ध्वं नयनेऽग्निनाश इत्याहुः ।

कर्म्मार्थहरणेऽग्नीनां नानुच्छासादिचोदिते ।

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥

सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्सृष्टाः स्युरग्नयः ।

प्रत्यक्षमरणिद्वारञ्चान्यथाग्निविनाशनम् ॥

आज्जारम्भणपक्षे तु नत्वारम्भो विधीयते ।

न क्षाप्यारम्भणं किञ्चिन्नोगाद्यादिनिबन्धनात् ॥

दृष्टोऽग्निर्यदि नश्येत मय्यन्तः पुनः पुनः ।

ग्रामाद् ग्रामान्तरं गच्छेत् प्रत्यक्षो हव्यवाहनः ॥

(१) D • भागत ।

(२) D • विनश्यति ।

अहुतो वत्सरं तिष्ठेदुदकेन शमद्गतः ।

चतुर्भिः कारणैरेभिर्नष्टेऽग्नौ पुनराहवेत् ॥

उदकेन शमित नष्ट । उदकेन सह नीत इत्यन्ये ।

नष्टे मयितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपायरोहणम् ॥

तथा,—

विप्रोपिते स्वामिनि वैदिकाग्नि

ग्रामस्य सीमामतिलङ्घ्य गच्छेत् ।

पत्न्याः प्रवासेऽपि तथैव नाशः

पत्नीवहुत्वेऽपि समानमेतत् ॥

“प्रवा ब्रजति प्रवा धापयती”ति काण्डश्रुत्या प्रोपितस्वामि

नयनमनुज्ञातमित्यन्ये ।

नोपवासः प्रवासे स्यात् पत्नी धारयते व्रतम् ।

अमावस्यात्रयाद्दूर्ध्वं पुनराधानमिच्छते ॥

‘मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ।

स्पर्शेऽग्न्योर्गृहदाहे च उदक्यायां तथैव च ॥

उदक्याया, प्रवासाच्च पुनराधानमर्हति ।

[‘सूतके ऋतके चैके प्रवासे पुनराहितम् ॥]

धूपाङ्गारैः स्तया दीपैः पावकः प्रथमेद् यदि ।

उत्सवाग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥

(१) D मासद्वयप्रवासाः ।

(२) C Omits the portion bracketed

'अचोदितेन पाकेन कृतनोद्धरणेन च ।
 उत्सन्नाग्नि' स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥
 पुनर्विवाहे त्वाधान पुनराधेयमेव वा ।
 लौगाक्ष्याद्यनुबन्धत्वा 'दुभयञ्चेति केचन ॥
 पक्षत्रय पक्षहोमे पुनराधिनिरन्तरे ।
 अग्नावनुगते स्वामी सीमामुलङ्घ्य चेद्गतः ॥
 असमाधाय तत्रापि पुनराधेयमिष्यते ।
 श्वशूकरखरोद्याधैः काककुक्कुटमर्कटैः ॥
 नृगालकुण्ठपोदक्यासूतकीपतितान्वजैः ।
 रेतोमूत्रपुरीषैर्वा भूयान्युश्लेषशोणितैः ॥
 वसास्थिमासमज्जाधैः शूद्रेरन्वैर्जुगुप्सितैः ।
 आरोपितारणिस्रग्भं कृतेऽग्नौ स्पर्शनेऽपि वा ॥
 आक्मोक्तिज्ज्ञे एससर्गं वासे वा पतितदिभिः ।
 वदन्येषु निमित्तेषु केविदग्निविनाशनम् ॥
 तत्वारण्यगते वञ्चो दुष्टे स्यात् पुनराहिति ।
 इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेय प्रचक्षते ॥
 बौधायनमते वद्भावल्यन्तोपहते सति ।
 समारोप्य मथित्वा च पवमानेष्टयो मताः ॥
 यद्वा सर्वोपघातेषु स्यादापस्तम्बवाक्यतः ।

“पुनस्वादित्यावद्वा” इत्यादिमन्त्रेषु समिदाहृतिः ॥

(१) D अलोदितेन •

(२) C • दुभय नेति •

अन्ये चतुर्गृहीताग्न्याहुतिमेतेन वा जगुः ॥

प्रजापतिः । त्रिष्टुप् । अग्निः । “पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसव
समिन्वतां पुनर्व्रक्ष्णो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वन्तन्व वर्धयत्
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥” स्वाहा ।

आरोपितारणीनाग्ने पुनराधेयमेव वा ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्व्वयोः ।

न तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥

उत्तरा तु यदि चीषा नष्टा वा दैवकारणात् ।

अवपाद्य ततो मन्येत् प्रादेशं परिशेषयेत् ॥

एकारण्या विनष्टायामस्ति चेदपरारणिः ।

तां हित्वा मन्यनं प्रोक्त भाष्ये वीधायनीयके ॥

अरणीमथनाशक्ते तन्तुभिर्मथनेन वा ।

स्याता चेदरणी नूत्रे याज्ञे शास्त्रोक्तलक्षणे ॥

श्वोभूतेऽनुदिते दशं तस्मिन् पूर्व्वारणिद्वयम् ।

शकलीकृत्य पाथात्ये वक्रो निक्षिप्य दाहयेत् ॥

ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।

गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृह्णीयादधरारणिम् ॥

ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नेो धारयन् जपेत् ।

उद्बुद्धस्वाम्न इत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥

मन्यनस्यावृता सम्यङ् मयित्वाग्नि विहृत्य च ।

विनाप्योत्पूय दर्भाभ्या सुच्यादाय चतुर्धृतम् ॥

जुहोत्याहवनीयेऽग्नीं मनस्वत्या वृतं तथा ।
 'इष्टिं तन्तुमतीं कुर्व्यात् शरावं दक्षिणां ददेत् ॥
 इत्यनारोपितारण्योः चये याच्चे नवे पुनः ।
 तदलाभादग्निनाथे पुनराधानमिष्यते ॥
 शूद्रोदक्यान्यकाकश्वपतितामिधरासभैः ।
 अनारूढारणिस्यर्शं ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥
 भवतन्नः समेत्यप्सु मज्जयेद्दूपितारणी ।

प्रजापतिः । पंक्तिः । अग्निः । “भवतन्नः समनसौ सचेतसा वरे-
 पसौ । मा यन्नं हिंसिष्टं मा यन्नपतिं जातवेदसौ शिवौ भव
 तमद्यनः ।”

एकारण्येव दुष्टा चेत् तामेवाप्सु विनिक्षिपेत् ।
 तत्रान्यारणिलाभात् प्रागुद्घाते पुनराहितिः ॥
 प्रागादित्योदयादौमं संकल्प्य न जुहोति चेत् ।
 अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वाम्यसन्निधौ ॥

[छन्दोगपरिशिष्टे,—]

वैताने पुनराधानं यस्याग्नीनां विधोयते ।
 अकुर्व्वंस्तदवाप्नोति प्रायश्चित्तमृतावृत्तौ ॥

प्रायश्चित्तमनादेशप्रायश्चित्तम् ।

अत्र येषु निमित्तेषु वङ्गेर्नाशो मतान्तरे ।
 मतान्तरे विनाशो न तत्र किं प्रतिपद्यताम् ॥

(१) C Omits the portion bracketed.

(२) D. प्रायश्चित्तमनादेशः । अत्र •

स्थितानग्नीन् समुत्सृज्य नाधानस्यात्र सम्भवः ।
 दैवादग्निविनाशे स्यादाधानमिति याञ्चिकाः ॥
 अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सोकर्याय प्रदर्शिताः ।
 देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद् व्यवस्थिताः ॥

अत्र प्रायश्चित्तोपयुक्ताधानप्रसङ्गेन प्रथमाधानं लिख्यते ।

तत्र—

आवसथ्यमनादृत्य वेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तिश्च जायते ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रथमं स्मार्त्ताधानम् । छन्दोग-
 परिशिष्टे,—

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजेऽनुज' ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवर्त्तिस्तु पूर्व्वजः ॥

देशान्तरस्थक्तीर्वैकहपणानसहोदरान् ।

वेश्यानिष्ठाश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च क्षपिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनदृष्टिप्रसक्ताश्च कामत. कारिणस्तथा ।

कुलटोम्बत्तचोराश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥

एकहपणान् एकस्या स्त्रिया प्रसक्तान् । अभाष्या यतिवनवासि-

नेष्ठिकाः । कुलटः परकुलाटनशीलः । कुष्ठकः कुष्ठी । सर्व्वक्रिया-
स्रवलन इत्यपरे । नृपस्य सत्तान् नृपसेवकान् । तथा धनवाहुंपिकं
राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीचेत वर्ष्वयमपि त्वरन् ।

तेन—

नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तर्पांसि च ।

इति जातिमात्रे यस्याग्निस्तत्परम् । तथा,—

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ।

पारस्कारः,—(“आवसथ्याधानं) दारकाले” । “दायाद्यकाल
एकेषाम् ।” भ्रमादकस्य दारकाले सभ्रादकस्य दायाद्यकाल
इति व्यवस्था । ज्येष्ठेऽनाहिताग्नौ कनिष्ठस्य दायाद्यकाल
आगतेऽपि नाधानाधिकार इति । तद्रूढमेव प्रायश्चित्तम् ।
यदा ज्येष्ठं बोधयित्वा तदाधानं कारयित्वा स्वस्याधानकरणं
शक्यमिति स्यादेव ततः प्रभृति प्रायश्चित्तम् । यथा निह्नोऽपि
धनमर्जयित्वा क्रतुसमर्थ इति तस्याधिकारः । प्रायश्चित्तञ्च,—

यायन्वष्टान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।

तावन्ति लुच्छाणि घरेत् होम्य दद्याद् यथाविधि ॥

‘होम्यं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । अनाहिताग्निताया उपपातक-
मध्ये गणनात् तप्रायश्चित्तम् ।

उपपातकरुद्धिः स्यादेव रुद्रायणेन वा ।

(१) C. भोजयिष्या ।

(२) C. होम्यं • ।

इति । ज्येष्ठस्य तु विशेष, —

कृतदारो गृहे च्छेठो यो नादध्यादुपासनम् ।

रुद्रायण चरेद् वर्षे प्रतिमासमहोऽपि वा ॥

अत्र विवाहात् पूज्यं यदाधानविधानं ब्रह्मचर्य्यस्य कन्यादानस्वीकारानन्तरं समावर्त्तनात् पूर्वमाधानम् । तत्कन्यानाशं तेनैवाग्निना कन्यान्तरविवाहः । कन्याऽलाभे तस्यैवान्नेरात्मारोपणं कृत्वा सव्रास इति कल्पः । सूत्रे,—‘वैश्वस्य बहुपशो गृहादग्निभाहृत्य’ इति मुख्ययोनिमुक्त्वा “अरणिप्रदानमेकं” इत्युक्तम् । तेन वाजसनेयिना वैश्वगृहादानयनमेव मुख्यकल्पः । इन्द्रो गपरिशिष्टोक्तम्—

पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वं प्रशस्यते ।

अनहुकत्वयत्तस्य कान्यैस्तद्वीयते शमम् ॥

इत्यारण्यस्य पुण्यत्वं गोभिलीयानामेव । तत्र अनहुकत्वमसृष्टिकारत्वम् । [‘तस्य अरणिभवस्याग्ने कान्यैर्धनकामप्रयोगैश्च शमनीयत इत्यर्थः ।] गोभिलसूत्रे,—‘वैश्वकुलाद्वाग्नेरोपाद्वा’ इत्यादिना अग्नियोनिकल्पानुक्त्वा अपि वा (अन्य) मयित्वाभ्यादध्यात् पुण्यस्त्वैवानहुको भवति इति आरण्यस्य ‘पुण्यत्वमेव वचनात् । तेन मुख्यवैश्वलाभेऽपि ‘व्यत्यये कर्मणा

(1) C • इत्थम् • ।

(2) C • मानवति ।

(3) D मुख्य कल्पः ।

(4) D On the top to bracketed

(5) D पुण्यवचनात् ।

साम्य" मिति वैश्यवृत्त्या जीवतां ब्राह्मणानां पञ्चमे सप्तमे वा
पुरुषे वैश्यत्वप्राप्तेस्तत एवाहरणम् । कन्दोगपरिधिटे,—

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा या चोदीच्युर्द्दुगापि वा ॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
ससक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ॥
। अलाभे त्वशमीगर्भादा 'हरदविलम्बितः ।
चतुर्विग्रतिरद्भुष्ट दैर्घ्ये षडपि वैस्तरे ॥
चत्वारि चोच्छ्रये, मानभरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥
अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चात्र स्यात् द्वादशाङ्गुलम् ।
भोविली द्वादशैव स्यादेतन्नन्यनयन्वकम् ॥
। खादिर चात्रमुद्दिष्टभोविली खादिरी श्रुता ।
गोवालै, शशसमिथैस्त्रिवृत्तृत्तमनशुकम् ।
व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥
प्रथमशु प्रमन्यः स्यादैशान्यामुत्तरारणेः ।
'चात्रबुधे प्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।
कृत्वोदगपामरणिं तदूर्ध्वमुपरि न्यसेत् ॥
चात्रोर्ध्वकीलकापस्याभोविलीमुदगपगाम् ।
विष्टभ्य धारयेद् यन्त्रं निष्कन्यः प्रयतः शुचिः ॥

(1) C • इरेति विचक्षणः ।

(2) D • चात्रबुधे • । C • चात्रबुधे •

अत्रारणे 'रुत्तरायत्वमुक्तम् । यज्ञपाशं तु,—

उत्ताना प्राक्शिरा वेदि र्यथा वेदि स्तयारणिः ।

इति द्वयोर्विकल्पः । प्राक्शिरस्त्व श्रौतविषयं वा ।

'भूनादष्टाङ्गुल त्वत्ता अग्राञ्च द्वादशाङ्गुलम् ।

अन्तर देवयोनिः स्यात् तत्र मथो हुताशनः ॥

प्रथमे मन्यने ह्येष नियमो नेतरेषु च ।

परिधायाहृतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ॥

विभृयात् प्राङ्मुखो यन्त्रं यजमानः समाहितः ।

त्रिवृद्वेष्टाय नेत्रेण चावं पद्मरहतांशुका ॥

पूर्वं मधेदरस्थन्ते प्राच्यन्तेः स्याद् यथा च्युतिः ।

तथा—

इव्यवाङ् वरुणं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यङ्मुखोऽभवत् ।

तमिच्छन् पुनरादातुं तस्मात् प्रत्यङ्मुखो मयेत् ॥

सर्वाः पद्मयो रज्जुमालभन्ते समर्था चाग्निजम्पर्यन्तं
मधेदिति ।

(१) D • रुत्तरायसक्तम् ।

(२) D अयादष्टाङ्गुल त्वत्ता भूनाङ्गुल दशाङ्गुलम् ।

(३) D प्रत्यङ्घो मयेत् ।

स्नातार्त्ताधानप्रयोगः ।

गणपत्यादिपूजा । स्वस्तिवाचनम् । सङ्ख्यः,—सम नित्य-
 नैमित्तिककर्मभानुष्ठान'साधनमावस्य्याधानं करिष्ये । मातृपूजा ।
 ['वसोढारा ।] आभ्युदयिकम् । दम्पत्योरहृतवस्त्रपरिधानम् ।
 क्रियमाणेऽग्निन्नावस्य्याधानकर्मणि यावन्तो वैकल्पिकाः पदा-
 र्यास्ते मया ऋत्विक्प्रत्ययेनानुष्ठेयाः । ब्रह्मवरणम् । गृह्याग्ने
 सार्द्धवयोदयाद्गुष्टमितरञ्ज्वा मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये खरकरणम् ।
 चतुरङ्गुलचतुरङ्गुल^१ मेखलात्रयं द्वादशुलविस्तारम् । दम्पत्यो-
 रुपविष्टयोर्द्वेस्ते^२ ब्रह्मणोऽरुणिद्वयसमर्पणम् । दक्षिणे द्वाग्रपुपविष्टे
 ययोक्तस्थानेऽरुणिमुत्तरायां निवेश्य उत्तरारणेरीशानात् प्रमन्य-
 सुवृत्त्य चात्रुध्रे प्रमन्यायं प्रवेश्य चात्रमूलमरुणिं देवयोनौ निवेश्य
 चात्रोर्द्वकीलके श्रीविचीमुदगयां विन्यस्य यजमानस्य प्राङ्मुखस्य
 हस्ताभ्यां विष्टभ्य धारणम् । पतुगाः प्रत्यङ्मुखायाः गोबालरञ्जं
 चात्रे त्रिधा वेष्टयित्वा मन्थनम् । अन्यासामानश्चनम् ।
 'समर्थायाद्योत्पत्तिपर्यन्तं रञ्जुर्कर्मणम् । जातेऽग्नीं चरमध्ये
 पद्मभूसंस्कारः । चुरे अग्निनिधानम् । वैश्वकुलादभ्याहरणपत्रे

(१) D. साधनीभूत () आवस्य्याधानमङ्ग करिष्ये ।

(२) D. Omits the portion bracketed.

(३) C • रङ्गुलम् ।

(४) C ब्रह्मणोररुणिवह •

(५) D. हवर्थायाऽप्योत्पत्ति (अम्युत्पत्ति) पर्यन्तम् •

अग्निमाहृत्य खरमध्ये पञ्चभूसंस्कारं कृत्वाऽग्निस्थापनम् ।
दण्डितो ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीताप्रणयनम् । परिस्तरणम् ।
पवित्रच्छेदनानि । पवित्रे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली ।
[^१चरुस्थाली] सम्भार्जनकुशाः । उपयमनकुशाः । तिस्रः समिध ।
सुवः । आज्यचरुतण्डुलाः । पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वा । पवित्र-
करणम् । प्रोक्षणीसंस्कारः । क्रमेण पात्रप्रोक्षणम् । असञ्चरं
प्रोक्षणीनिधानम् । आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । ^२सप्रणीतोदक
स्थाल्यां चरुतण्डुलप्रक्षेपः । आज्यस्य ब्रह्मणा चरोर्यजमानेन
युगपदधिययणम् । द्वयोः पर्यग्निकरणम् । अर्धश्रुते, सुव^३तपनम् ।
सम्भार्जनकुशैः सुव^४सम्भार्गः । पुनः प्रतपनमुदकस्पर्शनम् । प्रणीतो
^५दकेन प्रोक्षणम् । आज्योद्वासनं [^६चरोरुद्वासनम् ।]
आज्योत्पवनम् । ^७आज्यावेक्षणम् । उपयमनकुशानादाय
समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य होमः । ब्रह्मान्वारथे प्रजापतये स्वाहा
इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्याधारावाज्यभागौ ।

- (१) C Omits the portion bracketed.
(२) D प्रणीतोदकयुक्तचरुस्थाल्या चरु • ।
(३) D • प्रतपनम् ।
(४) D • सम्भार्जनम् ।
(५) D • दकनाभ्युक्ष्य निधानम् । आच्छोदु • ।
(६) D. Omits the portion bracketed.
(७) D प्रोक्षयदुत्पवनम् । आज्यावेक्षणम् ।

अथाष्टचरुहोमः ।

“त्वन्नो अग्ने” (इत्यादि) “प्रमुमुग्धरायत् स्वाहा ।” इत्यन्तेन होमः । “सत्वन्नो अग्न” इत्यादि “सुहृवो न एधि स्वाहा ।” इति होमः । “इमग्ने वरुण” इत्यादि “स्युराचके स्वाहा ।” इति होमः । इदं वरुणाय । “तत्त्रायामि” इत्यादि “आयुः प्रमोयीः स्वाहा” । इदं वरुणाय । “येते यत”मित्यादि “स्रर्काः स्वाहा” । इदं वरुणाय ॥ इत्यादि । “अयायाग्न” इत्यादि “भेषजं स्वाहा” इत्यन्तेन होमः । [^१इदमग्नये ।] “उदुत्तम”मित्यादि “स्याम स्वाहा ।” [^२इदं वरुणाय ।] “भवतन्नः” इत्यादि “शिवी भव तमयनः स्वाहा ।” [^३इदं जातवेदोभ्याम् ।] अथ स्वाली-
पाकात् । अग्नये पावकाय स्वाहा । अग्नये शुचये स्वाहा । अदित्यै स्वाहा । पुनरष्टर्षहोमः । “त्वन्नो अग्न” इत्यादि “भवतन्नः” इत्यन्तेन । स्विष्टकृते च । “अयास्यग्नेर्वपट्कृतं दत्वर्भृणाल्वरी-

(1) D. तन्नो अग्न इत्यादि अथ भो अग्न इत्यादि । इमग्ने वरुण इत्यादि । होमः । तत्त्रायामेत्यादि । येते यत मित्यादि •

(2) D. साहेत्यन्तेन होमः । अयायाग्न •

(3) D. Omits the portion bracketed.

(4) D साहेत्यन्तेन होमः ।

(5) D Omits the portion bracketed.

(6) D साहेति च होमः ।

(7) D. Omits the portion bracketed.

(8) D परवासात् ।

रिचं देवागातुविदः स्वाहा ।” इदं देवेभ्यो गातुविदुभ्यः ।
भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । त्वन्नो अग्ने । (सत्वन्नो
अग्ने) अयाश्चाग्ने । येते शतम् । उदुत्तमम् । प्रजापतये स्वाहा ।
परिस्तरणवर्हिर्होमः । प्राशनम् । मार्जनम् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रः ।
दक्षिणा वरो वा । छन्दोगपरिशिष्टोक्तं गोदानं वस्त्रद्वयदानञ्च
वैकल्पिकम् । दम्पत्योरहतवस्त्राणि यानि तानि ब्रह्मणे देयानि ।
त्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । शान्तिकरणमच्छिद्रावधारणम् ।
पुराधाने माट्रपूजाद्यभावः । पूर्व्वं योनिः पूर्वावृद्धिरिति
छन्दोगपरिशिष्टवाक्यात् सैवारणिः नारखन्तरम् । अरणिदीप-
नाशेत्वरण्यन्तरमर्थसिद्धम् । वैश्वकुलादाहरणमपि न निषिद्धम् ।
पूर्व्वं योनिरित्यस्यारणिव्यक्तिनियमपरत्वात् । 'यथा श्रौते
यजमानदाहे ऽरण्यप्रतिपत्तिदर्शनात् पुनराधाने सैवारणिः ।
अतएव .

पुण्यमेवादधीताग्निं सहि सर्व्वैः प्रशस्यते ।

इति । पूर्व्वं योनिरित्यद्वारणेयनिर्देश आरण्येयस्य पुण्यत्वे-
नोक्तः । अन्यथा योनिमात्रनियमपरत्वे तदसङ्गतिः । अत्र श्रौतो-
क्तानि पुनराधाननिमित्तानि प्रायेण । [अन्यत्र] वैश्वकुला-
दाहरणपक्षेऽग्निनाशे पुनर्वैश्वकुलादानीय खरे स्यापनम् । केवलं

(1) D. Reads here :—एव प्रथमाधाने वैश्वकुलादाहरणे पुनराधानेऽरणि-
मदानपक्षो न वाच्यते । पूर्व्वं योनिरित्यस्यारणिव्यक्तिनियमपरत्वात् । श्रौते
यजमाने .

(2) D. Omits the portion bracketed

ग्रामान्तरनयने प्रत्यक्षमेवाग्निर्नीयते । अनोऽभावेत्वतिसङ्घटे
 आत्मारोपणम् । स्थानान्तरे पुनर्वैश्वकुलादाहरणम् । अन्यथा तु
 पुनराधानमेव । होमद्वयलोपे दर्शपूर्णमासलोपे पुनराधानम् ।
 इदञ्च मध्ये भोजने सति । यदा तु होमकाले होमाशक्तौ न
 भुङ्क्ते तदा यावद्दिनं होमपात्रस्तावद्दिनमभुङ्क्ता न स्थित्वा तन्त्रेण
 सर्व्वहोमान् पक्षहोमवत् कुर्यात् न पुनराधानम् । इति ।
 छन्दोगपरिशिष्टे । मथ्यमानस्याजन्मनि प्रातर्होमपर्य्यन्तं प्रतीक्षा
 तदूर्ध्वं पुनराधानम् । अरणिनाशदोषे अग्नेररस्थन्तरे “अयन्ते
 योनि”रिति समारोपः । “उपावरोह” इति मन्यनम् । समा-
 रोपात् पूर्वं नाग्रे पुनराधानम् । अग्निं विहाय सभार्य्यस्य
 सीमातिक्रमे होमकालालयये पुनराधानम् । अग्निं विना पत्याः
 समुद्रगानदीतरणे पुनराधानम् । पत्नीं विना अग्नीनां सीमा-
 न्तरनयनं शकटं विना प्रत्यक्षाग्निनयनं 'स्नाभ्यन्वारोहणं विना
 नदीतरणं सीमालङ्घनम् । मन्यनकाले 'अरण्यामग्निनाशः ।
 अहुतस्य प्रत्यक्षवङ्गेर्वत्सरावस्थानम् । यजमानप्रवासे 'अग्निः
 (अग्नेः) सीमान्तरनयनम् । अग्निं विहाय पद्भ्याः प्रवास' ।
 पक्षत्रयं निरन्तरं पक्षहोमः । 'उदक्यायाः प्रवासः । उदक्यास्पर्शः ।
 धूपाङ्गारादिभिरग्निनाशः । अवैधपावकः । विधिं विनागन्धु-

(२) D स्नाभ्यन्वारमध्य' ।

(१) C अरण्यामग्निनाश ।

(२) D अग्ने () ।

(३) D उदक्याया •

इरणम् । पुनर्विवाहः । 'अग्न्यनुगमे मन्यनमकृत्वा यजमानस्य
सोमातिक्रमणम् । खशूकरोद्गादिस्पर्शः । रेतोमूत्रपुरीषादिस्पर्शः
प्रत्यक्षे 'समारोपिते (०तो) चरणौ वा । एतानि पुनराधान-
निमित्तानि । छन्दोगपरिशिष्टे,—

यद्यग्निरग्निनान्येन संसृज्येताहितः क्वचित् ।

अग्नये विविचय इति जुहुयाद् वा घृताहुतिम् ॥

अग्नयेऽप्सुमत इति जुहुयाद् वैद्युतेन चेत् ।

अग्नये शुचये चैव जुहुयाच्चेन्धनाग्निना ॥

गृहदाहाग्निना यस्तु यष्टव्यः चामवान् दिजैः ।

आहृतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ॥

असंसृष्ट जागरयेद् गिरिशर्भैवमुक्तवान् ।

आहृतः पाकार्यं पृथक्कृत्य नीतः,†

यस्याग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदैवतम् ।

चरुं निर्वर्च्य जुहुयात् सैव तत्र विनिष्कृतिः ॥

अत्र शीते यत्रेष्टिर्विहिता तत्र स्यात्तं चरुः । यथानिष्ठा नवयज्ञे
नवान्नाशने पतितप्रतिग्रहेऽभोज्यभोजने वैश्वानरीति । स्रजन-
मरणे पथिक्तत् । तथाच गृहपरिशिष्टम्,—“य एवाहितान्ने
पुरोडाशास्तएव नाहितान्नेसरवः” इति ।

(†) D अग्न्यनुगमने •

(e) D समारोपितरणौ वा ।

अथ श्रौताधानम् ।

जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नावदधीत इति पुत्रजन्म यद्यप्याधान-
निमित्तत्वेन श्रुते तथापि पूर्वेण धर्ममन्विच्छेदिति स्मृत्यन्तरा-
ज्जातपुत्रपदेन पुत्रजननयोग्ययुवावस्था लक्ष्यते । कृष्णकेशपदेन
वार्धक्यव्यावृत्तिः । अथवा गृह्यशालिनो जातपुत्राधानं कुर्युः ।
सम्बत्सराद्वा शुश्रूषावानोति पुत्रजन्मानन्तरं वा गृह्याधानानन्तरं
वर्षान्ते वा कार्यम् । दारकाले विहितगृह्याधानानन्तरं
पुत्रजननयोग्ययौवनावस्थालाभात् । गृह्याधानानन्तरं वर्षान्ते
वेत्युक्तम् ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद् यस्यात्रं वार्षिकं भवेत् ।

इति काम्येष्टिपशुबन्धपरम् ।

वर्त्तयंश्च शिलोच्छ्राभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्व्यायनान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥

इति शिलोच्छ्रवृत्तेर्मनुना नित्येष्टिपशुहोमादि (०होमादयो)-
दर्शिताः । यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति श्रुतेः ।

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिवेत् द्विजः ।

इति काम्यसौमपरम् । एव यद्योक्तकाले श्रौताधानासम्भवे नाहि-
ता(ग्नी)ना(म्) उपपातकप्रायश्चित्तिः । बहुकालातिक्रमे

कालेत्वाधाय कर्माणि कुर्याद् विप्रो ह्यनापदि ।

तदकुब्धेन्द्रिरात्रेण मासि मासि विशद्दति ॥

तत्राधानप्रायश्चित्तविशेषानाम्नादनादिष्टप्रायश्चित्तस्याहवनीयादि
साध्यतदुत्पत्ते पूर्वमशक्यत्वात्

यदैतदन्यथा जातं तदारभ्य समापयेत् ।

इति नित्यावैगुण्ये पदार्थावृत्ति । पदार्थाश्च अग्न्यागारकरण
क्षीमपरिधान इत्यादिरूपम् । यस्मिन् पदार्थे भ्रमस्तारभ्यावृत्ति ।
तेन “ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनचातुष्पाश्रयजागरणेभ्यपूर्वार्धान्वा
रभ्यसार्पराज्ञीर्नवा कुर्यात् ।” इति येषा विकल्पस्तत्परिहारे
णानुष्ठानन्यायः । तथा वपनहविव्यविकल्पश्रुतेस्तत्परिहारः ।
अभावास्याकालोवा वैकल्पिक इति कर्कादयः । एतत्पदार्था
परिहारेणानुष्ठानेऽपि यदा वैगुण्य विष्णुस्मरणमेव प्रायश्चित्तम् ।

अत्र क्षीम अतसीप्रभवस्तस्य श्रौतत्वेऽपि कार्याशेनानुष्ठान
यात्रिकानाम् । नित्यकर्मसु यथाशक्तीत्युपबन्धात् । मनु, —

प्रजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधियस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

इत्यश्वदक्षिणा ऋत्विगभ्यः । यद्यपि मानवे, —

रथ हरेदथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वर्जनम् ।

इति वाजिनो ब्रह्मदक्षिणासम्बन्ध उक्तस्तथापि केषाञ्चित्
शाखिनामिति तद्दीकाकृद्भिर्व्याख्यानात् प्राजापत्याश्वमृत्विग्भ्यो
दद्यादितियात्रिकसम्प्रदायः । अरणिस्वरूप मन्वनयन्त्र मन्वन
प्रकारस्य ऋत्विगपरिशिष्टोक्त एव धार्यवत् श्रौतेऽपि ।

अथ,—

अरन्विद्यतुरस्त्रय पूर्वस्याग्नेः खरो भवेत् ।
 रयचक्राकृतिः पश्चाच्चन्द्रार्धे इव दक्षिणः ॥
 सभ्यावसथ्ययोः स्थानं नयैषैव प्रकोर्त्तितम् ।
 अग्नीनान्तु खरः कार्यो मेखलात्रयसंयुतः ॥
 वितस्तिमात्रमुच्छ्रायो विस्तारेण तु चाङ्गुलः ।
 सार्धत्रयोदशाङ्गुष्टरञ्ज्वा नयैच मण्डलम् ॥
 गार्हपत्यायतनादष्टदिक्षु प्रक्रमेषु च ।
 एकादशद्वादशसु मत्यावाहवनीयकः ॥

अथ तत्स्थानं मध्यं कृत्वा तत्परितः शंस्यखरकरणम् ।
 चतुर्विंश्याङ्गुलमानरञ्जुः पाशैकसंयुता ।
 तावानेवागमस्तस्याः परान्ते (?) पाशसंयुतः ॥
 आगमार्धेच तन्मूले तयोर्मध्येच लक्षणम् ।
 धृत्वागमचतुर्भागं लक्षणं दक्षिणानयेत् ॥
 एवमुत्तरतः पश्चात् पूर्ववत् परिकल्पयेत् ।
 तदन्तान्तरतो भिन्नीर्निदध्यात् पूर्ववत् समाः ॥
 इत्यमाहवनीयस्य चतुरस्त्रः खरो भवेत् ।
 नयैशंस्थान्तरालान्तु षोढा वा सप्तधा त्रिधा ॥
 चतुर्धा पञ्चधा वापि विभज्य गन्तुना समम् ।
 त्रिधा विभज्योभयतः पाश रञ्जुं विधाय च ॥
 नयैशंस्थानमद्वय रञ्जुपाशौ प्रमुच्य तु ।
 धृत्वापरविद्यतीयलक्षणं दक्षिणा नयेत् ॥

लक्षणी विद्वतीयान्त्यमध्यमुत्तरतो भवेत् ।

सयवैः षड्भी रज्जुच मण्डले त्र्यङ्गुलाधिका ॥

चतुर्भिः सयवै स्त्रिंशत् हरेन्मण्डलमध्यत ।

हात्रियदङ्गुला ज्येष्ठा विस्तारस्वेकविशतिः ॥

गणपत्यादिपूजा । स्वस्तिवाचनम् । ओमद्वारभ्यार्चं आवाभ्याः^(१)
 अग्न्याधेयं करिष्ये इति संकल्पः । मातृपूजा । वसोर्हारा ।
 आभ्युदयिक कृत्वा अग्न्याधेये कर्मणि यावन्तो वैकल्पिका
 पदार्थास्ते मया ऋत्विक्प्रत्ययेनानुष्ठेयाः । अग्न्याधेये कर्मणि
 त्व ब्रह्मा भवेति ब्रह्मवरणम् । होत्रध्वर्योरग्नीनाञ्च दक्षिणे ब्रह्मखु
 पविष्टे त्रिभिर्ऋत्विग्भिरग्न्यागारकरणम् । प्राग्वंश पूर्व्वगृहम् ।
 उदग्वंशं पश्चिमगृहम् । दक्षिणे पूर्व्वे परे पश्चिमगृहमर्ध
 यथोक्तरूपेण नर्यखरकरणम् । यथोक्ताधाने पूर्व्वगृहे शस्यखर-
 करणम् । पश्चिमगृह एव दक्षिणाग्निखरः । व्याख्यानाध्यापनोप
 स्थाने सभ्यखरः । दम्पत्योरतसीप्रभवाहृतवस्त्रद्वयपरिधानम् ।
 विशुष्करणम् । गार्हपत्यागारे पञ्चधा सस्कृत्यारणिभ्या निर्गम्यामि
 स्थापनम् । दम्पत्योर्दिवाशनम् । उपास्तमयं गृहाद्वहिरुपलिप्तं
 दक्षिणतो ब्रह्मखुपविष्टे यजमानस्य पद्मगा सहोपविष्टस्य जपः ।
 “देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्त्यजे यस्याहमस्मि न
 तमन्तरयामि स्व म इष्ट स्व आन्त स्व हुतमस्त्विति ।” दम्पत्यो
 रग्न्यागारे प्रवेशः । पूर्व्वेण द्वारेण यजमानस्य दक्षिणेन पद्मगाः ।
 भस्नेः पश्चाद् द्वयोरुपवेशनम् । दक्षिणतः पत्नी । ब्रह्मणि
 दक्षिणत उपविष्टे दम्पत्योर्हस्ते षध्वर्योः सम्पूज्य धरणिद्वयदानम् ।

अस्तमिते गृहे चेदजो नास्ति परस्मादानीय अग्न्यागारे बन्धनम् ।
 शकलैर्वा सकलगोमयपिण्डैर्वा प्रयतेनाग्निरक्षणम् । उपासित-
 स्याग्नेः शमनम् । “वाचं यच्छा पूर्णाहुते” रिति शेषः । नर्यखरे-
 ऽध्वर्योः पञ्च भूसंस्कारः । अश्वमानयेति प्रैषोऽग्नीधोऽश्वनयनम् ।
 अश्वाभावे प्रैष विनानभिधानात् । आनयनम् । पुरस्तात्
 स्थितेऽखेऽनुदुहि वा पुरस्तात्स्थिते । नर्यखरस्य पश्चादनुदिते
 सूर्येऽग्निमन्थनम् । उदिते वा । यजमानस्य दण्डधारणम् ।
 अध्वर्योर्मन्थन प्रत्यङ्मुखस्य । अग्नीं जाते वरदानमध्वर्यवे ।
 मनसा सङ्कल्प्य पश्चादानम् । “प्राणममृते दधे” इति यजमानस्य
 मुखवायुनाग्निसंधुक्षणम् । “अमृतं प्राण आदधे” इति यजमान-
 मुखेनाग्निसंस्पृष्टवायुपानम् । दारुभिरग्निज्वालनम् । येषां
 प्रवरे गोत्रे वा अङ्गिरा ऋषिस्तेषां “भूर्भुवःश्रिरसां त्वा देवानां
 व्रतपते व्रतेनादधे ।” इति मन्त्रेण ज्वलतोऽग्नेर्गार्हपत्यस्य खरे
 स्थापनम् । येषां भृगू ऋषिः प्रवरे गोत्रे वा तेषां “भूर्भुवः
 भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे ।” इति मन्त्रः । भार्गवाङ्गिर-
 सव्यतिरिक्तानां “आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे”
 इति गार्हपत्याधानमन्त्रः । सूर्योदये अग्रे मृत्तिकाकलशत्रये
 उपयम्य त्रिः सद्रश्मस्य द्वात्रिंशदिभ्रकाष्ठस्य परिधिवृत्तसम्बन्धिनो
 मूलस्य गार्हपत्येऽधिययणम् । अश्वस्थानदुहो वा पुरस्तादग्नि-
 कर्षणम् । ज्वलदिभ्रस्थाध्वना प्राक् नयनम् । यजमानस्य धूमाभि-
 मुखस्य प्राग्गमनम् । अश्वमनङ्गाहं वाध्वर्युर्दक्षिणपूर्वपादे-
 नाहवनीयस्थानमधिष्ठाप्य अग्निस्थापनस्योत्तरेण प्राची नीत्वा

ऋषीपपक्ष भूम्या गर्ते पक्षं तिन्युकफलादि तद्वर्जनम् । अग्नि
होतार्यसुद्धृतेऽज्जीवुदकादिदानवर्जनञ्च ।

एवमाहिताग्निमधिकृत्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ।”
“यावज्जीवं दशपूर्णमासाभ्यां यजेत ।” “षट्सु षट्सु पशु
बन्धयाजी ।” “त वै संवत्सरो नानीजानमतीयात् ।” इति
वचनाद् वर्षाण्येको वा पशुबन्धः । “शरद्वसन्तयोराग्रयणम् ।”
“वर्षासु सौम्यः स्यामाकचक्रः ।” “अनिष्टानवयज्ञेन नवान्नखरे
वैश्वानरोष्टिः ।” “चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी ।”
“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ।” इत्यादयो नित्ययज्ञाः ।
याज्ञवल्काः,—

प्रति संवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययन तथा ।

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिञ्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टि वैश्वानरीं द्विजः ।

हो वा तत्रापि प्रायश्चित्तम् । मुख्यकाले यथाकथञ्चित्
करणसम्भवेन वैश्वानरोति । सर्व्वथाप्यसम्भवे गोणकालेष्वकरणे
वैश्वानरी । अतएव विधिरप्येकदेशे स्यादितिह्वनाइमात्र
निर्वाहकत्रोहिलाभेऽपियागानुष्ठानसुक्तम् । तथा बोधायनेन
दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजस्तेषामेकस्मिन्नविद्यमाने सर्व्व-
प्रायश्चित्तं कृत्वा द्वयः प्रचरेयुः । हो तत्रापि प्रायश्चित्तमिति
ऋत्विगभावे मुख्यकाले करणं दर्शितम् । सर्व्वप्रायश्चित्तञ्च
बोधायन एवाह यथेकोऽध्वर्युर्देव स्यात् पुराप्रयाजेभ्य षाण्व-
भ्यान्धाः सुवेणोपहातमेवाध्वर्युः प्रायश्चित्तानि जुहोति “जुष्टो वाचै

भूयास जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं जुष्टतमं
तस्मिन् मा धाः स्वाहा सरस्वत्यैः ।”

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र

हवेहवे सुहव शूरमिन्द्रम् ।

द्वयामि शक्रं पुरुङ्गतमिन्द्रं

स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्र. ॥ स्वाहा ॥

यन्मे मनसि स्थितं यद्वाचो यच्च मे हृदः ।

देवास्तत् शमयन्तु सर्वं सोमो बृहस्पतिश्च ॥ स्वाहा^१ ॥

अग्निर्मातस्मादेनसः^२ अद्वा देवा (१) विमुञ्चताम् । स्वाहा ॥

“यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्या यन्मातरं पितरं वा जहिंसिम । अग्नि
र्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरितानि चक्रम (१) करोतु
मामनेनस स्वाहा ।” ब्रह्मत्वे हीत्र आध्वर्यवे आग्नीध्रे चैक एव
यज्ञपर्वाणि । तन्मे देवा रक्षन्ता प्राणान्मे मा हिंसिष्ठ स्वाहा । अह
ब्रह्मा त्व (अह) होता अहमध्वर्युं रहमग्नीदह यजमान एक एव
यज्ञपर्वाणि तन्मे देवा रक्षन्ता प्राणान् मे मा हिंसिष्ठ स्वाहा ।
एतान्येव प्रायश्चित्तानि हुत्वान्तर्वेद्यामासीनः सर्व्या देवता यज-
तीति विज्ञायते । यजमान एव वा कुर्यात् तदा नैमित्तिकमाध्व-
र्यवप्रायश्चित्तानि सर्वप्रायश्चित्त वा कृत्वा स्वयमेवार्त्विज्य याज-
मान कुर्यादिति । एव साटसूत्रे नित्यसोमयागे ऋत्विगसम्भवे
स्वयमीदृगाच्च ब्रह्मत्वञ्च कुर्यादित्युक्तमिति । इत्याधानम् ।

(१) ऽ अहम ।

(२) ऽ अद्वा बहिष्वाशो भूया इन्द्रवृत्तिञ्च ।

(३) ऽ अद्वादेवी ।

अथ पुनराधेयम् ।

तिरात्रावरमग्न्युत्सर्गः । शाखान्तरात् संवत्सरपर्यन्तमिति । संवत्सराटतिरात्रमध्ये यथेच्छम् । सम्यस्य नोत्सर्गः । सर्व्वमग्न्याधेयवत् । नान्यागारकरणम् । नारणिप्रदानम् । उच्छ्वासत्र न भवति । कुशैर्ज्वलन आधानम् । कुशैरेवोडरणम् । ब्रह्मचर्य्यचीरहोमाग्निनित्यधारित्वादिनियमाभावः । आधानमेव पुनः क्रियते चेत् तदा अग्न्यागारकरणारणिप्रदानमुच्छ्वासत्र न भवति । अरुण्यभावे तु नूतनारणिमादायाधानेऽरणिप्रदानमपि भवति । अग्न्यागारस्य देवान्वाग्नेऽग्न्यागारकरणमपि ।

आहितान्नेः प्रवासविधिः ।

स्वयमुडरणम् । “नर्य्यं प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थानम् । “शंस्य पशून् मे पाही”त्याहवनीयस्य । “अथर्य्यं पितुं मे पाही”ति दक्षिणान्नेः । उपस्थाय गमन वाग्बिसर्जनम् । प्रवासे यथाकारं याजमानम् । अग्निहोत्रहोमे अभक्षणम् । देवतीद्देशेन द्रव्यत्यागः । मन्त्रेणान्युपस्थानम् । प्रवसनकाले विहारामिसुखोऽग्न्यागारमचानुत्तरेदित्यापस्तम्बवचनात् । पुनरभ्युक्षणम् । दग्धपोषमासद्योः उदरणादिसर्व्वपदार्यानुसन्धानम् । व्रतग्रहणं प्राङ्मुखस्य । प्रयाजानुमन्त्रणम् । देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः । “समिदमो”ति जपः । पूषं पात्रग्रहणम् । [‘विष्णुजमणम्] प्राग्वीच-

णम् । [‘सूर्यावेक्षणम् ।] दक्षिणावर्त्तनम् । प्राग्गमनम् । पुत्रनाम-
ग्रहणम् । व्रतविसर्गः । एवं चातुर्भास्येष्टिदैवादसन्निधाने बोध्यम् ।
न कास्येषु । दैवात् प्रवासोपस्थानमकृत्वा गमने “इहैव सन् तव
सन्तं त्वान्ने हृदा वाचा मनसा वा विभ्रंभिः । तिरो मा सन्तं मा
प्रहासोर्ज्यांतिषा त्वा वैश्वानरंणोपतिष्ठते ।” इत्याखलायनोक्त-
सुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् । प्रवेगविधिः । “मत्वा
वाग्यमनम् ।” समित्पाणिर्गुरुदेवतादिसन्निधिमध्यगत्वान्यागारे
प्रविश्य उद्धृत्याहवनीयोपस्थानम् । “आगन्म विश्ववेदसन्स्रभ्यं
वसुवित्तमम् । अग्ने सन्नाड्भिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्त्र ।”
गार्हपत्योपस्थापनम् । “अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया
वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽभिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्त्र ।”
दक्षिणाग्न्युपस्थापनम् । शाखान्तरीयमन्त्रेण “अयमग्निः पुरिष्यो
रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः । अग्ने पुरीष्याभिद्युस्त्रमभिसह आयच्छस्त्र ।”
तव उपविश्याहवनीये समिधमाधाय द्रुणं प्रज्वाभ्य तत्रैव प्रक्षेपः ।
एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च । तूर्थीं गार्हपत्यसुपस्थाय शंस्योप-
स्थानं ततो दक्षिणाग्न्युपस्थानम् । अन्वगाराद्विक्रम्य स्वगृहोप-
स्थानम् । “गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।
ऊर्जं विभ्रद् पः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥
येषामध्वेति प्रवसन् येषु सीमनसो बहुः । गृहानुपद्यवामहे
ते नो जानन्तु जानतः ॥ उपहृता इह गाय उपहृता प्रजाययः ।

अथो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ।” ततो गृहप्रवेशः ।
 अत्र मन्त्रः—“वेमाय वः शान्तेर प्रपद्ये शिवं शर्मं शंयोः
 शंयोः ।” ततश्च स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि । “अङ्गादङ्गात् सन्धवसि
 हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।”
 अथास्य मूर्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेश्चा हिंकारेणावजिघ्रामि
 सहस्रायुषामुकदेवशर्मन् जीव शरदः शतम् । गवां त्वा
 हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषामुकदेवशर्मन् जीव शरदः
 शतम् । त्रिः दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति । “अस्मे प्रयंधि मधव-
 नृजीपिन्निन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरः । अस्मे शतं शरदो जीवसे
 धा अस्मे वीराञ्छत इन्द्र शिप्रिन् ॥” वामकर्णे,—“इन्द्र श्रेष्ठानि
 द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषं रयीणामरिष्टिं
 तनूनां स्वाज्ञान वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ॥” तद्दिने गृह्याणामहिंसन
 कामं श्वः ।

अत्र शिष्टः,—

प्रवत्स्यामीत्युपस्थाय वङ्गि न प्रवसेद् यदि ।

आगत्योपस्थितिं तत्र प्राह कीपातकी श्रुतिः ॥

इति प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः । होमान्ते,—

ऊत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तलाटे तिलकं नृप ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

मिर्तेन भक्षणा कार्यं तलाटे च विपुण्ड्रकम् ।

तथा,—

दिनमेकन्तु यो भस्म समन्त्रं धारयेत्तरः ।
 सोऽग्निष्टोमफल 'देव' लभते नात्र समय' ॥
 आयु कामो नरो राजन् भूतिकामश्च वा पुनः ।
 नित्य वै धारयेद् भस्म मोक्षकामी च वा पुनः ॥
 त्रिकालमपि यो नित्य यावज्जीवन्तु धारयेत् ।
 भस्म 'मोक्षो भवेत् तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना 'कुर्यात्तलाटे यस्त्रिपुण्ड्रकम् ।
 तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परम पदम् ॥
 त्रिपुण्ड्रं न सदा कार्यं भस्मना नोर्द्धपुण्ड्रकम् ।
 चन्दनेनोभय कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदूर्द्धपुण्ड्रोपरि कार्यम् ।

ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेव वा ।
 ऊर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकम् ॥

तथा,—

मध्याङ्गुलित्रयेणैव 'दक्षिणस्य करस्य तु ।
 पङ्कजलायत पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

(१) १ इति । देवि ।

(२) Y योने ।

(३) १ कार्यं क्वाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

(४) १ • सदाचिचकरस्य तु ।

यत्तु,— मध्यमानामिकाद्गुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्री भवेत् शस्त्री महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्ज्जन्यद्गुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,— यतिः सार्वान्द्विकं स्नानमापादतलमस्तकम् ।

गृहस्यः 'पुरुषाकारैः स्नानं कुर्यात् त्रिपुण्ड्रकैः ॥(१)

इति तद् भस्मस्नानविषयम् । तत्र श्योतं भस्म मुख्यं तदभावं

स्मार्त्ताग्निभस्म । तस्याप्यभावे तु भविष्यपुराणे,—

शिवान्निकार्यं यः कृत्वा कुर्यात् त्रायुपमात्मनि ।

मुच्यते सर्वपापैस्तु शिवसृष्टेन भस्मना ॥

एतत् शिवसम्बन्धिहोमानन्तरं वीध्यम् ।

पद्मपत्रेण वान्येन शुचिपत्रेण वा पुनः ।

सद्येन गोमयं गृह्य वामदेवेन मन्त्रयेत् ॥

शुचौ भूमावघोरैण दहेत स्वाग्निना तथा ।

तान्त्रपात्रे क्षिपेत् शुद्धे भस्म तत्पुरुषेण तु ॥

सिकताद्वारपापानानोगानेन विमोघयेत् ।

एव सस्काररहितं नहि धार्यं कथञ्चन ॥

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

द्वेन्दुराग्रे स्थितं यच्च भक्षितं वा तदालये ॥

तद्वार्यं सुमनोहृच्च(१) यथाजातमपि प्रिये ।

एकादयं त्रिपुण्ड्रस्य स्नानमाहुः शरीरजम् ॥

शिरो नलाटांगद्वय ग्रीवा भुजद्वयं वक्षो नाभिः पृष्ठभागः
पार्श्वं ककुदित्येकादश ।

मूर्ध्नि यवणयोः पुण्ड्रमङ्गस्यर्धनमावृतः ।

एतेन तत्र पङ्क्तुलायतत्वं नास्तीत्युक्तम् ।

कालाग्निरुद्रोपनिपटुक्तो विधिः ।

आग्नेयं भस्म सद्यादिपञ्चमन्त्रैः परिगृह्य अग्निरिति भस्म वायु-
रिति भस्म जलमितिभस्म स्थलमितिभस्म व्योममितिभस्म [सर्वं
वा इदं भस्म] मन एतानि चक्षुषि भस्मानि(?) इति जाबालोप-
निपटुभवैः सप्तभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य “मानस्तोक” इति समुद्धृत्य
शिरोललाटावच.स्कन्धेषु त्रयायुषैस्त्रयस्यकमन्त्रैस्तिर्यक् तिस्रो
रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतत् शाश्वतं तत् समाचरेन्मुसुक्षुरपुनर्भवाय ।
हरः । अनुष्टुप् । भगः ।

सद्योजात प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।

भवेऽभवे नादिभवे भजस्व मा भवोऽभवाय नमः ॥

वामदेवः । पक्तिः । भगः । 'वामदेवाय नमो वलाय नमो
बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो
मनीष्यनाय नमः । अग्निः । अनुष्टुप् । अघोरः । अघोरेभ्योऽथ
घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वेसर्वेभ्यो नमोऽन्तोऽसु

(१) D. Omits the part on bracketed.

(२) Y. Reads वामदेवाय नमः । ज्येष्ठाय नमः । ज्येष्ठाय नमः । इत्याय
नमः । जाड्याय नमः । कबडिहरषाय नमः । विहरषाय नमः । वलप्रमथनाय
नमः •

रुद्ररूपेभ्यः । तत्पुरुषः । गायत्री । आपः । तत्पुरुषाय विद्महे महा-
 देवाय धोमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । इंशानः । अनुष्टुप् । इंशः ।
 इंशानः सर्व्वविद्यानामोम्बरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपति ब्रह्मणो-
 ऽधिपतिर्ब्रह्मा गिवो मेऽस्तु महागिवोम् । त्रयायुपैरिति “कश्यपस्य
 त्रयायुप”मितिमन्त्रः । ततश्चाष्टौ समिध आदध्यादित्येतैरष्टभिर्हुत्वा
 सर्व्वस्मात् पापान्मुच्यते इति वचनात् स्नात्ताग्निो तदभावे लौकि-
 काम्ना वा । “देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि” स्वाहा । “पितृ-
 कृतस्यैनसोऽवयजनमसि” स्वाहा । “आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि”
 स्वाहा । यद्दिवा नक्तश्चैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्
 स्वपतश्च जायतश्चैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विदुषाचा
 विदुषाचैनः कृतं तस्यावयजनमसि स्वाहा । “एनस एनसोऽवय-
 जनमसि” स्वाहा । यजुर्विधानेन,—“त्वमग्ने प्रथमो” इत्यग्नि
 नुवन् सर्व्वसृष्टो भवति । अस्यादित्य ऋषिः । जगती । अग्निः ।
 “अस्या जरासा” इत्यनुवाकेनाग्निमुपतिष्ठेत् । अग्निर्वरदोभवति
 तेजसान्निसमो भवति । ब्रह्मा । अग्निः । द्वितीयतृतीयचतुर्थ
 नवम-दशम्यः गायत्र्याः । चतुर्दशतमा अनुष्टुप् । पञ्चदशतमा
 वृहती । शेषान्निष्टुभः । एताः सप्तदश । मणिकाम्योऽग्निर्गृह-
 कार्यायंजलपात्रे पर्युपित जल वह्निः कृत्य जलान्तरप्रक्षेपः ।
 “आपो स्वती”त्यनेन । “आपोहिष्ठे”ति तिसृभिश्च । तत्रायदोषे
 पुनर्मणिकाधान विधिना तद्विधिय । अम्नेरोगानदेशे । “देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवोऽग्निर्नोर्वाहुभ्यां पूष्णोऽहस्ताभ्याम् । आददे नार्यसि”
 इत्यभ्यादानम् । “इदमह रक्षसा आवा अपि छन्तामि ॥” इत्यवट

खननम् । जलस्पर्शः । प्राक पांसुङ्करणम् । अवटे पूर्वोत्तराग्र-
कुशगुच्छद्वयनिधानम् । दूर्वाक्षतहरिद्रारिष्टकान् त्रिकोणागारे
'पूर्वादि स्थापनम् । (१) "समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूः" इति
तदुपरि मणिकभाण्डस्थापनम् । "आपो रैवतीः क्षयथा हि वस्वः
क्रतुं च भद्रं विभृत्यासृतञ्च । रायद्य स्य स्वपत्वस्यपत्नीः सरस्वती
तद्गृण्थते वयो धात् ॥" इत्यल्पोदकपूरणम् । "आपोहिष्ठे"
तितिसृभिः शेषपूरणम् । ब्राह्मणमेकभोजनाहं तर्पयामीतित्यागः ।
प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकम् । अच्छिद्रावधारणम् । निरग्ने-
रप्येतदिति विद्याकरवाजपेयिनः । शिष्टाः पठन्ति,—

गृहे वसन्नुपसृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् ।
उद्धृत्य मणिकात् तीर्थं तेनाभ्युक्षणमाचरेत् ॥
रक्षीघ्नाश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ।
'अभ्युक्षेत् स्मरेद् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्धेऽथ यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।
दिव्यं वर्षसङ्गस्रन्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्र सन्ध्याहोमाद्भ्रमन्वजपव्यतिरिक्तगद्दानुच्चारणं मौन-
शब्दार्थः ।

(१) Y दूर्वादि •

(२) Y. अभ्युक्षेत् स्मरेत् विष्णुम् •

[अत्र,—]

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या षटिकात्रयमुच्यते ।

साय सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वते ॥

इति मोनादिविषयम् । सन्ध्यामुद्गत्तमात्रमितिप्रकरणात्
सन्ध्याकर्मपरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायान्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते
नित्याचारप्रदीपे सन्ध्याकालोनकर्मनिर्णय ।

अथ प्रथमभागकृत्यम् ।

बराहपुराणे—

उदयान्नि सृत सूर्य्यं यस्तु भक्तिपरो द्विज ।

दध्यक्षताञ्जलीभिस्तु तिसृभि पूजयेत् शुचि ॥

तस्य भावप्रपन्नस्य अशुभ यत्कर्मर्जितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्ध भस्मीभवति दारुवत् ॥

यादित्याभिमुखं सूर्याय नम इति लिखितपद्मे भूमी
दध्यक्षताञ्जनित्रयं दद्यात् । पूर्व्यार्जितमशुभं नश्यतु इति चिन्त

(1) Y Omits the portion bracketed.

(2) Y E षटिकात्रयमुच्यते ।

(3) Y मे नश्यतु ।

नम् । यजुर्विधाने,—“विश्वानि देव सवितः” इत्यादित्यमुदयकाले
उपतिष्ठेद् विपापो भवति । नारायण ऋषिः । गायत्रीच्छन्दः ।
सविता देवता । “भद्रोनो, अग्निराहुतो” इत्यादित्योदयकाले
जपेत् शुभगो भवति ।

तथा,—

उदित्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेद् दिने दिने ।
क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखं व्यपोहति ॥

अत्रिः,—

ब्रह्महा गुरुतल्पगोऽगम्यगामी तथैव च ।
सुवर्णचोर स्तेनश्च गोघ्नो विश्वासघातकः ॥
एवमादिषु चान्येषु पापेषु निरताः सदा ।
प्राणायामान् (तु) त्रीन् कुर्युः सूर्यस्थोदयनं प्रति ॥

अत्रोदयनं प्रतीति वीप्सार्थप्रतिगन्धादभ्यासयुक्तस्य फलस्य
सम्बन्धिफलानुरूपेणाभ्यासकल्पनाद् यावज्जीवाभ्यासस्य फल-
सम्बन्ध इत्याहुः ।

ततः,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद् गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

गुरवः पिष्टमाष्टविद्याप्रदन्व्येहभ्रातरः । मङ्गलान्याह नारदः,—
लीकेऽग्निन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताग्नः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्चिन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथाम्यायुर्न हीयते ॥

अन्नं सोवीराञ्जनम् । माद्गल्यं दूर्वादीनि ।

दूर्वा दधि () सर्पिरथोदकुम्भं

धेनुं सवत्सां वृषभ सुवर्णम् ।

सृद् गोमयं स्रस्तिकमक्षतानि

लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाद्य ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मीं च

इतायनं चन्दनमर्कविम्ब-

मश्वत्यवृक्ष च समालभेत ।

प्रादित्यस्यालम्भासम्भवाद् यथासम्भवमिति बोध्यम् । चिर-
'जीवितार्थो धृते स्व प्रतिविम्बमवलोकयेत् ।

मनु,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।

जपता जुह्वताश्चैव विनिपाती न विद्यते ॥

इह चान्यथा स्तोत्राणां विसम्भ्य पाठ सन्ध्याद्वये वा पाठः ।
प्रातः पाठो वा सूर्योदये वा पाठः । तथा प्रथमभाग एव
पठनम् । यत्तु पञ्चरात्रोक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति तद् यस्य
स्तोत्रस्य प्रातिस्निकः कालविशेषो नास्ति तत्परमेव । न
चैतन्मन्त्रसिद्धार्थजपपरम् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु फलं तस्य न सिद्धति ।

इति वाच्यशेषात् फलार्थप्रयोगपरत्वावगतेः । किञ्च शारदा-
तिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डयः शतधा कृताः ।

ज्ञातव्या स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षरमन्त्राणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तमिति
स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वमुक्तं तथाच तत्रापि पुरघरणा-
पेक्षास्ति तथापि

द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तेन सिद्धति ।

इति सकृज्जपमात्रमेव स्तोत्राणां पुरघरणकार्थ्यकरणमिति ।
न कं स्तोत्रेषु पूजितमिति प्रयोगपरमेव । अत्र,—

एकदन्तं महाकायं कपिलं गजकर्णकम् ।

सम्पोदरश्च विकटं विघ्ननाशं विनायकम् ॥

धूम्रकेतुं गणाध्यक्षं भालचन्द्र गजाननम् ।

नमामीत्यन्तेऽध्याहार्यम् ।

नामहादयकं चैव यः पठेत् शृणुयाच्चरः ।

विद्यारम्भे विवाहे च प्रयासे 'दुर्गमेऽपिवा ॥

संग्रामे सद्गटे चैव विघ्नस्तस्य न विद्यते ।

अस्य द्विसहस्राधिकाक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषाभावाच्च
नियमाभावात् पूर्वाङ्ग एव पाठः । एवमु,—

नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहं तं विनायकम् ।

इत्यादीन्नाकृता विनायकमुतिः । यत्तु,—“सूर्योऽर्घ्यमा
भगस्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टगतं तत्र

नामाष्टगतं (नाम्नद्याष्टगतं) प्रोक्तं ग्रन्थेण 'सुमहात्मना ।

सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत्

सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपि ।

इति सूर्योदयविधानात् तत्रैव काले पाठः ।

विकर्तनो विवस्त्रांश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।

लोकप्रकाशकः श्रीमान् लोकचतुर्ग्रहेश्वरः ॥

लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।

तपनस्तापनद्यैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥

गभस्तिहस्ती ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ।

एकविंशतिरित्येष स्तव इष्टः सदा सम ॥

यरीरारोग्यदद्यैव धनवृद्धिर्यशस्करः ।

स्तवराज इति स्यात्स्त्रियु लोकेषु विश्रुतः ॥

य एतेन महावाहो द्वे सन्ध्येऽस्तमनोदये ।

स्तोति भा प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते ॥

इत्यस्य स्फुट एव कालः । तथा,—

प्रथमञ्च महादेवं द्वितीयञ्च महेश्वरम् ।

तृतीयं गङ्गं नाम चतुर्थं वृषभध्वजम् ॥

पञ्चमं कृत्तिवासञ्च षष्ठं कामाङ्गनाशनम् ।
 सप्तमं देवदेवेशं नीलकण्ठमयाष्टमम् ॥
 नवमं चेश्वरं नाम दशमं पार्व्वतोप्रियम् ।
 रुद्रमेकादशं नाम द्वादशं शिवमुच्यते ॥
 एतानि द्वादशनामानि त्रिसन्ध्यं यं पठेत्तर ।
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥

अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमान्तानामेव नपुंसकलिङ्गत्वमिति
 नमामीत्यध्याहाराभावः । एवम्,—नमस्तुभ्य विरूपाक्ष इत्यादि
 नीलकण्ठस्तव, इह काम्यफलप्राप्तिपूर्व्वकशिवसायुज्यफलप्रद ।

अथ विष्णोः स्तोत्राणि ।

अक्षरस्तोत्रम् ।

सर्व्वं त्वमिति तुष्टेन विष्णुना सप्रकीर्तितम् ।
 अनुग्रहादि लोकानां स्तोत्रं परमपावनम् ॥
 'ज्ञात्वा ज्ञानमयं विष्णुं यद्वया विनयान्वित ।
 स्तोत्रमुच्चारयेद् यन्नु स मुक्तो नात्र सद्यः ॥

तथा,—

‘अजितं केशजं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम् ।
 हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
 त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं दारिद्र्यं तस्य नश्यति ।
 [‘शत्रुसैन्यं चयं याति दुःस्वप्नञ्चापकर्षति ॥]
 गङ्गाया मरणञ्चैव दृढा भक्तिय केशवे ।
 ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च तस्मान्नित्यं पठेन्नरः ॥

इति । अत्रापि नामविशेषणत्वादजितादिपदाना नपुंसक-
 प्रथमान्तत्वं तेन साकाङ्क्षत्वाभावाद्ब्रह्माहारः । हरिमिति कृन्दसो
 ऽनुस्वारः ।

नरसिंहपुराणीयं मृत्युञ्जयाष्टकं “त्रिकालं नियतः शुचि”रिति
 वचनात् पठनीयम् ।

वराहपुराणीयं—

नारायणो नरः शौरियक्रपाणिर्जनार्दनः ।

‘इति नामाष्टगतं सर्व्वयज्ञफलं पठनीयम् । यजुर्विधाने
 “युञ्जते मनः ।” इत्यनुवाकं सायं प्रातः प्रयुञ्जानो दीर्घायुर्भ-
 वत्वरोगी च । उभयमन्यस्मान्न भवति । “युञ्जत” इति जगती ।

(1) Y अच्युतः ।

(2) Y. Omits the portion bracketed

(3) D शब्दाना ।

(4) Y. इत्यादि ।

(5) १ सर्व्वकामसर्व्वयज्ञफलपठनीयम् ।

श्यावाश्रवः । “इदं विष्णुः ।” गायत्री । मेघातिथिः । “इरावती”-
विष्टुप् । वशिष्ठः । इतरमन्त्राणां प्रजापतिः । “विष्णोर्नुकं”
तिस्रस्त्रिष्टुभः । इतरद् यजुः । श्रोत्रधिनियोगानुसारेणान्यदैवत-
त्वेऽपि वैष्णवानुवाकमिति वचनाद् विष्णुरेव सर्वत्र देवता ।

शिष्टाः पठन्ति,—

गीता नामसहस्रञ्च स्तवराजो ह्यनुस्मृतः ।

गजेन्द्रमोक्षणञ्चैव कृण्वस्यातीव वद्वभम् ॥

तत्र,—

अध्येयते 'च य इमं धर्मं संवादमावयोः ।

ज्ञानयत्नेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥

अध्येयते पठतीत्यर्थः ।

तथा,—

श्रद्धावाननस्यथ शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शभान् लोकान् प्राप्नुयाच्च संशयः ॥

अत्र स मुक्तः स्यात् शभान् लोकान् प्राप्नुयात् । तेन मुक्त्यर्थिनः
सत्वशुद्धिदारा मुक्तिः फलम् । शभलोकार्थिनः शभलोकप्राप्तिः (:)
फलम् । सोऽपीत्यपिशब्दात् योऽधीते पठति तस्य मुक्तिः
शभलोकप्राप्तिर्यथ शृणोतीति सम्बन्धः । नामसहस्रञ्च “विष्णुं
विष्णु”रित्यादि “सर्वप्रहरणाय नमोनम” इत्यन्तम् । तत्र
सहस्रनामवादारम्भात् पूर्वं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

‘सर्वलोकगुरवे सर्वलोकपितामहाय सर्वलोकप्रधानाय सर्व-
लोकविशिष्टाय सर्वनीकेश्वराय सर्वलोकसुखपदाय सर्वलोककर्त्रे
सर्वलोकनिधये सर्वलोकहिताय सर्वलोकोद्भवाय सर्वलोकोद्भव-
कराय विष्णवे प्रभविष्णवे इत्येतत् पठनीयम् । अस्याम्नात-
स्यान्यत्र विनियोगाभावात् प्रकरणेनैव तदङ्गत्वसिद्धिरिति वदन्ति ।
वस्तुतः सिद्धरूपाणामेषां पदानां प्रकरणेन ग्रहणासम्भवः । न
चैतदुच्चारणक्रिया प्रकरणयाद्या तदुपस्थित्यभावात् समिदादि-
पदानां क्रियारूपयोगोपस्थापकत्वात् प्रकरणग्रहणम् । मन्त्राणा-
मध्ययनविधिप्रयोजनाकांक्षावशेन कर्माङ्गत्वं न प्रकरणात् ।
सत्यपि प्रकरणग्राह्यत्वे महाप्रकरणिना भारतयवणविधिना
ग्रहणं न ‘सहस्रनामविधिना । तदुक्तम्,—“आनन्तर्यमचोदना ।
नहि “केगश्मशु वपते” “दतो धावति” (१) इत्यादीनां परस्परान्
त्वम् । न तेभ्यः पदेभ्यः पूर्वं सहस्रनामाङ्गविधिरस्ति येन सन्दे-
नावान्तरप्रकरणकल्पनम् । न चैयामन्यत्र विनियोगाभावः ।
‘अन्यकर्तृवैशम्पायनस्य वा मङ्गलत्वेन भगवन्नमस्कारोपपत्तेः ।
‘तदुक्तं महाभाष्ये,—भुवादयो धातव इति वरुणवाचकवकार-
कीर्त्तनं मङ्गलार्थम् । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि

(१) D ओं नम सर्वलोकगुरवे ओं नम सर्वलोक पितामहाय ।

(२) Y सच्चिदित्सु सहस्र ।

(३) Y ततो धावती ।

(४) Y अन्यकर्तृवैशम्पायनस्य वामाङ्गवत्त्वेन भग ।

(५) Y यदुक्त ।

च शास्त्राणि वीरपुरुपाणि 'आयुष्यपुरुपाणि भवन्ति च ।
स्मरन्ति च,—

आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।

[इति । तेन] भारताङ्गत्वेन भारतश्रवण^१फलकत्वात् राज-
सूयान्तर्गतावेष्टिसन्निधिपठितानामवेष्टाङ्गत्वं यथा नास्ति तथा
सहस्रनामसन्निधिपाठो नैषां तदङ्गतापादकः । “श्रुत्वा धर्मान-
शेषेण” इत्याद्यर्थवादः । नास्य नामपाठेऽन्तर्भावः ।

य इदं श्रुत्यावित्यं यद्यापि परिकीर्त्तयेत् ।

इति विधिः । परिकीर्त्तनं जपः । स च त्रिविधः । मानस-
वाचिकोपांशुभेदात् । कुत एवं “किं जपन्मुच्यते जन्तुः” इत्युपक्रमे-
ऽभिधानात् । “शूद्रः सुखमवाप्नुयात् श्रवणेन” इति शङ्कराचार्याः ।
वस्तुतः “स्तवैरर्चयन्तः सदा ।” “किं जपन्मुच्यते जन्तुः” इत्युपक्रमे
ऽभिधानात् स्तोत्रजपे शूद्रस्याप्यधिकारप्रतीतिः । किञ्च “श्रावये-
च्चतुरो वर्णान्” इतिविधेः “श्रुत्यात्” इतिपर्यवसानात् । श्रवणस्य
चानुष्ठानार्थत्वात् स्तोत्रपाठानुष्ठानेऽपि शूद्रस्याधिकारः । यत्तु
“नमस्कारोऽस्य मन्त्र” इति मन्त्रकार्यं नमस्कारविधिरिति तत्र
“अहे बुध्न मन्त्रं मे गोपाय यस्मपयस्त्रैविदा विदुः ऋचो यजूंषि
सामानि ।” इति [श्रुती “ऋचो यजूंषि सामानि] निगदा

(1) Y. आयुष्यन् (आयुष्यन्) पुरुषा भवन्ति ।

(2) Y. Omits the portion bracketed.

(3) Y. • सन्निध्यात् ।

(4) Y. इ-अभिधानात् ।

(5) D. Omits the portion bracketed.

मन्त्राः” इति 'कल्पसूत्रे च मन्त्रपदस्य मन्त्रसमाख्यायपठितवेद-
परत्वेन तच्चोदकेषु मन्त्राख्या(?) इत्यत्र निर्णीतत्वात् स्मार्त्तमन्त्राणां
मन्त्रपदगौणार्थत्वेन [तत्कार्ये] नमस्कारविधिर्नास्ति । नहि
“गौर्नपदा स्पृष्टव्या” इत्यनेन वाहकस्य पदस्पर्शनं निषिद्धम् ।
एतेन

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण युज्यते ।

इति व्याख्यातम् । वैदिकमन्त्र एव श्राद्धादौ ब्राह्मणेन
पठनीयः] स्मार्त्तमन्त्रस्तु स्वयमेव । अतएव

पूजयेद्युर्हिजा सर्वे स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम् ।

इत्यादौ मन्त्रपदं प्रणवपरत्वेन व्याख्यातं जन्माष्टमीविधावभि-
युक्तैः । अत्र नित्यं शृणुयात् कौर्त्तयेदिति यावज्जीवमिति नार्थं
तथा सति

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुचेह च मानवः ।

इत्यैहिकफलविरोधात् । तथा,—

भयान्मुचेत भीतस्तु मुचेतापच भ्रापदः ।

इत्यैहिकमेव फलम् । किन्तु फलानुसारेण मासं वर्षं वा
प्रत्यहं पाठस्य फलसम्बन्धः । तथा,—“भक्तिमान् यः सदोत्थाय”
इति वचनात् प्रातरुत्थाय पठनम् । स्कन्दपुराणे,—

“नित्यं नामसहस्रान्तु पठनीयं मया तव ।

(१) १ मन्त्रसूत्रे • ।

(२) Y Omits the portion bracketed

(३) D Omits the portion bracketed.

(४) १ नित्यं नामसहस्रान्तु पठनीयं मया तव ।

इति वैष्णवप्रतिज्ञानाद् यावज्जीवं पाठः । [‘तथा,]
 विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।
 यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥
 शिवालये पठेद् वापि तुलसीवनसन्निधौ ।
 नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
 नान्त्रां सहस्रं योऽधीते द्वादश्यां जागरे हरेः ।
 स निर्दहति पापानि जन्मकोट्यर्जितानि च ॥
 यः पठेत् श्राद्धकाले तु विप्राणां मुञ्चतां पुरः ।
 आकल्पकालिकी तुष्टिः पितृणां तत्र जायते ॥
 माङ्गल्येषु च यात्रायां यज्ञोत्सवक्रियासु च ।
 ग्रहनक्षत्रपीडासु राजदैवभयेषु च ॥
 दुःस्वप्नदर्शने चैव पठेत्नामसहस्रकम् ।

सुवराज्य राजधर्मं भीष्मोक्तः ।

भारिराधयिषु विष्णुं वाचं यद्विष्टजाम्यहम् ।

तथा ध्यामसमासिन्या प्रीयतां मधुसूदनः ॥

इत्यादि । “अथ्यक्तं माथ्यतं विष्णु”मित्याद्यनुष्मृतिः । [‘गजेन्द्र-
 मोक्षणम् ।] ॐ नमो मूलप्रकृतये इत्यादि विष्णुधर्मं । तथा
 नारदपञ्चरात्रोक्तनरसिंहकवचम् । नरसिंहकवचस्य नारदऋषि-
 रनुष्टुप् छन्दः नरसिंहो देवता । ॐ

(1) D Omits the portion bracketed

(2) Y. यद्भि ।

(3) D Omits the parts in bracketed.

पूर्वस्यां दिशि चाम्नेये दक्षिणे नैऋते तथा ।
 वारुणे चैव वायव्ये कोविरे रुद्रगोचरे ॥
 क्षिद्रस्थानेषु सर्वेषु वाह्ये सर्वासु दिक्षु च ।
 पाताले च तथाकाशे पृष्ठतद्याग्रतोऽपि वा ॥
 पार्श्वयोः सर्वकोणेषु रन्ध्रदेशेषु च क्रमात् ।
 नखदद्रायुधो देवः पातु मां नरकीररी ॥
 मूर्द्धिं देशे ललाटे च लोचने कर्णनासिके ।
 मुखे कण्ठे च मां पातु भुजयुग्मे तथोरसि ॥
 हृदये पार्श्वयोः पृष्ठे जठरे सर्वसन्धिषु ।
 पातु मां नरसिंहसु सुरशत्रुनिवारण ॥
 नाभो कटिप्रदेशे च शुद्धे चौरयुगे तथा ।
 जानुनोः प्रादयोश्चैव पातु मां 'दीप्तलोचनः ॥
 अधमोत्तममध्यानि यानि चाङ्गानि सन्ति मे ।
 समस्तरोमकूपेषु पातु मां स तु सिहराट् ॥
 हृदये चोत्तमाङ्गे च शिखाया कवचे पुनः ।
 नेत्रयोर्हस्तयोश्चैव पातु मामग्निसप्रभः ॥
 तप्तहाटककीमान्तज्वलत्पावकलोचन' ।
 वज्राविकनखस्पर्शं दिव्यसिंह नमोऽस्तु ते ॥
 सर्वत्र रक्ष मां नाथ भयेभ्यथाग्निलोचनः ।
 प्रसादात् तव देवेभ्य न मां हिंसन्तु हिंसका ॥

अभयं कवचं बद्धा विचरामि महोत्तले ।
 प्रसादान्नरसिंहस्य न भयं 'मिऽस्तु कुत्रचित् ॥
 वाङ्मनःकर्मभि र्ये मां क्रूरा हिसितुमुद्यताः ।
 ते सर्वे प्रलयं यान्तु नरसिंहरवाहताः ॥
 जले स्थले च पाताले दिक्षु कोपेपु सर्वदा ।
 दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां पातु मां दैत्यवृन्दनः ॥
 गच्छतस्त्रिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयोद्यद्म ॥
 [कृत्वैवं कवचं दिव्यमच्छिद्रं मुनिमत्तम ।
 नारसिंहं महाज्वालं दुर्निरीचं सुरासुरैः ॥
 सर्वतेजोमयं रोद्रं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
 साक्षाद् भवत्यसौ विप्रो नरसिंहो न संशयः ॥
 नरसिंहस्य कवचमापादतलमस्तकम् ।
 कृत्वाप्येवं मुनिश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥]
 ज्वलद्वह्निस्फुलिङ्गोग्निंवेष्टितं त्रिगिखं हृदि ।
 सकृज्जप्तं दहेत्सर्वम् ।

इति हृदि हृदयावकाशे ज्वलद्वह्निकणावृतयद्भिर्गिष्ठावय-
 युत्तमिष सर्वैश्चिन्नं दहतीत्यर्थः । कवचावृतसर्वाद्भिर्मित्वा
 देरयमर्थः । गात्रिनीडाकिनीप्रेतकुषाण्डपिशाच'राक्षसाभिभव-

(1) Y. भेऽसि ।

(2) D. Omit the portion bracketed.

(3) १ राक्षसपुत्रावपिषत •

कामः कवचं धारयेत् । भगवन्नितिनारदसञ्चोधनम् । कार्व्येषु
 प्रवर्त्तमानः क्वचिन्न प्रतिहन्यते न नश्यति यतो नरसिंहो
 रक्षते । तेजः सोढुमित्यादेरवमर्थः । २ 'यान्तीति पाठः सुगमः ।
 ममापि हिंसकानभिभवः कवचसाध्यः किं पुनरग्येषामित्यर्थः ।
 न्यासं विना जपमात्रफलमाह सकृज्जप्तमित्यादि । विवर्त्तनं कवचं
 गन्धर्वादिभ्यो योजनानां द्वादशाभ्यन्तरे रक्षेदित्यर्थः । अत्रहेतुः
 रक्षते भगवान् देवो नरसिंहो महाबलः ।

इति । "स्वदेहे परदेहे च इति स्वदेहे करणस्य प्राप्तत्वात् परदेहे
 ऽतिदेयार्थं पुनर्वचनम् । स्वदेहवत् परदेहे कुर्यादित्यर्थः । तथाच
 स्वयन्दस्थाने इदम्यञ्चः कर्त्तव्यः । "पातु मां नरकेशरी"त्वत्र
 पात्विमं नरकेशरीत्वूहः । व्यवहिते च पातु तं नरकेशरीत्वूहः ।
 सुखे कण्ठेचैन पातु । पात्विमं नरसिंहसु ।

जानुनोः पादयोश्चैव पात्विमं दीप्तलोचनः ।

अधमोत्तममध्यानि [यानि चाद्धानि^१] सन्त्यस्य ।

समस्तरोमरूपेषु पात्विमं सतु सिंहराट् ।

पात्विममग्निप्रभः । सञ्चैव रक्षेम नाथ । नेमं हिंसन्तु
 हिंसकाः । अमेयं कवचं बद्धा विचरन्तु । प्रसादान्नरसिंहस्य न

* Y Hear adds दानवविद्वग्भ्यश्च्यमानवविद्याधरयक्षगणकिष्करमहोरग-
 राक्षसादिदुःसङ्गतत्र काम कवचं धारयेत् । तेजोऽत्र घन्मंत्रियेष । ब्रह्मरूपेण वा ।
 वे वा हिंसितमिच्छन्ति इति ब्रह्मण उक्तिः । ब्रह्मात्मनोऽपि वा वे हिंसितमिच्छन्ति
 तस्य कवचस्यान्तजसा इग्धाश्चे प्रबलं यानि । वर्त्तमानार्थे षोड ।

(1) D पाङ्गोति •

(२) D Omits the portion bracketed

भयमस्य । वाङ्मनःकर्मभिर्यं इमं क्रूराः । दिवारात्रौ च
सभ्यायां पात्विमम् । वासुदेवमयोद्ययम् । एवं चतुर्दशस्थानेषूहः ।
“स्मृत्वा तं पुरुषः सदा” इति संग्रामाद्यात्ययिके कवचस्मरणं
रचाकरमित्यर्थः । क्वचित्पाठः “दृष्ट्वा तं पुरुषः सदा” इति ।
तं कवचं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विन्यसेदित्यर्थः । “योऽखमेधेन यजेत ।”
“य उ चैनं वेदे”तिवत् । संग्रामादिषु कवचपर्यालोचनं न्यास-
द्वारापदविमोक्षणफलम् । अथवा “संग्रामे सङ्घटे दुर्ग” इत्यारभ्य
यं यं काममभिध्याय यजेत नरकेशरीम्(?) ।

इत्यनेन वृसिंहमाहात्म्यकथनम् ।* श्रेयं स्पष्टम् । पात्रे,—
ध्यात्वा नोलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोचनम् ।
‘[जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ॥
सासितूषधनुर्वाणपाणिं नक्षत्ररान्तकम् ।
स्रलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
रामरक्षां पठेत् प्राञ्जः पापघ्नीं सर्वकामदाम् ।
गिरोमे राघवः पातु भालं दशरथात्मजः ॥
कोगलेयो द्रुपौ पातु विग्नमित्रप्रियः शुती ।
प्राणं पातु मख्द्राता मुखं सोमित्रिवश्ललः ॥
जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठं भरतयन्द्ितः ।
स्कन्धो दिव्यायुधः पातु भुजी भग्नेशकाम्बुकः ।

* एवमत्र न्यास्यानां पदानां न दृश्यते सर्वेषु दृश्येषु कवचपादेषु ।

(1) Y. राजीवलोचनमित्यादि ।

(2) Y. Omits the portion bracketed.

करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ।
 मध्यं पातु खरध्वसी नाभि जाम्बुवदाश्रयः ॥
 सुग्रीवेशः कटी पातु सक्तिथनी हनुमत्प्रभुः ।
 ऊरू रघूत्तमः पातु गुह्य पातु गुह्याश्रयः ॥
 जानुनी सेतुकुत् पातु जह्वे दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एता रामबलोपेतां रक्षां यस्तु कृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्रो विजयी विनयी भवेत् ॥
 पातालभूतलव्योमचारिण ऋद्धचारिणः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षित रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति ॥
 जगज्जितैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत् तस्य करस्याः सर्वसिद्धयः ॥
 भूर्जपत्रे लिखित्वेमां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
 कृत्वा वै धारयेद् यस्तु सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
 काकवन्ध्या च या नारी मृतवत्सा च या भवेत् ।
 बह्वपत्या जोषवत्सा साच स्थान्नात्र सशयः ॥
 बक्षपञ्जरनामेदं यो रामकवच पठेत् ।
 प्रव्याहताघ्नः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां विभुः ।
 तथा लिखितवान् प्रातर्विबुद्धो बुधकोशिकः ॥

इति रामकवचफलम् ।

धन्विनी वहनिस्त्रिंशौ जटामुकुटमण्डिता ।
 वीरौ मामधिरक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥
 [शरस्त्री सर्वसत्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुषताम् ।
 रक्षःकुलनिहन्तारौ व्रायेतां नो रघूत्तमौ ॥

श्रुत्तसज्यधनुषाविशुष्टश-

वचयाशुगनिपङ्गसङ्गिनी ।

रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-

वयतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नदः कवची खड्गी चापवाणधरो युवा ।
 यच्छन् मनोरथान् चास्त्रान् रामः पातु सलक्ष्मणः ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नी सुकुमारौ महाबलो ।
 पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरी ॥
 फलमूनायनो दान्ती तापसां ब्रह्मचारिणो ।
 पुत्रौ दगरयस्येतां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 रामो दागरथिः शूरो लक्ष्मणानुचरो बनी ।
 काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौगलेयो रघूत्तमः ॥
 वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥

(1) Y. इदं रामकवचं फलम् ।

(2) Y. वीरौ मां पथि रक्षेतां तावुभौ रामलक्ष्मणौ इत्यादि फलम् ।

(3) Y. Omits the portion bracketed.

इत्यतानि जपेन्नित्यं सभक्तिं संयतेन्द्रियः ।
 अश्वमेधायुत पुण्यं प्राप्नोति स न सशयः ॥
 आपदामपहर्त्तारं दातारं सर्व्वसम्पदाम् ।
 गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥
 दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वी वामे च जानकी शुभा ।
 पुरतो मारुतिर्यस्य तं स्मरामि रघूत्तमम् ॥]

विष्णुपुराणे,—

ये त्वामार्थ्येति दुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिके'ति च ।
 भद्रेति भद्रकालीति ज्ञेय्या चेमङ्गरीति च ॥
 प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोत्र्यन्त्यानन्त्रमूर्त्तयः ।
 तेषां हि प्रार्थितं सर्व्वं मत्प्रसादाद् भविष्यति ॥

इति दुर्गा प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । तथा हरिवंशे,—

आर्थास्तव प्रवक्ष्यामि ययोक्तृन्पिभिः पुरा ।

इत्यादार्यास्तव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

'सावर्णिं सूर्य्यतनयो यो मनु कथ्यतेऽष्टम ॥

महामायानुभावेन—

इत्यादि

एव देव्या वरं लब्ध्वा सावर्णिं भविता मनुः ।

(१) Y • ऽपिच ।

(२) Y सावर्णिः सूर्य्यतनय इत्यादि सावर्णिर्भविता मनुस्त्वन्ना देवीमाहात्म्यं प्रतिश्रावयत्यन्वर्थं •

इत्य त्तः देवीमाहात्म्यप्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः सर्व्वः पठनीयः ।
 देवीमाहात्म्यस्यैव पठन'त्रयणरूपकस्यविशेषैः फलजनकत्वयवणात्
 तदन्तर्गतफलप्रतिपादकवाक्यानामपि देवीमाहात्म्यरूपत्वात् ।
 “स्त्राध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधी स्त्रस्यापि प्रवेशवत् । यद्यपि
 “एभिस्तवै”रित्युपक्रमादुपसंहारस्यमाहात्म्यपदं “वेदो वा प्राय-
 दर्शना”दित्यनेन न्यायेन नारायणीस्तवशक्रादिस्तवपरं प्रतिभाति
 तथापि “एभिः स्तवै”रित्यस्य प्रकृतनारायणीस्तवमात्रपरस्य “मधु-
 कौटभनाश”श्चेत्यत्र चकारिण समुच्चयप्रतीत्या साकाङ्क्षत्वेनापर्थ्य-
 वसितत्वाद् वाक्यभेदभयाच्च सर्व्वस्यैव माहात्म्यस्य फलसम्बन्धः ।
 यद्योपांशुयाजवाक्ये विष्ण्वावितिदेवताविधी वाक्यभेदभयात्
 “उपांशुयाजमन्तरा यजती”त्येव विधिः । तेन देवीमाहात्म्यस्यैव
 कीर्त्तनात् नित्यक्रियाणां सकलबाधाशमनं फलम् । सकल-
 पदस्थानिकाशेषपरस्य प्रत्येकोपस्थापकत्वाभावात् सर्व्वेभ्यः कामेभ्यः
 इत्यत्र हि वैदिकप्रत्येककाममनूद्य ज्योतिष्टोमविधि रित्येकं
 फलम् । नैवमिह । तेन नित्यं

मङ्गलाचारयुक्तानां विनिपातो न विद्यते ।

इत्यादिवत् सन्ततानुष्ठानात् सकलबाधाशान्तिः । अथवा
 बाधापदस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् पशुबाधा पुत्रबाधा इत्यादि-
 विशेषः । सर्व्वपदपर्यायभूतसकलपदेन प्रत्येकमुपस्थाप्यत इति

(1) E. Y. अरण्य •

(2) Y. रिति प्रत्येकं ।

प्रत्येकपशुवाधादिनागमुद्दिश्य फलानुरूपेण नित्यपदोक्तसन्त-
ताभ्यासानुष्ठानं विधीयत इति । प्रत्येकपशुवाधाद्यर्थं मासं पचं
वा देवीमाहात्म्यनित्यपठनं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च पचे यावज्जीवपाठो
न विधेयः । पूर्वकल्पे सर्ववाधागमफलार्थं यावज्जीवपाठः ।
फलस्य नित्यापेक्षितत्वेन मुमुक्षुसाधारण्यादङ्गवाधागमनस्य मुमुक्षो
रप्यपेक्षणात् । तत्र प्रत्यहप्रयोगात् फलम् । “अष्टम्यां च
चतुर्दश्या”मित्यादि विध्यन्तरम् ।

तस्मान्ममेतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः ।

श्रोतव्यञ्च सदा भक्त्या परं स्वस्वयनं महत् ॥

‘इत्येतदन्तम् । अतएव “शोध्यन्ति चैव”इति चकारेण

“कीर्त्तयिष्यन्ति”इत्यपि सम्बध्यते । “अष्टम्याञ्च”इति चकारेण

समुचितेष्वष्टम्यादिष्वित्यर्थः । “स वै सायञ्च प्रातश्च जुहोति”

इति चकारेण सायं प्रातरभ्यस्ताग्निहोत्रस्य फलसाधनत्ववत् ।

अर्थवादकत्वाच्च “न तेषां दुष्कृत”मित्यादि “न शस्त्रानलतो-

योघात्” इत्यन्तं विगिष्टमेव फलम् । तेन समुचितेष्वष्टम्यादिषु

देवीमाहात्म्यकीर्त्तनं दुष्कृतदुष्कृतोत्थानापट्टदारिद्र्यवियो-

जनाभावगवुदस्युराजगस्त्रानलतोयोधभयाभावकामः कुर्यात् ।

एतत्काम एव समुचिताष्टम्यादिषु देवीमाहात्म्यश्रवणं कुर्या-

दित्यर्थः । “उपसर्गान्” इत्यादि । अग्रेष्वपान् गृहग्रामनगरजन-

पदविषयानुपसर्गान् महामारीसमुत्थानमरकरूपाणि स्वर्धः ।

“त्रिविध” दिव्यान्तरीक्षभौमरूपसुत्पातञ्च माहात्म्यं कीर्तितं
 श्रुतं वा श्रमयेदित्यर्थः । “जानताऽजानता वापि” इत्यनेन बलि-
 पूजादिषु सादृश्याय माहात्म्यपठनम् । “शरत्काल” इति
 विध्यन्तरम् । “भविष्यति न सशय” इत्यन्तम् । शरत्कालीन-
 वर्षावधिकपूजा कृष्णाष्टम्यादिमहानवमीपर्यन्ततिथिषु क्रियते ।
 तासु तिथिषु देवीमाहात्म्यश्रवणं कीर्तनं वा सर्ववाधाविनिर्मुक्ति-
 पूर्वकधनधान्यसुतान्वितत्वकामः कुर्यादित्यर्थः । “श्रुत्वा ममै-
 तन्माहात्म्य”मित्यादीनां देवीमाहात्म्योपलक्षणम् । निर्भयत्व-
 कामः देवीमाहात्म्यं शृणुयादित्यर्थः । “रिपवः सशयं यान्ती”
 त्यादिविधित्रयं “माहात्म्यं मम शृण्वता”मित्यनुपज्ञात् रिपुचय-
 कामः शृणुयात् । कुलनन्दनकामः शृणुयादिति । “शान्ति-
 कर्मणी”ति रोगादिशान्तिकामोऽपि शृणुयादिति विध्यन्तरम् ।
 दुःस्वप्नसूचितानिष्टशान्तिकामं शृणुयादित्यपि विध्यन्तरम् । “ग्रह-
 सूचिती” ग्रहपीडाशान्तिकामः शृणुयादिति विध्यन्तरम् । “उप-
 सर्गाः श्रमं यान्ती”त्यादिषु “पठनादेव” इति वक्ष्यमाणं सम्बध्यते ।
 उपसर्गां महामारीव्यतिरिक्ता रोगबाहुल्यदुर्भिक्षादिरूपा देवी-
 माहात्म्यपठनात् श्रमं यान्ति । एव ग्रहपीडा पठनात् श्रमं यान्ति ।
 पूर्वं श्रवणात् शान्तिरक्ता । दुस्वप्नं सुस्वप्नं जायते पठनादेव ।
 बालानां शान्तिकारकं माहात्म्यं भवति पठनादेव । तथा रुघातमेदे
 मित्रतानाये मेत्रीकरणं पठनादेव । दुर्वृत्तानां बलहानिकरं पठना-

देव । रक्षोभूतपिशाचाना नाशनं पठनादेव । सर्व्वत्र “सर्व्वं समैतत् ।
 माहात्म्य” कर्त्तृतया सम्बध्यते । अत्र हेतुः,—यतो मम सन्निधिकारकं
 यतएव ‘सुक्तिफलजनकत्वमित्यर्थः । “पशुपुष्पार्घ्यधूपै” रित्वादि-
 विध्यन्तरम् । “सकृत् सुचरितं श्रुते” इत्यन्तम् । पशूपहारादि-
 महाविभववर्षावच्छिन्नपूजातुल्यफलकामः सकृन्माहात्म्यं शृणुयादि-
 त्यर्थः । इदानीमेकोद्दिष्टन्यायेनैकदेशस्य फलसम्बन्धं कथयति ।
 जन्मनां प्रादुर्भावाना कौर्त्तनं तत्प्रतिपादको ग्रन्थः । श्रुतं पापं
 हरति । श्रुतश्चारोग्यं प्रयच्छति । शुद्धचरितश्रवणं वैरहृतभय-
 नाशकम् । स्तुतयः श्रुताः शुभमतिप्रदाः । पापक्षयकामः प्रादु-
 र्भावग्रन्थं शृणुयात् । वैरहृतभयाभावकामो युद्धग्रन्थं शृणुयात् ।
 शुभमतिकामः स्तुतिं शृणुयादितिसर्व्वत्र विधिः । “अरक्ष्ये प्रान्तर”
 इत्यादिना माहात्म्यश्रवणस्य विधिः । अरक्ष्ये सङ्घटाभावकामं
 देवोमाहात्म्यं श्ररेत् । एव प्रान्तरे । दावाग्निपरिवारितसङ्घटा
 भावकामः माहात्म्यं श्ररेदित्याद्या विधयः । अत्र देवी-
 माहात्म्यस्य प्रातः कालाद्यश्रवणात् “नक्त स्तोत्रेषु पूजित” मिति
 रात्रिपाठादेव फलमिति प्रतिभाति । तथापि

देवकार्य्यस्य सर्व्वस्य पूर्व्वोक्तः परिकीर्त्तितः ।

इति नरसिंहपुराणात् सर्व्वपदस्य सर्व्वनामत्वेन ‘स्तोत्रेषु
 विशेषरूपेषु पूर्व्वोक्तविधानाद् विकल्प एव इति ।

(१) सुक्तिफलजनकत्वमित्यर्थः ;

(२) D. शाल्वेऽपि ।

विष्णुपुराणीयो लक्ष्मीस्तवः पठनीयः ।

नमस्यै सर्वभूतानां जननीममसम्भवाम् ।

श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णोर्वचस्यलाश्रयाम् ॥

इत्यादि ।

पठ्यते येषु चैवेषु गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ति कदाचन ॥

इत्यादिफलार्थम् ।

स्कन्दपुराणीयसरस्वतीस्तवः ।

प्रपञ्चसारे च,—

इति मातृका 'विभेदान् प्रभजन् 'मनुद्वयं च 'मन्वितमः ।

°[प्रजपेदेनां सुतिमपि दिनशो वाग्देव्यनुग्रहाय बुधः ॥

अमलकमलाधिवासिनि मनसो वैमख्यदायिनि मनोक्षे ।

सुन्दरगात्रि सुशीले तव चरणान्धोरुहं नमामि सदा ॥

अचलाब्जजा च दुर्गा कमला विपुरंति भेदिता जगति ।

या सा त्वमेव वाचामीश्वरि सर्वात्मना प्रसीद मम ॥

(1) Y. प्रभेदान्

(2) प्रपञ्चसार roads मन्वितम च •

(3) १ मन्वितम इत्यादि ।

(4) Y. Omits the portion bracketed

'तव चरणाभोजयोः प्रणामहीनः पुनर्द्विजातिरपि ।
 भूयादनेङ्गमूकस्वदृभक्तो भवति देवि सर्वज्ञः ॥
 मूलाधारमुखोद्गतविस्रतन्तुनिभप्रभाप्रभावतया ।
 विस्रतलिपिब्राताहितसुखकरचरणादिके प्रसीद मम ॥
 वर्णतनो ऽस्रतवर्णे नियतमनिवर्णितेऽपि योगीन्द्रैः ।
 निर्णीतकरणदूरे वर्णयितुं देहि देवि सामर्थ्यम् ॥
 ससुरासुरमोल्लिखन्मणिप्रभादीपितांघ्रियुगे ।
 सकलागमस्वरूपे सर्वेश्वरि सन्निधि विधेहि मयि ॥
 पुस्तकजपपुटहस्ते वरदाभयचिह्नचारुवाहुलते ।
 कर्पूरामलदेहे वागीश्वरि बोधयाशु मम चेतः ॥
 चोमाश्वरपरिधाने मुक्तामणिभूषणे सुदावासे ।
 क्षितचन्द्रिकाविकासितमुखेन्दुविम्बेऽम्बिके प्रसीद मम ॥
 विद्यारूपेऽविद्याविनाशिनि विद्योतितेऽन्तरात्मविदाम् ।
 गद्यैः सपद्यजातैराद्यैर्मुनिभिः श्रुते प्रसीद मम ॥
 त्रिसुखि त्रयीस्वरूपे त्रिपुरे त्रिदशाभिवन्दिताङ्घ्रियुगे ।
 त्रीक्षणविलसितवक्त्रे त्रिमूर्त्तिमूलात्मिके प्रसीद मम ॥
 वेदात्मिके निरुक्तज्योतिर्व्याकरणकल्पशिखाभिः ।
 सच्छन्दोभिः सन्ततकृमपडङ्गेन्द्रिये प्रसीद मम ॥
 त्वचरणमरसिजन्मस्थितिमहितधिया न लिप्यते दोषः ।
 भगवति भक्तिमतस्त्वयि परमा परेश्वरि प्रसीद मम ॥

बोधाम्बिके बुधानां हृदयाम्बुजचारुरङ्गनटनपरि ।
 भगवति भवभङ्गकरिं भक्तिं भद्रार्थदे प्रसीद मम ॥
 वागीशीस्तवमिति यो जपार्चनाहवनवृत्तिषु प्रजपेत् ।
 स तु विमलचित्तवृत्तिर्देहापदि नित्यशुद्धमेति पदम् ॥]

नवग्रहस्तोत्रम् ।

जवाकुसुमसद्भागं [काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
 ध्वान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रथतोऽस्मि दिवाकरम् ॥
 दिव्यगङ्गतुषाराभं घोरोदार्यवसम्भवम् ।
 नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्मुकुटभूपथम् ॥
 धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तश्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥
 प्रियद्रुकलिकाग्रामं रूपेशाप्रतिमं बुधम् ।
 सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
 देवतानासृषीणाञ्च गुरुं कनकसचिभम् ।
 पद्मभूतं पिनीकेयं तं नमामि हृदयतिम् ॥

(१) Y. नवग्रहस्तोत्रः ।

(२) Y. जवाकुसुमसद्भागविन्दारि ।

(३) Y. O its the portion bracketed.

हिमकुन्दमृगालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
 नीलाञ्जनचयप्रस्थं रविसूनुं महाग्रहम् ।
 छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
 अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
 सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
 पलाशधूमसङ्काशं तारादित्यविमर्द्दकम् ।
 रौद्रं रुद्रात्मजं घोरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
 व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् शृणुयादपि ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
 ऐश्वर्यमतुलञ्चैव बलपुष्टिविवर्द्धनम् ।
 नरनारीहितार्थाय नित्यं चाप्यभिधीयते ॥ (१)
 नरनारीहितार्थाय लभते नात्र संशयः ॥]

तथा—

'मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋष्यहर्ता धनप्रदः ।
 [स्थिरासनो महाकायः सर्वकर्मभावबोधकः ॥
 लोहितो लोहिताक्षश्च सामगाना रूपाकरः ।
 अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ॥
 वृष्टिकर्ता च हर्ता च सर्वकामफलप्रदः ।
 एतानि कुजनामानि नित्यं यः प्रयतः पठेत् ॥

(१) Y. मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋष्यहर्ता धनप्रद इत्यादि मङ्गलश्लोकम् ।

(२) Y. Omits the portion bracketed.

ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ।
 रक्तगन्धैश्च पुष्पैश्च धूपगन्धादिभिस्तथा ।
 मङ्गलं पूरयित्वा तु मङ्गलेऽहनि सर्व्वदा ॥
 ऋणलेखा प्रकर्त्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।
 प्रोञ्चयेद् वामपादेन ऋणनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥]

एतच्च “ऋणानाञ्चानपक्रिये”त्युपपातकमध्ये गणनात् ।

न विषं विपमित्याहुर्व्रद्धस्वं विपमुच्यते ।

विपमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥

(इति) 'महादोषात् ।

व्याधितस्य कदर्य्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्व्वदा ।

स्त्रीजितस्य च सूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥

इति 'प्रतिक्रिया (इत्यपक्रिया) सम्भावनारहित-ऋणवतः

कर्मानधिकारस्मरणाच्च ।

°[अथाहुः, —]

ऋणे प्रचायमाने तु उत्सन्ने धनिके सति ।

प्रीत्वा द्रव्येण तेनाव्यमिति तत्र विधानतः ॥

सध्यमेन पलायानां पर्येन 'तिसानां पर्येन जुहोति च । 'यदास्म

(1) D. महादोषाच्च ।

(2) D. व्याजितस्य •

(3) Y. प्रक्रिया •

(4) Y. Omits the portion bracketed.

(5) D. तिसानु जुहोति च ।

(6) D. E. अध्यासादिति •

दिति(१) मन्त्रेण व्याहृतिभिः सप्तशतम् । ततः 'नान्यस्यादृष्टमर्दन्त
मयेह येन यमस्य विधिनाचराणि ।(१) इदं तदग्ने अमृत्यो भवामि
तावत् तेन प्रतिदत्ते ददानोति निर्धनस्य तूपपातकप्रायश्चित्तम् ।

“बृहस्पतिः सुराचार्य्य” इति बृहस्पतिस्तोत्रम् । दशरथकृत
स्कन्दपुराणीय शनेश्वरस्तोत्र (च) पठनीयम् ।

इत्यग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचारप्रदीपे
स्तोत्रपाठव्यवस्था ।

अथ देवगृहसम्मार्जनादि देवकार्याणि ।

“पूर्वाह्णे दैविकं कर्म” इति वचनात्

देवकार्य्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णसु विधीयते ।

इति वचनात् (च) पूर्वाह्णमात्रकर्त्तव्यत्वेऽपि द्वितीयभागे बृह
कर्मविधानात् तृतीयभागे च प्रासादादिदेवतालयगमनविधानेन
‘तत्र देवपरिचर्याविधानाद् बृहद्देवकार्याणां प्रथमभाग एव
कालः । न च पूर्वाह्णसामान्यस्य तृतीयभागे [विशेषे] उप-
संहारः । “देवकार्य्यस्य सर्वस्ये” इति गृहदेव(बृहद्देव)कार्य्यस्यापि
सग्रहेण तदसङ्गतैः ।

(1) E. D यथाधीरथ •

(२) Y तत्रत्यदेवतापरिचर्यात् (1)

(३) D गृहे देव • ।

(४) D Omits the portion bracketed

व्यक्तञ्च वराहपुराणे,—

कल्पमेव समुत्थाय हन्याद् भेरीं यथोदिताम् ।

इति कल्पप्रभृतिदेवकार्याणि दर्शितानि । तत्र यद्यपि सन्ध्याकाल एव कपाटोद्घाटनदोषज्वालनदन्तधावनमुखचालन-
माल्यदानघृततैलाभ्यञ्जन 'भूमिलेपोद्वर्त्तन 'स्नानदानगन्धचन्दन-
दानपुष्पमाल्यदानवस्त्रालङ्कारदानानि देवकार्याणि विहितानि ।

एवं कृते च सन्ध्यादि कर्म श्रेयं समाचरेत् ।

इति पद्यादेव (च) सन्ध्या विहिता तथा तद् गृहीतभागवत-
दीक्षाणामितिप्रतिभातीति सन्ध्यानन्तरमन्त्रेषां देवकार्याणि ।
अतएव भविष्यपुराणे,—

स्नानकाले त्रिसन्ध्यन्तु यः कुर्याद् गीतयादितम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां तथा श्रवणमुत्तमम् ॥

इति सन्ध्याकाले स्नानस्यानुवादः । स च सन्ध्याऽव्यवहित-
कालविषयः । सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात् । तत्र वराह-
पुराणीयमन्त्राणां यथोक्तरूपेण प्राणासम्भवात् 'तन्मन्त्राभावेऽपि
तत्तत्कर्मणि कार्याणि ।

तत्र यमः,—देवमाख्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नपनं सर्व्यदेवानां गोप्रदानसमं श्रुतम् ॥

(१) Y. भूमिलेपोद्वर्त्तु ।

(२) Y. स्नानमन्त्रचन्दनपुष्पमाल्य ।

(३) Y. तन्मन्त्राभावेऽपि तन्मन्त्राणि कार्याणि ।

अथ सूर्यस्य ।

भविष्यपुराणे,—

सूर्यमाल्यापनयनं पूजान्ते च प्रमार्जनम् ।
एकैकं स्यात् सदा तुल्यं चान्द्रायणफलं तु ॥

तथा,—

पश्यन् परिहरन् जन्तून् मार्जन्या मृदुसूक्ष्मया ।
शनैः समार्जनं कृत्वा चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
यावत्पुः पांशुकणिका मार्ज्यन्ते भास्करालये ।
दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यस्तमितो नरः ॥

तथा,—

गृहीत्वा गोमयं खस्यं स्थाने वा पतितं शुभे ।
उपर्यधय सन्त्यज्य प्रत्यग्र जन्तुवर्जितम् ॥

तथा,—

नात्वर्यं रोगजीर्णाया वभ्यायाद्य विशेषतः ।
रोगार्त्तनवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥
वस्त्रपूतेन तोयेन यः कुर्यादुपलेपनम् ।
पश्यन् परिहरन् जन्तून् चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
मृदा धातुविकारैर्वा वर्षकैर्गोमयेन वा ।
उपलेपनकृद् याति तत्पदं यानमास्थितः ॥

उदकाभ्युक्षणं भानीर्यः करोति तथा गृहे ।
 सोऽपि गच्छति यत्रास्ति भगवान् यादसांपतिः ॥
 यः कुर्यात् कुट्टिमां भूमिं दर्पणोदरसविभाम् ।
 नानावर्णविचित्राञ्च विचित्रकुसुमाकुलाम् ॥
 क्वचित् कलशविन्यस्तां पद्मजैरुपशोभिताम् ।
 रम्यां मनोरमां सौम्यामर्कायतनमन्दिरे ॥
 'यावद्वस्ता भवेद् भूमिः समन्ताद्वस्तसंख्यया ।
 तावदयुगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

तथा,—

एवं स्वस्तिकपद्माद्यैर्भूमीमां सूर्यमन्दिरे ।
 कृत्वा वर्णकपिटाद्यैर्लभेत् गतगुणं फलम् ॥

एवं स्नानं संस्कृत्य सुखप्रचालनम् । दन्तधावनम् । “अभ्यङ्गे
 पञ्चविंशति”रिति वचनात् पञ्चविंशतिपलघृतेनाभ्यङ्गे वर्षकोटि-
 सहस्रार्जितपापत्रयफलः । यवगोधूमचूर्णैरुदवर्त्तनम् । ततः
 'स्रच्छोदकस्नानम् । भविष्ये,—

मृत्कुम्भैस्ताम्रकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।
 रौप्यैर्लघोत्तरं पुष्पं 'ह्रिमैः कोटिगुणोत्तरम् ॥

(१) D. यावद्वस्तं भवेद् ।

(२) Y. चूर्णैरावर्त्तनम् ।

(३) D. अस्तोदक ।

(४) Y. ह्रिमं ।

तथा,— स्नानकाले प्रकुर्वीति गीतवाद्यादिमङ्गलम् ।
 इतिहासपुराणाभ्या तद्यथायवणमुत्तमम् ॥
 घृतेन स्रपनं कृत्वा एकाहमुदये रवेः ।
 गवां शतसहस्रस्य दत्तस्य लभते फलम् ॥

सप्तम्यां घृतस्नाने सप्तकुलोद्धरणसूर्य्यलोकमहि(त)त्वम् । शुक्ला-
 ष्टम्यां सर्वपापक्षयः । ग्रहणविषुवायनदर्शपूर्णमासेषु महापुण्यम् ।

आह्नादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चारुरूपताम् ।

^१सप्तजन्मानि चाप्नोति^२चीरस्नानप्रदो रवेः ॥

दधिस्नानाद् विष्णुलोकः । [^३मधुस्नानादिन्द्रलोकः ।] शीखण्ड-
 वारिस्नानेनार्कलोकः । कपिलापञ्चगव्यस्नानं पूर्व्वतो दशगुण-
 फलम् । गङ्गातोयेनापोहिष्ठेति स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कर्पूरा-
 गुप्ततोयेन सूर्य्यस्नानं सूर्य्यलोकदम् । [^४मन्वाष्टयतजपेन निर्मल-
 जनस्नानं सूर्य्यलोकदम् ।] पितृनुद्दिश्य तीर्थवारिणा सूर्य्यस्नाने
^५नरकादुद्दृत्य पितृणां स्वर्गवासः । सिताम्बुधारोष्णपयोघृतैः क्रमेण
 सूर्य्यं स्रपयित्वा ^६[पूजयित्वाश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः ।

तथा,— आपः चीरं कुशायाणि घृतं दधि तथा मधु ।

रत्नानि करवीराणि तथा रत्नञ्च चन्दनम् ॥

(1) Y सप्त जन्म चाप्नोति • ।

(2) Y Omits the portion bracketed.

(3) Y. Omits the portion bracketed.

(4) Y. नरकोद्धारपूर्व्वकं पितृणां •

(5) D Omits the portion bracketed

योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भास्कराय निवेदयेत् ।

दशवर्षसहस्राणि स रमेदकमन्दिरे ॥

सुवर्णरत्नतौययुतार्घ्येण कोटिग्रतवर्षं सूर्यलोकप्राप्तिः ।

दशापराधांस्तोयेन चीरेण तु शतं क्षमेत् ।]

सहस्रं क्षमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

हिमपात्रे रोष्ये वा ताम्बे वा गोमयकृतपद्मस्रस्तिकग्रहध्वजा-
दिभिर्नानावर्णैरक्षततण्डुलादिभिर्भक्षपिष्ट(?)दीपचूताश्वत्थपद्मव-
सहितैर्नीराजनं युगसहस्रसूर्यलोकप्राप्तये । दारवार्घ्यपात्रात्
शृत्यात्रे शतगुणम् । ताम्रपात्रे ततो दशगुणम् । पलाशपद्मपत्राभ्यां
ताम्रपात्रसमम् । रौप्यपात्रे लक्षगुणं स्वर्णपात्रे कोटिगुणम् ।

एवं स्नानेऽथ नैवेद्ये बलिधूपादिषु क्रमात् ।

पात्रान्तरविशेषेण फलं स्यादुत्तरीत्तरम् ॥

सूर्यस्य दर्शनं पुस्त्रं दर्शनात् स्पर्शनं परम् ।

स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ।

इति सूर्यस्य । *

* Y reads the following after this mark —

इति) मन्थार्जनादिकवम् । अथ दर्शनादिकवम् ।

शेदमन्दारद्वयोऽपि राशिः पायस्य चर्मेष ।

आषाढ भास्वरं मर्त्यं कदाप्यवति तत्क्षणात् ॥

४० इच्छादर्शनं वाऽप्येवाङ्गानो जितेन्द्रियः ।

इ यत् फलमशरोति न तत् सर्वेभ्यश्चामधे ।

वीर्यं भास्वामवाशासो दर्शनं पुण्यद घृतम् ।

सप्तधासु तथा पश्यां दिवसे च रने यदा ॥

सकृत्प्रदक्षिणप्रणामाद् राजसूयाश्वमेधफलम् ।

त्रिष्टुत्प्रद क्षणीकृत्य नमस्कारात्)परं गतिम् ।

प्रथम्य दण्डवत् भूमौ गतिं पुण्यपतोद्भवाम् ।

अथ देवकार्येषु सर्वस्येति वचनाद्देवतासम्प्रदानकस्यापि प्रथमभाग एव कालः ।

पत्र पुष्प फल तोय नैवद्यां धूपदीपकम् ।

विलेपनञ्चाद्यतश्च क्रेशपाय प्रयच्छति ।

तेन पुण्येन निवसेत् विष्णुलोके सुमायुतम् ॥

इति सामान्यतः । विशेषतो विष्णुधर्मै—

पुष्पाणि च सुगन्धोनि मनोज्ञानि च य पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेश स भागवत उत्तम ॥

इति वाक्यात् तदुपायैश्च पूजामकरणाद् वह्निरेव फलार्थत्वेन तत्तद्दिव्य (तत्तद्दुर्लभं) विधानाद् (विधानं) वाक्येन पूजासम्बन्धे फलसम्बन्धवाक्यभेदोत्पत्तेः पृथगगन्नादिदान फलार्थं विधीयते । हिरण्यगृह्यानासुनदानं तत्तत्फलार्थमेव । तत्र देवताया प्रतिष्ठाभावेन ददान्यर्थस्य गौणत्वात् । यत्र दद्यादिति धार्चयेदिति यत्रानुक्रमेदिति सत्त्वे देवताप्रोक्तभावात् प्रीतिहेतुत्वं न पूजास्वरूपं तथापि देवतासुदृश्य जनप्रीतिजननयोग्यक्रियासु पूजेति प्रत्येकसुपादानं गन्नादिलेपनादिकं च पूजैवति न दोषः । अन्यथा पुष्पस्य देहदानं गन्धस्यानुलेपनञ्च न स्यात् । देवतासुदृश्य त्यागभालेण दानविध्यपत्तेः () देवप्रतिमासम्बन्धो निष्प्रभाषकः । स्वर्णरजतगृह्यलोलादीनां साक्षात् प्रतिमाशरीरेऽनुप्रयोगेऽपि तद्व्यवधानादपहारे दोषाभिधानाच्च । प्रतिमाशरीरे हारान्तरेण तेषामभ्युपयोगः । तथाच योगशिरीये चखडप्रतिष्ठानन्तर

अथादेन शिवद्रव्यं रक्षस्त्रिषु शिवान्तिके ।

वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ।

गोभृंहिरण्यवासादि देवद्रव्यसुदाहृतम् ।

भविष्ये—

नाधिकारोऽस्ति विप्रार्थं भौमानां देवपूजने ।

अत्या भरतयार्हूलं च्छाधिपत्ये विशेषतः ॥

इति । च्छाधिपत्ये देवभूमिप्रभृत्ये । भौमानां मखेतरेणाङ्गणानाम् । मूल्यं यद्व्येन नाधिकार इति मूल्यपक्षेण विना देवभूमिप्रभृत्येऽधिकार इत्युक्तं भवति । अस्मान्तं वेतनपूर्वकमधिकारः ।

भविष्ये —

कृद्वनोन्नतक जेरो तथाच गिरिकर्षिहा ।

गिरिकर्षिहा अपराजिता ।

नषास्वातकजे पुष्यैरर्च्यनीयो दिवाकर ।

अथ धूपा । तत्र सूर्यस्य ।

गन्धसापि शुभा य च धूपाय विजयादयः ।

दिशाकरस्य धर्मशैर्भिषेद्या सर्वदाच्युत ॥

इत्यन्येषु पूजाङ्गधूप विधाय धूपविशेषात् फलविशेषमाह । तेन तेषु सा पूजाङ्गत्वम् । कान्तान्तरे कवलात् फलार्थत्वञ्च । एव सर्वदेवेषु बोध्यम् । तत्र सूर्याय सप्तगुणगुणधूपदाने षट्षेदिच्छे जन्म ।

देवदारु नमस्कृतं सिद्धक कुटक तथा ।

श्रीफलञ्चाज्यसन्निधौ दत्त्वा त्रियम्बवानुदात् ॥

तस्माद् गन्धधूप षट्षेदिच्छगुणम् ।

अगुरु दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ।

शुगुणं दशसाहस्रं द्विगुणं सप्ततञ्च तत् ॥

सिद्धकधूपेन सूर्यसायुज्यम् । कर्पूरागुरुधूपेन राजसूर्यफलम् । यत्र शुगुणधूपदानात् नल्लह्यानाम् । सवत्सरेणाश्वमेधफलम् । ज्येष्ठमासा साज्यशुगुणधूपदाने न) वर्षगत सूर्यलोके वास । द्विसहस्रसहस्र (द्विसहस्र) फलसाध्यशुगुणधूपे दत्त्वा सूर्यतिलो भवति । सूर्यपक्षे (गृहे) धूपेन सूर्यलोकाग्निः ।

अथ दीपा । सूर्यस्य । भविष्ये — विष्णुमहादेश्वी प्रति नल्लवाक्यम् ।

एतन् दाप प्रज्वाल्य तिलतैलेन वा पुन ।

प्रयाति सूर्यलोकञ्च दीपकोटिपतैर्बुत ॥

पिरसा धारयद् दीप भास्करस्यापतो निधिः ।

आमभातञ्च यो वीर भक्तिश्रद्धासमन्विन ॥

ललाटे चैव हृत्साभ्यां सप्तद्वयुक्तसाधोरसि ।

कल्यायुतयत देव सूर्यलोके महीयते ॥

कार्तिके सप्तम्य सप्तम्याममावास्याया वा दीपमावादाने भास्करायुतसहस्रं कृत्वादीपकर । भास्करान्तरे दीपद्वयदानात् सूर्यलोकाग्निः । कार्तिके प्रथमं सूर्यनामजप सूर्यायतने च दीपदानं जातिस्मरत् तत्र स्वकाश्यायाङ्गतेन्द्रियत फलदम् । प्रतिपद्य पञ्चमसप्तम्यां वा सूर्याय दीपदाने कर्पूरमणिसङ्गाढरदीपमावा

भविष्ये—

अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्यदानानि ।

वासोमि पूजयद् भान् यानि वास्य प्रियाणि च ।

तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यै पूजयद् वनमालिनम ॥

वासोमि तु विचित्राणि सारवन्नि मृदूनि च ।

धूपितानि रवौ दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥

यावन्तद्धम्बु (यावन्तोऽद्गस्तु) तन्तना परिमाण प्रयत्नते ।

तावदुवर्षसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

विष्टत शुक्ल सपीत वा पट्टसूत्रादिनिर्घृतम् ।

दत्त्वा × × सूर्याय भवेत् वदानपारग ॥

श्वेत महाध्वज किङ्किणीमालान्वित मयूरच्छत्रभूषित कृत्वा दिव्यमन्त्ररघत
दिवि भोदते । सूर्यस्य मृदु ध्वजमालादाने महाध्वजाष्टकदाने दिव्य कल्याणुतयत
दिवि भोदते । मणिरत्नमय दण्ड काञ्चनमयदण्ड वा शुभ छत्र सन्नामालाल कृत
दत्त्वा सूर्यलोके भोदते । शृङ्खलासमायुक्तकाञ्चलोद्भवमहास्त्रनघण्डादाने करण
स्त्रानुचर सूर्येण सह भोदते । भेरीमृदङ्गपटङ्गडमरुत्तरजवैष्ण (वीष्ण) कासा
दिदाने युगायुतयत सूर्यलोके महीयते । महास्त्रनघण्डादाने युगायुतयत सूर्यलोके
महीयते । बद्धवर्षाभ एकवस्त्र नामावस्त्रधित वा मध्ये पद्मभूषित वितान
सूर्यस्योपरि दत्त्वा तद्भक्ततन्तुपरिमाणसहस्रयुगसहस्र सत्यलोके महीयते ।

तथा —

भास्करायतनाभ्यासे यज्ञोय पुरत स्थितम् ।

सूर्यगङ्गेति तज्ज्ञेय तत्र द्यात्वा दिव व्रजेत् ॥

य कुर्याद् दीर्घिकं वर्षीं तडाग भास्करालय ।

स तारयेत् कुलघटं सूर्यलोके महीयते ॥

यद्वाद्यागातन्त्रजयमृद्भक्ततालकरणे भूमिदानकन्यादानफलम् । दासी
दासदाने नरमेधफलम् । प्रेक्षायोजकन्यादाने राजसूर्यफलम् । वय्या () करण
दत्त्वा तन्स्थान गच्छति यत्र सूर्यस्तिर्गति । गोमहिषीगजाशदाने अश्वमेधफलम् ।
सूर्याय गोरीमोदाने स्वाधरजद्रमजगदानफलम् । स्नानार्घमादाने कषिब
गोमतदानफलम् । गोद्वयं पुष्ट दत्त्वा इयत्कलतिरोमसहस्रयुगसहस्र सूर्यलोके
महीयते । अथयतोष्णी (?) दत्त्वा सम्वीपमहादानफलम् । सद्वयं गोमत दत्त्वा
एकविंशतिहज्रैर् दार्द्र्यं सूर्यलोके श्रीकृत्वा तत्र भागान् भुञ्जा प्रववे सूर्यमहर्षे

भविष्यपुराणे —

सूर्यधर्मा बुधैरुक्त + + + सर्वपापहृ ।
 तिसन्ध्यमर्चयेद् भातुमग्निकार्यञ्च यत्कृत ।
 एककालमथापि स्या (त्) पूजा क्तवैव भोजनम ॥
 सूर्यार्चाग्निपरे (० परे) नित्य तदुभक्तातिथिपूर्वक
 सर्वभैयुनवर्जी स्यात् श्रीमान सूर्यगृह्णात्मी ॥
 अर्घ्यात् तुरीयभागेन प्रकुर्व्यादर्चन रवे ।
 धम्मार्जन तदर्धेन यतो ऽ)नित्य हि जीवनम ॥
 ब्रह्मार्घ्ये ब्रह्मचारी य सूर्यपूजाग्निमतत्पर ।
 भवेज्जितेन्द्रिय शान्तो नैष्ठिक स्नातकोऽर्षिवा ॥
 सर्वहृन्द (० हृन्) विनिर्मुक्त कन्दमूलफलशयन ।
 सौरवैश्वानसो ज्ञेय () सूर्यपूजाग्निमतत्पर ॥
 निवृत्त सर्वसङ्गेषु पूजादानरत सदा ।
 ज्ञेय सूर्यमतोन्द्रोऽय पूजानिष्ठो जितन्द्रिय ॥
 लिङ्गमभस्य य कृष्यात् भस्मना च त्रिपुरण्डुकम ।
 अष्टम्य () सर्वसत्वाना सूर्यलोक स गच्छति ॥
 सूर्यभक्तैः सदा कार्या शिखैका भास्करप्रिया ।

ज्ञाया (कृता) ग्निकाथ्यस्य भस्मना तिलक प्रिया (तिलकक्रिया) । ज्ञानि
 पुराणे सूर्यवाक्यम् —

मदुभक्तो नहि भुञ्जीत भाजने परिमण्डले ।
 उष्णोप वजयेच्छत शक यौवचल तथा ॥
 रक्त मास्य न सेवेत तथा यस्तु विषेपनम ।
 गोमय मूषिकागृह्णाता तथा लम्बाच गृत्तिका ॥
 वजयदुपलपाथ धूप द्य न पाथिना ।
 मन्दित्र मण्डलं कृत्वा नमस्तुत्तव लज्जयत् ॥
 अहदा मा न भुञ्जीत विषयस्तु नैव दमयेत् ।
 अङ्गारातोपितो भूत्वा सप्तम्यामभ्युत्तर ।
 नर्थाय दापयद् भद्रया रक्त चन्द्रेण भोग्यत ॥
 मघाया पयटलत्त मदुभक्त समुपश्रिततम ।

अथ शिवस्य ।

भविष्यपुराणे,—

शिवमाख्यापनयन पूजान्ते च प्रसार्जनम् ।

एकैक तत्र तुल्य स्यात् चान्द्रायणफलैः तु ॥

[^१तथा,—शिवायतनसम्भागे चान्द्रायणफलम् ।] स्कान्दे ^२सवत्सर
मासमायतनसम्भार्जनात् शिवलोकप्राप्ति । पूर्वोक्तगोमयेन
पूर्ववदुपलेपनाच्चान्द्रायणफलम् । पक्ष सम्भार्जनलेपनाद् युग
कोटियत् शिवलोकप्राप्ति । पूर्ववद्वन्तधावनमुखप्रचालने ।

मनाभोजज (१) मन्य वा सर्वं यत्नेन भानयेत् ॥

मच्छास्त्र निश्चित किञ्चिद् भक्तै रभ्ये शिलातटे ।

यम प्राप्नोति (१) मन्वं वा न मार्जेत कदाचन ॥

मदचाँष्टतनिर्द्राख्य शरीरेषु त्व धारयेत् ।

दयनाना विद्युद्गतमर्द्धकाच न भक्षयेत् ॥

हिरण्यखड्गकासारकदावाँश्रत्ययभीष्मभि ।

प्रतिश्रय पादपोठ पादुके च न धारयेत् ॥

उदयास्तमद्वैवमष्टस्या प्रथमेत सदा ।

इदमविधाना भक्तानामह + + न सशय ॥

इति श्रीमहाभङ्गोपाध्यायाग्निचिद्वाजपेयिनरसिंहविरचिते
नित्याचारप्रदापे नानाविधसूर्यारोधनम् ।

(१) Y अथ शिवस्य देवकार्याणि ।

(२) १ • फलेन च ।

(३) Y Omits the part on bracketed

(४) १ सवत्सर शिवायतनसम्भागात् शिवलोकप्राप्ति ।

भविष्ये,—पञ्चविंशतिपलमितघृतेन लिङ्गमभ्यङ्ग्य वर्षकोटिशता-
 र्जितपापत्रयः । यवगोधूमचूर्णकपायगन्धैरुद्धृत्य सुखीष्येनाम्बुना
 स्नाप्य विल्वपत्रैः पीठं विशोधयेत् धेनुदशसहस्रदानफल प्राप्नोति ।
 मन्त्राष्टशतजप्तविमलाभःस्नानं शिवलोकदम् । लिङ्गं शीतलाम्बु-
 धारयोष्णपयसा घृतेन च क्रमात् स्नपयित्वा पश्चात् पूजां
 कृत्वाश्वमेधसहस्रफलम् । [गव्येन पयसा स्नानं राजतविमानेन
 सोमलोकप्रदम् । कृष्णाष्टम्यासुपीथ्य दध्ना स्नपनं कुलैकविंशोदार-
 पूर्वकरुद्रलोकमहि(त)त्वदम् ।] हस्तयन्त्रोद्भवतिलतैलस्नपनाद्
 वायुलोकप्राप्तिः । फलोदकेन पितृलोकप्राप्तिः । इक्षुरसेन
 विद्याधरलोकप्राप्तिः । सितभस्मना स्नपनात् सोमलोकप्राप्तिः ।
 रत्नोदकेन रौद्रम् । कौवेरं हेमवारिणा । पाठलामलकपुष्पोदकेन
 पद्मोदकेन च शिवलोकः । कर्पूरागुरुतोयेन शिवलोकप्राप्तिः ।
 स्कान्दे,—क्षीरेण सन्ततस्नानादपराधसहस्रनाशः । संवत्सरं क्षीर-
 स्नानाद् बह्वपत्यम् । भविष्ये,—पूर्ववद् गोमयादिहृतश्रीवत्स-
 खस्तिकध्वजदधिदूर्वाचतचूताश्वत्थपल्लवादिभिर्नीराजनं पदमख्य-
 युगसहस्रशिवलोकदम् ।

दशापराधांस्तोयेन क्षीरेण च शतं क्षमेत् ।

सहस्रं क्षमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

(१) Y गतदृष्टम् ।

(२) In the place of bracketed portion Y reads —स्नानकाले मात-
 र्दद्यादिकरुणम् । यावत् पदानि गीतं न्त्ये च तावद् युगसहस्रं रत्नोद-
 कं च तस्यम् ।

आपः चीरं कुशाग्राणि 'दध्याज्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाद्य सपेपाद्यैव अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥

लिङ्गमूढेन्यष्टाङ्गार्घ्यदानाद् दशवर्षसहस्र रुद्रलोकमहि(त)त्वम् ।
पुष्पोदकार्घ्यदाने 'सर्व्वपूज्यत्वम् । गन्धसंयुक्तार्घ्ये दशगुणम् ।
पञ्चगव्यसयुक्ते शतगुणम् । अर्घ्यपात्रविशेषात् फलविशेषः । स्नान-
कुम्भविशेषात् फलविशेषः पूर्व्ववत् ।

तथा,—

अशून्यमस्तकां लिङ्गमभिपेके विशिषतः ।

ताम्ब्रेण पद्मपत्रेण 'पलाशस्य दलेन च ॥

शङ्खेन सृन्मयेनाद्य शुभेन स्रापयेत् शुभम् ।

लिङ्गस्य दर्शनं पुण्य दर्शनात् स्पर्शनं 'शिवम् ॥

स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ॥३॥

(१) Y तथा वा मधुतण्डुला ।

(२) Y सर्व्वभूपतम् ।

(३) Y उत्पलस्य दलेन च ।

(४) Y शुभम् ।

* Y reads the following after this mark —

अथ हतकम्बलविधिः ।

भविष्यपुराणे,—

यात्रिङ्गपीठपर्य्येण यो दद्यात् हतकम्बलम् ।

हतेन रूपकं रथ्य ज्ञत्वा शम्भोर्भङ्गात्मनः ॥

मन्वन्तरयत साय रुद्रलोके महीयते ।

सम्यक् मेव च ह दत्त्वा रुद्रलोके महीयते ॥

स्वरूपं सुभग श्रीमान् परिभ्रष्टोऽपि जायते ।
 रूपं पिष्टमयं कृत्वा विचित्रं रत्नभूषितम् ॥
 यज्ञोपवीतसयुक्तं हेमपात्रं विधेयम् ।
 दन्तेषु भौतिकं न्यस्य प्रवालं मध्यं प्रहयो ॥
 दद्याद् वज्रं नेत्राभ्यां वैदुर्यं वाप्यसम्भवे ।
 हेमरूपं च हस्ताभ्यां ताव () पादतले तथा ॥
 अण्डजैर्बनजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ।
 विविधैरथ तोयाद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ॥
 भोजयेत् शिवभक्त्या च विमान् भक्त्या च भोजयेत् ।
 प्रीयतां मे सहादेवो भक्तास्तान् क्षामयेद्विजान् ॥
 तैरेव सार्द्धं विद्वस्तु तद्रूपं शिवालये ।
 नीत्वा समर्पयेद् वेद्यां शिवलिङ्गसमीपम् ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वदानफलानि च ॥
 पुरुषो रूपदानेन शिवलोके महीयते ।

अन्यत्र —

कुर्यान्मकरसक्रान्तौ लिङ्गे तु एतकम्बलम् ।
 आवा(आप)देहेवमीशान् चीरसारं एतं विभो ॥
 शालिपिष्टेन दीपाय + + + + कारयेत् ।
 तिलैर्होमं प्रकुर्वीत दक्षिणध्याञ्छुते ॥
 अष्टोत्तरशतं चाख्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

अथ एतकम्बलाभिषेकः ।

भविष्यपुराणे —

एताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्य तु ।
 द्रव्यकारेण भाग्येन पुण्यभासे द्विजोत्तमः ॥
 गीतश्लोपकारेण शङ्खवाहितानि स्तनैः ।
 कुर्यात्पञ्चांगरुणं चात्र प्रदीपाद्युपगोभितम् ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तं समस्तजन्मवर्जितम् ।
 शक्तं शिवपुरं नित्यं भोदतं शिववत् सुधीः ॥
 पश्येत् विपुत्रं चैव पुण्येऽपु दिग्गयेषु च ।
 एताभिषेकं यः कुर्यात्पञ्चांगुण्यं समश्रुतम् ॥

अथ द्रुतधारा ।

कालिकापुराणे,—

अथाभ्यर्च्य सुगन्धेन विन्यसेद्भेसपद्मजम् ।
 प्रत्यहं वाऽहवेद्वारा यस्तु वै लिङ्गमूर्धनि ॥
 उत्तरायणमासाद्य ज्ञात्वा संक्रम्यं रवेः ।
 तदन्ते विधिवत् पूज्य दद्याच्चैव उपस्करम् ॥
 स्रष्टुं प्राप्य ततो भक्त्या ब्राह्मणान् वृत्तिभिः सह ।
 संभोज्य दक्षिणा दत्त्वा क्षमाय च विस्तृज्य च ॥
 दीनार्त्तदुःखितानाद्यान् कल्पवेदनिवारितम् ।
 कीर्त्तिं लोकेऽतला प्राप्य भुक्त्वा भोज्यान् प्रकल्पकान् ॥
 प्राप्नुवात् परमं स्थानं रुद्रसायुज्यवक्ष्यम् ॥

अथ महास्नानम् ।

कार्तिकाशय वैशाख्यामयनादिषु पर्वेषु ।
 दत्त्वा दीपान् स्रष्टुर्बोध्य देवस्थाने बलिं तथा ॥
 भक्त्या सा देवदेवस्य - + + + शि (लि) पेतुं सुधीः ।
 + + + देवमामन्त्र्य स्रष्टुं भूमौ हरि शरन् ॥
 भूय शार्ङ्गसहस्रेण फलानामैश्वरेण च ।
 रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥
 योताम्बुना तथोद्बुध्यै वक्ष्यपूतेन मन्त्रवित् ।
 स्रष्टुमपेष्टु भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रान्वितेन तु ॥
 विधिना स्नाय्य चानेन सह रोचनया त्रिपेतुं (?) ।
 कुण्डकुम्भकूर्परचन्दनागुरुसक्त्या ।
 क्षेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठान्नं घनं शुभम् ।
 नीलोत्पलसहस्रेण भावा बद्धा प्रपूजयेत् ॥
 अलाभे तु स्रष्टुस्रष्टायाश्चैत्रेण तु पूजयेत् ।
 उत्पलानामलाभे तु पलैश्च त्रीतरोर्यजेत् ॥
 पद्मैर्वा चम्पकैर्वापि जान्वा + टालया (?) तथा ।
 पुष्पागै कार्धकारैर्वा श्वेतमन्दारजैरपि ॥
 दमकैः (.) मरु (कुम्भ) वकैर्वापि यमीगुह्यार्कनागरैः ।
 यथावाभन्तु पलैर्वा निर्गन्धसुमनोन्वितैः ॥

सपूज्य कारयेद् भक्त्या विमल पुष्पमण्डपन ।
 गुग्गुलुञ्चाज्यसयुक्तमगुरु वासित दहेत् ॥
 सम्पूज्य गौरोभक्तार गीतवादितमङ्गलै ।
 शालिपिटोदुभवै इथ ।सि द्वि हतपुण्यै ससज्जलै ॥
 ततो बीराजन दापै पडावशतिस कारयत ।
 सर्षपैर्दधियुक्तैश्च दूध्वागोरचनायुतै ॥
 गन्धपुष्पादिक दद्याद्भूयो विचिन्त्य शङ्करम् ।
 शतकुम्भ तत पद्ममष्टपत्र सुशोभनम् ॥
 मध्येनिवशयेन्मूर्द्धि लिङ्गस्य कुसुमै सह ।
 ऋत्नवस्त्रयुग श्वेत पीत वा पद्मसम्भवम् ॥
 चामर दर्पणञ्चैव दीपवत् प्रदापयेत् ।
 भूप साधारणञ्चैव सषट् पूर्णभेद च ॥
 वितानक ध्वज दद्यात् किङ्किणीरसनान्वितम् ।
 अथाष्टाभि पिष्टि पीडा व्यद्वैर्भक्त्याच दण्डवत् ॥
 तत किञ्चित् पठेत् सोऽत्र शारङ्ग भवशङ्करम् ।
 प्रदक्षिण्य ततो गच्छेच्छनैर्निर्मास्यवर्जक ॥
 प्रणम्योश्चै पुन पथाद्भवेद्य विनिवेदयेत् ।
 दीनान्द्रक्षपथाश्चैव तर्पयद्दत्तदानत ॥
 कारयेद् न शिवे भक्त्या भङ्गाध्याना^(१) फल शृणु
 बसुदृढ्य यत साय कुलाना पापवर्जित ॥
 भगवन् ब्रह्मलोकात् सङ्गा भोगानशेषत
 व्रजे क्रोडायने तस्मिन् विमाने सोऽमरैयुत ॥
 सङ्गा अस्त्रेष्णितान् भोगान् शिवसायुज्यता व्रजेत् ।
 आयावितानसुतसृज्य च्छने मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 ज्वरसेनाप्यथाक्तेन दग्धा मध्येन वै तथा ।
 पयसा पञ्चमन्त्रेण मधुनेत्तुरसन च ॥
 य कारयन्महाध्यान विधिनामेन सयुत
 सोऽपि तेनैव मार्गेण मधिष्यत्^(१) परम पदम् ॥
 विधिनानेन नि सोऽपि स्नान तोषन कारयत् ।
 नराणां विगतियोगेन सोऽपि शान्ति तत्पदम् ॥

एवमेपहि धर्मस्य रात्रिरन्विवर्जित ।
मन्त्रयुक्तो नयेद् यस्तु तत्तुल्यो नास्ति धर्मवान् ॥

मन्त्र शिवमन्त्र । लिङ्गपुराणे,—

महास्नानञ्च यं कुर्याद्दृष्टेन दधिना तत ।
स याति मम सायुज्य स्नानेष्वेतेषु सुद्वत ॥
स्नाने शतफलं ज्ञेयमभ्यङ्ग पञ्चविंशति ।
हे सहस्रे पत्नानाञ्च महास्नानं प्रकीर्तितम ॥
स्नाय लिङ्गमपापञ्च गन्धेनैव हतेन च ।
विशोध्य सर्वद्रव्यैश्च तोयेनाथभिषेचयेत् ॥
महास्नानेन युक्ते तु स्नानमष्टगुणं स्मृतम् ।
जलेन ज्वलेनैव गन्धतोयेन भङ्कित ॥
अनुषेपस्तु सर्वज्ञं पञ्चविंशतयेन वै ।
यमोपुष्यञ्च विधिना विल्वपत्रञ्च पद्मजस ॥
अद्यान्यानि च पत्राणि विल्वपत्रं न सन्त्यजेत् ।
दशद्रोणैश्च नैवद्यं सप्तद्रोणैरथापि वा ॥
शतद्रोणसमं पुण्यभादके तु विधीयते ।
वित्तदीनस्य विषम्यं नात्र कार्यां विचारणा ॥
भेरीमृदङ्गसुरजविषाणपटङ्गादिभिः ।
वादित्रैर्विविधैरन्धोरन्धोरन्धैर्विविधैरपि ॥

महास्नानक्रमा ।

अनादि । पूर्णदिने हतोपवासो देवस्यापे रात्रौ दीपान् समुदुबोध्य अष्टदिक्षु
लोहपाशेभ्यो बलिं दत्त्वा देव विद्याय स्मृष्टं गत्वा क्षमेत् । अपरदिने हतनित्य-
क्रियो देवालयं गत्वा पञ्चोपचारेण लिङ्गं सम्पूज्य पञ्चविंशतिपत्रमितहतेन लिङ्ग-
मभ्यङ्गं कारयित्वा यवगोधूमचूर्णैर्विलिप्य शुद्धोदकेन सस्नाय्य मूलमन्त्रेण गन्धादि-
भूषणैश्च सम्पूज्य पञ्चविंशतिपत्रमितं एतं वीक्ष्य आदिभिः सञ्चल्य तेन मूलमन्त्रेण
सस्नाय्य शुद्धोदकेन सस्नाय्य पुनर्भूषणैश्च सम्पूज्य अष्टोत्तरपञ्चदशपत्रपरिमितै-
रिन्दुरसं बोज्यादिभिः सञ्चल्य मूलमन्त्रेण शतेन स्तुपयित्वा अष्टविंशदानम् ।
तत्रैव सञ्चल्य ब्रह्मेमयुक्तजनसुमन्त्रिजनरत्नयुक्तजलसर्वविधिपुक्तजसगृहजलै-
रटाभिः पत्येकमष्टोत्तरसहस्रदशपत्रपरिमितैर्भूषणैः पूजापूर्वकं मन्त्रशुद्धोदकस्नान-
मङ्गलं स्नापयेत् । तत उष्ट्रास्त्रिणा गोताम्रिणा च सस्नाय्य यवगोधूमचूर्णैश्च दुग्धैः

वस्त्रपूततोयेन सस्त्राय पुनर्गन्धतोयेन सस्त्राय गौरोचनाकुण्डलकङ्कमकूर्चन्दना-
 गुग्गुलिर्लेपयित्वा नीलोत्पलसङ्घेषु तदर्द्धेन माला कृत्वा पूजयेत् । तद्वामे
 तावत्पद्ममालया वा तावत्परिमितजातीचम्यकपाटलकर्णिकारपुत्रागन्धैर्मन्दार-
 मदनकुम्भकवकशमीशुक्लार्कनीमेश्वराणामन्यतमस्य मालया वा तत सम्पूज्य
 देवस्योपरि पुष्पमण्डप कृत्वा आच्य वा सितागुरुगुग्गुलधूप इत्या गीतवाद्यादिभि
 मनोप्य शास्त्रिपिष्टोद्भवपल्लविशतिदीपै र्भूतपूर्वै र्घर्षपदधिदूर्वांगौरोचनाचत-
 युक्तपात्रस्यै नीराजन कृत्वा गन्धपुष्पाभ्या सम्पूज्य अष्टदलसर्षपद्मं त्रिद्वय
 मूर्द्धि पुष्पै सह इत्या स्रक्ष्णवस्त्रयुग श्वेत पीत वा पद्मसम्भ्रम परिभाष्य चामर
 दर्पणौ समर्थं द्वाण्डच्च प्रव्हास्य साधारधूप इत्या जलपूर्णघट वितानकिङ्किणी
 रसनान्वित जल दद्यात् । अष्टाङ्गप्रणाम कृत्वा स्तोत्रं सुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा पुन
 प्रथम्य दशद्वीपपरिमितमद्य दशद्वीपपरिमित वा नानाविधमक्षभोज्यलेह्यपेययुक्त
 निवेद्य आचमन कृत्वा ताम्बूल निवेद्य पूजा समापयेत् । होनानापात्य सन्तीप
 ऋह गत्वा शिष्टरिष्टै (१)सह भुञ्जीत । आचार्यादीना वरणे पुष्प * * * * *
 (ख) स्त्रि वाच्य वरणम् । अन्ते दक्षिणादान प्राङ्मुखभोजन () अश्विहृव-
 धारणञ्च । एताद्येकद्रव्येण महास्नानकरणे एताभ्यङ्ग कृत्वा गन्धादिधूपानै
 सम्पूज्य अष्टोत्तरसहस्रहयपल्लमित एतं दुग्ध वा सकृत्य तेन स्त्रपयित्वा शुद्धोदकेन
 सस्त्राय अष्टविधजलै * * वत् सस्त्राय त * म्बुजानादि सर्व्व (') कार्य्य (')
 इति शिवमहास्नानविधि ।

अथ शिवस्य दर्शनप्रदक्षिणनभस्कारादिकलम् ।

भविष्यपुराणे —

त्रिद्वयस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्वर्गं वरम् ।

सकलं प्रसङ्गाद् वा ददा सर्व्वपापै प्रसृज्यते ॥

स्थान्दे,— सुदूरमपि गच्छेत् यत्र देवो महेश्वर ।

ददा त्रिद्वयं महेश (स्त्र) पात्रकै र्विप्रसृज्यते ॥

सप्तजन्मकृते र्दोष्टी मनोवाक्कायकर्मजै ।

पूजितं वा महेश्यान् पूज्यमानमयापि वा ॥

ददा प्रयाति वै भक्त्यो मङ्गलोकं न शयय ।

एकं पूजयते भक्त्या भक्त्या चान्यं प्रपद्यति ॥

दन्त्यमव फलं ताभ्यां भक्तिरेवात्र कारणम् ।

यं प्रातर्दादवर्गं शिवत्रिद्वयं (प्रह) शिवम् ॥

पश्येत् स याति सर्व्वेष्वादिधिका गतिमेव हि ।
मध्याङ्गे च महाद्वेव इहा यत्तफल लभेत् ॥
सायाङ्गे सर्व्वयध्नाना फल प्राप्य विमुच्यते ।
प्रदीपे शङ्कर इहा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥

स्नान्दे —

स्नातो य पूर्व्वसन्ध्याया सदा मामभिगच्छति ।
स सृष्टो यत्तरजस्य (१) मन्त्री भवति वीर्यवान् ॥

तथा —

प्रातस्तद्दृश्यन् * * वै * * * * व्यपोहति ।
आजन्मनस्तु मध्याङ्गे सप्तजन्मत निधि ॥
अर्द्धयामकृत पाप इहा पव्यषि सन्त्यजेत ।
सोमनाथ जगन्नाथ इहा स्पृहा विकलमस ॥
जायते नात्र सन्देह अपि चारुडालयोनिक ।

योगशिकीये —

अङ्गुष्ठमुच्छ्रित कृत्वा वडा मुष्टिञ्च दक्षिणे ।
पिष्टिङ्काया न्यसेत् लिङ्गमङ्गवेन च रुसृयेत् ॥
* * महेशमन्वाभ्या स्पर्शन भूतिमिच्छताम् ।

भविष्ये —

कृत्वा प्रदक्षिण भक्त्या शिवस्यायतने नर ।
अश्वमेधसहस्रस्य स्रयष्टस्य फलं लभेत ॥

अन्यत्र —

प्रदक्षिणत्वय कुर्यात् प्रासादस्य समन्तत ।
सव्यापसव्यन्यायन सृष्टुना यात्व * * नर ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्तस्य लभते फलम् ।
सव्यं व्रजेत् ततोऽसव्यं प्रथा * * * लङ्घयेत् ॥

अस्थानेरुगुणविधानात् पञ्चरत्नान्तराच्च भिक्षुत्वेऽपि सधर्मकत्वादधर्मकले भविष्य
पुराणोपपदक्षिणोतिदेघात् सव्यापसव्यादिधर्मोपवृत्ति शिवप्रदक्षिणत्वावान्तर
सादृश्यात् ।

एवम्भूतमना () कुर्यात् शिवे प्रदक्षिणत्वयम् ।
द्विचक्ष्णेन भवत्यन्विर्न तस्य पुनरुदभव ॥

अत्रापि धर्मप्रवृत्तिरेव । यद्यपि —

चण्डस्य वृषभस्यापि देवस्य च शुभार्थिभि ।
मध्ये यात्रा प्रकर्त्तव्या मन्त्रलिङ्गक्रियामयम् ॥

इति ।

बाणेश्वरेऽभूलिङ्गे च सोमसूत्रं न विद्यते ।

इति च कृत्विम एव लिङ्गे सोमसूत्रलङ्घने होय । सोमसूत्रप्रणालादिलङ्घने महद्द्वय
मित्रपि सामान्य कृत्विमपरमेव । तथापि पुरुषार्थदोषो बाणे स्वयमे + स्वयम्भवि
च भाभूत् । सव्यासव्यादियुक्तप्रदक्षिणविधिं स्याद्देवाविशेषात् । भविष्ये—

नमस्कृत्य सहादेवसश्चमेधफलं लभेत ।
प्रणम्य दण्डवद् भूमौ नमस्कारेण योऽचरेत् ॥
स या गतिमवाप्नोति न ता क्रतुशतैरपि ।

यत्र प्रणामपूर्वकाभूलिकरणं शिरसि फलाय विधीयते प्रणामनमस्कारयोर्भेदात् ।

जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
अध्यापात्रं तथा पुष्पमन्त्रं वा यागसाधनम् ।
स्पर्शित्वा नैव कुर्वीत देवतायां प्रदक्षिणम् ॥
दैवशक्तिपरो हारवाहनानाञ्च मध्यतः ।
प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्यात् सव्यस्य बाह्वतः ॥
प्रासादे मण्डपे गेहे वृक्षमूले बनेऽपि वा ।
पूज्यन्ते देवता यत्र तत्रैव विधिमाचरेत् ॥
यिवा उक्त्वा जगत् कृतं सु इतिपातेन धारयेत् ।
यत् सन्ध्यायै क्षगत् कृतं सन्ध्यायै तद्भवेत् ॥

अग्निकार्येषु—

तैले होमं प्रकुर्वीत दधिमाध्याह्न्ययुते ।
अष्टोत्तरयतस्त्राज्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

इति वचनादेव (का) यैस । श्रान्दे—

ददञ्च परमं गुह्यं क्षाप्ते देवि निवदयेत् ।
अर्धपर्वण्युत् पूर्णं इतस्य मधुमसाया ॥
अर्धयिता तं मां देवि यो मे नामानि कीर्तयेत् ।
षट्शतं नामानि तस्य पञ्चयोः समकारिणः ॥

वामदेव सुदेवेति हरगुप्तेति वा पुन ।
 लभापते नीलकण्ठ शान्त श्रीकण्ठ गोपते ॥
 सर्व भीम पशुपत शङ्कर प्रभवेति च ।
 महादेवेति चाप्यन्य तु नाम युद्ध प्रकीर्तयन् ॥
 सर्वपापै प्रसृज्येत दिवि देवैश् पूज्यते ।
 एतेषामेकमपि य कथयेद् वा पठेत् सदा ॥
 स देहबन्ध भिन्ना तु मामेव प्रतिपद्यते ।
 इमानि तु महाभागो सोमनामानि कीर्तयेत् ।
 समस्त लिलयेद् (१) भर्गो भक्षयायी यतन्त ॥
 शमदेव प्रशान्तश्च सर्वस्यैवाग्निलोचन ।
 तपसाधामथ सेव्यो यवरूपोऽन्तकान्तत ॥
 पुराण्य पुरुहूतस्य मृत्योर्मुक्त्युर्जितेन्द्रिय ।
 व्यतीन्द्रियो निरिन्द्रिय सर्वभूतहृदि स्थित ॥
 स सारचक्री योगात्मा कपालो दशिडरेव च ।
 महादेव महादेव महादेवेति चैव हि ॥
 पठेदेत + मयवान् शृणुयाद्वापि य सदा ।
 स देहभेदमासाद्य योगात्मा गणगो भवेत् ॥

तथा —

तथा,—

कीर्तयन्ति च ये इह सङ्गदम्बल मानवा ।
 सर्वपापै प्रसृज्येत समस्तजन्तोरपि ॥
 अश्वमेधसकृष्णामिर्महादेवेति कीर्तयान् ।
 हर इत्युच्चरन् मर्त्ये सर्वपापै प्रसृज्यते ॥
 श्रीं नमो भीमकण्ठाय इति पुण्याक्षरात्मकम् ।
 चन्द्रभाङ्ग सङ्घट्ट वा य पातये स विप्रसृज्यते ॥
 त्रिपुरहर त्रिदिवेय यशो त्रिनयन शङ्कर इह श्रुतपाथे ।
 भवहरणभितोरयन्ति यः किञ्चन भवजन्थो न भवन्ति त मनुष्या ॥
 यत्रोच्चर महादेव अथ भूतपत हर ।
 अयामेषमहापापभोजस्य त्रिपुरा-नक ॥
 इति सहाय्ये हजिभ लब्धा याति परा मतिम् ।
 मृत्युप्रायाय इहाय भीमकण्ठाय नमः ॥

अमृतेषाय सर्वाय महादेशाय ते नमः ।
 एतानि मम नामानि यः पठेच्छिवसन्निधौ ॥
 तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
 सकृदुच्चार्यं रुद्रेति सर्वपापैः प्रसूच्यते ॥
 हरेति कीर्त्तयेत् वापि ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ।
 भवेति कीर्त्तयेद् वापि सर्वं (भयं) मेघफलं लभेत् ॥
 सर्वैर्लुब्धा नमस्कृत्य शिवलोके महीयते ।
 वेदैरधीतैः किं तस्य महादेवेति यो वदेत् ॥
 शिवेति सकृदुच्चार्यं मोक्षमाप्नोति मानवः ।
 अपवित्रं पवित्रो वा सर्वावस्था मतोऽपि वा ॥
 यः शरद्वेगभीयानं न स पापेन लिप्यते ।

स्कान्दे,—

निर्माल्यं यो हि मे देवि शिरसा धारयिष्यति ।
 अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
 नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनी च जायते ।
 ब्रह्महासि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
 तस्य पापं महत् शोध नाशयिष्ये महाश्रते ।

अत्र धारणाद्व्रतया शुचित्वं विधायते तेन अशुचिधारणे दोषः शुचित्व-
 मरदोचनार्थो न पुनरशुचेर्धारणे नरकपातः । क्षेत्रमविहितरुद्रनिर्माल्यस्पर्श-
 नमशुचेः स्नाननिमित्तपरम् । निर्माल्य (म) अपकर्षणादिविहितत्वात् । तदा
 स्पर्शन (म्) स्नाननिमित्तम् । तेन शुद्धकाशे धारणमशुद्धकाशे त्यागः । निर्माल्य-
 खाङ्गलिप्रपत्रपुष्पहतादि न तु भैवेदम् । ब्रह्मणे -

रुद्राङ्गलम् — — — दहेत् सर्वज्ञं तत्क्षणात् ।

इति निर्माल्यप्रतिपत्तिसङ्घा तत्पादद्वेभ्यश्च याम्भ्यश्च — — भैवेदस्य प्रथम-
 प्रतिपत्तिविधानात् ।

यस्तु योगशिवोये,—

वितानच्छत्रविष्णानि वक्ष्ये भूपथशाङ्गनम् ।
 मोभूर्ज्वरशशापादि देवद्वल्लसराद्युतम् ॥
 नैवशाम्भुपुष्पाद्युपचिरा + यतं च यत् ।
 तन्नाशयत्तुभुञ्जं ससिर्मांशुमभिधीयते ॥

शिवार्चांरूढनैवेद्यमक्षयं लङ्घनं क्षजाम् ।

दानञ्चादीक्षितस्यापि निषिद्धं व्यम्बकाक्षया ॥

उभयथापि निर्मात्यधारणं शुचिना कार्यम् । नैवेद्यस्य तिर्मात्यभिन्नत्वेन
न मुञ्चोत निवेद्यान्नं गणानाञ्च शिवस्य च ।

इति वाक्यान्तरात् तन्निषेधोऽस्त्येव ।

न धारयेत् क्वचित् यन्मोर्निर्मात्यं न च द्वायवेत् ।

धारयेत् उपयोगार्थं गृह्णादौ न रक्षयेदित्यर्थः । एवम,—

क्रव्यादो जायते दानात्) + + सप्तम्य (१) अनन्तात् ।

लङ्घनात् क्षिप्रिहानि स्यान्निदध्याद्दृष्टोदके ॥

इति । अस्य प्रतिपत्तिशेषत्वेषुपि स्रुत्यन्तरे शिवनिर्मात्यदानमक्षयनिषेधात्
तदपेक्षितानिष्टफल स्यादेव । अत्रापवादवाक्यं पठति —

रत्नहेमास्त्रिबिन्दुषु चले बिन्दु मर्दक्षिणे ।

शुरुष्वपि न निर्मात्यं नाख्यासु प्रतिमासु च ॥

अत्र मर्दक्षिणपदेन बाणस्यस्रुतिङ्गस्यते । तस्य सूत्राभावेन मर्दक्षिणसम्भावनाया
मर्दक्षिणयोग्यत्वसम्भवात् । शुरुषु सूत्रतरेषु प्रासादं विना बहिःस्थापिता-
कागबिन्दुषु । आख्यास्रिति प्रतिमाविशेषणं तेन शिवाख्यासु प्रतिमास्त्रित्वर्थः ।
तेन अतिमस्थापितबिन्दुमाले दोषः । नान्यत्वेति । अस्य प्रामाण्येषुपि स्रुत्यस्रु बाणस्य
चत्वरत्नहेमास्त्रिबिन्दुप्रतिमानैवेद्यमक्षयञ्च प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेवाभयम् ।

अपवादवचनादपि कदाचित् भक्षये न दोषः ।

यत्तु,—

फलं पुत्रं फलं तोयमक्षयानाद्यभौषधम् ।

अनिवेद्यं न भोक्तव्यं यज्ञान्यदुपकल्पितम् ॥

इति तद्—रा (१) शिवभक्तस्य स्रुभोज्ये शिवोपभुक्तिचिन्ताभावपरमिति वदन्ति ।

अथ शिवस्य गन्धः ।

भविष्यपुराणे,—

अद्यानुत्पन्नं जला वरैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।

वर्षकोटिघ्नं दिव्यं शिवभोके महोद्यतम् ।

गन्धात्तुत्पन्नं पुण्यं हिगुण्यं चन्दनस्य च ।

चन्दनाद्गुरोर्जैठं पुण्यमष्टगुणं नृप ॥

कृष्णागुरोर्विशेषेण द्विगुण फलमाप्नुयात् ।
 तस्मात् यतगुण पुण्य कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
 चन्दनागुरुकूर्पूरैः स्रष्टुं पिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
 शिवस्याङ्ग समाश्लिष्य कल्पकोटि वसेद्वि ॥
 सवीज्य तालहन्नेन शुभगन्धैः प्रलेपितम् ।
 दशवर्षसहस्राणि वीर भित्तपुरे वसेत् ॥

तावद्वनदाने दशवर्षसहस्र शिवलोके वास । मयूरव्यजनदाने वर्षकोटिशत
 वायुनोकाग्नि । हेमरत्नदण्डचामरदाने चामरदक्षस्तोसवितस्य सूर्यपुराग्नि ।

शिवस्य पुण्याणि ।

भविष्यपुराणे —

पुण्यैररक्ष्यसम्भूतैः पत्नैर्वा गिरिसम्भवे ।
 अर्पयित्वा तन्निष्कृष्टैः प्रोषितैः संतुष्टिर्जितैः ॥
 आत्माराभोदुभवैः वापि पुण्यैः सम्भूजयत् शिवम् ।

अत्र पूर्वो (४) देव पुण्याणां भावव्यपरायोक्तानां पूजाकृत्य गुणफलसम्बन्धः ।

अर्कपुण्ये तथैकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।

दय दत्ता सुवर्णस्य यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥

तत्फलञ्च शिवलोकवास । अर्कपुण्यसहस्रतल्यफलं करवीरकस्य दाने । जाती-
 पाटलत्रिजयश्वेतमन्दारसितपद्मानि करवीरसमानि । करवीरसहस्रतल्यं विल-
 पत्तम । विल्वरत्नसहस्रतल्यं बृहतोपुष्पम् । बृहतीसहस्रतल्यं श्लेषोपुष्पम् ।
 श्लेषोपुष्पसहस्रतल्यं मयाभागोपुष्पम् । ताम्रसहस्रतल्यं कुम्भोपुष्पम् । तत्सहस्रसप्त-
 मीकोत्पत्तम् । तत्सहस्रसप्तमं वक्रोपुष्पम् । वक्रसहस्रसप्तमं भूक्षूरम् ॥—

नामपङ्कजपुष्पाणां भूक्षूरस्य समा धृता ।

तथा अक्षयवृक्षविल्वपत्नैः शिवलोकमहि तत्त्वम् । भूक्षूरे गीर्वाणफलम् । बृहती
 पुष्पैर्गवायुतफलम् । अथोक्तं तमन्दारकर्णिकारवक्रकरवीरार्कमन्दारशमीतगर-
 कर्पूरैर्यथाज्ञानं पूजने रत्नकन्द्यसमाकीर्णोपुष्पाणां गुणैश्चोटीविमानेन सूर्यकोशे
 मधीयते । अपराजिता श्वेतमन्दारसिद्धिः । अपरो मन्दार () पारिमह ।
 श्वान्दे अर्ककरवीरविल्वरकोलभ्रपूजने दिव्यपदसहस्रसप्त सप्तम् । भविष्यपुराणे
 शिवस्योपरि पुष्पमण्डपकरुणं सर्वोपधि — — शिवपुराणात् । शिवस्यस्य
 पुष्पमाश्लिष्यामि () मयूरने अक्षयमोकाग्नि । भागाभि () विङ्कदण्डवेदने देव ।
 पुत्रत्वम् । श्वोपुराणे नैशाथे पाटलया पूजा उभेते वक्रेण चापारे दिग्बलमहादे

प्रावये नवमानिकया कदम्बैश्चम्पकैर्भाद्रपदे चाश्विने पद्ममानया कार्तिके शत-
पत्रपत्रिकया मार्गे नीलोत्पलैः पौषे कुञ्जकैः माघे कुन्दपुष्पैः फाल्गुने मन्वकैः
चैत्रे शतपत्रैः पूजने सर्वकामावाप्तिफलम् । तथा —

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण विल्वपत्रैः शिवार्चनम् ।

करोति श्रद्धया यस्तु ष गच्छेदश्वर पदम् ॥

लक्ष्मणस्या विल्वपत्रैरक्षयैरर्चने मङ्गलहत्यापापक्षय । माघलक्ष्मणचतुर्दश्या
विल्वदत्ताचने पृथ्वीदानफलम् । तुलसीदलदानेन मनोवाक्कायजन्मपापक्षय ।

वर्कषे श्रियमागच्छेत् मोक्ष भूसुरकेषु च ।

नीलोत्पलैर्लभेद् भोगान् ध्यान मल्लिकया लभेत् ॥

कुन्दैश्च पुत्रलाभ स्यादुन्मत्तैर्गणेशो भवत् ।

पूजयेत् पुत्रकामस्तु केतव्या परमेश्वरम् ॥

वध्याभाषकेतकीनियेष पूजाविषय । सुनिपसदाडिभङ्गुङ्गाण्डकूर्कटीरक्त
चन्दनकोबिलालकोविदारपुष्पाणि पूजाङ्गानि न पृषक् देयानि । तथा नमर
वकुल गिरिकर्षिकाकाशपुष्पमन्दारापराजिताकुञ्जकमङ्गिनीतगरकुरकुरकशिमपो
उम्बरजयापामागपुष्पकुसुमकुङ्कुमनीलकुमुदरकोमलस्यलपद्मानि निर्दिश्य

स्पृष्ट्वाभि शिरसा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ।

इति वषणात् पूजाङ्गानि । गिरिकर्षिका अपराजिता त्रेता नीला च । जया
कुञ्ज ।

तथा स्वान्दे,—

तुलसीगण्डपुष्पाणि शुभकुन्द शुभकुम्भ ।

अथोक किशुक्यैश्च यस्तु यद्वरपूजने ॥

अथ वृष्टकुन्दगन्धकुन्दयोर्विधि । भविष्ये कुन्दनियेषोदितरकुन्दपर ।

कतकी अतिसुखे च कुन्दो यूषी मदनिका ।

शिरोपसर्जयन्त्यङ्गुष्ठमार्गि विवर्जयत् ॥

अङ्गोविपत्यङ्गुष्ठम करलोदुतस्तद्वधम् ।

वैभीतकानि पत्राणि कुसुमानि विवर्जयत् ॥

अङ्गोवि अङ्गो इति मङ्गिधम् । कोरुपुष्प जवापुष्पम् ।

निर्मन्त्र्याङ्गुष्ठपत्राणि कुसुमानि विवर्जयत् ।

पुष्पाभाषे पत्राणि पत्राभाषे पत्राणि पत्राभाषे पत्राभाषे तेषुगुणदोषविधिधानं

पूजाधम् ।

भविष्ये,— धूसूराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि यद्दरे ।
 दिवा शेषाणि पुष्याणि दिवारात्रौ च मन्त्रिणः ॥
 पुष्पफलवाक्यविशेषोऽयम् । तेन न परिसंख्यादोषः ।
 मङ्गर तिष्ठते जातो करवीरमङ्गनिशम् ।

अथ भूषा ।

भविष्यपुराणे —

कृष्णागुरु सकूर्पूरं भूप दद्यान्मङ्गेश्वरे ।
 नैरनर्थेण मासाईं तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटियतानि च ।
 सुदृक्ते शिवपुरे भोगान् तस्थान्ने च मङ्गीयते ॥

पञ्च सप्ततुगुणुभूपदानात् शिवलोकं मङ्गीयते । कृष्णचतुर्दश्या सप्ततुगुणु
 भूपदाने शिवसालोक्यम् ।

देवदारुसमेतञ्च सर्वश्रीवासकुट्टकम् ।
 श्रीफलञ्चाञ्जसन्निभं दत्त्वाप्नोति परा मतिम् ॥
 एभ्यः सौगन्धिकं भूप पट्टसहस्रयुषोत्तरम् ।
 अगुरु इयसाहस्रं द्विगुणं वा शितागुरु ॥
 गुगुण् इयसाहस्रं सप्त द्विगुणं भवेत् ॥

द्विपञ्चसहस्रमाङ्गिपात्सगुणुभूपसप्ततुगुणेन शिवतल्य । स्कन्दपुराणेन मन्त्रि
 तल्य । स्कान्दे चमावाभ्याया सप्ततुगुणुभूपदानेनाश्वस्वानाग्नि । काठ
 द्वारा द्विनु पुष्पमालाभिर्मण्डयित्वा भूपने स्नाभोदने दिशः पूरयन् कल्पकोटिदत्तं
 शिवलोकं मङ्गीयते । रुद्राहस्यौ शिवालये भूपने शिवतल्य स्नान् ।

अथ दीपा ।

भविष्यपुराणे —

धृतदीपदानेन शिवाय शतयोजनम् ।
 विमानं तभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रथम् ॥

कार्तिक मासि विशेषतश्च चतुर्दश्याममावास्यायाः दीपमावाकरणे दीपमण्डपं
 सहस्राणि रुद्रनाकं मङ्गीयते । शिवायतने दीपशोदुभोधने शिवलोकान्नि ।
 शिवस्यापत शिरशि तवाटे इत्याभ्या वक्षसा दीपधारणे सप्तनराशिरयने
 वस्त्यागुतयत दिव्यं शिवलोकं मङ्गीयते । स्कान्दे कार्तिके प्रत्यहं दीपमालादाने
 भवेत् प्राणभोजनं गान्धर्वप्रणयः ।

अथ नैवद्यम् ।

शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्याद्दत्तं सुसकृतम् ।
शिवाय तच्च दद्याच्चतुर्दश्यां विशेषतः ॥
सयावकधरापूपपायस यावक तथा ।
हतपूरादिसन्मिश्रमेवमादि प्रकल्पयेत् ॥
यावन्तस्तण्डुलास्ताश्च न नैवेद्ये परिसंख्यया ।
तावदुगुगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

गुडखण्डयुतहतपाचितमक्षयनिवदने फल यतगुणम् ।

सर्जकापानकाद्यानाम) लसा च ल माप्यते । (?)

तद्भ्रवांसितजलस्य । स्कान्दे —

दक्षिणाय (ष सक्रान्तौ) पायस हतसयुतम् ।
निवदयेद् वषमेकं स मे न विषमो भवत् ॥
चरवो दशसाहस्रा यावकश्च चतुर्गुण्य ।
शेषाश्च चरव सर्वे यावकाङ्गेन सम्मिता ।
हतपालं समं ख्याय ? इह प्रेत्य च शाश्वतम् ।
मातृसङ्गफलादीनि घृपकानि निवदयेत् ॥
शिवाय तत्फलं तस्य यदुभय्याणां निवदने ।

तथा —

रुद्राद्याद्यभदानेन यावत् सिकथोऽभरै सह ।
षोडशैवाब्दलक्षाणि वसेत् अहासमन्वित ॥

अथ शिवप्रदेशानि ।

भविष्ये —

सर्वधामेव पात्राणां परं पात्रं मनुश्वरं ।
शिवं भद्रं ज्ञातं जप्तं बलिपूजानिवदनम् ॥
एकान्ततौऽनन्तफलं तदुभयेत्पालं सद्यः ।

तथा, —

वाग्मांसं मूर्ध्नि विष्णोः पात्रेणान्, अदूर्ध्वं, च, ५,
धूपितानि शिवे दद्याद्दुर्विघ्नानि नयानि च ॥
यावत् तदुभयतन्नां परिभाष्य विधीयते ।
तावदुगुगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

त्रिवृत् शुक्लञ्च पीतं वा पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।
 इत्योपवीतं ब्रह्मय भवेद् वेदान्तगं सुखी ॥
 बट्मात्रन्तु(१)यो दद्याद्भ्रमं लिङ्गे समौक्तिकम् ।
 इन्द्रसार्द्धांशने तावद् यावद्दिन्द्राश्चतुर्दश ॥

नन्दपुराणे,—

सुक्ता सुक्ताईमात्रं वा चर्त्तं वा प्रतिवासरम् ।
 कनकं यस्य लिङ्गे त्व लभेत् पदमत्तमम् ॥
 एवमर्थांशुसारेण फलं ज्ञेयं समाप्तत ।
 योऽर्कपत्रपुटे कृत्वा मधुपर्कममन्त्रकम् ।
 भिवेदयति सर्व्वोय सोऽश्वभेद्यफल लभेत ॥

भविष्ये,—

सर्व्वस्य पुरतो दत्त्वा दर्पणन्तु ह्यनिर्म्मलम् ।
 कल्पायुतसहस्रन्तु शिवलोके महीयते ॥

तथा,—

श्वेतं महाध्वजं दत्त्वा परं यानि शिवान्तिकम् ।

शिवस्यै ध्वजमालादानेऽष्टदिक्षु ध्वजाष्टकदाने वा कल्पायुतशत वा दिवि
 मोदते । स्नान्दे,—

श्व + दद्यात् य सोऽपि दीव्यते तेजसा सह ।

भविष्ये,—

शरच्चन्द्रांशुविमलं सुक्तादामोपशोभितम् ।

अग्निष्वाश्वान्तमदयत्वं श्वेतं दत्त्वा विचित्रच्छत्रयोभितो विमानशतसम्प्लोर्गं
 शिवपुरे विर स्थित्वा समुद्रपर्व्वान्ता महीं सङ्घे । सहस्रलासमायुक्तमहास्त्रनवाश
 लोहान्यतमभयभय्याया शिवालये बन्धने शीर्षार्कणं १)यततल्य शिवलोके
 महीयते । शिवाय पाद्यश्विनीगोदाने श्वराश्वरजगदानफलम् ।

इयम शुक्लवर्णं वा नीलं वा विनिवेदयेत् ।

यावत्प्रसृतिरोभाषि तत्रस्रतिशुभेषु वै ॥

तावद्दयुगसहस्राणि शिवलोके महीयते ।

शिवान्निहार्ये कश्चिद्वा दत्त्वा गोशतत्रं फलम् ॥

श्लोकमात्रं परं ज्ञेयं शिवस्य परमात्मन ।

दक्षिणा तत्र पश्चत्यं शिवसायुज्यकारणम् ॥

मनुजै स्थापिते लिङ्गे चेतमानमिदं श्रुतम् ।
 स्थायन्भूते मङ्गलस्य दीपे चैव तदङ्गम् ॥१॥
 यं कुर्याद् दीर्घिका वापीं कुपं वापि मिश्रणये ।
 निष्प्रज्ज्वलसपुक्तं शिवलोके मङ्गोदते ॥

शब्दान्दे — दद्यात् कल्पति वायुव तथा मिश्रार्थकाय हि ।
 यो मे देवि मङ्गाभक्त्या स मे न विपत्तो भवेत् ॥
 तथा — गोधर्म्यमात्मवपि वा यो मे दद्याद् वसुधैराम् ।
 स मे पुर ममासाद्य गणेशे सङ्गं भोदते ॥

अथ शिवपन्थाः ।

तत्पारमर्शितायाम् —

मङ्गपुत्रो भवेत्सिद्ध शिवपूजापरायणः ।
 सिद्धमेतन्निशाथी च चैवीं विश्वमाप्नुयात् ॥
 तथा,— विद्वान्मन रत्नयो वत शिवदेवतये ।
 शारायस्याश्च मरुत् सङ्घिरेषा अर्चिषा ॥
 एकादशहस्तो चैव अठदशो शिवमिया ।
 तासांमाद्यास्तस्यैव विना नाद्यात् तथाभ्ययो ॥

अथ शिवमीत्यर्थे एवाद्योऽस्ते शिवपूजापङ्कम् ।

वाचोभटे,—

दीक्षिताः मां क्रमेणैव शिवाचारो निगद्यते ।
 किं वच्छं किञ्च कर्मच्यं शिवमार्गे ज्योतिष्यते ॥
 अरुन्धत् अठदश्यां च शिवोऽभयोऽथवा ।
 अतोऽस्तेषु शर्षेणु दिवदशो दिवसये ॥
 अज्ञानावयनाभ्याम् अङ्गुलीतिष्ठते तथा ।
 दिगुलं पूजय कर्मचं क्रमेण क्रमेण कर्मचम् ॥
 अतएव एषाश्च शर्षं वाङ्मन्त्रं तथाभिवु ।
 वाङ्मन्त्रं कर्मचं च तथा कर्मचकारकम् ॥
 अथतं पुत्रदशये न दोषाश्च चकारते ।
 एवाचं । अष्टकं च + शिवं शिवं इत्यम् ॥
 एतं शिवं च तथाकामम् शारवम् ।
 शिवं च शिवं च शिवं च शिवं च शिवम् ॥

दृष्टवाहौ शिखाया वा धार्यञ्च चतुराननम ॥
 अघारषान्महादोष सिद्धयस्तुस्त दूरत ।
 रुद्राक्षो धारणीयस्तु दीक्षितैश्चाप्यदीक्षितै ॥
 नित्य हेममयी धार्यां मुद्रिका दक्षिणे करे ।
 पद्मरागागन्धता कार्या नीलेन रचिताऽथवा ॥
 धार्ये विचित्रहेमाद्यो कुण्डले रचनान्विते ।
 शिवसन्ना द्विजस्यैव कवराग्न्या(?)न्दपस्य च ॥
 वैश्याना शैवसन्ना च शूद्राना + गणान्वितम ।
 यनाघदुर्बल भीत दुर्गस्य न परित्यजेत ॥
 गवासुत्यापनं कार्यं मन्नाना कर्तव्येषु च ॥
 चोदको बोधकश्चैव मोक्षदस्तु तृतीयक ।
 शिववत् पूजयेत् सर्वान् यदक्षेमो यदा ऋणाम ॥
 य प्रेरकस्तु जन्तूना शिवे प्रेतस्य चोदक ।
 दीक्षागुरुर्भोक्षदस्तु बोधक शास्त्रदर्शक ॥

तथा —

स्नान पूजा जपो ध्यान होमश्चैव तु पञ्चम ।
 इति नित्य सदा कृत्यात् परथास्त विवर्जयेत् ॥
 पूजनीयो महादेशो नापर मनसा शरेत् ।
 न वामहस्ते पूजा तु कर्त्तव्या मनसा अपि ॥
 वामहस्तेन लिङ्गन्तु नैव श्युश कदाचन ।
 वामाक्षरो न कर्त्तव्य तत्र निन्दा च वर्जयेत् ॥
 न निन्दा करण देवो न शास्त्र शिवभाषितम ।
 शङ्करो नार्चितो यावत् तावद्धान्य त समीचरेत् ॥
 शिववत् शिवभङ्गास्तु इष्टव्या शिवमिच्छता ।
 न शून्यमक्षरं लिङ्गं तदा यायात् कदाचन ॥

इति श्रीसद्गुरुपुत्राध्यायाभिहितदुर्वाहपेयिनरभिर्भुविरचित
 नित्याचारप्रदीपे नाभाविष्णुशिरासाधनशुद्धीणि ।

ब्रह्मणः ।

भविष्यपुराणे,—सम्भार्जने चान्द्रायणफलम् । लेपने अग्निष्टोम-
फलम् । सुखञ्चालनम् । [^१दन्तधावनम् ।] पञ्चविंशतिपलमित-
घृतेनाभ्यङ्ग्य वर्षकोटिसहस्रार्जितपापक्षयः । यवगोधूमचूर्णैरुद्-
वर्त्तनम् । ^२तप्तेन शोतेन जलेन स्नानम् । स्नानकाले गीतवृत्त्यादि
पूर्ववत्फलदम् । नीराजनं पूर्ववत् । कल्पकोटिसहस्रार्जित-
पापक्षयार्थं ब्रह्माणं घृतेन स्नापयेत् । शुक्लप्रतिपदि घृतस्नानादेक-
विंशकुलसुदृढ्यं ब्रह्मलोकप्राप्तिः । शीरस्नाने गवायुतदानफलम् ।
चतुःषष्टिपलपयसा स्नानं ब्रह्मलोकाप्तये । दध्ना स्नानाद् विष्णु-
लोकप्राप्तिः । इक्षुरसस्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । मन्त्रपूतकपिला-
पञ्चगव्यकुशवारिस्नानं पूर्वतः शतगुणम् । फलोदकस्नानादर्क-
सालोक्यम् । सर्वापधिस्नानात् कामगविमानेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
गन्धचन्दनोदकेन स्नानाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । पाटलोत्पलकरवीर-
पद्मानामेकतमादक^३स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कर्पूरागुरुतीय-
स्नानाद् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गायत्रीशतजप्तनिर्मलाश्रःस्नानं ब्रह्म-
लोकदम् । शीताम्बुना धारीश्वपयसा घृतेन च क्रमात् स्नापयित्वा

(१) १. अथ ब्रह्मणा नानाविधकर्माणि ।

(२) D Omit the portion bracketed

(३) १ उष्णेन शोतेन ।

(४) D स्नानेन ।

पूजा कृत्वाश्वमेधसहस्रफलम् । स्नानपात्रविशेषात् फलवि
पूर्ववत् ।

ब्रह्मणो दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्वर्गं वरम् ।
स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् ॥ *

* Y Reads the following after this mark —
भविष्ये.—

अथानुलेपनं कृत्वा दिव्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।
वर्धकोटियत दिव्यं ब्रह्मणाके महायतः ॥
गन्धानुलेपनं पुण्यं लेपनं चन्दनस्य च ।
चन्दनादगुरोर्ग्रेयं पुण्यमतगुण्यं नृपः ॥
कृष्णागुराविशेषेण दिगुण्यं फलमादिशेत् ।
तस्मान्कृतगुण्यं पुण्यं कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
यः समाजभते कञ्च चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
कर्पूरवारिभिराश्वमेधेण कस्तूरिकान्धितैः ॥
वर्षाणाञ्च कोटियतं विहृत्य त्रिदशालये ।
पुनः सजायते भूमौ राजराजो न सशयः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः स्रष्ट्वापिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
ब्रह्मणोऽङ्गु (१) समालिप्य कस्तूरिकोटिं वसेद् दिवि ॥
सत्रोक्तं तालवृत्तेन शुभगन्धैः प्रसूयितम् ।
दशवर्षसहस्राणि वारं मित्वापुरे वसेत् ॥
भक्त्या निवेद्य ब्रह्मार्थं तालवृत्तं नराधिपः ।
दशवर्षसहस्राणि वारं मित्वापुरे वसेत् ॥
मायूरव्यजनं कृत्वा ब्रह्मणेऽतीवशोभनम् ।
कल्पकोटियतं पूर्णं प्रभञ्जनपुरे वसेत् ॥
दद्याद् ब्रह्मणे च परं (?) मणिरत्नविभूषितम् ।
हेमरौप्यादिदण्डं वा तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
शामरथ्यसहस्रापदिव्यस्त्रीपरिवारितः ।
महागौरविमानस्यापि च ब्रह्मपुरे वसेत् ॥

अथ विष्णोः ।

नरसिंहपुराणे,—

नरसिंहगृहे नित्यं यः सम्भार्जनमाचरेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥
 गोमयेन शृटा तीर्थे र्थं कुर्यादुपलेपनम् ।
 चान्द्रायणफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
 निर्माल्यमपक्वप्याथ तीर्थेन स्नाप्य केशवम् ।
 नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 गोदानस्य फलं प्राप्य यानेनाम्बरश्रीभिना ।
 नरसिंहपुरं प्राप्य मोदते कालमचयम् ॥

वराहपुराणे,—

पश्चादालेपयेद् भूमिं गोमयेन दृढव्रत ।
 तस्य दृष्ट्वा विलेपन्तु मम तुष्टिः प्रजायते ॥
 लिप्यमानस्य विदन्ते यावन्तो जलविन्दवः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 अभ्युक्षणं च यः कुर्यात् पानीयेन सुरालये ।
 स शान्तपापो भवति नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरेर्गृहे सदा यस्तु तुलसीदलविप्रुपैः ।
 विसन्ध्यं प्रोक्षयेद् भक्त्या महापापैः प्रमुच्यते ॥

(१) १ अथ सकलदेवताराधनप्रयोजनमूलकानामा (विधु)विष्णुाराधनमभिधीयते ।

(२) गोदानफलम् ।

तथा,—

कल्पमेव मनुष्याय हन्याद् भेरीं यथोदिताम् ।
यदि भेरी न विद्येत क्वाटं तत्र वादयेत् ॥
दीपं न ज्वालयेद् यावत्तावद्देवं न संसृजेत् ।
दीपं प्रज्वालयित्वा तु हस्तशौचन्तु कारयेत् ॥
चरणौ बन्दयित्वा तु दन्तकाष्ठमुपानयेत् ।

तथा—

निर्मास्य शिरसः कश्चिद् भक्त्या चापीञ्च मानवः ।
कुर्व्यान् मुखकर्माणि स्वच्छेन सलिलेन च ॥

अत्र हारोद्घाटनदन्तधावनादिषु ब्राह्मपुराणीयमन्त्राङ्गानि-
ऽपि प्रणवेन सर्व्वं करणीयम् । “यः प्रणवमधीते स सर्व्वमधीते”
इति सर्व्वमन्त्रप्रत्याम्नातत्वेन तापनीयश्रुती 'प्रणवस्य विधानात् ।
नरसिंहपुराणे,—

गोतवाद्यादिकं नृत्यं शङ्कतुर्व्यादिनिःस्वनम् ।
यः कारयित्वा विष्णोस्तु सन्ध्यायां मन्दिरे नरः ॥
सर्व्वकालेऽविशेषेण कामगः कामरूपवान् ।
स्वर्गात् स्वर्गमनुप्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

(१) Y. प्रणवविधानात् ।

अथ स्नानम् ।

तत्र प्रथमभ्यञ्जनम् । वाराहे,—

शीघ्रमभ्यञ्जनं कुर्याद् दद्यात् तैलं घृतञ्च यत् ।

“अभ्यङ्गे पञ्चविंशती”ति पञ्चविंशतिपलमिततैलं घृतञ्च तावत्
तथा शिरसि प्रदद्यात् पश्चात् दक्षिणाङ्गे ततो वामाङ्गे ।

‘पश्चात् पृष्ठे पुनश्चैव पादौ पश्चात् कटिं तथा ।

एवमभ्यञ्जनानन्तरमुद्वर्त्तनम् । वाराहे,—

कलायस्यापि चूर्णेन पिष्टचूर्णेन वा पुनः ।

एतेनोद्वर्त्तनं कुर्याद् गन्धद्रव्यैश्च संयुतम् ॥

नारसिंहे,—

‘श्वगोधूमचूर्णैश्च उद्दह्योन्मोने वारिणा ।

प्रक्षाल्य देवदेवेयं वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

तोयेन भक्त्या सस्त्राप्य विष्णुलोके महीयते ।

स्त्राप्य दध्ना सकृद्विष्णुं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

यः करोति हरैरर्चा स्त्रापनं मधुना नरः ।

अग्निलोके स मोदित्वा पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥

घृतेन स्त्रापनं यस्तु पर्वकाले विगेषतः ।

(१) Y पश्चात् पृष्ठे ततः पादयोः () ततः दद्यात् । एवमभ्यञ्ज -

(२) १ श्वगोधूमचूर्णैश्च उद्दह्योन्मोने वारिणा ।

२) विष्णुलोके महीयते ।

नरसिंहाकृतैः कुर्यात् शङ्खभरीनिनादितम् ।

पापं सकलमुन्मुच्य विष्णुलोके महीयते ॥

पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः ।

[ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते ॥]

ब्रह्मकूर्चविधानं न परिमाणार्थं “स्नाने पलगतं ज्ञेय”मिति परिभाषणात् । किन्तु

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्रावुति वै दधि ॥

तेजोऽसोति घृतञ्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ।

इति मन्त्रप्राप्तार्थम् ।

पयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलायाश्च तथा घृतम् ॥

दधि च क्षण्डवर्णाया एतद् वै पञ्चगव्यकम् ।

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दध्नि वायुः सदा देवः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥

पानीयं निर्मयं प्रणवेन मूलमन्त्रेण स्नानम् ।

पादपीठन्तु यो भक्त्या ब्रह्मपत्रेण घर्षयेत् ।

उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कुशपुष्पोदकस्नानाद् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।

रत्नोदकेन साधितं कौशेरे हेमवारिणा ॥

(1) १ Omits the portion bracketed

(2) ५. ब्रह्मकूर्चविधाने परिमाणार्थं स्नानं मनपत्रं सेवयति परिभाषणात् ।

नरसिंहन्तु संस्त्राय कर्पूरागुरुवारिणा ।
 इन्द्रलोके स मोदित्वा पश्चाद् विष्णुपुरे वसेत् ॥
 पुण्योदकेन गोविन्द स्त्राय भक्त्या नरोत्तमः ।
 सावित्र लोकमाप्ताद्य विष्णुलोके महीयते ॥

विष्णुधर्मै,—

आह्लाद निर्वृति स्वास्थामारोग्यञ्च सुरूपताम् ।
 सप्तजम्भान्यवाप्नोति नरः स्नानप्रदो हरौ ॥
 स्नानार्थं सुरभीचीरं महिष्याद्यास्तु वर्जिताः ।
 दुःस्वप्नाशनं श्रेयसमङ्गल्यविनाशनम् ॥
 मङ्गल्यवृद्धिदं दध्ना स्वपनं द्विजसत्तमाः ।
 स्त्राय दध्ना सकृद्विष्णु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 गवां शतस्य विप्रेभ्यः सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 वृत्प्रस्थेन तद् विष्णोर्लभेत् स्नानान्नसशयः ॥
 अयने विपुवे प्राप्ते यः स्नापयति केशवम् ।
 वृत्प्रस्थेन वै पापं सकलं स व्यपोहति ॥
 पलं सुवर्णाद्यत्वारः प्रस्थः पौडशकं पलम् ।
 वर्षकोटिसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।
 तद्वृत्ताभ्यञ्जनाद् विष्णोर्दहेत् सर्वं न भगवः ॥

अभ्यञ्जनं पञ्चविंशतिपत्नेन ।

रोगार्त्ता मुच्यते रोगाद् बद्धो मुच्येत दम्भनात् ।

मयान्मुचेत 'भीतश्च घृतेन स्नापयन् हरिम् ॥
 प्रतिमासं सिताष्टस्या घृतेन जगतीपतिम् ।
 स्नापयित्वा समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च गव्येन 'माहिषेण वा ।
 स्रपन देवदेवस्य महापातकनाशनम् ॥

मधुना स्नानाद् विशुलोकप्राप्तिः । इक्षुरसेन विद्याधरलोकः ।
 वृण्डेन स्नाने पापक्षयपूर्वकविशुलोकमहि(त)त्वम् । 'बीजोदक-
 स्नानात् क्रियासाफल्यम् । पुष्योदकेन श्रीलाभः । फलतीयेन
 क्रियासाफल्यम् । 'पञ्चानृतस्नानं महापातकनाशनम् ।

तत्रैवम्,—

दुग्धेन दध्ना चाज्येन मधुना चैत्रवेण च ।
 प्रत्येकं जनपुष्याभ्यां धूपेनान्तरितं तथा ॥
 अश्वःपलैश्चतुर्भिस्तु 'सम्पूर्णं गडुकं स्मृतम् ।
 गडुकञ्चाष्टलीहोत्र्यं कर्पाभ्यधिकपट्पलैः' ॥
 गडुकानि जलस्याथ प्रदेयानि यथाविधि ।
 शतञ्चाष्टोत्तरत्रैव तथाचाष्टौ सदैव हि ॥

(१) Y भोतस्तु •

(२) Y इविषा न्यप ।

(३) V बीजोदकेन स्नानात् •

(४) १ पञ्चानृतस्नानेन महापातकनाश ।

(५) १ सम्पूर्णगडुक •

(६) १ पट्पट्टे ।

अनुक्तपरिमाणस्नाने पन्नगतम् ।

मृत्कुम्भात् ताम्रकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं स्मृतम् ।

रौप्यैर्लज्जोत्तर प्रोक्तं हैमैः कोटिगुणं भवेत् ॥

जलाढकसपूरांस्तु लोहजान् कारयेद् घटान् ।

अष्टाविंशतिगतपन्नपूरास्तु मार्त्तिकान् ॥

स्कान्दे,—

शङ्खस्थितेन तोयेन यः स्नापयति केशवम् ।

कपिलागतसहस्रस्य दत्तस्य फलमश्नुते ॥

अचतपुष्पान्वितशङ्खतीयस्नानात् पूर्वकृतपापक्षयः । तिल-
कुसुमयुतशङ्खतीयस्नानाद् विष्णुलोकप्राप्तिः । अष्टाचरेण शङ्खस्थित-
गन्धोदकस्नानाच्छीघ्रः । शङ्खस्थतीर्थजलस्नानात् कुलशतीक्षारः ।
शङ्खस्थितकपिलाक्षीरस्नानाद् यज्ञायुतसहस्रफलम् । “अश्विनी
भैषज्येन” इति “अभिपिञ्चामि” इत्यन्तेन स्नानकाले नृत्यादि-
करणम् । ['स्कान्दे],

कृष्ण सन्तोषयेद् यस्तु सुगीतैर्मधुरैः स्वरैः ।

सामवेदफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥

यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावे वाञ्छे च भक्तितः ।

अनिर्दहति पापानि मन्वन्तरगतैश्चपि ॥

गीतवाद्यादिनिर्घोष देवदेवस्य कारयेत् ।

घण्टाऽभावेह्यगक्तस्य सर्व्ववाद्यमयो यतः ॥

जयकारस्य करणाद् वन्द्यो भवति भूतले ।

पदे पदे क्रतुफल यात्रानुगमनं हरिः ॥

['सर्वं सम्पूर्णतामेति * * * * * ।]

स्तोत्रैः स्तुत्वा हरिं पापान्मुक्तो विष्णुपुरे वसेत् ॥

स्नान्दे,—

स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।

मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ॥

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ।

वैष्णवीणास्त्रनेत्रैव करोति स्नपनं हरिः ॥

मृदङ्गवाद्येन युतं पणवेन समन्वितम् ।

अर्चनं वासुदेवस्य सन्तुल्यं मीघदं नृणाम् ॥

स्नानकाले च देवस्य पठेन्नामसहस्रकम् ।

प्रत्यक्षरं भवेत् पुण्यं कपिलागोशतोद्भवम् ॥

गीतवाद्याद्यभावे तु कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।

न लौकिकैः स्तुतैर्देवास्तोत्रयेद् वाञ्छजैरपि ॥

वाञ्छजैर्बोद्धाद्यागमस्यैः ।

'लौकिकनिषेधापवादमाह,—

अदुष्टलक्षणैर्देवं स्वयं धिरचिताचरैः ।

सुयन् ब्राह्मण्यार्हूलाः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

(१) १. Omits the portion { brackets }

(२) १. लौकिकनिषेधापवादमाह ।

तथा,—कुर्यादारत्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद् दिवि ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरैः ।

सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥

नीराजनञ्च स्वर्णादिपात्रे गोमयादिलतपद्मकस्रस्तिकन्यौवक-
कोस्तुभध्वजसहित'दूर्वा'चतचूतन्यग्रोधाखत्यपत्रसहिते नानावर्ति-
युक्तदोष कृत्वा वन्दापनम् । 'स्तान्दे,—

कृष्याप्रतो महाभक्त्या कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ।

प्रत्यक्षरं क्षमेत् पुण्यं कपिलाशतदानजम् ॥

ऋग्यजुःसाममन्त्रैश्च कृष्यं सन्तोषयन्ति ये ।

कल्पान्तं ब्रह्मलोके 'तु ते वसन्ति द्विजोत्तमाः ॥

योगशास्त्राणि वेदान्तं 'ये जनाः कृष्णमन्त्रिधौ ।

पठन्ति रविविम्बं ते भित्त्वा यान्ति न संशयः ॥

यः पठेद्रामचरितं भारतं व्यासभाषितम् ।

'पुराणानि महोपाल प्राप्ता मुक्तिर्न संशयः ॥

तथा,—अगम्यागमने पापमभक्ष्यस्य च भक्षणे ।

सर्वं तन्नाशमायाति मण्डयित्वा हरैर्गृहम् ॥

अणुमात्रञ्च यः कुर्यान्मण्डन केगवायतः ।

सृष्टा धातुविकारैश्च कल्पकोटि वसेद् दिवि ॥

(३) Y. दधिदूर्वाः ।

(४) V. अणुद्वारात् ।

(५) Y. = च =

(६) Y. योगिनः ।

सर्वतोभद्रमण्डल परिभाषायामुक्तम् ।

शालग्रामशिलाये तु यः कुर्यात् स्वस्तिकं 'शुभम् ।

कार्तिके तु विशेषेण पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

स्वस्तिक माधवस्याये य कुर्याद् बहुरूपकम् ।

सप्तजन्मानि वैधव्यं न 'साप्नोति कदाचन ॥

^१स्वस्तिकमण्डलञ्चैवम्,—

अष्टादशाष्टादशकैः पदानां त्रिगतं भवेत् ।

चतुर्विंशतिकं तत्र मध्ये षट्त्रिंशताम्बुजम् ॥

स्वस्तिकाष्टकमाशासु लिखेद् विधिवदीदृशम् ।

षट्त्रिंशत्कोष्ठकैरेकं स्वस्तिकं दिशि कारयेत् ॥

पद्मावसानसूत्राणि स्थापितानि न लोपयेत् ।

एकं त्रीणि वह्निः पञ्च नव कोष्ठस्य मार्जनात् ॥

अथ द्वादशकोष्ठैस्तु स्वस्तिकं कार्यमीदृशम् ।

षोडशषोडशकोष्ठैस्तु स्वस्तिकाष्टकमालिखेत् ॥

अन्तरिकं वह्निस्त्रीणि स्यादेवं कोष्ठमार्जनम् ।

पदैः षोडशभिर्मध्ये 'पद्मकं परिकल्पयेत् ॥

मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं खेतपीतारुपासितैः ।

रजोभिः पूरयेत् तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ॥

(१) Y अष्टम् ।

(२) D साप्नोति ।

(३) १ स्वस्तिकमण्डलञ्चैवम् ।

(४) D षट्त्रिंशत् ।

महापातकयुक्तोऽपि पातकी चोपपातकी ।
विमुक्तपापो भवति, विष्णायतनचित्रहत् ॥
यावन्ति विष्णुरूपाणि सुरूपाणि 'विलिखयेत् ।
तावद्युगसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ।

स्कान्दे,—त्व पुरा सागरीत्यन्वी विष्णुना विधृतः करे ॥
नमितः सर्वदेवैस्त्वं पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ।

इति शङ्खमादाय,—

शङ्खे कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेत् केशवीपरि ।

वारि धेनुसहस्राणां फलं प्राप्नोति तावता ॥

ज्ञानान्ते—देवस्य मस्तकं कुर्यात् कुसुमोपहितं सदा ।

इति वचनान्मस्तके पुष्पं दद्यात् ।

भ्रामयित्वा हरे र्भूद्धि मन्दिरं शङ्खवारिणा ।

प्रीचयेद् वैष्णवो यस्तु नाशुभं तद्गृहे भवेत् ॥

कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम् ।

यो ददाति तिलैर्मिथ्य चान्द्रायणफलं लभेत् ॥*

*[इति विष्णुगृहकार्याणि ।

(1) Y. सुखयेत् ।

(2) Y. फलमाप्नोति ।

(3) Y Omits the portion bracketed

* Y reads the following after this mark —

अथ महाध्यानम् ।

महाध्यानेन गोविन्द सद्गच्छ सद्गच्छ यानव ।

सर्धानु ज्ञानानवाप्नोति बाल काव्यां विचारणा ॥

राजाग्निचौरदुर्भिक्षमहारोगाद्युपशूने ।
उत्तम स्नान कार्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥

तद्विधि —

अक्षेप रक्षयेद् दुग्ध कवचेनावगुण्णयेत् ।
अमृतोत्तराण्य कृत्वा वासुदेवेन भन्तयेत् ॥
अभिषेकश्च भूलेन गजुकाना ततो भवेत् ।
अर्घ्यादिधूपपर्यन्तं सततो (ततो) विष्णुः) समर्चयेत् ॥

एव दध्यादिभन्तविशेष दधि सङ्कर्षणेन । एत प्रदुश्चेन । मध्निरुद्धेन ।
खण्ड भारावणेन । ओं नमो भगवते वासुदेवाय । आ नमो भगवते सङ्कर्षणाय
आ नम । ओं आ नमो भगवते प्रदुम्नाय ओं आ नम । ओं नमो भगवते
प्रदुम्नाय (अग्निरुद्धाय) ओं अ नम । ओं ओं ओं नमो भगवते वासुदेवाय
ओं ओं ओं नम ।

तथा,—

सर्पिं पञ्चस्रक्षेण गोविन्दस्य शिवस्य वा ।
महास्नान नर कृत्वा सर्वपापै प्रसुच्यते ॥

वृष्टत्कावोत्तरे —

पयोदधिहतानाञ्च स्रक्ष्णाटोत्तरद्वये ।
महास्नानं पत्नानाञ्च कलानामपि तत्समम ॥

तथा —

महास्नाने प्रसक्ते तु स्नानमष्टविधं श्रुतम् ।
स्रक्ष्णं चैव सुगन्धञ्च घृतरत्नं फलप्रमकम् ॥
सर्वविधिजलध्यान्यत् स्नानपथेन क्रमय सुचि ।

अन्यदितिजलान्तरमष्टविधत्वाय । अत्र यद्यपि

पत्नानां हे स्रक्ष्णे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ।

इति पञ्चदशेऽपि मिलित्वा स्रक्ष्णद्वयमिति प्रतीयते । तथा (पि) स्रक्ष्णा
टोत्तरद्वयैरिति पत्नानामपि तत्सममिति पलाटकापि स्रक्ष्णद्वयविधानाच्च प्रत्येक
स्रक्ष्णद्वयम् । केवलदुग्धादिमहास्नाने स्रक्ष्णद्वयमेव । तत्राप्यष्टद्वयस्नानाद्रत्ना
देतद्द्रवभूतगार्तिकेबोदकानि (आदि) स्नानं शतपथेन । चैमाद्रकान्ना (त्) तत्त (त्)
द्रव्ययोगेन घृतामाषाद्यादि सर्वविधिगण्य । गन्धोदके सर्वगन्धं इत्याह ।
चन्दनाभावे अगुरुकुङ्कुमोशीरजटामासीघृता इति च ।

महाज्ञानप्रयोग ।

सार्वभौमत्वकाम परमैश्वर्यकामो पशुयान्तिकामो महारोगोपशमनकामो
 राजान्मिधोरदुर्भिक्षाद्यन्यतमोपद्रवनिवृत्तिकामो वा विष्णुमूर्त्तौ महाज्ञानकर
 करिष्य इति स्नाक्षराण्य सङ्ख्यस्य वैकल्पिका (च्छिद्रा) वधारण्य कलाचार्यै
 ह्युयात् । अस्याचार्य द्वारपालपूजां कृत्वा देवमृष्टे प्रविश्य पञ्चोपचारेषु एव
 सम्पूज्य देव तत्र स्नानमण्डपं नयामीति विज्ञाय तूर्य्योपपूजकं देव स्नान
 मण्डपं नीत्वा तत्र धर्माभाद्विज्ञानबन्धनं फलमल्लवपुष्पयुक्तकृन्मचतुष्कस्यापनव
 कृत्वा दायदक्षत्रयसुचिह्नय देवदक्षिणेऽष्टाधिकशतपलतैलपात्रे रज्ज्वक्ष्णं प्रन्वत्त
 वामे साष्टयतपलदत्तपात्रे शुक्लवस्त्रञ्च प्रज्वाल्य ततोऽष्टाधिकशतममितं प्रज्वाल
 स्नानाय द्रव्याणि सच्चिदाय स्नासने उपविश्य भावनाचतुष्टयान्तं समन्तं द्वाप
 कृत्वा स्नापनाय मूर्त्तिं ध्यात्वा सामान्यार्घ्यं सकृद्य स्नानोपयोगिदुर्लभं प्रज्ञ
 पञ्चोपचारैर्देवं सम्पूज्य

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति वै चारं दक्षिणानखेति वै दधि ।

तजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य तत्र कुशोदकम् ।

इति पञ्चगव्यं मृष्टीत्वा प्रथमनैकोक्तं मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव हृदा स्नपनम् ।
 अनरा शुद्धोदकपलगतं स्नपनम् । सर्वत्रान्नरा स्नानं पलशतेन । मूलेन कुशोदक
 मभिमन्त्र्य हृदा स्नपयित्वा अनरा स्नानं कृत्वा पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मूर्त्तानि
 यान्तद्वयवियतिपलेन मूलेनाभ्यङ्गान्नरा सस्त्राय मूर्त्ताभिमन्त्रितशालिपिटगतं
 मूलेनोदुवर्त्य अनरा स्नानं कृत्वा व्यस्य राजिकाभिः सिद्धार्थैः वा विभक्त्या
 मूर्त्ताभिमन्त्रणपञ्चवियतिपलशुद्धामसकेनातुलियान्नरा सकृद्यथैव चूर्चैर्न
 विद्वज्जान्नरा सस्त्रायार्घ्यादिधूपान्ते सम्पूज्य शालिपिटमयसप्तशक्तिवहादेव
 नोराज्योष्णोदके सस्त्राय विषेणार्घ्यं सकृद्याष्टात्तरसहस्रहयपलपरिमितं चौर
 सकृद्यात् चौरमार्घ्याभ्युना प्रोक्ष्य गन्धद्रव्याभ्यामभ्यर्च्यस्त्रयं सरस्यं इवचवाव
 गुण्ड्यं धेनुसद्रयामृतीकृत्य चो नमो भगवते वासुदेवाय चो नम इत्यभिमन्त्र्य
 स्रव्यादिपालं कृत्वा देवं स्नानोदके विचिन्त्य मूलभन्वस्रव्याथ श्रीकृष्णं चौरं
 स्नापयामीति स्नापयेत् । कर्षाधिकशतपलपरिमितं इमादिनिमित्तजनपद
 चतुष्टयपाद्यगठकेनाष्टोत्तरयतवारं मूलेन स्नपनम् । धूपान्ते सम्पूज्याष्टोत्तर
 सकृत्सहस्रपलदक्षिणस्कारः । दधिं प्रोक्ष्यादिभिः सकृद्य चो नमो भगवते
 सङ्कपथाव इत्यभिमन्त्र्य पूज्यद्दं द्वा स्नपनं मूलेन । गठकस्नपनं पूज्यत् ।

धपान्तपूजा । अष्टोत्तरसहस्रहृदयपलमितच्छ्रय सस्रुत्य श्रीं नमो भगवते प्रद्युम्नाय
 नम इत्यभिमन्त्य मूलेन स्तननम । गडुकस्नान पूर्ववत् । धूपान्तपूजा ।
 अष्टाधिकसहस्रहृदयपलमितमधु प्रोक्षणादिभि सस्रुत्य श्रीं नमो भगवते अत्रि
 रुद्राय श्रीं अत्रि नम इत्यभिमन्त्य मूलेन स्तननम । गडुकस्नान धपान्तपूजा । अष्टा
 त्तरसहस्रहृदयपलमित अण्डमिबुरस वा प्रोक्षणादिभि सस्रुत्य श्रीं नमो भगवते
 नारायणाय श्रीं श्रीं श्रीं नम इत्यभिमन्त्य मूलन स्तननम । गडुकस्नान धपान्त
 पूजा पूर्ववत् । ततोऽष्टोत्तरयत्पलमितनारिकेलोदक सस्रुत्य मूलेनाभिमन्त्य
 तेनैव स्तनन पञ्चविधितपलमितयवगोधूमचूर्णेनैव गुडोदकेन सस्राप्य धूपान्ते
 सम्पूज्याष्टोत्तरयत्पलमितेनुरस सस्रुत्य मूलेनाभिमन्त्य तेनैव स्तनयित्वा गुड
 दकेन स्नापयेत् ।

यथाष्टविधजलस्नानम् । (१)

धूपान्ते सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रहृदयपलमितस्त्र्यजल सस्रुत्य मूलेनाभिमन्त्य
 तेनैव स्तनयित्वा गुडोदकेन स्तनयत् धूपान्ते सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रहृदयपलमित
 हिरण्योदक सस्रुत्य मूलेनाभिमन्त्य तेन सस्राप्य गुडोदकेन स्नापयत् । धूपान्ते
 सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रहृदयपलमितपद्मजातीपुष्पोदक सस्रुत्याभिमन्त्य स्तनयित्वा
 गुडोदकेन स्नापयत् । धूपान्ते सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रहृदय पल मितसर्षपिधजन
 सस्रुत्य मूलेनाभिमन्त्य तेन सस्राप्य तेनोदकेन स्नापयेत् । धूपान्ते सम्पूज्याष्टोत्तर
 सहस्रहृदयपलमितगुडोदकं सस्रुत्याभिमन्त्य तत्र सस्राप्य तोयेन स्नापयत् ।
 इति विधिस्नानम् ।

अथ पुष्पाद्यन्तमकनसे वस्त्रपुतमष्टोत्तरयत्पलपरिमितजल खलदेवत
 मन्त्रे पूजयित्वा कृष्णापाभार्गकपूर्वजातीसम्भवाटनासितकरवीरभात्रिका
 कमलोत्पलचन्दनागुरुकुडुमादिक प्रक्षिप्यानुष्टुपनारसिद्धमन्त्रराज विन्दत्य
 मूलेनाभिमन्त्य तेन स्नापयत् । पुद्गलस्त्रेण तेनोदकेन स्नापयत् । प्रथमेन गुडोदकेन
 स्नापयत् । छन्दस्योष्वाङ्गमोष्णनम् । कर्पूरादिपुष्पचन्दनानुष्ठपनम् । वस्त्रहृदय
 परिधायनम् । सस्रपददानम् । छन्दस्युत्तम्यिष्टमन्त्रादादानं च जप्या इत्यादि
 इत्यादि विनोभाष्टजपस्तुतिप्रश्नामकवधमपथोदवाहनादि जप्याश्चिदावधारण
 तथा पूजागारे देव स्नापयत् । ततो महास्नानाङ्गत्वन महापूजा ।

पञ्चविधितपलमितन मन्त्रेनानुष्ठपनं छन्दस्युत्तम्यिष्टमन्त्रादा धूपो दापा इति
 महापरिधाय । नानात्पनादिभ्यस्तपस्यकारिणानादिभ्युज्यादि । नम
 पटादिद्वन्द्वस्य । भास्त्रभोज्योष्पेकारि नानात्पनं इत्यङ्गमितमर्थ

अथ दुर्गायाः ।

देवीपुराणे,—

देवीगृहन्तु यः शक्र सम्मार्जयति नित्यशः ।

स भवेद् वलवान् सोऽस्यधर्मसम्पत्तिसयुतः ॥

देव्या गृहन्तु यः शक्र गोमयेनोपलेपयेत् ।

स्त्री पुमान् वा यथाशक्ति पण्मासाद्य निरन्तरम् ।

स लभेदीप्सितान् कामान् देवीलोकञ्च गच्छति ॥

भविष्यपुराणे—रक्ताकारमण्डले देवीगृहे कृत्वा वैष्णवीली
कामि । पद्माकारमण्डले ब्रह्माणीपुरप्राप्तिः शङ्खचूर्णमण्डल
करणे वाराहोलोकप्राप्तिः । त्रिशूलयुक्तमण्डलेन माहेश्वरीलोकः ।
वज्रचिह्नितमण्डलेन ऐन्द्रोलोकप्राप्तिः । पीतकृष्णादिवर्णैः त्री-
वल्गाकृतिमण्डलेन श्रीलोकप्राप्तिः । स्वस्तिकमण्डलेन कल्पान्त
ममरलोकप्राप्तिः । निम्नाख्यमपहृष्य दन्तधावनमुखचालने ।

घृताभ्यक्ता घृतस्नाता दुर्गा रत्नाङ्गिरश्चयेत् ।

यवगोधूमजैर्चूर्णैर्घर्षयेद् वल्कलेन च ॥

घृतेन पयसा दध्ना चण्डिका स्रपचेन्नृप ।

विल्वपत्रैः पादपीठं घर्षयेद् यत्रतस्ततः ।

सप्तशोषयित्वा । कसभ्भद्र आठकभित्तम् । दर्पणश्चक्रवाभरादिनानादिपुत्रोप
पारा । इत्येव पूजा समाप्ता । आषाढ्यदशम्या । इति बृहत्कालोत्तरौ
विष्णुमहाप्रानविधिः ।

गोसहस्रशते दत्ते पुष्करे यत्फलं लभेत् ॥

पिष्टप्रदीपचूनाश्वत्थादिपल्लवमेधौषधियवादिबीजादभिः शङ्ख-
भेर्यादिनिनादसहितै र्यावद्दिनं नीराजनं तावत्कल्पसहस्रं
दुर्गालोकप्राप्तिः । प्रदीपेन नीराजने सूर्यलोकप्राप्तिः । लव-
णाक्षतैर्विशुलोकप्राप्तिः । सुवर्णरूपैर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । त्रिकानं
गीतवाद्यनृत्यकरणे षट्संख्यवर्षसहस्रं ब्रह्मलोकप्राप्तिः । पञ्चगव्य-
स्नाने सुरभीपुरप्राप्तिः । कपिलापञ्चगव्यघृतक्षीरैः स्नानं ततः
शतगुणम् । वर्षपद्मसहस्रार्जितपापक्षयार्थं घृताभ्यङ्गः । शुकानवम्या
घृतस्नानेन एकविंशत्युपरुषोद्धरणपूर्वकं दुर्गालोकप्राप्तिः । क्षीर-
स्नानेनैन्द्रीलोकप्राप्तिः । दधिस्नानेन शिवलोकः । इक्षुरसस्नानेन
विशुलोकः । गन्धचन्दनवारिस्नानेन चन्द्रलोकः । हेमवारि-
स्नानेन वसुलोकः । रत्नजलस्नानेन विशुलोकः । द्रोणबिल्व-
करवीरनोलोत्पलान्यतमपुष्पजलस्नानेन विशुलोकः । कर्पूरवारि-
स्नानेन षण्डिकासालोक्यम् । अगुरुवारिस्नानेनेन्द्रलोकः । पितृ-
नुद्दिश्य मधुस्नानाद् वर्षशतत्रयं पिष्टदत्तिः । सर्वैरेतैर्युगपत् स्नाने-
नाखमेधयतसहस्रराजसूययतफलीत्तरं विशुलोकः । पौर्णमास्यां
नवम्यासष्टम्याश्च स्नानस्य वाजपेयफलम् । कुम्भविशेषात् फल-
विशेषः । पुष्पवारिणा अर्घ्यदाने स्वर्गः । गन्धोदकार्घ्येण गन्धर्व-
लोकः । द्वादशाङ्गार्घ्येण दशपद्मसहस्रवर्षं स्वर्गः ।

आपः क्षीरं कुमाद्याणि हविरक्षततण्डुनाः ।

तिलाः सिद्धार्थकं दूर्वा कुङ्कुमं रोचना मधु ॥

इति द्वादशाङ्गार्घ्यः । द्वादशाङ्गपात्रेणाग्निष्टोमफलम् ।

ताम्रपात्रेण पीण्डरीकफलम् । पलाशपद्मपत्राभ्या गोसहस्र(दान
फलम् । रौप्यपात्रेण विष्णुयागफलम् । सुवर्णपात्रेण बहुसुवर्ण
यज्ञफलम् । एव सर्वोपचारपात्रे फलविशेष ।

अथ(सूर्य)देवदर्शनप्रदक्षिणनमस्कारा ।

भविष्यपुराणे,—

मेरुमन्दरमानोऽपि राशि पापस्य कर्मण ।
आसाद्य भास्कर मर्त्यस्तत्राशयति तत्क्षणात् ॥
य कुर्याद्दर्शन मासमेकाहारी जितेन्द्रिय ।
स यत् फलमवाप्नोति न तत् सर्व्वर्महामखै ॥
पार्श्वमास्याममावास्या दर्शन पुण्यद स्मृतम् ।
सप्तम्याच्च तथाष्टम्या दिवसे च रवे सदा ॥

सकप्रदक्षिणप्रणामाद् राजसूयाखमेधफलम् ।

विवृत प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कारात् परा गतिम् ।

प्रणम्य दण्डवत् भूमौ गति पुण्यगतीदृभवाम् ॥

अथ शिवस्य ।

भविष्यपुराणे,—

लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

सुदूरमपि गच्छेत यत्र देवो महेश्वरः ।
दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य पातकैर्विप्रमुच्यते ।
सप्तजन्म कृतेदंही मनीवाक्कायकर्म्मभिः ॥
पूजितं वा महादेव पूज्यमानमथापि वा ।
दृष्ट्वा प्रयाति वै मर्त्या ब्रह्मलोकं न सशयः ॥
एकं पूजयते भक्त्या भक्त्या चान्यः प्रपश्यति ।
तुल्यमेव फलं ताभ्यां भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
यः प्रातर्देवदेवेशं शिवलिङ्गस्वरूपिणम् ।
पश्येत् स याति सर्व्वेष्मादधिका गतिमेव हि ॥
मध्याह्ने च महादेव दृष्ट्वा यज्ञफलं लभेत् ।
सायाह्ने सर्व्वयज्ञानां फलं प्राप्य विमुच्यते ॥

स्कान्दे,—

घातो यः पूर्व्वसन्ध्याया मदा मामभिगच्छति ।
म मृतो यक्षराजस्य मित्रं भवति वीर्यवान् ॥

तथा,— प्रातश्च दर्शनं गर्भानां नैगमेनो व्यपोहति ।

आजन्मनसु मध्याङ्गे सप्तजन्मकृतं निधि ।
 अडेमासकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि सन्त्यजेत् ॥
 सोमनाथं जगन्नाथं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा विकल्मषः ।
 जायते नात्र सन्देहः अपि चाण्डालयोनिजः ॥

योगशिवीये,—

अद्भुतमुच्छ्रितं कृत्वा बद्धा मुष्टिञ्च दक्षिणे ।
 पिण्डिकायां न्यसेल्लिङ्गमद्भुतेन च संस्पृशेत् ॥
 उभामहेशमन्वाभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 शिवोभामन्तयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छताम् ॥

भविष्यपुराणे,—

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्यायतने नरः ।
 अश्वमेधसहस्रस्य यष्टस्य च फलं लभेत् ॥

अन्यत्र च—

प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् प्रासादस्य समन्ततः ।
 सव्यापसव्यन्यायेन मृदुगत्या शुचिर्नरः ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य लभते फलम् ।
 सव्यं व्रजेत् ततोऽसव्यं प्रणालीं नैव सङ्घयेत् ॥

अस्यानेकगुणविधानात् प्रकरणान्तराच्च भिन्नत्वेऽपि सधर्म-
 कत्वादधर्मके भविष्यपुराणोपप्रदक्षिणेऽतिदेशात् सव्यापसव्यादि-
 धर्मप्रवृत्तिः शिवप्रदक्षिणं प्रत्यवान्तरसादृश्या । एवमेकी
 भूतमनाः कुर्यात् शिवे च प्रदक्षिणपथम् । अत्रापि धर्मप्रवृत्ति-
 रिव ।

वदपि

चण्डस्य (च) वृषस्यापि देवस्य च श्मार्धिभिः ।
मध्ये यात्रा न कर्त्तव्या यत्र निङ्गं क्रियामयम् ॥

इति

वाणे स्वयम्भूनिङ्गे च सोमसूत्र न विद्यते ।

इति कृत्रिम एव निङ्गे सोमसूत्रलङ्घनदोषः ।

सोमसूत्रप्रणालादिनङ्घने तु मद्दद् भयम् ।

इत्यपि सामान्यं कृत्रिमपरमेव । तथापि पुरुषार्थदोषो
वाणस्वयम्भू(निङ्गे)च माभूत् । सव्यापसव्यादियुक्तप्रदक्षिणविधिः
स्यादेवाविशेषात् । तत्त्वसारसंहितायाम्,—

अर्च्यपात्रं तथा पुष्पमर्चनायागसाधनम् ।

गृहीत्वा नैव कुर्वीत देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥

देवशक्तिपरीवारवाहनानाञ्च मध्यतः ।

प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्यात् सर्वस्य याज्ञतः ॥

प्रासादे मण्डपे गृहे वृषमूले वनेऽपि वा ।

पूज्यन्ते देवता यत्र तत्रैवं विधिमाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे,—

नमस्कृत्य महादेवमग्रमेधफनं नभेत् ।

प्रणम्य दण्डवद् भूमौ नमस्कारेषु योऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुयतैरपि ॥

यत्र प्रणामपूर्वकाञ्चनिर्करणं गिरभि फनाय विधीयते ।

प्रणामनमस्कारयोर्भेदात् ।

जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्या शिरसा च विचक्षणः ।
 कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

भविष्ये,—

सर्वदानोपवासेषु सर्वयज्ञेषु यत् फलम् ।
 स्तुतिजप्योपहारेण शिवे तत्फलमाप्नुयात् ॥

स्तुतिः शिवस्य । जपः शैवमन्त्रस्य ।

शिवाहुत्या जगत् कृत्स्नं वृष्टिपातेन धारयेत् ।
 यत् सन्ध्यार्थं जगत् पुण्यमग्निकार्येण तल्लभेत् ॥

अग्निकार्यञ्च—

तिलैर्होमः प्रकुर्वीत दधिमध्वाज्यसंयुतैः ।
 अटोत्तरशतञ्चाज्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

इति वचनादेवं कार्यम् । स्कान्दे,—

इदञ्च परम गुह्यं यो मे देवि निवेदयेत् ।
 अर्कपर्णपुटं पूर्णं घृतस्य मधुनस्तथा ॥
 अर्चयित्वा च मां देवि यो मे नामानि कीर्त्तयेत् ।
 चतुर्ह्यश्रामयाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि ।
 वामदेव सुदेवेति हरगुप्तेति वा पुनः ॥
 उमापते नीलकण्ठ शान्त श्रीकण्ठ गोपते ।
 मर्त्यं भीम पशुपते शङ्कर प्रभवेति च ।
 महादेवेति चाप्यन्यं नाम गुह्यं प्रकीर्त्तयेत् ॥

दिवि देवेषु पूज्यन्ते ।

एतेषामेकमपि यः कथयेद् वा पठेत् सदा ।

स देहवन्धं भित्त्वा तु मामेव प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

इमानि तु महाभागे यो मे नामानि कीर्तयेत् ।

समस्तनिलयो भर्गो भस्मशायी यतक्रतुः ॥

वामदेवः प्रशान्तश्च सर्व्वश्चैव त्रिलोचनः ।

तापसोऽर्च्यः प्रियः सेव्यो यत्नरूपोऽन्तकालकृत् ॥

पुराणः पुरुहूतश्च सृष्ट्योर्मृत्युर्जितेन्द्रियः ।

अतोन्द्रियो निरिन्द्रियः सर्व्वभूतहृदिस्थितः ॥

मंसारचक्री योगात्मा कपाली दण्डिरेव च ।

महादेव महादेव महादेवेति चैव हि ॥

पठेदेतन्नियमवान् शृणुयाद् वापि यः सदा ।

स देहभेदमासाद्य योगात्मा गण्यो भवेत् ॥

तथा,—

कीर्त्तयन्ति च ये रुद्र सकृदप्यत्र मानवाः ।

मर्व्वपापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥

अखमेधसहस्राप्तिर्महादेवेति कीर्त्तनात् ।

हरदत्पुत्ररन् मर्त्यैः मर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ॐ नमो नीलकण्ठाय इति पुष्पाक्षरात्मकम् ।

मन्त्रमाह सकृद् वा यः पातकैः स विमुच्यते ॥

त्रिपुरहर हरादिदेव शम्भो

त्रिनयन शङ्कर रुद्रपाणि ।

भव शरणमितीरयन्ति येऽस्मिन्

भवजलधौ न भवन्ति ते मनुष्याः ॥

जयेश्वर महादेव जय भूतपते हर ।

जयाशेषमहापापमोचक त्रिपुरान्तक ।

इति सङ्कीर्त्य वृजिनं त्यक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्व्याय महादेवाय ते नमः ॥

एतानि मम नामानि यः पठेत् शिवसन्निधौ ।

तस्य मृत्युभयं नास्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

सङ्कदुच्चार्य रुद्रेति सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

हरेति कीर्त्तिते वापि ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥

‘[भवेति कीर्त्तिते वापि सर्व्य(सर्प)भिधफलं लभेत् ।]

शर्वेत्युक्त्वा नमस्कृत्य शिवलोके महीयते ॥

वेदैरधीते किं तस्य महादेवेति यो वदेत् ।

शिवेति सङ्कदुच्चार्यं सोक्षमाप्नोति मानवः ॥

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः श्मरेद् देवमीशान न स पापेन लिप्यते ॥

स्कान्दे,— निर्भ्रात्यं यो हि मे देवि शिरसा धारयिष्यति ।

अशुचिर्भिवमर्थादो नरः पापसमन्वितः ।

नरके पचते घोरे तिर्य्यग्योनौ च सम्भवेत् ॥
 ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
 तस्य पापं महत् शीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥

अत्र धारणाद्भवत्या शुचित्वं विधेयते । तेनाशुचिधारणे दोषः
 शुचित्वप्ररोचनार्थो न पुनरशुचेर्धारणे नरकपातफलकः । केवलम-
 विहितरुद्रनिर्माल्यस्पर्शनमशुचेः स्नाननिमित्तान्तरम् । निर्माल्या-
 पकर्षणादेर्विहितत्वात् तदा स्पर्शनं न स्नाननिमित्तम् । तेन
 शुद्धिकाले धारणमशुद्धिकाले त्यागः । निर्माल्यञ्चाद्ब्रह्मन्पत्रपुष्प-
 गन्धघृतादि न तु नैवेद्यं

ब्राह्मे,—रुद्राद्ब्रह्मन् सर्वञ्च दहेत् सर्वञ्च तत्क्षणात् ।

इति निर्माल्यप्रतिपत्तिसुक्ता “भस्माद्भेद्यं शान्भव”मिति नैवेद्यस्य
 पृथक् प्रतिपत्तिविधानात् । यत्तु योगशिवीये,—

वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ।

गोभूहिरखदासादि देवद्रव्यमुदाहृतम् ॥

नैवेद्यं गन्धपुष्पाद्यमचिरान्मूयते च यत् ।

तन्माल्यमुपभुङ्क्तं सन्निर्माल्यमभिधीयते ॥

‘शिवार्चारूढनैवेद्यमक्षणं लङ्घनं स्रजाम् ।

दानं वा दीक्षितस्यापि निषिद्धं त्रयस्यकाश्रया ॥

उभयथापि निर्माल्यधारणं शुचिना कार्यम् । नैवेद्यस्य
 निर्माल्यभिन्नत्वे च

न भुञ्जीत निवेद्यात्र गणानाञ्च शिवस्य च ।

इति वाक्यान्तरात्तत्रिपेधोऽस्त्वेव ।

न धारयेत् क्वचित् शम्भो निर्न्मात्यञ्च न दापयेत् ।

इति न धारयेदुपयोगार्थं गृह्यादौ न रक्षयेदित्यर्थं । एवम,—

क्रव्यादो जायते दानान्मातङ्गस्तस्य भक्षणात् ।

नङ्गनात् सिद्धिहानि स्यान्निदध्याद्दहनोदके ॥

इत्यस्य प्रतिपत्तिविधिशेषत्वेऽपि स्मृत्यन्तरे शिवनिर्न्मात्यदान
भक्षणलङ्घननिषेधादपेक्षितानिष्टफल स्यादेव । अत्रापवादवाक्य
पठन्ति,— रत्नहेमास्थिलिङ्गेषु चले लिङ्गे प्रदक्षिणे ।

गुरुष्वपि च निर्न्मात्य नाख्यासु प्रतिमासु च ॥

अत्र प्रदक्षिणपदेन वाणस्त्रयम्भूलिङ्गमुच्यते । अत्र सोमसूत्रा
भावेन प्रदक्षिणसम्भावनया प्रदक्षिणयोग्यत्वसम्भवात् । गुरुषु
स्थूलतरेषु प्रासाद विना वह्नि स्यापिताकाशलिङ्गेषु । आख्यासिति
प्रतिमाविशेषण तेन शिवाख्यासु प्रतिमास्त्रित्यर्थं । तेन कृत्रिम
मनुष्यस्यापितलिङ्गमात्रस्य निर्न्मात्य दोष नान्यत्रेति अस्य
प्रामाण्येऽपि स्वयम्भूवाणचलरत्नहेमास्थिलिङ्गप्रतिमानैवेदमङ्गलम
चामोषा प्रतिपत्त्यन्तरविधानादेवाभक्ष्यम् । अपवादवचनादापदि
कदाचित् भक्षण न दोष । यत्तु —

पत्र पुष्प फल तोयमन्नपानायमोषधम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं यच्चान्यदुपकल्पितम् ॥

इति तदत्यन्तशिवभक्तस्य स्वभाज्ये शिवोपभुक्तिचिन्तामात्र
परमिति उदन्ति ।]

अथ विष्णोः ।

स्लान्दे,—

त्रिकालं ये प्रपश्यन्ति सुखं कृष्णस्य नित्यशः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्विश्वलोकात् कथञ्चन ॥
 अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येत् भक्तितो हरिम् ।
 श्रद्धया मोदयेद् यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ॥

स्लान्दे—

ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितम् ।
 सलदु भक्त्या कलौ शक्र पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 ये पश्यन्ति सलदु कृष्णं पद्मपत्रोपरिस्थितम् ।
 भक्त्या पद्मालयाकान्तं तैराप्तं दुष्करं पदम् ॥
 चित्रस्थं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमम् ।
 दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिपु^१ सच्चितैः ॥
 कान्तिभूषणभागाद्याचित्रे यस्मात् स्फुट स्थिताः ।
 तस्मात् सद्भिधिमायान्ति चित्रस्थाः सुविशेषतः ॥

(1) Y अथ दर्शनपञ्चासदक्षिणादिफलम् ।

(2) Y सन्दुराखे ।

(3) Y सन्दुराखे ।

(4) Y सविभ्रमं •

(5) Y कोटिपुसच्चितैः ।

दृष्ट्वा सम्पूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमीदयेत् ।
असंशयमतिप्राज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

गारुडे,—

यः पश्यति मुखं विष्णो रात्रौ जागरणे स्थितः ।
‘यतजन्मकृतं पापं निमिषार्धेन नश्यति ॥

स्कान्दे—

शङ्के कृत्वा तु पानीयं भ्रामयेत् केशवोपरि ।
सन्निधौ वसते विष्णोः कल्पान्तं क्षीरसागरे ॥
एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणम् ।
पठन्नामसहस्रान्तु स्तवमन्थं पठन्नृप ।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभेत् प्रतिपदे पदे ॥
रुक्ममासकदानस्य फलं विप्र पदे पदे ।
पुरुषसु समाप्नोति यः करोति प्रदक्षिणम् ॥
प्रदक्षिणं ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यवतां गतिम् ॥
देवदेवस्य कृष्णस्य यः करोति प्रदक्षिणम् ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमाप्नुयात् ॥
प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं नरः प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

(1) Y. यतजन्मार्जितम् •

(२) Y स्कान्दपुराणे—

(३) D विप्रा. •

(४) १ प्राप्य—

'पृथ्वीप्रदक्षिणफलमश्वमेधशतफलप्राप्त्यनन्तरमोचप्राप्तिरूपं भार
तोक्तम् ।

त्रिः प्रदक्षिणमाहृत्य प्रत्येकं दण्डवत् क्षितौ ।

कीर्त्तयन् मम नामानि यज्ञकीटिफलं लभेत् ॥

अत्र प्रदक्षिणप्रणामकीर्त्तनानां त्रयाणां फलम् ।

त्रिः प्रदक्षिणं यः कुर्यात् साष्टाङ्गञ्च प्रणामकम् ।

दशश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

प्रदक्षिणं यः कुरुते कार्तिके विष्णुसद्यनि ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥

यत्र यत्र संख्या नोक्ता तत्र तत्र—

एकं प्रदक्षिणं चण्ड्याः सप्तार्के त्रिविनायके ।

चत्वारि केशवस्य स्यात् शिवस्याहं प्रदक्षिणम् ॥

'अहं ह्ययम् । तथा—

नमो ब्रह्मण्यदेवाय यो मां दृष्टामिवादेवेत् ।

भवत्यकल्पयो नित्यं सुखं याति महापथम् ॥

(१) D पृथ्वीप्रदक्षिणफलमश्वमेध । नृफलप्राप्त्यनन्तरमोचप्राप्तिरूपं भारतोक्तम् ।

(२) १. साष्टाङ्गञ्च प्रणामकम् ।

(३) Y. व्याप्त्यान्नात्र ०

(४) १. केशवे विद्यात् ।

(५) Y. नार्हयम् । B F अहं ह्ययम् ।

(६) Y ० देवानेति ०

देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।

स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्चा मुनिसत्तम ॥

देवार्चादृष्टिपूत हि शुचि तद् वस्तु कीर्त्तितम् ।

यद्यप्येतद्दर्शनमात्रकालोत्पन्नप्रणामविधिप्ररोचनार्थं तथापि तत् स्थानस्यागोच 'सन्देहे तदपनयनप्रतीक्षाया विलम्बापत्ते विधि वाधात् सन्दिग्धशौचापवादोऽनेन क्रियते । स्पष्टामेध्यादिदर्शने तु तत्परिहारेणान्यत्र प्रणामसम्भवान्न विलम्ब इति न तदपवादः । तेनार्चाग्रभूमिभागस्यागोचशङ्कया विलम्बो न कार्यः शुद्धत्वा दर्चाग्रस्यस्य स्पष्टामेध्यस्य तु परिहारः कार्यः ।

तथा,—

दण्डप्रणाम कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।

रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गं मन्वन्तरगतं नरः ॥

ज्ञानुभ्याञ्चैव पाणिभ्या शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वकाममवाप्नुयात् ॥

परमाणूनि यावन्ति ललाटे पुरुषस्य च ।

तावदब्दानि विप्रेन्द्र स्वर्गलोके महीयते ॥

नमस्कारकृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारिण चैकेन साष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ॥

(१) Y सवसते तद् •

(२) Y नापवादः ।

(३) 1) जानुभ्याञ्च पाणिभ्याञ्च —

'पदभ्या कराभ्यां जानुभ्यामुरसा गिरसा दृशा ।

मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

[दृशा वीक्षणम् । मनसा नमस्कारः । वचसा नमस्करोमीति वाक्यम् ।]

अभिवाद्य जगन्नाथं स कृतार्थस्तथा भवेत् ।

नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥

[विष्णुधर्मो,—

प्रणम्य गिरसा कृण्व पादक्लिष्टे महीतले ।

विकल्पपो भवेत् सद्यो ललाटे पाण्डुपांशुना ॥

एकस्य कृण्वस्य कृतः प्रणामो

दशाक्षमेधावभूयेन तुल्यः ।

दशाक्षमेधी पुनरेव जन्म

कृण्वप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

भगवद्गीतायाम्,—

मन्त्रना भव मद्भक्ती मद्याजी मा नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मान मत्परायणः ॥

तथा—

कम्प्राश्च ते न नमेरन् महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्षे ।

(1) D दोर्भ्यं पदभ्यां जानुभ्यामुरसा •

(2) D Omits the portion bracketed.

(3) Y Omits the portion bracketed

विष्णुपुराणे,—

यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरके स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किञ्चित्तं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तते ॥

गीतायाम्,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥
[ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।]

तथा,—

मच्चित्ता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

तथा,—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ॥
लोकाध्यक्षं सुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ।
इत्यादि बहुय उक्तं वक्ष्यते च ।

(1) D Omits the portion bracketed.

अथ दुर्गायाः ।

भविष्यपुराणे,—

छित्त्वा भित्त्वाच भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
प्रणम्य शिरसा देवीं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
दुर्गां दृष्ट्वा नरः सोऽपि प्रयाति परमं पदम् ॥
स्वपन् तिष्ठन् व्रजन् धावन् प्रजने भोजने रतः ।
यः स्मरेत् सततं दुर्गां स च मुच्येत बन्धनात् ॥
दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवादनम् ।
वन्दनात् स्मरणं येषं स्मरणात् तर्पणं वरम् ॥
तर्पणाभ्यासदानन्तु महिषाजनिपातनम् ।
अहन्यहनि यो दुर्गां पूजयेद् रुधिरादिभिः ।
कुलानां यतमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा,—

चण्डिका बलिदानेन अर्घ्यदानेन भास्करः ।
शङ्करो नृत्यगीताभ्यां नोपवासं विना हरिः ॥

(१) E. F. अथ दुर्गाया दर्शनाद्विफलम् ।

(२) E. F. स्वपन्

अथ सर्वदेवसाधारणप्रियाणि ।

गिवोऽभिषेकसन्तुष्टो भक्ष्यतुष्टो विनायकः ।

['अनङ्गारप्रियो विष्णुः श्रिया देवः प्रसीदति ॥

ब्रह्माध्ययनसन्तुष्टः कर्मणा च शतक्रतुः ।

वैनतेयः सर्पवरैर्भास्करोऽर्घ्येण तुष्यति ॥

होमेन तु यदः श्रीदस्तेन तुष्टा नवग्रहाः ।

चासुण्डायच्चदैतेया' सुरा मांसवलिप्रियाः ॥

धर्मं आचारसन्तुष्टः पायसेन सुधाकरः ।

सम्प्रथः कुसुमैः सुष्टो लक्ष्मीः पद्मार्चनप्रिया ॥]

धानेन सर्वदा सर्वे ज्ञानयोगिन मुक्तिदाः ॥

भगवद्गीतायाम्,—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कीन्ते यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ -

अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातथ्यवन्ति ते ॥

तथा,—

यो यो या या तनु भक्तः श्रद्धयार्चितुमर्हति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद् भवत्वल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥

इति मुक्तिफलव्यवधानेनान्यदेवपूजानिन्दा यद्यपि विष्णुभक्तिप्रशंसा
येति प्रतिभाति (तथापि) विष्णोः शुद्धसत्वप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य
तद्विम्बरूपस्य वा सर्वोत्कर्षात् रजस्तमोगुणतद्विकारावच्छिन्नानां
देवतान्तराणां 'गुणतारतम्यावश्यम्भावाद् गुणत्रयसाम्यावस्थाविद्या-
वच्छिन्नस्य वा विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य 'सर्ववादिसिद्धत्वात् "अथ
योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा
पशुः" इति श्रुतेः । तमेतमग्निचित्यध्वर्थ्येव उपासते सामेति
च्छन्दोगा उच्छम्(?) इति बह्वृचा जातुर्(?) इति जातुविदः(?) सर्पा
देवजन इति (सर्पं) देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्या गन्धर्व्य
इत्यम्बरस इत्युक्त्वा तं यथायथोपासते तदेव भवति परिच्छिन्नो-
पासनायाः परिच्छिन्नफलम् (इति) उक्त्वा (च) तस्मादेवमेवंवित्
सर्वैरेवैतैरुपासीत इति सर्वोत्कर्षस्य विष्णोरुपास्यत्वं श्रुतेः ।

विष्णुर्ब्रह्माश्च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥

इति याज्ञवल्क्यीयवचनाद्—

वासुदेवं परित्यज्य येऽन्यदेवमुपासते ।

नरकाय भवन्त्येते नात्र कार्या विचारणा ॥

इति दीपश्रुतेयः ।

(१) E. F. गुणतारतम्येन गुणतारतम्या •

(२) E. F. सर्ववादिभक्तत्वा •

विशेषतय—नान्यदेव नमस्कुर्याद् वैष्णवी न च पूजयेत् ।

नान्यप्रसाद गृह्णीयान्नान्यदेव निरीक्षयेत् ॥

इति निषेधात् मोक्षाधिना विष्णुन्यदेवार्चनादिकं न कर्त्तव्यम् ।
केवलम्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पत्या नान्यस्तत्तोपकारणम् ॥

इत्युक्तदिशा देवतान्तराराधनस्यापि विष्णुाराधनरूपत्वेन—

यत्करोषि यदग्रासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति देवतान्तरपूजनस्यापि विष्णोः समर्पण कार्यम् । अन्यथा—

स्मृतिश्रुती मम वाक्ये यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।

श्राद्धाच्छेदी मम द्वेषो न भक्तय न वैष्णव' ॥

इति भगवद्वचनविरोधः स्यात् । एवञ्च नान्यदेव नमस्कुर्या

दिति विष्णुाराधनोपायबुद्धिं विनेति शेषः । एवञ्च—

शक्तिनिष्ठो भवेत् शैव' शैवो विष्णु प्रपूजयेत् ।

वैष्णवो नारसिंह. स्यात् सा काष्ठा सा परा गति ॥

इति क्रमाराधन मुक्तिफलत्वेनोक्तं तत्तु देवताराधने मुक्तिफलाभि

धान विष्णुाराधनद्वारक मन्तव्यम् । पुत्रपश्वादिफलाभिधन्धानत्

विष्णुाराधनेऽपि न कर्त्तव्यं किं पुन. विष्णुाराधनफलकदेवतान्त

राराधने । फलकायन तत्तत्कामिन प्रवृत्तिसीकर्याय । कामार्थं

तावत् प्रवर्त्तता पथाद् विवेके कामना त्यक्त्वा प्रवर्त्तित

इत्यभिप्राय । यच्च शाराहे महादेववाक्यम्—

मां विष्णोर्व्यतिरिक्तं ये ब्रह्मण्य द्विजोत्तम ।

भजन्ते पापकर्मिणस्तं यान्ति नरकं नराः ॥

इति । तथा,—

मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।

(तथा)

यस्त्वभेदेन पश्येत तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥

इति । तदुभयतो भेदबुद्धिरेव मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन निन्द्यते नत्वभेदकबुद्धिः । पूजाङ्गत्वेन येन विष्णुपूजायामीश्वराभेदबुद्धिरङ्गं स्यात् । शिवपूजायामपि न विष्णुभेदबुद्धिरङ्गम् । किन्तु शिवाराधनं विष्णुप्रीतये करोमीत्येवं बुद्धिः कार्य्या । यच्च कौर्म्यं जयध्वजस्य विष्णुकर्मिणं दृष्ट्वा भ्रातृभिरभियोगे व्यासवाक्यम्,—

या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।

तस्मात् जयध्वजो नूनं विष्णुाराधनमर्हति ॥

किन्तु रुद्रेणैकात्म्यबुद्ध्या पूज्यो हरिः सदेति तदपि—

विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयात् श्रीगौर्धोरन्तरं तथा ।

अघ्नानां मन्दबुद्धीनां वाक्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥

इति ॥ अतन्तरे स्नातकव्रतत्वेन विष्णुरुद्रभेदज्ञानस्य वर्जनीयत्वात् तत्समानार्थत्वात् विष्णुाराधनप्रकरणवाधेन भेदज्ञानवर्जनमेव पुरुषार्थतया बाध्यते न तु विष्णुपूजाङ्गत्वेन विष्णौ रुद्रैक्यबुद्धिः । तत्सिद्धं विष्णुाराधनमेव मोक्षप्रदम् । देवतान्तराराधनं तत्समर्पणेन विष्णुाराधनरूपम् । शौचाचाराणां सर्वेषां विष्णुाराधनरूपत्वादयं विशेषः,—शौचघ्नानादेर्विष्णुपूजाधिकारसम्प्रादकत्वेन

दृष्टद्वारं देवतान्तराराधनमदृष्टद्वारेण विष्णुाराधनपरम् । तथा
चादावेव प्रतिज्ञा—

यदुच्छ्वासादिकं कर्म तत्त्वया प्रेरितो हरे ।
करिष्यामि तवाज्ञेयमिति विज्ञापनं मम ॥
साधु वाऽसाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मया ।
तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृहाणाराधनं परम् ॥
यत्करोषि यदश्रासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
सर्वञ्चैतदस्माभिर्विष्णुभक्तिप्रदीपे प्रपञ्चितम् ।

इत्यग्निचिद्-वाजपेयिनरसिंहविरचिते नित्याचार-
प्रदीपे देवगृहसंस्कारनिर्मात्यापनयनस्नानस्तु-
तिनमस्कारप्रदक्षिणादिदेवकार्यणि ।

देवकार्यकालेऽपराधप्रसङ्गघेत् तत्परिहाराय यत्रः कार्यः ।
तद्वयथा—

अपराधास्तथा विष्णोर्दात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।
यानैर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोक्तवाद्यसेवा तु अप्रणामस्तदयतः ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
उच्छ्रिते चैव वाऽगोचे भगवद्दयन्दनादिकम् ।
पादप्रमारणश्चापि तथा पृथक्प्रथमम् ॥

देवातिथिबलिदानानन्तरमपि विष्णुपूजार्थं स्वाशोऽस्तीति न
 विनियोगावशिष्टत्वं सर्वार्थाज्यादेर्ध्रुवागृहीतस्य शेषाभावेन यथा
 ध्रौवेषु स्विष्टकृत् । तदुक्तं जेमिनिना,—“अशेषत्वात् नैव
 स्यात् सर्वादानादशेषता ।” त्यक्तस्य पुरोडाशादे पूजान्तर
 नेवेद्यतुल्यत्वेन निविष्टत्वादेवापरिग्रहः । तत्परिग्रहो विनियुक्त
 परिग्रह एव विनियुक्तावशिष्टपरिग्रह इति नायमपराधस्तत्र ।
 किन्तु निर्माल्यपुष्पदानादिवहोषान्तरं तत्र । आह्वे अवलेहितस्य
 आह्वदाने निषिद्धत्वात् । अवलेहितस्य दानासम्भवेन तज्जातीय
 परत्वादस्य द्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र विनियुक्तार्थपर्यवसानात् ।
 बालाग्निगुरुदेवेभ्यः पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाव
 निर्वपेदिति वाक्यान्तराच्च । पिण्डदानान्ते च

यत्किञ्चित्पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।

अनिवेद्यं न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

इति सर्वस्य पितॄनुद्दिश्य त्यागविधानात् । “भुञ्जीत पितृसेवित”-
 मिति स्वभोज्यस्य पितृसेवितत्वकथनाच्च ।

पितृशेषन्तु यो दद्याद्द्वरये परमात्मने ।

रेतोधा पितरस्तस्य भवन्तोत्यनुशुश्रुम ॥

इति आह्वशेषदाने स्यादेवापराधः । एव “ततो गृहबलिं हरत्”
 इत्यादिवचनान्तरात् पितृशेषादपि बलिहरणमिति । केवलं
 आडात् पूर्वम्,—

विष्णोर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयाद्बलि ।

पितृभ्यः अपि तद्देयं फलस्थानन्त्यमश्रुते ॥

इति वाक्ये निवेदितपदस्य निवेदितजातीयपरत्वं निरिष्टिकविनि-
योगनिषेधात् । वैष्णवं सात्वतभ्येति प्रतिपत्तिविधानाच्च कल्पयत
इति श्राद्धपरिवेशकाल एव विष्णवे कल्पयित्वा निवेद्य श्राद्धोत्सर्ग-
समाचार इति निवेदितपदस्य निरिष्टिकपरत्वे कौमुतिदान्यायेन
सुतरां तज्जातीयस्य दानाविरोध इति समाचारः संगच्छते ।
परेषामभिवादनमित्यत्रापि पृथीकृत्येत्यनुषङ्गः । भगवदभिमुख-
मन्याभिवादने न विरोधः । केवलं स्वाचार्यसन्निधाने चाचार्यायोप-
संगृह्य उपसंजिष्ट्वेदाचार्यं प्रतिषेधितरः । आचार्यस्याचार्य-
सन्निधाने अनेन न्यायेनाभिवाद्य तं निवारयेदित्याहुः । निज-
स्वोच्चं स्वसुतिः । अत्र शिष्टाः,—

अहन्यहनि यो भर्त्सो गीताध्यायं पठेत् पुनः ।

द्वात्रिंशदपराधांस्तु क्षमतेऽस्य च केगवः ॥

इति । तथा,—

अपराधसहस्राणि अपराधगतानि च ।

पद्मेनैकेन देयेगः क्षमते ह्यलयार्चितः ॥

पाप्मे,— यः करोति हरः पूजां क्षप्यगस्तादितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केगवः ॥

इति । स्वान्दे—

अपराधाद्य वे प्रोक्ताः 'पुराणैः केगवार्थने ।

प्रोक्ते नामसहस्रे तु जिन्यं यान्ति कार्त्तिके ॥

गारुडे,—

कृतापराधोऽपि यदा कृष्णस्य मुखदर्शनम् ।

मुच्यते नात्र सन्देहः पापैर्जन्मायतैः कृतैः ॥

अत्र चापराधस्यापि दुरितहेतुत्वान्नामकीर्त्तनमपि तन्नाशोपायः ।
यत्तु भविष्ये,—

दशापराधास्तोयेन क्षीरेण च यतात्परम् ।

सहस्रं क्षमते दध्ना घृतेनाप्ययुतं क्षमेत् ॥

इति तत् सूर्यशिवदुर्गापराधविषयं न च विष्णुतीयस्नानादीः ।
सौरस्नानफलस्य दशापराधक्षमादेरतिदेशफलस्यानतिदेशात् ।
तदुक्तं जैमिनिना,— कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमु-
दायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ।’ एतेन सूर्यादेरप्येते हात्रिशदप-
राधाः । अपराधक्षमालिङ्गादित्यवधेयम् । यत्तु वाराहे हात्रिश-
दपराधकीर्त्तनं प्रायश्चित्तकीर्त्तनञ्च तत् गृहीतवराहपुराणीय-
वैष्णवदीक्षभागवतपरम् । तथाहि,—शुद्धो भागवतः शुचि-

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ।

इति लिङ्गात् । तथाच तानि, राजान्न भक्षित्वोपसर्पणं तत्र चान्द्रा-
यणतप्तकच्छसान्तपनानि । दन्तकाष्ठमखादित्वोपसर्पणं तत्र सप्त-
दिनानि दन्तकाष्ठमखादित्वाकाशशयनम् । मैथुनं गत्वा अस्नातस्य
देवोपसर्पणं तत्र त्र्यहं यावकाहारं पिण्याकेन पुनस्त्यहं दिन-
मेकं वायुभक्षणम् । शवः सृष्ट्वाऽऽकृतप्रायश्चित्तस्य भगवदुपसर्पणं
तत्र सप्तदिनमेकभक्तं त्रिरात्रसुषोषं पञ्चगव्याशनम् । पञ्चरात्र-
शास्त्रं मुञ्जा प्रकारान्तरणं भगवत्पूजा तत्र मत्स्यामेकभक्तं तती-

दिनत्रयसुपीथ्य पश्चात् पञ्चगव्याशनम् । रजस्वलां सृष्ट्वा भृक्षत-
 स्नानस्य विष्णुस्पर्शनं तत्र त्रिरात्रमाकाशशयनम् । अथवा एका-
 हारः । पञ्चदशदिनान्ते पञ्चगव्यम् । शवं सृष्ट्वाऽऽकृतप्रायश्चित्तस्य
 क्षेत्रेऽवस्थानं तत्र पञ्चदशदिनमेकाहारोऽन्ते पञ्चगव्यं पिबेत् ।
 देवस्पर्शनकालेऽधोवायुविसर्गः तत्र दिनत्रयं यावकभक्षणं दिनत्रयं
 कणभक्षणम् । देवकर्मकाले पुरीषोत्सर्गः तत्र दिनमेकं जले
 शयनम् । पञ्चरात्रमनधीत्य शास्त्रान्तरपठनं तत्र पञ्चदशदिन-
 माकाशशयनम् । नीलवस्त्रं परोधाय भगवदुपसर्पणं तत्र पञ्च-
 चान्द्रायणं वराहोक्ताचमनं कृत्वा देवोपसर्पणम् । तत्रैवम्,—
 प्राङ्मुखः पादौ प्रक्षाल्य यथाविध्याचम्य सृक्षयेण करौ प्रक्षाल्य
 सप्तभिः प्रसृतिभिर्मुखां प्रक्षाल्य पादयोरैकैकस्मिन् पञ्चपञ्चाञ्जलि-
 प्रसृतीर्दत्त्वा प्रसृतित्रयं पिबेत् । कराभ्यां सुखमुन्मृज्य प्राणायाममेकं
 कृत्वा गिरसि ब्रह्माणं स्मृत्वा वारत्रयं तत्स्पर्शनम् । एवं दक्ष-
 कर्णस्य वारत्रयं स्पर्शनम् । ततो दक्षनासायाः । ततः सलिल-
 प्रसृतित्रयस्य प्रक्षेपः ।

अपराधं कृत्वा प्रायश्चित्तमकृत्वा भगवदुपसर्पणं महासान्त्वयनं
 तमकच्छेत् । क्रुद्धस्य चक्षुश्चित्तस्य देवस्पर्शनं आकाशशयनं कुर्वाणः
 पष्ठे कालेऽन्नं भागवताष्टगृह्ण्यो भिक्षयित्वा भुञ्जीत । निषिद्धपुष्पे-
 णार्चनं तत्र मासमेकभक्तं दिनसप्तकं वीरासनम् । मासं चतुर्थकाले
 द्रुतपायसभोजनं दिनत्रयं यावकं दिनत्रयं वायुभक्षः । रक्तवस्त्रस्य
 देवोपसर्पणं तत्र पञ्चदशदिनान्येकभक्तं दिनद्वयं वायुभक्षः दिनमेकं
 जने वासः । अन्यकारे दीपं विना स्पर्शनं मन्त्रं विना च स्पर्शनं

तत्र पञ्चदशदिनान्येकभक्तं एकस्या द्वादश्यामेकभक्तं ततो दिनं जलाहारस्ततो गोमूत्रसिद्धयवागूप्राशनम् । नीलव्यतिरिक्तकण-
वस्त्रपरिधानेन भगवत्कर्मकरणं तत्र सप्ताहं यावकभक्षणं त्रिरात्रं
सक्तुप्रासभक्षणं त्रिरात्रं पिण्डत्रयभक्षणम् । अधीतवस्त्रेण भगवत्-
कर्मकरणं तत्र यावकेन त्रहं पिण्याकेन त्रहं कणभक्षस्यहं
पयोभक्षस्यहं दध्याहारस्यहं पायसेन दिनत्रयं वायुहारस्यहम् ।
भुक्त्वा वराहमांसं भगवदुपसर्पणं जलं पीत्वा सप्ताहावस्थानं अचार-
लवणेन त्रिदिनं सक्तुभिश्च तथा त्रहं जलभक्ष्यं समैव सप्तपापाण-
भक्षकः । सप्ताहं पयोभक्षः । जालपादं भक्षयित्वा भगवदुपसर्पणं
जालपादः पक्षिविशेषः तत्र याज्ञवल्क्येन फलाहारिणं त्रहं
अचारलवणं त्रहम् ।

दिनत्रयं पयोभक्षो वायुभक्षो दिनत्रयम् ।

दीपं सृष्ट्वा हस्ताभ्यङ्ग्याल्य देवस्पर्शनं तत्कर्मकरणञ्च तत्र रक्त-
द्वादश्यां चतुर्थकालभोजनं आकाशशयनञ्च । श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा
भगवदुपसर्पणं तत्र पञ्चदशदिनानि चतुर्थभक्तं आकाशशयनमेक-
वस्त्रस्य कुशास्तरे । तत्र प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । तैलनिष्पीडनाव-
शिष्टपिण्याकं भक्षयित्वा भगवदुपसर्पणं तत्र सप्तक्रयावकेनैकदिनं
एकात्रपिण्डं जलञ्चैकदिने रात्रौ वीरासनं द्वितीयदिने रात्रावा-
काशशयनं प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । वराहमांसनैवेद्यदानं तत्र
फलाहारः सप्तदिनं मूलाहारः सप्तदिनं सप्तदिनं पायसाहारः
तिक्ताहारः सप्तदिनं यावकाहारः सप्तदिनं दध्याहारः सप्तदिनं
सप्ताहं चारवर्जितः । मद्यं गृहीत्वा देवगृहप्रवेशः तथा दीक्षितस्य

मद्यपान तत्राग्निवर्णतमे सुरापानम् । कुसुमशकादान तत्र
 चान्द्रायणम् । पारक्यण वस्त्रेण नधूतेन वा भगवत्कर्मप्रचार
 माघमासस्य शुक्लद्वादश्या पूर्वमष्टकालभोजन कृत्वा जलमावा
 हार प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । विष्णवे नवान्न न दत्त्वा नवान्नाशन
 त्रिरात्रसुपवास एकरात्रमाकाशशयनम् । गन्धमाख्यान्यदत्त्वा धूप
 दान तत्र शुक्लपक्षद्वादशीमारभ्य अष्टकालभोजन आकाशशयन
 प्रभाते पञ्चगव्यम् । उपानच्छेन्नपदस्य देवगृहप्रवेश तत्रैकरात्र-
 माकाशशयन प्रभाते पञ्चगव्यम् । मेरोशब्दमकृत्वा भगवत्प्रबोधन
 शुक्लद्वादश्यामाकाशशयनम् । प्रभूतमन्न भुक्त्वा उदुगारयुक्तस्य
 भगवदुपसर्पण तत्र यावकेन त्रयह वायुभक्षस्यह तत्र आकाश-
 शयन कुशपु प्रभाते पञ्चगव्याशनम् । असभृते देशे भूमौ कुशे
 शयन तत्र कच्छचान्द्रायणाद्यशक्ती प्रत्याम्नायेनानुष्ठान गीता-
 ध्यायपठन पद्मपुष्पदानमप्यशक्तस्य सहस्रनामपठन कृष्णमुख
 दर्शनम् ।

नरसिंहनिर्मात्यलङ्घनाद् भृगुदिव्यरघारीहृषासमथ सुमन्तु
 प्रति नारदवाक्यम्,—

अत ऊर्ध्वन्तु निर्मात्य मा लङ्घय महीपते ।

नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषा दिवोकसाम् ॥

अत्र द्विजोच्छिष्टमार्जन प्रायश्चित्तमुक्त नारसिंहे ।

नित्याचारप्रदीपे भगवदपराधा ।

(१) अत्रैतन्निवृत्तपराधकीर्तने तत्रावचित्तकात्तने च मूलवराहपुराणत
 स्वाने स्वाने वैषम्यं दृश्यते । वराहपुराणस्य १२०—१२६ अध्याया द्रष्टव्या ।

अत्र “देवकार्यस्य सर्वस्य” इति वचनाद् देवतासम्प्रदानं
स्यापि प्रथमभाग एव कालः ।

पञ्च पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।

विलेपनञ्चाक्षतञ्च केशवाय प्रयच्छति ।

तेन पुण्ड्रेण निवसेत् विष्णुलोके युगायुतम् ॥

इति सामान्यतः । विशेषतो विष्णुधर्म—

पुष्पाणि च सुगन्धीनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशे म भागवत उक्तमः ॥

इति । तत्तद्वाक्यैश्च पूजाप्रकरणाद् वहिरेव फलार्थत्वेन
तत्तद्द्रव्यविधानवाक्येन पूजासम्बन्धे फलसम्बन्धे वा वाक्यभेदा-
पत्तेः पृथगेव गन्धविधानं फलार्थं विधीयते । एवं गोभूहिरस्व-
गृह्यानासनदानञ्च तत्तत्फलार्थमेव । तत्र देवतायाः प्रति-
गृहीत्वभावेन ददात्यर्थस्य गौणत्वात् यत्र दद्यादिति यत्र
वार्चयेदिति यत्रानुलिम्बेदिति सर्वत्र तत्तद्द्रव्यपुष्पगन्धादि-
विशिष्टपूजैव फलार्थं विधीयते । न च पूजायाः पञ्चोपचारादि-
नियमो देवताप्रीतिहेतुक्रियामात्रस्य पूजाग्रन्दाद्धत्वात् ।

तदुक्तं भारते,—

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः सदा ।

इति । तथाच भट्टाः,—

सुतेरपि हि पूजात्वाज्जायेत यजिषाच्यता ।

इति । न च भट्टमते देवताप्रीत्यभावात् प्रीतिहेतुत्वं न पूजा-
स्वरूपं तथापि देवतामुद्दिश्य कृता प्रीतिजननयोग्या क्रिया

पूजति प्रत्येकपुष्पदानं गन्धानुलेपनादिकञ्च पूजैवेति न दोषः ।
अन्यथा पुष्पस्य देहे दानं गन्धस्यानुलेपनञ्च न स्यात् । देवता-
सुहिष्य त्यागमात्रेण दानविध्युपपत्तेर्देवताप्रतिमासम्बन्धी निष्प्र-
माणकः । सुवर्णरजतमृहक्षेत्रादीनां साक्षात् प्रतिमाशरीरेऽनु-
पयोगेऽपि तद्वरक्षणविधानादपहारे दोषाभिधानाच्च प्रतिमाशरीरे
हारान्तरेण तेषामप्युपयोगः । तथाच योगशिवीये चण्डप्रतिष्ठान-
न्तरम्,—

ब्रूयादेनं शिवद्रव्यं रक्षस्तिष्ठन् शिवान्तिके ।
वितानच्छत्रचिह्नानि वस्त्रभूषणवाहनम् ॥
गोभूहिरण्यदासादि देवद्रव्यमुदाहृतम् ।

भविष्यपुराणे च,—

नाधिकारोऽस्ति विप्राणां भोमानां देवपूजने ।
भृत्या भरतशार्दूल क्ष्माधिपत्ये विशेषतः ॥

इति । क्ष्माधिपत्ये देवभूमिप्रभुत्वे भौमानां मखेतरब्राह्मणानां
भूव्यग्रहणेन नाधिकार इति भूव्यग्रहणं विना देवप्रभुत्वेऽधिकार
इत्युक्तं भवति । मखानान्तु वेतनपूर्वकमप्यधिकारः ।

देवान्येषु सर्वेषु वर्ज्जयित्वा शिवानयम् ।

अधिकारः स्मृतो राजन् भोजकानां न संशयः ॥

इति भोजकपदवाच्यमखाधिकारं दर्शयति । एवं गावरभाष्ये
देवग्राम इति तदुपजीविनां तत्र व्यवहारादभिधेयते इति ।
अन्यथा त्वक्ते माधारस्यात् सर्वेषां व्यवहारः स्यात् । तदुपजीवि-
व्यवहारम् पूजाविनियोगार्थं एव तेन भूम्या दानमपि पूजैव ।

केवल दानप्राबपठिताना दानैतिकर्त्तव्यतया अनुष्ठानसमाचारः । देवद्रव्य देवतासुद्दिश्य त्वक्त द्रव्यमिति यद्यपि लक्ष्मीधरेणोक्त तथापि त्यागोऽपि पूजैवेति न दोषः । तथाच मन्त्रदेवप्रकाशिकाया पूजा पञ्चविधा । अभिगमनम् । उपादानम् । इज्या । स्वाध्यायः । योगः । इति त्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमन नाम सम्भार्जननिर्म्भाल्यवहि करणादि । उपादान पूजासाधनसम्पादनम् । इज्या गन्धपुष्पादिदानम् । स्वाध्यायो मन्त्रजप । योगो देवतास्वरूपभावनैति । न चैवं पूजार्थं माहृकान्यासादिकरणप्रसङ्गः । तथा

सपथ्यां त्रिविधा प्रीक्ता तासामेका समाश्रयेत् ।

इति पञ्चोपचारदशोपचारषोडशोपचाररूपत्रिविधपूजामधिकृत्य विधानेऽन्यत्र प्रसङ्गाभावात् । अतिधिपूजादौ येनादरस्वावश्यकत्वात् स्मार्त्तपूजादौ तेषामनङ्गत्वात् ।

अर्चितं प्रतिगृह्णाति अर्चिताय प्रयच्छति ।

इत्यादौ पुष्पादिदानमात्रेण पूजादर्शनाच्चेति । अत्र दानप्रकरणोक्तानां येषां पूजाया न निषेधस्तेषां पूजायामपि स्यादेवात्वम् ।]

(अथानुलेपनम् ।)

'चन्दनेनानुलिप्येनं चन्द्रलोकमवाप्नुयात् ।
 शरीरमानसै दुःखैस्तथैवच विमुच्यते ॥
 दत्त्वा मृगमदं मुख्यं ययसा च विराजते ।
 दत्त्वा जातीफलक्षोदं क्रियासाफल्यमाप्नुयात् ॥
 रम्येषागुरुसारेण अनुलिप्य जनार्दनम् ।
 मोभाग्यमतुलं लोके वनं प्राप्नोति चोत्तमम् ॥
 तथा वकुलनिर्व्यासैरग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 वकुलागुरुमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ॥
 समालभ्य जगन्नाथं पीण्डरीकफलं लभेत् ।
 'न दातव्यं द्विजयेष्ठ अतोऽन्यदनुलेपनम् ॥

बाराहे,—'कर्पूरं कुङ्कुमश्चैव शृङ्गां तगरमेवच ।

रसश्च चन्दनश्चैव प्रगुरु' शुम्भलं तथा ।

एतैविलेपन दद्यात् सुरभिञ्च विचक्षण ॥

एतच्च फलनाशवशात् पूजाङ्गविषयम् । तत्रधारसहितायाम,—

उशीरं कुङ्कुमञ्चैव मासी मलयज तथा ।

तथाभ्युजञ्च झीयेर कुष्ठञ्चागुरुमेव च ॥

गन्धस्यैतानि 'चाङ्गानि

इत्युक्तं तदपि पूजाङ्गम् । विष्णु, —चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरचन्दनमद
जातिफलवर्ज्यमनुलेपनं न दद्यात् । एतेषामेकेनापि गन्ध'साट्ट
गुणम् । न त्वेषामेकमपि परिहृत्वैत्वर्यं । 'गारुडे,—

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयस्यैकं शशिनं स्याच्चतुः समम् ॥

[कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमञ्च चतुः समम्^१ ।]

सर्वगन्धमिति प्रीक्तं समस्तरसवत्तमम्^२ ॥

विष्णुधम्म,—

कालियकं तुरष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च ।

नृणां भवति रोगाय दत्तानि पुरुषीत्तमे ॥

दारिद्र्यं पद्मकं कुर्वाणुगीरं चित्तविभ्रमम् ।

(१) Y चान्दानि

(२) Y माङ्गल्यम् । नत्ततथा •

(३) Y गारुडपुराणे —

(४) D On its the portion bracketed

(५) Y • समस्ततरसवत्तमम् ।

अथ व्यजनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे,—

अनुलिप्य जगन्नाथं तालवृन्तेन वीजयेत् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा ॥

तेन कर्मणा व्यजनेन नत्वनुलेपनव्यजनयोः समुदितयोः फल-
सम्बन्धः ।

'चामरैर्व्यजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् ।

तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्वसंशयम् ॥

१[०] उर्व्वेपूजाप्रकृतोभूतदीक्षापूजायां प्रपञ्चसारे कानिचित् पुष्पाण्युक्ता
सुगन्धीनि सुरूपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ।

इति स्वागमोक्तपुष्पाणां विधानात् न च तत्तद्देवतागमे पूजा-
ङ्गत्वेन यान्युक्तानि तेषामिव ग्रहणम् । स्वागमोक्तानीत्यविशेषो-
पादानात् काम्यानामपि पूजाङ्गत्वाविशेषाच्च । भविष्यपुराणा-
देरपि तत्तद्देवतायाः स्वागमत्वमेवाविशेषादागमपदस्य शास्त्र-
परत्वादितिः ।

अथ सूर्य्यप्रदेयानि,—

(१) १ चामरैर्व्यजयेद् •

(२) १ Omits the portion bracketed

— अत्राय तारकाहयमध्यगत पाठस्त्रिष्वार्षेयपुस्तके इति यद्यपि
यथावत् रचितकथादि पूर्व्वोपरचन्द्रर्षेण सह सम्बन्धनिरपेक्ष इति प्रसिद्धमेव
सम्भावितम् ।

भविष्यपुराणे,—

अथानुलेपनं कृत्वा दिव्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं सूर्यलोके महीयते ॥
 गन्धानुलेपनं पुष्पं द्विगुणं चन्दनस्य च ।
 चन्दानाञ्चागुरु श्रेयं पुष्पमष्टगुणं नृप ॥
 कृष्णागुरो विशिषेण द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
 तस्मात् शतगुणं पुष्पं कुङ्कुमस्य विधीयते ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरेः श्लक्ष्णपिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
 भानोरङ्गं समालिप्य कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥
 सम्बीज्य तालवृन्तं न शुभगन्धैः प्रलेपितम् ।
 दशवर्षसहस्राणि वीर मित्रपुरे वसेत् ॥

तालवृन्तदानेन दशवर्षसहस्रं सूर्यलोकवासः । मायूरव्यजन-
 दानेन वर्षकोटिशतं वायुलोकासिः । हेमरत्नरूप्यदण्डचामरदाने
 चामरहस्तस्त्रीमेवितस्य चिरं सूर्यलोकासिः ।

अथ शिवस्य ।

अथमेव गन्धः सूर्यपदस्थाने शिवपदप्रक्षेपेण शिवस्य चार्ध-
 वीधकः । इति शिवस्य ।

अथ ब्रह्मणः ।

सूर्यगन्ध एव सूर्यपदस्थाने ब्रह्मपदप्रक्षेपेण ब्रह्मणश्चार्धवीधकः ।

अथ विष्णोः ।

नरसिंहपुराणे,—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैरच्युताकृतिम् ।

विलिप्य भक्त्या राजेन्द्र कल्पकोटिं वसेद् दिवि ॥

विष्णुधर्म,—

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः ।

अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ॥

चन्दनं सर्वतः श्रेष्ठं लेपनं शीतलं शुभम् ।

भक्तेन भगवान् विष्णुर्यत्नेनानेन लेपितः ॥

चन्द्रलोकं समाविश्य ततो विष्णुपुरं विशेत् ।

विष्णुधर्म,—चन्दनेन चन्द्रलोकम् । सृगमदेन यशः । जाति-
फलेन क्रियासाफल्यम् । अगुरुसारेण सौभाग्यम् । वकुलनिर्घ्या-
सैरग्निष्टोमफलम् । वकुलागुरुमित्यचन्दनेन पीण्डरीकफलम् ।
सर्वैरेकीकृतैरश्वमेधफलम् ।

वाराहे,—

कर्पूरं कुङ्कुमश्चैव शक्तं तगरमेव च ।

रमञ्च चन्दनञ्चैव अगुरुं गुग्गुलं तथा ।

एतैर्विलेपनं दद्यात् सुरभिश्च विचक्षणः ॥

अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

चन्दनागुरुकर्पूरैर्यसु दुर्गां प्रपूजयेत् ।

स तु वर्षयत दिव्यं शक्तलोके महीयते ॥

तथा गन्धानुलेपनेन ज्योतिष्टोमफलम् ।
स्रष्टागुरुणा वाजपेय-
फलम् । कुङ्कुमेन गोसहस्रफलम् । चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैः
स्रष्टपिष्टैर्विलिप्य कल्पकोटिपर्यन्त स्वर्गः ।

विलिप्ता पूजयेद् दुर्गा गन्धपुष्पाधिवासिताम् ।

तालवृत्तेन सम्बोज्य महामंत्रफलं लभेत् ॥

इति नित्याचारप्रदीपेऽनुलेपनानि ।

अथ पुष्पाणि ।

मूर्धस्य ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद् रविम् ।
पुष्पजातिविशेषेण लभेत् पुण्यं शताधिकम् ॥

इति ।

दत्त्वा दस्य सुवर्णस्य निष्कस्य लभते फलम् ।

करवोरे तथैकस्मिन्नकार्ये विनिवेदिते ॥

अत्र पुष्पैः सम्पूजयेदिति स्पष्टविधिना वक्ष्यमाणसर्व्वपुष्पाणां
पूजाङ्गत्वावगमः । पुष्पजातिविशेषित्वादिना तेषामेव फल
सम्बन्धः । नचाश्रयलाभः । उपक्रमे पूजामनूय पुष्पविधान-
मुपसंहारे च स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणीति पूजाङ्गविधिमध्येऽपि सुकुलै-
र्नार्चयेद्देवमित्येवं पूजाङ्गविधानात् कथम्भावानुष्मृतिरूपप्रकरण-
प्रधानविध्यभावेऽपि सद्भावात् प्रकरणादाश्रयलाभसम्भवात् । तत्र
यथा “भूयस्तेनोभयश्रुति” इति नित्यज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदीत्यत्र-
त्वेन सामवेदे तद्विध्यभावेऽपि प्रकरणम् ।

तदुक्तम्,—

परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।

प्राते पुनश्च तैरेव सन्देगेन तदिष्यते ॥

इति । नचैव फलश्रुतेरङ्गस्य लुप्तपण्यमयोन्वायेनार्थवादत्वम् ।
“फलन्तु तत्रधानायाम्” इत्युक्तदिशा फलविधित्वप्रतीतिः । एवं
कामगन्धतुल्यनिर्द्देशात् यथा खादिरं वीर्य्यकामस्येति सयोगश्रुत्यङ्ग-
विधिः (तथा) स्मृतिवाक्येषु फल प्राप्नुयादित्यादिशब्दैरेव फलविधि-
प्रतीतिः । यदा तु नात्र पूजाप्रकरणमितिपक्षस्तदा गुणफल-
सम्भवात् तत्तत्पुष्पपूजनमेव फलाय विधीयते ।

तथा च निचपूजाकाल विनापि प्रातरप्येतानि पुष्याणि
 देयानि । तत्र करवीरपुष्पदाने दशसुवर्णनिष्कदानफलम् । जाती-
 वकुल पाटलखेतमन्दारसितपद्मनागकेशर-चम्पकपुन्नागमुद्ररास्तत्-
 समाः । अर्कपुष्पेण सूर्यलोकप्राप्तिः । करवीरसहस्रेभ्यो विल्व-
 पत्रमधिकम् । विल्वपत्रसहस्रेभ्यः पद्ममेकम् । पद्मसहस्राद्
 वकपुष्पम् । तप्तसहस्रात् शमीपुष्पम् । बृहतीपुष्पं कुङ्कुमपुष्पञ्च
 शमीपुष्पसमम् । तप्तसहस्रान्नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलसहस्रा-
 न्नीलोत्पलशतम् । रक्तकरवीरैश्च पूजने कल्पकोटिशतञ्च सूर्य-
 लोके वासः । सर्षपपुष्पेण मानाया स्वस्वफलं द्विगुणम् ।

तथा,—मालती मल्लिका चैव तथा काशोऽतिमुक्तकः ।

पाटली करवीरश्च जया पारन्तिकेति (१) च ॥

कुञ्जकस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः ।

चम्पको रेतकः (१) कुन्दो बाणो वदरमालिका ॥

अथोकस्तिलको लोध्रस्तथा पैनाटरूपकः (१) ।

शतपत्राणि चान्यानि वकाद्यानि विशेषतः ॥

अगस्तिकिंशुकी तद्वत् पूजार्थं भास्करस्य च ।

विल्वपत्र शमीपत्र पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥

तमालपत्रं च तथा सदैव तपनप्रियम् ।

तुलसी कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥

केतकीपुष्पपत्रञ्च सदास्तुष्टिकर रवेः ।

(१) E । रक्तोत्पल सहस्रान्नीलोत्पलशतरक्तकरवीरैश्च पूजने •

(२) D । केतकीपत्रपुष्पञ्च •

अतिरक्तको माधवी । कुसुण्डकोऽत्र पीताम्बानः । केतकी
पत्रदानमपि । एतेषां मालत्वादीनां फलश्रवणाभावात् पूजाया-
मेवाङ्गत्वम् । एवं पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे फलानि फलाभावे
द्वणशुल्भीपधीः । इत्यपि पूजाविषयं न फलार्थम् । केशकीटावपत्र-
शौर्यं पर्युपितस्त्रयम्पतितमुकुलवर्जनं तु पूजायामिव फलार्थपुष्प-
समर्पणे इति । ततस्तु,—

मुद्गराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि भानवे ।

दिवा श्रेपाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ च मङ्गिका ॥

प्रहरं तिष्ठते जातो करवीरमङ्गिर्निशम् ।

न निर्मात्यतां यातीत्यर्थः । अन्येषु यावद्गन्धानुवृत्तिः । ततः
पूर्वमुदरणे तु ब्रह्महत्याफलं महात्तौरपपातः । सूर्यस्योपरि पुष्प-
मण्डपकरणे सूर्यलोके सर्वोपरि वासः । नानापुष्पैः सूर्यगृह-
मण्डने अक्षयं कालं रमते । स्वयमुत्पाद्य पुष्पाणि सूर्यपूजने
सूर्यतुष्टिः । स्वर्णपद्मदाने कल्पान्तमिन्द्रार्हासने वासः ।

वज्र्याणि पुष्पाणि ।

देवीपुराणे,—

सूर्यस्य तगरं तथा । वर्जयेदित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कुम्भनोभक्तकं करी तथाच गिरिकर्षिका ।

गिरिकर्षिका भवराजिता ।

तथास्त्रातकजैः पुष्पैर्नाचनीयो दिवाकरः ।

अथ शिवस्य पुष्पाणि ।

भविष्यपुराणे,—

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भूतैः ।

अपर्युषितनिश्चिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्भूजयेत् शिवम् ।

अत्र पूर्ववदेव पुष्पाणा भविष्यपुराणोक्तानां पूजाद्भक्त्यगुण-
फलसम्बन्धश्च ।

अर्कपुष्पे तथैकस्मिन् शिवाय विनिवेदिते ।

दश दत्त्वा सुवर्णस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

तत्फलं शिवलोकवासः । अर्कपुष्पसहस्रतुल्यफलं करवीरस्यै-
कस्य दानं । जातीपाटलविजयश्वेतमन्दारसितपद्मानि करवीर-
समानानि । करवीरसहस्रतुल्यं बिल्वपत्रम् । बिल्वपत्रसहस्र-
तुल्यं बृहतीपुष्पम् । बृहतीपुष्पसहस्रतुल्यं द्रोणपुष्पम् । द्रोणपुष्प-
सहस्रतुल्यमपामार्गपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं कुशपुष्पम् । तत्सहस्रसमं
'शमीपुष्पम् । तत्सहस्रतुल्यं नीलोत्पलम् । नीलोत्पलसहस्रसमं
रक्तपद्मम् । तत्सहस्रतुल्यं वकपुष्पम् । वकसहस्रसमं धूसूरम् ।

नागचम्पकपुत्राणां धूसूरकसमां हृता ।

तथा अखण्डबिल्वपत्रैः शिवलोकमहि(त)त्वम् । धूसूरैर्गोलक्ष-
फलम् । बृहतीपुष्पैर्गवायुतफलम् । अथैकं श्वेतमन्दार^(१)कर्ण-

(१) E F शमीपत्रम् ।

(२) F F नागचम्पकपुत्राणां ।

(३) D Omits the portion bracketed

कारवककरवीरार्कमन्दार] शमीतगरकेशरैर्यथालाभं पूजने रुद्र-
कन्यासमाकोर्णपुष्पमालायुक्तसूर्यकोटितुल्यविमानेन सूर्यलोके
महोयते । श्वेतमन्दारः प्रसिद्धः । अपरो मन्दारः पारिभद्रः ।
स्कान्दे अर्क-करवोरविल्वकैर्लिङ्गपूजने दिव्यवर्षशतं स्वर्गः ।
भविष्यपुराणे शिवस्योपरि पुष्पमण्डपकरणं सर्वोपरि शिवपुर-
वासाय । शिवगृहस्य पुष्पमालाभिर्मण्डने अक्षयलोकप्राप्तिः ।
मालाभिर्लिङ्गवेदीवेष्टने देवीपुत्रत्वम् । देवीपुराणे वैशाखे
मालया पूजा ज्यैष्ठे पद्मेन आषाढे विल्वकल्हारैः श्रावणे नव-
मानिकाकदम्बैश्चम्पकैर्भाद्रपदे प्राश्निने पद्ममालिकया कार्तिके
शतपत्रिकया मार्गशीर्षे नीलोत्पलेन पुष्ये वक्त्रकुकुब्जकैश्च माघे
कुन्दकुमुभैः फाल्गुने मरुवकैः चैत्रे शतपत्रैः पूजने सर्वकामाप्तिः
फलम् ।

तथा,—

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण विल्वपत्रैः शिवार्चनम् ।

करोति यद्वया यस्तु स गच्छेदैश्वरं पदम् ॥

छायाटम्यां विल्वपत्रैरखण्डैरर्चने ब्रह्महत्यापापक्षयः । साध-
छण्डवतुर्हस्यां विल्वदत्तार्चने पृथ्वीदानफलम् । तुलसीदत्तदानेन
मनीवाक्कायजन्यपापक्षयः ।

अर्केण त्रियमागच्छेन्मोक्षं धूसूरकेण तु ।

नीलोत्पलेर्भजेद् भोगान् शानं मत्तिकाया नभेत् ॥

कुन्दैः सुपुचनाभं स्यादुत्सर्गणपो भवेत् ।

पूजयेत्पुत्रकामस्तु कृतरया परमेस्वरम् ॥

वक्ष्यमाणकेतकीनिषेधः पूजाविषयः । सुनिषण्णदाडिम-
कुष्माण्डककटि-रक्तचित्रककोकिलाच-कोविदारपुष्पाणि पूजा-
द्धानि पृथक्देयानि । तथा केशरवकुलगिरिकर्णिका काशपुष्प-
मन्दारापराजिता-कुल्लक-शङ्खिनी-उशीरतगर-कुरुण्टक शिंशपो-
दुम्बरजया-यज्ञवृचपुष्पकुसुम्भ-कुङ्कुम-नोलकुमुद-रक्तोत्पल-स्थल-
पद्मानि निर्दिश्य

गृह्णामि शिरसा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ।

इति वचनात् पूजाद्धानि । गिरिकर्णिका अपराजिता श्वेता
नीला च जया कुटजः ।

तथा स्नान्दे,—

तुलस्यगन्धपुष्पाणि गुरुकुन्द सुकुन्दकम् ।

अशोकः किशुकश्चैव शस्तं शङ्करपूजने ॥

अत्र वृहत्कुन्दसुकुन्दयोर्विधिः । भविष्ये कुन्दनिषेधस्तदितर-
कुन्दपरः ।

केतकी अतिमुक्तय कुन्दो यूथी मदन्तिका ।

शिरीषसर्जबन्धूककुसुमानि विवर्जयेत् ॥

आद्दोलपत्रकुसुम करञ्जोद्भूतरुद्रवम् ।

वैभीतकानि पत्राणि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥

आकीलः । आङ्ग इति प्रसिद्धम् । ओद्भूपुष्प जवापुष्पम् ।

निर्गन्धान्यग्रगन्धानि कुसुमानि विवर्जयेत् ।

पुष्पालाभे पत्राणि पत्रालाभे, फलानि फलालाभे दण्डगुल्मीपधि
विधानं पूजाङ्गम् ।

भविष्ये,—

धूसूराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे ।
 दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ च मल्लिका ॥
 पुष्पफलविधानवाक्यशेषोऽयम् । तेन न परिसंख्यादोषः ।
 प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

अथ विष्णोः ।

नरसिंहे—

पुष्पैररखसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।
 अपथ्युपितनिम्बिन्दैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥
 भाकारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेदरिम् ।
 पुष्पजातिविशेषेषु भवेत् पुष्पं विशेषतः ॥
 तपःशीलगुणोपेतं पात्रे वेदस्य पारमे ।
 दय दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं लभते नरः ।
 तत्फलं लभते मर्त्या हरिः कुसुमदानतः ॥

एव प्रथमं पूजाङ्गत्वेन पुष्पमरखसम्भूतभाकारामोद्भवञ्च विहितं
 पुनः काम्यं कुसुमदानं च विहितं हरिः कुसुमदानत इति ।

(१) यं अथ पुष्पाणि ।

(२) नरविहङ्गराशे ।

तेनाकाङ्क्षाविच्छेदात् 'प्रकरणादानं नास्ति तेन वक्ष्यमाणफल-
'वाक्यैर्विशेषपुष्पपूजनादेव फलप्रतीतिः । न पूजायां गुणफलम् ।
केवलं स्वागमोक्तानि यानि च इति प्रपञ्चसारोक्तेः पूजाङ्गत्वमप्येषा-
'मुक्तमेव । तथाच नरसिंहे,—

द्रोणपुष्पे तथैकस्मिन् केशवाय निर्वदिते ।

दश दत्त्वा सुवर्णानि यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥

द्रोणपुष्प^१खादिरगमीपुष्पविल्वपुष्पनन्दावर्त्ताख्यपिण्डीतकरक्तकर-
वीर [^२श्वेतकरवीर] पलाशवकुलकुशपुष्पनवमानापदवाच्यने-
आलाख्यपुष्पचम्पकाशोकसेवती^३कुन्दमालतीत्रिसन्ध्यारक्तत्रिसन्ध्या-
श्वेतकुन्दयतपत्रमल्लिकाजातीपुष्पाणां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरं
सहस्रगुणफलम् । सुवर्णदानफलतारतम्येन विष्णुलोकवासतार-
तम्यम् । जातीपुष्पसहस्रग्रथितमालादाने ^४कल्पकोटिशतं विष्णु-
पुरे वासः । "[तथा] अपामार्गभृङ्गराजखादिरगमीदूर्वाकुश-
दमनकविल्वपत्रतुलगोपत्राणामुत्तरोत्तरप्राशस्त्य ^५मुक्तम् ।

एतेषाञ्च यथालब्धैः पत्रै र्योऽभ्यर्चयेद्दरिम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

(१) D. प्रकरणादानप्रदानं नास्ति ।

(२) Y वाक्यै पुष्पविशेषपूजनादेव ।

(३) Y. • सङ्गवान् ।

(४) Y. अपामार्गादिष्वण्डमा पुष्प (१) विल्वपुष्पवृक्षपुष्पनन्दा •

(५) Y. Omits the portion bracketed

(६) Y. कुञ्जक मालतीत्रिसन्ध्या रक्तत्रिसन्ध्या श्वेत •

(७) D कल्पकोटि सहस्रयतञ्च (१)

(८) Y Omits the portion bracketed E F तथाच,—

(९) D. • सङ्गा ।

तथा—

मल्लिका मालती जाती केतकाशीकचम्पकैः ।

'पुन्नागनागकुलैः पद्मेरुत्पलजातिभिः ॥

एतेरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः ।

अर्चयन् दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् ॥

पूजने एतेषां पुष्पाणां 'दशसुवर्णफलमुक्ता

एतैश्च नित्यं हरिमर्च्यं भक्त्या

नरो विशुद्धो हरिमेव याति ।

इति प्रत्यहं पूजनफलमुक्तम् ।

'केतकीदानं फलार्थं विहितम् । एवञ्च वामनपुराणे केतकी-
नियेधो नित्यपूजाविषयः ।

वक्ष्यमाणवाक्यैः 'काम्यपुष्पेशर्चनं विधीयते । तथाहि
'स्कान्दे,—

आह्वतेनापि चैकेन पद्मेन मधुसूदनम् ।

यदा कदाचिदभ्यर्च्यं 'नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

अपराधसहस्राणि अपराधगतानि च ।

पद्मेनैकेन देवेभ्यः क्षमते ह्यन्यार्चितः ॥

(1) Y पुन्नागनाग •

(2) Y. दशसुवर्णसङ्ख्या ।

(3) Y यत्र केतकीदानं •

(4) Y. काम्येन पुष्पेणा •

(5) Y स्कन्दपुराणे ।

(6) Y. जनो •

तथा 'पद्मेनैकेनार्चने वर्षायुतसहस्रपापक्षयः ।

सुवर्णकेतकीपुष्पं यो ददाति जनार्दने ।

कोटिजन्मार्जितं पापं हरति गरुडध्वजः ॥

एकपत्रापि केतक्या यदा सम्पूज्यते हरिः ।

पूजितो द्वादश्याद्धन्तु 'केशवस्तस्य तुष्यति ॥

केतकीपत्रपुष्पञ्च मद्यस्तुष्टिकरं हरिः ।

एतेनाखण्डपुष्परूपेण पत्ररूपेण च देयत्वमुक्तम् । विष्णुधर्मात्तरे,—

नीलोत्पलगतं दत्त्वा 'अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

पौण्डरीकं सहस्रेण राजस्यञ्च लक्षदः ॥

नीलोत्पलसमं दानं चम्पकस्य प्रकीर्तितम् ।

मल्लिकापुष्पजातीनां 'यूथिकायास्तथैवच ॥

तथा कुम्भकजातीनां फलं तद्वत्प्रकीर्तितम् ।

तथा रक्तपद्मेकदानं स्वर्णमासदानफलम् । शतदानमग्नि-

ष्टोमफलम् । सहस्रेण 'सूर्यलोकप्राप्ति ['लक्षेण विष्णुलोक-

प्राप्तिः ।] तथा कुमुदैकदानं रूप्यमासकदानफलम् । कुमुदगतेन

चन्द्रलोकः । सहस्रेण यथेष्टा गतिः । लक्षेणाश्वमेधफलम् ।

(1) Y पद्मेनैकेनानेन वर्षां ०

(2) D केशवस्तस्य निश्चितम् । Y. केशवस्तेन निश्चितम् ।

(3) Y वज्रिष्टोमफलम् ०

(4) Y. फलं तद्वत्प्रकीर्तितम् ।

(5) Y सूर्यलोकप्राप्तिः ।

(6) Y. Omits the portion bracketed.

जातीपुष्पसहस्रेण यद्येष्टां गतिमाप्नुयात् ।
खेतहीपमवाप्नोति लक्षपूजाविधायकः ॥
करवीरस्य पुष्पेण रक्तेनाथ सितेन वा ।
मुत्तुकुन्दस्य चैकेन सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च 'स्वर्गीभूत्वा ततः पुनः ।
पुरं नारायणं याति सत्वमेतन्मयोदितम् ॥
जातीभिर्मल्लिकाभिश्च पुत्रागैर्नागचम्पकैः ।
श्रीपतिं सकृदभ्यर्च्य श्रियं पूर्णामवाप्नुयात् ॥
'चम्पकैर्नन्दकावर्तैः कुसुदैश्च कुरुण्टकैः ।
वालैश्च शतपत्रैश्च माधवैः कुसुमैः शुभैः ॥
'अकाले वाप्यभक्त्या वा तथैयामन्त्रपूर्वकम् ।
सम्पूजितो नृणां विशुः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥
किं पुनर्भक्तिपूर्वन्तु मन्त्रपूर्वं सनातनम् ।
अर्चयन् कुसुमैरेभिर्मुक्तिभागीति भाष्यते ॥
'कुरुण्टकः पीतान्धानकः । बालं कुरुवेदितिविख्यातम् ।
जवापुष्पैः पुमान् भक्त्या सम्पूज्य गरुडध्वजम् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति प्रसन्ने गरुडध्वजे ॥

(1) D. स्वर्गे भूत्वा •

(२) Y. चम्पकैश्चन्द्रवर्तैः. (च) कुसुदैश्च •

(३) Y. अकाले वाप्यभक्त्यै वा •

(४) Y. भाष्यते ।

(५) Y. तेन कुरुण्टकः अन्धानकः ।

एवञ्च जवापुष्पं विष्णुपूजाम्नात्रे सर्वमूर्त्तौ देयम् । तथाच
 'वामने विष्णुमूर्त्तिमात्रदेयमित्युक्तमिति वक्ष्यते । तत्र
 यो जवाकुसुमैकेन नारसिंहमथापरम् ।
 जलयायिनमभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 इति फलविशेषार्थम् ।

अष्टैश्वर्यमवाप्नोति स्वल्पज्ञेन चार्चने ।
 अचिरात् ज्ञानमाप्नोति वक्रपुष्पार्चिते हरौ ॥
 सर्वलोकाधिपत्यञ्च चम्पकेन प्रयच्छति ।
 हन्यात् शोकमशोकेन पूजितो देवकीसुतः ॥
 अगस्त्यैरसितैः शुक्लैः प्राप्नोति परमं पदम् ।
 सेवतीकुसुमैश्चान्यैर्युधिकाकुसुमैस्तथा ॥
 अतसीकुसुमैश्चैव पाठलीतरुसम्भवेः ।
 अशोककुसुमैश्चैव तिलकोद्भवपुष्पकैः ॥
 पारन्तीकुसुमैश्चैव कुसुमैः कुटजोद्भवैः ।
 नारायणं समभ्यर्च्य चिरं स्वर्गं मञ्जीयते ॥

पारन्ती रङ्गिणी ।

कर्णिकारैः सकल्हारैस्तथा नीपैः कदम्बकैः ।
 गोकर्णनागकर्णाभ्यां वकुलैस्तगरैस्तथा ॥

[नागकर्णः पलाशश्च ।]

(१) Y धामनपुराचे ।

(२) Y कुवकोद्भवै ।

(३) Y Omits the portion bracketed

अर्जुनेर्हरिमभ्यर्च्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 भालत्या स्वर्गमाप्नोति 'वकुलैश्च कुलोन्नतिम् ॥
 मल्लिकाभिः त्रियं दद्यात् कुलानामेकविंशतिम् ।
 याटलैः किन्नरी नागकेसरैर्गुह्यकाधिपः ॥
 विष्णोर्बन्धुत्वमाप्नोति बभ्रूकेनार्चिते हरौ ।
 'द्विदन्तकुरिकाभ्याश्च मण्डलेशत्वमाप्नुयात् ॥
 'शरदूर्वामयैः पुष्यैस्तथा काशसमुद्भवैः ।
 भुवनेशमलङ्कृत्य विष्णुलीकं व्रजेन्नरः ॥
 पुरन्धिपुष्यैः सन्तोषं याति चक्रगदाधरः ।

'विष्णुधर्म',—

पुरन्धिपुष्यं यो यद्यादेकमप्यथ पण्डितः ।
 तिलप्रस्थप्रदानस्य फलमाप्नोत्वसंशयम् ॥
 पुरन्धिमञ्जरीपुष्यसहस्रेणार्चयेद् हरिम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति 'कुलमुद्धरते तथा ॥
 कर्पूरपटवासेन पुरन्धिपरिवासिताम् ।
 महारक्तकरक्तेन तथा सूत्रेण निर्भिताम् ॥
 मालां पुष्यसहस्रेण यः प्रयच्छति भक्तितः ।
 अश्वमेधफलं तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

(1) Y वकुलैः सङ्गोन्नतिम् ।

(2) Y द्विदन्तकुरिकाभ्याश्च ।

(3) Y. शरदूर्वामयैः पुष्यैस्तथा काशसमुद्भवैः ।

(4) Y विष्णुधर्मोत्तरे ।

(5) Y कुलसुद्धरणे तथा ।

शतेन वाजपेयस्य लक्ष्णेण सकलकृतो ।
 मालत्या एकपुष्पेण प्रीतः क्रतुशतेन च ॥
 अदत्त्वा केशवे मालां मालती नैव धारयेत् ।
 विष्णुङ्गभ्रष्टमालत्या धारणे सुमहत् फलम् ॥
 बिल्वपत्रैरष्टशतैः पूज्य विष्णुपुर व्रजेत् ।
 शमीपत्रैः सर्व्वकाम भृङ्गराजैर्जगद्वशम् ॥
 दूर्व्वयागस्त्वपत्रैश्च श्रीदेव्या विष्णुयोपिता ।
 तमालैरच्युत पूज्य नर पापात् प्रमुच्यते ॥
 दूर्व्वया चन्द्रलोकाग्निः कुशैः सप्तर्षिसन्निधौ ।
 'दमनमरुवाभ्याश्च वासुदेव व्रजेत्वर ॥
 सहा च सुरभिद्यैव जाम्बूकश्च यव तथा ।
 'कङ्गार देवमाता च सुरमर्त्यमहौपधी' ॥
 वैष्णव्यः पत्रिकाः प्रीक्ता एताः स्रपुरदायिका ।
 केतक्या वासकस्यैव छण्डदुर्भरकस्य च ॥
 ['अपामार्गस्य द्रोणस्य तगरस्य कुण्डिकस्य च ॥]
 पिप्पलस्य च दर्भस्य पत्र तुष्टिकरं हरेः ।
 कार्त्तिके बिल्वपत्रैः^१सु पूजनाम्भुक्तिभाग् भवेत् ॥
 वसन्ते दमनैः पूजा कृता कल्पगत भवेत् ।
 सङ्कारस्य मञ्जर्यां गोक्रीटिफलमाप्नुयात् ॥

(1) Y दमनमरुवाभ्याश्च •

(२) Y कङ्गारं देवता सा च सुरमर्त्यमहौपधी ।

(३) D Omits the portion bracketed

(४) Y • च •

जम्बूान्त्रवीजपूराणा पत्राणि च निवेदयेत् ॥

पूजासु वासमञ्जर्यां 'दयितास्तस्य नित्यशः ।

तिलधेनुसहस्रस्य फलं स्याद् बोधिपङ्कवैः ॥

तथा,— यत् फलं सर्वपुष्पेषु पुष्पं पत्रेषु नारद ।

तुलसीदलेन तत्सर्वं प्राप्यते केशवार्चनात् ॥

'तुलसीपत्रिका यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

कृष्णं कृष्णतुलस्या संपूज्य विष्णुपुरे वसेत् ॥

सुवर्णमणिपुष्पैश्च प्रीतो भवति नाच्युतः ।

तुलसीदलाईभागेन यथा प्रीयेत केशिह्र ॥

समञ्जरीदलैर्युक्ता तुलसी संभवेत् चिती ।

कुर्वन्ति पूजनं भक्त्या कृतार्थास्ते कलौ युगे ॥

तुलसीदललेण योऽर्चयेद् द्वारकाश्रयम् ।

जन्मार्जितसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम् ॥

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गलीजलम् ॥

गृह्णाति तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युषितं हरिः ।

तत्र मन्त्रः,—

तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशवप्रिये ।

'केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥

(१) Y देवतास्य •

(२) Y तुलसीवाटिका मल •

(३) Y केशवार्थ •

त्वदङ्गसम्भवेदेव पूजयामि यथा हरिम् ।
 तथा कुरु पवित्राङ्गी कली मलविनाशिनी ॥
 मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
 पूजनं वासुदेवस्य लक्ष्मीकोटिगुणं भवेत् ॥

[तथा,]—न च्छिन्द्यात् सर्वथा विद्वान् द्वादश्यां तुलसीदलम् ।

पुत्रमर्थं तथा स्त्रगं विष्णुभक्तिञ्च चिन्तयन् ॥
 उपोष्य तुलसीपत्रैः सम्पूज्य नरकेशरिम् ।
 द्वादश्या तत्पदं यायाच्छेदने तत्पदच्युतिः ॥
 लोभान्मोहाद् भयाद् वापि द्वादश्या तुलसीदलम् ।
 केतु ससुच्छयेद् यस्तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वदङ्गे सर्वतीर्थानि त्वयि देवो जनार्दनः ।
 अतस्त्वां विचिनोम्यद्य पूजनार्थं हरेस्तथा ॥
 क्षमा कुरु पवित्राङ्गी भक्तत्वं समजायताम् ॥

(तथा,)—तुलसीदललग्नेन चन्दनेन जनार्दनम् ।

विलेपयन्ति येऽत्यन्तं लभन्तेऽचिन्तितं फलम् ॥
 तुलसीगन्धमाघ्राय पितरसुष्टमानसाः ।
 प्रयान्ति गरुडारुद्रास्तत्पदं चक्रपाणिनः ।
 यावे च तुलसीदानं पितृणां षष्ठिकारकम् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed.

(२) Y. विष्णुभक्तिं विचिन्तयन् ।

(३) D. याति केदं तत्पदच्युति ।

(४) १ त्वदङ्गेऽपि जनार्दन ।

तथा सर्व्वपुष्पेषु,—

शतं स्यान्मुक्तके पुष्पं सहस्रं संस्कृते फलम् ।
 स्रजि लक्ष्मणं प्रोक्तं माला कोटिगुणोत्तरा ॥
 प्रतिमामानमानेन मालामेकां सुगुम्फिताम् ।
 आरोप्य निखिलैर्देवैर्वन्द्यमानो दिवं व्रजेत् ॥
 योऽपि दूरात् समाहृत्य पुष्पाण्यपि च पत्रिकाः ।
 महापथं समारुह्य पूजयेद् देवता बुधः ।
 सर्व्वपापक्षयस्तस्य तत्क्षणादेव जायते ॥
 'स्वर्णपुष्पेण चैकेन मुक्तिं सम्पूज्य चाप्रयात् ।
 किं पुना रत्नमुक्तादिखचितं स्वर्णपद्मजम् ।
 आरोप्य प्रतिमानूर्द्ध्वं पूजयन् सिद्धिभागिति ॥

स्कान्दे,—

स्वर्णपुष्पाचिंतो यस्य गृहे तिष्ठति केशवः ।
 'तस्यैव पादरजसा शुद्धाते च्छितिमण्डलम् ॥
 वस्त्रनिर्मितपुष्पैश्च पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
 साधयेदीप्सितं कामं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥
 अस्त्राभ्युक्षणतः शुद्धेद् वस्त्रपुष्पं दिने दिने ।
 कृत्विमाख्यनुलेप्यानि गन्धेनापि सुगन्धिना ॥

एवञ्च 'स्वर्णरत्नपुष्पे ऽपि गन्धलेपनम् ।

(1) Y स्वर्णपुष्पे चैकेन •

(2) Y सिद्धिभागम्भवेत् ।

(3) Y, तस्यैवपादरजसा •

(4) Y. स्वर्णरत्न •

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठन्ति देवताः ।

'न निग्माल्य' भवेत् पुष्पं स्वर्णरत्नविभूषितम् ॥

तथा अग्निपुराणे,—

तमालामलकी 'पुष्पं' यस्तं केयवपूजने ।

प्रवालैः शुचिभिः श्लक्ष्णैर्जलेन प्रोचितैर्वने ॥

वनस्पतीना सर्वेषां तथा द्रुक्षाग्रपल्लवैः ।

विष्णुधर्मै,—

धर्मार्जितधनक्रीतै र्यः कुर्यात् केयवार्चनम् ।

उद्धरिष्यत्यसन्देहं सप्त पूर्वान् परावरान् ॥

पञ्चविंशत्यतीतांश्च पञ्चविंशत्यनागतान् ।

उद्धरेदात्मनो बन्धान् नात्र कार्या विचारणा ॥

यत्तु,—

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानोतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् ब्रजत्वधः ॥

इति क्रयक्रीतशूद्रानीतनिन्दनं तद्वरहितस्वाहरणप्ररोचनार्थम् ।

उदितहोमप्रशसार्थमनुदितनिन्दावत् ।

स्वारामस्यैव सपूज्य फल स्यादेतदेव तु ।

एतत्पञ्चविंशकुलीहरणमित्यर्थः ।

(१) निग्माल्य न भवेत् ।

(२) Y पलम् ।

(३) Y अक्षप्रणाहितैर्वने ।

परखादाहृतैः पुष्यैः सञ्चान् कामानवाप्नुयात् ।
 'अकामः स पुनर्याति तद् विष्णोः परमं पदम् ॥
 बाह्यपुष्पसहस्राणां सहस्रायुतकोटिभिः ।
 पूजने यत् फलं पुंसां मानसैकेन तत्तमम् ॥

नारदपञ्चरात्रे,—

मालतोवकुलाशोकसेफाली नवमालिका ।
 अम्बानं तगराख्यञ्च मल्लिका^१मधुपिण्डिका ॥
 यूथिकाश्चपदं कुन्दं कदम्बं^२ शिखिपिङ्गलम् ।
 पाटली चम्पकं हृद्यं लवङ्गमतिमुत्तकम् ॥
 केतकं कुरुवकं बिल्वं कल्हार वासकं द्विजाः ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥
 मदीयार्चनमाला च पुष्पैरेभिर्महामुने ।
 यद्विधा स्वात् तथा तुल्यैः पञ्चविंशतिभिः क्रमात् ॥
 एभिरेवार्चितो नित्यं साधकेन महामुने ।
 ददामि सर्वकल्याणं तथैश्वर्यसुखानि च ॥

[^१सेफाली गङ्गसिधोलीति प्रसिद्धिः । नवमालिका निष्फालीति प्रसिद्धिः । मधु मधुकपुष्पम् । पिण्डिका पिण्डोत्तरः । अश्वपदं नागकीश्वरः । शिखी चित्रकपुष्पम् । पिङ्गल जवापुष्पम् ।]

- (1) Y अकाम पूजयन् याति ।
 (2) Y. नवमालिका ।
 (3) D मधुपर्शिका ।
 (4) D. यङ्गपङ्कजम् ।
 (5) D Omits the portion bracketed.

विष्णुधर्मं,—

'खेतैः पुष्पैः समभ्यर्च्यं मूर्ध्नि कामानवाप्नुयात् ।
 ऐश्वर्यमाप्नुयात्तौके पीते देवं समर्चयन् ।
 'गन्धूषामभिचारेषु तथा क्षण्यैः समर्चयेत् ॥
 सुवर्णपुष्पैरभ्यर्च्यं राजसूयफलं लभेत् ।
 रत्नपुष्पैः समभ्यर्च्यं राजा भवति भूतले ॥
 कृत्वा पुष्पगृहं विष्णोः पुष्पैर्वापि वितानकम् ।
 फलेन योगमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥

तत्रैव,—

यञ्जलीरोदिकापुष्पैः कुष्माण्डतिमिरोद्भवैः ।
 भुवनेशमलङ्कृत्य विष्णुलीकं ब्रजेन्द्रः ॥

विष्णुधर्मं,—

पुष्पप्रकरमत्वर्थं 'सुगन्धं केगवालये ।
 अनुलिप्ते नरो दत्त्वा न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥
 येषां न प्रतिपेधोऽस्ति गन्धवर्णान्वितानि च ।
 तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

स्कान्दे,—

भालती तुलसी पद्मं फेतकी मुनिपुष्पकम् ।
 कदम्बपुष्पं लक्ष्मीय कोस्तुभं केगवप्रियम् ॥

(1) D. श्वेतपुष्पैः ।

(2) Y यत्पुष्पामभिचारैश्च तथा क्षण्यै समर्चयन् ।

(3) Y यः कुष्मान्दं चण्डिकायै ।

मालतीकलिकामालामीपद्विकसितां हरिः ।
 दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र वाजिमेधायुतं लभेत् ॥
 मुनिपुष्पकृतां मालां दृष्ट्वा कण्ठे विलम्बिताम् ।
 प्रीतो भवति दैत्यारिः [शतजन्मानि नारद ।
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
 प्रीतो भवति दैत्यारिः] कदम्बकुसुमार्चितः ॥
 ददाति वाञ्छितान् कामान् सप्तजन्मानि सम्पदः ।
 केशवः केतकीपुष्पैर्मिथुनस्ये दिवाकरे ।
 येनार्चितः सकृद् भक्त्या स मुक्तो नरकार्यवात् ॥
 कर्कराशिगते सूर्ये केतकीपत्रकोमलैः ।
 येऽर्चयिष्यन्ति गोविन्दं सम्प्राप्ते दक्षिणायने ॥
 कृत्वा पापसहस्राणि कृत्वा पापशतानि च ।
 तेऽपि यास्यन्ति विप्रेन्द्र यत्र विष्णुः श्रिया सह ॥

तथा—

कुम्भीपुष्यन्तु देवेशे प्रयच्छति जनार्दने ।
 सुवर्णपलमावन्तु पुष्ये पुष्ये भवेन्मुने ॥

विष्णुधर्मै—

। कुङ्कुमस्य च पुष्पाणि तथा भूचम्पकस्य च ।
 भूचम्पकश्च कनकचम्प इतिख्यातः । विष्णुरहस्ये,—
 कर्णिकारमयैः पुष्पैर्मम लोके महीयते ।

यत्तु वामनपुराणे बलि प्रति प्रह्लादवाक्यम् ।

तान्येव सुप्रशस्तानि कुसुमानि महामुने ।

यानि स्युः सुप्रशस्तानि रसगन्धयुतानि च ॥

'जाती शताका सुमनाः कुन्दघाटरूपस्तथा ।

बाणञ्च चम्पकाशीकं करवीरञ्च धूयिका ।

पारिभद्रः पाटली च वकुलं गिरिमालिनी ।

तिलकं जासवनजं पानकं तगरं त्वपि ।

एतानि सुप्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने ।

सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

'शताका सद्योप इति प्रसिद्धम् । आट रूपः वासकपुष्पम् ।

जासवनजं जवाकुसुमम् । एतत् पूजाङ्गमेव पृथक् देयम् ।

'यच्च प्रपञ्चसारे—

तुलसी पद्मजे जात्यौ केतकी करवीरकौ ।

शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रत्नोत्पलानि च ॥

उत्पलानि च नीलानि कङ्कारकुमुदानि च ।

मालतीकुन्दमन्दारनन्द्यावर्त्तादिकानि च ।

पलाशपाटली पार्थ पारन्त्यवन्तिकानि च ।

चम्पकानि च नागानि रत्नमन्दारकाणि च ।

अशोकोद्भवबिल्वाद्या कर्णिकारोद्भवानि च ।

(१) Y. जातीयताया सुमना ।

(२) Y. शताका सङ्घप ।

(३) Y. तत्र प्रपञ्चसारे ।

१[पार्थ अर्जुन] पारन्ती रङ्गिणी ।

सुगन्धीनि सुरूपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ।

अत्र केतकीविधानात् वामने निषेधात् पूजायां विकल्पः ।

१[केतकीविधानं विष्णुदेवपरम् ।]

एतान्यपि पूजाङ्गान्येव श्रद्धा देयानि ।

प्रपञ्चसारे—

सुकुलैः पतितैस्त्नानैः शीर्षेण जन्तुविद्रूपितैः ।

आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैरूपितैश्चैव नार्चयेत् ॥

तथा—

अर्कपद्मोत्पलादन्यन्मुकुलानि विवर्जयेत् ।

पतिताघ्राताङ्गसृष्टे दृष्टदोषादशौचम् । तच्च अङ्गिनिर्निर्दिष्टं

शुद्धं कर्मणि योग्यम् । जन्तुद्रूपिते जन्तुवह्निष्कारेण पूजां
कार्या ।

नमुक्तैः पूजयेद् विष्णुं तथैवातिविज्ञाशितैः ।

तथा शीर्षेण जीर्णेन भूमिष्ठेन युतेन च ॥

उत्सृष्टेनावशिष्टेन गन्धवर्षच्छतेन च ।

निशि गेहोपितेनैव निर्मास्येन तु केनचित् ॥

(1) D. Omits the portion bracketed.

(2) D. Omits the portion bracketed

(3) Y. शुद्धशरीरेषु •

(4) Y. कर्त्तव्या ।

न च्छिन्नेन न भिन्नेन तथोत्सङ्गस्थितेन वा ।

अपूतदेशजातेन पापण्डेनार्पितेन वा ॥

अर्चयित्वा जगन्नाथ नरो नरकमाप्नुयात् ।

अत्र गन्धवर्णहृतेन च इत्यचोभयाभाव ['एव] निषेधो
नैकाभावे ।

^१केचिद् वर्णगुणादेव केचिद् गन्धगुणादपि ।

इति वचनात् । तथा विष्णुधर्मो—

उग्रगन्ध न दातव्यमन्यदेवगृहोद्भवम् ।

श्मशानचैत्रदूमज भूमावय निपातितम् ॥

शुक्लान्य^२वर्णकुसुम न देयञ्च तथा भवेत् ।

^१एतद् विशेषविहितेतररक्तविषयम् । तथाच विष्णु,—
नीम्रगन्धपुष्प नागन्धकण्टकिजञ्च । कण्टकिजमपि शुक्ल सुगन्ध
मत् तद् दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमज जलज दद्यात् । यद्यपि
रक्तनिषेध केवलरक्तजातीये सावकाश । जवापुष्पविधिय शुक्ल
जवापुष्पे रक्तजवापुष्पे द्वयोर्विधিনিषेधयो प्रवृत्तौ न विशेष ।
तथापि विशेषविधे ^३शौम्रप्रवृत्तत्वात् तद्विषयपरिहारिण निषेध
प्रवृत्त । विहितहिंसापरिहारिण हिंसानिषेधप्रवृत्तिवत् ।

(१) Y Om ts the part on bracketed

२) Y केचिद् गन्धगुणादेव केचिद् वर्णगुणादपि ।

(३) k • वज्र •

(४) एतद्विशेषविहित रक्तव्यतिरिक्तविषयम् ।

५) Y शौम्रप्रवृत्तत्वात् •

'विष्णुधर्म',—

यदायुर्वंदविधिना शुक्लं रक्तीकृतं भवेत् ।

तदरक्तमपि दातव्यं ^१वित्त्वपत्रं तथैव च ॥

आयुर्वंदविधिना दोहददानादिना ।

तथा,— मध्येऽन्यवर्णं यस्य स्यात् शुक्लस्य कुसुमस्य च ।

^२पुष्पं शुक्लान्तु विज्ञेयं मनोज्ञं केशवप्रियम् ॥

अत्र,— रक्तानि नीलकण्ठानि भूषणार्थं नियोजयेत् ।

इति रक्तदिनिषिद्धपुष्पाणामपि मण्डने न विरोधः । एवञ्चा-
स्योपलक्षणतया मुकुलादीनामपि मण्डने विनियोगः । “मुकुलैर्ना-
र्चयेत्” इति पूजायामेव निषेधात् ।

काञ्चनारं व्यक्तरक्तं धूसराङ्गकमेव च ।

कुटजं सिन्धुवारञ्च शिरीषं गिरिकर्णिकम् ॥

कण्ठापराजिता चैव जयन्ती ^३तगरस्तथा ।

प्रमादात् ज्ञानतो वापि यो दद्याद् विष्वक् क्वचित् ।

उन्माद दारुण दुःखं तस्मै विष्णुः प्रयच्छति ॥

[^४विष्णुधर्मोत्तरे,—

नीलमुन्मत्तकं काशं तथैव गिरिमल्लिकाम् ।

न कण्ठकारिकापुष्पमच्युताय निवेदयेत् ॥

(१) १ विष्णुधर्मोत्तरे ।

(२) Y वित्त्वपत्रैस्तथैव च ।

(३) Y शुक्लपुष्पञ्च विज्ञेयम् •

(४) १ शाप्यन्ती तथा ।

(५) १. Omits the portion bracketed

कोटज गाल्ललोपुष्य शैरीष च जनार्द्धने ।

निवेदितं भयं शोकं निःसत्वञ्च प्रयच्छति ॥]

एतन्निषेधस्य येषां प्राप्तिर्नास्ति तेषां प्रतिनिधित्वेन प्राप्तानां
पूजाविषये सावकायत्व विहितानां ^१विकल्पपरत्वञ्च ।

^२विष्णुधर्मो,—

^३करवीरस्य पुष्याणि तथा धूसूरकस्य च ।

क्षणञ्च कुटजश्चार्कं नैव देयं जनार्द्धने ॥

^४[अत्र—

नन्दावर्त्तसहस्रादि करवीर विशिष्यते ।

इति विधानाद् विकल्पपरमेव । यत्तु,—]

न गृहे करवीरोत्थैः पुष्पैः सम्पूजयेद्वरिम् ।

^५इति तस्य प्रामाण्यविधेः प्रासादार्यनाविषयपरम् ।

(१) D विकल्पत्वम् ।

(२) Y विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) Y करवीरस्य च पुष्याणि ०

(४) Y Reads in the place of bracketed part on —करवीर करवीर ।

क्षणकुटजस्य निषेधात् सुकृतस्य भाङ्ग (भाङ्गत्व) तथा न गृहे ०

(५) Y अस्य प्रामाण्ये करवीरविधिर्वादि पूजाविषय । पश्यवित ०

पर्युपितनिषेधस्यापवाद पठन्ति,—

वर्ज्यं पर्युपितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जनम् ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गवीजलम् ॥

तथा,—

तत्कालानामन्ताभे तु एभिः पूजा विधीयते ।
पुष्याणि पञ्चरात्राणि फलान्येकादशं दिनम् ॥
पवित्राणि त्रिरात्राणि शुद्धतोयानि चैव हि ।
दिनेकं करवीरन्तु पाटली तु दिनत्रयम् ॥
चतुर्दिनन्तु मन्दार पुत्राग पञ्चरात्रकम् ।
पुत्रागाद् द्विगुणायैव केतव्योत्पलसङ्घिकाः ॥
चम्पकं जातिपुष्पाणि 'तेषां द्विदिनपूजनम् ।
करञ्ज वकुल विल्वं बृहती वर्तिकाद्वयम् ॥
दिनत्रयमिदं योग्यं तुलसी द्वयमुच्यते ।
नित्यं प्रघ्रात्य तोयेन शब्दस्थाने तु सपद्मेत् ॥

[*अन्यत्र च,—]

*पद्मञ्ज विल्वपत्रञ्च यावत्पञ्चदिनावधि ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युपितं त्वपि ॥
पूजायोग्यं कर्णिकारञ्च पञ्च
न स्याच्चौर्यं मासकं कानफाल्यम् ।

(1) D. न स्याद्द्विदिनं •

(2) Y. Omits the portion bracketed.

(3) Y. अन्वयः पद्मञ्ज विल्वं यावत् •

इति । अत्र—

नेषेद्यपत्रपुष्पाद्यमच्चिराज्जायते च यत् ।

तन्मात्यमुपभुक्त सन्निर्मात्यमभिधीयते ॥

इत्युक्ते देवतायाः साक्षादुपभोगासम्भवादुपभोगकालः पारि
भाषिक । तत्र—

प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

अहोरात्रं च निर्मात्यं पालागं ब्रह्ममूर्धनि ॥

केतकी तु हर मूर्द्धि सुगन्धीत्पलमेव च ।

['विष्णुधर्मोत्तरे,—

दत्तमात्रं हरेत् पुष्यं निर्मात्य भवति क्षणात् ।

उपभुक्त त्वहोरात्रं मालत्याः कुसुम हरेः ॥]

पुष्यान्तरापान्तु—

'निशि गन्धघ्नो यावन्नास्ति तेषामसंग्रहम् ।

नास्ति निर्मात्यता तेषा तावदित्यागमा जगुः ॥

इति । निर्गन्धानां वैरूप्यपर्यन्तमिति निर्मात्यकालात्
पूर्वं देवाङ्गात् पुष्यवह्निष्करणेन निर्मात्यग्रहणफलम् ।

'न केवलम्—

' देवाङ्गादुदरेद् यस्य तत्क्षणात् पुष्यलोभतः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति भीजकी लोभमोहितः ॥

(1) D Omits the portion bracketed

(2) Y निर्गन्धघ्नो चो •

(3) 1^ केवलम् ।

(4) D देवमभ्युदरेद् यस्य •

इति दोषः । ['नात्र निर्माल्यलङ्घनदोषः] केवलं निर्माल्य-
कालात् पूर्वं देवाङ्गात्पतने शुभस्थाने प्रतिपत्तिः कार्या । अथवा
वैश्वप्रतिमालग्नं गन्धं पुष्पमयोदकम् ।

प्रमादादपि संसृश्य नरो याति परां गतिम् ॥

इति तत्त्वसारसंहितावचनात् स्यादेव ग्रहणे फलम् । अत्र च
समित्पुष्पकुशादीनामाहरणकालो द्वितीयभाग एव वक्ष्यते ।
तथापि तस्य पुरुषार्थत्वात्कालान्तरे स्वयमाहरणे न पूजावैगुण्यं
किन्तु पुरुषदोषः । अन्याहृतेन पूजायां तदपि नास्ति ।

यत्तु— समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

इति तत्र स्वाहरणसुत्वर्थत्वात् शूद्रानीतक्रयक्रीतनिन्दा नतु
निषेधो 'वाक्यभेदापत्तेः । स्वाहरणञ्च नित्यपूजायामेवाङ्गं न
काम्यपूजायां नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति नित्ये यथाग्रहणपु-
बन्धादेवादोषः । पुत्रभार्यादीनां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तका
इति प्रतिनिधिकर्तृत्वस्मरणात् 'तद्द्वाराहरणेऽपि न वैगुण्यम् ।

'तथा—ज्ञानं कृत्वा तु ये केचित् पुण्यं चिन्वन्ति मानवाः ।

देवता स्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति 'दारुणम् ॥

अत्र ज्ञानं माध्याह्निकज्ञानम् ।

(1) D Omits the parts in bracketed

(2) १ वाक्यभेदोत्पत्तेः ।

(3) १. तदाहरणेऽपि •

(4) १. तथाहरीत ।

(5) १. • दारुणम् ।

तथा—

क्षिनन्ति वीरुधी यस्तु वीरुत्संस्ये निशाकरे ।

पत्रं वा 'पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

इति अमावास्याया मध्यभागे निषेधः ।

अपु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विद्यति चन्द्रमाः ।

ततो वीरुत्सु संक्रम्य प्रयात्येकं ततः क्रमात् ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । अयमपि निषेधः पुरुषार्थ एव ।

[द्वादश्याञ्च तुलसोपत्रग्रहणप्रकार उक्त एव ।] पुष्यार्चापि विधानार्थ इति स्तेयापवादात् देवपूजापर्य्याप्तपुष्यस्य परस्तात् स्तेयेनापि पूजायामदोषः ।

(१) Y. पातयत्येकात् ब्रह्म •

(२) D. Omits the portion bracketed.

१] अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदाङ्गपारगे ।
 सुवर्षानां सुवर्षस्य शते दत्ते न यत् फलम् ॥
 तत् फलं लभति राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
 मालया त्रिव्वपत्राणां नवम्यां गुग्गुलेन च ॥
 मालाद्वयेन त्रिव्वस्य राजसूयफलं लभेत् ।

तथा,—

करवीरस्रग्भिरग्निष्टोमफलेन सूर्यलोके महीयते । एवन्तु
 पद्ममालायाम् । वकपुष्पस्रग्भिर्वाजपेयफलम् । द्रोणपुष्पस्रग्भी-
 राजसूयफलेन सूर्यलोके महीयते । कुशपुष्पस्रग्भिरग्निष्टोमफलं
 सूर्यलोके महीयते । शमोपुष्पस्रग्भिर्गौसहस्रफलं विश्वलोके
 महीयते । नीलोत्पलस्रग्भिर्वाजपेयफलं रुद्रलोके महीयते ।
 नीलोत्पलसहस्रमालया वर्षकीटिसहस्रं वर्षकीटिशतं दुर्गानुचरो
 भूत्वा रुद्रलोके महीयते । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषु दशनिष्कफलम् ।
 मालात्रयेषु तेषु द्विगुणम् । फलञ्च दुर्गालोकासिः । मालती-
 मालयाश्चमेधासिः ।

तथा,—

सद्विक्रामुत्पन्नं पद्मं शमीयं नागचम्पकम् ।
 अशोकं कर्षिकारञ्च द्रोणपुष्पं विनेपतः ॥

करवीरं शमीपुष्पं कुङ्कुमं नागकेशरम् ।

एतानि समुदितानि दत्त्वा सर्वकामाप्तिर्दुर्गानुचरत्वञ्च ।
नानापुष्पस्रग्भिश्चण्डिकोपरि पुष्पमण्डपकरणे विष्णुलोकाप्तिः ।
नवम्यां नानापुष्पैः पुष्पमण्डपं कृत्वा विमानमारुह्य चण्डिका-
लोकेऽद्यं कालं मोदते । अद्यं कालं कल्पादप्यधिकम् ।
यत्तु देवीपुराणे,—

पुष्पेररण्यसम्भूतेः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्युषितनिश्चिद्रेः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेत् शिवाम् ।

इति पूजाङ्गपुष्पाण्युक्ता

दश दत्त्वा सुवर्णानां यत् फलं कुसुमेषु तत् ।

इत्युक्ता(च)फलविशेषार्थं पुष्पविशेषानाह—

कदम्बः कर्णिकारश्च सिन्धुवारः, समृद्धये ।

पुत्रागद्यम्पकश्चैव यूथिका नवमसिका ॥

तगरोऽर्जुनमञ्जी च हृहती शतपत्रिका ।

सुरसा सर्वभद्रा च सुरभिः करमर्हिका ॥

दमनो मन्वकश्च शतधा पुण्ड्रहृदये ।

कदम्बैरर्चयेद् रात्रौ मसिका तूभयोः शुभम् ।

दिवा शेषाणि पुष्पाणि यथानामं प्रपूजयेत् ॥

तत्र कदम्बार्चने रात्रौ पूर्वोक्तफलम् । एवमन्यत्र । यत्तु
देवोपुराण एव

अथु गक्र प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समाप्ततः ।

इत्युपक्रम्य मल्लिकाजाती-कुञ्जकसितरक्तनीलपाण्डुरपद्मकिंशुक-
तगर-किङ्किरात-चम्पक-वकुलमन्दारकुन्दचिराटिका लोधकरवी-
रार्क(सित रक्तपीतकण्यरूप चतुर्विधापराजिता धूसूरकमाधवी-
बन्धुकागस्तिदशनसिन्धुवारसुरभोमखकपलाशदूर्वाङ्कुरकुशमञ्जरी-
विल्वपत्रोक्तानुक्तजलस्यलजसर्व्वधान्यपत्रपुष्पाण्युक्तानि

पद्याच्च—शुभ वाप्यशुभ किञ्चित् फलपुष्पनिवेदनम् ।

भक्त्या निवेदयेत् सर्व्वं नाशुभं किञ्चिदाप्नुयात् ॥

इत्युक्तं तत्पूजाङ्गमेव न तु फलार्थं तदश्रवणात् । तत्र “भक्त्या
निवेदयेत्सर्व्वं” इति वचनात् “देवीनां चार्कमन्दारी” इति
देवोपुराणनिषिद्ध मन्दारार्कपुष्पादिकं निषिद्धमपि भक्तिविशेषे
देयमित्युक्तम् । निषेधस्तु भक्तिरहितपरः । सुकुलादिनिषेधः पूर्व्व-
वत् । पुष्पाभावे पत्राणि पत्राभावे शोपधीः शोपध्यभावे भक्त्या
पूजित इत्यपि पूजाविषयम् ।

अथवा परार्थमुद्दिश्य विधिपूजा शुभावहा ।

इत्युपक्रम्य—

शिवे विपर्य्ययेत् कुन्दमुन्मत्त च हरौ तथा ।

देवीनां चार्कमन्दारी सूर्य्यस्य तगर तथा ॥

इति निषेधः प्राप्तादे परार्थैकतपूजाविषयः । विधिस्तु गृहे
स्वकृतपूजाविषय इति ।

यद्यपि बह्वपूजाया पुष्पाणि नोक्तानि तथापि प्रपञ्चसारादिषु
पूजासामान्योक्तानि याद्यानि । एव गणपत्यादिदेवतान्तरपूजा-
याम् । विग्रेपतत्र भविष्ये,—

पाटलोत्पलपद्मानि करवीराणि सर्व्वदा ।

स्रातो मध्याङ्गयोज्यानि स्थिराणि सुरभीणि च ॥

इत्येवं स्रातोक्तानि पुष्पाणि पूजाया ब्रह्मणा ग्राह्याणि ।

यदातु

शिवपूजाङ्गपुष्पाणि वैश्ववानीति तानि वै ।

अन्येषामपि देवाना कथितानि मनीषिभिः ॥

इति वचनं प्रमाणीक्रियते तदा शिवपुष्पाण्यपि ब्रह्मणो
गणेशस्य कार्त्तिकीयादेश्च बोध्यानि ।]

अथ धूपाः ।

['तत्र सूर्य्यस्य,—

गन्धस्यापि शुभा ये च धूपाश्च विजयादय ।

दिवाकरस्य धर्मज्ञैर्निवेद्याः सर्व्वदाच्युत ॥

इत्यविशेषेण पूजाङ्गधूप विधाय विषयविशेषात् फलविशेषमाह
तेन तेषामेव पूजाङ्गत्वम् । कालान्तरे देवलानां फलार्थत्वञ्च । एव
सर्व्वदेवेषु बोध्यम् ।

तत्र सूर्य्याय सद्यतगुग्गुलुधूपदाने चतुर्वदिगृहे जन्म ।

देवदारु नमेरुश्च सिल्हक कटुक तथर ।

श्रोफलञ्चाज्यसन्धियं दत्त्वा त्रियमवाप्नुयात् ॥

तस्मा अथं धूपं पट्सहस्रगुणम् ।

अगुरुं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ।

गुग्गुलुं दशसाहस्रं

तदेव सद्यतं द्विगुणम् । सिल्हकधूपेन स्वर्गः । कर्पूरागुरु-

धूपेन राजसूयफलम् । पक्षं गुग्गुलुधूपदानात् ब्रह्महत्यानायः ।

संवत्सरेणाश्वमेधफलम् । कृष्णसप्तम्यां मान्यगुग्गुलुधूपदाने वर्षगतं

सूर्यलोके वासः । द्विसहस्रफलमान्यगुग्गुलुधूपे दत्त्वा सूर्यतुल्यो

भवति । सूर्यगृहे धूपेन सूर्यलोकासिः ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये— कृष्णागुरुं सकर्पूरं धूपं दद्यान्महेश्वरे ।

नैरन्तर्येण मासाद्यं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

भुङ्क्ते शिवपुरे भोगान् तस्यान्ते च महीपतिः ॥

पक्षं सद्यतगुग्गुलुधूपदानात् शिवलोके महीयते । कृष्णचतुर्दश्यां

सद्यतगुग्गुलुधूपेन शिवसालोप्यम् ।

देवदारुममेतच्च सर्वत्रयीवासकुष्ठकम् ।

श्रीफलं चाज्यमग्नित्रयं दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥

एभ्यः शोणनिकं धूपं पट्सहस्रगुणोत्तरम् ।

अगुरुं दशसाहस्रं द्विगुणं वा सितागुरुम् ॥

गुग्गुलुं दशसाहस्रं सष्टतं द्विगुणं भवेत् ।

द्विसहस्रपलमाहिषाख्यगुग्गुलुसष्टतधूपेन शिवतुल्यः । स्कान्द-
पुराणेन नन्दितुल्यः । स्कान्दे अमावास्यायां सष्टतचीरगुग्गु-
धूपदानेनाक्षयस्थानाप्तिः । कवाटद्वारादिषु पुष्पमालादिभिर्मण्ड-
यित्वा धूपने स्वाङ्गामोदेन दिग्गः पूरयन् कल्पकोटिग्रतं शिवलोके
महोयते । रुद्रावृत्ती शिवालये धूपने शिवतुल्यः स्यात् ।

अथ विष्णोः ।]

'नारसिंहे,—

माहिषाख्यं गुग्गुलुं य स्वाल्पयुक्तं सगर्करम् ।
धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान् ॥
स धूपितः सर्वदिक्षु सर्वपापविवर्जितः ।
अप्सरोगणयुक्तेन विमानेन विराजितः ।
वायुलोकं समासाद्य विश्वलोके महीयते ॥

'वामने—

रुद्रिकाख्यं कणं दास सिल्हकं सागुरुं मिताम् ।
गङ्गं जातीफलं यीगे धूपानि स्युः प्रियाणि^१ वै ॥

(१) Y नरसिंहपुराणे ।

(२) D सर्वलोके महीयते ।

(३) १ वामनपुराणे ।

(४) १ अथ दास । (५) १ मं ।

रुहिका 'जटामासी । कण गुग्गुलुः । सिता कर्पूरम् । शङ्ख
नखी । शङ्खविधानान्न धूपार्थं जीवजातमितिविष्णुक्तनिषेध
स्सदितरविषयः ।

तथा—

दत्त्वा तु गुग्गुलुं धूपं नाकपृष्ठे महीयते ।

मधुसर्पिं समायुक्तं द्वादशाहफलप्रदम् ॥

स्कान्दे—

अगुरुन्तु सकर्पूरं ^१दिव्यचन्दनसौरभम् ।

दत्त्वा नित्यं हरिर्भक्त्या कुलानां तारयेत् शतम् ॥

तथा,—ये क्षण्यागुरुणा क्षण्य धूपयन्ति कलौ युगे ।

सकर्पूरञ्च राजेन्द्र ^२क्षण्याभक्ता भवन्ति ते ॥

'विष्णुधर्मो'—

वसन्ते गुग्गुलेन श्रीमे चन्दनसारेण तुरक्के ण प्राह्वपि कर्पूरेण
गरदि मृगमदेन हेमन्ते अगुरुसारेण शिगिरे धूपदानात् [^३क्रमेणा-
ग्निष्टोमराजसूयाश्वमेध] फलप्राप्तिः । [^४अत्र गृहीतदीक्षस्य]

(1) D साधी ।

(2) Y नक्षिविधाना •

(3) Y साहतिरिक्तविषयः ।

(4) Y दिव्य चन्दन •

(5) Y क्षण्यतस्या भवन्ति ते ।

(6) Y. विष्णुधर्मसारे ।

(7) Y Omits the portion bracketed

(8) Y Omits the portion bracketed

अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।

इति निन्दाकल्पितविधिना धूपदानात् प्राक् गन्धमाल्यदान
विहितम् । तेनाविज्ञेपात् 'कान्यधूपदानात् पूर्व्यमपि गन्धपुष्प
दानमिति वदन्ति ।

घण्टां वामकरे कृत्वा वादयन् धूपयेद् बुधः ।

तस्याः शब्देन विघ्नाय यान्ति सर्व्वे दिगो दश ॥

व्याधयो दुर्ग्रहाः सर्व्वे डाकिन्यो भूतराक्षसाः ।

घण्टानिनादयवणाद्दृतवीर्या भवन्ति ते ॥

१ घण्टाशब्देन गच्छन्ति दानवाश्च भयङ्कराः ।

आगच्छन्ति च सुप्रीता विष्णुना सर्व्वदेवताः ॥

धूपेऽगुरुः सदा श्रेष्ठो गुग्गुलुः सिल्हकं द्विजाः ।

धूपे द्रव्यत्रयं श्रेष्ठं सगुडं सघृतं तथा ॥

एतत् फलाभिधानात् पूजान्तर्गतधूपविषयमिति वदन्ति । तथा]

तत्त्वसारसंहितायाम्—

उशोरमगुरुश्चैव चन्दनं १विल्वचन्दनम् ।

गुग्गुलुश्चैव क्लीवेरं कर्कन्धूर्धृतमेव च ॥

मधुमुक्ताभमायुक्तं २दगाङ्गानि तु धूपने ।

(१) Y. ताक्षधूप * ।

(२) Y Omits the portion bracketed.

३) D विद्यचन्दनम् ।

(४) Y दगाङ्ग नित्यधूपकम् ।

'तदपि पूजाङ्गमेव । नन्दिपुराणे—

१न शल्लकाज्यं न तृणं न सिक्थवसासभूतम् ।

धूपं प्रत्यङ्गनिर्मुक्तं दद्यात् कृणाय बुद्धिमान् ॥

तृणमुग्रीरातिरिक्तम् । ३[सिक्थं मधूच्छिष्टम् ।] प्रत्यङ्गनिर्मुक्तं

प्राण्यङ्गभवम् ।

इति विष्णुसम्प्रदानककास्यधूपविधिः ।

४[अथ दुर्गायाः ।

भयिव्ये—

कृणायुखं सकर्पूरं गन्धं च सिल्हकं तथा ।

भगवत्यै नरो धूपमिमं दत्त्वा समाहितः ॥

इह कामानवाप्स्याद्यत्रान् दुर्गालोके मन्त्रायते ।

मासार्द्धे साज्यगुग्गुलुधूपदानाद् गोसहस्रफलम् । कर्पूरागुरु-
धूपेन गोसहस्रफलम् । दिशतपन्नाधिकद्विसहस्रपन्नगुग्गुलुधूपं
गुल्लनधन्वां दत्त्वा चण्डिकाप्रियः स्यात् । माहिषास्यं सष्टमं
सविल्वं वा दत्त्वा वाजपेयफलं सूर्यलोकाभिः । कृणायुरुधूपे
पापक्षयः ।]

(१) Y. एतत् पूजाङ्गमेव ।

(२) Y. त्रिणश्लोकं न तृणं •

(३) Y. Omits the portion bracketed

(४) Y. Omits the portion bracketed

अथ दीपाः ।

[सूर्यस्य । भविये विष्णुमहादेवौ प्रति ब्रह्मवाक्यम्—

घृतेन दीपं प्रज्वालय तिलतैलेन वा पुनः ।

प्रयाति सूर्यलोकञ्च दीपकोटिशतैर्धृतः ॥

गिरसा धारयेद् दीपं भास्करस्याग्रतो निशि ।

आप्रभातञ्च यो वीर भक्तियज्ञसमन्वितः ॥

ललाटे चैव हस्ताभ्यां समुद्युक्तस्तथोरसि ।

कल्यायुतशतं देवौ सूर्यलोके महीयते ॥

कार्तिके मासि सप्तम्याममावास्यायां वा दीपमालादाने भास्करा-
युतसङ्काशः कुलोद्योतकरः । भास्करालये दीपवृक्षदानात् सूर्य-
ल्लोकासिः । कार्तिके प्रत्यहं सूर्यनामजपः सूर्यायतने च दीप-
दानं जातिस्मरत्वप्रज्ञाव्याहतेन्द्रियत्वफलदम् । प्रतिपच्चं पष्ठमा-
मष्टम्यां वा सूर्याय दीपदाने कर्पूरमणिमुक्ताब्जदीपमालाकुल-
विमानाधिरोहः । अत्र

तान् दत्त्वा न च हिंसेत न च तैलविवर्जितान् ।

कुर्वीत दीपहर्ता च दरिद्रोऽन्यः प्रजायते ॥

इति वचनाद् दीपदानकाले परहिंसावर्जनम् । तैलञ्च यावत्
कालयोग्यं सन्निधेयम् ।

(1) 1. Omits the portion bracketed.

अथ शिवस्य ।

भविष्ये,—

द्वतद्दीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम् ।

विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥

कार्तिके मासि विशेषतश्चतुर्दश्यामभावास्थायां दीपमाला
करणे दीपसन्ततिसंख्ययुगसहस्राणि रुद्रलोके मञ्जीयते । शिवा-
यतने दीपवृक्षोद्बोधने शिवलोकाग्निः । शिवाग्रतः शिरसि
ललाटे हस्ताभ्यां वक्षसि दीपधारणेन सकलराचिनयने

कल्पायुतशतं दिव्यं शिवलोके मञ्जीयते ।

स्कान्दे,—

कार्तिके प्रत्यहं दीपमालादानमन्ते ब्राह्मणभोजनं गार्हपत्यफलाय ।

अथ विष्णोः ।]

'नारसिंहे,—

द्वतेन तिलतैलेन दीपं श्यो ज्वालयेत्तरः ।

विश्वे विधिवद् भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

विज्ञाय पापसकलं सहस्रादित्वसप्रभः ।

ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके मञ्जीयते ॥

(1) Y नरविष्णुराषे ।

(2)). प्रज्वालयेत्तरः ।

[^१वाराहे,—

यसु दद्यात् प्रदीपञ्च सर्व्वतः श्रद्धयान्वितः ।

स्वयंप्रभेषु देवेषु तस्योत्पत्तिर्विधीयते ॥

स्वयंप्रभा ^२ब्रह्मलीकादयः ।]

स्नान्दे,—

यो ददाति महीपाल कृष्णस्याये प्रदीपकम् ।

^१पातकन्तु समुत्सृज्य ^२ज्योतीरूपं लभेत्प्रदम् ॥

यावदक्षिनिमेषाणि दीपो देवान्तये ज्वलेत् ।

तावद्वर्षसहस्राणि नाकपृष्ठे महीयते ॥

घृतेनाप्यथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।

विष्णवे विधिवद् भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥

दीपे तैलं सदा शस्तं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ।

तथाच सर्पिषं वत्स मर्त्यलोके सुखप्रदम् ॥

यो दद्यात् ^३कापिलेनैव प्रदीपं केयवार्चने ।

घृतेन स नरो याति विष्णुलोकं निरञ्जनम् ॥

कपिलाया घृतं श्रेष्ठं प्रधानञ्चान्यजं घृतम् ।

सधम्मं स्यादजासर्पिः ^४शुद्धतैलं तद्यैवच ॥

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) E F आदित्यलोकादयः ।

(३) Y. पातकं तस्य उत्सृज्य ज्योतीरूपं लभेत् फलम् ।

(४) F. F. विष्णुलोके लभेत्प्रदम् ।

(५) Y कापि तेनैव -

(६) D शुद्धैव -

'दीपको ज्वलते यस्य चहोरात्र हरेर्गृहे ।
 एकादश्या मुनियेष्ठ स स्वर्गाच्चावतारयेत् ॥
 निर्वन्द्येनापि विप्रेन्द्र कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
 कर्त्तव्य दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्णिमा ॥
 कृत्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुबह्वन्यपि ।
 निमेषाद्धेन दीपस्य विलय यान्ति कार्तिके ॥
 म चहोत्र क्रियाहोत्र भक्तिहोत्र जनार्दने ।
 सर्वं सम्पूर्णमायाति कार्तिके दीपदानत ॥
 दिने दिने जपनाम केगरेति समाहित ।
 ददाति कार्तिके यो वै विष्णुयतनदीपकम् ॥
 जातिस्मरत् प्रज्ञाञ्च समाप्नोति न मय ।
 श्रूयते तत्र पित्रभिर्गीता गाथा च दीपने ॥
 भविष्यन्ति कुलेऽप्याक पित्रभक्ता सुता भुवि ।
 मप्राप्य कार्तिक मास उचित माधवस्य च ॥
 दीप दास्यन्ति चे गुहा गयाया 'पिण्डमेवनात् ।
 मुक्ति प्राप्स्यामहे नून प्रसादाद्यक्रपाणिन ॥

तथा,—

'य कुर्व्यात् कार्तिके मासि कर्पूरण च दीपकम् ।
 द्वादश्याञ्चाप येमासि तस्य पुत्रा यदासि ते ॥

(१) १ दीपक ज्वलन्तु यस्तु चहोरात्र ।

(२) १ दिव्यभारतम् ।

(३) १ य कार्तिक मास ददात् कर्पूरण च दीपकम् ।

कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ।
 समतीताय ये क्वेचिद्दयेषा सख्या न विद्यते ॥
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवल्लोके यदृच्छया ।
 ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
 वैष्णवी न स मन्तव्यः सम्प्राप्ते कार्त्तिके सुने ।
 यो न यच्छति मन्दात्मा दीपं केशवमन्दिरे ॥
 कार्त्तिके यत्फलं प्रोक्तं परं दीपप्रबोधने ॥
 न तद् भवति विप्रेन्द्र न यज्ञैर्न मन्त्रामखैः ॥
 कार्त्तिकस्यासिते पक्षे कृष्णा या तु चतुर्दशी ।
 तस्या दीपः प्रयत्नेन दातव्यो देवतायतः ॥

'विष्णुधर्म',—

पृष्टसूत्रोद्भवा वर्त्ति गन्धतैलेन दीपिताम् ।
 नीरुजः सुभगश्चैव दत्त्वा भवति मानवः ॥
 दीपपत्त्रे, सुरचनां कुरुते केशवालये ।
 विष्णोर्विमाने च तथा स नरः शङ्खचक्रधृक् ॥
 कार्त्तिके कार्त्तिकी यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
 यो ददाति सुनिश्चिष्ठं पदमैन्द्र 'स गच्छति ॥
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म विज्ञानता ।
 यः कुर्यात् तेन कर्माणि स्यादसौ पुण्यतेजसः ॥

येन दीपो दत्तस्तेन तद्दीपेन लौकिक वैदिक वा कर्मान्तर

(१) Y विष्णुधर्माक्षरे ।

(२) D च दुर्लभम् ।

न कर्त्तव्यम् । अन्यस्यापि तेन कर्मकरणं निषिद्धमेव ।

तथाच पठन्ति,—

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते ह्यपण्ड्यान्धस्तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

विष्णुधर्मै—

दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणी निर्व्यापकस्तथा ।

अत्र हरणं देवाग्रादन्यत्र नयनम् ।

भविष्ये—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।

प्रदोषे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥

यावत् प्रदीपसंख्या च घृतेनापूर्ये यत्नतः ।

तावद् वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

एकादश्याञ्च द्वादश्यां प्रतिपच्च यो नरः ।

दीपं दद्यात् स दिव्यञ्च विमानमधिरोहति ॥

करोत्यारत्रिकं यस्तु भक्तिभावपुरःसरम् ।

प्राप्य ज्ञानं प्रयाणान्ते गमिष्यत्वचर्यं पदम् ॥

तथा—

बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।

कुर्यादारत्रिकं यस्तु कल्पकोटि दिवं वसेत् ॥

एतन्नौराजनं पूजाङ्गमपि

(१) Y तथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

(२) Y भविष्यपुराणे ।

(३) D एकादश्यां द्वादश्याञ्च °

(४) D पुराणान्ते °

मन्त्रहोत्र क्रियाहीनं यत्कृतं पूजनं हरे ।
सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने सुत ॥

एतद् वचनात् ।

नीलरक्तदग् दीप प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

इति । तथा, महाभारते,—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयथौपधीरसैः ।

वसामेदोद्भवैर्वापि न कार्यः श्रेय इच्छता ॥

एतत् पूजान्तर्गतदोषेऽपि ज्ञातव्यम् ।

विष्णुधर्मै,—

तथा कर्पूरवर्त्या च दीपयेत् सर्वसिद्धिदम् ।

प्रज्वाल्य देवदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम् ॥

अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ।

देवस्य दक्षिणे पाखे देया तिलतुला नृप ॥

पलाष्टकयुता राजन् वर्त्ति तत्र च दापयेत् ।

महाराजनरत्नैः समयेण तु वाससा ॥

वामपाखे च देवस्य देया घृततुला नृप ।

पलाष्टकयुता राजन् वर्त्ति तत्र च दापयेत् ॥

वाससा च समयेण शोपवासो जितेन्द्रियः ।

एकमप्यथवा दद्याद् वुमुचुरनयोर्द्वयोः ॥

(१) Y इति वचनात् ।

(२) १ विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) १ तत्रैव = (३) १ तत्रैव ।

मानुषे सर्वमाप्नोति स्वर्गलोके चिरं वसेत् ।

एतद्दानकालस्तत्रैव—

[^१अश्वयुज्यामतीतायां द्वादश्यां दश एव वा ।

तथा,—] नरः स्नात्वा हितपरो नारी वा देवतायतः ।

^२विशीर्षे विपुले पात्रे युनक्तयत्नेति योजितम् ॥

पीतवस्त्रेण कृष्णाय श्वेतवस्त्रेण शूलिने ।

सूर्याय रक्तवस्त्रेण गौर्य्यै कौस्तुभवासभा ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण महादीपं प्रदापयेत् ।^३

अग्ने त्वां कामया गिरा । अग्निं तुभ्यन्तां गिरः । अग्ने येषु
राजन्यो नमः स्वाहा इति

एवं मन्त्रेण विधिना ये प्रयच्छन्ति दीपकम् ।

यान्ति ते ब्रह्मसदनं विमानिनार्कतेजसा ॥

तिष्ठन्ति द्योतमानास्ते यावदाभूतसंप्लवम् ।

[^४वाराहे,—

दीपं ददाति यो देवमभक्त्या तु व्यवस्थितः ।

सान्धकत्व भवेत् तस्य समजन्मनि सुन्दरि ॥]

विष्णुधर्म—

केशवायतने कृत्वा दीपहृत्तं मनोरमम् ।

अतैव भ्राजते लक्ष्म्या दिव्यमासाद्य यत्नतः ॥

(१) D Omits the portion bracketed.

(२) Y विशीर्षे •

(३) Y Omits the portion bracketed

दीपमाला प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणो गृहे ।
भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ॥
दीपागारं नरः कृत्वा लोके भ्राम्यति शक्रवत् ।

[अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

घृतदीपप्रदानेन चण्डिका पूजयेन्नरः ।
अश्वमेधफलं प्राप्य दुर्गानुचरो भवेत् ॥
आत्मदेहवसादीप चण्डिकापुरतो नृप ।
प्रज्वाल्य विधिवद् वीर मीदते चण्डिकालये ॥

कार्तिके दुर्गायतने दीपमालादाने सूर्यलोकाप्तिः । अमा-
वास्याया नवम्या वा दीपदाने

यावन्त दीपसघातं घृतेनापूर्य्यं वीधितम् ।
तावद्दुर्गसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥

(1) Y Reads after शक्रवत्—

गोसर्पिणा वा तैलेन वक्ष्यां च लघुगर्भया ।
दीपितं छुराभिं यद्वा दीपस्तत्रै मदापवत् ॥

इति प्रपञ्चसारे तत्पूजाङ्कदीपपरम् ।

विष्णु— न घृतं तिलतैलं विना किञ्चन दीपार्थे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नीलरत्नदय दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

(2) Y Omits the portion bracketed

अश्रमसारमयं कृत्वा नानादीपसमन्वितम् ।
दीपवृक्षं समुद्रबोध्द दुर्गायाः पुरतो नृप ।
कल्पायुतग्रतं साद्यं दुर्गालोके महीयते ॥]

'अथ नैवेद्यानि ।

[सूर्यस्य । भविष्ये,—

शान्तिखण्डप्रस्यस्य कुर्यादन्नं सुमंस्ततम् ।
सूर्याय च चरुं दत्त्वा सप्तम्याञ्च विग्रेपतः ॥
संयावकगुरापूपपायसं यावकं तथा ।
दध्मोदनं रसालाञ्च मोदकान् गुडपूपकान् ॥
यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन् नैवेद्ये परिसंस्थया ।
तावदयुगसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

रसालशिखरिणी,—

गुडखण्डघृतानान्तु भक्ष्याणां विनिवेदने ।
घृतेन पाचितानाञ्च दत्त्वा शतगुणं लभेत् ॥
रसालपानकाद्यानां भक्ष्याणां फलमीयते ।
तदर्द्धमखिलस्यापि वासितस्य निवेदने ॥
घृतपूपकतैः सिक्यैः पुष्य दशगुणोत्तरम् ।
उपदशगुणै र्त्रयं पुष्यं शतगुणं खग ॥

¹ (f) Y अथ नैवेद्यम् ।

(2) Y. Omits the portion bracketed.

एव पट्टिकोदने सञ्चस्रगुणम् । सुगन्धिगाल्यन्नेनायुतगुणम् ।
 रक्तगाल्यन्नेन नियुतम् । कलमान्नेन दगलघाधिकम् । क्षीरभक्तेन
 दशकोटिगुणोत्तरम् । दधिगर्करायुक्तान्नेन ततोऽप्यधिकम् । सुघन
 शीतकर्पूरयुतरसानया कोटिगतगुणाधिकफलम् । सुगन्धपानाना
 रसानातुल्यफलम् । नानाविधघृतपक्वमासै कोटिकोटिगुणम् ।
 घृतोदने मासतुल्यफलम् । शर्कराखण्डयुक्तघृतोदने मासादधि
 कम् । सर्वरत्नसमन्वितापूपदानेऽमरनीकत्वम् ।

मधुमांसासवैद्यापि प्रीयते साधु भास्कर' ।

मातुलुङ्गफलादीनि सुपक्वानि निवेदयेत् ॥

एवञ्च पक्वस्य प्राप्त्यभावात् अपक्व न निवेदयेत् ।

फल कथितत्रिद्वञ्च यज्ञात् पक्वमपि त्यजेत् ।

इति प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य निषेधार्थम् । अर्कपर्णपुटेन मधुपक्वं
 समर्पणेऽश्वमेधफलम् ।

अथ शिवस्य ।

भविष्ये—गालितण्डुलप्रस्थन्तु कुर्व्यादन्न सुसंस्कृतम् ॥

शिवाय तच्चरु दद्याच्चतुर्दश्या विशेषत ॥

सयावकगरापूपपायस यावक तथा ।

घृतगुडादिसन्मित्यमेवमादि प्रकल्पयेत् ॥

यावन्तस्तण्डुलास्तास्मिन् नैवेद्ये परिसख्यया ।

तावद्युगसहस्राणि रुद्रनीके महीयते ॥

गुडखण्डयुतघृतपाचितभक्ष्यनिवेदने फलं शतगुणम् ।

सर्ज्जकापानकाद्यानां लक्षाङ्गं फलमिष्यते ।

तदङ्गं वासितजलस्य ।

स्कान्दे—

दक्षिणायान्तु यो मूर्त्तौ पायसं घृतसंयुतम् ।

निवेदयेद् वर्षमेकं स मे नन्दिसमो भवेत् ॥

चरवी दशसाहस्रा यावकश्च चतुर्गुणः ।

शेषाश्च चरवः सर्वे यावक्कार्जेन सन्निताः ॥

घृतपात्रसमं ज्ञेयं इह प्रेत्य च श्राश्रितम् ।

मातुलुङ्गफलादीनि सुपक्वानि निवेदयेत् ॥

शिवाय तत्फलं तस्य यद्भक्ष्याणां निवेदने ।

तथा—

रुद्रायान्नप्रदानेन सिक्थे सिक्थेऽमरैः सह ।

योङ्गैवाञ्जलक्ष्णाणि वसेत् यदासमन्वितः ॥

अथ ब्रह्मादिदेवतान्तराणाम् ।

देवतानाञ्च यो दद्यादन्नाद्यं यदयान्वितम् ।

सिक्थे सिक्थे वसेन्नक्षं समानाममरैः समम् ॥

एतद्दशगुणं मुख्यमन्त्रे व्यञ्जनसंयुते ।

यो दद्याद् ब्रह्मणेऽन्नानि तस्माद् द्विगुणितं फलम् ॥

तस्माद् विष्णुञ्च दत्त्वाञ्च द्विगुणं फलमश्रुते ।

रुद्रायान्नप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणम् ॥

यत्तु भविष्यपुराणे ब्रह्मनैवेद्यमधिकृत्य

खण्डलङ्कुकग्रीवेष्टकासाराशोकवर्चिका ।

स्वस्तिका लोपिका दुग्धग्रीवेष्टककिनाटिका ॥

फलानि च विपक्तानि खाद्यानि विविधानि च ।

तत् पूजानैवेद्यार्थे ।

अथ विष्णोः ।

लेह्यं पेयं तथा भोज्यं खाद्यञ्चैव चतुर्विधम् ।

नैवेद्यं विष्णवे दत्त्वा नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥]

'श्रोदनं व्यञ्जनोपेतं दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।

१[दधिभक्तप्रदानेन श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

सशर्करं दधिभक्तं यो नित्यं विनिवेदयेत् ।

सर्वेश्वर्यमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

चीरोदनप्रदानेन दीर्घं जीवितमाप्नुयात् ।]

परमान्नं तथा दत्त्वा ह्यग्निमाप्नोति शाश्वतीम् ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरति सदा ।

'भोदकस्य प्रदानेन कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ॥

(1) Y विष्णुधर्मोत्तरे.—श्रोदन व्यञ्जनोपेतं •

(2) Y. Omits the portion bracketed

(3) 1 श्रोदनप्रदानेन •

दीर्घजीवितमाप्नोति घृतपूरनिवेदकः^(१) ।
यो ददाति च नैवेद्यं भाषसासे प्रपिष्टकम् ॥
शर्करामवाप्नोति तिलधेनुफलं नरः ।
राजसूयमवाप्नोति पानकैर्विनिवेदितैः ॥
निवेद्य नारिकेलासु अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
फाणितस्य प्रदानेन अग्न्याधेयफलं लभेत् ॥
तथा शुद्धप्रदानेन दशगोदो भवेन्नरः ।
सूक्ष्मं खण्डं तथा दत्त्वा मैत्रीं सर्वत्र विन्दति ॥
सितायाश्च प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
शर्कराञ्च तथा दुग्धं केवलं यो निवेदयेत् ॥
प्रियो भवति सर्वेषां जनानामिति निश्चयः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति क्षौद्रं यः संप्रयच्छति ॥
तदेव तुहिनोपेतं राजसूयमवाप्नुयात् ।
धानानां क्षौद्रयुक्तानामग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥

दानेनेतिशेषः ।

द्रक्षूणाश्च प्रदानेन परं सीभाग्यमाप्नुयात् ।
फलानि यच्छते यो वै सुरूपाणि नरेश्वर ॥
कल्पान्त जायते तस्य सफलसु मनोरथः ।

(१) Y Adds after this line — सख्यं निश्चिततश्चुवपिर्षुतपक्षैरर्द्धघृत-
क्षीरेण ऋषो घृतपूर ।

(२) Y मासे मासे •

'विष्णुधर्म'—अग्निष्टोममवाप्नोति यावकस्य निवेदकः ।

यावको यवविकारमक्ष्यः ।

अतिरात्रमवाप्नोति तथा ^१पूपनिवेदकः ।

वैदलानाञ्च भक्ष्याणां दानात् काममवाप्नुयात् ॥

वैदला मुद्गवणकादयः ।

नानाविधानां भक्ष्यानां दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

^२भक्ष्याः कठिनलड्डुकादयः ।

भोजनीयप्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

भोजनीयमन्त्रादि ।

तथा लेह्यप्रदानेन सौभाग्यमधिगच्छति ।

बलवर्णमवाप्नोति चोप्याणाञ्च निवेदने ॥

चोप्यमित्तुखण्डादि ।

रागपाण्डवदानेन पोण्डरीकमवाप्नुयात् ।

दाडिमीमुष्टिसंयुक्तो मुद्गपूपसु पाण्डवः ॥

रागपाण्डवता याति शर्करासहितसु सः ।

इति सूपकारशास्त्रे ।

पेद्यानाञ्च प्रदानेन वाजिमेषफलं लभेत् ।

त्वग्निानागकुसुमकर्पूरशितसंयुतैः ।

मिताचीद्रगुडोपेतैर्गन्धवर्णवन्नावितैः ॥

(१) Y विष्णुधर्मोत्तरे अग्निष्टोममवाप्नोति •

(२) १. पूपनिवेदने ।

(२) D भक्ष्याः कठिना ।

बीजपूरकनारङ्गसहकारसमन्वितैः ।

राजसूयमवाप्नोति पानकैर्विनिवेदितैः ॥

शितमत्र दधि । बीजपूरादिफलरसपानकैः त्वगीलादियुक्तैरित्यर्थः ।

कुल्मापोष्णासिकादानादग्न्याधेयफलं लभेत् ।

कुल्मापः किञ्चिदुत्सन्नमापः । सक्तुलाजाकृशराणां दाताग्निष्टोम-
मवाप्नुयात् । शाकदानाद् दानप्रस्यफलम् । ['नानाविधशाक-

दानाद् विशोकः । व्यञ्जनोपकरणदानात् सक्तुले जन्म ।
नीलोत्पलपद्मविदारीणां कन्दमूलदानाद् दानप्रस्यफलम् ।]

त्रपुपोर्वारुकदोनात् पौण्डरीकफलम् ।

कर्कन्धूवदरे दत्त्वा तथा पारेवतं फलम् ।

पारुपाकं तद्याम्नातं पनसं नारिकेलकम् ॥

भयं मोचं तथा वोचं खर्जूरमथ दाडिमम् ।

आम्नातकः शुवान्नोटः फलमालपियालकम् ॥

जम्बूविस्वफले चैव जाल्य वीणातकं तथा ।

नारङ्गबीजपूरो तु राजफलगुफलान्यपि ॥

तथा चान्यानि मुख्यानि देवदेवाय भक्तितः ।

एवमादीनि चान्यानि यः फलानि प्रयच्छति ।

क्रियासाफल्यमाप्नोति स्वर्गलोकं तथैव च ।

त्रपुपोर्वारुकां कर्कटीभेदी । कर्कन्धू स्यूनवदरम् । पारेवतं

१) \ Omits the portion bracketed

२) \ नारङ्गश्च तथा •

कामरूपे प्रसिद्धः । धारुपकं वन्यफलम् । भयं कर्भूरङ्गफलम् ।
 उद्याङ्गफलञ्च । मीचं कदली । वीचं गुडत्वक्फलम् । ['शुवा
 वैकङ्कतफलम् ।] आम्बोटः साहङ्गाफलम् । 'फलमाली बीजपूर-
 भेदः । जाल्यं जातिफलम् । वीणातकं खण्डगुड इति प्रसिद्धम् ।
 'राजफलं चोरिका । फल्गुफलं गोष्ठीदुम्बरिकाफलम् ।

प्राप्नोति बलमारोग्यं मृद्धिकाविनिवेदकः ।

मृद्धिका द्राक्षा ।

आम्बैरभ्यर्च्य देवेशमश्वमेधमवाप्नुयात् ।

तथा,—

प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोदुम्बरं तथा ।

यत्नपक्वमपि याह्यं कदलीफलमुत्तमम् ॥

अथ गिटाः,—

आम्रं विल्वं गुवाकञ्च खर्जूरमथ दाडिमम् ।

अपक्वान्यपि चैतानि फलानि विनिवेदयेत् ॥

नारिकेलफलं वीर त्वचमुष्कृत्य दीयते ।

रभायाश्च फलं रम्यं त्वचमुष्कृत्य^१दापयेत् ॥

दध्वादिमिश्रितं चात्रं घृतनीतप्रुत्^२दापयेत् ।

यद् यथैव भवेद्गन्धं तत्तथैव निवेदयेत् ॥

(१) D. Omits the portion bracketed

(२) Y. फलमाली बीजपूरफलभेदः ।

(३) Y. राजवं चोरिका ।

(४) Y. दीयते । (५) Y. दीयते ।

अन्यथा ब्रह्महत्याफलम् ।

'नरसिंहे,—

हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ।
निवेद्य नरसिंहाय यावकं पायसं तथा ॥
समास्तण्डुलसख्याता यावत्यस्तावती नृप ।
विष्णुलोके महाभागो भुञ्जानः स तु वैश्ववः ॥

'वामने,—

हविषा संस्कृता ये च यवगोधूमशालयः ।
तिलसुहादयो मासा व्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥

हविषा घृतेन । देवदेयाधिकारे 'भविष्ये,—

खण्डलड्डुकग्रीवेष्टकासाराशोकवर्त्तिका ।
स्वस्तिका लोपिका दुग्धग्रीवेष्टककिनाटिका ॥
'फलानि चैव पक्वानि तथा खण्डगुडानि च ।
एवमादीनि, चान्यानि दापयेद् भक्तितो नृप ॥

खण्डलड्डुकं खण्डविकारो लड्डुकः । ग्रीवेष्टकं मापामिच्छादि-
लड्डुकम् । कासारो महिषीचीरम् । 'इदं देवतान्तरे विष्णो-
र्निषेधात् । शगोकवर्त्तिका पिष्टकभेदः । स्वस्तिका स्वस्तिका-

कारपिष्टकम् । लोपिका अथमानू इति प्रसिद्धा । दुग्धयीविष्टक
दुग्धलड्डुकम् । किलाटिका दुग्धपर्याटिका ।

* Y Reads the following after दुग्धपर्याटिका —

भाषभाषीयपूजाधिकारे स्कन्दपुराणे —

आत्मनो यान्यभीष्टानि तानि देयानि साधवे ।
ब्राह्मणकर्मरूपानि शबरञ्च विशेषतः ॥
रम्भाफलानि नारञ्च त्रिनेत्राणि बह्वन्यपि ।
फलानि चारुदेयानि भातुलुङ्गानि पाशवः ॥
गुडशङ्खविकाराय दातव्या वैष्णवैर्हरेः ।
देयानि चैव शाकानि वर्ज्जयित्वा तु मूलकम् ॥

अत्र मूलकस्यादेयत्व भाषभाषीयपूजाविषयम् । साध्वान्तरे तु वराहपुराणवाक्य इ
देयमेव । अतएव

ब्राह्मणो मूलकं भुङ्क्ता चरेद्ब्रह्मचार्यम् व्रतम् ।

इत्यपि भाषभाषविषयम् । अतएव

श्रीशंभवेन्द्राधर्वं मूढो भक्षयित्वा तु मूलकम् ।

अपराधघर्तं तेन कृतं भवति साधवे ॥

साधवे साधवद्वैतत्वे साधे । तेन लपकमीयस्य हारपाठात् मूलकनिषेधो भाषभाष
विषयः ।

अथ विष्णुप्रदेयानि ।

वरविष्णुपुराणे —

हस्ताभ्यामच्युतं भक्त्या परिधाय विचित्रतः ।

शोमलोके रक्षित्वा तु विष्णुलोके महीयते ।

तदा,—

ध्वजश्च विष्णवे यस्तु गरुडेन समन्वितम् ।

दद्यात् शोभापि ध्वजाशीषविमानेन विराजता ।

विष्णुबोधसवाश्रोति, शैल्यमानोऽश्वरोगणैः ६

सङ्घटे कटकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयधुपः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।

इन्द्रबोधं वक्षेत् श्रीमान् यावदिन्द्रासुरैश्च ॥

भूप चन्दनमालान्तु कुरुते लक्ष्मणद्वान् ।
देवकन्यायुतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायक ॥

चन्दनमाला यत्पुष्पदतमाला ।

माङ्गणे वर्णकोपेत खस्त्रिकैश्च समन्वितम् ।
देवदेवस्य कुरुते क्रीडते भूवनत्रये ॥
मासादे देवदेवस्य चित्रकर्म करोति य ।
वसते ब्रह्मलोके तु यावत् तिष्ठन्नि भूधरा ॥
इत्याञ्चन्द्रातपं यस्तु लक्ष्मिपरि नरेश्वर ।
वसते चन्द्रलोके तु यावत्तिष्ठति द्वारका ॥
इत्याम्नव विमानन्तु विष्णवे नरनायक ।
सत्कतो धनदेभैव वसते ब्रह्मवासरम् ॥

आदित्यपुराणे,—

लेपनाच्छादनश्चैव य करोति पुनर्भवम् ।
देवतायतने तस्य न भवेत् कीटज भयम् ॥

देवगुहाधिकारे यम,—

विधाय विविध चित्र तल्लोकं विन्दति हुडम् ।

विष्णु,—

यस्य देवस्यायतन करोति तस्यैव लोकमाप्नोति सुधार्पितं कृत्वा यत्रसा
विराजते ।

['अथ वराहपुराणोक्तानि नैवेद्यानि ।

वाराहे,—

सर्व्व व्रीहिमय गृह्य शुभ सर्व्वरसान्वितम् ।
मन्त्रेण मे प्रदीयेत न कश्चिदपि ससृशेत् ॥
इड्ढुदीफलबिल्वानि वदारामलकानि च ।
खर्जूरान् पनसाद्यैव मानवाकपरूपकान् ॥

मानवाके नारिकेलफलम् ।

आम्बानुदुम्बराद्यैव तथा सूक्ष्मफलानि च ।
मरीच शशिपाकञ्च भङ्गातकरमईनम् ॥
* * * * तुम्बरञ्च प्रियङ्गुकम् ॥
द्राक्षा च दाडिमञ्चैव पिण्डखर्जूरमेव च ।
सौवीर कोकिलञ्चैव तथा शुभफलानि च ॥
पिण्डारकफलञ्चैव पुत्रागफलमेव च ।
शमी च करवीरञ्च बीजपूरफल तथा ॥
कुमुदस्य फलञ्चैव उत्पलस्य फल तथा ।
कर्कारुकफलञ्चैव तथा शिम्बफलानि च ॥
अर्ककर्कोटकञ्चैव तथा तालफलानि च ।
जातीयकफलञ्चैव * * * * ॥
कनिकस्य फलञ्चैव फल कारुपक तथा ।
रोतकस्य फलञ्चैव काश्मर्या फलमेव च ॥

'सल्लक्षायाः फलञ्चैव कर्णिकारफलं तथा ।
 अग्रदायफलञ्चैव शोलायाः फलमेव च ॥
 चित्रशालाफलञ्चैव द्विविधा कर्कटी तथा ।
 कालिङ्गफलञ्चैव बृहतीफलमेव च ।
 उभे चैव पटोले द्वे तथा रसफलानि च ॥
 वचनस्य फलञ्चैव सगृयाफलमेव च ।
 स्यन्दनस्य फलञ्चैव कटुसारफलं तथा ॥
 कर्भरङ्गफलञ्चान्यत् प्रतिगृह्णामि माधवि ।
 मूलकानां फलञ्चैव कदम्बस्य फलं तथा ॥
 धन्यकस्य फलञ्चैव कन्दस्योत्पलकं तथा ।
 कन्दश्च कौमुदञ्चैव द्विविधं स्थलकन्दयोः ॥
 पिण्डकन्देति विख्यातं माहिषं कन्दमेव च ।
 करमर्दककन्दन्तु तथा नीलोत्पलस्य च ॥
 सृणालं पुष्करञ्चैव शालूकस्य फलं तथा ।
 एतान्यन्यानि बहूनि कन्दमूलफलानि च ॥
 एतानि चोपयोग्यानि यान्युक्तानि मया शुभे ।
 मूलकस्य च शाकश्च ^(१) चं वृषाकं (चन्द्रीयाकं) तथैवच ॥
 शाकञ्चैव कलायस्य सर्पपस्य तथैवच ।
 वत्सकस्य च शाकश्च शाकमेकं कलिङ्गकम् ॥
 शार्द्रकस्य च शाकश्च पान्नाशं शाकमेव च ।
 शास्त्रिकीदकयाकश्च शाकं कौमारकं तथा ॥

(१) E. बद्धिषावान् ।

(२) F. चन्द्रीयाकम् ।

शुकमण्डलपत्रञ्च द्वावेवतु तवानको ।
 वदरस्य च शाकञ्च मधुकोदुम्बर तथा ॥
 एते चान्ये च बहव शतशोऽथ सहस्रश ।
 कर्मण्यास्ते च सर्वे वै ये मया परिकीर्त्तिता ॥
 व्रीहीणाञ्च प्रवक्ष्यामि उपयोगञ्च माधवि ।
 धर्मधर्मिकरतञ्च सुगन्धिरक्तशालिकम् ॥
 'दोर्धशूक महाशालिवर कुड्डु मपत्तिकम् । (० कङ्कुणिकाख्यकम्)
 ग्रामशालिसमुद्राणां सुश्रीका कुलशालिकाम् ॥
 यवान् विविध देय कर्मण्य मम माधवि ।
 कर्मण्याश्चैव मुद्गाश्च तिला कृष्णा कुलत्यका ॥
 गोधूमका महामुद्गा कुलत्यमथवाप्यलुम् ।
 प्रतिगृह्णाम्यह ह्येतत् सर्वं भगवत प्रियम् ॥
 पशूनां सप्रवक्ष्यामि वन्द्यानां भार्गवासिनाम् ।
 ये ममेवोपयोज्यानि गव्य मधु घृत तथा ॥
 माहिपञ्चाविक छागमयात्रिकमुदाहृतम् ।
 माग मासतथा छाग 'शाय वा मम युज्यते ॥
 कर्मण्य रौरव मास मायूर 'कुक्कुट तथा ।
 'लावक वार्त्तिकश्चैव प्रयस्तथ कपिञ्जल ॥

(१) । दीपभूलस ।

(२) । मायम ।

(३) । कौकुरम ।

(४) । अथवा कर्त्तिक ।

रेणुकः प्राग्निक्षयैव हारीतयैव वीर्यवान् ।

तथा कुरुवक्षयैव (कुरुरवक्षयैव) पितृणां प्रवरः प्रियः ॥

अथ मांसस्य दैयत्वेनोक्तावपि कलियुगे वज्जन समाचारात् ।

पठन्ति वाराहीतन्त्रे—

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च शक्तेश्च श्रीकरस्य च ।

राज्ञः त्रियं कुलं हन्ति कलौ भासेन चार्धनम् ॥

* अन्यज्ञतानेनैतेषां विश्वुनेवेद्याप्रापकवचनानां शीर्षदेशे “अथ वराहपुराणो-
 ज्ञानि नैवेद्यानि” इति, तदनन्तरं ‘वाराहे’ इति च कथनादेतानि वराहपुराण-
 देवोद्गतानोति स्पष्टं विज्ञापितम् । अथापि अन्यकर्तुं कथनानुसारेणैतेषां वचनानां
 मध्ये यान्यसलम्नपाठानि यानि च कोपशास्त्रालोकनवाच्यमन्त्रमन्त्रार्थानि तेषां
 यथायथपाठनिर्णयाय सम्यगालोचितं एतिस्यादिकसोपादृष्टिस्तद्विद्वित् वराहपुराणं
 किन्तु तत्र न प्राग् सकञ्च एष एतदुद्धृतं पाठ इति न सुतरां तथैव रलितो यथा
 इतो मूलपुस्तके । प्राग् एव यावत्परिमितं सोऽप्येतदुद्धृतेन सह सर्वत्र न मुख्यं सद्-
 ष्यत इति सोऽपि निम्ने सन्निविष्टः । सुद्धितवराहपुराणपाठ एतस्य उद्धृतस्य च
 याकञ्च मधुकोदुम्बर तथा’ इति श्लोकारम्भे तत्परश्लोकै सह सम्मेल्य उच्यते ।

सुद्धितवराहपुराणपाठ —

परमन्मस्य शाकानि मधुकोदुम्बरनया ।

एते चान्ते च बहव शतशोऽप्यसहस्रयः ।

कर्मण्याय त एतेषां वै मया परिशीर्षिता ॥८॥

श्रीहोष्याञ्च मन्त्राणि उपयोभ्यानि भाषयि ।

एकाप्यमानसं ज्ञत्वा मापय मह्यं सुन्दरि ॥९॥

धर्मावलिङ्गकाञ्च सुगन्धं रक्तशान्बिकी ।

दोषेभ्यानिमहाशानी वरकुड्मभाषिकी ॥१०॥

आमोदायिषसुन्दर्यां शिरोबाहुनभाषिका ।

विविधं वाक्कायञ्च सेवान्तेतानि कर्मणि ॥११॥

कर्मण्यां सुहृत्पाया वै तिनकद्रुजनिष्पदा ।

नवभुक्तं मन्त्राणोऽथ महत्तमपराह्विताम् ।

श्यामावलिङ्गिकाणि कर्मण्यानि वगन्त्य ॥१२॥

निषिद्धानि ।

विष्णुः,—

नाभक्ष्यं नैवेद्याद्यं । न भक्ष्येऽप्यजामहिषीक्षीरं । पञ्चनखमस्य
वराहमांसानि च ।

वाराहे,—माहिषं वर्जयेन्नित्यं क्षीरं दधि घृतं तथा ।

विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे,—

उदुम्बरं कपित्थञ्च तथा दन्तशठं तथा ।

एवमादीनि देवाय न देयानि कदाचन ॥

दन्तशठं जम्बीरफलम् ।

नैवेद्यादानानन्तरं नरसिंहे,—

ततस्तदवशिषेण मन्दिरस्य समन्ततः ।

पुष्पाक्षतविमिश्रेष बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥

अग्नेय्यानि च शाकानि विजानोहि वसुधरे ।

एतानि प्रतिस्त्वहामि यञ्च भागवतं प्रियम् ॥१०॥

भार्गुभाषं वरं ज्ञानं शाश्वं समनुयुक्तं ।

* * * * *

माहिषं वर्जयेन्मह्यं क्षीरं दधि घृतं तत ।

* * * * *

पक्षिणाञ्च मरुद्भ्यामि ये मयोज्या वसुधरे ।

ये चैव मम क्षेत्रेषु उपयुक्तानि नित्यम् ॥११॥

नारकं वासिकञ्चैव मयकाञ्च कविञ्चवम् ।

* * * * *

वराहपुराणे अनाश्रित्यधिक्यततमाध्याय १—१५ श्लोका इत्यादि ।

मातृभिः सहिताद्यैव लोकपालविनायकाः ।
बलिदानाद् वैष्णवेन दत्ताः सन्तो दिवोकसः ॥
शान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति त्रियमारोग्यमेव च ।

यत्तु बलिदानमभिधाय हयग्रीषे,—

एवम्बिधो बलिर्नित्यो भगवद्वान्नि सर्व्वदा ।
कार्य्यैः प्रतिष्ठादिवसमारभ्यानुदिन बुधैः ॥
तद् बलिदानं पृथक्फलार्थमेव न पूजाङ्गम् ।

विशुद्धम्—

पूजजातीफलै दत्त्वा जातीपत्रं तथैव च ।
लवङ्गमय ककूलमैलां कटुफलं तथा ॥
ताम्बूलानां किशलयं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
सीभाग्यमतुलं लोके तथा रूपमनुत्तमम् ॥

स्कान्दे,—

ताम्बूलञ्च सकर्पूरं सपूगं नरनायक ।
लक्ष्माय यच्छते प्रीत्या तस्य तुष्येवरिः सदा ॥

अथ कुम्भदानम् ।

स्कान्दे,—

सनीरन्तु सकर्पूरं कुम्भं क्षणाय यो न्यसेत् ।
कुत्रापि न जलापिचां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥

तथा,—

कुम्भं सकरकं दिव्यं फलकर्पूरसंयुतम् ।
न्यसेदर्घनकाले तु क्षणस्यातीव बल्लभम् ॥

अथ दुर्गायाः ।

भविष्ये,—

गुडखण्डाज्यसन्निश्चमन्नं दत्त्वा नराधिप ।
वैशावस्य फलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥
गुडखण्डयुतानाञ्च तथा शर्करया नृप ।
वृतेन परिपक्वाणां प्रदाय ब्रह्मणः पदम् ॥
शाख्योदनं रसालाञ्च पानञ्च विविधं तथा ।
यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालये ॥
दुर्गामुद्दिश्य पानीयं केतकीशशिवामितम् ।
यः प्रयच्छति राजेन्द्र स गणाधिपतिर्भवेत् ॥

यशो कर्पूरम् ।

आम्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जूर वोजपूरकम् ।

यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति पर पदम् ॥

ब्रह्मणे तु नेवेद्यदाने फलाकथनात् पूजायामेतानि नेवेद्यानि
भविष्ये,—

खण्डलड्डुकश्रीवेष्टकासाराशोकवर्त्तिका(ः) ।

स्वस्तिकालीपिकादुग्धश्रीवेष्टककिलाटिका(ः) ॥

फलानि चैव पक्वानि तथा खण्डगुडानि च ।

अत्रादि विविधं दद्यात् खाद्यानि विविधानि च ।

अथ सूर्यस्य नानाविधद्रव्यदानानि ।

भविष्ये,—

वासोभिः पूजयेद् मानुं यानि वाऽस्य प्रियाणि तु ।

तथान्येष शुभैर्द्रव्यैः पूजयेद् वनमालिनम् ॥

वासासि सुविचित्राणि भावयन्ति मृदूनि च ।

धूपितानि रवीं दद्याद् विक्रयानि नयानि च ॥

यावत्तदयम्रतन्तूना परिमाणं प्रचक्षते ।

तावत्पर्यसप्तस्राणि सूर्यनोके मञ्जीरते ।

त्रिवृत् शुक्ल सुपीत वा पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।

दत्त्वोपवीत सूर्याय भवेद् वेदाङ्गपारग ॥

श्वेतमहाध्वज किङ्किणीमालान्वित मयूरच्छत्रभूषित रथ दत्त्वा
मन्वन्तरगत दिवि मोदते । सूर्यगृहे मणिमालादाने महा
ध्वजाष्टकदाने च कल्पायुत दिव्य दिवि मोदते । मणिरत्नमयदण्ड
काञ्चनमयदण्ड वा शुभ्र छत्र मुक्तामालालङ्कृत दत्त्वा सूर्यलोके
मोदते । शृङ्खलासमायुक्तकास्यलोहमयमहास्वनघण्टादाने अरुण
स्यानुचर सूर्येण सह मोदते । भेरोम्बदङ्गपट्टहतुम्बुरुमुरजवग्न
कास्यादिदाने युगायुतगत सूर्यलोके महीयते । [‘महास्वनशङ्ख
दाने युगायुतगत सूर्यलोके महीयते ।] वज्रिवर्णाभ एकवस्त्र
नानावस्त्रचित वा मध्य पद्मभूषित [स्रग्घण्टीचामरभूषित]
वितान सूर्यस्योपरि दत्त्वा तद्वस्त्रतन्तुपरिमाणसख्ययुगसहस्र
सूर्यलोके महीयते । [सूर्ययन्त्रापकरण दत्त्वा सूर्यलोके
महीयते ।]

तथा,—

भास्वारायतनाभ्यासे सूर्यचैत्र समन्तत ।

देहिना तत्र पञ्चत्व सूर्यसायुज्यकारणम् ॥

मनुजै स्यापिते सूर्यं क्रोशाह स्यात् समन्तत ।

तदर्द्धीर्धमयो वाऽपि सूर्यचैत्र प्रकोर्त्तितम् ॥

(1) D On to the part on bracketed

(2) D O to the part on bracketed

(3) D O to the part o bracketed

सूर्यस्यायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
 सूर्यगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ।
 यः कुर्याद् दोषिका वापीं तडागं भास्करालये ।
 स तारयेत् कुलशतं सूर्यलोके महीयते ॥

शङ्खवाद्यगीतनृत्यजयशब्दकरणे भूमिदानकन्यादानफलम् । दासी-
 दासदाने अश्वमेधफलम् । प्रेक्षणीयकदाने राजसूयफलम् । वैश्या-
 कदम्बकं दत्त्वा पर स्थान स गच्छति यत्र सूर्यस्तिष्ठति । गोमहिष-
 गजाश्वदाने अश्वमेधफलम् । सूर्याय गौरीगोदाने स्यावरजद्रम-
 जगदानफलम् । स्नानार्थगोदाने कापिलागोशतदानफलम् । गोद्वयं
 पुष्टं दत्त्वा वृषसन्ततिरोमसंख्ययुगसहस्रं सूर्यलोके महीयते ।
 उभयमुखीं दत्त्वा समद्वीपमहोदानफलम् । सद्वपं गोशतं दत्त्वा
 एकविंशतिकुलजैः सार्द्धं सूर्यलोके क्रीडित्वा तत्र भोगान् भुक्त्वा
 प्रलये सूर्यमण्डलं प्रविशति । सद्वपं गोसहस्रं दत्त्वा अश्वमेध-
 फलम् । गीयुक्तमश्वयुक्तं वा काञ्चनं रौप्यं वा रत्नचित्रं रथं दत्त्वा
 सूर्यलोकं गत्वा पश्चात् शिवलोके महीयते । दाहुरघदाने विमाने-
 नाके प्रयाति । घण्टाभूपितगजदाने युगकोटिशतानि स्वर्गं भुक्त्वा
 पश्चादिन्द्रः स्यात् । सर्वशस्यशालिभूमिदाने भूमिरेणुसंख्ययुग
 सहस्रं सूर्यलोके महीयते ।

एवं सर्वेषु विज्ञेयं फलं भूरिणुमानतः ।

ग्रामखेटपुरक्षेत्रविषयादिनिवेदने ॥

नानाफलान्वितनानापुष्पान्वितारामदाने वृक्षपत्रफलसख्ययुगसहस्रं
 सूर्यलोके महीयते । एव भानोरायतने प्रपाकरणे परमं स्थानं
 याति । शीतकाले सूर्यायतने 'वह्निदाने अश्वमेधफलम् । सूर्यं
 स्नानार्थं पञ्चानृतदाने सर्व्वकामाप्ति । दीपार्थं तैलं दत्त्वा नरकं
 न याति । दीपतैलाद्यतिलदाने महापातकक्षयः । धनं धान्यं
 हिरण्यं दत्त्वा परमा गतिमेति । भानवे भारतपुस्तकं दत्त्वा
 विष्णुलोके महीयते । [तथा भास्कराग्रे दक्षिणां दत्त्वा कल्यायुतं
 सहस्रं सूर्यलोके महीयते ।]

सुवर्णमणिमुक्तादि रजतञ्च तथोत्तमम् ।

वज्राणि विविधानीह यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥

पुष्पाणि करवीराणि प्रियं रक्तञ्च चन्दनम् ।

गुग्गुलुञ्चैव धूपानां नैवेद्यं मोदका प्रिया ॥

पूजाकारो भोजकश्च घृतदीपस्तथा प्रियः ।

'दानं प्रियं खगश्रेष्ठं ये प्रयच्छन्ति मानवाः ।

तेषां ददाति विश्वेशो भगवान् मुक्तिमीश्वरः ॥

सयत्सरे परमाप्ते वा भानोर्यागकरणे न पुनरुद्भवः ।

तथा,—

अथ विनैव मन्त्रेण पुण्यराशिं प्रकीर्त्तितः ।

स्यादयं मन्त्रयुक्तश्चेत् पुण्यं शतयुषोत्तमम् ॥

(१) । वस्त्रदाने ।

(२) D O is the port o br hotel

(३) L. वानम् ।

तस्मान्मन्त्रेण सूर्याय स्नानं चार्घ्यफलादिकम् ।
 गजाश्वस्तरवादि हेमाद्यञ्च निवेदयेत् ॥
 खुगोस्कायेति विज्ञेयो मन्त्रः सर्वार्घ्यसाधकः ।
 सर्वमन्त्राधिकत्राय प्रणवद्वयमध्यगः ॥

अथ सौरधर्माः ।

भविष्ये,—

सूर्यधर्मा बुधैरुक्तः सर्वपापभयापहः ।
 त्रिसन्ध्यमर्चयेद् भानुमग्निकार्यञ्च शक्तितः ॥
 सूर्यार्चाग्निपरो नित्य तद्भक्तातिथिपूजकः ।
 पर्वमैद्युनवर्णा स्यात् श्रीमान् सूर्यगृहशायमी ॥
 अर्धात् तुरीयभागेन प्रकुर्व्यादर्चनं रवेः ।
 धनार्जनं तदर्द्धेन यतोऽनित्यं हि जोवनम् ॥
 ब्रधार्थं ब्रह्मचारी यः सूर्यपूजाग्निदत्परः ।
 भवेज्जितेन्द्रियः शान्तो नैष्ठिकः स्नातकोऽपि वा ॥
 सर्वइन्द्रविनिर्मुक्तः कन्दनूलफलाशनः ।
 सूर्यवैखानसो ज्ञेयः सूर्यपूजाग्निदत्परः ॥
 निवृत्तः सर्वसङ्ग्रेभ्यः पूजादानरतः सदा ।
 ज्ञेयः सूर्ययतीन्द्रोऽय पूजानिष्ठो जितेन्द्रियः ॥

निङ्गन्नध्नस्य य कुर्यात् भस्मना च त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अष्टय चर्वंसत्वाना सूर्यलोक स गच्छति ॥
 सूर्यभक्ते सदा कार्या शिखेका भास्करप्रिया ।
 हलाग्निकार्य्य सूर्यस्य भस्मना तिलकक्रिया ॥

कान्तिकापुराणे सूर्यवाक्यम्,—

मद्गतो नहि भुञ्जीत भाजने परिमण्डने ।
 उष्णीष वर्जयेच्छत्र शाक सौवर्चल तथा ॥
 रक्त माल्य न सेवेत तथा वस्त्र विलेपनम् ।
 गोमय मूषिकोक्लृष्ट तथा कृष्णाश्च मृत्तिका ॥
 वर्जयेदुपलेपार्थं धूप देय न पाणिना ।
 अदृष्टा मा न भुञ्जीत विस्मृत नैव दर्शयेत् ॥
 अहोरात्रोपितो भूत्वा सप्तम्यामर्चयेन्नर ।
 केशाश्च वापयेद् भक्त्या रक्त मुञ्चेन्न मेऽग्रत ॥
 मदाच्चा पर्यटन्तश्च मद्गत समुपस्थितम् ।
 मम भोजकमन्य वा सर्वं यत्नेन मानयेत् ॥
 मच्छास्त्र लिखित् किञ्चिद् भित्तौ रम्ये शिलातले ।
 मम शानोक्तमन्यद् वा न माञ्जेत कदाचन ॥
 मदर्वाष्टतनिर्गन्तश्च शरीरेण तु धारयेत् ।
 दगनाना विशुद्धार्यमर्ककाष्ठ न भक्षयेत् ॥
 हिरण्यगुण्मकास्यार्कदाव्वाग्बल्ययमीधभि ।
 प्रतिशय पादपीठ पादुके न च धारयेत ॥

उदयास्तमयञ्चैव मद्दुविष्वं प्रथमेत् सदा ।
 इंद्रग्विधानां भक्तानामहं तुष्याम्यसंशयम् ॥

अथ शिवप्रदेयानि ।

भविष्ये,— सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 शिवे दत्तं हुतं जप्तं बलिपूजानिवेदनम् ।
 एकान्ततोऽनन्तफलं तद्भवेन्नात्र संशयः ॥

तथा,— वासांसि सुविचित्राणि सारवन्ति मृदूनि च ।
 धूपितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥
 यावत् तद्वस्त्रतन्तूनां परिमाणं विधीयते ।
 तावद्युगसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 विहत् शुक्लश्च पीतं वा पट्टस्त्रादिनिश्चितम् ।
 दत्वोपवीतं रुद्राय भवेद् वेदान्तगः सुधीः ॥
 चुटिमात्रञ्च यो दद्यादेम लिङ्गे समीक्षिकम् ।
 इन्द्रस्वार्चासने तावद् यावदिन्द्रायतुर्ह्य ॥

नन्दिपुराणे—

सुक्तां सुक्तावमात्रं वा तदर्कं प्रतिवासरम् ।
 कनकं यस्य लिङ्गे तु व्रजित् पदमनुत्तमम् ॥
 एवमर्यानुसारेण फलं ज्ञेयं ममामतः ।
 योऽर्कपत्रपुटे कृत्वा मधुपर्कं समन्यकम् ॥

निवेदयति शर्वाय सोऽश्वमेधफल लभेत् ।

भविष्ये,—शिवस्य पुरतो दत्त्वा दर्पणन्तु सुनिर्मलम् ।

कल्यायुतसहस्रन्तु शिवलोके महीयते ॥

तथा,—

श्वेत महाध्वज कृत्वा पर यान्ति शिवान्तिकम् ।

शिवमृहे ध्वजमालादाने अष्टदिक्षु ध्वजाष्टकदाने वा कल्यायुतप्रत
दिवि मोदते ।

स्नान्दे,—

कृत्र दद्यात्तु य सोऽपि दीप्यते तेजसा दिवि ।

भविष्ये,—

शरच्चन्द्राशुविमल मुक्तादामोपशोभितम् ।

मणिकाञ्चनान्यतमदण्ड कृत्र दत्त्वा विचित्रच्छत्रशोभितो विमान
शतसम्भोगै शिवपुरे चिर स्थित्वा समुद्रपर्यन्ता महीं भुक्ते ।
शृङ्खलासमायुक्तमहास्त्रनकास्यलोहान्यतममयघण्टाया शिवालये
वभने घण्टाकर्णगणतुल्य शिवलोके महीयते ।

भेरीमृदङ्गसुरजदुन्दुभीपटहादिकम् ।

वशकसालवादित्र य शिवाय प्रयच्छति ।

युगायुतप्रत दिव्य शिवलोके महीयते ॥

महास्त्रनन्तु यो दद्यात् शङ्खयुग्म शिवालये ।

युगकोटिशत सार्धं शिवलोके महीयते ॥

अन्यत्र च,—

कुर्यान्मकरसंक्रान्तौ लिङ्गे तु घृतकम्बलम् ।
 श्रावयेद् देवमौशानं क्षीरसारं घृतं विभोः ॥
 पुण्यकाले करिष्यामि तवैव घृतकम्बलम् ।
 देवदेव महादेव नित्यदत्त निरामय ।
 अविघ्नं मेऽस्तु यज्ञस्य प्रसौद कृपया विभो ॥
 शालिपिष्टेन दीपांश्च महादीपांश्च कारयेत् ।
 तिलैर्होमं प्रकुर्वीत दधिमध्वांश्चसंयुतैः ॥
 अष्टोत्तरशतञ्चाज्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

अथ महाज्ञानम् ।

कार्त्तिक्यामय वैशाख्यां शयनादिषु पर्वसु ।
 दत्त्वा दीपान् समुद्धोष्य देवस्याग्रे बलिं ततः ॥
 भक्तानां देवदेवस्य वाङ्मादिषु क्षिपेक्षुधीः ।
 सर्व्वैव देवमामन्त्र्य स्वपद्मौ हरं स्मरन् ॥
 उपलिप्य गृहान् गत्वा निराहारो नियि स्वपेत् ।
 अपरेऽहनि पूर्व्वार्द्धे गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ॥
 कारयेत् महाम्नां हन्तामुं विधिमाश्रुणु ।
 पञ्चविंशत्पन्नं लिङ्गे षभ्यङ्गं कारयेद्य ॥

शिवस्य सर्पिणा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च ।
 तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ॥
 तावद्देवहि क्षीरेण पञ्चगव्येन वा स्वतः ।
 भूयः साइंसहस्रेण पलानामैक्ष्ण्येण च ॥
 रसेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ।
 शीताम्बुना तथोद्दुग्धं वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ॥
 स्नापयेद् भक्तिती भूयो गन्धमन्त्रान्वितेन तु ।
 विधिना स्नाप्य चानेन सह रोचनयालिपेत् ॥
 कुष्ठकुडुमकर्पूरचन्दनायुर्युक्तया ।
 लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठान्तदनन्तरम् ॥
 नीलीत्पलसहस्रेण मालां बद्धा प्रपूजयेत् ।
 अलाभे तु सहस्राङ्गं तदङ्गैर्नैव पूजयेत् ।
 उत्पलानामलाभे तु पञ्चैव श्रौतरीत्येजित् ।
 पद्मैर्वा चम्यकैर्वापि जाल्या पाटलयाऽपि वा ॥
 पुत्रागैः कर्णिकारैर्वा ज्ञेतमन्दारजैरपि ।
 दमनैर्शकैर्वापि शमोशुक्लार्कनागरैः ॥
 ययालाभञ्च पञ्चैर्वा निर्घण्य सुमनोऽन्वितैः ।
 सम्पूज्य कारयेद् भक्त्या विमलं पुष्पमण्डपम् ॥
 युग्गुणुञ्चान्यस्युक्तमसुर वा सितं दहेत् ।
 सम्पूज्य गौरोभर्तार गीतवादित्रमङ्गलैः ॥
 यालिपिष्टोद्भवैः सिद्धैर्वृतपूर्णैः समुज्ज्वलैः ।
 ततो नीराजन दीपैः पङ्क्तिशङ्कभिस्तु कारयेत् ॥

सर्पपैर्दधियुक्तेषु दूर्वागोरोचनाक्षतैः ।
 गन्धपुष्पादिकं दद्याद् भूयो विचिन्त्य शङ्करम् ॥
 वितानं सितपद्माभं मध्ये कमलभूपितम् ।
 विचित्रवर्णमेकं वा नववस्त्रोपकल्पितम् ॥
 किङ्किणीरवसंयुक्तं वैदूर्यैश्च सुशोभितम् ।
 लम्बकैः पूतदामैश्च घण्टाचामरभूपितम् ॥
 शिवस्योपरि यः कुर्यात् पुरतो वाऽपि कल्पयेत् ।
 रुद्रवत् सर्वलोकेषु युगकोटिं स मोदते ॥

शिवोपरि मौक्तिकमण्डपकरणे कल्पान्तं यावत् शिवपुरे वासः ।
 शिवायतने वस्त्रशोभाकरणे तत्तन्तुसंख्ययुगसहस्रं शिवलोके मही-
 यते । शिवे यज्ञोपकरणं दत्त्वा शिवलोके महीयते । कल्प-
 तिलप्रस्थदाने युगायुतसहस्राणि शिवलोके महीयते । शिवाय
 पयस्विनीगोदाने सचराचरजगद्दानफलम् ।

हृषभं शुक्लवर्णं वा नीलं वा विनिवेदयेत् ।
 यावत्प्रसूतिरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु वै ।
 तावद्युगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥
 कृत्वाग्निकायं कपिलां दत्त्वा गोयतजं फलम् ॥
 क्रोशमात्रं परं चैवं शिवस्य परमात्मनः ।
 देहिनां तत्र पञ्चत्व शिवसायुज्यकारणम् ॥
 मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैवमानमिदं स्मृतम् ।
 स्वयम्भुवि सहस्रं स्यादापि चैव तदर्चकम् ॥

य कुर्वाद् दीर्घिका वापीं कूप वापि शिवालये ।
त्रिसप्तकुलसयुक्त शिवलोके महीयते ॥

स्तान्दे,—

दद्यात् क्षणतिलाचैव तथा सिद्धार्थकाय ह ।
यो मे देवि सदा भक्त्या स मे नन्दिसमी भवेत् ॥

तथा,—

गीचर्म्ममात्रमपिवा यो मे दद्याद् वसुन्धराम् ।
स मे पुर समासाय गणेशे सह मोदते ॥

अथ घृतकम्बलविधि ।

भविष्ये,—

शालिङ्गपोठपर्यन्त यो दद्यात् घृतकम्बलम् ।
घृतेन रूपक रस्य कृत्वा शम्भीर्महावन ॥
मन्वन्तरगत 'साहं' रुद्रलोके महीयते ।
सुरूप सुभग श्रीमान् परितुष्टोऽपि जायते ॥
रूप पिष्टमय कृत्वा विचित्र रत्नभूषितम् ।
यज्ञोपवीतसयुक्त हेमपाद वियपत ॥
दन्तपु मोक्षिक न्यस्य प्रवान्नमधरोष्ठयो ।
दद्याद् वज्रञ्च नेत्राभ्या वैदूर्ये वाऽप्यसम्भवे ॥

हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादतले तथा ।
 अण्डजैर्वनजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेशयेत् ॥
 विविधैरय तोयाद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ।
 भोजयेत् शिवभक्तांश्च विप्रान् भक्त्वा च दीक्षयेत् ॥
 ग्रीयतां मे महादेवो भक्तांस्तान् चामयेद् द्विजान् ।
 तैरेव साहं विप्रेन्द्र तद्रूपञ्च शिवालये ।
 नीत्वा समर्पयेद् विद्वान् शिवलिङ्गसमीपतः ।
 सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वदानफलानि च ।
 सुरूपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ॥
 शातकुम्भं ततः पद्ममष्टपदं सुशीभनम् ।
 मध्ये निवेशयेन्मूर्द्ध्नि लिङ्गस्य 'कुङ्कुमैः सह ॥
 सूक्ष्मवस्त्रयुगं खेतं पीतं वा पट्टसम्भवम् ।
 चामरं दर्पणञ्चैव दीपवृक्षं प्रदापयेत् ॥
 धूपं साधारणञ्चैव सघण्टं पूर्णमेव च ।
 वितानकं ध्वजं दद्यात् किङ्किणीरसनान्वितम् ॥
 भवाष्टाभिः चित्तं पीथ्य भद्रैर्भक्त्या च दण्डवत् ।
 ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं गार्ह्यं भवगद्गरम् ॥
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेत् ग्रामे निर्गन्तात्पुनर्जकः ।
 प्रणम्योच्चैः पुनः पथात्त्रैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥

दीनाम्भरूपणाद्यैव तर्पयेदन्नदानत' ।

कारयेद् य. शिवे भक्त्या महास्नानं फल शृणु ॥

समुद्धृत्य शत साय कुलाना पापवर्जितः ।

भगवन् ब्रह्मलोकान्त भुञ्जा 'लोकानशेषत. ॥

व्रजे क्रीडायने तस्मिन् विमाने सोऽमरैर्युत. ।

भुञ्जा यथेष्टितान् भोगान् शिवसायुज्यता व्रजेत् ॥

मायावितान'मुद्धृत्य अन्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।

केवलेनाप्यथाच्येन दध्ना गव्येन वै तथा ॥

पयसा पशुगव्येन मधुनेक्षुरसेन च ।

य कारयेन्महास्नान विधिनानेन सयुतः ॥

सोऽपि तेनैव मार्गेण गमित्यति पर पदम् ।

विधिनानेन नि स्वोऽपि स्नान तोयेन कारयेत् ॥

नराणा विशतिर्यावत् सोऽपि यास्यति तत्पदम् ।

एवमेव हि धर्मस्य राशिर्मन्त्रविवर्जित ॥

मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद् यस्तु तत्तुल्यो नास्ति धर्मवान् ।

मन्त्र शिवमन्त्र । लिङ्गपुराणे,—

महास्नानञ्च य कुर्याद् घृतेन दधिना तत ।

स याति मम सायुज्य स्नानेष्वेतेषु 'सुव्रत ॥

(1) E भोगानशेषत ।

(2) L सत्सुख्य •

(3) L सुव्रत ।

स्नाने पलशतं त्रेयमभ्यङ्गे पञ्चविंशतिः ।
 हे सहस्रे पलानान्तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 चाप्य लिङ्गं मदीयञ्च गव्येनैव घृतेन च ।
 विशोध्य सर्व्वद्रव्यैश्च तोयेनाप्यभियेचयेत् ॥
 महास्नाने नियुक्ते तु स्नानमष्टगुणं स्मृतम् ।
 जलेन केवलेनैव गन्धतोयेन 'शक्तितः ॥
 अनुलेपस्तु सर्व्वत्र पञ्चविंशपलेन वै ।
 शमीपुष्पञ्च विधिना विल्वपत्रञ्च पङ्कजम् ॥
 भयान्यानि च पत्राणि विल्वपत्राणि संत्यजेत् ।
 दशद्रोणैश्च नैवेद्यं सप्तद्रोणैरथापि वा ॥
 शतद्रोणसमं पुष्पमादृकेऽपि विधीयते ।
 वित्तहीनस्य विप्रस्य नात्र कार्या विचारणा ॥
 भेरीमृदङ्गमुरजविषाणपटहादिभिः ।
 वादित्रैर्विविधैश्चैते रन्योन्यैर्विविधैस्तथा ॥

(१) E. भक्तितः ।

(२) E. न त्यजेत् ।

(३) E. रान्दीबैः ।

अथ घृताभिषेकः ।

भविष्ये,— घृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्य तु ।
 श्लक्ष्णधारेण भाण्डेन पुष्यमासे द्विजोत्तम ॥
 गीतनृत्योपचारेण शङ्खवादित्रनिःस्वनैः ।
 कुर्याज्जागरणं चात्र प्रदीपाद्युपशोभितम् ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः ।
 सुक्तः शिवपुरे नित्यं मोदते शिववत् सुखी ॥
 ग्रहणे विषुवे चैव पुष्येपु दिवसेपु च ।
 घृताभिषेकं यः कुर्यान्महापुण्यं समनुते ॥

अथ घृतधारा ।

कलिकापुराणे,—

अथार्थं च सुगन्धेन विन्यसेद् हेमपद्मजम् ।
 प्रत्यहं वाहयेद् धारां यत्तु वै लिङ्गमूर्धनि ॥
 उत्तरायणमासाद्य ज्ञात्वा सक्रमणं रवेः ।
 तदन्ते विधियत् पूज्यं दद्याच्चैव उपस्करम् ॥
 गृहं प्राप्य ततो भक्त्या ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
 सम्भोज्य दक्षिणां दत्त्वा क्षमाप्य च विस्तृत्य च ।
 दोनान्धदुःखितानाञ्च कल्पयेदनिवारितम् ॥
 कीर्त्तिं लोकेऽस्तुतां प्राप्य भुक्त्वा भोगाननल्पकान् ।
 प्राप्नुयात् परमं स्थानं रुद्रसायुज्यलक्षणम् ॥

अथ शिवप्रजागरः ।

शैवधर्मास्तत्त्वसारसंहितायाम्,—

भस्त्रपुण्ड्री भवेन्नित्यं शिवपूजापरायणः ।

सिंहक्षेत्रनिवासी यः शैवीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

तथा,— लिङ्गार्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिनत्रये ।

वाराणस्याच्च मरणं मुक्तिरेवा चतुर्विधा ॥

एकादश्याद्यमी चैव चतुर्दशी शिवप्रिया ।

। तासामाद्यामुपवसेत् दिवा नाद्यात् तथा द्वयोः ॥

अत्र शिवप्रौढ्यर्थमेकादशीव्रते शिवपूजाप्यङ्गम् ।

कालोत्तरे,—

दोषितानां क्रमेणैव शिवाचारो निगद्यते ।

किं वर्ज्यं किञ्च कर्त्तव्यं शिवमार्गं स्थितेऽप्यथ ॥

अष्टम्याच्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि ।

व्यतीपातेषु सर्वेषु दिनद्वौ दिनत्रये ।

संक्रान्तावयनाभ्यान्तु षड्दशौतिमुखे तथा ॥

द्विगुणं पूजनं होमं जपं नक्तनेन वर्त्तनम् ।

भीतेषु रक्ष्यं कार्यं वात्सल्यञ्च तपस्त्रिसु ॥

कारुष्यं सर्वभूतेषु घमा सत्यमचापलम् ।

अनृतं गुरुदेवार्यं न दोषाय प्रकल्पयेत् ॥

रुद्राक्षकटकं कार्यं समञ्च विषमं दृढम् ।

एकत्रिंशच्चवदनं यथास्नाभन्तु धारयेत् ॥

द्वित्रिपञ्चमुख गस्तमत्रण तीक्ष्णकण्ठकम् ।
 दक्षवाहौ शिखाया वा धार्यं च चतुराननम् ॥
 अधारणान्महादीप सिद्धिस्तस्य सुदूरत ।
 रुद्राच्च धारणीयन्तु दीक्षितैश्चाप्यदीक्षितैः ॥
 नित्य हेममयो धार्या मुद्रिका दक्षिणे करे ।
 पद्मरागान्विता कार्या नोलेन रचिताऽयवा ॥
 धाय विचित्रहेमाब्धे कुण्डले रचनान्विते ।
 गिवसन्ना द्विजस्यैव कवचास्या नृपस्य च ॥
 वैश्यानां शैवसन्ना च शूद्राणाञ्च गणान्वितम् ।
 अनायदुर्वल भीत दुर्गस्य न परित्वजेत् ॥
 गवामुत्थापन कार्यं मन्त्रानां कर्हमादियु ।
 चोदको बोधकश्चैव मोक्षदस्तु तृतीयक ॥
 शिववत् पूजयेत् सर्वान् यत्र ते मोक्षदा नृणाम् ।
 य प्ररयति जन्तूनां शिवे प्रोक्तं स चोदक ॥
 दोक्षागुरु मोक्षदस्तु बोधक शास्त्रदर्शक ।

तथा,—

स्नान पूजा जपो ध्यान होमश्चैव तु पञ्चमम् ।
 इति नित्यं सदा कुर्यात् परशास्त्र विवर्जयेत् ॥
 पूजनीयो महादेवो नापरं मनसा स्मरत् ।
 न वामहस्ते पूजा तु कर्त्तव्या मनसा अपि ॥
 वामहस्तन निडन्तु न मस्पृश्य कदाचन ।
 वामाचारं न कर्त्तव्यं तत्र निन्दा च वर्जयेत् ॥

न निन्दाकारणं देवो न शास्त्रं शिवभाषितम् ।
 शङ्करो नार्चिती यावत् तावन्नान्यत् समाचरेत् ॥ १ ।
 शिववत् शिवभक्तास्तु द्रष्टव्याः शिवमिच्छता ।
 न शून्यमस्तकं लिङ्गं दृष्ट्वा यायात् कदाचन ॥

अथ विष्णुप्रदेयानि ।

नरसिंहे,—

वस्त्राभ्यामच्युतं भक्त्या परिधाप्य विचित्रतः ।
 सोमलोके रमित्वा तु विष्णुलोके महौयते ॥

तथा,—

ध्वजश्च विष्णवे यस्तु गरुडेन समन्वितम् ।
 दद्यात् सोऽपि ध्वजाकीर्णविमानेन विराजता ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति सेव्यमानोऽसुरीगणैः ॥
 मुकुटैः कटकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयेन्नृप ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।
 'रुद्रलोके वसेत् श्रीमान् यावदिन्द्राद्यतुर्द्वय ॥
 यो गा पयस्विनी विष्णोः कपिला सप्रयच्छति ।
 स सर्वपापरहितः सर्वभूषणभूषितः ।
 गवा सहस्रदानस्य फलं प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥

दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—न वासी नीलरत्नं न मणिसुवर्णयोः

प्रतिरूपमलङ्करणम् ।

तथा,— शङ्गे कृत्वा तु पानीयं सयुष्य सफलाक्षतम् ।
 अर्घ्यं ददाति देवस्य ससागरधराफलम् ॥
 मधुपर्कं तथा दद्याद् दधि सर्पिस्तथा मधु ।
 मधुपर्कस्य दानेन परं पदमिहाश्रुते ॥
 उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्वान् पापान् व्यपोहति ॥
 शयनासनदानेन स्थितिं विन्दति शाश्वतीम् ।
 उत्तरच्छददानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 वितानकप्रदानेन सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।
 शुकवस्त्रप्रदानेन श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥
 नीलरक्तं धिनारक्तं शेषरक्तं द्विजोत्तमाः ।
 दत्त्वा भवति धर्मात्मा सर्वव्याधिविर्जितः ॥
 अलोमानि च सूक्ष्माणि कौशेयानि मृद्दूनि च ।
 यः प्रयच्छति देवाय सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 त्रिष्टद्वष्ट सुपीतञ्च पट्टसूत्रादिनिर्मितम् ।
 यज्ञोपवीतं गोविन्दे दत्त्वा गोदानगो भवेत् ॥
 यज्ञोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत् ।
 यैवेयकप्रदानाद्य सर्वशास्त्रार्थविद् भवेत् ॥
 कर्णाभरणदानेन भवेत् श्रुतिधरो नरः ।
 पात्रमेधमवाप्नोति सोभाग्यश्चैव विन्दति ।
 मूर्धाभरणदानेन राजसूयफलं लभेत् ॥

दर्पणस्य प्रदानेन दर्पवान् उपजायते ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् कृत्रं दत्त्वा द्विजोत्तम ॥
 तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं विन्दते पराम् ।
 तथा चामरदानेन श्रोमान् भवति भूतले ॥
 मुच्यते तु तथा पापैर्विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
 प्रदाय चामरवरं श्रद्धया विष्णवे नरः ।
 परं पदमवाप्नोति यत् सुरैरपि दुर्लभम् ॥
 पताकाञ्च शुभां दत्त्वा तथा केशवसङ्गनि ।
 सन्त्यज्य सकलं पापं वायुलोकञ्च गच्छति ॥
 वाद्यं दत्त्वा तथा विष्णोर्मर्त्यलोके महीयते ।
 वाद्यानामपि देवस्य तन्निवाद्यं सदा प्रियम् ॥
 किं वादित्सहस्रैस्तु पुरतो वै ममाग्रतः ।
 नागारिचिह्निता घण्टा प्राप्यते यदि कर्हिचित् ॥
 नागारिचिह्नितां घण्टां रथाङ्गेन समन्विताम् ।
 वादयन् कुरुते नाशं जन्ममृत्युसमुद्भवम् ॥
 यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।
 धूपे मोराजने स्नाने पूजाकाले विलिपने ॥
 ममाग्रे लभते पुण्यं चान्द्रायणशतीद्भवम् ।
 वैनतयाद्धितां घण्टा सुदर्शनयुतां यदि ।
 ममाग्रे स्थापयेद् यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
 मम नामाद्धिता घण्टा मत्पुरो यदि तिष्ठति ।
 अन्तिके वेष्णवे गेहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ॥

मदीयार्चनवेलायां घण्टानाद शृणोति यः ।
 नश्यन्ति तस्य पापानि शतजन्मार्जितान्यपि ॥
 'वृत्तं दत्त्वा तथाप्नोति चन्द्रलोकमसशयम् ।
 स्वयं वृत्तेन सयुज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥
 अद्धानैर्भक्तिपरैः पात्राख्युद्दिश्य जनार्द्दने ।
 अलेपान्यपि दीयन्ते अकूप्यानि विदुर्बुधाः ॥ (१)
 माल्याधार तथा दत्त्वा धूपाधार तथैवच ।
 गन्धाधार तथा पीठ कामाना पात्रता व्रजेत् ॥
 गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि चानघ ।
 वस्त्राद्भस्मदानानि प्रीतये मधुघातिन ॥
 विश्वे भोगमुद्दिश्य चेन्न वा ग्राममेव वा ।
 यो ददाति स पुण्यात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सपुष्पैः सफलैर्वृक्षैः पूर्णं कृत्वा जलान्तिकम् ।
 उद्यानैः पद्मिनीपण्डैराश्रमैश्च मनोरमैः ॥
 जनाशय तथा कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 श्वेतद्वीपमवाप्नोति भुवो नावर्त्तते तत ॥
 देवाये कारयेद् यस्तु रम्यामापणवीथिकाम् ।
 राजा भवति लोकेऽस्मिन् विजितारिर्महायथाः ॥
 नगरञ्च तथा दत्त्वा सायुज्यमधिगच्छति ।

विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति बहून् वै वत्सरान् द्विज ॥

तत्कथापुस्तकं विष्णुपुराणादिरूपम् ।

स्वभूतं वाचकं कृत्वा देवागारे नरः सदा ।

। विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

। 'विष्णोर्गन्धप्रदानेन वारुणं लोकमश्नुते ।

। सौभाग्यं महदाप्नोति किञ्चिणीं, प्रददन् नरः ॥

यानवाहनदानेन सर्व्वकामसुखी भवेत् ।

। शिविकां, ये प्रयच्छन्ति ते गच्छन्त्यमरावतीम् ॥

अश्वदाः सूर्यलोकस्था राजन्ते, दिवि सूर्यवत् ।

करोन्द्रदानात् शक्रस्य पुरे स्थित्वा चिरं, रमेत् ॥

दासं दत्त्वा सूर्यलोके तिष्ठेद् भूयो न जायते ।

दासीं दत्त्वा तथाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

गणिकां ये प्रयच्छन्ति नृत्यगीतविशारदाम् ।

सर्व्वेन्द्रविनिर्भृक्तास्ते प्रयान्त्यमरावतीम् ॥

। राजलिङ्गानि दत्त्वा च राजा भवति भूतले ।

वामनपुराणे,—

प्रासादनगरादीनि गृहं प्राकारकान्वितम् ।

यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि ॥

। तत्तद्दि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय चक्रिये ॥

विष्णुधर्मं माभ्यातारं प्रति वशिष्ठवाक्यम्,—

ससमृद्धिमिमां लब्ध्वा सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।

पूजयाच्युतमीशेशं तमाराध्य न सीदति ॥

पुष्पैः फलैर्धूपदीपैस्तथा वस्त्रानुलेपनैः ।

आराधयाच्युतं भक्त्या वैश्वसन्मार्जनादिना ॥

यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यद् यद्यन्तदुल्लभम् ।

तत्तद् दत्त्वा जगद्वात्रे वैकुण्ठाय न सीदति ॥

सुगन्धागुरुकर्पूरचन्दनक्षोदकुङ्कुमैः ।

वासोभिर्विविधैर्धूपैः पुष्पस्रक्चामरैर्ध्वजैः ॥

अन्नोपहारैर्विविधैर्घृतक्षीराभिषेचनैः ।

गोतवादिन्नृत्याद्यैस्तोषयित्वाच्युतं नृप ॥

पुण्यरात्रिषु गोविन्दं नृत्यगीतरवोञ्जलैः ।

भूपजागरणैर्भक्त्या तोषयाच्युतमव्ययम् ॥

स्कान्दे,—

समीरकर्पूरोपेतं कुम्भकृत्वाऽग्रतोऽन्यसेत् ।

कल्याणं न जलाकाङ्क्षां कुर्वन्ति पितरस्तथा ॥

यः कुर्यात् कृष्णभवनं कदलीस्तम्भभूपितम् ।

कुरुते चामरैर्युक्तः स्वागततस्य देवराट् ॥

कृष्णालयं प्रकुरुते पताकैरुपयोभितम् ।

स दग्धं मूर्ध्न्यलोके तु रमेद् यावच्च भेदिनी ॥

ध्वजमारोपयेद् यस्य प्रासादोपरि भक्तितः ।

तस्य ब्रह्मपदे वासः क्रीडते ब्रह्मणा सच्च ॥

'भूप चन्दनमालाञ्च कुरुते कृष्णसद्गनि ।

देवकन्यायुतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकः ॥

चन्दनमाला पत्रपुष्पकृतमाला ।

प्राङ्गणं वर्णकोपेतं स्वस्तिकैश्च समन्वितम् ।

देवदेवस्य कुरुते क्रीडते भुवनत्रये ॥

प्रासादे देवदेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।

वसते रद्रलोके तु यावत्तिष्ठन्ति भूधराः ॥

दद्याच्चन्द्रातपं यस्तु कृष्णीपरि नरेभ्यः ।

वसते सोमलोके तु यावत्तिष्ठति द्वारका ॥

दद्यान्नवं विमानन्तु विष्णवे नरनायक ।

सकृतो धनदेनेव वसते ब्रह्मवासरम् ॥

षादित्यपुराणे,—

लेपनाच्छादनश्चैव यः करोति पुनर्नवम् ।

देवस्यायतने तस्य न भवेत् कीटजं भयम् ॥

देवगृह्णाधिकारे यमः,—

विधाय विविधं चित्रं तद्योक्तं विन्दति ध्रुवम् ।

विष्णुः,—यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति सुधा-

सितं कृत्वा ययसा विराजते ।

अथ महाज्ञानम् ।

महाज्ञानेन गोविन्दं सम्यक् संज्ञाय मानवः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
उत्तम स्रपनं कार्यं सर्वदोषोपशान्तये ।

तद्विधिः,—

अस्त्रेण रक्षयेद् दुग्धं कवचेनावगुण्ठयेत् ।
अमृतीकरणं कृत्वा वासुदेवेन मन्त्रयेत् ॥
अभिषेकञ्च मूलेन गडुकानां ततो भवेत् ।
अर्घ्यादिधूपपर्यन्तं ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवं दद्यादिति मन्त्रे विषेपः । दधि सङ्घर्षणेन । घृतं प्रद्युम्नेन ।
मधु अनिरुद्धेन । खण्डं नारायणेन । ॐ नमो भगवते वासु-
देवाय । आं नमो भगवते सङ्घर्षणाय आं नमः । आं नमो
भगवते प्रद्युम्नाय आं नमः । ॐ नमो भगवते अनिरुद्धाय ॐ
नमः । ॐ ॐ नमो भगवते नारायणाय ॐ ॐ नमः । तथा,—
सर्पिःपनसहस्राणां गोविन्दस्य शिवस्य वा ।

महाज्ञानं नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बृहत्कालोत्तरे,—

पयोदधिघृतानाञ्च सहस्राष्टोत्तरद्वयै ।

महाज्ञानं पत्नानाञ्च 'तिज्ञानामपि तत्तमम् ॥

तथा,—महाज्ञाने प्रमत्ते तु ज्ञानमष्टविधं क्षृतम् ॥

स्वच्छं हैमं सुगन्धञ्च सरत्रफलपुष्पकम् ॥

सर्वोपधिजलञ्चान्यत् स्यापयेत् क्रमशः शुचिः ।

अन्यदिति जलान्तरमष्टविधत्वात् ।

अत्र यदापि,—

पलानां हे महस्त्रे तु महास्त्रानि प्रकीर्त्तिंते ।

इति पञ्चद्रव्येण मिलित्वा महस्त्रहयमिति प्रतीयते तथापि
“महस्त्राष्टोत्तरद्वयै” इति बहुवचनात् “तिलानामिति तक्षम” इति
तिलनाष्टकेऽपि महस्त्रहयविधानाच्च प्रत्येकं महस्त्रहयम् । केवल-
दुग्धादिमहास्त्रानि महस्त्रहयमेव । तत्राप्यष्टद्रव्यस्त्रानमङ्गत्वादेतदङ्ग-
भूतनारिकेलोदकादिस्त्रानं प्रतपलेन । हैमाद्युदकानि तत्तद्द्रव्य-
योगेन । सुरामांश्यादि सर्वोपधिगणः । गन्धोदके सर्वगन्ध
इत्याहुः । चन्दनङ्गीवैराशुकुकुष्ठकुटुमोघीरजटाभांसीसुरा इति ।

महास्त्रानप्रयोगः ।

सार्वभौमत्वकामः परमैश्वर्यकामो ग्रहगान्तिकामो
महारोगोपशमनकाम उषद्रवनिवृत्तिकामो वा विशुन्मूर्त्तौ
महास्त्रानमङ्गं करिष्य इति स्रस्त्रि वाच्य संकल्प्य यैकस्त्रिका-
षिष्टद्रवावधारणं कृत्वाचाय्ये वृणुयात् ।

(१) B. अनाया •

(२) B. अनाष्ट •

(३) E. रामाम्बिषौरदभिषाद्यन्तपोरुद्रविद्विषाभो वा ।

भयाचार्यो द्वारपालपूजा कृत्वा देवगृहे प्रविश्य पञ्चोपचारेण
 देव सम्पूज्य प्राणानायम्य देव त्वा स्नानमण्डप नयामीति विघ्नाय
 तूर्यघोषपूर्वक देव स्नानमण्डप नीत्वा तत्र धूपामोद
 वितानबन्धन फलपल्लवपुष्पयुक्तकुम्भचतुष्कस्थापनञ्च कृत्वा गीत
 नृत्ये कृत्वा दीपवृक्षत्रयमुच्छ्रित्य देवदक्षिणे अष्टाधिकशतपल
 तैलपात्रे रक्तवस्त्र प्रज्वाल्य वामे साष्टशतपलघृतपात्रे शङ्खवस्त्रञ्च
 प्रज्वाल्य परितोऽष्टाधिकशतदीपानमित प्रज्वाल्य स्नानोद्य
 व्रथाणि सन्निधाप्य स्वासने उपविश्य भावनाचतुष्टयान्त समन्त्र
 न्यास कृत्वा स्नपनीयमूर्त्तिं ध्यात्वा सामान्यार्थं सस्कृत्य स्नानो-
 पयोगि सर्व्व प्रोक्ष्य पञ्चोपचारैर्देव सम्पूज्य

गायत्र्या चैव गोमूत्र गन्धद्वारेति गोमयम् ।

प्राप्यायस्वेति वै क्षीर दधिक्षाव्णेति वै दधि ।

तेजोऽसि शुक्रमित्याज्य देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥

इति पञ्चगव्य गृह्योत्वा प्रणवेनैकीकृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव
 हृदा वा स्नपनम् । अन्तरा शुशोदकपलशतेन स्नपनम् । सर्व्वत्रान्त
 रास्नान पलशतेन । मूलेन कुशोदकमभिमन्त्र्य हृदा स्नपयित्वा
 अन्तरा स्नान कृत्वा पञ्चोपचारै सम्पूज्य मूलाभिमन्त्रितघृतपञ्च-
 विगतिपलेन मूलेनाभ्यङ्ग्य अन्तरा सञ्चाप्य मूलाभिमन्त्रितशालि-
 पलशतेन मूलेनोद्दृष्ट्यान्तरा स्नान कृत्वाऽस्त्रेण राजिकाभि सिद्धार्यैश्च
 निर्मथ्य मूलाभिमन्त्रितपञ्चविगतिपलशुद्धामलकेनानुलिप्यान्तरा
 सञ्चाप्य यवक्षुणेन विरूष्यान्तरा सञ्चाप्यार्थादिधूपान्तै मपूज्य
 यानिपिटमयमवर्त्तिकदोषेन नीराज्योदके सञ्चाप्य विशेषार्थं

संस्तव्य षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलपरिमितघोर संस्तुय्यात् । घोरसर्घ्या-
 म्बुना प्रोक्ष्य गन्धपुष्पाभ्यामभ्यर्च्यस्त्रेण सरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य धेनु-
 मुद्रयान्तीकृत्य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नम इत्यभिमन्त्र्य
 सुवर्णादिपात्रे ज्ञात्वा देव स्नानोक्तुक विचिन्त्य मूलमन्त्रसुधार्य्य
 श्रीकृत्य स्रपयामीति स्रपयेत् । कर्पाधिकपट्पलमितहेमादि-
 निर्मितजलपलचतुष्टयग्राहिगडुकेनाष्टोत्तरशतवार मूलेन स्रप-
 नम् । धूपान्ते सम्युज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलदधिसंस्कार । दधि
 प्रोक्षणादिभि संस्तव्य ॐ नमो भगवते सङ्घर्षणाय आ नम
 इत्यभिमन्त्र्य पूर्व्ववद्दध्ना स्नान मूलेन । गडुकस्रपन पूर्व्ववत् ।
 धूपान्तपूजा । [षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमिताज्य प्रोक्षणीभि.
 संस्तुत्य नमो भगवते प्रद्युम्नाय नम इत्यभिमन्त्र्य मूलेन स्रप-
 नम् ।] षष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितखण्डमिन्दुरस वा प्रोक्षणा-
 दिभि संस्तुत्य ॐ नमो भगवते नारायणाय ॐ नम इत्यभिमन्त्र्य
 मूलेन स्रपनम् । गडुकस्नान धूपान्तपूजा पूर्व्ववत् । इति
 प्रधानस्नानम् ।

ततोऽष्टोत्तरशतपलमितनारिकेलीदक संस्तुत्य मूलेनाभिमन्त्र्य
 तेनैव स्रपनम् । अन्तरा शुद्धीदकस्रपनम् । पञ्चविंशतिपलमित
 यवगोधूमचूर्णाभ्यां विरुह्य शुद्धीदकेन सस्राप्य पञ्चविंशति-
 पलमितामलकेनानुलिप्योष्णीदकशीतीदकाभ्यां सस्राप्य पञ्च-
 विंशतिपलमितविल्वपत्रेण सस्राप्य शुद्धीदकेन स्रपयित्वा पञ्च-

(1) E. षतद्वय °

(2) D Omits the portion bracketed.

विंशतिपलमितचन्दनेनानुलिप्य शुद्धोदकेन संस्त्राय धूपान्तैः
सम्पूज्याष्टोत्तरगतपलमितेक्षुरसं संस्कृत्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव
स्रपयित्वा शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

अथाष्टविधजलस्नानम् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितस्रच्छजलं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव स्रपयित्वा शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टाधिकसहस्रद्वयपलमितहिरण्योदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्त्राय शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसुगन्धोदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्त्राय शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितरत्नोदकं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेनैव संस्त्राय शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितजातिफलोदकं
संस्कृत्याभिमन्त्र्य संस्त्राय शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलपरिमितपद्मजातिमषिका-
पुष्पोदकं संस्कृत्य तेनाभिमन्त्र्य स्रपयित्वा शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्पूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितसर्वैषिधिसं संस्कृत्य
मूलेनाभिमन्त्र्य तेन संस्त्राय शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।

धूपान्तैः सम्भूज्याष्टोत्तरसहस्रद्वयपलमितशुद्धोदकं संस्कृत्या-
भिमन्त्र्य तेन संस्त्राय्य तोयेन स्रपयेत् ।

इत्यष्टविधस्नानम् ।

अथ सुवर्णायन्यतमकलशे वस्त्रपूतमष्टोत्तरशतपलपरिमितं
जलं जलदैवतैर्मन्त्रैः पूरयित्वा कुशापामार्गकपर्पूरजातीचम्पकपाटला-
सितकरवीरमल्लिकाकमलोत्पलचन्दनागुरुकुङ्कुमादिकं प्रक्षिप्यानु-
ष्टुप् नारसिंहमन्त्रराजं विन्यस्य मूलेनाभिमन्त्र्य तेन स्रपयेत् ।
पुरुषसूक्तेन तीर्थोदकेन स्रपयेत् । [प्रणवेन शुद्धोदकेन स्रपयेत् ।]
सुसूक्तवस्त्रेणाङ्गप्रोच्छनम् । कर्पूरादियुक्तचन्दनानुलेपनम् । वस्त्र-
द्वयपरिधानम् । स्वर्णपद्मदानम् । सूक्तसुगन्धिपुष्पमालादानञ्च
कृत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा विलोमार्घ्यजपस्रुतिप्रणामफलसमर्पणी-
दासनानि कृत्वाऽच्छिद्रावधारणं कृत्वा पूजागारे देवं स्थापयेत् ।

ततो महास्नानाङ्गत्वेन महापूजा ।

पञ्चविंशतिपलमितेन गन्धेनानुलेपन धूपो दीपश्च इति महा-
परिमाणः । नीलोत्पलबिल्वपत्रपद्मचम्पकादिनानाविधपुष्पाणि
नेत्रपटादिदिव्यवस्त्रम् । भस्मभोज्यपेयादिनानाविधनैवेद्यम् ।
दग्धद्रोणमितमन्नं सप्तद्रोणमितं वा । असम्भवे षाड्कमितम् ।
दर्पणच्छत्रचामरादिनानाविधराजोपचाराः । इत्येवं पूजासमाप्ता-
वाचार्थदक्षिणा ।

इति बृहत्कालोत्तरोक्तविष्णुमहास्नानविधिः ।]

अथ वैष्णवदीक्षा वराहपुराणोक्ता ।

[तथाच वराहे]

दीक्षितात्मा 'गुरौ भूत्वा वाराहं शृणुयाद् यदि ।

तेन 'वेदा. पुराणानि सर्व्वे मन्त्राः सप्तयज्ञाः ॥

जप्ताः स्यु. पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे ।

देवहुते कुरुक्षेत्रे वाराणस्या विशेपतः ॥

यद्दृष्टे विपुत्रे चैव यत् फल जपता भवेत् ।

तत्फलं द्विगुण तस्य दीक्षितो यः 'शृणोति च ॥

देवा अपि तप. कृत्वा ध्यायन्ति च वदन्ति च ।

कदा नो भारते वर्षे जन्म स्याद् भूतधारिणि ॥

दीक्षिताद्य भविष्यामी वराहं शृणुमः कदा ।

वाराह षोडशात्मानं त्यक्त्वा देह 'कदा पुन. ॥

यास्यामः परम स्थानं यद्गत्वा न पुनर्भवेत् ।

वाराह षोडशात्मान योडशाक्षरवराहमन्त्रः ॥

तथा,—एव योऽर्चति तत्वेन 'यद्य पश्यति मण्डलम् ।

(1) १ वराहपुराणे ।

(2) Y Omits the portion bracketed.

(3) Y. गुरोर्भूत्वा ।

(4) १ वराहपुराणानि ।

(5) D शृणोति च ।

(6) १ पुनः कदा ।

(7) १. कं च पश्यति मण्डलम् ।

यथेमांश्चण्ड्याद् देवि सर्वे मुक्ता इति श्रुतिः ॥ ।

योऽर्चतोति दीक्षार्चनानुवादः । दीक्षितस्य वराहश्रवणाच्च
मुक्तिः फलम् । वराहश्रवणस्य च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः ।
वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानद्वारेण वराहश्रवणं मुक्त्यर्थम् । तेन
दीक्षितस्य वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानाधिकारः । अतएव द्वात्रिं-
शदपराधे “अस्माकं यः प्रपद्यते” “शुद्धो भागवतः शुचिः ।”

“यथाज्ञीतेन वस्त्रेण सम कर्माणि कारयेत् ।”

‘पूजायाश्च तत्र “सम भक्तेन नित्यशः” इत्यादि कौर्त्तनम् । दीक्षा-
रहितानां, वराहोक्तवैष्णवधर्मानुष्ठानेन यथोक्तं फलम् । किन्तु
‘अत्यन्तरोक्तधर्मसमानमेव फलम् । यद्यपि दीक्षा मुक्तिफला
तथापि वैष्णवाधिकारसम्पादनमपि संयोगवृथक्तात् । तद्यथा
चपनयनादिसंस्कारस्याष्टाचत्वारिंशत्संस्कारमध्ये पठितस्य “ब्रह्म-
भूयाय कल्प्यते” इति ब्रह्मभावरूपमोक्षफलकत्वेऽपि वैदिक-
धर्माधिकारसम्पादकत्वम् ।

दीक्षाक्रमः ।

शुद्धकाले कार्तिकशुक्लद्वादश्या मासान्तरोद्यद्वादश्या संक्रान्ति-
ग्रहणयोर्वा दीक्षा कार्या । संवत्सर गुरुमुपासीनाः शौचाचार-
विष्णुभक्तियुक्ततया गुरुणा परोक्षिता ब्रह्मचरविशोऽधिकारिणः ।
‘संवत्सरान्ते कार्तिकशुक्लद्वादश्या मासान्तरोद्यद्वादश्या वा

(१) Y शुचिर्भागवतो भूत्वा पूजायाश्च तत्र •

(२) Y अत्युक्तधर्म •

(३) Y Omits the portion bracketed

संक्रान्तिग्रहणपुण्यकालात् पूर्व्वं तृतीयदिने वा प्रातः शिष्यः शिष्य-
वहवो वा प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजास्त्रिवाचन-
पूर्व्वकं मम मोक्षप्राप्तये ऐहिकपुत्रधनादिसमृद्धिपूर्व्वकमोक्षप्राप्तये
वा गुरुद्वारा दीक्षाभिषेककर्मं कुर्व्वीयेति संकल्प्य गुरुं
प्रार्थयेयुः,—

भगवस्त्वत्प्रसादेन संसारार्थवतारण ।

इच्छामस्वैहिकीं भक्तिं विशेषेण तपोधन ॥

इति सम्प्रार्थ्य वस्त्रकाञ्चनादिभिः सम्पूज्य दीक्षाकर्मणि गुरु-
र्भवेति वृषोयुः । तद्दिने द्वयोरेकभक्तम् । सायं सम्भ्यानन्तरं मूल-
मन्त्रेषाभिमन्त्र्य गुरुणा दत्तेन दन्तकाष्ठेन शिष्यस्य दन्तधावनम् ।
रात्रौ हरिं स्मृत्वा देवगृहे शयनम् । स्वप्नपरीक्षा । प्रातः स्वप्नस्य
गुरवे निवेदनम् । भृशभस्त्रप्रे मूलमन्त्रस्य शतं सहस्रं वा गुरो-
र्जपः । एकादश्यां गुरुशिष्ययोरुपवासः । संक्रान्तिग्रहणपक्षे
'पूर्व्वदिने उपवासः । द्वादश्यां संक्रान्तौ पुण्यकाले ग्रहोपराग-
समये वा स्नात्वा गुरोर्देवालये प्रवेशः उपलितभूमौ बद्धविताने
पुण्यमालादिभिरलङ्किते योङ्गशरच्चक्रनवनाभिनवमण्डलाष्टदल-
'पद्मानामन्यतमस्य लिखनम् । तत्र प्रागाद्यष्टदिक्षु मध्ये च
नवकलयस्यापनम् । कलशाः पञ्चरत्नपञ्चपद्मवस्त्रयुगगन्धमाख्यदध्-
वतसप्तमृत्तिकातीर्थोदिकयुक्तास्तण्डुलफलयुक्तसरावापिहितमुखाः ।
युक्तवस्त्रवहनेत्राणां शिष्याणां गुरोरनुष्ठया प्रवेशः । पूर्व्वोद्यष्ट-

(१) Y. तत्पूर्व्वदिने ।

(२) १ पद्मनवनामान्यतमस्य लिखनम् ।

कनकेषु स्वस्त्रवैदिकमन्त्रेण वा शक्रादिलोकपालपूजा । मध्ये मूल-
मन्त्रेण विष्णोरभोटमूर्त्तिपूजा । मध्यकुम्भपूर्वादिषु बलप्रद्युम्ना-
निरुद्धवासुदेवानां क्रमेण पूजनम् । ईशाने शङ्खस्य आग्नेये चक्रस्य
याम्ये गदाया वायव्यां पद्मस्य नैर्ऋत्यां सुपलस्य दक्षिणे गरुडस्य
वामे लक्ष्म्या देवस्याप्रती 'धनुःश्रीवत्सकौस्तुभानां पूजनम् ।
विष्णुपूजावरणपूजाकाले पूजनं वाऽमीषाम् । ततो गुरुपेरितानां
शिष्याणां पूजामण्डलदर्शनम् । पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं प्रणामः ।
मण्डलोत्तरे शिष्यस्य शिष्याणां वा क्रमेणोपवेशनम् ।

अथाभिषेकः ।

प्रथमं वैष्णवकुम्भेन तत इन्द्रादिकुम्भैः । एकस्य नवभिः
स्रपन कृत्वा तैरेवान्यस्य । वर्णक्रमेण 'अभिषेकमन्त्रानुक्तेर्मूल-
मन्त्रः । अथ गुणफलानि,—वैष्णवकुम्भस्नाने मोक्षः । ऐन्द्रघटे
श्रीः । आग्नेये जयः । याम्ये अपमृत्युजयः । नैर्ऋत्ये दुष्ट-
ध्वंसः । वारुणे शान्तिः । वायव्ये पापक्षयः । कौबेरे द्रव्यम् ।
ऐशाने ज्ञानम् । सर्वकुम्भस्नानस्य संयोगपृथक्त्वेन विष्णुसायुज्यं
इह राज्यं वा गुणफलम् । परिहितशक्तवस्त्रयुगवदनेत्र मण्डल-

(१) Y चेन्वा श्रीवत्सकौस्तुभस्य च पूजनम् ।

(२) Y तैरेवान्धेयाम् ।

(३) Y अभिषेकमन्त्रान्नादात्तत्रे नूतनम् ।

दक्षिणेन प्रवेश्य तद्देहस्यभूतानि रमित्यग्निबीजोत्थेनाग्निना
 दग्धानि यमिति वायुबीजोत्थवायूद्भूतानि यमिति सोमबीजोत्थ-
 जनाप्यायितानि विचिन्त्य प्रणतं प्रह्वीभूतं समयान् यावयेत् ।
 ब्राह्मणवेदविष्णुब्रह्मरुद्रादित्वाग्निनोकपालग्रहगुरुवैष्णवपूर्वदेदीक्षि-
 तानां मानना कार्या कदापि निन्दा न कार्य्येति । मण्डले
 भगवन्तं ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वरूपिणे इमिति षोडशाक्षर-
 मन्त्रेण पूजयेत् । अस्य पृथिवी ऋषिरनुष्टुप् छन्दो वराहो
 विष्णुर्देवता । स्वर्णिलेऽग्निमुपसमाधायान्यभागान्तं कृत्वा शिष्य-
 देहे मं नमः पराय 'जीवात्मने नम इत्यादिरूपद्वात्रिंशत्तत्वम्यासं
 कृत्वा मं नमः पराय जीवतत्वात्मने 'स्वाहा इत्यादि द्वात्रिंशन्मन्त्रै-
 र्जुहुयात् । ततः स्वाहान्तषोडशाक्षरमन्त्रेण सहस्रं यतं वा
 हुत्वा तेनैव मन्त्रेण शिष्यस्य गर्भाधानादिविवाहान्तकर्मनिमित्त
 प्रत्येकं तिस्रस्त्रिस्र आहुतीर्हुत्वा होमशेषं पूर्णाहुत्यन्तं समाप्य
 पापनिराकरणबुद्ध्या शिष्यस्य नेत्रवन्धमपनीय ज्ञानरूपहस्तयला
 कया नेत्रमुन्मील्य पुष्पाञ्जलि ग्राहयित्वा

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनयलाकया ।

चक्षुरुन्मीलित येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

इति दत्तपुष्पाञ्जलि भद्रपीठे उपवेश्य तदन्तिके स्वयमुपविश्येत् ।
 शिष्यस्याष्टहोतमन्धत्वे तत्रैव म तदान समाचरात् । तत्रैवम्,—

(१) ४ जीवतत्वात्मने नम इत्यादि रूपेषु द्वात्रिंशत् ।

(२) ४ स्वाहान्त द्वात्रिंशन्मन्त्रैर्जुहुयात् ।

गुरुः सुपुत्रान्तर्गतां 'चित्शक्तिं स्वनासाद्वारानिर्गतां शिष्यनासा-
 द्वारा शिष्यसुपुत्रागतां विचिन्त्य स्वहृदयाच्च मन्त्रवर्णमालारूपेण
 चिन्मयफुलिङ्गमालां शिष्यमुखे प्रविष्टां विचिन्त्य कर्णे 'त्रिर्भन्वं
 श्रावयेत् । पद्यादर्घ्योदकमादाय इदममुकार्पणममुकच्छन्दममुक-
 दैवतं मन्त्रममुकशिष्याय तुभ्यं ददे श्रयमावयोः समानफल-
 दोऽस्त्विति हस्ते जलं दद्यात् । शिष्यगुरुदेवतामन्त्राणामैक्यं
 ध्यात्वा अष्टकत्वः शतकत्वो वा जपेत् । 'ब्रह्मदक्षिणा गुरुणा
 हीमान्ते दीयते 'गुरवे हृदयश्चरथहेमकटकग्रामादिकमुत्तम-
 दक्षिणा । मध्यमदक्षिणा तदर्थं गोमिथुनं हिरण्यं कन्याः सदक्षिणा
 वा दत्त्वा यावज्जीवं विष्णुं पूजयिष्यामीति संकल्प्य गुरुकृतिदिशा
 सम्पूज्य पूजितदेवतानामग्नेश्च गुरुणोद्वासने कृते । ब्राह्मणान्
 भोजयित्वा यागोपकरणं गुरवे दत्त्वा पुनः पुनः गुरुं प्रणम्याच्छिद्र-
 मवधार्थं यावज्जीवं सभार्यापत्यबान्धवो विष्णुकशरणस्तिष्ठेत् ।
 इदञ्च पुत्रकामेन श्रीकामेन व्याधिनाशकामेनापि कर्त्तव्यम् ।

इति वराहपुराणीयवैष्णवदोषाः ।

(१) Y. काञ्चित् शक्तिम् ।

(२) Y निर्मितं श्रावयेत् ।

(३) Y. जयदक्षिणा ।

(४) Y Reads भगवन्नामपूर्वकस्वनामाद्यन्तरसुक्तनामकरणं श्रीकृष्णदाषो-
 ऽसीति । गुरवे ।

शिष्टा; पठन्ति,—

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

एते वै पञ्च सस्कारा यस्याऽसी वैष्णवो भवेत् ॥

तापस्तप्तमुद्राधारणम् । पुण्ड्रं तिलकम् । नाम दीक्षाकालीनम् ।
यागोदीक्षा ।

तप्तमुद्राविधियैवं 'नवप्रश्नपञ्चरात्रे,—

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव च ।

चक्रं कृत्वा तु मेधावी 'धारयेत्तु विचक्षणः ॥

चक्रमायुधम् । ब्रह्माण्डे,—

आयुधैर्वैष्णवैः शैवैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।

चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु स याति परमा गतिम् ॥

वाराहे,—

शङ्खचक्राङ्कितं कुर्यादात्मानं बाहुमूलयोः ।

कलत्रापत्यभृत्येषु पश्चादिषु च सम्पदि ॥

स्त्रेच्छदेवेशुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।

योजनानि तथा त्रीणि मम चैत्रं वसुधरे ॥

तत्र शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गशरान् स्वर्णाद्यन्यतमधातुना
निर्माय स्वनाममन्त्रेण प्रतिष्ठां कृत्वा पूजयित्वाऽग्निनुपसमाधाया-
भ्यर्थाभ्यभागान्तं ध्रुत्वा "इदं विष्णुः, विष्णोरराटं, शततो देवा भवन्तु

(1) Y तत्र पञ्चपञ्चरात्रे ।

(2) Y. धारयेत्तु विचक्षणः ।

(3) D ततो देवा भवन्तु व ।

नः, नारायणाय विद्महे," इत्येतैर्दुत्वा उदीच्याङ्गं समाप्याग्नी शङ्ख-
चक्रादीनि निक्षिपेत् । स्वस्ति वाच्य तप्तं चक्रमादाय "सुदर्शन
महाज्वाल" इत्यादिपूर्वोक्तमन्त्रेण दक्षिणवाहौ चिह्नयेत् । "पाञ्च-
जन्य निजध्वान' इत्यादिमन्त्रेण 'वामवाहुं शङ्खेन चिह्नयेत् ।
"संसारभयभीतानां" इत्यादिमन्त्रेण यत्र क्वापि पद्मेन षड्भयेत्
"ब्रह्माण्ड भुवनारम्भ" इत्यादि गदामन्त्रेण ललाटे गदां चिह्नयेत् ।

शार्ङ्गधारणसंयुक्तं ज्वालार्कसदृशप्रभम् ।

संसारभयमध्यस्थं रक्ष मां त्वां नमाम्यहम् ॥

इति शिरसि शार्ङ्गचिह्नम् । नन्दकाय नम इति हृदये खड्गचिह्नम् ।

धारणान्तरमेवं ब्रूयात्

पुत्रमित्रकलत्रादि र्यः कश्चिन्मत्परिग्रहः ।

सह देवेन सर्वोऽसौ विष्णुप्रीत्यै मयाऽर्पितः ॥

पश्चात्तु धर्ममास्थाय तिष्ठेदाजीवनं बुधः ।

नान्यदेवं नमस्कुर्याद् वैष्णवो न च पूजयेत् ॥

नान्यप्रसादं गृह्णीयात् नान्यनाम प्रकीर्तयेत् ।

फलञ्च —

कुलकोटिं समुहृत्य विष्णुलोके महीयते ।

तत्संसारसंहितायाम्—

अधुना तव वक्ष्यामि वैष्णवं कल्पमुत्तमम् ।

देहे पुण्ड्रं सदा कुर्याच्चतुर्दश विधानतः ॥

(१) Y. वामवाहौ ।

(२) D. भूवोदसदृशप्रभम् ।

शिरोललाटयोस्तद्वद् वाङ्मोक्ष हृदये तथा ।

दक्षवचस्यले ग्रीवामूले तद्दक्षवामयो ॥

कुक्षिपक्षहृदये नाभौ श्रीवाजठरवामत ।

चन्दनेनायवा कार्य्य तीर्थजान्नमृदापिवा ॥

तुलसीजटया 'वापि कार्य्य सर्वसुरेश्वर ।

लिखेद् देहे तु राजेन्द्र मूलमन्त्राभिमन्वितम् ॥

अद्भुतेन पुष्टैर् भुक्त्यैत्वनामिकया मध्यमया वश्यायीं न कदा
चित् तर्जनीकनिष्ठाभ्याम् ।

तद्भक्तसङ्गसेवी स्यात्सदा कृष्णपरायण ।

अर्चयेद्भरिसुद्दिश्य चतुर्भुजमहर्निशम् ॥

विष्णुपयुक्तवस्तूनि दापयित्वापजीवयेत् ।

वैष्णवी या तिथि शक्र सोपाष्या सर्वदैव हि ॥

प्राप्नोति महतीं भक्तिं विष्णुमेवाधिगच्छति ।

विष्णुधर्मं प्रह्लादवाक्यम् —

किलक्षणा भागवता भवन्ति पुरुषा गुरो ।

यच्च भागवतै काव्य तन्मे कथय भार्गव ॥

शक्र उवाच,—

कर्मणा मनसा वाचा प्राणिना यो न हिंसक ।

भावभक्त्य गोविन्दे दैत्य भागवतो हि स ॥

भावभक्तस्तद्विषये प्रेमवान् ।

यो ब्राह्मणांश्च देवांश्च नित्यमेव न निन्दति ।

न च द्रोघ्यपरस्त्रानां दैत्य भागवतो हि सः ॥

सर्वान् देवान् हरिं वेत्ति सर्वल्लोकांश्च केशवम् ।

तेभ्यश्च नान्यमात्मानं दैत्य भागवतो हि सः ॥

तथा,—यः कारयति देवार्चां हृदयालम्बनां हरिः ।

पुण्याणि च सुगन्धीनि मनोज्ञानि च यः पुमान् ।

प्रयच्छति हृषीकेशे स भागवत उत्तमः ॥

महाभारते,— ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्ता जिज्ञासुरर्थायी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानीत्यात्मैव मे मतम् ।

तथा,—मध्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मध्येव प्रत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छातुं धनञ्जय ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

तथा,—यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी 'भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥

'स्तान्दे चन्द्रशर्मवाक्यम्,—

कविना मोहितेनापि न कृत तव पूजनम् ।
 मया पापेन देवेश शिवभक्तिसमादरात् ॥
 तव भक्ति कृता नैव न कृत तव वासरम् ।
 विफल सुकृत जात यन्मया समुपार्जितम् ॥
 मत्पूर्वजैस्तु कथित सर्वमेतत् सुरेश्वर ।
 तत्पुण्य मा वृथा यातु प्रसादात् तव माधव ॥
 दृष्टे तु तव वक्त्रे तु दुर्लभ भुवनत्रये ।
 नैवास्ति देवकोपुत्र पुराणेषु श्रुत मया ॥
 सापराधाद्य ये केचित् शिशुपालादय स्मृता ।
 त्वत्करेणाहता, कोपात् मुक्ति प्राप्ता महीभुज ॥
 अद्यप्रभृति कर्त्तव्यम् यन्मया कृष्य तत् शृणु ।
 एकादश्या न भुञ्जीत कर्त्तव्य जागर सदा ।
 महाभक्त्या प्रकर्त्तव्य प्रत्यह पूजन तव ।
 पलाहेनापि विद्वन्तु न कार्यं वासर तव ॥
 'त्वत्प्रियार्थं मया कार्यां द्वादशीं व्रतसयुता ।
 कार्यां भक्तिर्भगवति प्राणैरपि धृतै सदा ॥
 नित्य नामसहस्रं पठनीय तव प्रियम् ।
 पूजा च तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदैव हि ॥

(1) Y चन्द्रशरणात् अथाप्ये चन्द्रशर्मवाक्यम् ।

(2) Y त्वत्प्रियार्थं मया ।

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया^१ हरे ।
 नृत्यं गीतं च कर्त्तव्यं सप्राप्ते तव जागरे ॥
 तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।
 करिष्यामि तवाग्रे तु^२ गुणानामपि कीर्त्तनम् ॥
 द्वारकाया प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं गमनं मया ।
 त्वत्कथाश्रवणं कार्यं नित्यं पुस्तकवाचनम् ॥
 नित्यं पादोदकं मूर्द्ध्ना मया धार्यं स्वभक्तितः ।
 नैवेद्यभक्षणञ्चापि करिष्यामि यतव्रतः ॥
 निर्माल्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया ।
 त्वया यदवसृष्टन्तु भक्षणीयं सदा मया ॥
 तया तथा प्रकर्त्तव्यं तव तुष्टिर्यथा भवेत् ।
 सत्यमेतन्मया कृष्ण तवाग्रे परिकीर्त्तितम् ॥

पलाहेन तिलाहेन दशमोविडं एकादशीव्रतं न कार्यम् ।
 नित्यं पुस्तकवाचनं नित्यं वैष्णवग्रन्थपर्यालोचनम् । त्वया यदव-
 सृष्टमिति यद्भक्षणीयं तत् त्वदुपभुक्तमिति बुद्ध्या भक्षणीयम् । तथा
 तथा प्रकर्त्तव्यमित्यन्यदपि भगवद्भौतिहेतु कस्मान्तरमित्यर्थः ।

नारदीयपञ्चरात्रे,—

समयांश प्रवक्ष्यामि संक्षेपं पाञ्चरात्रिणाम् ।
 न भक्षयेन्मत्स्यमांसं कुर्यात् शूकरयोस्तथा ॥
 कांस्यपात्रे न भुञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः ।
 देवागारे न निठीवेत् क्षुतधात्र विवर्जयेत् ॥

(१) L. इदा ।

(२) D. गुणानाङ्कारि कीर्त्तितम् ।

सोपानत्कचरणसु न विशेत् तत्र कर्हिचित् ।
एकादश्या न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥
जागर तत्र कुर्वीत विशेषात् पूजयेदरिम् ।

तथा,—

न शङ्केन पिवेत् तोय न निन्देद् ब्राह्मण सदा ।

अथ दुर्गासम्प्रदेयानि ।

भविष्ये,—

मयूरपत्रव्यजन नानावर्णविचित्रितम् ।

भगवत्यै नरो दत्वा लभेद् बहु सुवर्णकम् ॥

तालवृन्त महाबाहो 'चित्रकर्णोपशोभितम् ।

भगवत्यै नरो दत्वा वैष्णवस्य फल लभेत् ॥

वैष्णवस्य यज्ञस्य । रूप्यदण्डचामरदाने वायुलोकाप्ति ।

ताम्रदण्डचामरदाने मातृणा स्थानम् । सर्वसौवर्णदण्डचामर

दत्वा ब्रह्मलोके महीयते । मणिदण्डसुवर्णरौप्यविचित्रचामर

दत्वा दुर्गालोके महीयते । श्वेतपताकाद्य ध्वज दत्वा 'दुर्गालोके

महीयते । दुर्गायतने ध्वजमालाकरणे महाध्वजाष्टककरणे वा

कल्पयत दुर्गालोके महीयते । धवलप्रवालमणिभूषितमणिदण्ड-

मयच्छत्रदाने गिरसि धार्यमाणेन च्छत्रेण विमानस्थो दुर्गालोके

(1) Y चित्रकर्णोपशोभितम् ।

(2) Y दुर्गाबोह ।

महोयते । दुर्गालये बहुघण्टादाने देवीलोकाप्ति । भेरीमृदङ्ग
 पटहवेणुवीणादिदाने देवीमालोक्यम् । दुर्गायै मृत्पात्रदान
 ब्राह्मणसम्प्रदानकताम्रपात्रदानात् शतगुणफलम् । देव्यै ताम्र
 पात्रदान ब्राह्मणसम्प्रदानकस्वर्णपात्रदानात् शतगुणफलम् । दुर्गायै
 रजतदान ब्राह्मणसम्प्रदानकनिष्ककोटिसुवर्णदानादधिकफलम् ।
 पयस्विनीगोदानेऽश्वमेधफलम् । स्नानार्थगोदाने गौशतदानफलम् ।
 खेत वृष दत्त्वा वृषरोमसख्यककल्पसहस्र रुद्रलोके मही-
 यते । १ दासीदासदाने राजसूयाश्वमेधफलम् । हस्तिदानाद्
 गजेनेन्द्रलोके क्रीडनम् । छत्रध्वजकिङ्किणीघण्टाचामरभूषित
 रथ दत्त्वा परमा गतिं याति । जलोपेतशस्यशालिमही
 दत्त्वा भूमिहस्तसख्यककल्पसहस्र दुर्गालोके महीयते । सुप्त
 मृदुकुटुम्बयुतग्राम दत्त्वा शक्रलोके महीयते ।] विपण्याय
 तनयुक्तनानाजनसमाकुल पुर दत्त्वा महर्लोके महीयते । सुसमृद्ध
 नगर परिखादेवायतनप्राकारवीथ्यामणनानाजनाकीर्ण दत्त्वा
 अश्वमेधफल प्राप्य इन्द्रलोके महीयते । नानाफलपुष्पान्विताराम-
 दाने फलपत्रकुसुमसख्यकवर्षसहस्र दुर्गानुचरत्वम् । दुर्गायतने
 वापीकूपतडागदीर्घिका कृत्वा कुलानां शत तारयित्वा

चण्डिकापुरमासाय मोदते चण्डिकानुग ।

मृदुसूक्ष्मयिचित्रवस्त्रदाने वस्त्रतन्तुसख्यकवर्षसहस्र मोदते चण्डि
 कालये । सुवर्णतिलकदाने दुर्गासालोक्यम् । सीवर्णांघ्रिय

दाने गोसहस्रदानफल प्राप्य सूर्यलोके महीयते । नानाविधमह्य
भोज्यमद्यमाससमन्वितमष्टम्या नवम्या वा सञ्जाकाले महिषा-
जनिपातनैर्बलिकरणे चण्डिकासालोच्यम् ।

अथ देवीधर्मा ।

कालोत्तरे देवीभक्त्याचारप्रसङ्गे,—

कन्यास्त्रीदेवविप्राणा गुरुणाञ्च विप्रैरपत ।
शास्त्रान्निमाधकादीना निन्दा यत्नेन वर्जयेत् ॥
सुगन्धि पुष्प शिरसि सुख ताम्बूलसयुतम् ।
हस्ताभ्या कङ्कणे धार्ये कुण्डले चाङ्गुलौयकी ॥
शीवा श्वेयकाब्द्याञ्च रक्तवस्त्राणि धारयेत् ।
रमणञ्च दिवा वर्ज्यं तथा पर्वसु सर्वदा ॥
प्रभातसमये भक्त्या भवानीं पूजयेत् सदा ।
यावन्न पूजिता गोरी तावत् किञ्चिन्न भजयेत् ॥
ताम्बूलवस्त्रगन्धादीन् पूजयित्वा तु धारयेत् ।
करुण्डी पेषणी चुन्नी मार्जनीं देहली तथा ॥
कन्यास्त्रीबालघण्टाय वस्त्रमग्नि द्विज शुद्धम् ।
स्वविर कर्करीं रत्न विष्णुपादेन सस्ययेत् । (१)
यामहस्येन पूजा तु वर्जनीया मिथिध्वज ॥

तैलमासादिकं वत्स वर्ज्यं पर्व्वणि पर्व्वणि ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां पौर्णमास्या विशेषतः ॥
 सक्रान्तौ ग्रहणे चैव पङ्गोतिमुखेषु च ।
 विशेषपूजा कर्त्तव्या आचार्य्यं पूजयेत् सदा ॥
 तृतीयाजागरः कार्य्यश्चतुर्थ्या पूजन तथा ।
 दैव्यै दत्तन्तु नैवेद्यं कुमारोपु प्रदापयेत् ॥
 अदीक्षितानां पुरतः पूजनं परिवर्जयेत् ।
 ['क्षितपुष्पाणि सिद्धार्यां नोलदूर्वाद्गुरास्तथा ॥
 नित्यं शिरसि दातव्या देव्या मन्त्रेण मन्त्रिताः ।
 आदर्शं धारयेन्नित्यं न चित्तिं न शवं स्पृशेत् ॥
 न स्पृशेद् भक्तिहीनान्तु कपिला वाऽथ काञ्चन ।
 कुष्ठिनं कुल्लखञ्जाश्च केकरं कुटिलाययम् ॥
 मद्यमांसाग्निपादीनि प्रयत्नात् परिवर्जयेत् ।]
 खण्डखाद्यानि देयानि तथा भक्ष्याणि यत्नतः ॥
 अपर्युपितपुष्पाणि दातव्यानि प्रयत्नतः ।
 कर्पूरयुक्तमुदकं वस्त्रभूतं प्रदापयेत् ॥
 'निर्हयत्वममर्यादांमसत्व साहसं तथा ।
 दीत्यमात्नोव (१) हास्यश्च शयनं गून्धवेश्मसु ॥

(1) Y. Omits the portion bracketed.

(2) १ निर्भयत्वममर्यादा •

वापोकूपमहावृक्षदेवतायतनेषु च ।
 शयन रोदनञ्चैव भोजनञ्च विशेषत ॥
 न रात्रौ पूजन शस्त भोजनञ्च विशेषत ।
 प्राणिहिंसा न कर्त्तव्या परच्छिद्र न दर्शयेत् ॥
 दीर्घसन्नन्तथा सुर्धसद्गम परिवर्जयेत् ।
 तपस्त्रिसु सदा दान शिवभक्तेषु नान्यथा ॥
 न पठत् पशुशास्त्रन्तु भूतवादञ्च वर्जयेत् ।
 दया च सर्व्वदा कार्या भूतानामभय तथा ॥
 इद शौचविधानन्तु कथितन्ते समासत ।
 नादीक्षितेषु दातव्य नाभक्तेषु कथञ्चन ॥

अत्र येषां द्रव्याणां समर्पणे अर्चयतिशब्देन विधानमर्चयति
 प्रायपाठे तत्र ददात्यर्थश्रवणेऽपि 'विशये प्रायदर्शनात्' इति न्यायेन
 पूजात्वमेव निश्चितमिति । पुष्पानुलेपनावस्त्रेण प्रोक्ष्य नेत्रेण
 वोक्ष्य कवचेनावगुण्ठय अस्त्रेण तालत्रयेण सरस्य स्पृष्ट्वा मूल
 मट्टधा जघ्ना धेनुमुद्रया अमृतोक्त्य अनुलेपनेन गात्रलेपनम् ।
 पुष्पस्य शिरसि दानम् । धूपस्य घ्राणे सन्निधापनम् । दीपस्य
 नेत्रे प्रदर्शनम् । नेत्रेद्ये जलप्रक्षेप । प्राणादिमुद्रादर्शनम् । फलद्रा
 रस्य देहे यथास्थान विन्यास । वस्त्रस्य परिधापन यज्ञोपवीतस्य
 देहे समर्पणमित्यादि यथायोग्य कार्यम् । येषां तद्ददाति
 प्रायपाठस्तोपा तेनैव न्यायेन दानरूपत्वनिश्चयात् सम्मदानम् ।
 देव गन्धपुष्पाभ्या सम्प्लूय देयद्रव्यञ्च सम्पूज्य दानवाक्येन
 दानम् ।

‘इत्यग्निचिदुवाजपेयिनरमिहविरचिते नित्याचारप्रदीपे

प्रथमभागे नानाविधदेवकार्याणि । श्रौः ।

‘अत्र प्रणवोपासकेन प्रातः प्रणवजप. कार्यः ।

प्रातः स्नातः शुचिर्भूत्वा क्षतसन्ध्याजप स्तुतः ।

यथोक्तन्यस्तमन्त्रः सप्तशोत्तरसहस्रकम् ॥

सप्राणायामकं कुर्यात् तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्य एव विधिः स्मृतः ॥

नित्यज्ञपेन्न सर्वपापक्षयः सर्वकामाप्तिश्च । प्राणायामश्च—

रेचकं दक्षिणेनीतं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिज्ञेयो विपरीतस्तु सस्थितौ ॥

प्रणवमन्त्रस्य प्रजापति ऋषि देवी गायत्रीच्छन्दः परमात्मा

(1) Y. इत्यग्निचिदुवाजपेयिनरमिहविरचिते नित्याचारप्रदीपे नाना-
विधदुर्गाराधनकर्माणि । अथ नानादेवतभक्षाणि ।

शिवोऽभिवेकसन्तुष्टो भक्ष्यतुष्टो विनायक ।

अलङ्कारप्रियो विष्णु प्रीत्या देव प्रसीदति ॥

ब्रह्माध्ययनसन्तुष्ट कर्मणा च शतक्रतु ।

वैनतेय सर्पपरैर्भास्करोऽर्घ्येषु तृष्यति ॥

होमेन तु स्पृह प्रीतो दानतुष्टो नवस्रजा ।

वासुण्ड्यायक्षदैतेया सुराभासवलिप्रिया ॥

धर्म आचारसन्तुष्ट पायसेन सुधाकर ।

मन्दाप कष्टमैस्तुष्टो लक्ष्मी पद्मार्चनप्रिया ॥

ध्यानेन सर्वदा सर्वे कालयोगेन मुक्तिदा ।

इति नित्याचारप्रदीपे प्रातः कालीनदेवताकार्याणि समाप्तानि ।

(२) १ अत्र प्रणवजप कार्यः ।

देवता प्रणवजपे विनियोगः । ॐ भूः हृदयाय नमः । भुवः शिरसे
 स्वाहा । स्वः शिखायै वपट् । महः कवचाय झम् । जनः
 नेत्राभ्या वीपट् । तपः अस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यासः । प्रणवेन
 सर्वशरीरे व्यापकन्यासः । एव करद्वये अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु
 करद्वये युगपन्प्रासः । अकारं प्रथमपर्वणि । उकारं द्वितीय-
 पर्वणि । मकार तृतीयपर्वणि । सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणव न्यसेत् ।
 अकारं नाभौ । उकार इदि । मकार मूर्द्धि । सर्वाङ्गे प्रणव ।
 शरीर प्रणव ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मान विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन
 स्वदेह परिवन्धयेत् । भूः अग्न्यात्मने हृदयाय नमः । भुवः
 वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा । स्वः सूर्यात्मने शिखायै वपट् । ॐ भू
 भुवः स्वः ब्रह्मात्मने कवचाय झम् । सीमात्मने नेत्राभ्या वीपट् ।
 सत्यात्मने अस्त्राय फट् । व्याहृतित्रयेण दिग्बन्धनम् । एतद्
 ब्रह्मकवचम् । एतद्बन्धं दृष्ट्वा हिंसा. पलायन्ते । अन्तकालेऽने-
 नैव बद्धो मुक्तो भवति । सोऽहमित्यस्य महावाक्यस्य स्थूल-
 महाभूतविराटरूप हकारार्थं सूक्ष्ममहाभूतावच्छिन्नहिरण्य-
 गर्भाख्ये सकारार्थे लोन तच्च मकारार्थेऽव्याकृताख्ये मूलकारणे
 तच्च दानाद्य (?) शरीरत्रयानुस्यूते ब्रह्मणि तच्च शुद्ध चिन्मात्र
 ब्रह्माऽहमस्मीति चिन्तयेत् । असमर्थसु

विष्णु भास्रत्किरीटाङ्गदवलयगलाकल्पहारोदराग्नि-
 श्रोणोभूय सवचोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गम् ।

हस्तोद्यच्चक्रगङ्गाम्बुजगदममलं पीतकीशियवासो-

विद्योतद्भास्रमुद्यद्दिनकरसदृश पद्मस्थ नमामि ॥

इति ध्यायेत् ।

अष्टाष्टाक्षरविधानम् ।

प्रातः स्नातः समुत्थाय कृतसन्ध्याजपः शुचिः ।
जपेदष्टसहस्र वै नित्य एव विधिः स्मृतः ॥
यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।
नमो नारायणायोक्ता तत्कलो लभते फलम् ॥
अष्टाक्षरी महामन्त्रः सर्वपापहरः 'शुभः ।
सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥
भूत्वोर्द्ध्वाङ्गरथाङ्गं सत्यपूर्वं ब्रवीमि वः ।
हे पुत्र शिष्याः नृणुत न मन्त्रोऽष्टाक्षरात्परः ॥

नारसिंहे,—

किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्ब्रतैः ।
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
इमं मन्त्रं जपेद् यस्तु शुचिर्भूत्वा दिने दिने ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्वतोर्धफलं ह्येतत् सर्वदानफलं नृप ।
हरिर्ब्रह्ममय्यग्रं सर्ववत्सलं नृप ॥

तथा,—गन्धपुष्पादि सकलमननैव निवेदयेत् ।

कल्पतरो,—श्रीशुक उवाच,—

किं जपन् सुच्यते तात सततं विष्णुतत्परः ।
संसारदुःखात् सर्वेषां हिताय वद मे पितः ॥

व्यास उवाच,—

अष्टाक्षरं प्रवक्ष्यामि मन्त्राणां मन्त्रमुत्तमम् ।
 यं जपन् मुच्यते मर्त्यां जन्मससारवन्धनात् ॥
 हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 एकाग्रमनसा ध्यात्वा विष्णुं कुर्याज्जपादिकम् ॥
 एकान्ते विजने स्थाने विष्णुये वा जलात्मिके ।
 वेदे पुराणे प्रसिद्ध एष मन्त्रः 'पुरातनः ॥
 एवमष्टाक्षरं मन्त्रं जपेन्नारायणं स्मरन् ।
 सन्ध्यावसाने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 सर्ववेदरहस्येभ्यः सार एष उदाहृतः ।
 विष्णुना वैष्णवानान्तु 'हितानुग्रहणात् पुरा ॥
 कीर्तितः सर्वपापघ्नः सर्वकामप्रदायकः ।
 स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे जपेत् पापविशुद्धये ॥
 गन्धपुष्पादिभिर्विष्णुमनेनाराध्य यो जपेत् ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुच्यते नात्र समयः ॥
 जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 मासि मासि च द्वादश्यामयुतञ्च जपेत् शुचिः ॥
 प्रथमेन तु लघेण ध्यात्वाशुद्धिर्भविष्यति ।
 द्वितीयेन तु लघेण 'मन्त्रशुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) Y सनातनः ।

(२) १ हितानुग्रहणात् पुरा ।

(३) १ दिव्यान्धमधिगच्छति ।

[द्वितीयेन तु लक्षणे स्वर्लोकं प्राप्नुयात् परम् ।
 चतुर्थेन तु लक्षणे हरिः सायुज्यमाप्नुयात् ॥
 पञ्चमेन तु लक्षणे निर्मलं ज्ञानमाप्नुयात् ।
 षष्ठेनैव तु लक्षणे भवेद् विष्णुस्थिता मतिः ॥
 सप्तमेन तु लक्षणे स्वरूपं प्रतिपद्यते ।
 अष्टमेन तु लक्षणे निर्वाणमधिगच्छति ॥]

तथा,—जपेन्द्रारायणं मन्त्रमेतन्मृत्युभयापहम् ।

आयुष्यं धनपुत्रांश्च पशून् विद्यां महद्दयगः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षांश्च लभते जपकवचरः ।
 दुःस्वप्नासुरपेशाश्च उरगा व्रह्मराक्षसाः ।
 जपिनं नोपसर्पन्ति चौरा व्याधय एव च ॥

पञ्चपुराणे,—

अष्टाक्षरञ्च मन्त्रेण ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।
 तान् दृष्ट्वा व्रह्महा शुद्धोत् स्त्रियतो वैश्ववः स्वयम् ॥

तथा अष्टाक्षरकल्पे,—

पादचारी सहस्रायुरमितायुर्नभश्चरः ।
 लक्षायुरपि जीवेश्च जपे सातिशये सति ॥
 कोटिमष्टाक्षरं जप्तुर्न किञ्चिद् दुष्करं भवेत् ।
 स्तम्भयेदपि खे सूर्यसुदधिच्चापि गोपयेत् ॥
 अणिमादिगुणान् प्राप्य स्वाराज्ये सुखमशुभे ।

इत्यादिवाक्त्रयलान्नाारायणमन्त्रोपासनपरः प्रातः सहस्रं जपेत् ।

यस्य तेनेव संसारविच्छेदमिच्छति स आवश्यककर्मकालातिरिक्तकाले सततं जपेत् ।

तथाच,—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु नमोनारायणेति यः ।

जपेत् स याति विप्रेन्द्र निर्वाणमधिगच्छति ॥ (१)

यत्तु,—

स्वप्नानारायणं मन्त्रं गच्छन्नारायणं तथा ।

भुञ्जन् नारायणं विप्रं तिष्ठन् जायन् श्वसन्नपि ॥

उन्मिषन् निमिषन् वापि नमो नारायणेति यः ।

जपेन्नारायणं मन्त्रं प्रणम्य पुरुषोत्तमम् ॥

इति । यच्च,—

आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।

नमोनारायणायेति मन्त्रैकशरणा वयम् ॥

इति तत्र गमनादिकाले,—

मन्त्रैकशरणी विद्वान् मनसैव सदा जपेत् ।

इति मनसा जपः । एतादृशजपनिष्ठावतो नित्याकरणेऽप्य-

दोषः समाधिसमानत्वात् ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

इति भगवद्बचनादित्याहुः । अस्य वैदिकत्वान्न दोषादिचिन्ता

नवा दोषानियमः पुरश्चरणनियमो वा । तथाच नारायणो-

पनिपद्य,—ॐमित्येतदग्रे व्याहरेन्नम इति पश्चान्नारायणायेत्यु-

परिष्ठात् ॐमित्येकाक्षरं नम इति द्वे अक्षरे नारायणायेति

पञ्चाक्षराणि एतद् वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदं यो ह वै नारायण-
स्याष्टाक्षरं पदमध्येत्यनुपप्लवः सर्व्वमायुरप्येति विन्दते प्राजापत्यं
रायस्योपं गौप्यत्वं स ततोऽमृतत्वमश्नुते । इति । तथात्मबोधो-
पनिपद्,—
ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासनं वैकुण्ठं गमयिष्यति ।
इति । प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

छन्दसु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रपदादिकैः ।

उल्कैर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादष्टाङ्गकं सुधीः ।

सहस्रगिरःशिखावर्धनेत्रास्त्रोदरपृष्ठकैः ॥

अर्कौघाभं किरोटान्वितमकरनसत्कुण्डलं दीप्तिराजत्-

केयूरं कौसुभाभाशबलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।

नानारत्नांशुभिन्नाभरणगतयुजं श्रीधराश्लिष्टपाशं

वन्दे दीःसक्तचक्राम्बुरुहदरगदं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥

मन्त्रार्थः ।

सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिश्च सर्व्वात्मा सर्व्वगो भुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदा ।

इति सुरेश्वराचार्य्यरोत्या ज्ञातव्यः । अर्थार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहायै वृहीतदेहो नारायणस्तस्मै नारायणाय
नमस्कार इति ।

प्रपञ्चसारे च,—

तारः शक्रुत्यतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः पूर्वम् ।

नार्थः प्रतिपेधार्यो मोकारयायमर्थको भवति ॥

सलिलानलपवनधराः क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः ।

चरमेरसु विभक्तिव्यत्यर्थं दर्शितस्तदर्थार्थं ॥

अथ सलिलतेजोवायुधरात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्मैवाह-
मित्यर्थः । अत्राद्भूतकिरीटमन्त्रः किरीटकेयूरधारमकर-
कुण्डलगङ्गचक्रगदाम्बुजहस्तपीताम्बरधरयोवत्साद्वितवधस्थलश्री-
भूमिसहितस्वामन्योतिर्द्वयदीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमः ।
इति व्यापकन्यासः ।

वैष्णवपीठे पूजा ।

अद्भान्यभ्यर्थं मन्त्रार्थान् क्रमरेपु समर्चयेत् ।

पूर्वादिचतुर्दले वासुदेवसङ्घर्षप्रद्युम्नानिरुद्धाः । कोणदलेषु
शान्तियोसरस्वतोरतयः । दलाग्रेषु शङ्खचक्रगदापद्मकौस्तुभमुपल-
खद्वनमालाः । अग्रे गरुडम् । शङ्खपद्मनिधी दक्षिणोत्तरयोः ।
पश्चिमे ध्वजः । आग्नेये विघ्नराजः । नेऋते तार्क्ष्ये ईशानि
सेनानीं इन्द्रादयस्तद्द्वहिर्विष्वादयः ।

विकारमत्र प्रजपेन्ननुमेन समाहितः ।

तद्दशार्थे सरसिजैर्जुहुयान्मधुराङ्गुते ।

धर्मार्थकामान् लब्ध्वान्ते विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥

(१) Y दयपु ।

(२) Y विकारमत्र जपेन्ननु •

प्रयोगश्च ।

सर्वार्थसाधनं जप्त्वा विशुद्धात्युपपातकी ।
 पञ्चाहं पञ्चगव्यायी निपत्तो दर्भसंस्तरे ॥
 अहोरात्रमुपोष्याशु सहस्रेणाभिमन्त्र्य च ।
 युक्तानि पञ्चगव्यानि पीत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 शनैश्चरदिनेऽश्वत्थं नित्यमालभ्य पाणिना ।
 'जपेदष्टोत्तरं शुद्धो म्रियते नापमृत्युभिः ॥
 अश्रीयादन्वहं विद्वान् पन्नं सप्ताभिमन्त्रितम् ।
 आरोग्यं महदाप्नोति बलं तेजश्च विन्दति ॥
 उदकुम्भं नवं पूर्णमुपसृश्यायुतं जपेत् ।
 तेनाभिपिक्तस्तीयेन व्याधिभिः परिमुच्यते ॥
 तिलानां दशसाहस्रैर्होमवायुर्विवर्द्धकः ।
 दधिमध्वाज्यसमिथ्रां चतुरङ्गुलसन्निताम् ।
 शुलुचीमयुतं हुत्वा मृत्युमेवातिवर्त्तते ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति हृतहोमेन भूयसा ।
 अष्टाक्षरं समुच्चार्य वामहस्ताभिमन्त्रिताः ॥
 पुनः पुनरपः सिञ्चेत् सर्पदष्टसु जीवति ॥
 नाभिमात्रोदकस्थान्ते नदीं प्राप्य समुद्रगाम् ।
 जप्त्वा सूर्यमूर्ध्वाङ्गुरयुतं धनमाप्नुयात् ॥
 अभिमन्त्र्याष्टसाहस्रं सर्व्वबीजानि वापयेत् ।
 महती शस्यहृदिः स्यादान्नादिष्वप्ययं विधिः ॥

पुत्रं मामत्रयाद् विन्देत् हुत्वा गोमूत्रयावकम् ।
भुङ्क्तेति क्वचित् पाठः ।

अनुज्ञायान्तु संख्यायां विधाने जपहोमयोः ।

सर्वत्राटसहस्रं स्यादेव साधारणो विधिः ॥

['इति नित्याचारप्रदीपे अष्टाक्षरविधानं समाप्तम् ।]

अथ मुमुक्षुणा प्रातः प्रपञ्चयागविधिः कार्यः ।

कृते च यस्मिन्निह साधकोत्तमाः

प्रयान्ति निर्वाणपदं तदक्षयम् ।

इति प्रपञ्चसारवचनात् । सन्निदानन्यसिद्धिद इति तन्वान्तरात् ।

*तत्राङ्गत्वेन प्रथमं महागणपतिमन्त्रस्य न्यासः । महागणपति-

मन्त्रस्य गणक ऋषिः नोवृद्धगायत्रोच्छन्दः महागणपतिर्देवता

गां वीज स्नाहा शक्तिः ॐ गां हृदयाय नमः ॐ र्मीं गां शिरसे

स्नाहा ॐ ह्रीं शुं शिखायै वषट् ॐ क्लीं गें कवचाय ह्रं ॐ लं

गौ नेत्राभ्यां वीषट् ॐ अं गः अस्त्राय फट् । कल्पवृक्षवने ऐश्व-

जलधिलहरीवातशिशिरे सर्वर्तुसेविते तरुमूले पट्कोणे लिपि-

पत्रे आसीनस्वेकरदो [*दशभुजो] गजवदनः ।

(१) D. Omits the portion bracketed

(२) Y प्रपञ्चयागविधिः कार्यः ।

(३) Y. तदङ्गत्वेन * ।

(४) Y. Omits the portion bracketed

बीजापूरगदेद्युकार्मुंकरुजाचकाजपाशोत्पल-
ब्रीहिप्रस्यविपाणरत्नकलशप्रोद्यत्कराम्भोरुहः ।

ध्येयो वल्लभया सपद्मकरया श्लिष्टो ज्वनत्भूपया

विश्वोत्पत्तिविनाशनस्थितिकरो विघ्नो विशिष्टार्थदः ॥

अये रमारमेशौ विल्वे । दक्षे वटमूले गिरिजागिरिगौ ।
पृष्ठे पिप्पलमूले रतिकामौ । सव्ये भूवराहौ प्रियङ्गुमूले । पङ्कोषा-
श्रियु । अये आमोदः सिद्धिश्च । तमभितः प्रमोदः समृद्ध्या ।
सुमुखः कान्त्या । दुःखो 'मदनावत्वा । तमभितो विघ्नो मद-
द्रवया । विघ्नकर्त्ता द्राविण्या । सव्ये शङ्खनिधिर्वसुधारया । दक्षे
पद्मनिधि वंसुमत्या । अष्टदेवताः । ततोऽष्टमातरः । इन्द्रादयो
वजादयश्च । एव सपरिवारं गणपतिं ध्यात्वा ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं सं गण-
पतये वरवरद सर्व्वजन मे वशमानय स्वाहेति गणपतिमन्त्रस्य देहे
न्यासः ।- गमिति वोजमन्त्रस्य चतुश्चत्वारिंशद्द्वारं जपः । गणानां
त्वेति मन्त्रस्य सङ्कजपः । महागणपतिमन्त्रस्य चतुर्व्वारं जपः ।
मातृकामन्त्रस्य ऋथादिस्मरणम् । पङ्कजन्यासः । मातृकाश्च-
राणां, स्वस्वस्थानेषु त्रिवारं न्यासः । सविन्दुकपोद्गयस्वरान्ते
धादित्याय नम इति मुखे । कवर्गान्ते अङ्गारकाय नम इति
दक्षिणकरे । चवर्गान्ते शुक्राय नम इति वामकरे । टवर्गान्ते
बुधाय नम इति दक्षिणपादे । तवर्गान्ते बृहस्पतये नम इति
वामपादे । पवर्गान्ते शनैश्वराय नम इति कुक्षौ । यकारादि-
दयाश्चरान्ते सोमाय नम इति हृदये ।

(१) १. मृदुवत्या ।

अथ प्रपञ्चयागन्यासः ।

प्रपञ्चयागमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः सच्चिदानन्दाहय-
परिपूर्णं प्रत्यक्ब्रह्मन्योतिर्देवता प्रणवो बीजं ह्रस्वेखा शक्तिः ।
स्वाहा हृदयाय नमः । सोऽहं शिरसे । हंसः शिखायै । ह्रीं
कवचाय ह्रम् । ॐ नेत्राभ्यां हरहर प्रस्त्राय फट् । इति करे
पङ्कजन्यासं कृत्वा देहे मूलमन्त्रेण व्यापकन्यासं कृत्वा हृदया-
दिसु पङ्कजन्यासः । ॐ ह्रीं हं सः सोऽहं स्वाहेति मन्त्रार्थध्यानम् ।
सर्वात्मकं मायारोपितदेहेन्द्रियादिभेदप्रपञ्चाधिष्ठानरूपं प्रत्यक्-
ब्रह्मैकभूतं परिपूर्णं ब्रह्मानन्दन्योतीरूपम् । तस्मिन् सोम-
रूपे ब्रह्महुतायने न्योतिषि समस्तप्रपञ्चसहितास्तत्तुल्याः
संस्थानोपेता मातृकावर्णा ह्यन्तु इति भावनीयम् । ॐ ह्रीं हं सः
सोऽहं स्वाहा इति क्रमेण । शिरःसहितो अकारो हुत इति
बुद्धिः । ॐ आं ह्रीं आ हं सः सोऽह स्वाहा । वदनहृत्तसहित
आकारो ब्रह्मणि हुत इति बुद्धिः । एवं सर्व्वत्र ।

एवं न्यासान्ते सर्व्वप्रपञ्चदेहादिशून्यः पूर्णचिन्मावस्ति-
ष्ठेत् । एवं न्यासं कुर्व्वतो ब्रह्मज्ञानमस्मिन्नेव जन्मन्युत्पद्यते ।
मन्त्रोपासकस्य च मन्त्राः सर्व्वदोषरहिता भवन्ति । एतावन्मोक्ष-
फलाय मन्त्रसिद्धये तु वक्ष्यमाणवाद्यहोमः काम्यफलाय ।

हृदये जुहुयादग्नी मन्त्रवित् तन्त्रचोदितैः ।

अग्न्योदुम्बरप्रचन्यग्रीधसमिधस्तिलाः ।

सिद्धार्थपायसान्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥

अमोभिर्जुहुयाद्भक्षं तदहं वा समाहितः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति परां सिद्धिञ्च विन्दति ॥

एभिरर्कसहस्राणि हुत्वा मन्वी विनाशयेत् ।

रिपून् चुद्रप्रहान् भूतान् शापान् सर्वान् सपन्नगान् ॥

मन्वाणामन्यथावृत्तिप्रतिपत्तिसमुद्भवान् ।

विकारान् नाशयेदाशु होमोऽयं समुदीरितः ॥

एभिस्त्रिमधुरोपेतै हुत्वा लक्षं राज्यं लभते । तिललक्षहोमः

पापक्षयाय । पद्मलक्षहोमः स्त्रियै । घृतलक्षहोमः कीर्त्यै ।

अनया सप्त संजमं पिवेत् प्रतिदिने दिने ।

सखिलं स भवेद् वाम्नी लभते कवितां पराम् ॥

होमसूर्याग्निदैवत्या वर्षां लोहवयन्तया ।

रौप्यमिन्दुः स्रुतो हैमं सूर्यस्ताम्नी हुताग्रनः ॥

लोहभागाः समुद्दिष्टा स्वराद्यक्षरसंख्यया ।

तैर्मुद्रां कृत्वा तां स्पृष्ट्वा सहस्रं संजप्य सहस्रं हुत्वा तत्र
संपातं पातयित्वा पद्मजोपरि क्षीरहृत्कषायपूर्णमष्टगन्धनवरत्न-
युतं संस्थाप्य तत्र मुद्रिकां प्रक्षिप्य कुम्भे मातृकां सम्पूज्य
स्पृष्ट्वा सहस्रं जप्त्वा तेनाभिषिच्य यस्मै तां मुद्रिकां दद्यात्
तस्य तां धारयतः सर्वापविष्टतिरोगग्रहभूतविषक्षीरव्यालादि-
दोषनिवृत्तिं युञ्जे जयः । षट्पञ्चशतौ स्वराः कादपः पञ्चवर्गा
यादयो वर्गद्वयमिति नववर्गाणां नवग्रहा देवताः । नवग्रहाणां
नवरत्नानि माणिक्यमौक्तिकविद्रुमगारुडपुष्परागवज्रनीलगोमेद्र-
वेदूर्याणि एतैर्मुद्रां कृत्वा पूर्व्ववत् सस्त्रव्य धारणे यद्-

पीडाशान्तिर्सौभाग्यलक्ष्मीसकलायत्रिवृत्तिरचोभूतपिशाचादिभया
भावधनधान्यसमृद्धिय फलम् । एवं केवलमाटकोपासकस्यापि ।

अथ प्राणान्निहोत्रविधिः ।

तस्य फलं प्रपञ्चसारे,—

सतारशतथायजपान्तमेवं हुत्वा महात्माय शताहंसख्यम् ।
विन्द्यस्य तावच्च तथैव सूत्रमात्राकृतिर्नित्यतनुच भूयात् ॥

इति प्रपञ्चसारवचनान्मोक्षफलकः ।

इत्येवं हुतविधिमन्वहं दिनादौ

ये सम्यग् विदधति मन्विणः शताहंसम् ।

ते रत्नैरपि कनकाशुकैः सधान्यैः

सम्पन्नाः सकलजगत्प्रिया भवन्ति ॥

इति वचनाच्च काम्योऽपि । तत्र दिनादाविति वचनात् प्रातः
कर्त्तव्यता ।

तद्विधिः,—

बडा पद्मासनमृजुकायो मन्वी विशेत् पुरोवदनः ।

शुदाद्यङ्गुलीर्दस्थाने मेढ्राद्यङ्गुलादधश्च मूलाधारः । तत्र
पूर्वनेर्ऋतवायुकोण त्रिकोण तन्मध्ये ह्रस्वेखा हकारः । दीर्घ
ईकार 'हकाराभ्या वेष्टित त्रिकोण त्रिकोणमध्ये आवसथ्यकुण्ड
त्रिकोणपूर्वे सम्यकुण्ड त्रिकोणपश्चिमे 'आहवनीयकुण्ड
त्रिकोणोत्तरे अन्वाहार्यपचनकुण्ड त्रिकोणदक्षिणे गार्हपत्यकुण्ड
सर्व्वत्र ज्वलन् वद्धिः । इति होमाधिकरणान्निध्यानम् । सर्व्व

गतचैतन्यप्रकाशप्रतिविम्बहेतुभूतानवच्छिन्नचैतन्यात्मकात् सकल-
वर्णकारणशब्दरूपत्रिधात्मकमूलप्रकृत्यात्मनो, द्वादशान्तस्थितात्
कल्यार्कात् 'स्वावितामसृतमयीमघरमालिकां चैतन्यच्योतिया
संभिन्नां जाज्वल्यमानां कल्पान्ताग्निशिखरस्फुरत्कुहरकेषु कुण्डेषु
होमयेत् । होमकाले नवरत्नान्यतमवर्णत्वेन ध्यानं तद्यथा
शकारं मरकतवर्णमसृतमयञ्च ध्यात्वा द्वादशान्तपदान्निर्गम्य
सुषुम्नामार्गे मूलाधारगतावसथ्यकुण्डपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं लं हं
सः सोऽहं स्वाहा । एवं शकारं गोमेदाभमसृतमयं द्वादशान्तान्मूला-
धारावसथ्यकुण्डं नीत्वा ॐ ह्रीं शं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमः ।
एवं मकारं नीलाभं नकारं विद्रुमाभं णकारं वज्राभं अकारं
पुष्परागाभं उकारं वैदूर्याभं विसर्गं मुक्ताभं एकारं मुक्ताभं
ऋकारं माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववदावसथ्ये अमीषां होमः ।
एवमावसथ्ये वर्गान्ते दशवर्णहोमः ।

अथ सभ्ये लकारं मरकतवर्णमसृतमयं द्वादशान्तान्निर्गम्य
सुषुम्नामार्गेण 'मूलाधारगताहवनोयकुण्डगतं ध्यात्वा ॐ ह्रीं
लं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमयेत् । सभ्यकुण्डे । एवं नववर्णान्
सभ्ये । तत्र वकारं गोमेदाभं धकारं विद्रुमाभं टकारं वज्राभं
भकारं पुष्परागाभं घकारं वैदूर्याभं अनुस्वारं मुक्ताभं उकारं
माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववन्मन्त्रेण सभ्ये होमः ।

(1) Y. मूलाधारतिस्रोत्रपूर्वगतसभ्यकुण्डपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं लं हं सः
सोऽहं स्वाहेति सभ्ये जुहुयात् । एवं नववर्णान् यद्गन्तावसथ्ये । तत्र वकारं •

अथ त्रिकोणपश्चिमस्याहवनीये । हकारं मरकतवर्षममृत-
मयं द्वादशान्तात्त्रिगंत्य सुपुत्रापथा मूलाधारगताहवनीयकुण्डगतं
ध्यात्वा ॐ ह्रीं हं हं सः सोऽहं स्वाहेति होमयेत् । एवमपरवर्ष-
नवकस्याहवनीये । तत्र लकारं गोमिदाभं वकारं नीलाभं दकारं
विद्रुमाभं डकारं वच्चाभं जकारं पुष्यरागाभं गकारं वैदूर्याभं
श्रीकारं मुक्ताभं लकारं माणिक्याभं इकारं माणिक्याभं ध्यात्वा-
हवनीये पूर्ववग्नन्त्रेण होमः । उत्तरगतान्वाहाय्यपचनकुण्डे ।
सकारं मरकतवर्षं ध्यात्वा द्वादशान्तात्त्रिगंत्य सुपुत्रापथा मूलाधार-
त्रिकोणोत्तरगतान्वाहाय्यपचनपर्यन्तं नीत्वा ॐ ह्रीं सं हं सः सोऽहं
स्वाहेति जुहुयात् । एवमपरनववर्षानन्वाहाय्यं । तत्र रिकं गो-
मिदाभं फकारं नीलाभं थकारं विद्रुमाभं ठकारं वच्चाभं छकारं
पुष्यरागाभं खकारं वैदूर्याभं श्रीकारं मुक्ताभं ञकारं माणिक्याभं
ईकारं माणिक्याभं ध्यात्वा पूर्ववग्नन्त्रेण होमः ।

अथ त्रिकोणदक्षिणस्याहवनीयकुण्डे । पकारं मरकताभ-
ममृतमयं ध्यात्वा द्वादशान्तात्त्रिगंत्य सुपुत्रापथा मूलाधारगार्हपत्य-
समीपं नीत्वा ॐ ह्रीं प हंसः सोऽहं स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
एवमपरवर्षानवकं गार्हपत्ये । तत्र यकारं गोमिदाभं पकारं
नीलाभं तकारं विद्रुमाभं टकारं वच्चाभं चकारं पुष्यरागाभं
ककारं वैदूर्याभं ऐकारं मुक्ताभं ञकारं माणिक्याभं आकारं
माणिक्याभं ध्यात्वाहवनीये पूर्ववग्नन्त्रेण । ततोऽकारं ब्रह्मरूपं
सर्वाधारं ध्यायेत् ।

अथ ॐ ह्रीं हं सः व्योमगब्दजातं सोऽहं स्वाहेति मध्यगताव-
स्यकुण्डे होमः । ॐ ह्रीं अजितं स्वर्गजातं हंसः सोऽहं स्वाहेति
पूर्वगतसभ्यकुण्डे । ॐ ह्रीं तेजोरूपजातं हंसः सोऽहं स्वाहेति
पश्चिमगताहवनीये । ॐ ह्रीं आपोरसजातं हंसः स्वाहेति
उत्तरगतान्वाहार्यपचने । ॐ ह्रीं पृथिवीगन्धजातं हंसः सोऽहं
स्वाहेति दक्षिणगार्हपत्ये । एवं हुत्वा सर्वतेजोपसहारपूर्वकं
प्रतिलोमं विधाय आनन्दात्मकोऽद्वयः परमात्मरूपपूर्णचिन्मात्रो-
पतिष्ठेदिति । तत्र प्रपञ्चसारमते टवर्गस्य शुक्रो देवता पुष्य-
रागमणिः तवर्गस्य जीवो देवता विद्रुममणिः । शारदामते
क्रमेण टवर्गस्य वृहस्पतिः तवर्गस्य जीव इति शेषः । इति
प्राणाम्निहोत्रविधिः । भोजनकालीनप्राणाम्निहोत्रबलिर्वक्ष्यते ।

अथ मुमुक्षूणां मन्त्रराजानुष्टुभन्टसिंहाकारब्रह्मविद्यो-
पासनं कर्तव्यमिति तदभिधीयते ।

पूर्वतापनीये,—“य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स
आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति
स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स रुद्रपूतो भवति
स वेदपूतो भवति स सर्वपूतो भवति । य एतं मन्त्रराजं
नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं जयति स पाप्मानं
तरति स सर्वद्वेषां तरति स भ्रूणद्वेषां तरति स वीरद्वेषां
तरति स सर्वद्वेषां तरति । य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं

नित्यमधीते सोऽग्निं स्तभयति स उदकं स्तभयति स वायुं
 स्तभयति स आदित्यं स्तभयति स सोमं स्तभयति स उदकं
 स्तभयति स सर्वान् देवान् स्तभयति स सर्वान् ग्रहान् स्तभयति
 स विषं स्तभयति । य एतं मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते
 स देवानाकर्षति स यक्षानाकर्षति स नागानाकर्षति स ग्रहा-
 नाकर्षति स मनुष्यानाकर्षति स सर्वानाकर्षति । य एतं मन्त्रराज
 नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति स भुवर्लोकं
 जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति स जनीलोकं जयति
 स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं जयति स सर्व्वलोकं जयति ।
 य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निष्टोमेन
 यजते स षोडशिनो यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽप्तोर्यामेष यजते
 स वाजपेयेन यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्व्वैः क्रतुभिर्यजते ।
 य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते
 स यजूष्यधीते स सामान्यधीते सोऽथर्व्विष्यधीते सोऽङ्गिरस-
 मधीते स शाखा अधीते स गायत्र्यधीते स नारायणीर-
 धीते स प्रणवमधीते । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्
 समम् । उपनीतशतमेकमेकेन ऋहस्येन तत्समम् । ऋहस्यशत
 मेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन
 यतिना तत्समम् । यतीना पूर्णशतमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्-
 समम् । रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व्विशिरःशिखाध्यापकेन तत्-
 समम् । अथर्व्विशिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन तापनीयोपनि-
 पदध्यापकेन तत्समम् । तापनीयोपनिपदध्यापकशतमेकमेकेन

मन्त्रराजजापकेन तत्समम् । तद् वा एतत् परं मन्त्रराजा-
 ध्यापकस्य । यत्र न सूर्यस्त्वपति यत्र न वार्युवहति यत्र न चन्द्रमा
 भाति यत्र न नक्षत्राणि भ्रान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र मृत्यु न
 प्रविशति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदा-
 शिवं योगिध्वेयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्त्तन्ते योगिनस्तदे-
 तदृचाभ्युक्तम्,—तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव
 चक्षुराततम् । तद् विप्रासो विपन्धवो जागृवांसः समिन्धते ।
 विष्णोर्यत्परमं पदमिति तदेतन्निष्कामस्य भवति । य एवं वेदेति
 महोपनिषत् य एतां महोपनिषदं वेद स ह्यतपुरश्चरणोऽपि महा-
 विष्णुर्भवति ।” तथा “यो, मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च विभीयात् स एतं
 मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात् स मृत्युं जयति स पाप्मानं
 तरति स संसारं तरति ।” तथा “य इह स्यातुमपेक्षते स सर्वैश्वर्यं
 ददाति देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा
 सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।” तथा तत्र तेषु पदपदाङ्गविधिषु “साम
 जानीयाद् यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।” घोषणा भूयसी ।
 अङ्गिरसकल्पे,—

शक्तिनिष्ठो भवेत् शैवः शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् ।

वैष्णवो नारसिंहः स्यात् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति सर्वोपासनाक्रमफलस्य भोचहेतुत्वमुच्यते । हरिवंशे नरसिंह-
 प्रादुर्भावानन्तरं ऋषयः ऊचुः,—

। यत्त्वयाभिहितं देव नरसिंहात्मकं वपुः ।

। एतदेवार्चयिष्यन्ति परापरविदी जनाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे विष्णुमूर्त्तिपूजाविशेषाधिकारे ज्ञानकाम
 नृसिंहमित्युक्तम् । विष्णुधर्मं च,—

भगवन्नरसिंहस्य विष्णोः स्तोतु जिघांसतः ।

दृष्ट देहे मया सर्वं त्रेलोक्य सचराचरम् ॥

ब्रह्मा प्रजापतिचेन्द्री रुद्रैः पशुपतिः सह ।

इत्याद्यभिधाय—

एतच्चान्यच्च यत्किञ्चिद्देवर्षिपितृमानवम् ।

सतिर्यगूर्द्धपातालं तस्य दृष्ट तनौ मया ॥

सोऽहं तमजर देवं दुष्टदैत्यनिवारणम् ।

आराधयितुमिच्छामि तं ममाख्यातुमर्हति ॥

वेरश्चे,—

प्रादुर्भावसहस्रेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

कश्चिन्नभ्यधिका शक्तिरनुभूता त्वया विभो ॥

इति नारदप्रश्ने ब्रह्मोवाच,—

योऽसौ हिरण्यकशिपुं जप्तिवान् नृहरिर्नखैः ।

नरस्य कृत्वाऽर्द्धतनुं सिंहस्यार्द्धतनु तथा ॥

प्रादुर्भावसहस्रेषु तव शक्तिर्विशिष्यते ।

भार्गवसहिताया तथा,—

स एव देवः सर्वेषां प्रधानमिति मे मतिः ।

श्रुत्वाक्यं मनत्कुमारं प्रति—

चतुर्वर्गस्य कर्त्तारः श्रुता धर्मा न तत्श्रुतम् ।

श्रुत्योर्निवर्त्तन धर्मं मे त्व वक्तुमिच्छार्हसि ॥

अथं हि पञ्चमो वर्गः सर्वधर्मात्तमोत्तमः ।
अस्मिन्नु सिद्धे चत्वारो वर्गा अपि करस्थिताः ॥
ततः, स प्राह मन्त्राणामुत्तमं स्वर्गमोक्षदम् ।
मृत्योर्निवर्त्तनीपायं वदामि तव चानघ ॥

तथा,—

गच्छंस्त्रिष्टन् वसन् वापि जायद् वा शयने स्थितः ।
मन्त्रैकशरणो मन्त्री मनसात्ममनुं स्मरेत् ॥
उच्छिष्टे मैत्रकं कृत्वा मेहित्वा प्राग् विशुद्धितः ।
न स्मरेन्मनसाप्येनं स्मरन् नरकमृच्छति ॥
आतुरश्च सुमुर्षुश्च विना शौचं स्मरेदपि ।

इत्यादियुतिस्मृतिपुराणेतिहासपर्यालोचनया वृसिंहाकारवह्नो-
पासनमन्त्रराजकं मोक्षफलप्रदं प्रतीयते । तदुक्तं तापनीय-
वार्त्तिके,—

वृसिंहवह्नविद्यैषा व्याख्याता मुक्तिसिद्धये ।
उपासनप्रकारश्च श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥

तत्तदागमकव्ययव्येषु बहुषु क्वचित् क्वचिदित्येवं सर्वपर्या-
लोचनया श्रेयपवतिः । शङ्कराचार्यादिसम्प्रदायाविरोधेन संक्षेपेण
किञ्चिदुच्यते । अस्य मन्त्रस्य वैदिकत्वादागमोक्तदीक्षा पुर-
श्चरणाद्यपेक्षा नास्ति । .

तदाहुः,—

मन्त्रिणां भजतामेवं मन्त्रपाठेन धीमताम् ।
पुरश्चरणकृत्येन विनापि फलदो मनुः ॥

आगमे दीक्षापुरस्कारादिकं यद्यपि मन्वराजमधिकृत्यापि क्वचित्
क्वचित् श्रूयते तथापि

यदन्यत् तत्र ह्युदितं तत्सर्वमिह नेष्यते ।

मन्वो गृहीतमात्रोऽयं तारयेत् सकलापदः ॥

इति पुरस्कारापेक्षा कल्पकारमतेऽपि दृश्यते । केवलं तद्विधाना-
सामर्थ्यात् दीक्षापूर्वकगृहीतेन तु पुरस्कारेण चोपासने शीघ्रं
मोक्षफलाप्तिः । तत्तत्काम्यफलानामतिययश्च ! एवमयुतादिपुरस्-
कारापेक्षा द्वात्रिंशत्क्षेत्रादिपुरस्कारे बोध्यम् । यत्तु श्रुतौ,—य एतां
महोपनिषदं वेद स कृतपुरस्कारो महाविष्णुर्भवतीति उपनिषद्-
ज्ञानस्य पुरस्कारकार्यकारित्वोक्तेः पुरस्कारापेक्षास्तीति । तत्र
उपनिषद्ज्ञानस्य तदुक्तोपासनाद्वारा पुरस्कारकार्यकारित्वमित्यु-
पनिषदुक्तोपासनैव पुरस्कारमित्यर्थः ।

भार्गवसंहितायाम्,—

वैदिकोऽयं महामन्वो ग्रहणादेव सिद्धयति ।

तथापि मनससुष्वै पुरस्कारमुच्यते ॥

यत्तु प्रपञ्चसारे,—

'द्वात्रिंशत्सहस्रैरधिकृतिरयुतैर्भवेत् पुरस्कारम् ।

ताभिर्लक्षैः सिद्धिः समीरिताऽस्य मनोः ॥

(1) प्रपञ्चसार reads

द्वात्रिंशत्सहस्रैरधिकृतिरयुतैर्भवेत् पुरस्कारम् ।

ताभिर्लक्षैः सिद्धिः समीरिताऽस्य मनोः ॥

तत्र द्वात्रिंशत्सहस्रैः पुरः सेवा द्वात्रिंशदयुतैः पुरश्चरणं ताभिल्लक्षैः
सिद्धिः मोक्षसिद्धिः । शारदातिलके,—वर्णलक्षं जपेन्नन्तमिति
वर्णलक्षं चतुर्लक्षम् । वर्णलक्षं द्वात्रिंशत्लक्षमिति यद्यपि मोक्ष-
फलार्थमित्याहुः । मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु परमेश्वरसाक्षात्कार-
क्षमं द्वात्रिंशत्पुरश्चरणमित्याहुः ।

अन्यत्र च

नियुतञ्च जपेन्नन्तमस्यैषा तु पुरक्रिया ।

नियुतं दशलक्षम् । वैरक्षे

अष्टलक्षं जपेद्वापि.....सिद्धयति ।

इदञ्च द्वात्रिंशत्लक्षाशक्तेश्च मोक्षफलार्थम् । द्वादशमन्त्राधिकारे
आदिब्रह्मे,—

निजेष्टदेवञ्च सपर्ययन् जपेत्

शतं शतानां दश मन्त्रसिद्धये ।

शतानां शतं दश लक्षमित्यर्थः ।

जपन् लक्षेण सिद्धिः स्यात् द्विलक्षेणान्तरीक्ष्यम् ।

त्रिलक्षेण नभोवृत्तिश्चतुर्भिर्मोक्षमाप्नुयात् ॥

तत्रापि लक्षेण पुरश्चरणम् । द्विलक्षादिप्रयोगः फलार्थः । वामन-
भवदासीये,—

विविक्तं स्नानमासाद्य विविक्तं सुमनोहरम् ।

तीर्थं वा पुण्यदेशं वा विविक्तं नापि किञ्चन ॥ (१)

अयुतञ्च भार्गवसंहितायाम्

कुर्यान्नन्तस्य ससिद्धेः दशसाहस्रकं जपम् ।

स्त्रयं प्रोक्ते च दीक्षामभिधाय

अभिपिक्तोऽथ गुरुणा अयुतं प्रजपेन्ननुम् ।

अधिकारी भवेदेवं पुरश्चरणमारमेत् ॥

गुरोराज्ञा समादाय ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आदितोऽप्यवसानान्तं ध्यायन् देवं जपेन्ननुम् ॥

एवञ्च ग्रहणपुरश्चरणमेव स्त्रयं प्रोक्ते मुख्यम् । अयुतजपः पुरः

सेवा । भार्गवसंहितायान्वनुकल्पत्वेन ग्रहणपुरश्चरणमुक्तम् ।

चन्द्रसूर्यविरागेतु पूर्वं ब्राह्मसुपोषितः ।

एकाहं वा जपेन्नन्त्रं स्पर्शान्मुक्त्यन्तमादरात् ॥

परिऽहनि च होमादि यथापूर्वं समाचरेत् ।

नेद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ॥

अथवा सिन्धुतीरेऽपि शुष्कवासा जपं चरेत् ।

अथवा भूतलिप्यन्तैरादावन्ते क्रमोत्क्रमात् ॥

पुटितं प्रजपेन्नन्वमष्टोर्द्विगतसंख्यया ।

विना होमादिभिर्मन्त्रः सिद्धत्वेव न संशयः ॥

भूतलिपिपुटितजपे होमाद्यपेक्षा नास्ति । अन्यत्र तु हीमजप-

तर्पणमार्जनविप्रभोजनैः पञ्चविधं पुरश्चरणम् ।

पूजाहोमौ जपयेति भवेदंशत्रये तत्र ।

इति पञ्चाब्दकपुरश्चरणायक्तस्यानुकल्पपरमेय ।

जपस्य,—

कम्पौक्तेव कृते संख्या त्रेताया द्विगुणा श्रुता ।

द्वापरे त्रिगुणा प्रोक्ता कम्पौ संख्या चतुर्गुणा ॥

इति वचनात् श्रुतसंख्याचातुर्गुण्यं सर्वत्र कल्पयित्वा कर्त्तव्यम् ।
तद्दशांशेन होमः । तद्दशांशेन तर्पणम् । तद्दशांशेन मार्जनम् ।
तद्दशांशेन विप्रभोजनमित्यादि ।

स्वयंप्रोक्ते—

सहस्राख्येन मन्त्रेषु यो हरिं स्तौति मानवः ।

अनुष्टुप् तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व्वं मन्त्रा वशानुगाः ॥

सहस्राख्यमन्त्रस्तत्रैवोक्तः ।

तथा,—

तंस्त्रादस्य पुरश्चर्यां चरित्वा जीवनावधि ।

पूजां जपञ्च सङ्कल्पं विद्वानहरहृश्चरेत् ॥

अत्र भार्गवसंहितायाम्,—

एवं सिद्धमनुर्मन्त्री नित्यकर्म्मणि निष्ठितः ।

काम्यानां फलभागी स्यान्नोक्षमप्याशु गच्छति ॥

इति वचनान्नित्यकर्म्मनिष्ठा कार्या । नित्यकर्म्मणि तत्रैवो-

क्तानि,—

कुर्याज्जपमशक्तस्तु त्रिकालं वैककालिकम् ।

कृत्वा जपं देवपूजां दीक्षोक्तविधिनाचरेत् ॥

अत्रापि त्रिकालमशक्त एककालं वैत्यनुपद्रः ।

गच्छन् तिष्ठन् वसन् वापि जाग्रद् वा ययने स्थितः ।

मन्त्रैकशरणी मन्त्री मनसानु मनु स्मरेत् ॥

मुञ्चानो मैत्रकं कृत्वा मेहित्वा प्राग् विशुद्धितः ।

न स्मरेत् मनसाप्येन स्मरन् नरकमुच्छति ॥

आतुरश्च मुमुर्षुश्च विना श्रौचं स्मरेद् यदि ।
 मन्त्रमेतं जपेन्नन्वी स्रष्टो नामिषभुग् भवेत् ॥
 परकांस्थायनो भूत्वा परलालाशनोऽपि वा ।
 न पर्व्वणि स्त्रियं गच्छेत् न काचेत्परयोपितः ॥
 न नग्नामवलोकित नान्यमन्त्ररतिर्भवेत् ।
 रजन्यामन्त्रिणे यामि देवं स चिन्तयेत् सदा ॥
 वणं लब्धान्यकालेऽपि स्मरन् वै मोक्षसृच्छति ।
 स्वर्गो वा धर्ममर्थं वा सर्व्वथा निष्फलं न तत् ॥
 देवतागुरुमन्त्रैव्यं सदा चेतसि धारयेत् ।
 नारायणमनुं जप्त्वा मन्त्रमेवं जपेद् बुधः ॥
 अस्य द्वात्रिंशद्वर्णादि अष्टाक्षरसमुद्भवाः ।
 नारसिद्धं सहस्रार्थं जप्त्वा मन्त्रमिमं जपन् ॥
 ऐहिकं फलमासाद्य विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 एयं नियमयुक्तस्य साधितोऽयं मनूत्तमः ॥
 कामधुक् कल्पवृक्षश्च न ते बन्ध्याबधूरिव ।

वैरक्षे,—

अस्मिन् मन्त्रे रतिः स्यादिति पुरुषवरी नार्चयेदन्यदेवान्
 बध्नीयादन्त्रन्त्रि वाप्यवनतगिरसा मात्यजातं सुगन्धि ।
 नैवेद्य नापि दद्याज्जपति न च परं साधयेदन्यमन्त्रं
 हन्याद् विप्रश्च पूज्य गुरुमतिभवति प्रायशो नैव दोषः ॥

यः पूज्य गुरुं हन्यात् विप्रं भति अत्यन्तं हन्यात्
 ताडयेदित्यर्थः ।

नाश्रीयात् तैलसिक्तः स्वपतु च विरहे नाभिसि स्त्रीसमेतः
 स्वप्नं पश्यत्यनुभवति विधौ दूषयेन्नैव नारीम् ।
 छायां नैवाश्रयोत क्षणमपि मतिमान् दीपखट्वाङ्गनानां
 भार्जारस्तभ्रभार्जन्नजखरशशकोद्भवैभोतिकानां ॥
 शाखीटारीष्टकानामपि, खलु करजाभयानां तरुणां
 प्राच्योदीच्यादिजातीनपि विकलगुणान् न स्पृशेत् सूतिकाद्य ।
 माञ्जिष्ठं चारनालं लसुनमपि तथा गृह्णन् कांस्यसुक्तिं
 तुम्बं तैलावसिक्तं यवसमपि नरो वर्जयेद् यातयामम् ॥
 पीतं स्वादुनिपुणमपि परिवसितं केवलञ्चैव लोणं
 विष्मूत्रच्छर्हिरेतांस्यपि रसनया न स्पृशेत् मन्त्रजापी ।

नाश्रीयाद् दधि ललितं निशासु विल्वं

नीच्छिष्टं घृतरहितं तथाच मन्त्री ।

नाभुञ्ज्यात् प्रतिपदि नैव पथ्यां

नवम्यां पञ्चम्यां प्रयतमना अथेह भक्तः ॥

योगो नावश्ययोगावपि खलु मतिमानन्ययोगी च रेतो-
 निष्पत्तिं नैव कुर्व्यात् पयसि पथि वने देवतानां समीपे ।

आरामे चैत्वहृत्ते सदसि बहुजने रङ्गभूमौ शुरुणां

.....हुतबहसदने नैव गच्छेच्च गीठम् ॥

शून्यागारे पथि च विपिने केवलञ्चैव भूमौ

सन्ध्याकाले स्फटिकमयने न सुते वा कटे वा ।

निद्रां गच्छेन्न खलु निश्चते प्राङ्गणे वाप्युदग्वा

प्रत्यग् वा विन्यसेत्तु न शिरः केवलं मन्त्रजापी ॥

धान्यगोगुरुहुताशनराणा न स्वपेदुपरि नाप्यनु वथे ।
 नान्यकारभवने च न नम्नो नार्द्रपाणिघरणोऽप्यमुनिर्वा ॥
 वेदस्मृत्योर्विराध कचिदपि विषये नैव कुर्व्याच्च मन्त्री ।
 लाकादृष्टिञ्च वश्ये करणमपि तथा तोव्रदु स्वात्मकञ्च ॥८

तथा,—

सकलीकृतवियहोऽमुना नरसिंहोऽहमिति स्मरद् बुध ।
 परमायुधभूषणायुतामपि सुद्रा परिकल्पयेत् तनौ ॥

शङ्खारशार्द्धसगदत्रिशिखाशुगात्र

श्रीवत्सकौस्तुभकिरोटवनस्त्रगाद्या ।

सुद्रा हरे प्रियतरा स्वतनौ तु सद्य

सान्निध्यतर्पणमभूदनया नराणाम् ॥

अत्र शङ्खादिसुद्राणा हस्तन दर्शनम् । स्वदेहे तिलकेन लिखनमित्यन्ये ।
 सकलोकरणञ्च प्रयोगे वक्ष्यते तच्चावश्यक तदभावे दीपमाह ।

अन्यथाग्रहणे भवन्ति पुसा स्मृतिविभ्रान्तिरूपाधिविज्ञानाया ।

सुखमित्रकलत्रपुत्रहानि भविता न विचारणीयमस्ति ॥

अन्यथाग्रहणञ्च वक्ष्यमाणसकलीकरणसकलघ्नानविरह ।

अथोपासनक्रम ।

रजन्यन्तिमे यामे उद्यायाचम्य प्राणायामभूतशुद्धौ कृत्वात्मान
 श्रीनृसिंह ध्यात्वा स्वष्ट्रदये षट्दलपद्मे भक्त्या कियत्काल ध्यान

* मूषपुष्पकथत वैरञ्च रतिनामकपन्थस्य यथाहामात्रेऽद्भुताश्वेतानि
 पद्यानि वधास्यमर रक्षितानि । ४

गतकोक्तवक्ष्यमाणमार्गेण श्रीनृसिंहध्यानम् । शिरसि शुक्लेऽङ्गे
दिनेचं द्विभुजं गुरुं ध्यात्वा

नमोऽस्तु गुरवे तुभ्यं शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।

यस्य वाक्यान्वृतं हन्ति विषं संसारसञ्चितम् ॥

इति नमस्कारः ।

तत्र स्नानादिकम् ।

स्नानान् ब्राह्मसुहृत्तोक्तानाचारान् कृत्वा स्नानतर्पणोप-
योगिवस्तून्यादाय तीर्थगमनम् । तत्र सर्वं स्थापयित्वा प्रार्थना,—

देवता मुनयः प्रेता भूतानि च यथाक्रमम् ।

पवासतां यथाशक्ति तर्पयिष्यामि वो जलम् ॥

मृदमस्त्रेणाष्टधाभिमन्त्र्य खननं प्राङ्मुखस्योदङ्मुखस्य वा । ताद्य
स्नानार्थं शौचार्यञ्च द्विधा कृत्वा स्नानार्थमृदं शुद्धदेशे संरक्ष्य
शौचार्यमृदा विण्मूत्रशौचं कृत्वा दन्तधावनं विधाय स्नानविधिना
तर्पणान्तं स्नानं कृत्वा तान्विकस्नानारम्भः । स्नानार्थमृदं विधा
विभज्य एकेन भागेन कक्षद्वयपार्श्वद्वयकटिगुह्यसर्वाङ्गचालनम् ।
वस्त्रचालनम् । पुनराचमनम् । द्वितीयमृदुभागं वामहस्ते कृत्वा
मूलेनाष्टधाभिमन्त्र्य पुनस्तां विधा विभज्य प्रथमभागेनास्त्रेण
विशुद्धिः (शिरोऽङ्गस्य) । द्वितीयभागेन हृदयाद्यङ्गस्थाने लेपनम् । यस्य
यावदङ्गम् । तृतीयभागेन मूलमन्त्रेणापादतलमस्तकं लेपनम् । जले
प्रविश्य करायस्वदर्भाणान् जले संयोज्य तीर्थान्यावाद्य गङ्गादि-
नाम्नैव कृतिमादिगङ्गादितोर्थावाहनम् । गङ्गायै नमः । गङ्गे त्व-

मेहोति पुनरपि तीरगमनम् । जलं सम्पूज्यमूर्त्तिमयत्वेन ध्यानम् ।
 स्वात्मन इष्टदेवमयत्वेन (च) ध्यानम् । आचमनम् । योत्रनासे पिधाय
 वक्त्रस्यार्धजले निमज्ज्य मूलमन्त्रं स्मृत्वा मज्जनम् । उन्मज्जाचम्य
 तीरं गत्वा पूर्वस्थापितस्यदसृतीयं भागं त्रिविधा विभज्य वस्त्रचाल-
 नार्यं द्वितीयभागं स्थापयित्वा प्रथमभागेन हृदयाद्यङ्गस्थाने लेपनम् ।
 तृतीयेन सर्व्याङ्गलेपनं कृत्वा जले प्रविश्य मूलमन्त्रेणान्तर्जलजपं
 कृत्वा उन्मज्ज्य स्वात्मन इष्टदेवं ध्यात्वा शिरस्यभिषेकः । स च
 कलयसुद्रया मुद्ग्योर्लङ्गनयोरद्भुष्टतर्जन्यौ वह्निः कृत्य तर्जन्ययेद्भुष्टाये
 संयोगरूपया । आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेणाभिषेकत्रयं द्रुपदादि-
 मन्त्रेषुः शत्रु आपइत्यनेनापरः अधमर्षणेनैकः पुनर्भूमित्वादि-
 भिर्नवभिर्मन्त्रैर्नवाभिषेकाः । निमज्ज्योत्थाय पुनरिवमभिषेकः । इति
 वारत्रयम् । तूष्णीं पञ्चवारं निमज्ज्योत्थायाचम्य तीरं गत्वा
 वस्त्रपरिधानम् । यथाविधिसन्ध्योपासनान्ते मूलमन्त्रपञ्चविंशति-
 वारजपेन मन्त्रसन्ध्या । मूलमन्त्रजपेन ब्रह्मयज्ञः ।

अथ तान्त्रिकतर्पणम् ।

तिलतण्डुलयवान्यतममिथ्यतोयेन देवांस्तर्पयामि इति
 तर्पणम् । ब्रह्म तर्पयामि ब्रह्मर्षीस्तर्पयामि तिलतण्डुलतोयेना-
 च्छलिहयम् । मनुष्यर्षिगणाय तर्पयामीति तिलतण्डुल-
 तोयेनाश्चनिः । तिलोदकेन पितॄंस्तर्पयामि पितामहास्तर्पयामि
 इत्यादिकर्मण्य वर्गत्रयतर्पणम् । सर्वभूतगणांस्तर्पयामीति

तिलोदकेन । इतरभूतानि तर्पयामीति केषलोदकेन । यव-
तण्डुलान्यतमोदकेन आधारशक्तिप्रभृतिपीठदेवतानां तर्पणम् ।
मूलेन खेष्टदेवतर्पणम् । आवरणदेवताविश्वक्सेनतर्पणम् ।
षार्द्रवस्त्रं निष्पीड्य दासवर्गं तर्पयामीति तर्पणम् । अवशिष्टसूदा
वस्त्रचालनम् । तीर्थविस्मर्जनम् । द्विराचम्य देवपितृमनुष्यभूतानि
स्नानं गच्छतेति विसृज्य मूलमन्त्रेण तीरचालनम् । अर्घ्यहस्तस्य
देवगृहगमनम् ।

अथ पूजारम्भः ।

आचम्य प्रवेश्य मूलमन्त्रेण प्रदक्षिणं कृत्वा पूजारम्भः ।
(एतादृशस्नानायक्तस्य ब्रह्मज्ञानं मानसस्नानम् । तत्रायक्तस्य सर्वे-
न्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मन्यवस्थान द्वितीयं मानस-
स्नानम् । मूलमन्त्रजपो जाप्यस्नानम् । अन्ये श्रुताध्ययनसम्पन्नं
स्नात्वा स्पर्शनं संस्तुतस्नानम् । प्रार्थिता विप्रा यद् वा घोषणं
कुर्वन्ति तव स्नानं परिपूर्णमस्त्विति तदाघोषणस्नानम् । तव
स्नानं जातमिति यदा गुरोराज्ञा तदाज्ञास्नानम् । इत्ययक्त-
विषयाणि ।)

अत्र () बन्धनीमध्यस्था एते श्रवणं नैतत्स्नानस्य विषयाः प्रकरणेन
ब्रह्मज्ञानतया परन्तु एतत्पूर्वश्रवणायामभिविद्यतस्नानप्रकरणान्तमेता एवेति
प्रतीयन्ते । स्नापितापेक्षं मूलपुस्तकानामनुसारेण । धं

सूर्यार्घ्यं दत्त्वा प्रथमं द्वारपालपूजा । गङ्गमस्त्रेण प्रोक्ष्य
 प्रणवेन जलं पूरयित्वा तेनैव गन्धपुष्पे दत्त्वा गङ्गं स्पृष्ट्वा प्रणवदश-
 वारजपेनार्घ्यं सस्त्रत्य तज्जलेनास्त्रेण द्वारं प्रोक्ष्य गन्धपुष्पाभ्यां
 द्वारपालपूजा । दक्षिणशाखायां मायाशक्तिं वामशाखायां चित्-
 शक्तिं सम्पूज्य दक्षिणशाखायां चण्डजयमातङ्गगणानाम् । उत्तरे
 प्रचण्डविजयविधाटयमुनालक्ष्मीः । तद्दक्षिणवामयोः गङ्ग-
 पद्मनिधी । देहल्या क्षेत्रपालस्य । समुदायेन वा द्वारपालगणेषु
 नम इति देहल्यामस्त्रं सम्पूज्य ततोदिव्यदृश्यवलोकनाद्विष्यविघ्न-
 निवारणम् । अस्त्राद्विरन्तरीक्षविघ्ननिवारणम् । पार्श्विघातत्रयेण
 भीमविघ्ननिवारणम् । देहलीवामशाखा किञ्चित् स्पृशताङ्ग-
 सङ्कोचेन दक्षिणाङ्घ्रिणा प्रवेशनम् । नैर्ऋत्या दिशि मध्ये वा वास्व-
 धिपतये नमः । ब्रह्मणे नमः । प्राङ्मुखतयोदङ्मुखतया वा पद्मा-
 सनाद्येकतमासनेन ऋदासने उपवेशनम् । दक्षिणे भागे पूजा-
 द्रव्यस्थापनं सुवासितजलकुम्भस्य वामे पद्यात् करप्रक्षालनान्य-
 पात्रम् । परितो घृतप्रज्वलितदीपस्थापनम् । दर्पणचामरताल-
 वृन्तादिराजोपचारसन्निधापनम् । अभीष्टदेवस्य परब्रह्मत्वेन
 ध्यानम् । स्वयं तन्मयत्वेन । वामे गुरुभ्यो नमः दक्षिणे
 गणेशाय नम इति नमस्तारः । मध्ये ईश्वराय नमः शेषाय नमः
 श्रीनृसिंहाय नमः इति नमस्तत्त्वं “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
 भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैः सुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
 क्षितं यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्व-
 वेदा । स्वस्ति नमस्तार्क्ष्यांऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।” प्रथमाभीमिति (१) शक्तिं यागागार-
रक्षायं जालत्वेन प्रकल्प्य अस्त्रेण तालत्रयमूर्ध्वोर्द्ध्वं कृत्वा तेनैव दिग्-
बन्धनम् । ऐन्द्रीं दिशं बध्नामीति नमश्चक्राय स्वाहेति ययालिङ्गं
दिग्बन्धनं नाराचमुद्रया । ॐ नमो महासुदर्शनाय महाचक्राय
महाज्वालाय दीप्तरूपाय सर्व्वतो रच रच इ' फट् स्वाहेति । अस्य
परितोऽग्निप्राकारचिन्तनम् । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः
सुतलं छन्दः, श्रीकूर्मार्थं देवता आसनोपवेशने विनियोगः
इत्यासनं धृत्वा

पृथिवि त्वं धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।

त्वच्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥

इति प्रार्थना । आसनशक्तये कमलासनाय नम इति स्वासन-
मभिमन्त्रा भूतशुद्धिः ।

करकच्छपिकां बद्धा द्वादशान्तपदे ध्रुवे ।

सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥

सोऽहं मन्त्रेण भूताना सूक्ष्मात् पावच (१) चिन्तयेत् ।

कण्ठभ्रूमध्यपर्यन्ते षड् विन्दुयुतमण्डलम् ॥

कृष्णं वायोस्तत्र वोजं विचिन्त्य च तदुद्धृतैः ।

मरुद्भिः शोषयेद् देहं कल्पशेषसमं बुधः ॥

नाभ्यादिकण्ठपर्यन्ते स्थानेऽग्नेर्वह्निमण्डलम् ।

रक्तं त्रिकोणरंवीजयुक्तं स्वस्त्रस्तिकं ततः ॥

तस्य तेनाग्निना देहं कल्पशेषेण समं दहेत् ।

जान्वादिनाभिपर्यन्ते स्थानेऽपामर्दचन्द्रवत् ॥

शक्तं पद्मान्वितं गङ्गामण्डलं तत्र वं स्मरेत् ।
 तदुद्यतान्मृताश्विभिः प्रावयेत् सन्निलं ततः ॥
 तत्र एकार्णवध्यानं भुव आत्रघ्नरन्ध्रकम् ।
 आकाशमण्डलं धूमं हं बीजाद्यञ्च मध्यजम् ॥
 विचिन्त्य विपुलाकाशं तदुद्यं चिन्तयेद् बुधः ।
 पादादिजानुपर्व्यन्तं भूस्याने वज्रलाञ्छितम् ॥
 चतुरस्रं भुवोविम्बं पीतं लं बीजमेव तु ।
 प्रलयान्धोनिधौ ध्यात्वा ब्रह्माण्डं तदुद्वितम् ॥
 सौवर्णप्रभविशैर्न द्विधाकृत्वा तु कल्पयेत् ।
 विचिन्त्य भूतसूक्ष्माणि समानीय परात्मनः ॥
 कल्पयेदात्मनो देहं कल्पयेत् विनीय तम् ।
 हंसमन्त्रेण चात्मानमानयेत् परमात्मनः ॥

अथवा गृहस्थो न दहेदिति गृहस्थस्य देहदाह्यात्मकभूतशुद्धा-
 यनधिकारात् एवंविधा भूतशुद्धिः,—धर्मकन्दं ज्ञाननाल-
 मेष्टर्याष्टदलं वैराग्यकर्षिकं हृदयाश्रोजमुकुलितं ध्यात्वा
 तारेण विकसितं कृत्वा तत्कर्षिकास्यं चैतन्यात्मकं जीवं
 प्रुतप्रणवोच्चारणेन सुयुञ्जानाहोमागेषु निर्गमय्य हादशान्तस्व-
 महस्रदलपद्मस्यपरमात्मना सहैकीकृत्य स्वयरीरकल्पयजातं
 पुरुषाकारेण कुक्षौ विचिन्त्य—

ब्रह्महत्यागिरस्कन्तु स्वर्णस्त्रीयभुजहयम् ।

शुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकटिहयम् ॥

तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

उपपातकरोमाणं रक्तश्लशुविनोचनम् ॥

खड्गचर्मधरं कृष्णं कुचौ पापं विचिन्तयेत् ।

तं पापपुरुषं नाभिप्रदेशस्यपट्कोणपङ्क्तिविन्दुलाञ्छितकृष्णवर्ण-
वायुमण्डलान्तर्गतयमितिवायुवीजोत्थितवायुना शोषयित्वा पुनस्तं
पापपुरुषं हृदयस्थितत्रिकोणस्वस्तिकाद्धिताग्निमण्डलान्तःस्थित-
रमित्यग्निवीजोत्थिताग्निना दाहयित्वा भस्म दक्षिणनासादारा-
निःसार्यं भूमध्यस्थिताईचन्द्राकारपद्माद्धितशुक्लवर्णाभृतं मण्ड-
लान्तःस्थितवमित्यभृतवीजोत्थिताभृतधारया निष्कल्प्यं स्वशरी-
रमाप्लाव्य शुद्धं कृत्वा द्वादशान्तस्थितमात्मानं तेन सह सुपुत्रा-
नदीमार्गेण पूर्वोक्तहृदयकमले प्रणवेन स्यापयेत् । भूतशुद्धानन्तरं
स्वस्य प्राणप्रतिष्ठा । प्राणप्रतिष्ठामन्वस्य ब्रह्मा ऋषिः विराट्
छन्दः प्राणो देवता ॐ वीजं स्वाहा शक्तिः आं ह्रीं कौं यं रं लं
वं शं पं सं हं लं चं ह्रीं हं सः सोऽहं अमुष्य प्राणा इह प्राणा
अमुष्य जीव इह स्थितः अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि मनोबुद्धिरहदा-
रधित्तं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशशब्दस्पर्शरूपरसगन्धयोत्रत्वक्चक्षु-
र्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्यजीवप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा ।, ह्रीं हं सः सोऽहं स्वाहा । अमुष्यपदस्थाने
मन्त्रिपदं दत्त्वा स्वस्य प्राणप्रतिष्ठा ।

अथ करशुद्धिः ।

गन्धेन करावन्धौन्यं घर्षयित्वाऽस्त्रेण तालत्रयदिग्बन्धनम् ।
 मन्तराजनृसिंहमन्त्रस्य ब्रह्मऋषिरनुष्टुप् छन्दः श्रीनृसिंहो देवता
 ह वीज ईं शक्तिः पूजाया विनियोग इति मूलमन्त्रवारत्रयजपेन
 दक्षिणासायां प्राणान् रेचयित्वा पुनर्मूलमन्त्रवारत्रयजपेन वाम-
 नासायां पूरणं कृत्वा मूलमन्त्रवारत्रयजपेन निश्चलवामनासापुट-
 द्वयोर्धन कुम्भक कुर्यात् । अपानाकुञ्चनञ्च कुम्भककाले । एवं
 पुनर्वारद्वयम् ।

ततो माटकान्यासः ।

माटकामन्त्रस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्रीच्छन्दः सरस्वती देवता
 न्यासे विनियोगः ।

ललाटमुखवृत्ताक्षिश्रुतिघ्राणेषु गण्डयोः ।

श्रीष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्ये दो पक्षमध्यकेषु च ॥

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽयके ।

ककुद्दशे च हृत्पूर्वपाणिपादयुगे तथा ॥

जठराननयो र्न्धस्येन्माटकार्णान् यथाक्रमाम् ।

अ नम इति ललाटे अर्धं नम इति मुखवृत्ते इं नम इति
 नेत्रे ईं नम इति वामनेत्रे उं नम इति कर्णे जं नम इति वाम-
 कर्णे ऋं नम इति नासिकायां ऋं नम इति वामनासिकायां
 छं नम इति गण्डे छं नम इति वामगण्डे ए नम इत्योष्ठे ऐं नम

इत्यधरोष्ठे औं नम इति दन्तपंक्तौ औं नम इत्यधरदन्तपंक्तौ अं
 नम इति शिरसि अः नम इत्यास्ये कं नम इति बाहुमूले खं नम
 इति खर्परसन्धौ गं नम इति मणिवन्धसन्धौ घं नम इत्यङ्गुलि-
 मूलेषु ङ नम इत्यङ्गुल्यग्रेषु । एवं चं नमः छं नमः जं नमः भं
 नमः ञं नमः । टं नमः उरुमूले ठं नमः जानुसन्धौ ड नमः
 गुल्फसन्धौ ढ नमः पादाङ्गुलिमूले णं नमः पादाङ्गुल्यग्रेषु । तं
 नमः वामोरुमूले थं नमः वामजानुसन्धौ दं नमः वामगुल्फसन्धौ
 धं नमः वामपादाङ्गुलिमूले । नं नमः वामपादाङ्गुल्यग्रेषु । पं
 नमः दक्षिणपार्श्वे फ नमः वामपार्श्वे बं नमः पृष्ठे भं नमः नाभौ
 मं नमः उदरे । यं त्वगात्मने नम इति हृदि रं अस्थगात्मने नम
 इति दक्षिणांशे लं मांसात्मने नम इति ककुदि वं मेदधात्मने
 नम इति वामांशे शं अस्थगात्मने नम इति हृदादिदक्षिणवाही
 पं वच्चात्मने नम इति हृदादिवामवाही सं शुक्लात्मने नम इति
 हृदादिदक्षिणपादे ह प्राणात्मने नम इति हृदादिवामपादे लं
 शक्त्यात्मने नम इति जठरे छं चक्रात्मने नम इति मुखे । इति
 सर्वाङ्गे व्यापकन्यासः । ध्यानम्

पश्चाद्यद्वर्षभेदैर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवधो-

देयां भास्वल्कपर्द्वाकलितयशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम् ।

अचस्रक्कुम्भचिन्तालिखितवरकरां तोचणा पद्मसस्या-
 मच्छाकल्पामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं ता नमामि ॥

सोऽहमस्मीति ध्यानम् । तत्र एवैव स्थानेषु केगवादिन्यासः स च
 कामधीजपूर्वकः । श्रीकामस्य श्रीवीजपूर्वकः ।

अमुमेव रमापुरःसरं भजते यो मनुजो विधिं बुधः ।

समुपेत्य रमां प्रथीयसीं पुनरन्ते हरितां ब्रजत्वसो ॥

समुपेत्य रमामन्ते पर पद यातीति वचनात् । प्रजापतिः ।

गायत्री । अर्धनक्ष्मीश्वरः ।

हस्तैर्विभ्रत्सरसिजगदाशङ्कचक्राणि विद्यां

पद्मादर्शो कनककलश मेघविद्युद्विलासम् ।

वामोत्तुङ्गस्तनमविरलाकल्पमाश्लेषलोभा-

देकीभूतं वपुरवतु नः पुण्डरीकाक्षलक्ष्मणोः ॥

ललाटादिस्थानेषु अं श्रीं केशवाय कीर्त्त्यै नमः । ॐमित्वादि

सर्वत्र । आं श्रीं नारायणाय कान्त्यै नमः । इं श्रीं माधवाय

तुष्ट्यै नमः । ईं श्रीं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमः । उं श्रीं विष्णवे

धृत्यै नमः । जं श्रीं मधुसूदनाय चान्त्यै नमः । ऋं

श्रीं त्रिविक्रमाय क्रियायै नमः । ॠं श्रीं वामनाय दयायै

नमः । लृं श्रीं श्रीधराय नेधायै नमः । लृं श्रीं हृषी-

केशाय हर्षायै नमः । एं श्रीं पद्मनाभाय श्रद्धायै नमः । ऐं श्रीं

दामोदराय लज्जायै नमः । औं श्रीं वासुदेवाय लक्ष्म्यै नमः ।

औं श्रीं सङ्घर्षणाय सरस्वत्यै नमः । अं श्रीं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै नमः ।

अः श्रीं अनिरुद्धाय रत्यै नमः । क श्रीं चक्रिणे जयाय नमः । खं

श्रीं गदिने दुर्गायै नमः । गं श्रीं शार्ङ्गिणे प्रभायै नमः । घं श्रीं

खड्गिने सत्यायै नमः । ङ श्रीं शिखिने चण्डायै नमः । च

श्रीं हनिने वास्यै नमः । छ श्रीं सुपलिने विनाशिन्यै नमः । जं

श्रीं शूलिने विजयायै नमः । भं श्रीं पाशिने विरजायै नमः ।

अं श्रीं ब्रह्मिणी विश्वायै नमः । टं श्रीं सुकुन्दाय वरदायै नमः ।
 ठ श्रीं सुनन्दाय सुनन्दायै नमः । डं श्रीं नन्दिने स्मृत्यै नमः ।
 ढ श्रीं नराय ऋद्धेयै नमः । णं श्रीं नरकजिते समृद्धेयै नमः । तं
 श्रीं हरये शुद्धेयै नमः । थं श्रीं क्षणाय वृद्धेयै नमः । दं श्रीं सत्याय
 भक्त्यै नमः । धं श्रीं सात्वताय मत्त्यै नमः । नं श्रीं
 गोरये चमायै नमः । पं श्रीं शूराय रमायै नमः । फं श्रीं
 जनार्दनाय उमायै नमः । बं श्रीं भूधराय क्लेदिन्यै नमः ।
 भं श्रीं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नमः । मं श्रीं वैकुण्ठाय वसुदायै
 नमः । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै नमः । रं श्रीं
 रक्तात्मने वलिने परायै नमः । लं श्रीं मांसात्मने बलानुजाय
 परायणायै नमः । वं श्रीं मेदधात्मने वामनाय सूक्ष्मायै नमः । शं
 श्रीं पश्यात्मने हृष्येयै नमः । पं श्रीं मज्जात्मने हृष्याय
 प्रज्ञायै नमः । सं श्रीं शक्रात्मने हंसाय प्रभायै नमः । हं श्रीं
 प्राणात्मने वराहाय निग्रायै नमः । लं श्रीं शक्त्यात्मने विमलाय
 धर्मोघायै नमः । छं श्रीं क्रोधात्मने नरसिंहाय विद्युतायै नमः ।

अथ तत्त्वन्यासः ।

इत्यप्युक्ततत्त्वात्मने नम इत्यादिरूपेण इति सम्प्रदायः । मं
 नमः पराय ज्योतत्त्वात्मने नमः । भं नमः पराय प्रायतत्त्वात्मने
 नमः । इति इयं मन्त्रवपुषि । व नमः पराय मत्तितत्त्वात्मने

ॐ नमो भगवते विष्णवे वासुदेवाय सर्वात्मसयोगपोठात्मने
नमः । इत्याधारभावना ।

हृदयभावना ।

हृत्पद्मे अव्यक्तं परमाकाशं चिन्तयित्वा तन्मध्ये स्फुरत्तामरस-
प्रख्यं प्रणवविचिन्त्य तदुत्थितविद्युत्पुञ्जसमप्रभं मूलमन्त्रात्मकं
तेजयिन्तयेत् । इति हृदयभावना ।

हृत्पद्मगतप्रणवात्मकतेजसो निर्गतदीपात् दीपान्तरमिव
मूलमन्त्रात्मकतेजोविचिन्त्य निश्वासासमागेश्च करतलद्वयगतं
चिन्तयेत् ।

ततः करन्यासः ।

उपवीरमण्डुकाभ्यां नमः । महापिण्डु तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
ज्यनकं सर्वतोमुखं मध्यमाभ्यां यपट् । वृसिद्धं भोषणमना
मिखाभ्यां प्रम् । भद्रमृत्युमृत्यु कनिठाभ्यां वोपट् । नमाम्यहं
करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फट् । पञ्चाङ्गपद्य पादधतुष्टयेनानामिखा-
पद्येनाम् । समस्तैश्च कनिठाभ्यां फट् । इति हस्तभावना ।

अथ देहभावना । । ।

मूलतज्जोयुक्तहस्ताभ्यां मूलमन्त्रतज्जोव्याप्तं देहं व्यापकन्यास-
मुद्रया कल्पयेत् । ततो न्यासः,—उग्रं वीरं हृदयाय नमः । महा-
विशुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं सर्वतोमुखं शिखायै वषट् ।
नृसिंहं भीषणं कवचाय ह्रम् । भद्रं मृत्युमृत्युं नेत्राभ्यां वीषट् ।
नमाम्यहं अस्त्राय फट् । पञ्चाङ्गपद्मे चतुर्भिः पादैश्चत्वारि
समेतैस्त्रैरस्त्रम् ।

अथाक्षरन्यासः । ।

सगिरोललाटदृग्युगमुखकरपदसन्धिकेषु साधेषु ।
उदरद्वहोर्गलपार्श्वेषु पृष्ठे कुकुदि क्रमावप्रसेदं वर्णान् ॥
“प्रत्यक्षरमुभयतः ॐ कारो भवतीत्यक्षराणां न्यासमुपदिशन्ति ब्रह्म-
वादिनः” इति श्रुतिः । ॐ उं ॐ इति शिरसि । ॐ यं ॐ ललाटे ।
एवं क्रमेण । एवं न्यासः । ततो मन्त्रस्याद्यद्वादशाक्षरेषु
द्वादशाक्षरमन्त्रस्यैकैकाक्षरयोगः । ततः षष्ठाक्षरे षष्ठाक्षरस्यैका-
क्षरयोगः । पुनयेद् द्वादशाक्षरेषु द्वादशाक्षरस्यैकैकाक्षरयोगः ।
एवं न्यासः । ॐ ॐ उं ॐ शिरसि । ॐ नं प ॐ ललाटे ।
ॐ मीं वीं ॐ चक्षुषि । एवं क्रमेण न्यासः ।

मूर्धन्यस्थोय वदने दीर्मूले हृदये तथा ।
नाभिगुह्योरुजान्यन्तापादेषु पदयो न्यसेत् ॥

अथ जानु जङ्घा । तथा जानुनि पदं जङ्घाया पदमिति
न्यासः ।

अथ नरसिंहरक्षाकरसान्निध्यकरसर्व्वरक्षाकरादिदशविधन्यासः ।
अथ प्रथममक्षरन्यासः । अङ्गुष्ठमूलमध्याग्रपर्व्वसु शेषाङ्गुली च
हस्तयोरङ्गुष्ठादिक्रमेण त्रिंशदक्षराणि । करतलद्वये अक्षरद्वयम् ।
अथापरो मूर्ध्नि शिरसि ललाटे भ्रुवोः नेत्रयोः नेत्राधः कपोलयोः
दन्तपंक्तयोः चिबुके उत्तरोष्ठे कण्ठे नासिकायां दक्षिणभुजे वाम-
भुजे हृदये सर्व्वतनौ नाभ्यां दक्षिणकरतले वामकरतले कटि-
स्थाने मेद्रे उर्वोः जान्वोः जङ्घयोः पादाङ्गुलिषु सर्व्वसन्धिषु रोम-
कूपेषु रक्तास्थिमज्जासु । इत्यक्षरन्यासः ।

अथ द्वाक्षरन्यासः ।

उग्रं पादयोः । वीरं गुल्फयोः । मृष्टा जान्वोः । विशु' कथ्योः ।
व्वलं नाभ्याम् । तं स हृदि । र्व्वतो बाह्वोः । मुखं कण्ठे ।
वृर्षिं चिबुके । हं भी दन्ते । पणं घोष्ठे । भद्रं गण्डयोः ।
मृत्यु कर्णयोः । मृत्यु नासिकयोः । नमा नेत्रे । म्यहं मूर्ध्नि ।

अथ पदन्यासः ।

मुखे मूर्द्धि तथा नासाचक्षुःश्रोत्रे च विन्यसेत् ।

पास्ये च हृदये नामौ कटिजानुपदेष्वपि ॥

मुखे मुखवृत्ते । पास्ये श्रोत्रहृदयमध्ये ।

अथ चतुरक्षरन्यासः ।

पादाग्रे नयने श्रवणे नामौ हृदि मूर्द्धि बाह्वोः पादयोः ।

अथ पादन्यासः ।

मूर्द्धि हृदि नामौ सर्वाङ्गे ।

अथार्चन्यासः ।

मूर्द्धि हृदयपर्यन्तं षडं हृदयात्पादपर्यन्तमर्चम् । ततः
समस्तेन सर्वाङ्गन्यासः ।

अथ उग्रन्यासः ।

उग्रमुग्रं नमाम्यहमिति मुखे । वीरमुग्रं नमाम्यहमिति
शिरसि । महाविष्णुमुग्रं नमाम्यहमिति घ्राणयोः । ज्वलन्तमुग्रं
नमाम्यहमिति चक्षुषोः । सर्वतोमुखमुग्रं नमाम्यहमिति

श्रोत्रयो । नृसिंहमुग्र नमाम्यहमित्यास्ये । भीषणमुग्र नमाम्य
हमिति हृदि । भद्रमुग्र नमाम्यहमिति नाभौ । मृत्युमृत्युमुग्र
नमाम्यह नमाम्युग्र नमाम्यहमहमुग्रं नमाम्यहमिति कक्षा-
दिपादपर्यन्तम् । तेष्वेव स्थानेषु उग्र नरसिंह नमाम्यह वीर
नरसिंहं नमाम्यह महाविष्णु नरसिंह नमाम्यह ज्वलन्तं नरसिंह
नमाम्यह सर्वतोमुख नरसिंह नमाम्यह नृसिंह नरसिंह
नमाम्यह भीषण नरसिंह नमाम्यह भद्र नरसिंह नमाम्यह
मृत्युमृत्यु नरसिंह नमाम्यह नमामि नरसिंह नमाम्यहमह नर
सिंह नमाम्यहम् । इत्येकादशविधन्यास ।

अथ मन्त्रार्णोक्तौ हरिन्यास ।

मन्त्राद्यवर्णं सविन्दुक मूलाधारे तदुपरि नाभिपर्यन्त वर्ण-
चतुष्टयम् । तदुपरि भ्रूमध्यपर्यन्त वर्णपट्टकम् । ततो वर्णत्रयं
नेत्रत्रितये ततो वर्णदशकं वा हृदयाङ्गुलीषु । वर्णद्वयं पादद्वये ।
ततोऽन्यवर्णं मूर्धादिपादपर्यन्तम् । अथ हरिन्यासो हरिसारूप्य
प्रापकः । अस्य माहात्म्यं हरिरेव जानाति नापरः ।

अक्षरसकलीकरणम् ।

अथ वैरघोक्तं नित्यात्मकलीकरणमन्त्रात्मकदेवतानामेकी-
भावना । तत्र मन्त्रं भूतात्मानं नरसिंहरूपिणमात्मानं मन्त्रान्यवशेन

हंकारेण ध्यात्वा म्यइतिवर्णं प्रकृतिरूपं महत्तत्त्वादुत्पन्नं स्वात्मनि
 चिन्तयेत् । नमा वर्णो देहादिस्वात्मवृत्तिरूपावहंकारचित्तयो-
 रत्यत्रो विचिन्त्य स्वर्णं निययात्मकरूपमहद्वारादुत्पन्नं विचिन्त्य तु
 वर्णं सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोबुद्धोरत्यत्रं स्वस्मिन् विचिन्तयेत् ।
 स्ववर्णात्मक आकाशः सर्वावकाशादुत्पन्न इति चिन्त्यः । त्वं वर्णा-
 त्मको वायुराकाशादुत्पन्न इति चिन्त्यः । सः वायुः स्वशरीरे घ्राणा-
 दिद्वारावस्थित इति । नृ वर्णात्मकं तेजो वायोरत्यत्रं तस्य स्वशरीरे
 चिन्तनम् । षं वर्णात्मिका आपस्तेजस उत्पन्नाः स्वशरीरे विचिन्त्य
 ष वर्णात्मिका भूमिरद्भ्य उत्पन्ना तस्याः स्वशरीरे चिन्तनम् ।
 भी-वर्णात्मकं श्रोत्र आकाशादुत्पन्नं तस्य स्वशरीरे चिन्तनम् । सिं
 वर्णात्मकं चक्षुस्तेजस उत्पन्नं स्वशरीरे चिन्त्यम् । खं वर्णात्मकं
 घ्राणं पृथिव्या उत्पन्नं स्वशरीरे चिन्त्यम् । सुवर्णात्मकः शब्दो
 भूताद्यहद्वारादुत्पन्नः स्वशरीरे चिन्त्यः । तो वर्णात्मकः स्पर्शः
 शब्दादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । र्वं वर्णात्मकं रूपं स्पर्शादुत्पन्नं तत्
 स्वदेहे चिन्त्यम् । स वर्णात्मको रसो रूपादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः ।
 तं वर्णात्मको गन्धो रसादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । लं वर्णात्मिका
 वाचस्तेजसोऽहद्वारादुत्पन्नाः स्वदेहे चिन्त्याः । ज्व-वर्णात्मकी पाणी
 वाच उत्पन्नी स्वदेहे चिन्त्यी । षुं वर्णात्मकी पादौ पाणेरत्यत्रौ
 स्वदेहे चिन्त्यी । वि-वर्णात्मकी पायुः पादादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः ।
 हा वर्णात्मक उपस्थः पायोरत्यत्रः स्वदेहे चिन्त्यः । म-वर्णात्मकं
 वचनं वाच उत्पन्नं स्वदेहे चिन्त्यम् । रं वर्णात्मकमादानं पाणै-
 रत्यत्र स्वदेहे चिन्त्यम् । धी-वर्णात्मकं गमनं पादादुत्पन्नं स्वदेहे

चिन्त्यम् । अं वर्णात्मको विसर्गः पायोत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः ।
 उ-वर्णात्मक आनन्द उपस्थादुत्पन्नः स्वदेहे चिन्त्यः । इत्थं चिन्त
 यित्वा द्वात्रिंशद्रूपं जगत् स्वदेहे द्वात्रिंशदक्षरमये कल्पयित्वा
 विराटरूपेण त्रीनृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । पुनश्च मन्त्रस्यानुलोम-
 पाठेन उ-वर्णात्मकानन्दस्य अं वर्णात्मके विसर्गे लय एवं क्रमेणा-
 विद्याशक्तिलयपर्यन्तं चिन्तयित्वा चिदामात्रया त्रीसिंहोऽहमिति
 चिरं तिष्ठेत् । पुनश्चान्त्रप्रतिलोमपाठेन यद्योक्तरूपेणोत्पत्तिं कल्प
 यित्वा सर्वात्मको त्रीसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । इत्यक्षरसकली-
 करणम् । *

अथ पदसकलीकरणम् ।

प्रथमपदं भूः । द्वितीयं जलम् । तृतीयं तेजः । चतुर्थं वायुः ।
 पञ्चममाकाशः । षष्ठं मनः । सप्तमं बुद्धिः । अष्टममहङ्कारः । नवमं
 चित्तम् । दशमं मूलप्रकृतिः । एकादशमात्मा । अहमात्मनि ।
 नमामि रूपा प्रकृतिः । प्रकृतेर्मृत्यु मृत्युरूपं चित्तम् । चित्ताद्
 भद्ररूपोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् भीषणपदरूपा बुद्धिः । बुद्धेर्नृसिंह-
 पदरूपं मनः । मनसः सर्वतोमुखं रूपमाकाशः । आकाशाज्ज्वलन्तं

* अत्र अर्धं कीरनिष्ठादि द्वात्रिंशदक्षरमयमन्त्रस्य न सर्वाक्षराणि सकली-
 कृतानि त्रीसिंहमित्यस्य अं पदस्य भद्रमिति पदव्यवस्था च सकलीकरणं सर्वोपेवा-
 दर्थं प्रसादेषु प्रसादान् प्रथिमम् ।

पदरूपो वायुः। वायोर्महाविष्णुः तेजः। तेजसो वीरं पदरूप-
 मायः। एवं अद्भ्यः उग्रं पदरूपा भूमिः। एवं सर्वं स्वदेहे
 विचिन्त्य विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिरं विचिन्त्य पुनः
 पृथ्वा अप्सु लयः अपां तेजसि तेजसो वायो वायोराकाशे
 आकाशस्य मनसि मनसो बुद्धौ बुद्धेरहङ्कारे अहङ्कारस्य चित्ते
 चित्तस्य विद्यायां तस्याद्यात्मनि लयं चिन्तयित्वा स्वयं बुद्धिचिन्ता-
 नयोः स्थित्वा श्रीनृसिंहोऽहमिति भावयित्वा पुनः प्रतिलोमपद-
 पातेनोत्पत्तिं पूर्ववद् विचिन्त्य सर्वात्मकस्तिष्ठेदिति।

अथ पादसकलीकरणम् ।

प्रथमपादः पृथ्वी । द्वितीयो जलम् । तृतीयस्तेजः । चतुर्थो वायुः ।
 समस्तमन्त्र आकाशः । इं बीजं परमात्मा पञ्चभूतान्यात्मा ।
 तच्च चित् । नान्यत् किञ्चित् । बीजात्परमात्मन आकाशः ।
 तस्माच्चतुर्थपादरूपो वायुः । तस्मात् तृतीयपादात्मकं तेजः । तस्मात्
 प्रथमः पादः पृथिवी । एवं स्वदेहे मन्त्रात्मकं सकलं कल्पयित्वा
 विराटरूपेण श्रीनृसिंहोऽहमिति चिन्तयेत् । पुनर्यानुलोमक्रमेण
 पृथिव्या अप्सु अपां तेजसि तेजसो वायो वायोराकाशे आकाशस्य
 परमात्मनि स्वयं कल्पयित्वा शुद्धचिन्मात्ररूपो श्रीनृसिंहोऽहमिति
 चिरं विचिन्त्य पुनरपि सृष्टिक्रमेण सर्वरूपो मन्त्रमयः श्रीनृसिंहो-
 ऽहमिति चिरं चिन्तयेत् ।

नरसिंहोऽहमित्येवं यावदबुद्धिः प्रजायते ।
 यावद्धि बुद्धिविस्तारस्तावद् देहस्य न स्मृतिः ॥
 अभीक्ष्णाभ्यसनाद् विद्वान् तन्मयत्वमवाप्स्यति ।
 शृङ्खलचोदरगतो यथा वह्निर्महान् क्रमात् ॥
 अग्नीकरोति सकलं तद्वत् तन्मयतां व्रजेत् ।
 स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ॥
 पुरुषस्तमजं नित्यं न स्मरेत्को नु बुद्धिमान् ।

अथ साकारध्यानम् ।

तत्र शान्तरूपस्य ।

जान्वीरासक्ततीक्ष्णस्त्रनखरुचिलसद्बाहुसंस्मृष्टकेश-
 यत्रं शङ्ख दोर्भ्या दधदनलसमज्योतिषा भग्न्दैत्यः ॥
 ज्वालामालापरीतं रविशशिदहनवीक्षणं दीप्तजिह्वं
 दद्रोषं धूतकेशं वदनमपि वहन् पातु वो नारसिंहः ॥

इति शान्तध्यानम् ।

उग्रध्यानम् ।

उग्रदभास्त्रस्रस्रप्रभमशनिनिभं वीक्षणं विचरन्त
 वञ्चोनञ्जाय विद्युत्तितिविततसटाभीप्रणं भूयणैश्च ।
 दिव्यैरादीप्तदेह निमित्तनखलसद्बाहुदण्डैरनेकेः
 सन्निभं भिन्नदैत्यैश्चरतनुमतनु नारसिंहं नमामि ॥

परमाशुभभूषणादिमुद्रा-दर्शनम् । गङ्गचक्रशार्ङ्गशरत्रिशूलगदा-
पद्मश्रीवक्रकोस्तुभकिरोटवनमालावैनतेयमुद्रा दर्शयेत् साविध्य-
करणार्थम् ।

अत्रावसरे मानसपूजा ।

वृत्सिंहाराधने मानसपूजा सुख्या । “धियैव पूर्व्व” मिति
प्रपञ्चसारात् । इति विल्वमुद्रां कृत्वा स्मरवीजोच्चारणं मानस-
काले । तत्र विना नैवेद्यं पञ्चोपचारा इति केचित् । अन्ये
तु नैवेद्यदानमपोच्छन्ति । मूलमन्त्रमुच्चार्य्यं सायुधाय सर्व्वाङ्गने
भगवते नरसिंहाय, गन्धं कल्पयामोति वक्ष्यमाणगन्धं मनसा
निवेद्य पुष्पधूपदीपान् निवेद्य नैवेद्यं नानाविधं मनसा सङ्कल्प्य
निवेदयेत् । भोजनकाले तु वैश्वदेवः । मूलाधारे त्रिकोणाग्नि-
कुण्डधानम् । तत्र मूलमन्त्रमत्याग्निध्यानम् । धर्म्याधर्म्य-
नध्यानम् । मनसा सुवर्षण । मूलमन्त्रमुच्चार्य्य एवममृतं क्षुहोमि
स्वाहा । ऐरुन्धं इविः कामो इविः क्रोधो इविः शोभो इविः
मोहो इविः मदो इविः मात्सर्य्यं इविः । ततो मूलमन्त्रस्य मनसा
जपः । देवाय समर्पणम् । ततोऽर्घ्यसंस्कारः । षष्टे भूमि-
क्षेपणम् । तत्र चतुरस्रलिपणम् । तन्मध्ये पट्कोषं तन्मध्ये
त्रिकोषं तत्र पान्थियादिकोषेष्वङ्गचतुष्टयपूजा । दिक्षु नेत्रस्य
मध्ये षष्ठस्र । तत्र गङ्गाधारस्यापनम् । दमकलाङ्गने अग्नि-

मण्डलाय नम इति तत्र पूजा । शङ्खस्यास्त्रेण ध्याननम् । शङ्खा
धारे स्थापनम् । तत्र हादयकलात्मने सूर्यमण्डलाय नम इति
शङ्खपूजनम् । प्रतिलोममाढकापाठेन शङ्खे जलपूरणम् । उ
पोढशकलात्मने सोममण्डलाय नम इति शङ्खजले पूजा ।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

* नमं दे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधि कुरु ॥

इति सूर्यमण्डलात् तीर्थावाहनम् । हृदा गन्ध गिरसा पुष्प
गिखामन्त्रेण तेजोव्याप्तिध्यानम् । नेत्रेण वीक्षण कवचेनावगुण्ड
नमस्त्रय दिग्बन्धन धेनुमुद्रया षष्टीकरण शङ्खमुद्रादर्शन योनि
मुद्रयोद्दोषनमङ्गमन्त्रै पूजा सिखया । तत्र गालिनीमुद्रादर्शनम्
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिलखेतसर्पपटूर्वापय फलानां शङ्खजले
प्रक्षेप । मूलमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यामिष्टदेवतापूजनम् । मूलमन्त्र-
स्याष्टधाजप । प्रोक्षणीपात्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य तत्र जल पूरयित्वा
अर्घ्याम्बु तत्र संयोज्य वीक्षणादिदिग्बन्धनमूलमन्त्रमष्टधा जपै
सस्तुर्थात् । प्रोक्षणीजलेन त्रिधा देहप्रोक्षणम् । आत्मतत्वात्मने
नम विद्यातत्वात्मने नम शिवतत्वात्मने नम । तज्जलेन
पूजोपयोगिसमस्तद्रव्यप्रोक्षणम् ।

अथ देहपूजा ।

मूलेन ललाटे तिलकम् । मूर्द्ध्नि तेनैव पुष्पम् । प्राधार
शक्त्यादिपीठपूजापर्यन्तं स्वदेहे पूजनम् । मूलमन्त्रात्मक तेजो

मूलाधारे इदि भ्रूमध्ये ध्यात्वा तदेवरूपं विचिन्त्य तत्र पूजा ।
 मूलमन्त्रमुच्चार्य सायुधाय सर्वात्मने भगवते नरसिंहाय गर्भं
 कल्पयामि । अनामिकया मन्धेन तिलककरणम् । पूर्ववभ्रूल-
 मन्त्रमुच्चार्य पुष्पं ददामीत्युच्चार्य शिरोहृदाधारपादसर्व्याङ्गेषु
 पञ्चपुष्पाञ्जलिदानम् । ततो धूपदीपो निवेद्य मूलाधारे मूला-
 धारया स्वदेहरूपं नृसिंहं तूष्णीं चिन्तयेत् । ततो वैश्वदेवः
 पूर्व्ववत् । यथाशक्ति मूलमन्त्रजपसमर्पणे कृत्वा
 अनुज्ञां देहि भगवन् वहिर्यागे मम प्रभो ।

इत्यनुज्ञां प्रार्थ्य मन्त्रशुद्धिः ।

गुदमेद्रान्तराले वामपार्श्विदानेनापीड्य पूरकेण धायुं पूरयित्वा
 इहारेण कुक्षनेनाधारपद्मं विकसितं कृत्वा नासापुटद्वयरोधेन
 कुम्भकं कृत्वाधारपद्मविकीर्णे षड्भिः ध्यात्वा तदुत्थितां तच्चिमां
 तत्शक्तिं सुपुस्त्रारन्ध्रगतां हंसमन्त्रेण बीजात्मना सहैकीभूतां विचि-
 न्त्याधारगतस्त्रयभ्रूलिङ्गं इदुगतबाणलिङ्गं भ्रूमध्यगतमितरलिङ्गं
 भित्त्वा निर्गच्छन्तीं चित्शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रीपरिगतसहस्रारपद्ममूर्द्धि
 यत्रादूर्द्धगपरब्रह्मरूपे विष्णोः पदे प्रविशन्तीं विचिन्त्य मूलमन्त्रं
 प्रणवपुटितं त्रिधा जपेत् । पुनस्तां चित्शक्तिं आधारपद्मविकीर्ण-
 स्थाने प्रविष्टां विचिन्त्य पुनरपि सहस्रारपद्मोपरिगतां विचिन्त्य
 प्राणोद्घातेन गणपतिं विचिन्तयेत् । उद्घातय प्राणस्थापाना-
 दूर्द्धगमनमिति योनिमुद्राबन्धेन मन्त्रशुद्धिः ।

विना यत्वेण चेत्पूजा देवता न प्रसीदति ।

इति वचनात् यन्त्रपूजा सुस्था ।

पूजनीयदेवतानिर्गम्यमपल्य हस्तौ प्रक्षास्यार्घ्याभुजा प्रोक्ष
मूलमन्त्रेण हृदयं सृष्ट्वा अष्टधा जपेत् । इति देवताशुद्धिः ।

अथ देवतापीठाधयन्दनादिनाष्टपत्रपद्मलिखनम् । तदुपरि
पद्मसुद्रादर्शनम् । तत्र पीठस्थापनम् ।

अथ वह्निःपीठे पूजा ।

श्वामि गुरुभ्यो नमः । गुरुपादुकेभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो-
नमः । परमगुरुपादुकेभ्यो नमः । परात्परगुरुभ्यो नमः । परात्पर-
गुरुपादुकेभ्यो नमः । स्वदक्षिणे आचार्याय नमः । दुर्गायै नमः ।
गणेशाय नमः । सरस्वत्यै नमः । मध्ये वासुनाथाय नमः । पीठाधः
आधारगक्तिमहामण्डुककालाग्निरुद्रकूर्मपृथ्वीरत्नदीपमणिमण्डप-
कल्पवृक्षरत्नवेदीरत्नसिंहासनाद्युपर्युपरि सम्भूज्य पीठाम्नेयादिषु
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यान् प्रागादिश्वधर्मान्ज्ञानावैराग्यानैश्वर्यान्
पीठमध्ये प्रकृतिपत्रेभ्यो नमः । विकारकेयरीभ्यो नमः ।
पद्मागद्वर्णकान्त्यै नमः । आं आदित्यमण्डलाय नमः । उं
सोममण्डलाय नमः । मं वज्रिमण्डलाय नमः । सं सत्वाय नमः ।
रं रजसे नमः । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्तरात्मने । यं
परमात्मने । ऊं ज्ञानात्मने । अष्टदिक्षु विमलादिनवशक्तयः ।
मध्ये पीठमन्त्रपूजा । ततः पाद्यादिपात्राणां पञ्चानामस्त्रेण
क्षालितानामर्घ्यसोत्तरत आघ्रादनमुदकसंस्मृत् । तत्र मधुपर्कार्थं

कांस्यपात्रं तृतीयम् । मधुपर्कवर्ज्यमन्यपात्रेषु मूलेन जलपूरणम् ।
 प्रथमं पाद्यपात्रे श्यामाकदूर्वापद्मविष्णुकान्तानां मूलेन प्रक्षेपः ।
 यस्यासम्भवस्तस्य मनसा चिन्तनम् । द्वितीयाचमनपात्रे जातीफल-
 लवङ्गककौलकानां पिष्टानां प्रत्येकं मूलपाठेन प्रक्षेपः । तृतीय-
 मधुपर्कपात्रे दधिमधुष्टानां मूलमन्त्रपाठेन प्रक्षेपः । कांस्ये-
 नापिधानम् । चतुर्थपुनराचमनपात्रे गन्धपुष्पप्रक्षेपः । स्नानपात्रे
 गन्धपुष्पप्रक्षेपः । शेषद्रव्याणां वस्त्रयज्ञीपवीतालङ्कारगन्धपुष्पा-
 दीनां सन्निहितानां स्वस्वकाले संस्कारः । पाद्यस्यास्त्रेण प्रोक्षण-
 दकेन प्रोक्षणं मूलेन वोक्षणं कवचेनावगुण्ठनम् । अस्त्रेण
 दिग्बन्धनम् । हस्तेनापिधाय मूलमन्त्रस्याष्टधा जपः । धेनुमुद्रया-
 मृत्युतीकरणम् । एवमाचमनमधुपर्कादीनां संस्कारः । पीठपूजा-
 पूर्वं पाद्यादिपात्रसंस्कारः । पीठपूजानन्तरं ब्रह्मरन्ध्रान्तर्गता-
 मृतधारया देहं चालयित्वा हरिन्यासः ।

अथावाहनादिकम् ।

नवाहुलमानेन स्वेच्छामानेन वा श्रीनृसिंहं ध्यात्वा

स्वात्मस्थमजरं शुभं त्वामहं परमेस्वर ।

भरण्यामिव हव्याशं मूर्त्तवावाहयाम्यहम् ॥

इति नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य श्रीनृसिंह इहागच्छ इत्युच्चारयन्
 स्वहृदयस्थं परं ज्योतिः सुपुत्रावर्त्मना भूमध्यगतं विचिन्त्य दक्षिण-

नासारन्ध्रेण निर्गतं भानुमण्डलादागतं करस्थपुष्पेषु विचित्र्य
 तत्पुष्पाणि प्रतिमायां क्षिपन् तत्तेजः प्रतिमावामनासारन्ध्रेण
 प्रवेश्य तद्बृहदयस्यतेजस्येकीभूतं चिन्तयेत् । शालग्रामस्थण्डिलादी
 ध्येयमूर्त्तरेवावाहनम् । भावाहन्यादिमुद्रादर्शनम् । कवचमन्त्रेषाव
 गुण्डनम् । तत्रानेन धेनुमुद्रादर्शनम् । देवताङ्गे पङ्कजन्यासेन
 सकलीकरणम् । भस्त्रेण परमीकरणम् । शङ्खचक्रगदापद्मसु-
 पलशार्ङ्गखड्गपाशाङ्कुशवैनतेयश्रीवत्सकौस्तुभवेखभयवरवनमालानाथ
 दर्शनम् । भयवा शङ्खचक्रगदापद्मसुपलखड्गश्रीवत्सकौस्तुभानामष्ट-
 मुद्राणां दर्शनम् । पद्ममुद्रां दर्शयन्

अस्मिन् वरासने देव सुखमास्त्राचरात्मके ।

प्रतिष्ठितो वा तिष्ठस्व प्रसीद परमेश्वर ॥

मूलमन्त्रमुच्चार्य इदमासनं साङ्गाय सायुधाय सर्वाम्बने
 श्रीवृत्सिंहाय आसनं कल्पयामि इत्यासनसमर्पणम् । जलधारा-
 दानम् ।

यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।

तस्य ते परमेशान स्वागतं स्वागतञ्च मे ॥

कृतार्थोऽस्मानुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितञ्च मे ।

यदागतोऽसि देवेश सुस्वागतमिदं पुनः ॥

मूलमन्त्रमुच्चार्य करोमि स्वागतं देवेति वदेत् । स्वागतमुद्रा-
 दर्शनम् ।

ततः पादम् ।

यद्भक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः ।

तस्मै ते चरणालाय पाद्यं शुभाय कल्पये ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य उग्रं वीरं हृदयाय नमः । सायुधाय
सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय पाद्यं कल्पयामि नमः । इति पादाम्बुजे
दद्यात् । ततः पाद्यमुद्रां दर्शयेत् ।

अर्घ्यः ।

तापत्रयसहं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।

तापत्रयविनिर्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥

नमः । महाविष्णुं शिरसे स्नाहेति साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने
श्रीनृसिंहाय अर्घ्यं कल्पयामीति शिरसि दद्यात् । अर्घ्यमुद्रां
दर्शयेत् ।

स्वस्तिमुद्रा द्विहस्ता चेन्मुद्रालवर्चस्य कीर्तिता ।

आचमनम् ।

देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।

आचमन्ते करोमीश शुद्धानां शुद्धितवे ॥

नमः । ततो मूलमन्त्रान्ते त्रिमित्यमृतबीजमुच्चार्य साङ्गाय सायु-

धाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय आचमन कल्पयामि स्वधेतिमुख
सन्निधौ दद्यात् ।

देशिनीमूलगाङ्गुष्ठा दक्षिणाधः कनीयसी ।

पर्याप्तमध्यमास्त्रिस्रो (?) मुद्राचामेति कीर्त्तिता ॥^१

ततो मुखप्रोञ्छनवस्त्र प्रदर्श्यं करदृष्टि दद्यात् ।

मधुपर्क ।

सर्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसखात्मकम् ।

मधुपर्कमिम देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥

नम । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय
मधुपर्कं कल्पयामि स्वधेति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्या मधुपर्ककदेशं
मुखे दद्यात् ।

सयुक्तानामिकाङ्गुष्ठा तिस्रोऽन्या सम्मसारिता ।

इति मधुपर्कमुद्रा ।

(१) अत्र पाठान्तरं हरिभक्तिविलासे ।

देशिनीमूलागाङ्गुष्ठा दक्षिणाध कनीयसी ।

आचामसुद्रा विष्वाता देवताचमने विधौ ॥

वृत्तविलासे आचानाद्यप्यप्रकरणस्य टीका ।

पुनराचमनम् ।

उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वाऽथ यस्य स्मरणमावतः ।

शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनं त्विदम् ॥

मूलमन्वान्ते वमित्युच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिं-
हाय आचमनं कल्पयामीति दद्यात् । आचमनमुद्रां प्रदर्शय
प्रोञ्चनकरष्टिं दद्यात् ।

स्नानम् ।

तत्तत्स्नानमण्डपं वितानादिमण्डितं प्रकल्प्य स्नानोप-
करणं तत्र सन्निधाय पादुके समर्थं देवं स्नानमण्ड-
पमेहीति प्रार्थ्य कृत्वा मरव्यजनदर्पणचन्द्रविमानादियानारुढं
देवं स्नानमण्डपगतं यानादवरोह्य पादुकाभ्यां स्नानमण्ड-
पोपविष्टं विचिन्त्य दिव्याङ्गमर्द्दनदिव्योद्दत्तनोषोदकस्नानादि
कारयित्वा

परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्त्तये ।

साङ्गोपाङ्गमिदं देव कल्पयामीत्येते नमः ॥

मूलमन्वान्ते साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय स्नानं
कल्पयामीति पञ्चान्तस्नानं गन्धोदकस्नानं पुष्पफलार्घ्यवर्षोदक-
स्नानं कारयेत् । सर्वत्र स्नानीयं पत्नयतम् । प्रतिमापूजायां न
प्रत्यङ्गं स्नानं पर्वणीति केचित् । तस्मिन् पक्षे स्नानीयमन्त्रेषु

देवताङ्गं प्रोक्षयित्वा निनयेत् मनसा स्नानं सङ्कल्पयेत् । कनिष्ठां
 त्यक्त्वा मुष्टिः स्नानमुद्रा । यस्मान्तरेणाङ्गप्रोच्छेदनाचमनञ्च पूर्ववद्
 दत्त्वा वस्त्रं पूर्ववत् संस्कृत्य

वस्त्रम् ।

मायाचित्रपटच्छत्रनिजगुह्योरुतेजसे ।

निरावरणविघ्नान वस्त्रं ते कल्पयाम्यहम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते श्रीनृसिंहाय पीतवस्त्रं ददामीति कटिदेशे
 दद्यात् । मध्यमाङ्गुष्ठी लम्बावन्धाः प्रसारिता इति वस्त्रमुद्रा ।

उत्तरीयम् ।

यमाश्रित्य महाभाया जगद् भासयते सदा ।

तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय उत्तरीयं
 कल्पयामीत्युत्तरीयमरुणवर्णं दद्यात् । पूर्ववदाचमनीयम् ।

यज्ञोपवीतम्

यज्ञोपवीतं संस्कृत्य

यस्य शक्तित्रयेषेदं सम्प्रीतमखिलं जगत् ।

यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय यज्ञोपवीतं
कल्पयामीति. दद्यात् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठौ सक्तौ तिस्रोऽन्याः सम्यसारिताः ।

इति यज्ञोपवीतमुद्रा ।

भूषणम् ।

ततो देवं मण्डपागतं विचिन्त्य भलद्वारं संस्कृत्य
स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते ।

भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यपराजित ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय विविध-
मलद्वारं कल्पयामीति यथास्थाने दद्यात् । उत्तानहस्तस्या-
नामिकाङ्गुष्ठौ सक्तौ तिस्रोऽन्याः प्रसारिता इत्यलद्वारमुद्रां
दर्शयेत् ।

जलधारा ।

देवतादेहनिर्गतं परिचारगणं इत्रचामरव्यजनदर्पणशिविका-
दिकान् तैर्धृतं ध्यात्वा देवं यागमण्डपमेहीति प्रार्थ्य परिचारगण-
क्रियमाणतूर्यत्रह्मघोषजयशब्दादिपुरःसरं यागमण्डपस्यपूजापीठे
निवेश्य परिचारकगणं स्वस्वस्थानस्य विचिन्त्य

समस्तदेवदेवेश सर्व्वल्लतिकर परम् ।

परमानन्दसम्पूर्णं गृह्णाण जलमुत्तमम् ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते श्रीनृसिंहाय जलधारां कल्पयामीति कर्पूर-
वासितजल दद्यात् ।

गन्धः ।

ततः—

चन्दनागुरु'कर्पूरपङ्कं गन्धमिहोच्यते ।

उशीरं कुङ्कुमञ्चैव मांसी मलयजं तथा ।

तद्याम्बुजञ्च क्लीवेरं कुष्ठञ्चागुरुमेव च ॥

शृगमदजातिफलसम्भवे अथश्लमन्थेपामनावश्यकत्वम् । एवं गन्ध
संस्कृत्य

परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तरम् ।

शृङ्गाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥

नमः । मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय गन्धं कल्प-
यामि नम इति हृदि लिम्पेत् । सुक्तानामिका मुष्टि गन्धमुद्रा ।

पुष्पम् ।

तुलसीद्वयजातिद्वयकरवीरद्वयोत्पलद्वयकल्हारमल्लिकार्जुन-
मन्दारनन्दावर्त्तपलायपाटलापार्थावर्त्तकचम्पकनागकेशराशोकवि-

(1) F F कसूरी •

(2) L F उशीरं कुङ्कुमञ्चैव •

स्वकृषिकारसेवतीजातीनामन्येषामपि सुगन्धसुरूपाणां स्वाग-
मोक्तानां यथासम्भवं संस्कृत्य

तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।

अरण्यसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् ॥

मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय श्रीनृसिंहाय पुष्पं कल्पयामि
वीपट् इति पुष्पमाल्यं शिरसि कण्ठे दद्यात् ।

उत्थिताधीमुखी मध्या बिबाद्गुष्ठा यदीतराः ।

तदा पुष्पमुद्रा ।

आवरणपूजा ।

निवेद्य पुष्पपर्यन्तमयावरणपूजा ।

अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ।

भक्त्या समर्चये त्वाऽहमाद्यमावरणार्चनम् ॥

इति प्रार्थ्यं प्रथमावरणमन्त्रे ।

हारस्कटिकपीताभाः कृष्णनीलाग्निरोचिषः ।

वरदाभयहस्ताय प्रधानतनवः स्त्रियः ॥

इति ध्यात्वा उषं वीरं हृदयाय नम इति प्रतिमाधारपद्म-

केगरेष्वाम्नेयादिकोषेऽङ्गचतुष्टयम् । देवापे नेत्रपूजा । चतुर्हिंशु

षष्ठपूजा । अस्त्राय फट् इत्यादिरेव मन्त्रः । न पृथक्

नमः पदम् । पूजा च पञ्चोपचारेण गन्धपुष्पाभ्यां केवलपुष्पेण

वा । एव

भक्त्या समर्चयेत्त्वाऽहं द्वितीयावरणार्चनम् ।

इति प्रागादिचतुर्दशैः पक्षीन्द्राय नमः । अनन्ताय नमः ।
शर्वेशाय नमः । कमलोद्भवाय नमः । आग्नेयादिकोषदलेषु
त्रियै नमः । द्वियै नमः । धृत्यै नमः । पुष्ट्यै नमः । इति
द्वितीयाहतिः । तद्वाङ्मे प्रागादिषु स्तम्भनकारिण्डसिंहाय
नमः । मोहनकारिण्डसिंहाय नमः । भारणकारिण्डसिंहाय
नमः । विद्वेषणकारिण्डसिंहाय नमः । आकर्षणकारिण्डसिंहाय
नमः । पुष्टिप्रदण्डसिंहाय नमः । विद्याप्रदण्डसिंहाय नमः ।
इति तृतीयाहतिः ।

चक्रं यज्ञं महापद्मं सुपलं देवदक्षिणम् ।

शूलखेटगदाशार्ङ्गं पूजयेद्देव वामतः ॥

इति चतुर्थाहतिः ।

लक्ष्मीं दक्षिणतस्तुष्टिं धामि तत्रैव कौसुभम् ।

श्रीवक्त्रं दक्षिणे मध्ये वनमालाञ्च पूजयेत् ॥

पीताम्बरं ब्रह्मसूत्रं नाभिमध्ये किरीटकम् ।

भूषणानि च सर्वाणि पुरोभागे च पूजयेत् ॥

इति पञ्चमाहतिः ।

यद्वा माया तथा कामां भीमा माया भयानकाम् ।

* * * दीप्तिं तथाष्टमीम् ॥

इति प्रागादिषु । इति षष्ठाहतिः । इन्द्रादिभिः प्रागादिस्यैः
सप्तमाहतिः । इंगानपूर्वमध्ये अनन्तः । निर्ऋतिपश्चिममध्ये ब्रह्मा ।
रघोवदक्षमध्ये अनन्तः । पूर्वंगानमध्ये ब्रह्मा इति वा । एते च

कपिशकपिलकृष्णश्यामलश्वेतधूम्रा—

मलसितशुचिरक्ता वर्णतो वासवाद्याः ।

तद्वहिलीकपालास्त्राणि स्वस्वदेवस्थाने । वज्रशक्तिदण्डस्त्र-

पाशाहुशगदाशूलचक्रपद्मानि । अस्ररूपमभ्यर्च्य

अर्था वहिर्निजमुलक्षितमौलियुक्ताः

स्त्रायाधुधामयसमुद्यतपाणिपद्माः ।

एवं पुष्पाः ।

अथ धूपदानम् ।

सगुग्गुखगुरुमीरसिताज्यमधुचन्दनैः ।

साराङ्गारविनिःक्षिप्तैर्मन्तानीतैः प्रधूपयेत् ॥

इति प्रसिद्धधूपपात्रे साङ्गारे यथासम्भवे गुग्गुखादीनि क्रीवेर-

कुन्दविल्वमुस्तादीनि विक्षिप्य घण्टामस्त्रेण संप्रीक्ष्य गन्धपुष्पैः

प्रपूजयेत् । वीक्षणवगुण्डनदिग्बन्धनधेनुमुद्रामृतोकरणान्तरं

मूलमन्त्रमष्टधा जपैः संस्कृत्य धूपञ्च संस्कृत्य घण्टां वामहस्तेन

वादयन् दक्षहस्तेन धूपं गृहीत्वा

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यो गन्धकृत्तमः ।

धाम्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नमः । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय यीशुसिंहाय धूपं

कल्पयामि स्वाहा इत्यनुभाषं दद्यात् । पाचमनं मुखवासं कर-

घटिय देया ।

अद्भुततर्जनी लम्बी तिस्रः सद्भुचिताः पराः ।

इति धूपमुद्रा ।

अथ दीपदानम् ।

सकपूर्वदशो दीपः फलं दद्यात् शताधिकम् ।

गोघृतेन तैलेन वाक्तया वर्त्यां प्रज्वाल्य चतुरङ्गुलशिखं श्रेष्ठं प्रद्भुलं

मध्यं द्वद्भुलं हीनं प्रज्वाल्य वामकरे घण्टां वादयन्

सुप्रकाशो महादीपः सर्व्वतस्त्रिमिरापहः ।

भावाद्वाभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपौऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

नम इति मूलमन्त्रान्ते साङ्गाय सायुधाय शीनृसिंहाय दीपं

कल्पयामि स्वाहेति नेत्रसन्निधौ पारावतभ्रमाकारं दर्शयेत् ।

प्राचमनसुखवासकरघृष्टीय देयाः । पुष्पमुद्रैवोत्ताना दीपमुद्रा ।

ततो नैवेद्यहीमवलिजपगरुडूपताम्बूल-

नीराजनानि ।

चतुरस्रस्यण्डिलं देवतादृष्टिगोचरे कृत्वा तत्र सुवर्णरजतताम्र-
कांस्यमिष्टभोजनयोग्यकदल्यादिपत्रपाषाणादिपात्रेषु वा विमि-

षेष ताम्रेषु सुप्रक्षालितेषु प्रणवेन प्रोक्षितेषु शाल्यव्यञ्जन-

नदुग्धदधिगर्करापिष्टकप्रपानकपरमासकदलीगारिकेलनानाविध-

पिष्टकभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयरूपं साज्यं प्रस्थचतुष्टयादन्यूनं पसम्भवे

पुष्पाहारमात्रमुत्तमं तदर्द्धं मध्यमं तदर्द्धं कनीयः अभावे यास-
 मात्रं नैवेद्यं व्यञ्जनान्वितं प्रकल्प्य संस्क्रुर्व्यात् । वराहपुराणे च
 अत्रविशेषाः,—सुगन्धिरत्नशालिदोर्ध्वशूकमहाशालिकुङ्कुमपत्रिक-
 (कङ्कुणिकाख्यक) शालिप्रभृतिधान्यानां । विविधयवान्नानि ।
 शुद्धमाषाः । तिनाः । कृष्णकुलत्यकाः । गवेषुकाः । मुद्गाः ।
 तथा गोधूमाः । गव्यपयोदधिष्टतानि । फलानि प्रधिष्ठानि ।
 इङ्गुदाविल्ववदरामलखर्जूरपनसास्रोदुम्बरप्लचपिण्डारकपुन्नागशमी-
 कवारबीजपूरकुसुदोत्पलकर्कारुनोपकतालकशरङ्गकदम्बादिमूल-
 फलानि वन्यानि च करमर्दनीलीत्पलपद्मशालूकानाम् । तथा
 गाकानि मूलकवत्सकास्थिकपलाशवदरमधुकोदुम्बरादीनान् ।
 पशुपत्रिविशेषाणां देयत्वेऽपि कालो निषेधः ।

तथा—

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च कालो मांसेन चार्जनम् ।

दातुः श्रियं कुलं हन्ति तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥

इति पठन्ति । अत्र फलमूलकन्दगाकादीनां येषां तथैव देयत्व-
 मन्येषां व्यञ्जनादिपात्रेण ।

शान्त्रं विल्वं गुवाकञ्च नारिकेलञ्च दाडिमम् ।

अपक्तान्यपि चैतानि फलानि विनिषेदयेत् ॥

कदलीफलं यत्रपक्रमपि नान्यत् फलम् । कदम्बास्वषमुत्कृत्य
 नारिकेलफलं मुखमुत्कृत्य । एव सर्वं भक्षयिष्ये कृत्वा अर्घ्याभ्यु-
 पुष्पाभ्यामक्षौषं मोक्षं चक्रमुद्रादर्यनेन सरस्य यमिति वायुबीजेन
 जलेन संयोध्य रमित्यन्निबीजमुघ्राद्यं दधिपत्राङ्गुनाम्निरुपेय

सन्दद्य वमित्यमृतबीजेन वामबाहुना सप्राप्य अक्षेण तालत्रय
 दत्त्वा दिग्बन्धन कृत्वा कवचेनावगुण्ठय मूलेन धेनुमुद्रयामृती
 कृत्य मूलेनाष्टधाभिमन्त्र्य पुनर्धेनुमुद्रया पूर्णं ध्यात्वा गन्धपुष्पा
 भ्यामभ्यर्च्य पुष्पाञ्जलिना नृसिंहमभ्यर्च्य देवमुखात् तेजो नि सार्य
 नैवेद्ये व्याप्त विचिन्त्य अर्घ्याम्बुपुष्प हस्ते गृहीत्वा

सत्प्रातश्चिद्वि सौख्यं विविधानेकभक्षणम् ।

निवेदयामि भवते सानुगाय गृहाण मे ॥'

नम । मूलमन्त्रमुच्चार्य साङ्गाय सायुधाय सर्वात्मने श्रीनृसिंहाय
 नैवेद्य कल्पयामि स्वाहेति देवतीर्थेन नैवेद्योपरि अर्घ्याम्बुपुष्प
 प्रक्षेप ।

पश्चाद्भुक्ष्यप्रसन्नान्ना प्रीत्यतोद्धुमुखी यदि ।

द्विधा निबद्धा मुद्रय नैवेद्यस्य प्रकीर्त्तिता ॥

इति मुद्रां दर्शयन्

निवेदयामि भवते जुषाणेद् हविर्हरे ।

इति नैवेद्य समर्घ्यं देवोपरि पुष्प प्रक्षिपेत् । तत अमृतोप
 स्तरणमसि स्वाहेत्युपोमान दत्त्वा विक्रचोत्पलसन्निभा यासमुद्रां
 वामेन दर्शयन् दक्षिणेन प्राणादिमुद्रा दर्शयेत् स्वस्वमन्त्रै ।
 प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय
 स्वाहा । समानाय स्वाहा । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाययोगेन प्रथमा ।
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठाययोगेन द्वितीया । अनामिकामध्यमाङ्गुष्ठाय

योगिन तृतीया । अनामिकामध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाग्रयोगिन चतुर्थी ।
 कनिष्ठानामिकामध्यमादेशिन्यङ्गुष्ठाग्रयोगिन पञ्चमी । कर-
 ड्यानामिकायां स्वस्वाङ्गुष्ठयोगिन निवेदनमुद्रां दर्शयन् ठौ
 नमः परायावात्मने अनिरुहाय नैवेद्यं कल्पयामि । ब्रह्माद्यैः
 स्रपविष्टैः समेतो व्यजनैर्वीज्यमानो नमोऽक्रौडाग्रहसनपरो देवः
 'कनकपात्रेषु भक्ष्यान् भुङ्क्ते इति चिन्ता । भोजनावसरे
 वैश्वदेवः ।

दक्षिणे स्थण्डिलं कृत्वाग्निमुपसमाधाय बीचणावगुण्ठन-
 तालत्रयदिग्बन्धनमूलाष्टधाजपधेनुमुद्रादिभिः संस्कृत्य घृततिल-
 पायसानामन्यतमेन हविः संस्कृत्याग्नाविष्टदेवं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य
 प्रणवेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिराहुतिपञ्चकं हुत्वा मूलेन
 पञ्चविंशतिसंख्यया हुत्वा पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा पुनः पञ्चोपचारे-
 शग्निं सम्पूज्य देवं प्रतिमायामुद्वास्याग्निं विसर्जयेत् ।
 होमयेपहविषा गन्धपुष्पाद्यैर्देवतापापिदेवैर्भ्यो बलिः । तत्र
 मन्त्रः,—

ये रुद्रा रुद्रकभ्राणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
 योगिन्यो रुद्ररूपाय गणानामधिपाय ये ॥
 विप्रभूतास्तथा चान्ये दिग्पिदिक्षु समाश्रिताः ।
 सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥
 इत्यष्टदिक्षु दत्त्वा भूतबलिः । तत्र मन्त्रः—

भूतानि यानीह वसन्ति भूतले
 बलि गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।
 सन्तोषमासाद्य व्रजन्तु सर्वे
 चमन्तु तान्यत्र नमो नमोऽस्तु ॥

इति वैश्वदेवहोमो बल्यन्त्यः ।

होमायक्तो द्विगुणो जपः । शक्तस्य होमसख्यको जप
 स्त्वावत् पुष्पदान मूलैः तावत् प्रमाणं वा । ततः अमृतापिधान
 मसि स्वाहेत्यपोशानं दत्त्वा गण्डूपादि कल्पयित्वा सुवासिताम्बुभिः
 देवायाचमनं पुनराचमनमन्त्रेण सुखवासकरष्टष्टिं विचिन्त्य
 ताम्बूलदानम् । ताम्बूलं सकर्पूरं सपूपं चूर्णेन खदिरैश्च युक्तं
 सस्रत्यं मूलमन्त्रान्तो ताम्बूलं कल्पयामीति दद्यात् । ताम्बूलदानं
 नैवेद्योपचाराङ्गम् । ततः पुनर्गन्धपुष्पं धूपदीपनैवेद्यैः प्रपूज्य
 पुष्पाञ्जलित्रयं दूर्व्याक्षतं दत्त्वा नीराजनम् । दीपपात्रमूर्द्धमण्डला-
 कारं कृत्वा तत्र घृततैलादिवर्तिसप्तकं दत्त्वा ज्वालयित्वा
 देवमुखे भ्रामयेत् । इति नीराजनघण्टावादनसहितम् । ततो
 मूलमन्त्रजपः ।*

* अत्रात परं सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु अयं श्लोको दृश्यते यथा,—

एतावद्दूरपर्यन्तं लिखित्वा वाजपेयिभिः ।

स्थितं पत्रान्तरे यस्मात् ततोऽहमन्त्रिषं सदा ॥

श्लोकोऽयं अथै तन्नैव संशङ्केन प्रथमं दक्षितो बलः साक्षात्परिभ्रुवाजपेयिन एव
 सङ्कलनादादर्शाद्वितीयादर्शं जतः । ततः आदर्शादादर्शान्तरेषु भ्रमान्द्रुनपुस्तक-
 पाठस्येषैव अन्तित इति सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु दृश्यते । वस्तुतस्तस्यैव शेषकृत
 इति सूत्रं न विधायितम् । इति ४ ।

स्तुतिः ।

यन्दिह्यात् परमापदं प्रथमतां पुंसां सदा चैमकृत
 ध्यानं यस्य विमुक्तये च तरणिः संसारखारांनिधिः ।
 यः क्रुद्धो नखरैर्विभेद कठिनं दैत्येन्द्रवचःस्थलं ।
 तस्मै मानवसिंहशुभवपुत्रे नित्यं नमो विष्णवे ॥

तापनीयशुत्यनुसारेण नृसिंहोपासना ।

तान्त्रिकविधिना प्रातरुत्थाय तान्त्रिकविधिना ध्यानतर्पणा-
 दिकं कृत्वा गृहमेत्य स्नात्वात्तो द्वारपालपूजात्रिविधविघ्ननिवारण-
 पूर्वं यथोक्तरीत्या देवागारे प्रविश्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सदासन
 उपविश्य महासुदर्शनमन्त्रेण नाराचमुद्रया विघ्नान् निषार्थ्य ताल-
 त्रयदिग्बन्धप्राकारचिन्तामणिजालकल्पनाभौ रक्षां विधाय ईश्वरं
 श्रेयं गुरुं श्रीनृसिंहं नमस्कृत्य “ॐ भद्रं कर्षंभिः शृणुयाम देवा
 भद्रं पश्येमाधभिर्यजताः । स्त्रिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यंशेम देवहितं
 यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति न स्ताष्योश्चरित्रनेमिः स्वस्ति नो वृद्धस्वतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः
 शान्तिः शान्तिः ॥” भासनवन्धादिकं कृत्वा भूतशुद्धिः । करशुद्धिं
 विधाय श्रीनृसिंहानुष्टुभो मन्त्रराजमन्त्रस्य विधिर्ब्रह्मा प्रजापतिः
 ऋषिः । षण्णुष्टुप्लवः । श्रीमहामङ्गलेश्वरो लक्ष्मीनृसिंहो महा-

विष्णुर्देवता । उदात्तः स्वरः । शुक्लो वर्णः । नृ इति दृष्टं कीलकं
 प्रातम् । स सिद्धेरप्रतिबन्धकं स इत्यदुष्टं कीलकं प्रात स सिद्धि-
 प्रदम् । हंबीजम् । इं शक्तिः । उदात्तः स्वरः । शुक्लो वर्णः ।
 परमात्मा क्षेत्रम् । मोचार्ये विनियोगः । इति स्मृत्वा प्रणवशक्ति-
 बीजादिना बीजशक्तिप्रणवान्तेन मूलमन्त्रेण प्रत्येकं त्रिवारजतेन
 प्राणायामत्रयम् । माटुकान्यासः । केशवादिन्यासः । तत्त्वन्यासः ।
 आधारभावना । हृदयभावना । हस्तभावना । काले करन्यासः ।
 पञ्चाङ्गेनाङ्गुलिन्यासः । देहभावना । चतुर्भिः पादैश्चतुष्टयम् ।
 समस्तेनास्त्रमित्वाङ्गन्यासः । सान्निध्यकरादिदशन्यासाः । एव
 तान्त्रिकपद्धत्यनुसारेण ध्यानम् ।

महाचक्रस्य यन्त्राभिमण्डले त्रिगुणात्मनि ।
 सुखसवित्क्षीरजलं चिन्तयेत् क्षीरसागरम् ॥
 श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये शब्दादिविषयात्मकम् ।
 जातिव्रह्मवलोपेतं महत्वसिकतान्वितम् ॥
 मणिरत्नमये तत्र प्रासादे सुमनोहरे ।
 श्वेतसिंहासन ध्यायेत् श्वेतपद्मोपरिच्छदम् ॥
 शेष तत्र विज्ञानीयात् सप्तत्या पुच्छमण्डलैः ।
 फणसहस्रमुपरि ह्रस्वोक्त्य व्यवस्थितम् ॥
 श्वेतद्वारकिरोटाभ्या दधान मुपल हलम् ।
 रत्नाच्च श्वेतपुष्पस्त्रक्नीनवस्त्रैककुण्डलम् ॥
 तदङ्गे चिन्तयेद् देव नृसिद्ध पीतवाससम् ।
 सूर्य्यन्दुकोटिमहसमरुणोत्तरवाससम् ॥

खिताद्रिकान्तिवपुषं सत्यज्ञानसुखात्मकम् ।
 आसीनं योगपट्टेन चतुर्दंष्ट्रं चतुर्भुजम् ॥
 प्रादक्षिण्येन दधतन्मूर्ध्वदक्षिणबाहुके ।
 चक्रं पिनाकमभयं वरं करचतुष्टये ॥
 तप्तहाटककेमान्तं चन्द्रार्दकतम्रेखरम् ।
 सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलम् ॥
 चन्द्रसूर्याग्निसङ्घातं वृत्तोत्फुल्लविलोचनम् ।
 स्फुरत्कमलकिञ्जल्कसमलोमान्तकर्षिकम् ॥
 किञ्चिदुन्नतमध्येषु फुल्लनामामनोहरम् ।
 ललज्जिह्वप्रपञ्चास्यप्रकाशितरदावलिम् ॥
 श्मश्रुलम्बितशुभास्यं किञ्चिदुत्कुञ्चितभ्रुवम् ।
 तद्दम्भूलीमपद्मार्णं तिर्यग्गालम्बिकेशरम् ॥
 ककुदंसशिरःकण्ठप्रकुञ्चितकरोचयम् ।
 नीलपीपं प्रकृत्या सयीवज्जाडितवचसम् ॥
 विस्तीर्णैर्हस्यललघत्पुरुषात्मककौशुभम् ।
 विष्टब्धपार्श्वेष्टास्त्रिमग्ननाभ्यद्वितोदरम् ॥
 तिर्यक्स्त्यखिरजंघोरुज्जान्वाहितकरद्वयम् ।
 तीक्ष्णोद्यनखवल्गाफरोचिर्विद्रावितासुरम् ॥
 तिर्यक्पादतल्लम्ब्यर्जुनार्थीकृतशेषकम् ।
 किरीटहारकेयूरकाञ्चीकटकभूषितम् ॥
 षण्णजडाभरणं पादाशान्यातनूपुरम् ।
 रवाङ्गुलीयकशोतिरुदभाषितदिगन्तरम् ॥

समकर्णन्तु विन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।
 पञ्चभूतात्मिका पञ्चरूपा मालाश्च विभ्रतम् ॥
 वामोरगतया लक्ष्म्या श्लिष्ट दक्षिणबाहुना ।
 दधत्वा वामहस्तेन दाडिम सुमनोहरम् ॥
 मुक्ताप्रभाभरणया पीतनिम्बलवस्त्रया ।
 हिरण्यवर्णया न्यस्तदृगा स्वामिसुखाम्बुजे ॥
 नानारूपधरैः शस्त्रैः पृष्ठपार्श्वगतैः पृथक् ।
 स्वस्वायुधोद्यतकरैर्मूर्त्तिमद्भिरुपासितम् ॥
 सचामरैर्बीज्यमान लक्ष्म्याद्याभिश्च शक्तिभिः ।
 ससक्ताभ्यनुरक्ताभिरन्याभिः परिवारितम् ॥
 यत्तपन्नगगन्धर्व्वविद्याधरबधूगणै
 नृत्यवादित्रसङ्गीतसुतिभिः कम्पितेक्षणम् ॥
 सुरासुरगणैश्चैव प्रसादावाप्तदर्शनै ।
 कृताञ्जलिभिराघ्रायं किङ्करैर्दूरतः स्थितैः ॥
 भन्तरीचगतैः सिद्धै र्योगिभिः सनकादिभिः ।
 सस्तूयमानमेकाग्रै ऋग्यजु साममन्त्रकैः ॥
 ऐशानीं दिशमारभ्य महाचक्रदलस्थितैः ।
 पद्मासनैरभिसुखै र्वीक्षमाणैः सुदर्शनैः ॥
 नारायणै र्वासुदेवैः केशवाद्यै र्व्यथाक्रमम् ।
 ब्रह्माद्यै र्नरसिद्धैश्च स्वस्ववर्णायुधान्वितैः ॥
 पुरस्ताद् वसुभिस्तस्य रुद्रैर्दक्षिणतः स्थितैः ।
 चक्रस्य पश्चादादित्यै र्विश्वेदेवैरथाभ्युदक् ॥

सुखीपविष्टैः पादान्ते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
 स्वस्नायुधकरैरुर्द्धं कृताञ्जलिपुटरधः ॥
 तथैवोपस्थितं चन्द्रसूर्याभ्यां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 महाविभूतिसंस्थानं सर्व्वदेवात्मकं विभुम् ॥

द्विस्वरसाम्ना करन्यासः ।

जह्वंप्रयत्नोच्चारण उदात्तः । तिर्व्यंक्प्रयत्नोच्चारणे स्वरितः । स च
 पूर्व्वोदात्तापिचयानुदात्तः । अनुदात्तापिचयोदात्तः । द्वितीयस्य
 स्वरितः पूर्व्वोदात्तस्वरितयोरपिचयाऽनुदात्तः । अनुदात्तापिचयो-
 दात्तः । अद्भुष्ठाप्रतर्जनीमध्यपर्व्वयोर्नेनोदात्तगानम् । तर्जनी-
 मध्यमानामिकाकनिष्ठानां मध्यपर्व्वणां क्रमेणाद्भुष्ठाप्रसर्गेन
 स्वरितगानम् । अद्भुष्ठाप्येण कनिष्ठामूनसर्गेनानुदात्तस्य गानम् ।
 इत्यस्याप्यन्यस्वरस्य गाने ध्रुतत्वम् । गाने चान्याचरस्य त्रिचतुःपञ्च-
 मात्रा । गायमानाच्चराणां दीर्घाचरे वामहस्ताद्भुलिवक्रीकरणात्मकं
 प्रहणम् । तथा प्रथमपादस्य प्रणवोऽङ्गः । द्वितीयस्य छिप्रिमन्वः
 तृतीयस्य यजुर्नक्षत्रीः । चतुर्थस्य नृमिंहगाथा^(१) । समस्तस्य मधा-
 चक्रम् । एवं गानपरिभाषा ।

तत्रादौ द्विस्वरगाने नाद्भुलिन्यामाः । प्रणस्य मात्रा
 पकारोकारमकारोदाकारायतसस्तदृदिराहृद्या षटो भवन्ति ।
 षठ उदात्तः । मञ् । अनुदात्तः । षउ उदात्तः । मञ् । षउ-

(१) १. नृमिंहगाथा ।

दात्तः । इति प्रागाय गन्धर्वं बीजाच्चरं चेतुरावृत्तं कृत्वा इं हं
 उदात्तः । इं हं अनुदात्तः । पुनः इं हं उदात्तः इं हं अनुदात्तः ।
 ततः प्रथमपादगानम् । उग्रं उदात्तः वीरं अनुदात्तः महा अनु-
 दात्तः विष्णुं अनुदात्तः इति गात्वा पुनः प्रणवगानम् । ततः ॐ
 इं ह उग्र वीरं महाविष्णुं ॐ आनन्दात्मने श्वेतवर्णाय अद्भु-
 टाभ्यां नमः । इति हस्तयोरद्भुष्टे न्यासः । ततः । ज्वलं उदा । तं स ।
 अनु । र्व्वतो । उदा । मुखं । अनु । इति प्रागाय । ॐ ह्रीं वृषिः
 सूर्यः आदित्यः श्रीं ज्वलन्तं सर्व्वतोमुखं प्रियात्मने कृष्णवर्णाय
 तर्जनीभ्यां स्वाहा । इति न्यासः । ततः नृसिं उदा । हं भी अनु ।
 पृष्ठ उदात्तः । भद्रं अनु । “ॐ भूर्लक्ष्मी भुवर्लक्ष्मीः सुवः काल-
 कर्षी । तन्नो महालक्ष्मीः प्रचोदयात् ।” इति सामरहितमुक्त्वा
 पुनः तृतीयपादं यजुर्लक्ष्मीपूर्व्वकमुक्त्वा घोरात्मने पिङ्गलवर्णाय
 मध्यमाभ्यां वषट् । इति न्यासः । ततः मृत्यु उदा । मृत्युं अनु ।
 नमा उदा । म्यहं अनुदा । इति गात्वा ॐ नृ उदा । सिद्धा
 अनु । यवि उदा । ब्रह्मे अनु । वज्र उदा । नखा अनु । यधी
 उदा । मही अनुदा । तन्न उदा । सिंहः प्रचो उदा । दयात्
 अनुदा । इति गात्वा ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि
 तन्नः सिंहः प्रचोदयात् इत्युक्त्वा मृत्युमृत्युं नमाम्यहं मायात्मने
 हेमवर्णाय अनामिकाभ्यां हु इति न्यासः । ततः प्रणवशक्तिबीज-
 साममन्त्रपादचतुष्टयसाममित्यथं सामानि गात्वा प्रणवशक्ति-
 बीजपुटित मन्त्रमुच्चार्य्य महाचक्रं स्मृत्वा घ्राणात्मने विद्युद्वर्णाय
 ऋनिष्ठाभ्यां घोषट् । इति न्यासः ।

अथानुष्टुप-सामः ।

प्रथमं प्रणवसाम ततः शक्तिबीजसाम ततः प्रथमपादसाम
 ततः पुनरङ्गप्रणवसाम गात्वा द्वितीयसामगानम् । ततो घृणि-
 मन्त्रस्य सामरहितस्य पाठः । ततस्तृतीयपादसाम । ततो
 यजुर्वेदमीमन्त्रस्य सामरहितस्य पाठः । ततश्चतुर्थपादसाम ।
 ऋषिंहगायत्रीसाम । इति गात्वा मिश्रणसामगानम् । उच्चैरेवम् ।
 ततः प्रणवप्रथममात्रा ततो बीजाक्षरम् । कनिष्ठामूले । ततः
 प्रणवद्वितीयमात्रा ततः शक्त्यक्षरम् । प्रणवतृतीयमात्रा ततो बीजा-
 क्षरम् । प्रणवचतुर्थमात्रा ततः शक्त्यक्षरम् । इत्यष्टाक्षराणि ।
 ष हं उदा । उ इं । अनु । म हं उदा । ॐ इं अनु । इति गात्वा ।
 अनेनानुष्टुभेन साम्ना समं व्यापको न्यासः सम्पद्यतामिति न्यासः ।

अथ षट्स्वरसामभिरङ्गन्यासः ।

तत्र प्रथमाक्षरद्वयमुदात्तं तर्ज्जन्यग्रस्पर्शेन । द्वितीयमनुदात्तं
 कनिष्ठामूलस्पर्शेन । चतुर्थः स्वरितः तर्ज्जन्यादिचतुष्कमध्यपर्व-
 स्पर्शेन । तर्ज्जन्याद्यङ्गुलमध्यपर्वस्पर्शकाले उत्तरोत्तमस्यानुदात्तत्वम् ।
 एकैकाङ्गुलिपर्वस्पर्शकाले त्रिचतुःपञ्चमात्रा स्वरितमध्येवं षट्मनु-
 दात्तं तर्ज्जनीमध्यपर्वस्पर्शेन गीयम् । प्रणवसाम । ष उ उदा ।
 म अनु । ॐ स्वरितः । ष स्वरितः । उ उदा । म ॐ अनु ।
 शक्तिबीजसाम । इं हं उदा । इं अनु । हं स्वरितः । इं

स्वरितः । हं अनु । प्रथम पादसाम,—उग्रं उदा । वी अनु
 रं स्वरि । महा उदा । विष्णुं अनु । गात्वा । तत्र तृतीयपठा
 क्षरयोर्वामहस्ताङ्गुलिवक्त्रीकरणात्मकं ग्रहणं प्रथमपादगाने
 पुनः प्रणवसाम ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगिनिचिद्-वाजपेयि-नरसिंह-
 विरचिते नित्याचारप्रदीपे नरसिंहोपासना ।

इति प्रथमभागकृत्यं समाप्तम् ।

श्रीनृसिंह उद्धारकरिवे ।

श्रीनृसिंहाय नमः ।

